लोकप्रियशास्त्रीयग्रन्थमाला - ६

गदाधरभट्टाचार्यविरचितः

व्युत्पत्तिवादः

(सुदर्शनाचार्यविरचित आदर्शटीकासहितः)

(द्वितीयोभागः)

प्रधानसम्पादकः

प्रो. राधावल्लभत्रिपाठी

कुलपतिः

सम्पादकः

भूमिकालेखकश्च

प्रो. हरेरामत्रिपाठी

आचार्योऽध्यक्षश्च

सर्वदर्शनविभागः

श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, नवदेहली

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्

मानितविश्वविद्यालयः

नवदेहली

प्रकाशकः
कुलसचिवः
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्
(मानितविश्वविद्यालय)
५६-५७, इंस्टीट्यूशनल एरिया
जनकपुरी, नवदेहली-११००५८

e-mail : rsks@nda.vsnl.net.in
website : www.sanskrit.nic.in

© राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्

ISBN : 978-93-86111-64-7

प्रथमसंस्करणम् : २०११

मूल्यम् : ₹ 290/-

मुद्रकः
अमर प्रिंटिंग प्रेस, दिल्ली-९
E-mail - amarprintingpress@gmail.com

पुरोवाक्

न्यायविद्यास्वरूपायाः देवतायाः स्वात्मनश्च तुष्टये व्युत्पित्सूनां व्युत्पन्नानामुपकाराय च सरलतमगम्भीरविचारपरिपूर्णया आदर्शव्याख्यया सनाथीकृतं व्युत्पत्तिवादाख्यं ग्रन्थरत्नं प्रकाश्यते। तत्र विविधवादिप्रतिपत्त्युपस्थापनमुखेन स्वसिद्धान्तप्रतिपादनैककुशला नानाविचारोपबृंहिता सम्पूर्णा आदर्शटीकेयं लोकप्रियशास्त्रीयग्रन्थमालायां पञ्चमषष्ठमग्रन्थरूपेण प्रकाश्यते। अन्यत्र विप्रतिपन्नस्यापि प्रमाणचतुष्टयस्य न्यायशास्त्रेऽभ्युपगततया तदन्तःपातिन आगमप्रमाणोपजीव्यपदपदार्थसंसर्गजातस्य विचारितत्वसच्छब्दखण्डे व्युत्पत्तिवादस्यैव महतो ग्रन्थस्य ज्येष्ठत्वमिति सर्वे विद्वांसः वदन्ति। अत एव परम्परया शब्दप्रमाणविचारपटोरस्य व्युत्पत्तिवादग्रन्थस्यानितरसाधारणतया कृत्स्नेऽपि कृतिवर्गे विद्वत्प्रायेषु छात्रेषु च भूयानादरातिशयो विलोक्यते।

अस्य च महामहोपाध्यायश्रीगदाधरभट्टाचार्यप्रणीतत्वमपि वैलक्षण्यं ग्रन्थोऽयं द्योतयति। यद्यपि ग्रन्थस्यैतस्य बहुशष्टीका यत्र तत्र मुद्रितास्समुपलभ्यन्ते आदर्शटीकेयमपि द्वितीयाकारकपर्यन्ता मुद्रिता तथापि सम्पूर्णव्युत्पत्तिवादस्येयं टीका इदानीं दुर्लभा वर्तत इति। आदर्शटीकायाः अन्ते शास्त्रिणा उक्तम् ''बालानामुपकाराय द्वावादर्शौ प्रकाशितौ'' इत्यनेन सर्वजनोपकारकेयं टीका वर्तत इति प्रतीयते अत एव लोकप्रियशास्त्रीयग्रन्थमालायामस्य ग्रन्थस्य प्रकाशनोपक्रमोऽभवत्।

योजनायामस्यां लोकप्रियशास्त्रीयग्रन्थानां प्रकाशनं सङ्कल्पितं विद्यते। तं सङ्कल्पं पुरस्कृत्य सम्प्रति प्रकाश्यमानः सुदर्शनाचार्यविरचितो व्युत्पत्तिवादस्य आदर्शटीकाख्यः ग्रन्थः भवत्करपद्ममलङ्करोति। एषा टीका गदाधरभट्टाचार्यविरचितव्युत्पत्तिवादस्य सर्वासु टीकास्वन्यतमा अतिसरला सुबोधगम्या च वर्तते। आदर्शटीकाख्यः एष ग्रन्थः भागद्वयात्मको वरीवर्ति। अत्र हि प्रथमे भागे एकपदार्थेऽपरपदार्थस्य सम्बन्धविचारः, अभेदान्वयाकाङ्क्षाविचारः, अभेदस्वरूपम्, क्रियाविशेषणानामभेदान्वयाकाङ्क्षायाः स्वरूपम्, अभेदान्वयनियामकः, घटो घटः इत्यत्र शाब्दबोधापत्तिनिरासः, भेदान्वयबोधविचारः, राजपुरुषः इत्यत्र शाब्दबोधाकारः, प्रत्ययप्रत्ययार्थयोः विचारः, एकवचनादिविचारः, संख्यान्वयविचारः, आख्यातस्य संख्यार्थताविचारः, द्वितीयातृतीयाप्रयोजकसिद्धान्तः, गुणादिवाचकपदोत्तरविभक्त्यर्थविचारः,

द्वितीयार्थधात्वर्थयोर्निरूपणादिविषयाणां विवेचनं विद्यते। द्वितीयभागे तृतीयाकारकमारभ्य सप्तमीकारकं यावत् विभक्त्यर्थनिरूपणम्, स्त्रीप्रत्ययार्थविचार:, तद्धितधात्वाख्यातादीनां प्रत्ययानामभिधेयत्वं लडादीनामभिधेयत्वञ्च निरूपितं विद्यते। सर्वस्मिन् प्रकरणे पूर्वपक्षमारभ्य न्यायदिशा सिद्धान्त: सयुक्तिक: न्यरूपि ग्रन्थकारेण। व्युत्पत्तिर्वदतीति व्युत्पत्तिवाद: कर्मण्यण् इत्यनेन अण् प्रत्यये कृते सति अस्य निष्पतिर्भवति। श्रद्धेयबच्चाझामते शब्दाकाङ्क्षाविज्ञानविशेषकार्यकारणभावविज्ञानरूपाया व्युत्पत्ते: अनुकूलेऽन्तरा मतान्तरखण्डनगर्भत्वेऽपि तदुद्देशेनाप्रवृत्ततया जल्पव्यवहारायोग्ये व्युत्पत्ति-तत्त्वबुभुत्सयारम्भणीयत्वेन वादपदव्यवहार:। एकपदार्थानुयोगिकोऽपरपदार्थप्रतियोगिक: संसर्ग आकाङ्क्षाप्रयोज्यसंसर्गत्वाभिन्नशाब्दबोधनिरूपितविषयतावान् भवति। स च संसर्ग: क्वचिद् अभेद:, क्वचिदभेदातिरिक्ता: आधारता, आधेयता, प्रतियोगिता, अनुयोगिता, विषयता, विषयिता, जन्यता, जनकता, समवाय:, संयोगादयश्च भवन्ति। प्रातिपदिकविशिष्टोऽभेद: आकाङ्क्षाप्रयोज्यसांसर्गिकविषयतावान् वैशिष्ट्यञ्च स्वप्रयोज्यविशेष्यताकत्व-स्वविशिष्टपदप्रयोज्यप्रकारताकत्वोभयसम्बन्धेन। पदे स्ववैशिष्ट्यञ्च स्वप्रकृतिकविभक्तिसजातीयविभक्तिकत्वस्वाव्यवहितपूर्व-वर्तित्वान्यतरसम्बन्धेन। प्रातिपदिकपदेन स्वपञ्चकेन च विशेष्यवाचकपदग्रहणम्। नीलो घट: इत्यत्र घटे घटसमानविभक्तिकनीलपदोपस्थापितस्य नीलस्य, नीलघटमित्यत्र घटपदाव्यवहितपूर्ववर्तिनीलपदोपस्थापितस्य नीलस्य च अभेद: संसर्गो भासते। एवं रीत्या व्युत्पत्तिवादस्य टीकाकारै: परिष्कार: क्रियते। पूर्वोक्तादिविषयविवरणावसरे ग्रन्थकारेण अनुसृता सुलभावगमरचनाशैली आदर्शटीकाख्यं ग्रन्थमिममवलोकयतां सुस्पष्टं भवेदिति अलमिति।

श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणामन्तेवासिना च पञ्चनदीयेन सुदर्शनाचार्यशास्त्रिणा विरचितामिमामादर्शाख्यां टीकां श्रीमता प्रो. हरेरामत्रिपाठिना सम्पाद्य राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थाने ग्रन्थोऽयं समर्पित: तस्मै साधुवादा: समर्प्यन्ते। प्रकाशितया एतया टीकया विद्वांस:, गवेषका:, जिज्ञासव:, दार्शनिका:, वैयाकरणा: छात्राश्चोपकृता: स्युरित्याशासे।

सन्दर्भेऽस्मिन् ग्रन्थकारं संस्मरन्, संशोधकं, मुद्रकं, ग्रन्थप्रकाशनाय विहित-प्रयासान् सर्वाभिनन्दामि।

–प्रो. राधावल्लभत्रिपाठी

कुलपति:, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्

भूमिका

विशिष्टा उत्पत्तिः, व्युत्पत्तिः तस्यार्थः विशिष्ट प्रतिपत्तिः। व्युत्पत्तीनां वादः व्युत्पत्तिवादः। व्युत्पत्तिर्वदतीति व्युत्पत्तिवादः इत्यपि विद्वांसः वदन्ति। व्युत्पत्तये वादः व्युत्पत्तिवाद इत्यपि केचन वदन्ति। बच्चाझामते शब्दाकाखाविज्ञानविशेष-कार्यकारणभावविज्ञानरूपायाः व्युत्पत्तेः जल्पव्यवहारायोग्यव्युत्पत्तितत्त्वबुभुत्सारूपः वादः इति। शाब्दबोधे पदं ज्ञानं करणं भवति पदजन्यपदार्थज्ञानं व्यापारः शाब्दबोधः फलं शक्तिज्ञानं सहकारीकारणञ्च भवति। मीमांसकानां नये भावनामुख्यविशेष्यकः, वैयाकरणानां नये व्यापारमुख्यविशेष्यकः, नैयायिकानां नये तु प्रथमान्तार्थमुख्य-विशेष्यकश्च शाब्दबोधो भवति। नैयायिकानां नये कुत्रचित् निपातार्थमुख्यविशेष्यकः, कुत्रचित् व्यापारमुख्यविशेष्यकः कुत्रचित् कृतिमुख्यविशेष्यकश्च शाब्दबोधः प्रथमान्तपदसमभिव्याहाराभावे भवति। व्युत्पत्तिवादे यद्यपि प्रातिपदिकतदुत्तरप्रत्ययानां धातुतदुत्तरप्रत्ययानामर्थः शाब्दबोधे अन्वयप्रकारश्च न्यायरीत्या निरूपितो विद्यते तथापि कारकाणां प्रधानत्वं तत्रोपलभ्यत इति। क्रियानिमित्तत्वं कारकत्वम्, विभक्त्यर्थद्वारा क्रियान्वयित्वं मुख्यभाक्तसाधारणं कारकत्वम् यद्वा कर्तृत्वकर्मत्वादिषट्कान्यतमद्वारा क्रियान्वयित्वं कारकत्वम्। तत्र क्रियाश्रयत्वं कर्तृत्वम्। कारकान्तराप्रयोज्यत्वे सति कारकान्तरप्रयोजकत्वम् कर्तृत्वम् अथवा अनुकूलकृतिमत्त्वम् कर्तृत्वम्। कर्मकारकस्य पञ्चलक्षणानि उपलभ्यन्ते। करणव्यापार्य्यत्वं कर्मत्वम्, परसमवेतक्रियाजन्यफल शालित्वम् कर्मणः वा लक्षणम्। अथवा तत्तद्धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वम् तत्तद्धात्वर्थकर्मत्वम्, तत्क्रियानधिकरणत्वे सति तत्क्रियावच्छेदकफलशालित्वम्, परसमवेततत्तद्धात्वर्थान्वयिफलविशेषशालित्वं तत्तद्धात्वर्थकर्मत्वं वेति कर्मणः लक्षणम्। कारकस्य कर्तुः कर्मणश्च स्वरूपं विस्तृतरूपेणेदानीं प्रकाश्यते।

व्याकरणशास्त्रे ये प्रत्ययाः भवन्ति। तेषां विभागः चतुर्विधः प्रतिपादितो जगदीशेन–

विभक्तिश्चैव धात्वंशस्तद्धितं कृदिति क्रमात्।
चतुर्धा प्रत्ययः प्रोक्तः, कादिभिः पञ्चधाऽथवा॥[१]

तत्र संख्यात्वावान्तरजात्यवच्छिन्नशक्तिमान् यः प्रत्ययः सा विभक्तिरिति सा च सुप्तिङ् चेति भेदाद् द्विविधा भवति। विभक्तेस्स्वरूपं प्रतिपादयन्नाह

जगदीशभट्टाचार्यः–

प्रकृत्यर्थस्य यः स्वार्थे विधेयत्वेन बोधने।
समर्थः सोऽथवा शब्दो विभक्तित्वेन गीयते।।[२]

यः शब्द स्वार्थे धर्मिणि स्वप्रकृत्यर्थविधेयकान्वयबोधं प्रति समर्थः सः सुबादिविभक्तिरित्युच्यते। यद्वा प्रत्ययार्थधर्मिकप्रकृत्यर्थविधेयकान्वयबोधसमर्थः शब्दो विभक्तिरिति। तत्र सुपः किमिति जिज्ञासायामुच्यते

प्रकृत्यर्थे स्वार्थसङ्ख्यान्वयधीहेतवः सुपः।
प्रथमादिप्रभेदेन ताश्च सप्तविधा मताः।।[३]

प्रकृत्यर्थधर्मिकस्वार्थसंख्यान्वयबोधिका विभक्तयः सुप उच्यन्ते। ताश्च प्रथमा द्वितीया तृतीया चतुर्थी पञ्चमी षष्ठी सप्तमी चेति भेदात् सप्तविधा भवन्ति।

तत्र धात्वर्थावच्छिन्न तिङर्थस्यान्वयबोधं प्रति यदन्तनामोपस्थाप्यत्वं तन्त्रं तादृशी सुप्सु प्रथमा।[४] अत्र कृष्णकान्तविद्यावागीशेनोच्यते यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्न-नामोपस्थाप्यत्वं विशेष्यतासम्बन्धेन धात्वर्थावच्छिन्न तिङर्थप्रकारकान्वयबोधं प्रति स्वरूपसम्बन्धेन प्रयोजकं तादृशानुपूर्वीमच्छब्दत्वं प्रथमात्वमिति।[५] द्वितीयादीनां विभक्तीनां संक्षेपेण स्वरूपं निरूपयन्नाह जगदीशः–

धातुभेदानुपादाय तदर्थे कर्मतादिकान्।
बोधयन्त्यो द्वितीयाद्या निर्वक्तव्या विभक्तयः।।[६]

तिबन्तपचधातूपस्थाप्यपाकधर्मिककर्मत्वानुभवानुकूलसुप्सजातीयत्वं द्वितीयाविभक्तेर्लक्षणमिति। अर्थात् यादृशानुपूर्वीप्रकारकनिश्चयत्वं तिबन्तपचधातूपस्थाप्यार्थधर्मिक-कर्मत्वप्रकारकान्वयबोधजनकतावच्छेदकं तादृशानुपूर्वीमत्त्वे सति विभक्तित्वं द्वितीयेति।[७] पच्यर्थधर्मिककरणत्वान्वयबोधानुकूलसुप्सजातीयत्वं तृतीयात्वम्।[८] यद्वा यादृशधर्मावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वं पच्यर्थधर्मिककरणत्वप्रकारकान्वयबोधजनकतावच्छेदकं तादृशधर्मवत्त्वं तृतीयाविभक्तेर्लक्षणम्। ददात्यर्थदानधर्मिकसम्प्रदानत्वानुभावक-सुप्सजातीयत्वं चतुर्थीत्वम्।[९] अर्थात् दाधातुविशेषोपस्थाप्यदानधर्मिकसम्प्रदानत्व-प्रकारकान्वयबोधजनकतावच्छेदकं यादृशधर्मावच्छिन्ननिश्चयत्वं तादृशधर्मवद्विभक्तित्वमिति चतुर्थीविभक्तेर्लक्षणमिति।

अत्र गोकुलनाथोपाध्यायैरुच्यते–

ङेभ्याम्भ्यस्चतुर्थी सा सम्प्रदानत्ववाचिका।
सम्प्रदानन्तु दानस्य क्रियाया वा फलोपयुक्।।[१०]

पतधात्वर्थतावच्छेदकरूपावच्छिन्नधर्मिकविभागबोधानुकूलसुप्सजातीयत्वं पञ्चमीत्वमिति।[११] कृष्णभट्टास्तु यादृशानुपूर्वीप्रकारकनिश्चयत्वं पतनत्वावच्छिन्न धर्मिकविभागप्रकारकान्वयबोधजनकतावच्छेदकविभक्तित्वे सति तादृशानुपूर्वीमच्छब्दत्वं पञ्चमीत्वमिति। तिबन्तदाधात्वर्थधर्मिकस्वार्थान्वयबोधस्वरूपायोग्यत्वे सति प्रथमान्यसुप्त्वं षष्ठीत्वमिति। यद्वा यादृशानुपूर्वीप्रकारकनिश्चयत्वं तिबन्तादिधात्वर्थधर्मिकस्वार्थप्रकार-कान्वयबोधजनकतावच्छेदकं प्रथमान्यत्वे सति तादृशानुपूर्वीमत्सुप्त्वं षष्ठी-विभक्तेर्लक्षणम्।[१२] यद्वा हिनस्त्यर्थहिंसाधर्मिकस्वार्थकर्मत्वानुभावकसुप्सजातीयत्वं षष्ठीत्वम्। सम्बन्धसामान्ये स्वत्वे वा शक्ता सुप् षष्ठी। जगदीशभट्टाचार्येण सप्तमीविभक्तेर्लक्षणद्वयमुक्तम्–

[१३]पचधात्वर्थतावच्छेदकरूपावच्छिन्नधर्मिकस्वार्थाधेयत्वबोधानुकूलसुप्तसजातीयत्वं सप्तमीत्वम्। अर्थात् यादृशानुपूर्वीप्रकारकनिश्चयत्वं रूपादिपरावृत्तिफलजनकतेजःसंयोगा-वच्छिन्नक्रियात्वावच्छिन्न विशेष्यकस्वार्थाधेयत्वप्रकारकान्वयबोधजनकतावच्छेदकं सुप्त्वे सति तादृशानुपूर्वीमत्त्वं सप्तमीत्वम्।[१४] अधिकरणतायामाधेयत्वे वा शक्ता सुप् सप्तमी। चैत्रधर्मिक स्वार्थाधिकरणत्वान्वयबोधकसुप्समानानुपूर्वीकत्वं वा सप्तमीत्वमिति अपि केचिद् वदन्ति।

सुपो विभागो द्विविधोऽपि भवति। शक्त्या कारकस्य बोधिका तदन्यस्य च बोधिका सुपिति। अत एव जगदीशभट्टाचार्य आह–

कारकार्थेतरार्था च सुप् द्विधा च विभज्यते।
धात्वर्थांशे प्रकारो यः सुबर्थः सोऽत्र कारकम्।।[१५]

यद्धातूपस्थाप्य यादृशार्थेऽन्वयप्रकारीभूय भासते यः सुबर्थः स तद्धातूपस्थाप्य तादृशक्रियायां कारकमिति जगदीशभट्टाचार्यः। षष्ठ्यर्थस्तु सम्बन्धो न धात्वर्थे प्रकारीभूय भासते अतः सम्बन्धो न कारकमिति। अत एव–

क्रियाप्रकारीभूतोऽर्थः कारकं तच्च षड्विधम्।
कर्तृकर्मादिभेदेन शेषः सम्बन्ध इष्यते।।

क्रियानिमित्तत्वं कारकत्वमिति केचित्। तन्न चैत्रस्य तण्डुलं पचति इत्यत्र सम्बन्धिनि चैत्रादौ अतिव्याप्तेः, अनुमतिप्रकाशनद्वारा सम्प्रदानादेरिव तण्डुलादि-सम्पादनद्वारा सम्बन्धिनोऽपि पाकादिक्रियानिमित्तत्वात्, किन्तु क्रियान्वितविभक्त्यर्थान्वि-तत्वं कारकत्वमिति। अस्ति च कर्तृकर्मादेः क्रियान्विततिङ्सुब्विभक्त्यर्थान्वयः न तूदाहृते सम्बन्धिनि, षष्ठ्यर्थसम्बन्धस्य तण्डुलादिनामार्थान्विततया क्रियानन्वितत्वादिति जयरामभट्टाचार्यः। यादृशेन नामार्थेनावच्छिन्नस्य सुबर्थस्य यादृशधात्वर्थेऽन्वयः स

एव तादृशधात्वर्थे कारकतया व्यपदिश्यत इत्यपि जगदीशभट्टाचार्याः वदन्तीति।

भवानन्दविरचिते कारकचक्रे कारकस्य लक्षणत्रयमुपलभ्यते।

१. क्रियानिमित्तत्वं कारकत्वम्।

२. विभक्त्यद्वारा क्रियान्वयित्वं मुख्यभाक्तसाधारणं कारकत्वम्

३. कर्तृत्वकर्मत्वादिषट्कान्यतमद्वाराक्रियान्वयित्वं कारकत्वमिति। तत्र यः क्रियानिमित्तत्वं कारत्वमिति लक्षणं नैयायिकेनोद्योतकरेण कलापव्याकरणस्य वृत्तिकारेण दुर्गसिंहेन, वाचस्पतिमिश्रेण, शृङ्गारप्रकाशस्य प्रणेत्रा च स्वीकृतम्। तेषां वाक्यानि इत्थं सन्ति।

१. महर्षिणोद्योतकरेणोक्तं न्यायवार्तिके–"सामान्यञ्च कारकाणां क्रियानिमित्तत्वम्[१६]"

२. दुर्गसिंहः कलापव्याकरणस्य वृत्तिटीकायाम्–

"क्रियानिमित्तं कारकं लोकतः सिद्धम्"[१७]

३. वाचस्पतिमिश्रः न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायाम्

"क्रियानिमित्तस्य च कारकत्वात्"[१८]

४. भोजराजः शृङ्गारप्रकाशे– "क्रियानिमित्तं कारकम्"[१९]

क्रियानिमित्तत्वमित्यत्र क्रियापदार्थः धातुजन्योऽर्थः क्रियेति। धात्वर्थविषये वैयाकरणेषु मतद्वयं वर्तत इति। फलावच्छिन्नव्यापारे एव धातोर्शक्तिरित्य-खण्डशक्तिवादिनां मतमिति। सखण्डशक्तिवादिनां नये तु धातोः फले व्यापारे च पृथग् पृथग् शक्तिरिति। अखण्डशक्तिवादिनां नये तु कर्तृवाच्यप्रयोगस्थले फलावच्छिन्नव्यापारे धातोरेकैव शक्तिर्भवतीति। इदं मतं नागेशः स्वीकरोति। फलावच्छिन्नव्यापारे धातोर्शक्तिरिति ये स्वीकुर्वन्ति। तेषां नये ग्रामं गच्छति इत्यत्र गम्धात्वर्थः संयोगावच्छिन्नव्यापारः (संयोगजनको व्यापारः) स च ग्रामे नास्ति। अतस्तत्र कारकलक्षणस्याव्याप्तिर्न दर्शयितुं शक्यत इति। परन्तु गम्धात्वर्थता-वच्छेदकस्योत्तरदेशसंयोगस्य सिद्धौ ग्रामः कारणं भवत्येव। अतः प्रकृतकारकलक्षणस्य ग्रामे समन्वयो भवतीति।

धात्वर्थः फलं व्यापारश्च पृथग् पृथगिति अर्थाद् धातोर्शक्तिः फले व्यापारे चेति। अस्य मतस्योपस्थापनं कुर्वन्नाह नागेशभट्टः।

"फलव्यापारयोः पृथक् शक्तिः"[२०] अत्र श्रीमद्दुर्बलाचार्यैरुच्यते–

"फलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्वे विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहाद् अवच्छेदकगौरवमेकदेशान्वयापत्तिश्च।"[२१] भट्टोजीदीक्षित इदं मतमेव स्वीकरोति। अस्मिन् मते गम्धात्वर्थ उत्तरदेशसंयोगः पादप्रक्षेपादिस्वरूपा क्रिया च। "ग्रामं गच्छतीत्यत्र ग्रामः संयोगस्वरूपस्य धात्वर्थस्य सिद्धौ कारणं वर्तत इत्यस्माद्धेतोः कारकलक्षणस्य सङ्गतिर्भवति। प्रकृतकारकलक्षणस्य तात्पर्यमिदं ज्ञातव्यं यत् साक्षाद् वा परम्परया सम्बन्धेन क्रियायाः निष्पत्तौ यत् कारणं भवति तदेव कारकमिति।

अत एव कारकचक्रस्य माधवीटीकायामुक्तम्–

"क्रियाकारणत्वं साक्षात्परम्परासाधारणप्रयोजकत्वमेव"[२३] इति। तथाच "ब्राह्मणाय गां ददाति" इत्यत्र "ब्राह्मणः" सम्प्रदानकारकमिति दानदाता यदा पृच्छति "तुभ्यं गां ददानि" तदा ब्राह्मणः "ददस्व"[२४] इत्युक्त्वा स्वीकृतिं ददाति। तदनन्तरं दानक्रियां प्रति कारणं स भवति। दानव्यापारस्य स साक्षात्कारणं नास्ति अपितु परम्परया कारणमिति। अनुमतिं प्रदायैव दानव्यापारसिद्धौ कारणत्वमिति। एवञ्च परम्परया सम्बन्धेन धात्वर्थव्यापारं प्रति कारणत्वात्तस्यैव सम्प्रदानसंज्ञा भवतीति।

वृक्षात् पर्णं पतति इत्यत्र वृक्षस्यापादानकारकत्वमिति। पर्णे या पतनक्रिया भवति। तस्याः वृक्षपर्णयोः संयोगम् अवरुणद्धि। तस्य संयोगस्य नाशं विभागक्रिया करोति। ततः पर्णस्य पतनं भवति। तथाच पतनक्रियायाः निष्पत्तौ पर्णं साक्षात्सम्बन्धेन कारणं भवति। परन्तु वृक्षस्य पतनप्रतिबन्धकसंयोगनाशकविभागद्वारा पतनक्रिया-निमित्तत्वमिति। यतोहि वृक्षे पतनप्रतिबन्धकसंयोगनाशकविभागानुकूला क्रिया यावत् न भवति तावत् पर्णस्य पतनक्रियायाः निष्पत्तिर्न भवति। तथाच प्रकृतकारकलक्षणस्य वृक्षे सत्त्वात् भवति लक्षणसमन्वयः।

भवानन्दतर्कवागीशनये क्रियानिमित्तत्वमिति[२५] लक्षणं न समीचीनमिति यतोहि क्रियायाः सिद्धौ परम्परासम्बन्धेन यत् कारणं भवति तत् कारकमिति रीत्या सम्बन्धिनि कारकत्वस्य प्रसक्त्यापत्तिः। यथा "देवदत्तः चैत्रस्य तण्डुलं पचति इत्यत्र पाकक्रियायाः निष्पत्तौ देवदत्तः तण्डुलश्चैव साक्षात्सम्बन्धेन कारणं भवति। देवदत्तस्य पाकक्रियायै अग्नेः प्रज्वलनं स्थाल्यां जलस्य तण्डुलस्य च निक्षेपव्यापारादयः, तण्डुले विक्लितिव्यापारश्च भवन्ति। चैत्रः क्षेत्रे कर्षणादिकार्यं सम्पाद्य तण्डुलान् उत्पादयति। स च पाकं न करोति। तण्डुलान् उत्पाद्य पाकाय स यज्ञदत्तं ददाति। स च परम्परासम्बन्धेन पाकं प्रति कारणं भवत्येव। अतः सम्प्रदानस्यापादानस्येव च परम्परासम्बन्धेन पाकं प्रति चैत्रस्य निमित्तत्वात्तत्रातिव्याप्तिर्दुर्वारैव। वैयाकरणास्तु "सम्बन्धिनि कारकत्वं नाभ्युपगच्छन्ति। यतोहि सम्बन्धिनः क्रियया सह नान्वयोऽपि

तु नामार्थेन सह अन्वयो भवति। अतः उक्तकारकलक्षणस्य षष्ठ्यर्थस्य सम्बन्धस्य प्रतिपादिका या षष्ठीविभक्तिर्तत्रैवातिव्याप्तिर्दुवारैवेति।[२६]

अत एव नैयायिको जयराम आह–

"कारकत्वं नाम न क्रियानिमित्तत्वम्।[२७]" चैत्रस्य तण्डुलं पचतीत्यादौ सम्बन्धिनि चैत्रादावतिव्याप्तेः।" एवं जयकृष्णतर्कालङ्कारोऽपि वदति "क्रियानिमित्तत्वं कारकत्वमिति वैयाकरणाः।[२८] तन्न मैत्रस्य तण्डुलं पचतीत्यादौ सम्बन्धिनि मैत्रे कारकत्वापत्तिः।" यथा भवानन्दतर्कवागीशः उक्तकारकलक्षणस्य खण्डनं करोति तथैव नागेशः मीमांसकः गागाभट्टश्चापि[२९] निराकुरुतः तस्य कारकलक्षणम्।

वस्तुतः भवानन्दतर्कवागीशनये तु विभक्त्यर्थद्वारा क्रियान्वयित्वं मुख्यभाक्तसाधारणं कारकत्वमिति।[३०] उक्तकारकलक्षणस्य तात्पर्यन्तु यः नामार्थो विभक्त्यर्थद्वारा क्रियायां साक्षात्परम्परया वान्वितो भवति तत्कारकमिति। लक्षणे विभक्त्यर्थस्याभिप्रायस्तु सुब्विभक्तेरर्थः वा तिङ्विभक्तेरर्थः। कर्तृवाच्यस्थले सुप्विभक्तिप्रथमार्थे आश्रयत्वम् तिङ्विभक्त्यर्थः कृतिश्च उक्तविभक्त्यर्थयोः माध्यमेन यः क्रियायामन्वितो भवति तदेव कारकत्वमिति। यथा चैत्रः पचतीत्यत्र चैत्रपदोत्तरं यत् सुप् (सु) विभक्तिर्तस्यार्थ एकत्वम्, पच्पदोत्तरतिप्रत्ययार्थः कृतिः उक्तयोः विभक्त्यर्थयोः द्वारा चैत्रस्य पाकक्रियायामन्वयो भवतीति। अत एव चैत्रे प्रकृतकारणलक्षणस्य समन्वयो भवतीति। कर्मवाच्यस्थले "चैत्रेण तण्डुलः पच्यते" इत्यत्र चैत्रपदोत्तरतृतीयाविभक्त्यर्थः कृतिः।[३१] विभक्त्यर्थकृतिद्वारा पाकक्रियायां चैत्रस्यान्वयात् चैत्रे कारकलक्षणस्य समन्वयो भवति। अत्र शाब्दबोधस्याकारस्तु चैत्रनिष्ठकृतिनिरूपकपाकजन्यविक्लित्याश्रयः वर्तमानकालिकः एकत्ववान् तण्डुलः इति। चैत्रः तण्डुलं पचतीत्यत्र तण्डुलस्य पाकक्रियायां द्वितीयार्थकर्मत्वद्वारा अन्वयो भवत्येव अत एव तण्डुलस्य कारकत्वमिति। अत्र शाब्दबोधस्तु तण्डुलनिष्ठकर्मत्वनिरूपक विक्लितिजनकपाकानुकूलकृत्याश्रयः[३२] वर्तमानकालिकः एकत्ववान् चैत्र इति कुठारेण छिनत्ति इत्यत्र कुठारस्य छेदनक्रियाया तृतीयाविभक्त्यर्थकरणत्वेनैवान्वयो जायत इति। विप्राय गां ददाति इत्यत्र विप्रस्य (सम्प्रदानस्य) दानक्रियायामन्वयः चतुर्थ्यर्थस्य सम्प्रदानत्वस्य चोद्देश्यत्वस्य परम्परया भवति। तथाच विप्रस्यापि कारकत्वं सम्भवति। वृक्षात् पर्णं पततीत्यत्र वृक्षेऽपि कारकत्वं सम्भवति। अत्र पञ्चम्यर्थस्य अपादानत्वस्य वावधित्वस्य माध्यमेन वृक्षस्य पतनक्रियायामन्वयो भवत्येवेति कारकलक्षणस्य सङ्गतिरिति। गृहे चैत्रः स्थाल्यामोदनं पचतीत्यत्र गृहम् स्थाली च परम्परासम्बन्धेन पाकक्रियायामन्वितो भवति। तत्र सप्तम्यर्थः आधारत्वमिति। चैत्रकर्तुः आधारं गृहमोदनरूपकर्मत्वस्य आधारः स्थाली च वर्तते। अत एवात्र गृहं स्थाली च कारकमिति। भवानन्देन यत्कारकस्य लक्षणं

स्वीकृतं तत्तु मुख्यभाक्तकारकयोः सङ्गतं भवति। विभक्त्यर्थद्वारा क्रियायामन्वितत्वे सति धात्वर्थस्य क्रियायां सिद्धौ साक्षात् वा परम्परया यत्कारणं भवति तत्तु मुख्यं कारकमिति। यथा ग्रामं गच्छतीत्यत्र ग्राममुख्यं कारकमिति। यतोहि द्वितीयार्थः कर्मत्वं, तेन माध्यमेन गमने तस्यान्वयो भवति एवञ्च उत्तरदेशसंयोगरूपस्य फलस्य आश्रयत्वेन गमनक्रियासिद्धौ परम्परया कारणञ्च भवति। क्रियायाः सिद्धौ साक्षात् वा परम्परया यत्कारणं न भवति अपितु केवलविभक्त्यर्थद्वारा क्रियान्वितो भवति तत्तु गौणकारकमिति। यथा घटं जानाति[३३] चैत्रः इत्यत्र घटस्य गौणकारकत्वम्। अत्र ज्ञाधातुः सविषयकस्य वाचको भवति। अत्र द्वितीयार्थः विषयता, सा च घटपदार्थे तिष्ठति।

अतः जानाति क्रियापदान्वयः घटपदार्थे द्वितीयार्थविषयतासम्बन्धेन भवति। कर्मत्वविवेचनस्य स्थले भवानन्देनोक्तं–क्रियायाः सिद्धौ वा परम्परया कारणत्वे सति क्रियाजन्यफलाश्रयत्वमेव मुख्यकर्मकारकत्वमिति। मुख्यगौणकारकयोः लक्षणमनेन रूपेण वक्तुं शक्यते–

"क्रिया निमित्तत्वे सति विभक्त्यर्थद्वारा क्रियान्वयित्वं मुख्यकारकत्वम्"[३४] अर्थात् क्रियायाः साक्षात् वा परम्परया प्रयोजकत्वे सति सुब्विभक्तिद्वारा वा तिङ्विभक्तिद्वारा क्रियान्वयित्वं मुख्यकारकत्वमिति।

"क्रियाया अनिमितत्त्वे सति विभक्त्यर्थद्वारा क्रियान्वयित्वं भाक्तकारक-त्वमिति"[३५] अर्थात् क्रियायाः साक्षाद् वा परम्परया यः प्रयोजको न भवति परन्तु विभक्त्यर्थद्वारा यस्य क्रियायामन्वयो भवति तत् गौणकारकमिति।

प्रकृतकारकलक्षणस्य "चैत्रस्य पचति इत्यत्र षष्ठ्यन्तपदं "चैत्रस्य" इत्यस्य पाकक्रियायामन्वयात् तत्रातिव्याप्तिरिति चेन्न भवानन्देनोच्यते "चैत्रस्य पचति इत्यत्र षष्ठ्यर्थः सम्बन्धित्वं तस्य पाकक्रियायामन्वयो न भवति अपितु षष्ठ्यन्तपदस्य प्रातिपदिकार्थेन सह आकाङ्क्षा भवति। उक्तकारकलक्षणस्य परिष्कारं कुर्वन्नाह भवानन्दतर्कवागीशः–

कर्तृत्वकर्मत्वादिषट्कान्यतमद्वाराक्रियान्वयित्वं कारकत्वमि[३६] ति तत्रानुकूलकृतित्वं कर्तृत्वम्।[३७] यथा चैत्रः पचति इत्यत्र पाकानुकूलकृतिमत्त्वस्य चैत्रे सत्त्वात् भवति लक्षणसमन्वयः। तत्तद्धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं [३८]तत्तद्धात्वर्थकर्मत्वमिति भवानन्देन उक्तम्। रघुनाथशिरोमणिना तु "धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वमिति। परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वमपि[३९] कर्मणः लक्षणमिति। कारकान्तरेऽचरितार्थत्वे सति हेतुत्वं करणस्य[४०] लक्षणम् यद्वा फलयोगव्यवच्छिन्नकारणत्वं करणत्वमिति। भवानन्दतर्कवागीशनये व्यापारवत्कारण[४१]

करणस्य लक्षणमिति। कारकत्वे सति कर्तृव्यापारविषयत्वं करणत्वमित्यपि केचित् वदन्ति। तत्क्रियाकारणीभूतकर्मजन्यफलभागित्वेनोद्देश्यत्वं सम्प्रदानत्वमिति।[४२] यद्वा अदृष्टाद्वारकतत्क्रियाकारणीभूतकर्मजन्यफलभागित्वेनोद्देश्यत्वं सम्प्रदानत्वमिति। तत्क्रियाकारणीभूतकर्मजन्यधात्वर्थतावच्छेदकफलभागित्वेनोद्देश्यत्वं सम्प्रदानत्वमित्यपि केचित् वदन्ति। भवानन्दतर्कवागीशेनापादानस्य लक्षणद्वयं प्रदर्शितं कारकचक्र इति। परकीयक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वमपादानत्वम्[४३] वा विभागावधित्वमपादानत्वमिति।[४४] अधिकरणस्यापि अनेकानि लक्षणानि सन्ति। कर्तृकर्मान्यतरद्वारा क्रियाश्रयत्वे सति तत्क्रियोपकारकत्वम् अधिकरणस्य लक्षणम्। भवानन्दतर्कवागीशनये परम्परया क्रियाश्रयत्वम् अधिकरणस्य लक्षणम्। प्राचीनमते सप्तम्यर्थः अधिकरणत्वं परन्तु नव्यमते सप्तम्यर्थः आधेयत्वमिति।

एकद्वित्र्यादिविशिष्टार्थशक्तिमान् प्रत्ययो विभक्तिरिति। यद्वा यः शब्दः स्वार्थे धर्मिणि स्वप्रकृत्यर्थविधेयकान्वयबोधं प्रति समर्थः सा सुबादिविभक्ति इत्युच्यते। वा प्रत्ययार्थधर्मिककृत्यर्थविधेयकान्वयबोधसमर्थः शब्दो विभक्तिरिति। तत्र सुब्विभक्तिः प्रथमादिभेदेन सप्तधा। प्रथमाविभक्तिस्तु यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्ननामोपस्थाप्यत्वं विशेष्यतासम्बन्धेन धात्वर्थावच्छिन्नतिङर्थप्रकारकान्वयबोधं प्रति स्वरूपसम्बन्धेन प्रयोजकं तादृशानुपूर्वीमच्छब्दत्वमिति। यथा 'चैत्रः गच्छती'त्यत्र चैत्रानुपूर्व्यवच्छिन्ननामोस्थाप्यत्वं विशेष्यतासम्बन्धेन धात्वर्थगमनावच्छिन्नतिङर्थकृतिप्रकारकान्वयबोधं प्रति स्वरूपसम्बन्धेन प्रयोजकं तादृशचैत्रस्वरूपानुपूर्वीमच्छब्दत्वं प्रथमेति। गोकुलनाथोपाध्यैरुच्यते–

विभक्तिः प्रथमा तेषु स्वौजसः प्रत्ययास्त्रयः।
आभिमुख्यं तदर्थस्तदभीष्टप्रत्ययात्मकम्।।[४६]

महर्षिणा पाणिनिना उक्तम्–

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा[४६]

अत्र भट्टोजीदीक्षित आह – नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः, मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः। प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राधिक्ये परिमाणमात्रे संख्यामात्रे च प्रथमा स्यात्।

पदं पदं प्रति इत्यर्थेऽव्ययीभावः। पदपदञ्चात्र प्रातिपदिकसंज्ञानिष्ठविधेयता निरूपितोद्देश्यतावच्छेदकधर्मवत्परम्। उद्देश्यतावच्छेदकधर्मश्च धातुप्रत्ययप्रत्ययान्त-भिन्नार्थवत्त्वकृदन्ततदादित्वतद्धितान्ततदादित्वसमासत्वैतदन्यतमरूपः। तथाच प्रतिपदमुद्देश्यतया लब्धुमर्हति यत्तत्प्रातिपदिकम्। अर्थ्यते=बुध्यते इत्यर्थः, प्रातिपदिकस्य अर्थः इति प्रातिपदिकार्थः अर्थात् प्रातिपदिकजन्यबोधविषय इति। प्रातिपदिकस्य लिङ्गं संख्या चार्थः। प्रातिपदिकनिष्ठशक्तिविशिष्टत्वं प्रातिपदिकार्थत्वम्। वैशिष्ट्यञ्च

स्वजन्यबोधविषयत्वप्रकारकतात्पर्यविषयतापर्याप्त्यधिकरणत्वस्वविशिष्टत्वैतदुभय-सम्बन्धेन, सम्बन्धघटकशक्तिवैशिष्ट्यञ्च स्वप्रयोज्यधर्मितानिरूपिता पदार्थसम्बन्धाव-च्छिन्नप्रकारतावत्त्व-स्वविशिष्टावच्छेदकतावद् विषयतावत्त्वैतदुभयसम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताकस्वाभाववत्त्वस्वप्रयोज्यबोधविषयत्वप्रकारकतात्पर्यविषयत्वैतदुभयसम्बन्धेन।

सूत्रे मात्रशब्दः अवधारणे। अवधारणञ्चान्ययोगव्यवच्छेदः। तथाचोक्तार्थे प्रथमाविभक्तिर्भवति। उक्ते कर्तरि प्रथमाविभक्तिर्भवतीति। तत्र जिज्ञासा जायते कः कर्त्ता? उच्यते पाणिनिना–

स्वतन्त्रः कर्त्ता[47]

क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्त्ता स्यात् इति भट्टोजीदीक्षितः। स्वम्=आत्मा तन्त्रम्=प्रधानमस्य इति स्वतन्त्रः।

स्वतन्त्रस्य पञ्च नामानि अधोलिखितानि सन्ति। "स्वतन्त्रोऽपावृतः स्वैरी स्वच्छन्दो निरवग्रहः"।[48] स्वतन्त्रघटकतन्त्रशब्दार्थः इत्थं वदन्ति सभापतिशर्मोपाध्यायाः। तननं तन्त्रम्[49], तन्यतेऽनेन वा तन्त्रम्। तन्त्रणं तन्त्र्यते वा तन्त्रम्। एवञ्च अन्यानधीनत्वरूपप्रधानार्थकस्वतन्त्रशब्दः। अत्र कारकाधिकारात् क्रियाजनने स्वतन्त्रः। उक्तवाक्यस्य तात्पर्यमिदं विद्यते कर्मादिकारकाणां क्रियाजनने न स्वातन्त्र्यम्, कर्तृव्यापारतन्त्रत्वात् देवदत्तः तण्डुलं पचति इत्यत्र देवदत्तः फूत्कारादिव्यापारं विधत्ते तदैव "समवायेन विक्लितिं प्रति तादात्म्येन तण्डुलः कारणं भवति इति चैत्रव्यापारजन्यायां पच्धात्वर्थविक्लितौ ज्ञानविषयीभवनमेव व्यापारः इति कर्मकारकनिष्ठाक्रियायाः पारतन्त्र्यम्। एवं करणं, सम्प्रदानमापादानमधिकरणनिष्ठा-क्रियायाः पारतन्त्र्यं बोध्यमिति। स्वार्थकारकाप्रयोज्यं यत्स्वार्थनिरूपितकारकत्वं तदाश्रयत्वसम्बन्धेन धातुविशिष्टः।[50] कारकमात्रवृत्तिक्रियाजनकत्वस्वरूपकारकत्वस्य कर्तृरूपतथाविधकारकप्रयोज्यत्वमिति। नागेशमते स्वातन्त्र्यञ्च[51] कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधानीभूतधात्वर्थाश्रयत्वमिति। सभापतिशर्मोपाध्यायनये कर्तृत्वस्य लक्षणन्तु–

"धातुनिष्ठशक्तिविशिष्टार्थाश्रयत्वम्[52], अर्थे शक्तिवैशिष्ट्यञ्च स्वज्ञान-प्रयोज्यशाब्दबोधीयानुकूलत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-काभाववत्त्व-स्वज्ञानीयविषयताश्रयत्वैतदुभयसम्बन्धेन। प्रतियोगिता च स्वाश्रयत्व-स्वावच्छेदकताश्रयत्वान्यतरसम्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्या। बालकृष्णपञ्चोलीमते कर्त्ता त्रिविधो भवति।[53] शुद्धः प्रयोजको हेतुः कर्मकर्ता च। 'मया हरिः सेव्यते' इत्यत्र शुद्धकर्ता वर्तते। 'कार्यते हरिणा' इत्यत्र प्रयोजको हेतुः कर्ता वर्तते। 'गमयति कृष्णं गोकुलम्' इत्यत्र कर्मकर्ता वर्तते। शुद्धत्वं नाम हेतुत्वानाश्रयत्वे सति सामानाधिकरण्येन

कर्मत्वविशिष्टकर्तृत्वानधिकरणत्वरूपमिति। कर्तृकारकस्य स्वरूपं प्रतिपादयन्नाह जगदीशः–

तिङा विकरणात्तस्य धातोरर्थस्तु यादृशः।
स्वार्थे यादृशि बोध्यस्तत् कर्तृत्वं तदिहोच्यते॥[54]

सविकरणेन यद्धातुनोपस्थाप्यो यादृशार्थस्तदुत्तरतिङा स्वोपस्थाप्ययादृशार्थेऽनु-भावयितुं शक्यस्तद्धातूपस्थाप्यस्य तस्य तदेव कर्तृत्वं कारकमिति। तत्तत्क्रियानु-कूलकृतिमत्त्वं[55] तत्तत् क्रियाकर्तृत्वम् अनुकूलकृतिमत्त्वं वा कर्तृत्वमिति। व्याकरणदृष्ट्या क्रियायाः निष्पत्तेः यः स्वतन्त्रो भवति स च कर्त्ता इति। स्वतन्त्रशब्दस्यार्थः प्रधानमिति पतञ्जलिः। काशिकाकारोऽपि वदति "स्वतन्त्रः इति प्रधानभूत उच्यते। अगुणभूतो यः क्रियासिद्धौ स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते तत्कारकं कर्तृसंज्ञं भवति।"[56] पुरुषोत्तमदेवः, भट्टोजिदीक्षितश्च उक्तलक्षणस्यैव समर्थनं कुरुतः। यः कर्ता कञ्चिदन्यं कर्तारं क्रियायां प्रवृत्तं करोति स च प्रयोजककर्त्ता इति पाणिनिः। यथा– देवदत्तः ग्रामं चैत्रं गमयति। अत्र देवदत्तः चैत्रं ग्रामं नेतुं प्रेरयति। अत एव देवदत्तः प्रयोजककर्ता इति। यस्मिन् कारके क्रियायाः निष्पत्तौ स्वातन्त्र्यं वर्तते स च कर्त्तेति वैयाकरणाः वदन्ति। अर्वाचीनवैयाकरणा स्वातन्त्र्यस्य स्वरूपं परिष्कृतवन्तः। भट्टोजिदीक्षितानुसारं "प्रधानीभूतधात्वर्थं प्रति आश्रयत्वं स्वातन्त्र्यम्"।[57] यथा देवदत्तो गच्छति इत्यत्र गम्-धातोरर्थः उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारः, तदाश्रयः देवदत्तः। अतः गमनक्रियायां देवदत्तस्य स्वातन्त्र्यात् तस्य कर्तृसंज्ञा भवति। कर्मवाच्यस्थले अस्य लक्षणस्य सदोषत्वं दुर्वारैवेति। कर्मवाच्यस्थले धातोः प्रधानमर्थः न व्यापार अपितु फलमिति। यथा "यज्ञदत्तेन पक्वस्तण्डुलः" अत्र धात्वर्थः विक्लितिः। विक्लित्याश्रयत्वात् तण्डुलस्यात्र कर्मसंज्ञा भवति। धात्वर्थाश्रयत्वात् तण्डुले कर्तृलक्षणस्यातिव्याप्तिः सम्भवति। वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः टीकाकारः वासुदेवदीक्षितः, कौण्डभट्टश्चापि उक्तलक्षणमेव स्वीकृतवन्तौ। नागेशभट्टस्तु "कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधानीभूतधात्वर्थाश्रयत्वं स्वातन्त्र्यमिति[58] उक्तवान्। अर्थात् कर्तृप्रत्यययुक्तस्य तिङन्तपदस्य प्रयोगस्थले धात्वर्थाश्रयत्वमेव स्वातन्त्र्यमिति। यथा– 'देवदत्तः तण्डुलं पचति' इत्यत्र कर्तृवाच्यस्य प्रयोगस्थले पच्धात्वर्थः विक्लित्तिजनकव्यापारः तस्याश्रयः देवदत्त इति। अत्र पच्-धातुतः कर्तरि शप्विकरणसहिततिप्प्रत्ययो भवति। अतः पाकक्रियायां स्वतन्त्रो देवदत्तो वर्तत इति। 'देवदत्तेन तण्डुलः पच्यत' इत्यत्र कर्मवाच्यस्थले पच्धात्वर्थः व्यापारजन्यविक्लितः तदाश्रयः तण्डुलः। अत्र पच्धातूत्तरकर्मवाच्ये यगा सह त-प्रत्ययो वर्तते। अतः पच्-धातुना सह कर्तृप्रत्ययस्याभावात् धात्वर्थाश्रयस्य तण्डुलस्य स्वतन्त्राभावात् न कर्तृसंज्ञेति। वैयाकरणानां नये विवक्षाधीनानि कारकाणि भवन्ति। अत एव सभापतिशर्मोपाध्याय आह–

विवक्षाधीनत्वं कारकाणाम् 'स्थाली पचति' 'स्थाल्या पचति' "स्थाल्यां पचति" इति प्रयोगदर्शनात्।[59]

धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यत।
स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः।।[60]

कारकत्वं तद्व्याप्यकर्तृत्वादिषट्कञ्च न नियतं किन्तु वैवक्षिकम्। अत एव धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वेन विवक्षितः कर्ता। यद्धातूपात्तक्रियायां यदा यस्य स्वातन्त्र्यं विवक्ष्यते तदा तत्क्रियायां स कर्त्तेति।

तथा च यस्मिन् कारके क्रियायाः निष्पत्तिं प्रति स्वातन्त्र्यं वर्तते तस्यैव कर्तृसंज्ञा भवति। कारकचक्रे भवानन्दतर्कवागीशेन लक्षणत्रयं निरूपितम्। तत्राद्य लक्षणद्वयं पूर्वपक्षरूपेणोद्धृतं तृतीयञ्च लक्षणं सिद्धान्तभूतमिति। तानि लक्षणानि निम्नोक्तानि सन्ति।

1. क्रियाश्रयत्वम् कर्तृत्वम्।[61]
2. कारकान्तराप्रयोज्यत्वे सति कारकान्तरप्रयोजकत्वं कर्तृत्वम्।[62]
3. अनुकूलकृतिमत्त्वम् कर्तृत्वम्।[63]

क्रियाश्रयत्वं कर्तृत्वमित्यत्र यस्मिन् कारके क्रिया आश्रितत्वेन तिष्ठति स च कर्त्तेति। इदं लक्षणं वैयाकरणाः स्वीकुर्वन्तीति भवानन्दः स्वीकरोति। कारकचक्रस्य पाण्डुलिपौ[64] एका टिप्पणी विद्यते। तेन ज्ञातं भवति यद् वैयाकरणः कर्त्तृपदं यौगिकं स्वीकरोति इति केचन वदन्ति। तस्मिन् मते कृधात्वर्थः क्रिया वा व्यापारः। नागेशमते उत्पत्तिस्वरूपफलाश्रयेन[65] भिन्नाश्रयवती क्रिया कृधात्वर्थः वा उत्पत्त्यनुकूल-व्यापार इति।

नागेशमते कर्तृवाच्ये कर्मवाच्ये वा यः कृत्प्रत्ययो भवति तस्यार्थः आश्रयत्वमिति। तथा च कृधातुतः तृच्प्रत्यययोगे सति निष्पन्नोऽयं कर्तृपदं क्रियाश्रयार्थकमिति। अस्य मतस्योल्लेखं कुर्वन्नाह जयरामः–

वैयाकरणास्तु "अनभिहिते कर्तरि" इत्यनुशासनादचेतनेऽपि कर्तृपदप्रयोगात् क्रियाश्रयत्वमेव कर्तृत्वम्।[66] अर्वाचीनवैयाकरणास्तु कर्तुः स्वरूपमनेन रूपेण प्रतिपादितवन्त इति।

(क) धातूपात्तव्यापाराश्रयः कर्त्ता।[67]
(ख) व्यापाराश्रयः कर्त्ता।[68]
(ग) प्रकृतधातुवाच्यव्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वमिति।[69]

क्रियाश्रयत्वं कर्तृत्वमित्यत्र कालेऽतिव्याप्तिस्सम्भवति। यतोहि "जगतामाश्रयः कालः तर्हि क्रियाया अपि आश्रयः काल इति। उक्तातिव्याप्तिवारणाय कविराजदूषेण उक्तलक्षणे प्राधान्येनेत्यस्य निवेशो क्रियते। तथाच धात्वर्थस्य व्यापारस्य मुख्यरूपेण यः आश्रयो भवति स च कर्ता इति। एवञ्च 'गोपालः गच्छति' इत्यत्र गम्धात्वर्थस्य गमनस्य वा उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारस्य मुख्याश्रयः गोपालः एव वर्तत इति न तु कालः। यथा धात्वर्थस्याश्रयः कर्त्ता भवति, तथैव कर्म अधिकरणञ्च तत्रातिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति। 'देवदत्तः तण्डुलं पचती'त्यत्र पाकक्रिया तण्डुलकर्मण्यपि जायते। अतः पाकव्यापाराश्रयत्वात् तण्डुलस्यापि कर्तृत्वं स्यादिति।

एवं 'यज्ञदत्तः विद्यालये पठति' इत्यत्र यज्ञदत्तस्य पठनस्वरूपः व्यापारः विद्यालय एव भवति। तादृशव्यापारस्य आश्रयत्वं विद्यालये सत्त्वात्तत्र भवत्यतिव्याप्तिरिति चेन्न। साक्षात्सम्बन्धेन क्रियाश्रयत्वं कर्तृत्वमिति। अत एव रामतर्कवागीशेनोक्तं साक्षात्क्रियाश्रयत्व[70] कर्तुः लक्षणमिति। क्रियाश्रयत्वं कर्तृत्वम् अस्य लक्षणस्य 'चैत्रः गच्छति' इत्यत्र चैत्रे समन्वयेऽपि 'चैत्रः ग्रामं त्यजति' इति प्रयोगकाले त्यागकर्तरि चैत्रे गमनकर्तृत्वापत्तिः तत्तु नेष्टमिति इति चेन्न। यद्धातूत्तराख्यातेन यगाद्यसमभिव्याहृतेन यद्धात्वर्थान्वितयादृशधर्मवत्त्वं बोध्यते, तादृशधर्मवत्त्वमेव, तत्क्रियाकर्त्तृत्वम्।[71] अर्थात् धातुतः यत्र यगादिप्रत्ययो न भवति शपादियुक्तः तिङ्प्रत्ययो जायते तत्र तिङा कर्तृत्वं बोध्यते। कर्तृत्वन्तु व्यापारे अनुकूलत्वसम्बन्धेन प्रथमान्तपदस्य प्रकृत्यर्थे च आश्रयत्वसम्बन्धेन चान्वयो भवति। पृथग्-पृथग् धातूनां पृथगर्थत्वात् तत्तद्धात्वर्थेषु अन्वितानि कर्तृत्वानि पृथग् पृथगेव भवन्ति। यथा 'रामः गच्छति' इत्यत्र गम्धात्वर्थः उत्तरदेशसंयोगजनकव्यापारे कर्तृत्वमन्वेति। रामः ग्रामं त्यजतीत्यत्र कर्तृत्वं विभागजनकव्यापारेऽन्वेति। वैयाकरणानां नये तु एकत्वाश्रयरामकर्तृकं वर्तमानकालिकं गमनमिति बोधः। एवञ्च एकत्वाश्रयरामकर्तृकग्रामकर्मक पूर्वदेशविभागजनकः व्यापार इति बोधो च जायते। तत्तत्क्रियाश्रयत्वं कर्तृत्वमिति लक्षणस्य घटं जानातीत्यादौ लक्षणसमन्वयेऽपि 'देवदत्तः तण्डुलं पचति', 'घटो नश्यति' इत्यादौ[73] कर्तरि देवदत्तघटादौ पाकनाशाश्रयत्वाभावादव्याप्तिरेव। एवं विक्लित्याश्रये तण्डुले नाशाश्रये कपाले चातिव्याप्तिरिति केचित् वदन्ति। तन्न, क्रियाभेदेन कर्तृस्वरूपस्य भिन्नतया पाकादिक्रियास्थले अनुकूलव्यापारवत्त्वसम्बन्धेन नाशादिस्थले च प्रतियोगित्वसम्बन्धेनाव्याप्तिरतिव्याप्तिश्च न सम्भवति।

कारकान्तराप्रयोज्यत्वे सति कारकान्तरप्रयोजकत्वं कर्तृत्वमित्यपि[74] केचिद् वदन्ति। अत्र सत्यन्तपदस्य प्रयोजनन्तु छेद्यसंयोगादिरूपव्यापारजनके कुठारादावति-व्याप्तिवारणाय। अप्रयोज्यत्वञ्च[75] फलानुकूलतज्जन्यव्यापारानाश्रयत्वमिति अस्यार्थः तत्क्रियानुकूलस्वभिन्नकारकजन्यव्यापारानाश्रितत्वम्। तथाच स्वभिन्नकारकजन्यतत्का-

र्योत्पत्त्यनुकूलव्यापारानाश्रितत्वे सति स्वभिन्नकारकजन्यतत्क्रियानुकूलव्यापारजनकत्वं कर्तृत्वमिति। यद्वा कर्मत्वाद्यन्यतमशून्यत्वे सति क्रियाकारकत्वं कर्तृत्वमिति यदि यत् तत् पदस्योपादानं क्रियते तदा तत्क्रियाकर्मत्वाद्यन्यतमशून्यत्वे सति तत्क्रियाकारकत्वं तत्कर्तृत्वमिति। यदि उच्यते यत्तत्पदयोरनुगतत्वादिदं लक्षणं न साधु तर्हि उच्यते भवानन्दतर्कवागीशेन–

'अनुकूलकृतिमत्त्वं कर्तृत्वमिति'[76] अथवा तत्क्रियानुकूलकृतिमत्त्वम् तत्क्रियाकर्तृत्वमिति। अर्थात् तत्तत्क्रियानिष्ठविषयतानिरूपितानुकूलत्वविषयतानिरूपित-विषयताविशिष्टकृतिमत्त्वमिति। प्रयोगशून्यतादशायां कर्त्तृत्वव्यवहारो ग्रन्थकृतामिष्टः, तदा समवायसम्बन्धेन[77] कृतिमत्त्वमेव कर्तृत्वं बोध्यम्। यदि च शरीरादावपि कर्त्तृत्वव्यवहारो मुख्यः, तदा समवायावच्छेदकताऽन्यतरसम्बन्धेन[78] तद्वत्त्वं ज्ञेयमिति। अचेतने कर्तृपदप्रयोगस्तु लाक्षणिक इति। न च नान्तरीयककलायपाकस्थले 'कलायं पचति' इति प्रयोगः स्यात् तदनुकूलकृतिमत्त्वादिति वाच्यम्। तत्तद्विषयकत्वेनापि कृतिर्विशेषणीया। तथा च स्वनिष्ठविषयतानिरूपकत्वस्वजनकत्वोभयसम्बन्धेन तत्तत्क्रिया-विशिष्टकृतिमत्त्वं कर्त्तृत्वमिति बोध्यम्।

न च अनुकूलकृतिमत्त्वमित्यत्र कृतिः यत्नः तर्हि काष्ठस्थाल्यादेः अपि कर्तृत्वविवक्षया 'काष्ठं पचति' 'स्थाली पचति' इति प्रयोगो न स्यात्। यतोहि अचेतनादौ यत्नाभावादिति वाच्यम्। "स्वतन्त्रः कर्ता" इत्यत्र स्वतन्त्रपदं पारिभाषिकमिति अत्र गदाधरभट्टाचार्येणोच्यते "स्वतन्त्रत्वञ्च कारकान्तरव्यापारानधीनत्वे सति कारकत्वम्। 'काष्ठं पचती'त्यादौ स्वातन्त्र्यविवक्षया काष्ठादेः कर्तृत्वमिति"[79]। न च कारकान्तरव्यापारानधीनकारकत्वरूपं यत् स्वतन्त्रत्वं तादृशस्वतन्त्रत्वरूप-कर्तृत्वबोधकविभक्तीनामचेतनकाष्ठादौ पुरुषाधीनत्वेनोक्तस्वतन्त्रत्वस्यापि असम्भवादिति वाच्यम् [80]समभिव्याहृतक्रियाकारकान्तरव्यापारानधीनतत्क्रियानुकूलस्य व्यापारस्यैव तत्क्रियावाचकपदसमभिव्याहृतविभक्त्यर्थत्वात्। 'चैत्रः पचति', 'काष्ठं पचति' इत्यादौ कारकान्तरबोधकपदाभावेन कारकान्तरोपस्थित्यभावात् तेन च कारकान्तरानधीनत्व-प्रतीत्यसम्भवात् तदभावरूपकारकान्तरानधीनत्वप्रतीतेरसम्भवादिति। अत एव तत्र कारकान्तरव्यापारानधीनत्वे सति कारकत्वं स्वतन्त्रत्वमिति बोध्यम्। भवानन्दः कर्तृत्वस्य यल्लक्षणं स्वीकरोति परन्तु मुख्यकर्तृत्वे भेदं दर्शयति। गदाधरेणोच्यते "मुख्यं[81] च क्रियाकर्तृत्वं न क्रियानुकूलकृतिमात्रम् एकक्रियाविषयककृतितो यत्र नान्तरीय-कक्रियान्तरनिर्वाहस्तत्र तत्कृतिमतः तत्क्रियाकर्तृत्वाभावात्, अत एव 'मत्तो भूतं न तु मया कृतम्' इति व्यपदेश इति, किन्तु "तत्क्रियाविषयकत्वे सति तदनुकूला या कृतिस्तदेव तत्कर्तृत्वम्"।[82] क्रियानुकूलकृतिमात्रस्य मुख्यकर्तृत्वस्यास्वीकारे कारणमुक्तं गदाधरेण– यत्र कृतिस्तु केवलं गमनक्रियानुकूलैवास्ति अथ च तत्सहावश्यंभाविनः

क्रियान्तरस्य परशरीरेऽभिघातस्यापि गमनानुकूलकृत्यैवाभिघातोऽपि परस्य जातः तत्र तत्कृतिमतोऽर्थात् गमनानुकूलकृतिमतोऽभिघातक्रियाकर्तृत्वम् इष्टं नास्तीति हेतोर्न क्रियानुकूलकृतिमात्रं मुख्यं क्रियाकर्तृत्वम्, उक्तस्थले अभिघातक्रियाकर्तृत्वाभावादेव तादृशस्थले 'मत्तो भूतम् न तु मया कृतम्' इति व्यपदिशन्ति, यदि च क्रियानुकूलकृतिमात्रं मुख्यं कर्तृत्वं स्यात्तदोक्तस्थले गमनानुकूलकृत्याप्यभिघाते जाते गमनानुकूलकृतिमतोऽभिघातक्रियाकर्तृत्वमपि स्यादेव कृतिं विनाभिघातस्याप्यसम्भवेनापि अभिघातक्रियोत्पादिकाया गमनानुकूलकृतेः सत्त्वादेव न चैतदिष्टम्। तत्क्रियाविषयकत्वे सति या तत्क्रियानुकूलकृतिः सैव मुख्यं तत्क्रियाकर्तृत्वमिति।[83] तथा च गमनानुकूलकृतेः उक्तस्थलेऽभिघातक्रियाविषयकत्वं नास्ति गमनकर्तुरभिघाते तात्पर्याभावात् इति नाभिघातक्रियाकर्तृत्वम्। मृगाद्युद्देशेन बाणप्रक्षेपाद् यत्र ब्राह्मणवधो जातः तत्र बाणप्रक्षेपव्यापारस्य मरणानुकूलत्वं कृतिविषयत्वञ्च यद्यप्यस्ति तथापि बाणप्रक्षेपस्य ब्राह्मणमरणानुकूलव्यापारत्वेनाभिप्रायविषयत्वाभावात् ब्राह्मणमरणानुकूलव्यापारत्वेन रूपेण अन्योद्देशेन बाणप्रक्षेपरूपव्यापारस्य कृतिविषयत्वम् नास्तीति तादृशव्यापारकर्तुः इति न तस्य सम्पूर्णप्रायश्चित्तं भवति। अत एव तत्क्रियाविषयकत्वे सति तत्क्रियानुकूला या कृतिस्तद्वत्त्वमेव मुख्यं कर्तृत्वं वक्तव्यमिति अनुकूलकृतिमत्त्वमित्यत्र अनुकूलपरिष्कारं कुर्वन्नाह भवानन्दः– "कार्यत्वानवच्छिन्नजन्यतानिरूपितमसाधारणमनुकूलत्वमेव वा लक्षणघटकमित्याहुः।"[84] तथा च कर्तृत्वस्य लक्षणं भवति कार्यत्वानवच्छिन्नजन्यतानिरूपितासाधारणानुकूलकृतिमत्त्वं कर्तृत्वम्।

अस्य कर्तृलक्षणस्य ईश्वरे नातिव्याप्तिस्सम्भवति। उक्तमते अस्वारस्यं द्योतयन्नेव आह भवानन्दसिद्धान्तवागीशः आहुरिति। तथा च प्रतीयते यत् भवानन्दसिद्धान्तवागीशनये "अनुकूलकृतिमत्त्वमेव कर्तृत्वमिति। अत एव 'स च विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता"[85] इत्यादिवेदवाक्येषु यत् कर्तृत्वं विद्यते तत्रापि लक्षणसमन्वयात् लक्षणस्य दोषरहितत्वं सम्भवतीति।

न्यायकोशकारदिशा कर्म त्रिविधं भवति। प्रथमं पदार्थान्यतमं[८५], द्वितीयं पुण्यपापजनकं, तृतीयम् पाणिनिस्वीकृतकर्म इति। आद्यस्तु एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति[८६] कर्मलक्षणम्। अस्यान्यानि लक्षणानीत्थं सन्ति।

1. मूर्तमात्रद्रव्यसमवेतत्वं कर्मत्वम्।[८७]
2. संयोगाविभागानुकूलत्वम्।[८८]
3. संयोगभिन्नत्वे सति संयोगासमवायिकारणत्वं कर्मत्वमिति।[८९]
4. विभागासमवायिकारणत्वे सति संयोगहेतुत्वम् कर्मत्वम्।[90]
5. नित्यावृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिरूपं कर्मत्वम्।[91]

6. नित्यावृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वम् कर्मत्वम्।[92]

7. अनेकाश्रितावृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं कर्मत्वम्।[93]

द्वितीयकर्म तु क्रियते फलार्थिभिः इति कर्म धर्माधर्मात्मकं बीजाङ्कुरवत्-प्रवाहरूपेणानादिः तन्त्रशास्त्रे कर्म षड्विधम्, शान्तिकरणम्, वशीकरणम्, स्तम्भनम्, विद्वेषः, उच्चाटनम्, मारणञ्चेति। केचित्तु कर्म त्रिविधम् नित्यं, काम्यं, नित्यकाम्यञ्चेति। तत्र नित्यं कर्म सन्ध्यावन्दनादिः। केवलं काम्यं यागादिः। नित्यकाम्यञ्च एकादशीव्रतादीनि इत्याहुः। गीतायां शुक्लकृष्णकृष्णशुक्लभेदेन कर्म त्रिविधं भवति। तत्तु पुण्यपापजनकमिति। तृतीयस्तु कर्त्ता स्वक्रियया यं कारकम् अभीष्टतमं मत्वा तं प्राप्तुमिच्छति तं कर्म संज्ञा भवति। अत एव भट्टोजिदीक्षितेनोच्यते–

कर्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं कारकं कर्म संज्ञं स्यात्। यथा– भाषेषु चरन्तमश्वं स बध्नाति इत्यत्र अश्वपतिः अश्वं माषक्षेत्रात् अन्यत्र बध्नाति। यतोहि भाषभक्षणेन अश्वस्य हानिर्भविष्यति। "कर्मणि द्वितीया"[94] इति सूत्रेण तस्मात् कर्मणः द्वितीया भवति। कदाचिदनिप्सिततमस्यापि कर्म संज्ञा भवति। यथा विषं भुङ्क्ते इत्यत्र विषानिप्सितमं वर्तत इति। "तथा युक्ते चानीप्सिततमम्"[95] इति सूत्रेण कर्मसंज्ञा भवति। भवानन्दतर्कवागीशः कारकचक्रे कर्मणः पञ्चलक्षणानि प्रतिपादितवान्। एतानि सर्वाणि लक्षणानि पूर्वाचार्यैः प्रतिपादितानि सन्ति। तान्यधोलिखितानि सन्ति।

1. करणव्यापार्य्यत्वं कर्मत्वम्।[96]

2. परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वं कर्मत्वम्।[97]

3. तत्तद्धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं तत्तद्धा[98]त्वर्थकर्मत्वम्

4. तत्क्रियानधिकरणत्वे सति तत्क्रियावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वम्[99]

5. परसमवेततत्तद्धात्वर्थान्वयिफलविशेषशालित्वं तत्तद्धात्वर्थकर्मत्वम्।

अत्र वागीशेन प्रथम[100] द्वितीयचतुर्थलक्षणेषु दोषं दर्शयित्वा तत्खण्डितमिति। पञ्चमलक्षणस्य निर्वचनं प्राचीनानां मते कृतवानिति। तृतीयलक्षणं स्वीकृतवानिति तद्ग्रन्थस्यालोडनेन प्रतीयत इति।

करणव्यापार्य्यत्वं कर्मणः लक्षणम्–

इदं कर्मणः लक्षणन्तु प्राचीननैयायिकाः स्वीकुर्वन्ति। न्यायभाष्यकारनये चत्वारि तत्त्वान्येव भवन्ति। प्रमाता, प्रमाणं, प्रमेयं, प्रमितिश्चेति। तत्त्वशब्दस्य निर्वचने वाचस्पतिमिश्रेणोच्यते–

"तत्त्वं हि प्रमाणव्याप्यत्वं प्रमाणव्यापारविषयत्वम्"[101]

उक्तकथनमाधारीकृत्योदयनाचार्येणोक्तम्– वाचस्पतिमिश्रनये करण-व्यापारविषयत्वं कर्मणः लक्षणम्। यद्यपि उद्योतकरस्य मते यत्कर्मलक्षणं विद्यते क्रियाविषयत्वमिति तत्रैव वाचस्पतिमिश्रः उक्तवान्[102]"अनात्मसमवेत-क्रियाफलशालित्वं क्रियाविषयत्वं कर्मत्वमिति इदमेव लक्षणं मिश्रः स्वीकरोति इति प्रतीयते। करणव्यापारविषयत्वं कर्मत्वमिति लक्षणन्तु उदयनाचार्येण स्वीक्रियते इति केचन वदन्ति। उदयनाचार्यस्य परवर्ती शशधरोऽपि तदेव[103] स्वीकरोति। पूर्वोक्तकर्मलक्षणमभिलक्ष्य व पूर्वपक्षरूपेण करणव्यापार्य्यत्वं कर्मत्वमिति लक्षणं भवानन्देन प्रतिपादितम् करणव्यापार्य्यत्वं नाम करण[104]जन्यक्रियाऽनुकूलव्यापाराश्रयत्वम्। अत्र जन्यान्तं लक्षणे न दीयते तर्हि क्रियानुकूलव्यापाराश्रयः कर्ता करणञ्चापि भविष्यति तत्रातिव्याप्तिवारणाय कर्मणः लक्षणे करणजन्यत्वं दीयते। करणजन्यत्वस्य कर्मणि एव सत्त्वात् भवति लक्षणसमन्वयः। तथापि उक्तलक्षणस्य दात्रेण[105] धान्यं लुनाति" इत्यत्र छिदानुकूलहस्तादिकरणजन्यहस्तसंयोगादिरूपव्यापाराश्रये दात्रे अतिव्याप्तिर्सम्भवति। तस्य वारणं तु न केनापि प्रकारेण कर्तुं शक्यते। अस्मिन् लक्षणे दोषमुद्भावयन् आह श्रीहर्षः – [106]करणव्यापारविषयः कर्म? इति चेन्न "हस्तेन रामेण बाणेन शरेण विद्धो रावणः "इत्यादावतिप्रसङ्गात्" अत्र हस्तः शरश्च करणकारकं विवक्षितमस्ति। तथापि तस्य कर्मत्वमुक्तलक्षणेन भविष्यति। तत्रातिव्याप्तिदोषस्य सत्त्वात् तल्लक्षणं न साधु इति भवानन्दतर्कवागीशस्याभिप्रायः। कारकचक्रस्य टीकाकारः जय[107]रामोऽपि तदेव वदति।

परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वं कर्मणः लक्षणमिति तु वाचस्पतिमिश्रैः उच्यते। प्रकृतलक्षणस्योल्लेखं[108] गङ्गेशोपाध्यायोऽपि अनुव्यवसायवादप्रकरणे कृतवानिति। हरिदासभट्टाचार्यः जयकृष्णतर्कालङ्कारोऽपि चेदमेव लक्षणं स्वीकुरुतः। उक्तलक्षणस्य तात्पर्यमिदं विद्यते यत् अभीप्सितकर्मकारकाद् भिन्ने कारके समवायसम्बन्धेन विद्यमाना या क्रिया, तस्याः जायमानं यत्फलं तदाश्रयस्य कर्म संज्ञा भवतीति। यथा देवदत्तः विद्यालयं गच्छति इत्यत्र विद्यालयः कर्मकारकरूपेण अभीप्सितो वर्तते। तद्भिन्ने देवदत्तकारके गमनक्रिया समवायेन विद्यते। गमनक्रियायाः यत्संयोगरूपं फलमुत्पद्यते तस्याश्रयो विद्यालयो वर्तते। अतः तस्य कर्म संज्ञा भवतीति कर्मलक्षणस्य समन्वयो भवति। परसमवेतपदस्यानुपादाने चैत्रः नगरं गच्छति इत्यत्र चैत्रेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति। तथाच परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वं कर्मणः लक्षणमिति। अत्रापि अव्याप्तिदोषस्योद्भावनम् आचार्याः कुर्वन्ति। यथा शशधरोऽपि[109] कथयति यत् आत्मानमात्मना जानामि इत्यत्र आत्मा ज्ञानरूपस्य फलस्य आश्रयः, अथ च ज्ञानरूपायाः क्रियायाः आश्रयः तदेवात्मा, परसमेवक्रियायाः तत्राभावात् अव्याप्तिरिति।

श्रीहर्षस्य[110] मतमिदमस्ति यदुक्तकारकलक्षणस्य अपादानकारकेऽतिव्याप्तिर्दुवारैव। यतोहि वृक्षात् पर्णं पततीत्यत्र पतनक्रियाया: विभाग: फलमुत्पद्यते । विभागस्तु वृक्ष एव वर्तते विभागस्य जनिका क्रिया (पतनाख्या) वृक्षभिन्ने पर्णे विद्यते। पर्णनिष्ठाया: क्रियाया: उत्पद्यमानं विभागरूपं फलं, तस्याश्रय: वृक्ष:। अत: वृक्षस्यैव कर्मसंज्ञा भविष्यति तत्र कर्मलक्षणस्य सत्त्वादतिव्याप्ति: आपतति। अत एव अपादानेतरत्वे सति परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वम् कर्मण: लक्षणमिति। चित्सुखाचार्योऽप्याह–

"अपादानव्यतिरिक्तत्वे सति परसमवेतक्रियाफलशालिकर्म"[111] इति नदीतीरे वर्द्धते[112] इत्यत्र तीरे अधिकरणे उक्तलक्षणस्य सङ्गतत्वादतिव्याप्ति: पुन: दुर्वारैवेति। एवं संयोगावच्छिन्नक्रियाया: गम्धात्वर्थतया तज्जन्यविभागरूपफलाश्रये पूर्वदेशेऽतिव्याप्तिश्चेत्यपि बोध्यमिति। वृक्षात् पर्णं पततीत्यत्र अध:संयोगजनिका पतनक्रिया तत: जायमानो विभागरूपफलाश्रयस्य वृक्षस्य कर्मत्वात् वृक्ष: पर्णं पतति इति प्रयोगापत्तेर्दुर्वारैव इति। अनया रीत्यैवात्र अव्याप्त्यतिव्याप्तिदोषमुद्भाव्य तन्निराकृतमिति। रघुनाथशिरोमणिस्तु प्रतिपादितवान्–धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं[113] कर्मत्वमिति। "देवदत्त: गोरक्षपुरात् काशीं गच्छति" इत्यत्र काशीपदस्यैव कर्मसंज्ञा भविष्यति। यतोहि गमनक्रियात: जायमान: उत्तरदेशसंयोगरूपस्य धात्वर्थतावच्छेदक-फलस्य आश्रया काशी एव विद्यते। वायस: वृक्षं त्यजति इत्यत्रापि त्यागक्रियात: जायमानस्य विभागरूपधात्वर्थतावच्छेदकफलस्य आश्रयत्वात् वृक्षस्यैव कर्मसंज्ञा भवति न तु वायसस्य। उक्तकर्मलक्षणस्यैव कञ्चिद् परिष्कारं कुर्वन्नाह भवानन्दत-र्कवागीश:–

"तत्तद्धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं [114]तत्तद्धात्वर्थकर्मत्वम्" "नदी तीरे वर्द्धते इत्यत्र वृद्धधातोरकर्मत्वात् तत्तद्धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वं तीरे नास्ति अत: तीरस्य कर्मत्वापत्ति: न सम्भवति।

यदि तत्तद्धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयस्यैव कर्मत्वं स्वीक्रियते तदा "वृक्षात् पर्णं भूतले पतति" इत्यत्र पत्धात्वर्थ: अध:संयोगजनिका क्रिया एवञ्च धात्वर्थतावच्छेदकफलमध:संयोग: तस्याश्रयं भूतलं तत्र कर्मत्वापत्ति:। फलत: वृक्षात्[115] पर्णं भूतले पतति इत्यस्य स्थाने वृक्षात् पर्णं भूतलं पतति इति प्रयोगापत्ति:। अत्र भवानन्देन भणितम्– य: "वृक्षात् पर्णं भूतलं पतति" इति प्रयोगं करोति तदनुसारं पत् धातु: सकर्मको विद्यते। तत्र पत्धात्वर्थतावच्छेदकम् अध:संयोगस्याश्रयं भूतलमस्ति। तस्य कर्मत्वविवक्षायां न कोऽपि दोष इति। "द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्य-स्तप्राप्तापन्नै:[116]" इति सूत्रेण नरकं पतित: इति नरकपतित: इत्यत्र द्वितीयान्तनरकपदस्य पतितपदेन समासो भवति तेन प्रतीयते यत् पत्धातु: सकर्मक इति। नागेशभट्टोऽपि[117]

तदेव स्वीकरोति। यदा धात्वर्थपतनादौ भूतलस्य अन्वयः परम्परया सम्बन्धेन भवति तदा वृक्षात् पर्णं भूतले पतति इति प्रयोगोऽपि साधु विद्यते। अत्र नागेश आह–

वृक्षाद् भूमौ पतति इत्यत्र कर्तृकर्मद्वारा तद्विवक्षाया आधारत्वमिति[118] अत्र केचन अधःसंयोगफलस्य आश्रयत्वेऽपि भूतलादेर्न द्वितीया" इति वदन्ति, अस्मिन् मते द्वितीयाविभक्त्यर्थ एव फलम्। फलस्य वा अधःसंयोगस्य वाचकं न पत् धातुरिति। रामः ग्रामं गच्छति इत्यत्र संयोगजनकगमनम् इति गम् धात्वर्थः। तत्र श्रोतुः जिज्ञासा जायते। संयोगरूपफलस्याश्रयः कः? तत्रोच्यते। संयोगाश्रयः ग्रामः अतः ग्रामस्य कर्मसंज्ञा भवति। पतति इत्यत्र अधः संयोगजनिका क्रिया पत् धात्वर्थः। अत्र श्रोतुः इयं जिज्ञासा एव न जायते यत् अधःसंयोगस्य आश्रयं भूतलमिति। यतोहि अधःसंयोगः अधोदेशात् भिन्नं प्रति निराश्रयो भवति। अतः वृक्षात् पर्णं भूतले पतति इत्येवं साधुप्रयोगः इत्यपि अपरे वदन्ति। अत्र प्राचीनाः समाधत्ते पत्धातुः अकर्मक एव भवति। सकर्मकत्वं नाम कर्तृभिन्नान्वयि-फलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वमिति।[119] पर्णं पततीत्यत्र पत् धात्वर्थः व्यापारः तज्जन्यं यत् अधःसंयोगरूपं फलं तस्य पर्णे कर्तृकारकेऽन्वयो भवति। अतः पत्धातुः अकर्मक[120] इति। तत्तद्धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं तत्तद्धात्वर्थकर्मत्वमिति लक्षणस्य "भूमिं प्रयाति खगः" इत्यत्र खगेऽतिव्याप्तिः[121] आपतति। अत्र धात्वर्थतावच्छेदक-संयोगस्याश्रया यथाभूमि विद्यते तथैव खगोऽपि वर्तते। यतोहि संयोगो द्विष्ठो भवति तस्याश्रया यथाभूमिः तथैव खगोऽपि भवति। अतः खगः खगं प्रयाति यद्वा खगं त्यजति खगः इति प्रयोगापत्तिः दुर्वारैवेति।

अत्र रघुनाथशिरोमणिः समादधाति–क्रियान्वयिपरसमवेतत्वमेव कर्मप्रत्ययार्थः। परसमवेतधात्वर्थजन्यधात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वमिति दीधितिः। उक्ताशयं निरूपयन्नाह–भवानन्दतर्कवागीशः।

"एवञ्च परसमवेततत्तद्धात्वर्थान्वयिफलविशेषशालित्वं तत्तद्धात्वर्थकर्मत्वम्, अत एव गमिधातोः पूर्वदेशे न कर्मत्वम् तस्य विभागरूपफलेनानन्यत्वात्, एवं पतेरपि गुरुत्वासमवायिकारणप्रयोज्यविजातीयक्रियैवार्थः तस्य चाधः संयोगरूपफलेन नैवान्वयः।"[122] तथाच परिष्कृतं कर्मणः लक्षणन्तु–

परसमवेता या तत्तद्धात्वर्था क्रिया तज्जन्यं यत् धात्वर्थतावच्छेदकं फलं तत्शालित्वम् तत्तद्धात्वर्थकर्मत्वमिति। यद्वा परसमवेतधात्वर्थजन्यधात्वर्थता-वच्छेदकफलशालित्वं कर्मणः लक्षणमिति इदं लक्षणं भवानन्दतर्कवागीशस्य सिद्धान्तलक्षणमिति। नैयायिकास्तु प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधं स्वीकुर्वन्ति। अतः चैत्रः तण्डुलं पचति इत्यत्र तण्डुलवृत्तिविक्लित्यवच्छिन्नव्यापारानुकूलकृत्याश्रयः

चैत्र इति शाब्दबोधो जायते। कौण्डभट्टानुसारमुक्तकर्मलक्षणं गौरवदोषग्रस्तमिति।[123] क्रियाजन्यफलाश्रयत्वं[124] कर्मणः लक्षणम्। वागीशस्य यत् कर्मणः सिद्धान्तलक्षणं विद्यते तत्र परवर्तिनः वैयाकरणाः विचिकित्सां प्रदर्शयन्ति। परसमवेतपदं परित्यज्य तत्र क्रियानधिकरणत्वं विशेषणं ददति वैयाकरणाः वा दार्शनिकाश्च।

तत्क्रियानधिकरणत्वे सति तत्क्रियावच्छेदकफलशालित्वम् कर्मत्वमिति।[125] अस्यार्थः यः क्रियायाः आश्रयो न भवति अथ च क्रियाजन्यस्य धात्वर्थता–वच्छेदकफलस्य आश्रयो भवति तस्यैव कर्म संज्ञा भवति। यथा "देवदत्तः नगरं गच्छति" इत्यत्र देवदत्तः गमनक्रियायाः आश्रयोऽस्ति। अतः धात्वर्थतावच्छेदकफलस्य संयोगस्य आश्रयत्वेऽपि तस्य कर्मसंज्ञा न भवति इति। इदं लक्षणं भवानन्दतर्कवागीशः न स्वीकरोति। भिन्नभिन्नवाक्येषु प्रयुक्तानि तिङन्तपदानि तत्र धातुतः उपस्थाप्याः याः याः क्रियाः तासां दृष्ट्या द्वितीयाविभक्तेः वा कर्मप्रत्ययानां पृथग् पृथग् अर्थस्य कल्पनया अनन्तशक्तिकल्पनापत्तेः। यथा विनयगोपालः ग्रामं गच्छत्यत्यत्र द्वितीयार्थः गमनक्रियाश्रयभिन्नः। खगः वृक्षं त्यजति इत्यादौ द्वितीयार्थः त्यागक्रियाश्रयभिन्नः। इत्थं क्रियाव्यक्तिभेदेन द्वितीयार्थस्यानेकत्वापत्तिः। मल्लो मल्लं गच्छति अत्र एकः मल्लः अपरमल्लं प्रतिगच्छति अत्र अपरमल्लस्य कर्मसंज्ञा न भवितुमर्हति। यतोहि मल्लयुद्धे कर्तृसंज्ञको मल्लः कर्मसंज्ञकश्च मल्लश्चापि गमनक्रियायाः आश्रयो भवति। अतः कर्मलक्षणे "तत्क्रियानधिकरणत्वे[126] सति" पदस्योपादाने अभीष्टकर्मसंज्ञके मल्ले उक्तलक्षणस्याव्याप्तिर्भविष्यति। नागेशभट्टोऽपि अत्राव्याप्तिदोषं स्वीकरोति। तैरुच्यते– "तन्न। 'काशीं गच्छन् पथि मृतः' इत्यादौ काश्याः, काशीं गच्छति न प्रयागम् इत्यादौ प्रयागस्य, ग्रामं न गच्छति इत्यादौ ग्रामस्य च तादृशफलशालित्वाभावाद् एतस्य लक्षणस्य अत्र सर्वत्र अव्याप्तेः।"[127] तथाचेदं वक्तुं शक्यते यत् प्रकृतलक्षणमव्याप्तिदोषग्रस्तमिति।

प्राचीननैयायिकानां नये धात्वर्थः केवलव्यापारः[128] द्वितीयाविभक्त्यर्थः फलं राजगोपालः विद्यालयं गच्छतीत्यत्र गम् धात्वर्थः पादप्रक्षेपादिव्यापारः द्वितीयान्तपदं विद्यालयमित्यनेन विद्यालयवृत्तिसंयोगः इत्यस्य बोधो भवति। खगः वृक्षं त्यजति इत्यत्र त्यज् धात्वर्थः स्पन्दनम् वृक्षपदोत्तर-अम्विभक्त्यर्थः विभागः, तथा च वृक्षवृत्तिविभागजनकस्पन्दनानुकूलकृतिमान् खगः इति शाब्दबोधः। ग्रामो गम्यते, ग्रामस्त्यज्यते इत्यत्र गमनम्, त्यागश्च व्यापारः स च गम्त्यजधात्वर्थौ संयोगरूपं फलं विभागरूपं फलञ्च यक्+त=प्रत्ययार्थः। प्राचीननैयायिकानां नये फलं न धात्वर्थतावच्छेदकमिति। कुत्रचित् द्वितीयान्तपदाभावे वा कर्मप्रत्ययाभावे अनादितात्पर्यवती लक्षणा स्वीक्रियते। तया लक्षणया संयोगावच्छिन्नगमनं गमधातोः अर्थः वा विभागावच्छिन्नव्यापारः त्यज्धात्वर्थ इति। प्राचीननैयायिकानां नये तु परसमवेततत्तद्

धात्वर्थान्वयिफलविशेषशालित्वं तत्तद्धात्वर्थकर्मत्वमिति।[129]

अभीष्टकर्मकारकात् भिन्नकर्तरि समवायसम्बन्धेन वृत्तिः या क्रिया तादृशक्रियान्वयिफलविशेषस्य यः आश्रयः तस्य कर्मसंज्ञा भवति। परसमवेतक्रिया–जन्यफलशालित्वम् कर्मत्वमिति लक्षणन्तु पूर्वमुक्तमिति तल्लक्षणन्तु भिन्नमिति।

परसमवेततत्तद्धात्वर्थान्वयिफलविशेषशालित्वं कर्मणः[130] लक्षणम् अस्मिन् लक्षणे फलस्य विशेषणं धात्वर्थान्वयि विद्यते।

प्रयागात् काशीं गच्छति विनोदः इत्यत्र उत्तरदेशकाश्यामेव प्रकृतकर्मलक्षणस्य समन्वयो भवति। यतोहि प्राचीननये गम्धात्वर्थः गमनव्यापारः तस्य द्वितीयार्थे संयोगेऽन्वयो भवति। विभागरूपफलविशेषस्य उक्तव्यापारेऽन्वयो न भवति। अतः संयोगस्य आश्रया काशी एव विद्यते। तत्रैव कर्मसंज्ञा अभिहिता इति। एवं सर्वत्रैव लक्षणसमन्वयात् न कुत्रापि दोषः इति। प्रकृतकर्मलक्षणन्तु प्राचीननैयायिकाः स्वीकुर्वन्ति। प्राञ्चस्तु इत्याहुः[131] इत्यनेन अस्मिन् लक्षणे अस्वारस्यं वागीशेन द्योतितमिति।

अत्र कारकचक्रस्य टीकाकारैः जयरामैरुक्तम्–

"तन्न विभागाद्यवच्छिन्नस्पन्दशाब्दत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वे तादृशस्पन्दे शक्तेर्दुर्वारत्वादिति।"[132]

भवानन्दमते कर्म त्रिविधम्[133] प्राप्यं, विकार्य्यं, निर्वत्यञ्चेति। भर्तृहरिरपि "कर्तुरीप्सिततमं कर्म"[134] इति सूत्रमाश्रित्य निर्वर्त्यं विकार्यं प्राप्यञ्चेति त्रिविधं कर्म मन्यते। "तथायुक्तं[135] चानीप्सिततम्" इति सूत्रमाधारीकृत्य कर्मणः चतुर्थं भेदं स्वीकृतवान्–

निर्वर्त्यञ्च विकार्यञ्च प्राप्यञ्चेति त्रिधा मतम्।
तत्रेप्सिततमं कर्म चतुर्धान्यत्तु कल्पितम्।।[136]

गमनादिक्रियाजन्यं यत् संयोगादिफलं तस्याश्रयं कर्म प्राप्यकर्म इति। यथा विनयगोपालः ग्रामं गच्छति इत्यत्र विनयगोपालस्य गमनक्रियया यत् संयोगरूपं धात्वर्थतावच्छेदकं फलमुत्पद्यते तस्याश्रयो ग्रामो विद्यते। अतः ग्रामप्राप्यकर्म इति। भर्तृहरिणा उक्तम्–

क्रियागतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते।
दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते।।[137]

नगरमुपसर्पति इत्यत्र नगरस्य विस्तृतत्वात् अल्पपरिमाणवतः माधवगोपालः तं द्रष्टुं न शक्नोति। अतः नगरे उक्तविशेषस्य दर्शनाभावात् तत् निर्वर्त्यं वा विकार्यं

कर्म नापितु प्राप्यकर्म एव इति हेलाराजैरुक्तमिति। वागीशस्य प्राप्यकर्मणः स्वरूपं भर्तृहरिस्वीकृतप्राप्यकर्मवदेव विद्यते।

विकार्यं कर्म–

यदा काचिद् क्रिया पदार्थवृत्तिधर्मविनाशकं फलमुत्पादयति। तदा स च पदार्थो विकार्यं कर्म[138] भवति। अत एव भवानन्दैः भणितम्– "क्रिया यद्धर्मनाशकं फलं जनयति तद्विकार्यम्"। यथा "काष्ठं लुनाति" इत्यत्र लूञ् धात्वर्थः छिन्नभिन्नकरणक्रिया काष्ठे विद्यमानानामवयवानां संयोगरूपधर्मं नाशयति एवञ्च विभागरूपं फलञ्च जनयति। अतः काष्ठं विकार्यं कर्म इति। अत्र केचन आशङ्कन्ते यत् छिन्नभिन्नकरणक्रियातः काष्ठस्यैव नाशो भवति न तु तन्निष्ठस्य संयोगरूपस्य धर्मस्य। तर्हि कथं काष्ठं विकार्यं कर्म इति चेन्न। काष्ठपदमुक्तवाक्ये काष्ठावयवयेषु लाक्षणिकं, लूञ् धात्वर्थः आरम्भकसंयोगनाशकविभागजनककुठारनिष्ठव्यापारः। तथाचात्र शाब्दबोधस्याकारः काष्ठावयववृत्तिः तद् आरम्भकसंयोगः तन्नाशकविभाग-जनककुठारनिष्ठव्यापारानुकूलकृतिमान् अयमिति। यथा भवानन्दः विकार्यकर्मणः लक्षणं करोति तथैव भर्तृहरिणा अप्युक्तम्–

प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत्।[139]
किञ्चित् गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत्।।

अर्थात् कयाचित् क्रियया कस्यचिद् द्रव्यस्य स्वरूपं नष्टो भवति अथवा कस्यचिद् द्रव्यस्य, गुणस्य वा पूर्वरूपस्य परिवर्तनं भवति तदा तद्द्रव्यं वा स च गुणः विकार्यं कर्म इति। यथा "काष्ठानि भस्म करोति" "सुवर्णं कुण्डले भवतः" इत्यत्र काष्ठं, सुवर्णं वा विकार्यं कर्म इति। भवानन्दमते प्राप्यं कर्म, विकार्यञ्च[140] कर्म मुख्यकर्म इति कारकत्वात् क्रियानिष्पत्तौ कारणं भूत्वा क्रियया सह सम्बद्धत्वात् क्रियाजन्यफलाश्रयत्वाच्च। परन्तु भर्तृहरिमते प्राप्यं कर्म, विकार्यं कर्म, निर्वत्यञ्च कर्म त्रीण्यपि मुख्यानि कर्माणि सन्ति। एतेषां कर्मणामन्तर्भावः इष्टतमेषु कारकेषु भवति। तथा च इदं वक्तुं शक्यते यत् वैयाकरणानां नये त्रयाणां कर्मणां मुख्यत्वं[141] विद्यत इति।

निर्वर्त्यं कर्म–

क्रियया यद् निष्पाद्यं[142] भवति तदेव कर्म निर्वर्त्यं कर्म इति। यथा "कटं करोति" इत्यत्र कटनिष्पाद्यं भवति अत एव तत् निर्वर्त्यं कर्म इति। भर्तृहरिणा उक्तं यत् अस्तित्ववत्यः प्रकृतेः उपादानरूपस्य विवक्षां विनैव निष्पाद्यमानस्य पदार्थस्य कथनं भवति तन्निष्पाद्यं[143] कर्म इति।

यथा कटं करोति इत्यादौ कटस्य प्रकृते: तृणविशेषस्य काशाख्य-स्योपादनस्यास्तित्वं भवति। अत्र तृणविशेषस्योपादनत्वेन विवक्षा नास्ति। अत: तृणविशेषात् यन्निष्पन्नं: कट: स च निर्वर्त्यं कर्म इति। यस्य निष्पाद्यपदार्थस्य प्रकृते: अस्तित्वं न भवति तमपि निर्वर्त्यं कर्म मन्यते।[144] यथा "संयोगं जनयति," "विभागं जनयति" इत्यादौ संयोगविभागौ निर्वर्त्ये कर्मणी स्त:। असत्कार्यवादिनां न्यायवैशेषिकानां सत्कार्यवादिनां सांख्यानाञ्च मतयो: निर्वर्त्यस्य कर्मण: उत्पत्ते: प्राक् स्थितौ मतभेदो वर्तते। तथापि क्रियाया: जायमानं पदार्थं निर्वर्त्यं कर्म मन्यते। भवानन्दस्तु महानैयायिक: अत: असत्कार्यवादमाश्रित्यैव निर्वर्त्यं कर्म स्वीकरोति। भवानन्दमते निर्वत्यं कर्म अप्रधानकर्म[145] वर्तते। भर्तृहरिमते तत्तु प्रधानमिति।[146] "कटं करोति" अत्र "करोति" इत्यनेन कृत्याश्रयस्यैव बोधो जायते। यतोहि नैयायिकानां नये कृधात्वर्थ: कृति:, कृधातुना फलावच्छिन्नव्यापारस्य बोधो न भवति। अत: धात्वर्थतावच्छेदकफलस्याश्रय: न कट इति। कट: साध्यरूपेण कृते: विषयो भवति अत: कटरूपं निर्वर्त्यं कर्म अप्रधानम् भवति। एवं घटं करोति इत्यत्र धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वाभावात् घटस्तु अप्रधानं कर्म निर्वर्त्यमिति। यदि निष्पाद्यत्वं निर्वर्त्यकर्मण: लक्षणमुच्यते तदा "घटं पश्यति" अत्र दर्शनक्रियात: घटस्य निष्पत्तिर्न भवति। अत: घटं निर्वर्त्यं कर्म इति न मन्यते। स च प्राप्यं वा विकार्यमपि कर्म न भवितुर्महति। अत्र दृश्धातु: सविषयकस्य पदार्थस्य वाचकत्वात् गौणं सकर्मकम् वर्तते। पश्यति क्रियापदस्य कर्म यत् घटो विद्यते। स च दर्शनक्रियाया: विषयत्वात् अप्रधानकर्म इति। अत्र भवानन्द: आह–

"धात्वर्थविधेयत्वे निर्वर्त्यत्वे घटं पश्यति इत्यत्रातिरिक्तकर्मत्वापत्ति:"[147] इति। यद्युच्यते धात्वर्थविषयत्वं निर्वर्त्यत्वमिति तदा कटं करोतीत्यत्र वीरणं करोतीति प्रयोगापत्तिर्सम्भवति इति चेन्न। निर्वर्त्यत्वन्तु धात्वर्थविषयत्वमेव।[148] धात्वर्थविषयत्वन्तु उद्देश्योपादानीयविषयतातिरिक्तविषयत्वावच्छिन्नत्वे सति धात्वर्थविषयत्वमिति।[149] निर्वर्त्यकर्मोत्तरद्वितीयार्थ: उत्पादकत्वम्। एवञ्च "तण्डुलान् ओदनं पचति" इत्यत्र ओदनोत्पादक: यस्तण्डुलनाशक: पाक: तदनुकूलकृतिमान्[150] इति शाब्दबोधोऽत्र भवति। "कुष्माण्डं शाकं करोति" "दुग्धं दधि करोति" चेत्यादौ विकार्यकर्मोत्तर-द्वितीयार्थ: नाशकत्वं निर्वर्त्यकर्मोत्तरद्वितीयार्थ: उत्पादकत्वमिति तथाच शाकोत्पादिका या तण्डुलनाशिका कृति: तदाश्रयोऽयमिति, दध्योत्पादिका दुग्धनाशिका या कृति: तदाश्रयोऽयमिति च बोधो जायत इति। भवानन्दतर्कवागीशस्य ग्रन्थाभिप्रायोऽयं यत्–

उद्देश्यताख्य[151]कृतिविषयताभिन्नत्वे सति उपादानत्वाख्यकृतिविषयताभिन्नत्वे सति धात्वर्थविषयत्वमेव निर्वत्यकर्मण: लक्षणम्। अर्थात् निर्वर्त्यं कर्म तदेव विद्यते यस्मिन् कृत्युद्देश्यताख्या वा कृत्युपादानताख्यविषयतातिरिक्ता विषयता विद्यते।

धात्वर्थविषयता इत्यत्र धातुपदेन तदेव धातुः विवक्षितो विद्यते। यः फलावच्छिन्नव्यापारस्य बोधको नास्ति। अपितु ज्ञानम्, इच्छा, कृतिः वा द्वेषश्चेत्यादीनां सविषयकपदार्थानां वाचकं स्यात् अत एव कारकचक्रे प्रतिपादितं विद्यते।

"सविषयकपदार्थाभिधायिजानात्यादीनान्तु[152] विषयित्वरूपविभक्त्यर्थद्वारा नामार्थान्वयित्वमेव गौणसकर्मकत्वमिति।" स्तोकं पचति इत्यत्र स्तोकं क्रियाविशेषणं विद्यते तथापि धात्वर्थतावच्छेदकफलस्य आश्रयत्वाभावात् तत्र द्वितीया असाधु इति चेन्न तत्र द्वितीयाविभक्तिस्तु साधुत्वार्थकमिति। इत्थं जयरामः जगदीशतर्कालङ्कारः, जयकृष्णतर्कालङ्कारश्च अपि स्वीकुर्वन्ति। स्तोकं पचति अत्र स्तोके न कारकत्वं विद्यते। यतोहि अभेदातिरिक्तविभक्त्यर्थद्वाराक्रियान्वयित्वं मुख्यभाक्तसाधारणं कारकत्वम्। अथवा कर्तृत्वकर्मत्वादिषट्कान्यतमद्वारा क्रियान्वयित्वं कारकस्य लक्षणम्।

जगदीशेन कर्मत्वस्य स्वरूपमधोलिखितरूपेण प्रतिपादितम्

यङन्तधातोरर्थो यस्तिङा स्वार्थेऽनुभाव्यते।
यत्रासौ कर्मता नाम कारकं कर्तृतेतरः।।[153]

अर्थात् यङन्तयद्धातूपस्थाप्ययादृशार्थप्रकारकान्वयबोधो जायते कर्तृता-भिन्नस्तादृशोऽर्थः तद्धातूपस्थाप्यतादृशक्रियाकर्मत्वम्। अथवा यद्धातूपस्थाप्य यद्धर्मावच्छिन्न विशेष्यकयादृशार्थप्रकारकशाब्दबोधजनिका द्वितीयाविभक्तिः, तद्धर्मवत्त्वं तादृशधात्वर्थनिरूपितकर्मत्वम्।[154] गदाधरेण स्वग्रन्थे कर्मत्वविषये यत् प्रतिपादितम्। तन्निरूप्यते– "कर्मणि द्वितीया"[155] इत्यत्र कर्मपदं धर्मपरं सप्तम्यर्थः वाचकत्वमिति।[156] एवञ्च कर्मत्ववाचिका द्वितीयाविभक्तिरिति शाब्दबोधः। कर्मत्वञ्च क्रियाजन्य-फलशालित्वम्। तत्र धात्वर्थः क्रियाजन्यत्वं संसर्गमर्यादया भासते फलमात्रं द्वितीयार्थः।[157] नव्यमते तु संयोगादिरूपफलविशेषावच्छिन्नस्पन्दः गम्याद्यर्थः, द्वितीयार्थः आधेयत्वमिति।[158] न च "कर्मणि द्वितीया" इति सूत्रविरोधो भविष्यति इति वाच्यम्। अस्मिन् मते कर्मणि इत्यस्य तात्पर्यन्तु फलनिष्ठाधेयत्वान्वयिनि इति। अत्रैव कर्मणः लक्षणन्तु तद्धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वमेव तद्धातुकर्मत्वमिति। परे तु मते समवायसम्बन्धा-वच्छिन्नाधेयता एव द्वितीयार्थ इति वृत्त्यनियामक सम्बन्धस्य अभावप्रतियोगिता वच्छेदकत्वे[159] आधेयत्वं संसर्गो विभक्तेः संख्यामात्रमर्थः[160] फलावच्छिन्नो व्यापारः धात्वर्थः इत्यप्याहुः। फलव्यापारयोः पृथग् धात्वर्थतामते आश्रयत्वमेव आख्यातार्थः[161] इति। घटं जानाति इत्यत्र प्राचीनमते[162] द्वितीयार्थः विषयत्वमिति। "पर्वते वह्निमनुमिनोति चैत्रः" इत्यत्र विधेयत्वं विधेयित्वं वा द्वितीयार्थः।[163] गदाधरभट्टाचार्येणापि कर्मणः त्रिविधत्वं प्रतिपादितम् प्राप्यं, प्रकृतिः, विकृतिश्च। क्रियाजन्यफलशालिकर्म प्राप्यं कर्म यथोक्तम्–

क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते।
दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते॥[164]

क्रियानिष्पाद्यत्वं यत् तद् कर्म विकृतिरूपम्। यथा पाकादे: ओदनादि:। यस्य असत्त्वरूपविकारेण ओदनादिलक्षणविकारो जायते तत् प्रकृतिकर्म। यथा पाकादे: तण्डुलादि:। कुत्रचित् नाशकत्वमेव[165] द्वितीयार्थो भवति। नव्यास्तु फलमिव भेदोऽपि द्वितीयार्थ:।[166] द्वितीयार्थ: आश्रयत्वमिति[167] वैयाकरणा: वदन्ति। तन्न आश्रयतात्वविशिष्टस्याश्रयत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवात् आश्रतात्वावच्छिन्ना-श्रयत्वस्य वाच्यत्वं न सम्भवति। केचन कर्मत्वस्याखण्डोपाधिरूपं स्वीकुर्वन्ति। तच्च परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वसमनियतम्।[168] तन्न प्रकृतधात्वर्थक्रियाजन्यस्य प्रकृतधात्वर्थतावच्छेदकस्य वा फलस्याश्रयत्वेन क्लृप्तेनैव कर्मत्वव्यवहारोपपत्ते: अखण्डोपाधौ तत्र मानाभाव:। पदवाक्यरत्नाकरमते परसमवेतक्रियाविशेष-णीभूतधात्वर्थफलाश्रयत्वं कर्मत्वम् इति। धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयतया इच्छाविषयत्वं कर्मत्वम्। इच्छार्थकधातुसमभिव्याहृतद्वितीयाया: मुख्यविशेष्यत्वरूपं कर्मत्वमर्थ:।[169] एवं रीत्या विविधमतमाश्रित्य कर्मत्वस्वरूपं मया प्रतिपादितम्।

करणकारकस्य त्रीणि लक्षणानि भवानन्देन निरूपितानि इति,

1. कारकान्तरेऽचरितार्थत्वे सति हेतुत्वं करणस्य लक्षणम्।

अथवा

फलायोगव्यवच्छिन्नकारणत्वं करणस्य लक्षणम्।

2. व्यापारवत्कारणं करणम्।

3. कारकत्वे सति कर्तृव्यापारविषयत्वं करणस्य लक्षणम्।

कर्तृकरणयोस्तृतीया इति पाणिनीयानुशासनात् क्रियान्वयिकर्तृत्वं करणत्वञ्च तृतीयार्थ:। कर्तृत्वं नाम कृति:, चैत्र: पचति इत्यत्र आख्यातार्थ: कृति: सा च क्रियाविशेष्यत्वं भवति। विक्लित्यनुकूलव्यापारानुकूलकृतिमान् एकत्ववाँश्च चैत्र इति बोधो भवति। चैत्रेण तण्डुल: पच्यते इत्यत्र कर्माख्यातस्थले चैत्रवृति-कृतिजन्यपाकजन्यविक्लित्याश्रय: तण्डुल: इति शाब्दबोधो जायते। चैत्रेण शय्यते इति भावाख्यातस्थले चैत्रवृत्तिकृत्तिजन्यशयनव्यापार: इति शाब्दबोध: अत्रापि कृते: क्रियाविशेषणत्वं प्राप्तम्। यत्तु मते कर्माख्यातस्थलेऽपि आख्यातार्थ: कृति: तृतीयार्थ: आधेयत्वं तृतीयार्थभूताधेयत्वस्य कृतिविशेषणतयान्वय: कृतेश्च धात्वर्थविशेषणतयान्वय: अत्रोच्यते एवं तृतीयाया: आधेयत्वार्थकत्वकल्पनमधिकं तेन गौरवं भविष्यति इति चेन्न चैत्रेण ज्ञायते इत्यत्र तृतीयार्थ: आधेयत्वं भवत्येव अत एव चैत्रवृत्तिज्ञानमिति

एवं चैत्रेण गम्यते इत्यत्रापि तृतीयार्थः आधेयत्वमत्रापि चैत्रवृत्तिसंयोगानुकूलव्यापारः इति शाब्दबोधो भवति।

चैत्रेण पच्यते इत्यत्र तृतीयार्थः एव कृतिः न तु आख्यातार्थः कृतौ चैत्रादेः सम्बन्ध एवाधेयत्वमिति स्वीकारे एव शाब्दबोधसम्भवे तृतीयायाः आधेयत्वे शक्तिस्वीकारे न किमपि मानम्। अत्रोच्यते तृतीयार्थः कृतिरिति स्वीकारे "चैत्रेण पच्यते न मैत्रेण" इत्यत्र मैत्रपदोत्तरतृतीयार्थः यदि मैत्रीयकृतिः तदभावस्य पाके एव अन्वयः स्यात्। कृतेश्च समवायेन अभावो मैत्रकर्तृकपाकेऽपि अस्त्येव यतोहि समवायेन कृतेः आत्ममात्रवृत्तित्वात्। अतः मैत्रकर्तृकपाकसत्त्वेऽपि "मैत्रेण न पच्यते" इति प्रयोगापत्तिः स्यात्। यदि चैत्रकर्तृकपाके मैत्रीयकृतेः जन्यतासम्बन्धेन अभावः उच्येत तदपि न सम्यक् जन्यतासम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वाद भावीयप्रतियोगिताच्छेदकत्वमेव न सम्भवति। तथा च न कृतिः तृतीयार्थः अपितु आधेयत्वमेव। तन्न "चैत्रेण पक्वम्" इत्यत्र आख्यातमेव नास्ति। अत्र कृत्प्रत्ययस्तु कर्मवाचकः न तु कृतिवाचकः। अतः अत्र तृतीयार्थः कृतिरिति अवश्यं स्वीकार्यं गत्यन्तराविरहात्। तथा च सर्वत्र कर्तृपदोत्तरतृतीयायाः कृतिस्वीकारे लाघवात् चैत्रेण पच्यते इत्यत्रापि तृतीयार्थः कृतिरिति। "काष्ठेन पच्यते" "स्थाल्या पच्यते" इत्यत्र अचेतनकाष्ठे अचेतनस्थाल्यां कृत्याश्रयत्वाभावात् व्यापारे एव प्राचीनमते आख्यातस्य लक्षणा स्वीक्रियते नवीनमते तु व्यापाराश्रये वा लक्षणा "चैत्रेण ज्ञायते" "चैत्रेण इष्यते" "चैत्रेण गम्यते" इत्यादौ आश्रयत्वरूपे कर्तृत्वे, आधेयत्वरूपे कर्तृमत्त्वे वा लक्षणा स्वीक्रियते, चैत्रकर्तृकज्ञानविषयताश्रयः वा चैत्रवृत्तिज्ञानविषयताश्रयः चैत्रकर्तृक इच्छाविषयताश्रयः, वा चैत्रवृत्तीच्छाविषयताश्रयः, चैत्रकर्तृकगमनव्यापारजन्यसंयोगाश्रयः, चैत्रवृत्तिगमनव्यापारजन्यसंयोगाश्रयो वेति शाब्दबोधो भवति। घटेन नश्यते इत्यत्र प्रतियोगित्वरूपे कर्तृत्वेऽनुयोगित्वरूपे कर्तृमत्त्वे वा लक्षणा। अत्र घटनिष्ठ-प्रतियोगितानिरूपको नाशः इति शाब्दबोधो भवति। केषाञ्चन मते कृतिजन्यत्वं, कृतिविषयत्वं वा तृतीयार्थः तथा च "चैत्रेण पच्यते" "चैत्रेण तण्डुलः पच्यते" इत्यत्र चैत्रवृत्तिकृतिजन्यत्वविशिष्टपाकजन्यविक्लित्याश्रयः तण्डुलः, चैत्रवृत्तिकृति-विषयताविशिष्टपाकजन्यविक्लित्याश्रयो तण्डुलो वा, चैत्रवृत्तिकृतिजन्यत्वविशिष्ट-पाकजन्यविक्लित्याश्रयः तण्डुलः यद्वा चैत्रवृत्तिकृतिजन्यत्वविशिष्टपाकजन्य-विक्लित्याश्रयः तण्डुलः इति शाब्दः। काष्ठेन पचति इत्यत्र करणत्वं तृतीयार्थः तच्च कर्तृव्यापाराधीनव्यापारवत्कारणत्वम्। एवञ्चात्र काष्ठकर्तृव्यापाराधीनव्या-पारवत्कारणकपाकानुकूलकृतिमानिति बोधः। "धनेन कुलम्" "विद्यया यशः" इत्यत्र हेतौ तृतीया भवति, अत्र धनहेतुकं कुलम्, विद्याहेतुकयशः इति बोधः इति। "पर्वतः धूमेन वह्निमान्" इत्यत्र क्रियायोगाभावात् हेतुतृतीयैव। अत्र ज्ञापकज्ञानविषयत्वरूपं हेतुत्वं, ज्ञानज्ञाप्यत्वरूपं वा हेतुमत्त्वं तृतीयार्थः।

धूमज्ञापकज्ञानविषयताक वह्निमदभिन्नः पर्वतः वा धूमज्ञानज्ञाप्यवह्निमदभिन्नः पर्वतः इति बोधः।

सहार्थयोगे साहित्यप्रतियोगिवाचकपदात् तृतीया भवति। "पुत्रेण सहागतः" अत्र पुत्रकर्तृकागमनसमानकालीनागमनकर्तृत्वं पुरुषे प्रतीयते। "दध्ना सह ओदनो भुज्यते" इत्यत्र दधिकर्मकभोजनसमानकालीनभोजनकर्मत्वमोदने प्रतीयते।

इत्थं भूतलक्षणे इत्यनेन लक्षणभूतजटादिवाचकपदात् तृतीया भवति। यथा "जटाभिस्तापसः" इत्यत्र जटोपलक्षितः तापसः इति बोधः। अत्र लक्षणत्वञ्च व्यावर्तकत्वम्, तच्च विशेष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणाभावाऽप्रतियोगित्वम्, तदाश्रयश्च धर्मो द्विविधः विशेषणमुपलक्षणञ्च। विद्यमानं सद् व्यावर्तकं विशेषणम्। यथा गौरः चैत्रः इत्यत्र गौरवर्णः विद्यमानं सद् व्यावर्तकं भवति। अविद्यमानं सद् व्यावर्तकमुपलक्षणम् यथा तापसादेः कालान्तरीणजटादिकम्।

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् इति सूत्रस्य तात्पर्यमिदं वर्तते यत् कर्त्ता स्वक्रियायाः कारणभूतकर्मद्वारा यस्य कारकस्य सम्वद्धकर्तुमिच्छति तस्य सम्प्रदानसंज्ञा भवतीति भवानन्दवागीशो वदति। तदनुसारं सम्प्रदानस्येदं लक्षणं भवति।

तत्क्रियाकारणीभूतकर्मजन्यभागित्वेन उद्देश्यत्वं सम्प्रदानत्वम् यथा "विप्राय गां ददाति" इत्यत्र दातुः दानक्रियां प्रति गौः कारणमस्ति। यतोहि गोकारणेनैव दानक्रियायाः निष्पत्तिर्भवति। दानक्रियां प्रति स्वस्वत्वध्वंसपूर्वकपरस्वत्वरूपफलस्योत्पत्तिर्भवति। तत्र फलाश्रयरूपेण विप्रः दातुः उद्देश्यं भवति। अतः विप्रस्य सम्प्रदानसंज्ञा भवति।

अत्र विप्रविषयकगोजन्यफलप्रकारकेच्छापूर्वकगोवृत्तिस्वस्वत्वध्वंसपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्त्यवच्छिन्नत्यागानुकूलकृतिमान् इति शाब्दबोधः। कर्मजन्यपदे अदृष्टाद्वारकत्वविशेषणोपादाने अदृष्टाद्वारकतत्क्रियाकारणीभूतकर्मजन्यफलभागित्वेन उद्देश्यत्वं सम्प्रदानत्वम्। मतान्तरे सम्प्रदानस्य लक्षणं तत्क्रियाकारणीभूतकर्मजन्यधात्वर्थतावच्छेकफलभागित्वेन उद्देश्यत्वं सम्प्रदानत्वम्। त्यागजन्यस्वत्वजनकस्वीकाररवत्त्वं सम्प्रदानत्वम्। गदाधरभट्टाचार्यैरुच्यते 'सम्प्रदानत्वं च मुख्यभाक्तसाधारणं क्रियाकर्मसम्बन्धितया कर्त्रऽभिप्रेतत्वम्। क्रियाकर्मत्वम् क्रियाजन्यफलशालित्वम्। तद्वता सम्बन्धश्च तन्निष्ठफलभागित्वमेव, तथा च क्रियाजन्यफलभागितया कर्तुरिच्छाविषयत्वमिति।

पत्ये शेते इत्यत्र धात्वर्थः शयनं धात्वर्थतावच्छेदकशयनत्वस्य आश्रयत्वादभिन्नप्रीतिरूपफलस्याश्रयत्वं पतावेव विद्यते। अतः पतेः सम्प्रदानत्वं भवति अत्र पतेः गौणसम्प्रदानत्वं भवति। "वृक्षायोदकं सिञ्चति" इत्यत्र द्रवद्रव्यक्रियानुकूलव्यापार

एव धात्वर्थ इति वृक्षवृत्तिजलसंयोगो न धात्वर्थतावच्छेदक इति तादृशधात्वर्थतानवच्छेदकीभूतवृक्षवृत्तिजलसंयोगरूपफलभागितया सम्प्रदानत्वमिति। एवञ्च धात्वर्थतानवच्छेदकफलभागितयोद्देश्यत्वं सम्प्रदानत्वमिति।

"रूच्यर्थानां प्रीयमाण:" इत्यनुशासनेन प्रीतिजनकतारूपरुच्यर्थघटकप्रीतिभागिन: सम्प्रदानसंज्ञा भवति। "नारदाय कलह: रोचते" इत्यत्र प्रीतिजनकतारूपो यो रुच्यर्थ: तद् घटकप्रीते: भागिन: नारदस्य सम्प्रदानसंज्ञा भवति। तथा च नारदाश्रितप्रीतिजनकताश्रय: कलह: इति शाब्दबोध:। एवं कुध्रद्रुहादिषु स्पृहे, उत्तमर्णे चेत्यादिष्वर्थेषु नम: स्वस्तिस्वाहादियोगे च चतुर्थी भवति।

ध्रुवमपायेऽपादानमिति सूत्रानुशासनात् अपायो विश्लेष:, तस्मिन् साध्ये ध्रुवमवधिभूतं कारकमपादानं स्यात्। भवानन्दतर्कवागीशेनापादानकारकस्य लक्षणद्वयं निरूपितमिति।

1. परकीयक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वम्।
2. विभागावधित्वमपादानत्वम्

तत्राद्यलक्षणे परिष्कारं कुर्वन्नाह भवानन्द: परकीयक्रियाजन्यधात्वर्थतावच्छेदकविभागाश्रयत्वम् अपादानत्वम्। गदाधरस्तु अपादानत्वञ्च स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वम्। भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे विभागे च शक्तिद्वयम्। वृक्षात् पर्णं पततीत्यत्र वृक्षनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतन्निष्ठविभागजनकपतनाश्रय: पर्णमिति बोध:। वृक्षाद् विभजते इत्यत्र वृक्षावधिकत्वं विभागे प्रतीयते। अवधित्वादिकञ्च स्वरूपसम्बन्धविशेष:। यद्वा विभागोऽधिकरणता प्रयोजकत्वञ्च वृक्षात् पतति इत्यत्र पञ्चम्यर्थ:। "भीत्रार्थानां भयहेतु:" इत्यनेन व्याघ्राद् विभेति इत्यत्र आपादानसंज्ञा भवति। भयञ्च परतोऽनिष्टसंभावना, त्राणं चानिष्टनिवृत्त्यऽनुकूलो व्यापार:, व्याघ्रप्रयोज्यानिष्टसंभावनाश्रय: इति बोध:। "यवेभ्यो गां वारयति" "कूपादन्धं वारयति" इत्यत्र वारणार्थानामित्यनेन यवकूपादेरपादानत्वम्। गवीच्छाविषयो यो गलाधस्संयोग: गवादिनिष्ठतत्तत्फलकव्यापारविशेषकर्तृत्वाभावानुकूलकृतिमान्, अभिमुखदेशगमनत्वादिना कूपगमनादेरिच्छाविषयो य: उत्तरदेशसंयोग: अन्धनिष्ठ तत्तत्फलकव्यापारविशेषकर्तृत्वाभावानुकूलकृतिमान् इति च बोधो भवति। स्वसम्बन्धविवक्षायां चैत्रस्येदं पदबोध्ये चैत्रप्रतियोगिकस्वत्वबोधकत्वं कस्यापि कारकविभक्ते: नास्ति प्रसक्ति: अत: षष्ठी भवति। जात्यादिविशेषणविशिष्टयद्धर्मावच्छिन्नस्य जात्यादिविशेषणशून्यतद्धर्मावच्छिन्नव्यावृत्तत्वविशिष्टविधेयवत्तया प्रतिपादनं क्रियते। तद्धर्मावच्छिन्नवाचकपदात् निर्धारणे षष्ठी विधीयते। तथाच "नराणां क्षत्रिय: शूर:" इत्यत्र क्षत्रियत्वविशेषणविशिष्टनरत्वावच्छिन्नस्य

क्षत्रियत्वविशेषणशून्यनरत्वावच्छिन्नव्यावृत्तशूरत्ववत्तया प्रतिपादनं क्रियते। अत एव नरादिपदात् षष्ठी वा सप्तमी भवति। नराभिन्नशूराभिन्नः क्षत्रियः इत्यपि शाब्दबोधं केचन वर्णयन्ति। "द्रव्याणां क्षितिपाथसी रसवती" इत्यत्र व्यावृतत्त्वं षष्ठ्यर्थः रसवदन्योन्याभावे द्रव्यस्य भेदद्वयविशिष्टद्रव्यत्वादिव्यापकतामात्रसम्बन्धेनान्वयः।

आधारस्यैवाधिकरणत्वादधिकरणे च सूत्रकृता सप्तम्या विहितत्वात् गदाधेरेणोच्यते आधारसप्तम्या आधेयत्वमर्थस्तस्य क्रियायामन्वयः, आधाराधेयभावश्च न संयोगादिरूपसम्बन्धात्मकः अपितु पदार्थान्तरमेव स च सम्बन्धविशेषावच्छिन्नः भवानन्दमते अधिकरणता, आधेयता च प्रतियोगितावत् अनुयोगितावत् स्वरूपसम्बन्धविशेषः। एकदेशीमते अधिकरणता सप्तपदार्थातिरिक्तः पदार्थः इति। भर्तृहरिमते कर्तृकर्मान्यतरद्वारा क्रियाश्रयत्वे सति तत्क्रियोपकारकत्वमधिकरणत्वम्। भवानन्ददिशा परम्परया क्रियाश्रयत्वम् अधिकरणस्य लक्षणम्। "चर्मणि द्वीपिनं हन्ति" इत्यत्र "निमित्तात्कर्मयोगे" इत्यनेन सप्तमीप्रकृत्यर्थचर्मादेर्हननादिक्रियानिमित्तत्वं बोधयति।

अभिमुखीकरणेच्छाविषयत्वं सम्बोधनप्रथमार्थः। चैत्र त्वया भुज्यताम् इत्यत्र वक्तुरव्यवहितशब्दजन्यबोधाश्रयत्वेनेच्छा प्रथमार्थः तस्याः इच्छायाः विषयतासम्बन्धेन प्रकृत्यर्थविशेषणतया भानम्।

स्त्रीप्रत्यया योनिमत्त्वरूपं स्त्रीत्वं बोधयन्ति। यथा अजा अश्वा, शूद्रा, श्यामा, चपला ब्राह्मणी गौरी, सुकेशी गर्भिणी चेति। क्वचित् स्त्रीप्रत्ययः स्त्रीत्वं भार्यात्वेन प्रकृत्यर्थविशेष्यतया बोधयति। यथा आचार्याणी, मनावी शूद्री इत्यादयः। भार्यात्वं सम्बन्धविशेषः। तद्धितप्रत्यया अपि नामप्रकृतिकाः क्वचित् प्रकृत्यर्थेन स्वार्थैकदेशस्य क्वचिच्च तेन स्वार्थस्यान्वयबोधं जनयन्ति इति गदाधरः। गार्गिः इत्यत्र तज्जन्यत्वमेव तदपत्यत्वमस्तीति जन्यत्वमपत्यैकदेश एव तच्च जन्यत्वमत्र गर्गनिरूपितमेव इति तत्र निरूपकत्वेन रूपेण गर्गस्यान्वयः, गर्गनिरूपितजन्यताश्रयो गार्गिः इति बोधः। तेन रक्तमित्यर्थे तद्धितप्रत्ययो भवति। तत्सम्बन्धाधीनतदीय-रूपारोपविषयत्वं तेन रक्तत्वमिति। पौषी रात्रिः इत्यत्र नक्षत्रयुक्तकालार्थे तद्धितः। पुष्ययुक्ता हि रात्रिः पौषी। पौषो मासः इत्यत्र पौर्णमासीघटितत्वावच्छिन्नः तद्धितार्थः। कापोतम् राजतम् जनता इत्यत्र समूहार्थविहितस्य तद्धितस्य पर्याप्तसमुदायत्वा-वच्छिन्नोऽर्थः, पर्याप्तौ प्रकृत्यर्थकपोतत्वाद्यवच्छिन्नस्यान्वयः।

धातुप्रकृतिकाश्च प्रत्ययाः लकारकृत्सन्यङ्णिच् प्रभृतयः भवन्ति। तत्र केचन सार्थकाः प्रत्ययाः केचन निरर्थकाश्च भवन्ति। "लः कर्मणि च भावे चाऽकर्मकेभ्यः" इति सूत्रेण लकाराणां शक्तिः कर्तृत्वे कर्मत्वे, भावत्वे च स्वीक्रियते। सन् प्रत्ययवाच्या इच्छा भवति। विशेष्यतासमानकर्तृकत्वोभयसम्बन्धेन धात्वर्थविशिष्टेच्छा

सन् प्रत्ययार्थः। चुरादौ णिच् स्वार्थे भवति। ण्यन्तप्रकरणे णिजर्थः हेतुकर्तृत्वं, तच्च स्वतन्त्रकर्तृप्रेरणा सा च अन्यनिष्ठकर्तृत्वस्य निर्वाहकव्यापार एव भवति।

लट्स्थानीयाख्यातेन वर्तमानकालः कृतिश्च लभ्यते। वर्तमानकालश्च शब्दप्रयोगाधिकरणवृत्तिकालत्वव्याप्यधर्मोपलक्षितकाल इति। तथाच लटः शक्तिस्तु शब्दप्रयोगाधिकरणवृत्तिकालत्वव्याप्यधर्मत्वेनोपलक्षणेनानुगतीकृततत्तक्षणदिनमासवर्षत्वावच्छिन्ने काले एव। जगदीशभट्टाचार्यैः लट्निरूपणप्रसङ्गे उच्यते

स्मयोगाभावतः स्वार्थातीतत्वानवबोधिका।
लडियं पदभेदेन द्विविधान्या अपीदृशः॥

यादृशतिङः स्मशब्दोपसन्धानाभावप्रयुक्तः स्वार्थातीतत्वबोधकत्वाभावस्तादृशी तिङ् लडुच्यते। एवञ्च यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्ननिष्ठस्वाश्रयार्थधर्मिकातीतत्वप्रकारकान्वयबोधजनकत्वानधिकरणं स्मशब्दसमभिव्याहाराभावप्रयोज्यं तादृशानुपूर्वीमत्तिङ्त्वम्। क्वचिद्वर्तमानसामीप्यमपि लटोऽर्थः, तच्च द्विविधं वर्तमानक्षणाव्यवहितोत्तरकालावच्छेद्यत्वं, तादृशक्षणाव्यवहितप्राक्कालावच्छेद्यत्वञ्च तथाच चैत्रः कदा गमिष्यति इति जिज्ञासायाम् एष गच्छति इति कथनानन्तरं वर्तमानक्षणोत्तरकालावच्छेद्यगतिमांश्चैत्रः। चैत्रः कदा समागत इति जिज्ञासायाम् एष आगच्छति इत्युत्तरस्य वर्तमानक्षणाव्यवहितप्राक्कालावच्छेद्यागमनवान् इति।

पक्ष्यति इत्यत्राख्यातार्थकृतौ लृङर्थभविष्यत्त्वस्य अन्वयो भवति। भुवः उत्पत्यर्थकतया अनागतकालोत्पत्तिकत्वं भविष्यच्छब्दार्थः। या तिङ् क्रियाया धात्वर्थस्यातिपाते विगमे भाविकालावच्छेद्यत्वस्य बोधिका तादृशी लृट्। यद्वा यादृशानुपूर्वीप्रकारकज्ञानत्वं धात्वर्थविगमधर्मिकभाविकालावच्छेद्यत्वप्रकारकबोधजनकतावच्छेदकं तादृशानुपूर्वीमत्तिङत्वं लृटत्वमिति जगदीशभट्टाचार्याः। पक्ता इत्यत्र लुटः अनद्यतन भविष्यत्त्वमर्थः। अनद्यतनभविष्यत्त्वञ्च शब्दप्रयोगाधिकरणदिवसाऽवृत्तित्वे सति शब्दप्रयोगकालीनप्रागभावप्रतियोगित्वम्, शब्दप्रयोगाधिकरणदिवसध्वंसोत्पत्तिकत्वं वा। अत्र जगदीशभट्टाचार्यस्तु "धात्वर्थे श्वस्तनत्वस्य बोधिका तिङ् लुडुच्यते" तथाच यादृशानुपूर्वीप्रकारकज्ञानत्वं धात्वर्थधर्मिकश्वस्तनत्वप्रकारकान्वयबोधजनकतावच्छेदकं तादृशानुपूर्वीमत्तिङ्त्वं श्वस्तनत्वमिति। केचित्तु भविष्यत्त्वमेव लुडर्थः तन्न अनद्यतनत्वस्य लुडर्थत्वाभावे सति भविष्यत्त्वादिकमपि नाख्यातार्थः स्यात्, स्वरूपसद् भविष्यत्त्वादिकमेव लृडादिप्रत्ययस्य साधुतानियामकम्। अपाक्षीदित्यत्र लुङोऽतीतकालोऽर्थः, लुङर्थकालस्यापि आख्यातार्थकृतौ आधेयतासम्बन्धेनान्वयः। अथवा कालविशेषणतयैवातीतत्वमेव लुङर्थः। अतीतत्वस्य च आश्रयतासम्बन्धेन कृतावन्वयः। अतीतत्वञ्च वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वम्। गदाधरमते वर्तमानध्वंस एव लुङाद्यर्थस्तस्य प्रतियोगितासम्बन्धेन कृतावन्वयः। लङ्लकार-

स्यातीतत्ववदनद्यतनत्वमप्यर्थः। अनद्यतनत्वम् प्रकृतशब्दप्रयोगाधिकरणादिनाऽवृत्तित्वम्। यदा स्वातन्त्र्येण अनद्यतनत्वं न लङर्थः किन्तु शब्दप्रयोगाधिकरणदिनाद्यक्षण-वृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वरूपमनद्यतनातीतत्वं विशिष्टमेव। लङः स्वरूपं निरूपयन्नाह–

या स्मयोगे विना धातोः शबन्तस्यार्थधर्मिके।
अतीतत्वग्रहे हेतुस्तादृशी तिङ् लङुच्यते॥

अर्थात् स्मशब्दस्य योगं विना शबन्तस्य धातोरर्थेऽतीतत्वस्यान्वयधीहेतुः यादृशी तिङ् लङ् उच्यते। स्मशब्दसमभिव्याहाराभावविशिष्टयादृशानुपूर्वीप्रकारकज्ञानत्वं शबन्तधात्वर्थधर्मिकातीतत्वप्रकारकशाब्दधीजनकतावच्छेदकं तादृशानुपूर्वीमत्तिङ्त्वं लङ्त्वम्।

अतीतत्वमनद्यतनत्वं परोक्षत्वञ्च लिटोऽर्थः। परोक्षत्वञ्च वक्तुः साक्षात्काराविषयत्वम्। केचित्तु वक्तृभिन्नकर्तृकत्वमेव परोक्षत्वम् इत्याहुः। अत्र जगदीशैरुक्तम्–

द्विरुक्तभिन्नधात्वर्थे स्वार्थस्यान्वयबोधने।
या न योग्या तादृशी तिङ् लिट्पदेनाभिधीयते॥

अर्थात् यादृशानुपूर्वीप्रकारकज्ञानत्वं द्विरुक्तान्यधर्मिकस्वार्थप्रकारकान्वयबोध-जनकतावच्छेदकं तादृशानुपूर्वीमत्तिङ्त्वं लिटत्वम्। अतीतकालः लिङर्थः "मनश्चचाल" इत्यत्र अतीतकाल इव धात्वर्थनिष्ठं परोक्षत्वमपि लिटोऽर्थः। तच्चातीन्द्रियत्वम्। तथा च "अतीतकालवृत्त्यतीन्द्रियचलवन्मन" इति शाब्दबोधो भवतीति।

यादृशानुपूर्वीप्रकारकज्ञानं स्वाश्रयवक्त्रनुमतत्वप्रकारकधात्वर्थविशेष्यकान्वयबोध-जनकं तादृशानुपूर्वीमदाख्यातत्वम् लोट् इति। "करोतु" "कुरुताम्" "कुर्वन्तु" इत्यत्र चैत्राद्युक्तत्वधीसहकृताः कृत्यादौ प्रकृत्यर्थे चैत्राद्यनुमतत्वं बोधयन्ति। 'पत्नी पचतु' इत्यत्र अनुज्ञैव लोडर्थः सा च कर्त्तुरिष्टत्वे सति वक्त्रनुमतत्वम्। "शूलं विश" इत्यत्र आज्ञा एव लोडर्थः। सा च वक्त्रनुमतत्वे सति कर्त्तुरनिष्टहेतुत्वम्। "पर्वतमप्युत्पाटयानि" "समुद्रमपि शोषयाणि" इत्यत्र लोडर्थः समर्थना, सा च पराशक्यधर्मिकस्वशक्यत्वाध्यवसायः इति। क्वचिद्वक्त्राशंसनमपि लोडर्थः।

विध्यन्वयबोधं प्रति समर्था लटो लोटश्च भिन्ना तिङ् लिङुच्यते। विधिस्तु प्रवर्तकचिकीर्षायां यत्प्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वं स तथा, तादृशञ्च कृतिसाध्यत्वमिष्टसाधनत्वं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वञ्च प्रत्येकमेव। "पङ्गुः समुद्रं न तरेत्" इत्यत्र कृतिसाध्यत्वं लिङर्थः। यत्तु कृतिसाध्यत्वबलवदनिष्टाजनकत्वाभ्यां विशिष्टमेवेष्टसाधनत्वं लिङर्थः।

इष्टसाधनत्वं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं कृतिसाध्यत्वञ्चेति विध्यर्थः। अस्मद्गुरुचरणास्तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टे साधनत्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वं विध्यर्थः इति वदन्ति। लृङश्च भूतभविष्यत्कालयोः शक्तिर्बोध्या। यथा "सुवृष्टिश्चेदभविष्यत् तदा सुभिक्षमभविष्यत्" इति व्युत्पत्तिवादस्यात्यल्पाशयः।

ग्रन्थोऽयं न केवलं न्यायशास्त्रविदामेवोपकारक अपितु समस्तदार्शनिकानां व्याकरणादिशास्त्रविदामपि महदुपकारकः। यद्यपि एतस्य ग्रन्थस्य विविधाः टीकाः सन्ति। तेषु मुख्याः टीकाः अधोलिखिताः सन्ति।

1. जयानामिका महामहोपाध्यायजयदेवमिश्रविरचिता।
2. गूढ़ार्थतत्त्वालोकनामिका श्रीमहामहोपाध्यायधर्मदत्तझाविरचिता।
3. प्रकाशनामिका श्रीलक्ष्मीनाथझाविरचिता।
4. नौकानामिका श्रीखुद्दीझाविरचिता।
5. शास्त्रार्थकलानामिका श्रीवेणीमाधवशुक्लविरचिता।
6. दीपिकानामिका श्रीशिवदत्तमिश्रविरचिता।

एतदेपक्षया अतिसरला सुबोधगम्या प्रकृतग्रन्थस्य तात्पर्यप्रकाशिकेयमादर्शटीका विद्यते। यद्यपि द्वितीयाकारकपर्यन्तमुपलभ्यते तथापि सम्पूणेयं टीका सुदुर्लभेति ज्ञात्वा प्रकाशनस्योपक्रमः समादृत इति। टीकेयं संस्कृतजनानां व्युत्पत्तये महदुपकारिका भविष्यतीति मे मतिः।

अस्य ग्रन्थस्य प्रकाशने साहाय्यं विदधतां राष्ट्रिय-संस्कृत-संस्थानस्य विद्वद्वरेण्यानां प्राच्यप्रतीच्यविद्यानिष्णातानां कुलपतिवर्याणां श्रद्धेयानां प्रो॰ राधावल्लभत्रिपाठिमहोदयानां कृते हृदयेन कृतज्ञतां विनिवेदयामि येषां शास्त्रप्रेम्णाऽनुग्रहेण चैष ग्रन्थः सम्प्रति प्रकाश्यते। सर्वथा नैराश्यमनुभवन्नहं कुलपतिवर्याणां त्रिपाठिमहोदयनां समुत्साहवर्धनेन प्रकाशनार्थं संलग्नोऽभवम् अस्य ग्रन्थस्य प्रकाशने सर्वथा समुत्साहं कुर्वद्भ्यः श्रद्धेयगुरुवर्येभ्यः प्रो. वशिष्ठत्रिपाठिमहोदयेभ्यः कार्तज्ञ्यं विभर्मि। मां प्रति स्नेहं कुर्वद्भ्यः राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानस्य कुलसचिवमहोदयेभ्यः व्याकरणादिशास्त्रनिष्णातेभ्यः आचार्यरामानुजदेवनाथमहोदयेभ्यः धन्यवादं वितीर्य विरमामि।

गुरुपूर्णिमा सं॰ 2067

–हरेरामत्रिपाठी
आचार्योऽध्यक्षश्च
सर्वदर्शनविभागस्य
श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्,
नवदेहली

संदर्भः

१. शब्दशक्तिप्रकाशिका ।।६०।। पृ.सं. २८३

२. तदेव ।।६२।। पृ.सं. २८४, २८५

३. तदेव ।।६३।। पृ.सं. २८६

४. शब्दशक्तिप्रकाशिका पृ.सं. २८८

५. कृष्णकान्तीटीका पृ.सं. २८८

६. शब्दशक्तिप्रकाशिका कारिका ।।६६।।

७. कृष्णकान्तीटीका पृ.सं. २८९

८. शब्दशक्तिप्रकाशिका पृ.सं. २८९

९. शब्दशक्तिप्रकाशिका पृ.सं. २९०

१०. पदवाक्यरत्नाकरः गूढार्थदीपिकासहितः पृ. सं. ५८०

११. शब्दशक्तिप्रकाशिका पृ.सं. २९१

१२. शब्दशक्तिप्रकाशिका पृ.सं. २९२

१३. शब्दशक्तिप्रकाशिका पृ.सं. २९२

१४. कृष्णकान्तीटीका पृ.सं. २९२

१५. शब्दशक्तिप्रकाशिका ।।कारिका।।६७।। पृ. २९४

१६. न्यायवार्तिक - अध्याय २ आह्निक १ सूत्र १६ पृ. १९६

१७. कलापव्याकरणस्य वृत्तिटीकायां २-४-१५ पृ. १६

१९. न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका २-२-६२ पृ.सं. ६६४ (कलकत्ता प्र.)

२०. शृङ्गारप्रकाश द्वितीयप्रकाश पृ. ४२

२१. वैयाकरणसिद्धान्त लघुमञ्जूषा पृ. ५४०

२२. वैयाकरणसिद्धान्त कुञ्जिकाटीका पृ. ५४१

२३. कारकचक्रम् माधवटीका पृ.सं. २

२४. तुभ्यं ददानीत्युक्ते ब्राह्मणो यदि ददस्वेति ब्रूयात् तेन ब्राह्मणस्यइच्छामन माय दाने निष्टसाधनताज्ञाननिवृत्त्या इष्टसाधनताज्ञानाद् दोननिष्पत्तिरिति अनुमतिप्रकाशनद्वारा ब्राह्मणस्य दानप्रयोजकत्वमिति माधवीटीका कारकचक्रम् पृ. २

२५. कियानिमित्तत्वं कारकत्वमिति न सामान्यलक्षणम् का.च. पृ. १

२६. सम्प्रदानादेरनुमतिप्रकाशनद्वारेव तण्डुलादिसम्पादनद्वारा सम्बन्धिनोऽपि पाकादिक्रियानिमित्तत्वेन सम्बन्धिनि चैत्रस्य तण्डुलं पचतीत्यादौ चैत्रादावतिव्याप्तेः। कारकचक्रम् पृ. २

२७. कारकवादार्थः पृ.सं. ३

२८. सा. म.पृ. ३२-३३

२९. ननु किमिदं कारकत्वम्। न तावत् क्रियाप्रयोजकत्वम्। देवदत्तस्य तण्डुलं पचतीत्यत्रानुमतिद्वारा क्रियाप्रयोजके देवदत्तेऽतिप्रसङ्गात्।

३०. कारकचक्रम् पृ. सं. ३

३१. कर्मवाच्यस्थले व्यापारजन्यफलं धात्वर्थः।

३२. कर्तृवाच्यस्थले फलावच्छिन्नव्यापारः धात्वर्थ इति।

३३. सविषयकपदार्थाभिधायिजानात्यादीनान्तु विषयित्वरूपविभक्त्यर्थद्वारा नामार्थान्वयित्वमेव गौणं सकर्मकत्वम्। कारकचक्रम् पृ.सं. २१-२२

३४. कारकचक्रम् माधवीटीका पृ. सं. ३

३५. तदेव माधवीटीका पृ.सं. ३

३६. कारकचक्रम् पृ.सं. ६

३७. कारकचक्रम् पृ.सं. १५ अत्राहु: "अनुकूलकृतिमत्त्वं कर्तृत्वम्

३८. कारकचक्रम् पृ.सं. २०

३९. कारकचक्रम् पृ.सं. १९

४०. कारकचक्रम् पृ.सं. २२

४१. व्यापारत्वकारणं करणमिति, तेन हस्तादौ कुठारादौ च नाव्याप्ति: कारकचक्रम् पृ. ५७

४२. कारकचक्रम् पृ.सं. ८२

४३. कारकचक्रम् पृ.सं. ९३

४४. कारकचक्रम् पृ.सं. ९९

45. पदवाक्यरत्नाकर:- पृ. सं. 371

46. कारकप्रकरणम् 2[3[46 पृ. सं. 765

47. अष्टाध्यायी 1[4[54 वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी पृ. 803

48. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, कारकप्रकरणम्, लक्ष्मीटीका पृ. सं.-803

49. तदेव पृ. सं. 803

50. तदेव पृ. सं. 804

51. तदेव पृ. सं. 804

52. तदेव पृ. सं. 804

53. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, कारकप्रकारणम्, लक्ष्मीटीका पृ. सं. 804

54. शब्दशक्तिप्रकाशिका, कारिका-75 पृ. सं. 337

55. शब्दशक्तिप्रकाशिका, टिप्पणी पृ. सं. 337

56. काशिकावृत्ति:, भाग:- 1, 1[4[54 पृ. 583-84

57. प्रौढमनोरमा, तृतीयभाग:- पृ. 879

58. लघुशब्देन्दुशेखर:, कारकप्रकरणम्, पृ. 476

59. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, भाग:-2, कारकप्रकरणम्, पृ. 804 (लक्ष्मीटीकासहिता)

60. तदेव पृ. सं. 804

61. कारकचक्रम् पृ. सं. 7

62. कारकचक्रम् पृ. सं. 13

63. तदेव पृ. सं. 15

64. भवानन्दकृतकारकप्रयोग:, कुरुक्षेत्रविश्वविद्यालय:, पुस्तकालयप्राप्ति सं. 19879 पत्र सं. 2 इत्यत्र टिप्पणी विद्यते।

65. कृञ्-उत्पत्तिव्यधिकरणस्तदनुकूलो व्यापारोऽर्थ:, परमलघुमञ्जूषा, धात्वर्थनिर्णय: पृ. 158

66. कारकचक्रम्, वा. पृ. 9

67. श. कौ. (भाग-2) 1,3,67 पृ. 81

68. वैयाकरण भूषणसार (धा. नि.) का. 2 पृ. 22

69. प. ल. म. (का. नि.) का. 2, पृ. 22

70. मुक्तबोधव्याकरणम्, भाग:-1, पुस्तिका 4, सू. सं. 289, पृ. 297

71. कारकचक्रम्, पृ. सं. 9
72. कारकचक्रम्, माधवीटीका पृ. सं. 10
73. कारकचक्रम्, पृ. सृ. 13
74. कारकचक्रम्, पृ. सृ. 13
75. कारकचक्रम्, पृ. सृ. 15
76. कारकचक्रम्, माधवीटीका 15
77. कारकचक्रम्, माधवीटीका 15
78. व्युत्पत्तिवादः, तृतीयाकारकम् पृ. सं. 400,
79. तदेव, पृ. सं. 400
80. व्युत्पत्तिवादः, पृ. सं. 406
81. व्युत्पत्तिवादः, पृ. सं. 406
82. व्युत्पत्तिवादः
83. कारकचक्रम्, पृ. सं. 17
84. मुण्डकोपनिषत्, 1.1.1, पृ. 15
85. न्यायकोशः पृ. सू. 205, 206, 207
86. वैशेषिकसूत्रम् 1/1/17
87. तर्क कौ. पृ. 20
88. वाक्य. पृ. 22
89. त.दी. 1 पृ. 6
90. दि.गु.पृ. 198
91. वै. उप. 1/1/17
92. ल.व.
93. त.व. परि. 16 पृ. 240
94. अष्टाध्यायी 2/3/2 वै.सि.कौ.सू.सं. 537 मूल पृ. 59
95. अष्टाध्यायी 1/4/50 वै.सि.कौ.सू.सं. 538 मूल पृ. 60
96. कारकचक्रम् पृ. 18
97. तदेव पृ. 19
98. तदेव पृ. 20
99. तदेव पृ. 25
100. कर्मत्वन्तु न करणव्यापार्य्यत्वं, नापि परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वम्, यत्तुतत्क्रियाऽनधि- करणत्वे सति तत्क्रियावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वम्, का. च. पृ. 18, 19, 25
101. न्या. वा. ता. टी. 1, 1, 1 पृ. 42
102. न्या. वा. ता. टी. (कलकत्ताद) 2.1.16 पृ. 437
103. न्यायसिद्धान्तदीय पृ. 25
104. कारकचक्रम् पृ. 18
105. कारकचक्रम् पृ. 19
106. खण्डनखण्डखाद्य (वनारस 1948) प्र.परि.पृ.166
107. का.च.वा. पृ. 10-11

108. परसमवेतक्रियाफलशालित्वं करणव्यापारविषयत्वं वा कर्मत्वम् त.चि. प्रत्यक्षखण्ड पृ. 795
109. न्यायसिद्धान्तदीप: (आधेयशक्तिवाद:) पृ. 25
110. खण्डनखण्डखाद्यम् (बनारससं. 1948) प्र.परि. पृ. 157
111. चित्सुखाचार्य खण्डनभावदीपिका पृ. 159
112. ख.खण्ड, खा. प्र. परि. पृ. 159-160
113. कारकचक्रम् पृ.सं. 19
114. कारकचक्रम् पृ.सं. 20
115. कारकचक्रम् पृ.सं. 37
116. अष्टाध्यायी 2, 1, 24
117. वैयाकरणभूषणसार: (सुबर्थ निरूपणम् पृ. 120
118. वै.भू. सा. पृ. 120
119. कारकचक्रम् पृ. 38
120. तदेव पृ. 38
121. तदेव पृ. 67
122. कारकचक्रम् पृ.सं. 34
123. तन्न रोचयामहे, परसमवेतत्वादेर्गौरवेणावाच्यत्वात्। वै.भू.सार पृ. 181
124. वैयाकरणभूषणसार पृ. 169
125. कारकचक्रम् पृ. सं. 25
126. कारकचक्रम् पृ. सं. 27, 28
127. परमलघु मञ्जूषा (कारकनिरूपणम्) पृ. 341
128. वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषा पृ. 35
129. कारकचक्रम् पृ. 43
130. कारकचक्रम् पृ. 34
131. कारकचक्रम् पृ. 34
132. कारकचक्रम् वा. पृ. 19-20
133. कारकचक्रम् पृ. 35
134. पाणिनीय अष्टाध्यायी-1/4/49 सिद्धान्त कौमुदी मू.पृ. 59 सि.कौ.सू. 535
135. पाणिनी अष्टाध्यायी-1/4/50 सिद्धान्तकौमुदी मू.पृ. 60 सि.कौ.सू. 538
136. वाक्यपदीयम् साधनसमुद्देश: 3, 7, 45 पृ. 266
137. वाक्यपदीयम् साधनसमुद्देश: 3, 3, 51 पृ. 269
138. कारकचक्रम् पृ. 36
139. वाक्यपदीयम् पृ. 3, 7, 50 पृ. 269
140. प्राप्यविकार्ययो: कारकत्वात् तादृशफलाश्रयत्वाच्च मुख्यं कर्मत्वम् कारकचक्रम् पृ. 36
141. वाक्यपदीयम् पृ. 266
142. कारकचक्रम् पृ. 36
143. वाक्यपदीयम् पृ. 267
144. सती वा विद्यमाना वा प्रकृति: परिणामिनी।
145. यस्य नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षते।। वाक्यपदीय, 3-7-47

146. कारकचक्रम् पृ37 निर्वत्यञ्च निष्पाद्यं– गौणं कर्मत्वम् (सा. समु.) पृ. 267
147. कारकचक्रम् पृ. 37
148. तदेव पृ. 37
149. कारकचक्रम् पृ. 37
150. प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधं नैयायिकाः स्वीकुर्वन्ति।
151. कारकचक्रम् पृ. 37 प. सुधांशुशेखरकृत टिप्पणी पृ. 48
152. तदेव पृ. 20
153. शब्दशक्ति प्रकाशिका का. 73 पृ. सं. 316
154. शब्दशक्ति प्रकाशिका का. 74 पृ. सं. 329
155. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी कारकप्रकरणम् सू.सं. 537 अष्टाध्यायी 2/3/2 पृ. 59 मू.
156. व्युत्पत्तिवादः पृ. सं. 207
157. व्युत्पत्तिवादः द्वितीयाकारकः (सादर्श व्याख्यासहितः) पृ. सं. 207
158. फलान्वयिनी वृत्तिरेव द्वितीयार्थः। व्युत्पत्तिवादद्वितीयाकारक पृ. 216
159. व्युत्पत्तिवादः पृ. सं. 227
160. तदेव पृ.सं. 229
161. तदेव पृ. 264
162. तदेव पृ. 272
163. तदेव पृ. सं. 295
164. व्युत्पत्तिवादस्य आदर्शटीका 336
165. व्युत्पत्तिवादः पृ. 340
166. शाब्दबोधमीमांसा द्वितीयार्थ वि. भाग 2 पृ. 89
167. तदेव पृ. 110
168. तदेव पृ. 138
169. तदेव पृ. 300

II vol.

विषयानुक्रमणिका

गदाधरभट्टाचार्यविरचितः

व्युत्पत्तिवादः

(सुदर्शनाचार्यविरचित आदर्शटीकासहितः)

॥ अथ तृतीया ॥

कारकविभक्तितृतीयायाः क्रियान्वयिकर्तृत्वं करणत्वं चार्थः। "कर्तृकरणयोस्तृतीया" इत्यनुशासनात्। कर्तृत्वं च मुख्यं क्रियानुकूलकृतिरेव सा च कर्त्राख्यातसमभिव्याहृते 'चैत्रः पचति' इत्यादौ क्रियाविशेष्यतयाऽऽख्यातेन प्रतिपाद्यते। 'चैत्रेण पच्यते तण्डुलः' 'चैत्रेण शय्यते' इत्यादिकर्मभावाख्यातस्थले च क्रियायां विशेषणतया तृतीयया सा प्रत्याय्यते।

यत्तु तत्राप्याख्यातार्थ एव कृतिः तृतीयार्थश्चाधेयत्वम्,

कारकद्वितयग्रन्थविशेषार्थविदां नृणाम्।
इतः क्लेशकरं स्वल्पं ज्ञातव्यमवशिष्यते॥

तृतीयाविभक्त्यर्थनिरूपणमारभते—कारकेति। उक्ते प्रमाणमाह—कर्तृकरणयोरिति। कर्तृत्वस्वरूपमाह—कर्तृत्वमिति। सा=कृतिः। समभिव्याहृते= समभिव्याहारे। क्रियाविशेष्यतयेति—'पचति' इत्यादौ 'पाकानूकूलकृतिमान्' 'इति बोधोदयात्' कृतेः क्रियाविशेष्यत्वं प्राप्तम्। आख्यातेन=कर्त्राख्यातेन। 'चैत्रेण पच्यते तण्डुलः' इति कर्माख्यातप्रयोगः, 'चैत्रेण शय्यते' इति भावाख्यातप्रयोगः— शीङ्धातोः कर्माभावात्। सा=कृतिः। विशेषणतयेति 'पच्यते' इत्यत्र कृतिजन्यपाकजन्यविक्लित्त्याश्रयस्तण्डुलः 'शय्यते' इत्यत्र च कृतिजन्यशयनव्यापार इति बोधोदयात् कृतेः क्रियाविशेषणत्वमेव प्राप्तम्। क्रियाविशेषणतया चात्र कृतिः तृतीयया प्रतिपाद्यते नत्वाख्यातेन— अन्यथा तृतीयाया नैरर्थक्यं स्यात् "कर्तृकरणयोः" इति सूत्रेण च तृतीयाया कर्तृत्वार्थकत्वानुशासनात् कर्तृत्वं च कृतिरेवेत्यर्थः।

परिहाराय मतान्तरमनुवदति— यत्त्विति। तत्रापि= 'पच्यते' 'शय्यते' इत्युक्तकर्माख्यातभावाख्यातस्थलयोरपि। आख्यातार्थ एव कृतिर्न तृतीयार्थ

तस्य चाख्यातार्थकृतिविशेषणतयाऽन्वयः, कृतेश्च क्रियाविशेषणतया। तथाकृतिबोधने चात्मनेपदरूपाख्यातस्य यगादिसमभिव्याहारज्ञानमपेक्षितम्– 'पचति' 'पचते' इत्यादौ तथाकृत्यन्वयाबोधात्। 'चैत्रेण ज्ञायते गम्यते' इत्यादौ तृतीयाया आधेयत्वार्थकत्वं क्लृप्तमेवेति न तत्कल्पनमऽधिकमिति, तन्न–'चैत्रेण पक्वम्' इत्यादौ तृतीयायाः कृत्यर्थकताया आवश्यकत्वात्–तत्र कृत्यर्थकाख्यातविरहेण कृतश्च कर्तृकर्मवाचकत्वेन कृत्यर्थकताविरहात्।

यदि च कर्तृकृतः कृतावेव शक्तिर्न तु विशिष्टे 'ज्ञाता' इत्यादौ त्वाश्रयार्थकतायाः कृतः क्लृप्तत्वेन तत्र कृत्यन्वयादेव

इत्यर्थः। उक्तस्थलीयतृतीयाया अर्थमाह–तृतीयार्थश्चेति। तस्य=तृतीयार्थभूताधेयत्वस्य। तथा च 'चैत्रेण पच्यते' इत्यत्र चैत्रवृत्तिकृतिजन्यपाकजन्यविक्लित्याश्रयस्तण्डुलः 'चैत्रेण शय्यते' इत्यत्र च चैत्रवृत्तिकृतिजन्यशयनव्यापार इति बोधोदयाद् व्यापारे कृतेः कृतौ चाधेयत्वस्य=वृत्तित्वस्य विशेषणत्वं प्राप्तम्। "क्रियाविशेषणतया" इत्यत्र 'अन्वयः' इति शेषः। तथाकृतिबोधने= 'चैत्रवृत्तिकृतिजन्यव्यापारः' इत्येवं क्रियाविशेषणतया कृतिबोधने। उक्ते हेतुमाह–पचतीति। तथाकृत्यन्वयबोधात्=कृतेः क्रियायां विशेषणतया शाब्दबोधाविषयत्वात्। नन्वेवं तृतीयाया आधेयत्वार्थकत्वकल्पनमधिकं स्यात् तेन च गौरवं स्यादित्याशङ्क्याह–चैत्रेणेति, 'चैत्रेण ज्ञायते' इत्यत्र 'चैत्रवृत्तिज्ञानम्' 'चैत्रेण गम्यते' इत्यत्र च 'चैत्रवृत्तिसंयोगानुकूलव्यापारः' इति बोधोदयात् तृतीयाया आधेयत्वार्थकत्वं क्लृप्तमेवेति नाधिककल्पनापत्तिरित्यर्थः। तत्कल्पनम्=आधेयत्वार्थकत्वकल्पनम्। उक्तमतं परिहरति–तन्नेति, 'चैत्रेण पक्वम्' इत्यत्राख्यातमेव नास्ति यस्यार्थः कृतिः स्यात् कृत्प्रत्ययस्य च कर्मवाचकत्वेन कृतिवाचकत्वं न संभवतीत्यत्र विवशं तृतीयाया एव कृतिवाचकत्वं स्वीकार्यं तथा चात्र तृतीयायाः कृतिवाचकत्वे प्राप्ते 'चैत्रेण पच्यते' इत्यादावपि तृतीयाया एव कृतिवाचकत्वं युक्तं नाख्यातस्येत्यर्थः।

कर्तृलाभसंभवादित्युच्यते? तथापि कर्मकृतः कृत्यर्थत्वम-प्रसक्तमेव। उक्तप्रत्ययस्य क्वचित् कर्तृवाचकत्वेऽपि 'चैत्रेण पाच्यः' 'दुष्पचश्चैत्रेणौदनः' 'चैत्रेणौदनस्य पाकः' इत्यादौ कृतां न कृतिबोधकत्वमिति तत्र कृतिबोधानुरोधेन तृतीयायाः कृतिवाचकत्वमावश्यकम्। एवं च 'चैत्रेण पच्यते' इत्यादावपि तृतीययैव कृतिर्बोध्यते, तत्र चैत्रादेः संबन्ध एवाधेयत्वमित्यत एव निर्वाहे कृतावाऽऽधेयत्वस्य विशेषतया भानोपगमस्या-

ननु 'चैत्रेण पक्वम्' इत्यादौ कर्मकृतः कृतिवाचकत्वाभावेपि कर्तृवाचककृत्प्रत्ययस्य तु कृतावेव शक्तिः स्वीकार्या लाघवात् कृतौ शक्तौ कृतित्वमेव शक्यतावच्छेदकं कर्तरिशक्तौ तु कृतेः शक्यतावच्छेदकत्वं स्यात् कृतीनां च नानात्वाद् गौरवं स्यादिति न विशिष्टे=कृतिविशिष्टे कर्तरि शक्तिर्येन कर्तृकृतः कर्तृवाचकत्वेन तृतीयायाः कृतिवाचकत्वं प्रसज्येत तस्मात् तृतीयार्थ आधेयत्वमेवेति यदुक्तं तदेव युक्तमित्यर्थः। नन्वेवं कर्तृलाभः कथं स्यादित्याशङ्क्याह—ज्ञातेति, 'ज्ञाता' इत्यत्र 'ज्ञानाश्रयः' इति बोधोदयादाश्रयार्थकत्वं कृत्प्रत्ययस्य क्लृप्तमेव तथा च कर्तृकृतां कृतावाश्रये च शक्तिरिति प्राप्तं तत्र=प्रत्ययार्थाश्रये प्रत्ययार्थकृतेरन्वयादेव कर्तृलाभः कर्तृविषयकबोधः सम्भवत्येव कृत्यन्वयिन आश्रयस्यैव। कर्तृपदार्थत्वादिति कर्तृकृतां कृतावेव शक्तिः। तथा च 'पक्ता' इत्यत्र 'पाककृत्याश्रयः' 'गन्ता' इत्यत्र 'गमनकृत्याश्रयः' इत्येवं बोधः उन्नेय इत्याशङ्क्याह—यदीति। उत्तरमाह—तथापीति, कर्तृकृत्प्रयोगस्थले उक्तरीया कर्तृलाभसंभवेन कर्तृकृतः कृतिवाचकत्वसंभवेऽपि कर्मवाचककृत्प्रत्ययस्य तु कृतिवाचकत्वं कथमपि न संभवतीति 'चैत्रेण कृतम्' इत्यादिकर्म-कृत्समभिव्याहारस्थले तृतीयाया एव कृतिवाचकत्वं स्वीकार्यमित्यर्थः। कर्तृकृतः क्वचित् कर्तृवाचकत्वेनोक्तलाघवानुरोधात् कृतिवाचकत्वमभ्युपगम्यापि तृतीयायाः कृतिवाचकत्वावश्यकतामाह—उक्तेति, उक्तप्रत्ययस्य=कृत्प्रत्ययस्य क्वचित्='कर्ता पक्ता' इत्यादौ कर्तृवाचकत्वे प्राप्ते लाघवात् कृतिवाचकत्वे स्वीकृते तृतीयायाः कृत्यवाचकत्वे प्रसक्तेपि 'चैत्रेण पाच्यः' इत्यादिस्थले कृत्प्रत्ययस्य कृतिबोधकत्वं नास्ति भवति च कृतेर्बोध इति विवशं तृतीयाया एव कृतिबोधकत्वं स्वीकार्यमावश्यकं चेत्यर्थः। उपसंहरति—एवं चेति,

नुचितत्वात्, तथा सति तत्संसर्गस्यापि विषयताकल्पनाधिक्यात्। तादृशवाक्यज्ञानघटितशाब्दसामग्र्यामधिकोपस्थितिनिवेशेन च गौरवात्।

अथ तत्र कृतेस्तृतीयार्थतोपगमे 'चैत्रेण पच्यते न मैत्रेण' इत्यादौ तृतीयान्तार्थमैत्रीयकृतेरभावः पाकेऽन्वेतीत्युपेयं तस्याश्च समवायसंबन्धावच्छिन्नाभावो मैत्रकर्तृकपाकेपीत्यऽतिप्रसङ्गः, जन्यतायाश्च वृत्त्यनियामकतया तत्संबन्धावच्छिन्नाभावः प्रसिद्ध्यत्येव न, मैत्रकर्तृकपाककर्मत्वाभावस्य कर्मणि

उक्तरीत्या तृतीयायाः कृतिवाचकत्वे सिद्धे 'चैत्रेण पच्यते' इत्यादिस्थलेपि तृतीयाया एव कृतिबोधकत्वं स्वीकार्यं न त्वाख्यातस्येत्यर्थः। तथा च तत्र=कृतौ चैत्रादेः संबन्ध एवाधेयत्वम्=चैत्रादेः स्ववृत्तिकृतावाऽऽधेयता-संबन्धेनान्वयो भवतीत्याधेयत्वस्य संबन्धत्वेन रूपेणापि बोधविषयतानिर्वाहे संभवति सति तृतीयाया आधेयत्वे शक्तिं स्वीकृत्य तादृशतृतीयार्थभूत-स्याधेयत्वस्य कृतौ विशेषणत्वेन रूपेण भानस्वीकारो नोचित एवेत्यर्थः। विपक्षे बाधकमाह—तथा सतीति, आधेयत्वस्य तृतीयार्थत्वे तेन च विशेषणत्वे स्वीकृते तत्संसर्गस्यापि=आधेयत्वसंसर्गस्याप्यधिकस्य शाब्दबोधविषयतापत्त्या गौरवं स्यादित्यर्थः। किं चाधेयत्वस्य विशेषणत्वे विभिन्नविषयकप्रत्यक्षं प्रति शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्थले आधेयत्वोपस्थितेरपि तादृशशाब्दसामग्र्यां निवेशापत्त्या गौरवं स्यादित्याह—तादृशेति, तस्मात् तृतीयायाः कृतिवाचकत्वमेव युक्तं नाधेयत्ववाचकत्वमित्यर्थः।

आशङ्कते—अथेति। कृतेस्तृतीयार्थतोपगमे 'चैत्रेण पच्यते न मैत्रेण' इत्यत्र मैत्रेणेति तृतीयान्तार्थो यो मैत्रीयकृतिस्तदभावस्य पाके एवान्वयः स्यात् तस्याः=कृतेश्च समवायेनाभावो मैत्रकर्तृकपाकेप्यस्त्येव समवायेन कृतेरात्ममात्रवृत्तित्वादित्यऽतिप्रसङ्गः=मैत्रकर्तृकपाकसत्त्वेपि 'मैत्रेण न पच्यते' इति प्रयोगापत्तिरूपोऽतिप्रसङ्गः स्यात्, यदि चैत्रकर्तृकपाके मैत्रकृतेर्जन्यता-संबन्धेनाऽभाव उच्येत तदपि न संभवति—जन्यतासंबन्धस्य वृत्त्यनियामक-तयाऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वासंभवादित्याह—जन्यतायाश्चेति। यदि 'चैत्रेण पच्यते न मैत्रेण' इत्यत्र तण्डुले मैत्रकर्तृकपाककर्मत्वस्याश्रयतासंबन्धेनाभाव

तण्डुलादौ प्रतीतिश्च कर्मवाचकपदासमभिव्याहारस्थले दुर्घटा, आधेयत्वस्य तृतीयार्थत्वे चाधेयत्वाभावबोध एव कृता-वङ्गीक्रियते।

न च तथा सति मैत्रचैत्रोभयकर्तृकपाकस्थले चैत्रीय-पाककृतौ मैत्र वृत्तित्वाभावसत्त्वात् 'मैत्रेण न पच्यते' इतिप्रयोगापत्तिरिति वाच्यम्, 'मैत्रेण न पच्यते' इत्यत्र वर्तमानपाकानुकूलकृतित्वावच्छेदेन मैत्रवृत्तित्वाभावबोधनाद् उक्तस्थले च तादृशकृतित्वसामानाधिकरण्येन मैत्रवृत्तित्वसत्त्वात् तादृशवाक्याऽप्रामाण्यात्। वर्तमानत्वस्य कृतिविशेषणतया च 'चैत्रेण पक्ष्यतेऽपच्यत न तु पच्यते' इत्युपपद्यते। क्रियाविशेषस्य तथात्वाद् यदा मैत्रेणान्यत् क्रियते न तु पच्यते तदा 'मैत्रेण न पच्यते' इति प्रयोगश्च।

उच्यते, तदपि न संभवति कर्मवाचकतण्डुलादिपदाभावे पदानुपस्थिततण्डुलादौ मैत्रकर्तृकपाककर्मत्वाभावप्रतीतेरपि दुर्घटत्वात्—तण्डुलोपस्थित्य-भावादित्याह—तस्मान्न कृतिस्तृतीयार्थः किं त्वाधेयत्वमेव, तथा च 'चैत्रेण पच्यते न मैत्रेण' इत्यत्र पाकानुकूलकृतावाऽऽधेयत्वस्य=मैत्रवृत्तित्वस्याभाव आश्रयतासंबन्धेन प्राप्तः 'पाकानुकूला कृतिर्मैत्रवृत्तिर्न' इति, अत्र च न कोपि दोष इत्याधेयत्वमेव तृतीयार्थ इत्यर्थः।

ननु तथा सति=आधेयत्वस्य तृतीयार्थत्वं स्वीकृत्य कृतौ मैत्रवृत्तित्वाभावस्वीकारे चैत्रमैत्रोभयकर्तृकपाकस्थलेपि चैत्रकृतौ मैत्रवृत्तित्वाभावस्य सत्त्वेन तद्बोधकस्य 'मैत्रेण न पच्यते' इति प्रयोगस्यापत्तिः स्यादित्याशङ्क्याह- न चेति। परिहारमाह- मैत्रेणेति 'मैत्रण न पच्यते'। इति वाक्येन वर्तमानकालिकायामेव पाकानुकूलकृतौ मैत्रवृत्तित्वाभावः प्रत्याय्यते उक्तस्थले=चैत्रमैत्रोभयकर्तृकपाकस्थले च तादृशकृतित्वसामानाधिकरण्येन= वर्तमानपाकानुकूलकृतित्वसामानाधिकरण्येन=वर्तमानायां पाकानुकूलायां कस्यांचित् (मैत्रसमवेतायाम्) कृतौ मैत्रवृत्तित्वस्यापि सत्त्वादेव तदभावबोधकस्य 'मैत्रेण न पच्यते' इति वाक्यस्याऽप्रामाण्यमेवेति न

न चाख्यातेन कालस्य कृतिविशेषणतया बोधनात् कालविशेषविशेषितकृतित्वस्यान्वयितावच्छेदकतया तदवच्छेदेन नञाऽभावः शक्यते बोधयितुं न तु कालक्रियाविशेषोभय-विशेषितकृतित्वावच्छेदेन कर्मप्रत्ययस्थले क्रियायाः कृतिविशेषणत्वाभावेन तद्घटितधर्मस्याऽन्वयितावच्छेद-

---

प्रयोगापत्तिरित्यर्थः। कृतौ वर्तमानत्वविशेषणनिवेशस्य फलमाह—वर्तमानत्वस्येति, 'न तु पच्यते' इत्यनेन वर्तमानपाकानुकूलकृतावेव चैत्रवृत्तित्वाभावात्, भूतभविष्यत्पाकानुकूलकृतौ च चैत्रवृत्तित्वस्यैव सत्त्वात् 'चैत्रेण, पक्ष्यतेऽपच्यत न तु पच्यते' इति प्रयोग उपपद्यते एवं मैत्रकर्तृकान्यक्रियाकाले क्रियाविशेषस्य= तादृशान्यक्रियाया एव तथात्वात्=वर्तमानकृतिजन्यत्वात् पाकानुकूलक्रियायाश्च वर्तमानकृतिजन्यत्वाभावात् 'मैत्रेण न पच्यते' इति प्रयोगश्चोपपद्यते इत्यर्थः।

शङ्कते—न चेति, 'मैत्रेण न पच्यते' इत्यत्र कालविशेषो वर्तमानकालः स चाख्यातेन कृतिविशेषणतया बोध्यते, मैत्रवृत्तित्वाभावस्य कृतावन्वयादन्वियिनी कृतिः, अन्वयितावच्छेदकं च कृतित्वम्, तदवच्छेदेन= वर्तमानकालावच्छिन्नकृतित्वावच्छेदेन हि कृतौ अभावः=मैत्रवृत्तित्वाभावो बोधयितुं शक्यते यथा—'वर्तमानकालावच्छिन्न कृतिर्मैत्रवृत्तिर्न' इति, न त्विति—कालक्रियोभयविशेषेण विशेषितकृतित्वावच्छेदेन तु नञाऽभावो न बोधयितुं शक्यते—'मैत्रेण पच्यते' इत्यादिकर्मप्रत्ययस्थले 'मैत्रवृत्तिकृति-जन्यपाकजन्यविक्लित्याश्रयस्तण्डुलः' इत्याकारकबोधोदयेन कृतेरेव क्रियायां विशेषणत्वेन कृतौ क्रियाया विशेषणत्वाभावात् तद्घटितधर्मस्य= पाकादिक्रियाविशेषितकृतित्वस्य अन्वयितावच्छेदकत्वाभावात् तथा च 'मैत्रेण न पच्यते' इत्यत्र वर्तमानकालिककृतिसामान्येपि मैत्रवृत्तित्वाभावस्यान्वयो न संभवति—मैत्रे पाककृतेरसंभवेऽपि कृत्यन्तरस्य बाधाभावात् वर्तमानकालिकपाकानुकूलकृतावपि मैत्रवृत्तित्वाभावस्यान्वयो न संभवतिः—कृतावुक्तरीत्या पाकक्रियाया विशेषणत्वाभावेन पाकक्रियावच्छिन्न (विशेषित) कृतित्वस्याऽन्वयितावच्छेदकत्वाभावादिति यदुक्तम्—"आधेयत्वस्य तृतीयार्थत्वे चाधेयत्वाभावबोध एव कृतावङ्गीक्रियते ३९०" इति तन्नोपपद्यते। अस्मन्मते च तृतीयावाच्यमैत्रवृत्तिकृतौ पाकानुकूलत्वाभावबोधने किं वा

कत्वाभावादिति वाच्यम्, क्रियाविशेषघटितधर्मस्यान्वयितानवच्छेदकत्वेपि तदवच्छिन्नत्वविशिष्टविशेषणताया अभावसंसर्गतया भानसंभवेन सामञ्जस्यात्।

न चान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव विशेषणसंबन्धे भासते इतिनियमः, तथा सति 'शरदि पुष्प्यन्ति सप्तच्छदाः' इत्यादौ सप्तच्छदपुष्पोत्पत्तित्वादेः शरद्वृत्तित्वाद्यन्वयि-

---

वक्ष्यमाणदिशा पाके मैत्रवृत्तिकृतिजन्यत्वाभावबोधने न काप्यनुपपत्तिरित्यर्थः। पूर्वपक्षी परिहरति–क्रियाविशेषेति, उक्तरीत्या क्रियाविशेषघटितधर्मस्य= पाकक्रियाविशेषितकृतित्वस्यान्वयितानवच्छेदकत्वेपि तदवच्छिन्नवविशिष्ट-विशेषेणतायाः= पाकक्रियावच्छिन्नत्वसमानाधिकरण- स्वरूपस्य अभावसंसर्गतया=मैत्रवृत्तित्वाभावसंसर्गतया भानसंभवेन समञ्जस्यात्, अयं भावः–यद्यपि शाब्दबोधकाले कर्मप्रत्ययस्थले कृतेरेव क्रियायां विशेषणत्वेन पाकक्रियायाः कृतौ विशेषणत्वाभावात् पाकक्रियावच्छिन्नकृतित्व-स्यान्वयितावच्छेदकत्वं न संभवतीति पाकक्रियावच्छिन्नकृतित्वावच्छेदेन मैत्रवृत्तित्वाभावस्यान्वयोपि न संभवति तथापि अभावो हि स्वरूपसंबन्धेत्यपरपर्यायेण विशेषणतासंबन्धेन सर्वत्रान्वितो भवतीत्यत्र मैत्रवृत्तित्वाभावस्य स विशेषणतासंबन्धः तदवच्छिन्नत्वविशिष्टः (पाकक्रियावच्छिन्नत्वसमानाधिकरणः) ग्राह्यः–कृतौ तादृशः स्वरूपलक्षणः संबन्धोप्यस्त्येव चैत्रवृत्तिकृतेः पाकजनकत्वेन वस्तुगत्या कृतावनुकूलतासंबन्धेन पाकक्रियान्वयस्य सत्त्वेन कृतौ तदवच्छिन्नत्वम्=पाकक्रियावच्छिन्नत्वमस्त्येव शाब्दबोधे तस्य भानं न संभवतीत्यन्यदेतत् तथा च पाकक्रियावच्छिन्नत्व-समानाधिकरणस्वरूपसंबन्धेन चैत्रादिवृत्तिपाककृतावेव मैत्रवृत्तित्वाभावस्यान्वयः संभवति न कृतिसामान्ये इति नोक्तदोष इति न 'मैत्रेण न पच्यते' इति प्रयोगानुपपत्तिः, न वा "आधेयत्वस्य तृतीयार्थत्वे चाधेयत्वाभावबोध एव कृतावङ्गीक्रियते" इत्युक्तस्यानुपपत्तिः। पाकक्रियावच्छिन्नत्वस्य संसर्गकोटौ प्रवेशेन तदुपस्थित्यपेक्षापि नास्तीति सर्वं समञ्जसमिति।

नन्वन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव विशेषणस्य संबन्धे भासते न तु तदन्यधर्मावच्छिन्नत्वमपि यथा–'घटवद् भूतलम्' इत्यत्र भूतले

तानवच्छेदकत्वादाऽऽख्यातान्तप्रतिपाद्यतावच्छेदकपुष्पोत्पत्तित्वाद्य-वच्छेदेन च शरद्वृत्तित्वान्वयबाधादऽवच्छेदकावच्छेदेनान्वया-

---

घटसंयोगोप्यस्ति भूतलत्वमप्यस्तीति विशेषणस्य घटस्य संबन्धे संयोगे भूतलत्वावच्छिन्नत्वमेव भासते नान्यधर्मावच्छिन्नत्वं तथा च 'मैत्रेण न पच्यते' इत्यत्र यदुक्तम्—'तदवच्छिन्नत्वविशिष्टविशेषणतासंबन्धेन कृतौ मैत्रवृत्तित्वाभावस्यान्वय उपेयते' इति तन्न युक्तं किंतु कृतित्वस्यैवान्वयिता-वच्छेदकत्वेन केवलकृतित्वावच्छिन्न (कृतित्वावच्छिन्नत्वसमानाधिकरण) विशेषणतासंबन्धेनैव कृतौ मैत्रवृत्तित्वाभावस्यान्वयः स्वीकार्यः, पाककृतित्वस्य न्यूनवृत्तित्वेनान्वयितावच्छेदकत्वाभावाच्च, कृतित्वावच्छिन्नत्वावच्छिन्न-विशेषणतासम्बन्धेन कृतौ मैत्रवृत्तित्वाभावान्वये हि कृतित्वावच्छेदेन यावत्कृतौ मैत्र वृत्तित्वाभावान्वय उपलभ्येतेति "मैत्रेण भक्ष्यते" इत्यादि प्रयोगोऽपि न स्यात्। कृतित्वावच्छिन्नविशेषणतासंबन्धं परित्यज्य पाककृतित्वावच्छिन्न-विशेषणतासंबन्धस्य ग्रहणे चैतन्नियमस्य व्याघातः स्यादित्याशङ्क्याह—न चेति। किं वात्रैवकारस्य 'भासते एव' इत्येवमन्वयः। किं चान्वयिता-वच्छेदकावच्छिन्नत्वं विशेषणसंबन्धे भासते यदि तदा **'विशेषणस्यान्वयिता-वच्छेदकावच्छेदेनान्वयो भवति'** इत्ययमेवार्थः प्राप्तः—यत्र विशेषणं भवति तत्रैव विशेषणसंबन्धस्यापि संभवादिति विज्ञेयम्। अयं नियम एव नास्ति येनोक्तदोषापत्तिः स्यात् तथा **चोक्तवर्त्तमानपाककृतित्वावच्छिन्न-विशेषणताया** एव संबन्धत्वात् वर्तमानपाककृतावेव चैत्रादिनिष्ठायां मैत्रवृत्तित्वाभावस्यान्वयो जायते न तु कृतिसामान्ये इति न 'मैत्रेण पक्ष्यते' 'मैत्रेण गम्यते पक्ष्यते' इत्यादिप्रयोगानुपपत्तिरित्यर्थः। उक्तनियमस्वीकारे बाधकमाह—तथा सतीति, तथा सति=एतन्नियमस्वीकारे हि 'शरदि पुष्प्यन्ति सप्तच्छदाः' इत्यत्र शरद्वृत्तित्वं विशेषणमस्ति तदन्वयितावच्छेदकत्वं सप्तच्छदपुष्पोत्पत्तित्वस्य। न संभवति। 'पुष्प्यन्ति', इत्यनेनोपस्थित्यभावात् किन्तु पुष्पोत्पत्तित्वस्यैव पुष्पोत्पत्तित्वावच्छेदेन च शरदवृत्तित्वस्यान्वयो न संभवति सकलपुष्पोत्पत्तिषु शरदवृत्तित्वस्यासंभवादित्यवच्छेदकावच्छेदेन अन्वयितावच्छेदकावच्छेदेन (पुष्पोत्पत्तित्वावच्छेदेन) अन्वयानुपपत्तेः= विशेषणान्वयो न संभवति। अन्वयितावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण= किंचित्पुष्पोत्पत्तौ तदन्वयोपगमे=शरद्वृत्तित्वस्यान्वयोपगमे च सप्तच्छद-

नुपपत्तेः। अन्वयितावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण च तदन्वयोपगमे 'शरदि पुष्प्यन्ति सप्तच्छदाः' 'शरदि पुष्प्यन्ति चम्पकाः' इत्यऽविशेषेणप्रयोगापत्तिः।

यदि च तत्र शरत्संबन्धः सप्तच्छदविशेषणतया भासते न पुनराख्यातार्थे धातुमात्रार्थे वा पुष्पोत्पत्तौ। अत एव तत्र कारकविभक्तिरूपसप्तम्यनुपपत्त्या कालरूपविशेषणपदोत्तरं

पुष्पोत्पत्तौ शरद्वृत्तित्वान्वयस्य संभवेपि दोहदवशात् किंचित् चम्पकपुष्पोत्पत्तेरपि शरदि संभवेन किंचित्चम्पकपुष्पोत्पत्तावपि शरद्वृत्तित्वसंभवात् 'शरदि पुष्प्यन्ति सप्तच्छदाः' इतिवत् 'शरदि पुष्प्यन्ति चम्पकाः' इत्यपि प्रयोगः स्यात्, न चैतदिष्टमिति दोषद्वयपरिहाराय यथा 'शरदि पुष्प्यन्ति सप्तच्छदाः' इत्यत्र सप्तच्छदपुष्पोत्पत्तित्वावच्छेदेनैव शरद्वृत्तित्वस्यान्वय उपेयते न तु पुष्पोत्पत्तित्वरूपान्वयितावच्छेदकावच्छेदेन तथैव मैत्रेण न पच्यते इत्यत्रापि वर्तमानपाककृतित्वावच्छेदेन मैत्रवृत्तित्वाभावस्यान्वय उपेयते न तु शुद्धान्वयितावच्छेदककृतित्वावच्छेदेनेत्यर्थः।

ननु 'शरदि पुष्प्यन्ति सप्तच्छदाः' इत्यत्र शरद्वृत्तित्वमाऽऽख्यातार्थे=पुष्पोत्पत्त्याश्रयत्वेऽपि विशेषणं नास्ति तथा धात्वर्थभूतपुष्पोत्पत्तावपि विशेषणं नास्ति येनोक्तदोषापत्तिः स्यात् किं तु शरद्वृत्तित्वं सप्तच्छदे एव विशेषणमस्ति, अत एव=शरदीति सप्तम्यर्थवृत्तित्वस्य सप्तच्छदद्रव्ये विशेषणत्वेन क्रियायां विशेषणत्वाभावादेव कारकविभक्तिरूपसप्तम्या अत्र प्राप्तिर्नास्तीति विचार्य शर्ववर्मणा व्याकरणकर्त्रा विशेषणीभूतकालविशेषवाचकपदोत्तरं पृथगेव सप्तम्यनुशिष्टा, शरद्वृत्तित्वस्य सप्तच्छदाऽविशेषणत्वे तदनुशासनं व्यर्थमेव स्यात्, तथा चात्र 'शरद्वृत्तित्वविशिष्टाः सप्तच्छदाः पुष्प्यन्ति' ति शाब्दबोधः। तत्र च **क्रियानिमित्तत्वमेव** कारकत्वं कारकत्वव्याप्यं च कर्तृत्वमिति कारकत्वगर्भकर्तृत्वस्याख्यातार्थत्वे=आख्यातस्य कर्तृत्वे शक्तिस्वीकारपक्षे आख्यातार्थभूतस्य कर्तृत्वरूपस्य पुष्पोत्पत्तिनिमित्तत्वस्य विशिष्टान्वयानुरोधेन=विशिष्टे=शरद्वृत्तित्व (शरत्संबन्ध) विशिष्टसप्तच्छदेष्वऽन्वयानुरोधेन शरद्वृत्तित्वविशिष्टसप्तच्छदानां पुष्पोत्पत्तौ कर्तृत्वरूपनिमित्तत्वे प्राप्ते शरत्संबन्धस्यापि पुष्पोत्पत्तिनिमित्तत्वं प्राप्तं तथा च सप्तच्छदपुष्पोत्पत्तौ

स्वातन्त्र्येण सप्तमी शर्ववर्मणाऽनुशिष्टाः एवं च क्रियानिमित्त-त्वरूपकारकत्वगर्भकर्तृत्वस्याख्यार्थत्वे पुष्पोत्पत्तिनिमित्तत्व-रूपाख्यातान्तार्थस्य विशिष्टान्वयानुरोधेन शरत्संबन्धेप्यन्वय उपगन्तव्य इति कारकत्वस्याख्यातार्थत्वानुपगमेऽपि 'शीतलं सरोऽवगाढतो निदाघदु:खं व्यपैति' इत्यादाविवोद्देश्यविधेय-भावमहिम्नोद्देश्यविशेषणेन शरत्संबन्धेन विधेयभूतपुष्पोत्पत्तेः प्रयोज्यप्रयोजकभावस्य संसर्गमर्यादया भानमौत्सर्गिकमिति चम्पकादिपुष्पोत्पत्तौ शरत्संबन्धनिमित्तकत्वाभावान्नोक्तातिप्रसङ्गः

शरत्संबन्धस्य निमित्तत्वात् 'शरदि पुष्प्यन्ति सप्तच्छदाः' इति प्रयोगो भवति, शरदि चम्पकपुष्पोत्पत्तिस्तु दोहदादिनिमित्तिका भवति न तु शरत्संबधनिमित्तिका स्वभावतश्चम्पकपुष्पाणां शरदि जायमानत्वाभावादिति 'शरदि पुष्प्यन्ति चम्पकाः' इति प्रयोगोपपत्तिर्नास्ति; वृक्षादिजडपदार्थेषु कर्तृत्वस्य बाधादत्र कर्तृत्वलक्षणकारकत्वे शक्त्यऽस्वीकारपक्षे च यद्यपि शरद्वृत्तित्वविशिष्टसप्तच्छदानां पुष्पोत्पत्त्याश्रयत्वात् विशेषणीभूतशरदः सप्तच्छदपुष्पोत्पत्त्याश्रयत्ववत् चम्पकपुष्पोत्पत्त्याश्रयत्वमपि शरदि निराबाधमेवेति 'शरदि पुष्प्यन्तिचम्पकाः' इति प्रयोगः स्यादेव तथाप्यऽस्मिन् पक्षे यथा 'शीतलं सरः' इत्यत्र शीतलसरोऽवगाहनमुद्दिश्य निदाघदु:खापगमो विधीयते इत्युद्देश्यविधेयभावमहिम्ना निदाघदु:खापगमस्य शीतलसरोऽवगाहनस्य च परस्परं प्रयोज्यप्रयोजकभावः संसर्गमर्यादया भासते (उपस्थापकाभावात्) तथैव 'शरदि पुष्प्यन्ति सप्तच्छदाः' इत्यत्रापि शरद्वृत्तित्वविशिष्टसप्तच्छदा-नुद्दिश्य पुष्पोत्पत्तिर्विधीयते इति विधेयभूतपुष्पोत्पत्तेरुद्देश्यविशेषणीभूत-शरत्संबन्धस्य च परस्परं प्रयोज्यप्रयोजकभावः संसर्गमर्यादया भासते तथा च सप्तच्छदपुष्पोत्पत्तौ शरत्संबन्धप्रयोज्यत्वस्य सत्त्वात् 'शरदि पुष्प्यन्ति सप्तच्छदाः' इति प्रयोगो भवति दोहदवशाज्जायमानचम्पकपुष्पोत्पत्तौ च शरत्संबन्धप्रयोज्यत्वाभावादुक्तातिप्रसङ्गः='शरदि पुष्प्यन्ति चम्पकाः' इति प्रयोगापत्तिर्नास्ति, इति=तथा चोक्तस्थले='शरदि पुष्प्यन्ति सप्तच्छदाः' इत्यत्रान्वयितावच्छेदकावच्छेदेन=पुष्पोत्पत्तित्वावच्छेदेन शरद्वृत्तित्वस्यान्वय एव नोपेयते (सप्तच्छदे एवान्वयस्वीकारात्) येनान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य

इत्युक्तस्थलेऽवच्छेदकावच्छेदेनान्वय एव नोपेयते इत्युच्यते? तथापि तादृशनियमो निष्प्रामाणिक एव।

न च तादृशनियमानुपगमे 'इह भवने मैत्रेणैव पक्ष्यते तेमनम्' इत्यत्रैतद्भवनाधिकरणकतेमनपाकत्वेन रूपेण शब्दात् पाकानुपस्थित्या तदवच्छिन्ने मैत्रान्यसमवेतभविष्यत्कृति-विषयत्वव्यवच्छेदबोधासंभवकथनं दीधितिकृतां विरुध्येतेति वाच्यम्, अवच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ धर्मिणि विशेषणतया भासमानमेव रूपं विशेषणेऽवच्छिन्नत्वसंबन्धेन विशेषणमित्याशयेन तेषां तदभिधानात्। विशेषणसंबन्धे

विशेषणसंबन्धेन भानापत्तिः स्यात्। 'मैत्रेण न पच्यते' इत्यत्र त्वन्वयिता-वच्छेदकावच्छेदेनैव कृतौ मैत्रवृत्तित्वाभावान्वयस्वीकारावश्यकत्वाद् विशेषणसंबन्धेऽन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वं गले पतितमेव तत्र दोषाः प्रदर्शिता एवेत्याशङ्क्याह—यदि चेति। परिहारमाह—तथापीति। तादृशनियमः= अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव विशेषणसंबन्धे भासते इति नियमः। तथा च 'मैत्रेण न पच्यते' इत्यत्र वर्तमानपाककृतौ मैत्रवृत्तित्वाभावान्वयसंभवान्न कोपि दोष इति भावः।

ननु 'इह भवने मैत्रेणैव पक्ष्यते तेमनम्' इत्यत्रैतद्भवनाधि-करणकतेमनपाकत्वावच्छिन्ने **मैत्रान्यसमवेतभविष्यत्कृतिविषयत्वा-भावस्यान्वबोधो** न संभवति—पाकस्य एतद्भवनाधिकरणकतेमनपाकत्वेन रूपेणोपस्थित्यभावादिति दीधितिकारोक्तमुक्तनियमस्वीकारे संगच्छते—अत्रैतद्भवनाधिकरणकतेमनपाकत्वस्यैवान्वयितावच्छेदकत्वात् तेन रूपेण चोपस्थितत्यभावेन तत्रोक्ताभावान्वयस्याऽसंभवात्, एतन्नियमानभ्युपगमे चाऽन्वयितानवच्छेदकं यत् पाकत्वं तादृशपाकत्वसामानाधिकरण्येन (कस्मिंश्चित् पाके) मैत्रान्यसमवेतभविष्यत्कृतिविषयत्वाभावस्यान्वयः संभवत्येव—पाकत्वेन रूपेणोपस्थितेः सत्त्वादित्युक्तनियमानभ्युपगमे दीधितिकारोक्तं मैत्रान्यसमवेतभविष्यत्कृतिविषयत्वाभावस्यान्वयाऽसंभवकथनं न संगच्छते इति दीधितिग्रन्थसंगत्यर्थमुक्तनियमः स्वीकार्य एवेत्याशङ्क्याह—न चेति, तदवच्छिन्ने=एतद्भवनाधिकरणकतेमनपाकत्वावच्छिन्ने। अत्र च

तदवच्छिन्नत्वमेव तदवच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ भासते इत्युपगमे शब्दानुपस्थितरूपावच्छेदेन विशेषणान्वये बाधकाभावात्।

पाकत्वावच्छेदेनापि मैत्रान्यसमवेतभविष्यत्कृतिविषयत्वाभावस्यान्वयो न संभवति—कस्मिंश्चित्पाके मैत्रान्यसमवेतभविष्यत्कृतिविषयत्वस्यैव संभवादिति पाकत्वसामानाधिकरण्येनेत्युक्तम्, 'चैत्रेण न पच्यते' इत्यत्र कृतौ पाकक्रियाया विशेषणत्वाभावात् कृतित्वमेवान्वयितावच्छेदकं न तु पाकक्रिया-वच्छिन्नकृतित्वम्, 'शरदि पुष्प्यन्ति सप्तच्छदाः' इत्यत्रापि सप्तच्छदानां विशेष्यत्वेन पुष्पोत्पत्तौ विशेषणत्वाभावात् केवलं पुष्पोत्पत्तित्व-मेवान्वयितावच्छेदकम्, अत्र तु एतद्भवनाधिकरणकत्वस्य तेमनपाकत्वस्य च पाके विशेषणत्वाद् एतद्भवनाधिकरणकतेमनपाकत्वमेवान्वयिता-वच्छेदकमिति विशेषः। परिहारमाह—अवच्छेदकावच्छेदेति, यथा 'घटवद् भूतलम्' इत्याकारिकायामवच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ धर्मिणि=भूतले विशेषणतया भासमानरूपम्=भूतलत्वं विशेषणे=घटसंयोगेऽपि स्वावच्छिन्नत्व-सम्बन्धेन विशेषणं भवति तथाऽत्र 'इह भवने' इत्याकारकावच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ धर्मिणि=पाके विशेषणतया भासमानरूपम्=एतद्भवनाधिकरण-कतेमनपाकत्वं विशेषणे=मैत्रान्यसमवेतकृतिविषयत्वाभावे स्वावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन विशेषणमिति वक्तव्यं तस्य चैतद्भवनाधिकरणकतेमनपाकत्वस्यात्रो-पस्थित्यभावात् मैत्रान्यसमवेतभविष्यत्कृतिविषयत्वाभावे विशेषणत्वं न संभवति—उपस्थितस्यैव विशेषणत्वसंभवादित्याशयेन तेषाम्=दीधितिकृताम् तत्=तस्य=उक्ताभावान्वयासंभवस्य कथनमस्ति न तु 'अन्वयितावच्छेदकाव-च्छेदेन विशेषणान्वयो भवति' इत्यभिप्रायेण तथा च नोक्तनियमस्वीकारापेक्षाऽ-स्तीत्यर्थः। स्वाभिप्रायमाह— विशेषणसम्बन्धे इति यथा 'घटवद् भूतलम्' इत्यत्र घटसंयोगेऽवच्छिन्नत्वसंबन्धेन भूतलत्वं विशेषणम्, तथा च स्वावच्छिन्नत्वसंबन्धेन **भूतलत्वविशिष्टो यः संयोगस्तादृशसंयोगसंबन्धेन भूतलं घटवदिति** शाब्दबोधाकारः, तथा 'इह भवने' इत्यत्र विशेषणसंबन्धे=विशेषणस्य मैत्रान्यसमवेतभविष्यत्कृतिविषयत्वाभावस्य स्वरूपसंबन्धे तदवच्छिन्नत्वम्=एतद्भवनाधिकरणकतेमनपाकत्वावच्छिन्नत्वं तदवच्छेदेन=एतद्भवनाधिकरणकतेमनपाकत्वावच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ= मैत्रान्यसमवेतभविष्यत्कृतिविषयत्वाभावान्वयबुद्धौ भासते तथा चैतद्भवनाधि-करणकतेमनपाकत्वस्य संसर्गकोटौ प्रवेशात् तदुपस्थित्यपेक्षा नास्तीति

न चावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्यावच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ विशेषणांशे भानमसंभवदुक्तिकम्—'घटो द्रव्यम्' इत्यादौ घटत्वावच्छेदेन द्रव्यत्वादिमत्त्वबुद्धौ द्रव्यत्वादि-विशेषणस्य स्वरूपत एव भानादिति वाच्यम्, तादृशशाब्दबोधे द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नस्यैवाऽभेदसंबन्धेन विशेषणत्वात्, घटत्वादि-विशिष्टे द्रव्यत्वादिविशेषणकतादृशप्रत्यक्षेऽवच्छेदकावच्छिन्नत्वभानानुपगमे क्षतिविरहात्। तथा च 'मैत्रेण न पच्यते' इत्यादौ पाककृतित्वस्यान्वयितानवच्छेदकत्वेप्यऽर्थ-

---

शब्दादनुपस्थितेऽपि एतद्भवनाधिकरणकतेमनपाके मैत्रान्यसमवेतभविष्यत्-कृतिविषयत्वाभावस्यान्वये न कोऽपि दोष इत्यर्थः। तदवच्छिन्नत्वम्=अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वम्। तदवच्छेदेन=अन्वयितावच्छेदकावच्छेदेन।

नन्वऽवच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ अवच्छेदकावच्छिन्नत्वं विशेषणे भासते (विशेषणेऽवच्छिन्नत्वसंबन्धेन विशेषणम्) इति यत्त्वयोक्तं तदपि न संभवति—'घटो द्रव्यम्' इत्यत्र द्रव्यत्वस्य स्वरूपेणैव भासमानत्वेन अन्वयितावच्छेदकं यद् घटत्वं तदवच्छिन्नत्वेन भासमानत्वाभावाद् अन्यथा सकलद्रव्यस्य घटत्वं स्यादित्याशङ्क्याह—न चेति। उत्तरमाह—तादृशेति, तादृशशाब्दबोधे='घटो द्रव्यम्' इत्याकारकशाब्दबोधे द्रव्याभेद एव घटे प्रतीयते इति घटे द्रव्यत्वावच्छिन्नमभेदसंबन्धेन विशेषणमस्तीति नेदं मदुक्तनियमस्योदाहरणं भेदसंबन्धस्थले एव तस्य मदुक्तनियमस्य संभवात् 'घटवद् भूतलम्' 'इह भवने' इत्यादौ भेदसंबन्धेनैवान्वयादित्यर्थः। घटत्वविशिष्टविषयके द्रव्यत्वविशेषणके तादृशप्रत्यक्षे='घटो द्रव्यम्' इत्याकारकप्रत्यक्षे च विशेषणेऽवच्छेदकावच्छिन्नत्वभानानभ्युपगमेऽपि क्षतिविरहात्=उक्तस्थलयोरन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वभानाभ्युपगमे बाधकाभावादित्यर्थः। उपसंहरति—तथा चेति, 'मैत्रेण न पच्यते' इत्यत्र पाकक्रियाया विशेष्यत्वात् कृतौ विशेषणत्वाभावात् कृतित्वमेवान्वयितावच्छेदकं न तु पाककृतित्वमिति पाककृतित्वस्यान्वयितानवच्छेदकत्वेऽपि शब्दादनुपस्थितत्वेऽपि च पचधातुसमभिव्याहारबलात् पाककृतित्वस्य भानं संभवत्येवेत्यर्थलभ्यः=अर्थाल्लभ्यो यस्तादृशधर्मः=पाककृतित्व-

लभ्यतादृशधर्मावच्छिन्नत्वस्य संसर्गांशे भानं निराबाधमेवेति चेत्?

'न मैत्रेण न पक्वः' इत्यादौ कृतौ। मैत्रादिवृत्तित्वाभावबोधासंभवेन कृतिजन्यत्वस्य तृतीयार्थतां स्वीकृत्य क्रियायां मैत्रादिकृतिजन्यत्वाभावबोधस्यावश्यमुपगन्तव्यतया 'मैत्रेण न पच्यते' इत्यादावपि तद्बोधोपगमेन सामञ्जस्यात्।

न च यदा मैत्रः सुप्तस्तदा 'मैत्रेण पक्ष्यते न तु पच्यते' इति प्रयोगानुपपत्तिः—मैत्रवृत्तिवर्तमानकृतेरप्रसिद्ध्या तादृशकृतिजन्यत्वाभावप्रत्यायनासंभवात्, वर्तमानत्वाविशेषिततदीय-

धर्मस्तदवच्छिन्नत्वस्य संसर्गांशे=मैत्रवृत्तित्वाभावसंसर्गांशे भानं निराबाधमेव, पाककृतित्वस्य संसर्गांशे प्रवेशेन तदुपस्थित्यपेक्षाभावात् तथा चात्र कृतौ पाककृतित्वावच्छिन्नविशेषणतासंबन्धेन वा पाककृतित्वावच्छिन्नस्वरूपसंबन्धेन वा मैत्रवृत्तित्वाभावस्यान्वयः क्रियते इति न कोपि दोषः। अत्रापि मैत्रवृत्तित्वाभावरूपविशेषणस्य संबन्धे एव तदवच्छिन्नत्वम्=पाककृतित्वावच्छिन्नत्वं प्राप्तमित्यर्थः।

अथेत्यादिनाऽऽशङ्कितं परिहरति—नेति, यदि कृतिराख्यातार्थ एव स्यान्न तृतीयार्थस्तदा 'मैत्रेण न पक्वः' इत्यत्राख्यातस्याभावेन कृत्युपस्थितिर्न स्यात् तथाच कृतौ मैत्रवृत्तित्वाभावबोधनमपि न स्यादित्यगत्याऽत्र तृतीयायाः अन्यकर्तृकपाके मैत्र कर्तृत्वाभावस्य सत्त्वेऽपि मैत्र कर्तृकपाके मैत्रकर्तृकत्वाभावस्याऽसत्त्वात्। कृतिजन्यत्वमर्थः स्वीकार्यस्तथा च तृतीययोपस्थितमैत्रवृत्तिकृतिजन्यत्वस्य पाकक्रियायामभावस्तद्बोधनं च संभवतीति 'मैत्रेण न पच्यते' इत्यत्रापि तृतीयायाः कृतिजन्यत्वार्थकत्वेन तद्बोधोपगमेन=पाके मैत्रवृत्तिकृतिजन्यत्वाभावबोध एव युक्त इत्यर्थः।

ननु यदा मैत्रसुप्तस्तदा मैत्रे कृतिर्न संभवतीति मैत्रवृत्तिवर्तमानकृतेरसंभवाद् मैत्रवृत्तिवर्तमानकृतिजन्यत्वस्याऽसंभवेन मैत्रवृत्तिवर्तमानकृतिजन्यत्वाभावस्य बोधोपि न संभवति वर्तमानत्वाविशेषितस्य सामान्यतः कृतिजन्यत्वस्याभावस्तु बाधित एव भूतभविष्यत्कृतिजन्यत्वस्य भूतभविष्यत्-

कृतिजन्यत्वाभावस्य च बाधितत्वादिति वाच्यम्, आख्यातार्थ-वर्तमानत्वादेर्नञ्समभिव्याहारस्थलेऽभावांशे एवान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात्। अन्यथा 'विनष्टघटं न पश्यति' इत्यादौ तादृशघटकर्मकवर्तमानदर्शनाद्यप्रसिद्ध्याऽन्वयबोधानुपपत्तेः। प्रकृते च मैत्रीयवर्तमानकृत्यप्रसिद्धावपि वर्तमानकालावच्छिन्न-तज्जन्यत्वाभावस्यैव पाके प्रतीत्या सामञ्जस्यात्। पाकत्वाद्य-वच्छेदेनैव मैत्रादिकर्तृकत्वाभावबोधोपगमाद् मैत्रादिकर्तृकपाक-दशायामन्यकर्तृकपाके मैत्रादिकर्तृकत्वाभावसत्त्वेपि 'न पच्यते मैत्रेण' इत्यादयो न प्रयोगाः।

यत्र मैत्रेणौदनं पच्यते न तु तेमनं तत्र 'मैत्रेण न पच्यते तेमनम्' इत्यादिप्रयोगनिर्वाहाय तेमनपाकत्वाद्यवच्छेदे-

---

पाकादौ संभवादिति 'मैत्रेण पक्ष्यते न तु पच्यते' इति प्रयोगानुपपत्तिरित्या-शङ्क्याह—न चेति। परिहारमाह—आख्यातार्थेति, नञ्सत्त्वे वर्तमानत्वादि-कालस्याभावेऽन्वयो भवति न तु कृतौ कृतिजन्यत्वे वेत्यर्थस्तथा चोक्तस्थले वर्तमानकालिको यः कृतिजन्यत्वाभावस्तस्य पाकेऽन्वयोऽभीष्टस्तत्र च न काप्यनुपपत्तिः—उक्तस्थले पाके वर्तमानकालिकस्य कृतिजन्यत्वाभावस्य बाधाभावात्। विपक्षे बाधकमाह—अन्यथेति, यदि नञ्समभिव्याहारस्थले आख्यातार्थवर्तमानत्वादेरभावेऽन्वयो न स्वीक्रियेत तदा 'विनष्टघटं न पश्यति' इत्यत्र विनष्टघटस्यासत्त्वेन तादृश=विनष्टघटकर्मकवर्तमानदर्शनस्याऽ-संभवात्तदभावबोधनं नोपपद्येत, नञर्थाभावे च वर्तमानत्वस्यान्वये तु वर्तमानस्य दर्शनाभावस्य सत्त्वेनान्वयबोधः=शाब्दबोध उपपद्यते। उपसंहरति—प्रकृते चेति, प्रकृते='मैत्रेण पक्ष्यते न तु पच्यते' इत्यत्र। वर्तमानकालावच्छिन्नो यस्तज्जन्यत्वाभावः=कृतिजन्यत्वाभावस्तस्येत्यर्थः। पाकत्वेति—'मैत्रेण न पच्यते' इत्यत्र पाकत्वावच्छेदेन मैत्रकर्तृकत्वाभावबोधस्य=मैत्रवृत्तिकृतिजन्यत्वा-भावबोधस्य स्वीकारात् पाकत्वावच्छेदेन मैत्रकर्तृकत्वाभावस्याऽसत्त्वाच्च अन्यकर्तृकपाके मैत्र कर्तृत्वाभावस्य सत्त्वेऽपि मैत्र कर्तृकस्वाभावस्याऽसत्त्वात्। मैत्रकर्तृकपाकदशायाम् 'मैत्रेण न पच्यते' इति प्रयोगस्यापत्तिर्नास्तीत्यर्थः।

नैवाऽभावान्वयबोध उपगम्यते न तु शुद्धपाकत्वाद्यवच्छेदेन बाधितत्वात्। यथा च तेन रूपेण शब्दादनुपस्थितावपि तदवच्छेदेनान्वयबोधनिर्वाहस्तथोपपादितमाधेयत्वस्य तृतीयार्थ-त्ववादिनैव।

'घटेन न पच्यते' इत्यादयः प्रयोगाः 'आकाशं न पश्यति' इत्यादिप्रयोगसमानयोगक्षेमा एव मन्तव्याः। अचेतनस्य काष्ठस्थाल्यादेरपि कर्तृत्वविवक्षया 'काष्ठं पचति' 'स्थाली पचति' इत्यादिवत् 'काष्ठेन पच्यते' 'स्थाल्या पच्यते' इति

यत्रेति—यदा मैत्रेणौदनं पच्यते तेमनं तु न पच्यते तदा 'मैत्रेण न पच्यते तेमनम्' इतिप्रयोगनिर्वाहाय तेमनपाके एव मैत्रवृत्तिकृतिजन्यत्वाभाव: स्वीक्रियते न तु सामान्यतः पाके ओदनपाके मैत्रवृत्तिकृतिजन्यत्वस्यैव सत्त्वेन मैत्रवृत्तिकृतिजन्यत्वाभावस्य बाधितत्वादित्यर्थः। ननु 'मैत्रेण न पच्यते तेमनम्' इत्यत्र तेमनपाकत्वेन रूपेण पाकस्योपस्थितिरेव न संभवतीति कथं तेमनपाकत्वावच्छेदेन मैत्रवृत्तिकृतिजन्यत्वाभावस्यान्वयः स्यादित्या-शङ्क्याह—यथा चेति। तेन रूपेण=तेमनपाकत्वेन रूपेण। तदवच्छेदेन= तेमनपाकत्वावच्छेदेन। अन्वयबोधनिर्वाहः=मैत्रवृत्तिकृतिजन्यत्वाभाव-बोधनिर्वाहः। उपपादितम्="क्रियाविशेषघटितधर्मस्यान्वयितानवच्छेदकत्वेपि तदवच्छिन्नत्वविशिष्टविशेषणताया अभावसंसर्गतया भानसंभवेन सामञ्जस्यात्, ३९२" इत्यादिना "पाककृतित्वस्यान्वयितानवच्छेदकत्वेप्यर्थलभ्यतादृशधर्मा-वच्छिन्नत्वस्य संसर्गांशे भानं निराबाधमेव ३९७" इत्यादिना चोपपादितम्। अर्थात् तेमनपाकत्वस्य संसर्गांशे प्रवेशः कर्तव्यस्तथा च तेमनपाकत्वसमानाधि-करणविशेषणतासंबन्धेन पाके मैत्रवृत्तिकृतिजन्यत्वाभावस्यान्वयः कर्तव्य इति तेमनपाकत्वेनोपस्थितेरपेक्षा नास्ति।

घटेनेति—समानयोगक्षेमा=तुल्या निष्प्रामाणिका इत्यर्थः (२९४ पृ.) द्रष्टव्यम्। नन्वेवम् 'काष्ठेन पच्यते' इत्यादिप्रयोगाणामप्यऽप्रामाण्यं स्याद् घटकाष्ठयोरचेतनत्वेनाविशेषादित्याशङ्क्याह—अचेतनस्येति, प्रयोगात्=प्रयोगो भवतीत्यर्थः। काष्ठस्थाल्यादीनामचेतनत्वेपि पाके करणत्वादिना पाकोपयोगित्वेन

प्रयोगात् तत्र व्यापाररूपे कर्तृत्वे तज्जन्यत्वरूपे तत्कर्तृकत्वे वा तृतीयाया लक्षणा। एवम्–'चैत्रेण ज्ञायते, इष्यते, गम्यते' इत्यादावाश्रयत्वरूपे कर्तृत्वे आधेयत्वरूपे कर्तृमत्त्वे वा, 'नश्यते घटेन' इत्यादौ प्रतियोगित्वरूपे कर्तृत्वेऽनुयोगित्वरूपे कर्तृमत्त्वे वा लक्षणा। कर्तृपदमपि व्यापारादिमत्यऽचेतनादौ भाक्तमेव– अचेतनादौ स्वरसतः कर्तृपदाप्रयोगात्, अत एव च कृञो यत्नवाचकत्वम्।

न च यंत्नवत एव कर्तृपदार्थत्वे "कर्तृकरणयोस्तृतीया" इत्यादौ कर्तृपदस्य मुख्यार्थत्यागे युक्तिविरहादचेतनकाष्ठादि-

---

कर्तृत्वविवक्षा संभवति न तु घटादेरपि–पाकोपयोगित्वाभावादित्ययमेव विशेष इति भावः। तत्र='काष्ठेन पच्यते' इत्यत्राचेतने काष्ठे कृतेरसंभवेन तृतीयाया मुख्यकृत्यर्थकत्वासंभवात् कृतिजन्यत्वार्थकत्वासंभवाच्च व्यापाररूपे कर्तृत्वे तज्जन्यत्वरूपे=व्यापारजन्यत्वरूपे तत्कर्तृकत्वे=काष्ठकर्तृकत्वे वा लक्षणा तत्र कर्तृत्वं काष्ठादौ तत्कर्तृकत्वं पाकादौ ज्ञेयम्। एवमिति, "तृतीयाया लक्षणा" इत्यनुवर्तनीयम्। चैत्रादौ यज् ज्ञानाश्रयत्वं तदेव ज्ञानकर्तृत्वम्, ज्ञानादौ च यच्चैत्रनिरूपिताधेयत्वं तदेव कर्तृमत्त्वम्=चैत्रवत्त्वं ज्ञेयम्–आधेयत्वसंबन्धेन ज्ञानादौ चैत्रादिकर्तृपदार्थान्वयात् तथा च चैत्रकर्तृकज्ञानविषयताश्रयश्चैत्रवृत्तिज्ञानविषयताश्रय इति वा शाब्दबोधः। एवमेव 'गम्यते' इत्यादावपि तृतीयाः कर्तृत्वादौ लक्षणा। अनुयोगित्वेति–नाशरूपाभावेपि घटः स्वप्रतियोगिकत्वसंबन्धेन वर्तत इति अनुयोगित्वं नाशे प्राप्तं तदेव घटवत्त्वमित्यर्थः। भाक्तम्=लाक्षणिकम्। स्वरसत इति–मुख्यस्य कृतिमत्त्वरूपकर्तृत्वस्याचेतनेऽसंभवादित्यर्थः। अत एवेति–यत एवाचेतने कर्तृपदं भाक्तमत एव, यदि कृञो यत्नवाचकत्वं न स्यात्तदा कर्तृपदप्रयोगोऽचेतनेऽपि मुख्य एव स्यात् न चैतदिष्टमिति कृञो यत्नवाचकत्वं तथा च कृञर्थयत्नस्याचेतनेऽभावाद् यत्नाश्रयत्वबोधककर्तृपदमचेतने काष्ठादौ लाक्षणिकमेव भवति न मुख्यमित्यर्थः। गम्यते इत्यत्र चैत्रकर्तृकगमन-व्यापारजन्यसंयोगाश्रयः, 'काष्ठेन पच्यते इत्यत्र च काष्ठकर्तृकव्यापार-जन्यविक्लित्त्याश्रय ओदनः' इति शाब्दबोधः।

पदप्रयोगे कर्तृप्रत्ययानुपपत्तिरिति वाच्यम्, सूत्रस्थकर्तृपदानाम् "स्वतन्त्रः कर्ता" इति सूत्रकृत्परिभाषितकर्तृपरत्वात्, अन्यथा तत्प्रणयनवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। स्वतन्त्रत्वं च कारकान्तर व्यापारानधीनत्वे सति कारकत्वम्। 'काष्ठं पचति' इत्यादौ स्वातन्त्र्यविवक्षया काष्ठादेः कर्तृत्वम्।

न च स्वातन्त्र्यविवक्षणेपि पुरुषव्यापाराधीन-क्रियानुकूलव्यापारवतामेषामन्यव्यापारानधीनक्रियानु-कूलव्यापारवत्त्वरूपस्य स्वातन्त्र्यस्य। वास्तविकस्याभावात्त-द्बोधकविभक्तीनामप्रामाण्यं दुर्वारमेवेति वाच्यम्। समभि-

---

शङ्कते—न चेति, अचेतने काष्ठादौ यत्नाऽसंभवादित्यर्थः। परिहारमाह—सूत्रस्थेति, "स्वतन्त्र कर्ता" इति सूत्रे सूत्रकृता परिभाषितं यत् स्वतन्त्रत्वरूपं कर्तृत्वं तत्परत्वात् सूत्रस्थकर्तृपदानामित्यर्थः। विपक्षे बाधकमाह—अन्यथेति, अन्यथा=उक्तपरिभाषितकर्तृत्वाग्रहणे यत्नाश्रयत्वरूपकर्तृत्वस्य लोकप्रसिद्धत्वात् "स्वतन्त्रः कर्ता" इति सूत्रप्रणयनं व्यर्थमेव स्यात्, तथा च काष्ठादीनां स्वतन्त्रत्वरूपकर्तृत्वस्य संभवात् काष्ठादिपदोत्तरं कर्तृतृतीया संभवतीत्यर्थः। स्वतन्त्रत्वलक्षणमाह—स्वतन्त्रत्वं चेति।

शङ्कते—न चेति। एषाम्=काष्ठादीनाम्। तद्बोधकेति—कारकान्तर-व्यापारानधीनकारकत्वरूपं यत् स्वतन्त्रत्वं तादृशस्वतन्त्रत्वरूपकर्तृत्व-बोधकविभक्तीनाम्, अचेतनकाष्ठादौ पुरुषाधीनत्वेनोक्तस्वतन्त्रत्व-स्याप्यसंभवादित्यर्थः। परिहारमाह—समभिव्याहृतेति, 'काष्ठेन पच्यते' इत्यादौ व्यापारस्यैव कर्तृत्वमुक्तमिति समभिव्याहृता क्रियाकारकान्तरव्यापारानधीना या तत्क्रिया=पाकक्रिया तदनुकूलो यः प्रज्वलनरूपो व्यापारस्तस्यैव तत्क्रियावाचकेन 'पच्यते' इति पदेन समभिव्याहृता या तृतीयाविभक्तिस्तदर्थत्वात् तस्य च काष्ठादावपि सत्त्वात् न काष्ठादिपदोत्तर-तृतीयादिविभक्तेरप्रामाण्यमित्यर्थः। स्वतन्त्रलक्षणेऽनधीनान्तविशेषण-प्रयोजनमाह—अनधीनान्तेति, कारकत्वं स्वतन्त्रत्वमित्येतावन्मात्रोक्ते-काष्ठस्थाल्यादीनामपि कारकत्वेन स्वतन्त्रत्वरूपं कर्तृत्वं स्यात् तस्य च

व्याहृतक्रियाकारकान्तरव्यापारानधीनतत्क्रियानुकूलस्य व्यापारस्यैव तत्क्रिया वाचकपदसमभिव्याहृतविभक्त्यर्थत्वात्। अनधीनान्तविशेषणप्रयोजनं च 'चैत्रः काष्ठैः स्थाल्यां पचति' इत्यादिस्थले 'चैत्रः स्थाली काष्ठानि पचति' इति प्रयोगापत्तिवारणम्। यत्र च 'चैत्रः पचति' 'काष्ठं पचति' इत्यादौ समभिव्याहृतकारकान्तराप्रसिद्धिस्तत्राऽनधीनान्तविशेषणं न प्रतीयत एव, तन्निर्वाहश्च तत्र लकारादेः स्वतन्त्रशक्त्यन्तर-कल्पनात्, विशिष्टविषयकशक्त्या विशेषणांशाविषयक-बोधाऽजननात्।

न च 'मैत्र श्चैत्रेण पाचयति' इत्यादौ हेतुकर्तृसमभि-व्याहारस्थले कर्तरि तृतीयानुपपत्तिः—कर्तृव्यापारस्य समभि-व्याहृतहेतुव्यापाराधीनत्वादिति वाच्यम्, तत्र ण्यन्तप्रतिपाद्य-

---

पचतीति आख्यातेनोक्तत्वात् काष्ठादिपदोत्तरं प्रथमैव स्यादिति 'चैत्रः काष्ठैः स्थाल्यां पचति' इत्यस्य स्थाने 'चैत्रः स्थाली काष्ठानि पचति' इत्यपि प्रयोगः स्यात् "कारकान्तर- व्यापारानधीनत्वे सति" इति विशेषणसत्त्वे तु काष्ठादीनामत्र चैत्रव्यापाराधीनत्वेन स्वतन्त्रत्वाभावात् तेन च कर्तृत्वाभावान्न काष्ठादिपदोत्तरं प्रथमापत्तिरिति न 'चैत्रः काष्ठैः' इत्यस्य स्थाने 'चैत्रः काष्ठानि' इति प्रयोगापत्तिरित्यर्थः। यत्र चेति—कारकान्तरबोधकपदाभावेन कारकान्तरोपस्थित्यभावात् तेन च कारकान्तराधीनत्वप्रतीत्यसंभवात् तदभावरूपकारकान्तरानधीनत्वप्रतीतेरप्यसंभव एवेत्यर्थः। "कारकान्तरव्यापारानधीनत्वे सति कारकत्वं स्वतन्त्रत्वम्" इत्याकारकविशिष्टविषयकशक्त्या अनधीनान्तविशेषणं विना केवल-कारकत्वविषयकबोधोत्पत्तिर्न संभवतीति तन्निर्वाहः=अनधीनान्त-विशेषणाऽप्रतीतिनिर्वाहो लकारादेः स्वतन्त्रशक्त्यन्तरकल्पनात्=केवलकार-कत्वरूपस्वतन्त्रत्वे शक्तिकल्पनाद् भवतीत्यर्थः, तथा च कर्तृवाचकलकार-तृतीयादीनाम् 'चैत्रः काष्ठैः' इत्यादौ कारकान्तरव्यापारानधीनकार-कत्वरूपस्वतन्त्रत्वभूतकर्तृत्वे शक्तिर्ज्ञेय 'चैत्रः पचति' इत्यादौ कारकान्तराभावात् **शुद्धकारकत्वरूपस्वतन्त्रत्वभूतकर्तृत्वे** शक्तिर्ज्ञेयेति नाऽनधीनत्वरूप-विशेषणप्रतीत्यापत्तिः।

पाचनादिक्रियायामेव हेतोः कारकतया स्वतन्त्रकर्तृव्यापारस्य पच्यादिक्रियायां कारकान्तरव्यापारानधीनत्वात्। स्वतन्त्रं प्रयुञ्जानस्य पुंसो व्यापारस्तण्डुलक्रयणादिवत् पाकादावन्यथा-सिद्धतया न कारणमिति पाकादिप्रयोजकव्यापारवत्त्वेपि तस्य तत्क्रियाकारकत्वाभावात्, अत एव 'चैत्रो मैत्रेण पाचयति' इत्यादौ 'चैत्रः पचति' इति न प्रयोगः।

न च 'पञ्चभिर्हलैः कर्षति गृही' इत्यादौ भूमिलेखन-रूपकृष्यादिक्रियायां स्वतन्त्रकर्तृन् प्रयुञ्जानस्य गृहिणो व्यापारस्य दर्शितयुक्त्या लकारादिनाऽभिधानाऽसंभव इति 'कर्षति इति न स्यात्' 'कर्षयति इति च स्यादिति वाच्यम्, तत्र कृषेः प्रतिविधानार्थत्वात्, उक्तं च "याजका यजन्ति" इति यजिर्हविःप्रक्षेपार्थः, 'पञ्चभिर्हलैः कर्षति' इति कृषिः प्रतिविधानार्थः" इति, यजेर्देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागेच्छा-

---

शङ्कते—न चेति, चैत्रव्यापारस्य मैत्राधीनत्वेन चैत्रस्य स्वतन्त्रत्वं नास्तीति तृतीयानुपपत्तिरित्यर्थः। हेतुकर्ता=प्रयोजककर्ता स चात्र मैत्रः। परिहारमाह—तत्रेति, तत्र='मैत्रश्चैत्रेण पाचयति' इत्यत्र मैत्रस्य हेतुकर्तृभूतस्य ण्यन्तप्रतिपाद्यपाचनक्रियायामेव कारकत्वमस्ति न तु धात्वर्थपचनक्रियायामिति स्वतन्त्रकर्तृव्यापारस्य=चैत्रव्यापारस्य धात्वर्थपचनक्रियायां कारकान्तरव्यापारा-धीनत्वं नास्त्येव पचनक्रियायां कारकान्तरस्यैवाभावादिति न चैत्रपदोत्तरतृतीयानु-पपत्तिरित्यर्थः। उक्ते हेतुमाह—स्वतन्त्रमिति, स्वतन्त्रम्=धात्वर्थपचनादिक्रिया-कर्तृभूतं चैत्रादिकं प्रयुञ्जानस्य=प्रेरकस्य पुंसो मैत्रादेः प्रेरणारूपो व्यापारः क्रयणादिव्यापारवत् पाकक्रियायामन्यथासिद्ध एवोपयोगित्वाभावादिति न कारणं तथा च मैत्रादेः पाकादिप्रयोजकव्यापारवत्त्वेपि=पाकविषयकप्रेरणा-लक्षणव्यापारवत्त्वेपि तस्य=मैत्रादेस्तत्क्रियायाम्=पाकक्रियायां कारकत्वमेव नास्ति येन पाकक्रियायां चैत्रस्य मैत्राधीनत्वं स्यात्तेन च तृतीयानुपपत्तिः स्यादित्यर्थः। अत एव='चैत्रो मैत्रेण पाचयति' इत्यत्र चैत्रस्य धात्वर्थपाकक्रियायां कारकत्वाभावादेव। अन्यथा चैत्रस्यापि कारकत्वे कर्तृत्वं स्यादिति 'चैत्रो मैत्रेण पाचयति' इत्यस्य स्थाने 'चैत्रः पचति' इति प्रयोगः स्यादेवेत्यर्थः।

विशेषरूपार्थे मुख्यतया तत्र च यजमानस्यैव कर्तृतया हविःप्रक्षेपरूपलक्ष्यार्थपरत्वं दर्शितं तत्र चर्त्विजामेव स्वातन्त्र्यम्। 'होता' इत्यत्रापि हविःप्रक्षेप एव हुधातोरर्थो न तु तादृश-फलावच्छिन्नस्त्यागः, तथा सति ऋत्विजस्तत्र स्वतन्त्रकर्तृता-विरहेण होतृपदेन प्रतिपादनासंभवात्। "धात्वर्थतावच्छेदक-फलकर्तृत्वमेव कर्तृप्रत्ययेन प्रतिपाद्यते इति ऋत्विजि होतृव्यवहारो न यष्टरि। अतः प्रतिगृहीतृव्यापारो न स्वत्व-जनकस्तथा सति तत्र दातृव्यवहारापत्तेः" इति तु जीमूतवाहनः।

शङ्कते–न चेति। हलपदेनात्र हलवाहका पुरुषा एव ग्राह्याः। गृहिपदेन च व्यवस्थापको ग्राह्यः। स्वतन्त्रकर्तृन्=कृषिक्रियायां स्वतन्त्रान् हलवाहकान्। दर्शितयुक्त्या="स्वतन्त्रं प्रयुञ्जानस्य पुंसो व्यापारस्तण्डुलक्रयणादिवत्" इत्यादिदर्शितयुक्त्या, गृहिणः प्रेरणारूपक्रियायामेव कारकत्वात् प्रेरणाव्यापारबोधकणिच् आपत्त्या 'कर्षयति' इति स्यात् कृषिरूपक्रियायां गृहिणः कारकत्वाभावात् हलानामेव तत्र कारकत्वात् लकारादिना गृहिव्यापारस्याभिधानासम्भवात् 'कर्षति' इति न स्यादित्यर्थः। परिहरति तत्रेति। तत्र= उक्तोदाहरणे प्रतिविधानम्=व्यवस्था। उक्ते प्रमाणमाह याजका इति, तथा च प्रतिविधानरूपक्रियायां गृहिण एव कारकत्वात् तद्गतव्यापारस्यैवात्र लकारेणाभिधानात् 'कर्षति गृही' इति युक्तमेव, तथा च 'गृही पंचभिर्हलैर्व्यवस्थां करोति' इति शाब्दबोधः। यजेर्हविः-प्रक्षेपार्थत्वमुपपादयति–यजेरित्यादिना। तत्र= देवतोद्देश्यकहविस्त्यागेच्छायां यजमानस्यैव कर्तृकारकत्वात् 'याजका यजन्ति' इति न स्यात् किंतु 'यजमानो यजति तं याजका याजयन्ति' इत्येव स्यादिति यजेर्हविःप्रक्षेपरूपार्थे लक्षणास्ति तथा च तत्र=हविःप्रक्षेपे ऋत्विजामेव स्वातन्त्र्यात् 'याजका यजन्ति' इति युक्तमेवेत्यर्थः। एवमेव होतृपदेपि ज्ञेयमित्याह–होतेति। तादृशफलावच्छिन्नः=देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागरूपफलावच्छिन्न इच्छारूपत्यागः। विपक्षे बाधकमाह–तथा सतीति, यदि 'होता' इत्यत्र हुधातोर्देवतोद्देश्यकद्रव्य-त्यागरूपफलावच्छिन्न इच्छारूपत्यागः। विपक्षे बाधकमाह– तथा सतीति यदि होता इत्यत्र हुधातो र्देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागरूपफलावच्छिन्न इच्छारूपः

अथास्तु 'चैत्रेण मैत्रेण पाच्यते' इत्यादौ स्वतन्त्रव्यापारस्य हेतुकर्तृव्यापाराधीनत्वेऽपि दर्शितरीत्या तस्य स्वतन्त्रकर्तृत्व-निर्वाहस्तथापि तद्वाचकपदोत्तरं तृतीयानुपपत्तिः—कर्तृत्वस्य णिच्प्रत्ययेनाभिधानादिति चेत्?, न—कर्तृत्वनिर्वाहकत्वसंबन्धेन पाकाद्यन्वयिनो हेतुकर्मव्यापारस्य णिजर्थत्वेन स्वतन्त्रकर्तृत्वस्य

त्याग एवार्थः स्यात्तदा ऋत्विजः= ऋत्विग्विशेषस्य तत्र= देवतोद्देश्यकेच्छारूपत्यागे स्वतन्त्रकर्तृताविरहेण होतृपदेन ऋत्विग्विशेषस्य प्रतिपादनं न संभवेत् किंतु यजमानस्यैव प्रतिपादनं स्यात्, न चैतदिष्टं तस्मादत्र हुधातोर्हविःप्रक्षेप एवार्थस्तत्र च ऋत्विजः स्वातन्त्र्यात् जुहोतीति होतेत्यत्र होतृपदेन ऋत्विक्प्रतिपादनं संभवति। अत्र जीमूतवाहनमतमाह—धात्वर्थेति, देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागेच्छा धात्वर्थस्तदव-च्छेदकं फलं देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागस्तत्कर्तृत्वमेव 'होता' इत्यत्र कर्तृवाचकतृच्प्रत्ययेन प्रतिपाद्यते द्रव्यं हविस्त्यागे च ऋत्विजः स्वातन्त्र्यमिति ऋत्विजि होतृत्वव्यवहारो भवति न यष्टरि=यजमाने इत्यर्थः। अत इति—यतो धात्वर्थतावच्छेदकफलकर्तृत्वं कर्तृप्रत्ययेन प्रतिपाद्यतेऽतः प्रतिगृहीतृव्यापारो न स्वस्वत्वजनकोऽभ्युपगन्तव्यः, अयं भावः—स्वस्वत्वध्वंसविशिष्टपर-स्वत्वानुकूलेच्छैव दाधात्वर्थोस्तीत्युक्तम् तत्र धात्वर्थतावच्छेदकं फलं परस्वत्वमेव परस्वत्वमेव परस्वत्वं च प्रतिगृहीतृस्वत्वकर्तृत्वम्= प्रतिगृहीतृस्वत्वजनकत्वमेव 'दाता' इत्यत्र कर्तृप्रत्ययेन तृचा प्रतिपाद्यते इति प्रतिगृहीतृस्वत्वजनकत्वमेव दातृत्वमिति सिद्धं यदि च प्रतिगृहीतृव्यापारोऽपि स्वस्वत्वजनकः स्यात्तदातत्र=प्रतिगृहीतर्यपि दातृत्वव्यवहारः स्यादेव स्वत्वजनकव्यापारवत एव दातृत्वात् तस्मान्न प्रतिगृहीतृव्यापारः स्वस्वत्वजनकः किंतु दातृव्यापार एवेत्यर्थः। तथा सति=प्रतिगृहीतृव्यापारस्य स्वत्वजनकत्वे सति। स्वत्वपदेन संप्रदानस्वत्वं ग्राह्यम्।

ननु 'चैत्रेण मैत्रेण पाच्यते' इत्यत्र स्वतन्त्रव्यापारस्य=मैत्रव्यापारस्य हेतुकर्तृव्यापाराधीनत्वेऽपि=चैत्रव्यापाराधीनत्वेऽपि दर्शितरीत्या="तत्र ण्यन्त-प्रतिपाद्यपाचनादिक्रियायामेव हेतोः कारकतया" इत्यादिरीत्या, अर्थात् चैत्रस्य ण्यन्तक्रियायां कारकत्वेऽपि धात्वर्थक्रियायां कारकत्वाभावात्तत्र मैत्रस्यैव

णिचाऽनभिधानात्। कर्तृत्वरूपफलावच्छिन्नस्य तादृशव्यापारस्य णिजर्थतामतेऽप्याश्रयोपरक्तस्य कर्तृत्वस्यान्यतो भानाऽनिर्वाहेण कर्तुरनभिधानात् तृतीयोपपत्तिः। आख्यातस्य धर्म्यऽवाचकत्वेऽपि कृतिविशिष्टबोधकत्वरूपस्य कर्त्रऽभिधानस्याऽक्षतत्वात् 'चैत्रः पचति' इत्यादौ न तृतीया।

न चैवं मुख्यविशेष्यतया कृतिबोधकत्वरूपस्य कर्त्रऽभिधानस्य विवक्षायाम् 'चैत्रेण पचति' इति स्यादिति वाच्यम्, आश्रयातिरिक्तांशेऽविशेषणतया कृतिबोधनस्यैव कर्त्रभिधानरूपत्वात्। तथा तदभिधानं च लकृत्तद्धित

स्वातन्त्र्यात् तस्य=मैत्रस्य स्वतन्त्रकर्तृत्वं यद्यपि संभवति तथापि तद्वाचकपदोत्तरम्=स्वतन्त्रकर्तृवाचकमैत्रपदोत्तरं तृतीया न संभवति—कर्तृत्वस्य णिच्प्रत्ययेनाभिधीनात्, कर्तृत्वानभिधाने एव कर्तृत्ववाचकतृतीया-संभवादित्याशङ्कते—अथेति। परिहरति—नेति। अत्र पाक एव कर्तृत्वनिर्वाहक इति कर्तृत्वनिर्वाहकत्वसंबन्धेन पाके हेतुकर्तृव्यापारस्य=चैत्रव्यापारस्यान्वयात् तस्यैव णिचाऽभिधानात् मैत्रवृत्तिकर्तृत्वस्य च णिचाऽनभिधानात् मैत्रपदोत्तरं कर्तृत्वबोधिका तृतीया युक्तैवेत्यर्थः। पक्षान्तरमाह—कर्तृत्वरूपेति, यदि न केवलं हेतुकर्तृव्यापार एव णिजर्थः किं तु कर्तृत्वानुकूलपाकान्वयी व्यापारो णिजर्थस्तथा च कर्तृत्वस्यापि णिचैव लाभस्तदाप्याश्रयोपरक्तस्य= आश्रयविशिष्टकर्तृत्वस्य तृतीयातिरिक्तेन भानं न संभवतीति कर्तृत्वाश्रयी-भूतकर्तृरनभिधानात् तादृशकर्तुर्बोधनार्थं मैत्रपदोत्तरं तृतीया युक्तैवेत्यर्थः। णिचो व्यापारवाचकत्वेन कर्तृत्ववाचकत्वाभावाच्चैत्रमैत्रपदाभ्यां कर्तृत्व-वाचकतृतीयाया आवश्यकतेति भावः। नन्वेवमाख्यातस्याप्याश्रयत्ववाचकत्वेन धर्म्यऽवाचकत्वात्=कर्त्रऽवाचकत्वात् 'चैत्रः पचति' इत्यत्रापि चैत्रपदोत्तरं तृतीया स्यादित्याशङ्क्याह—आख्यातस्येति। अत्राप्याख्यातस्य कृतिविशिष्ट-बोधकत्वमस्त्येवेति कृतिविशिष्टबोधनरूपस्य कर्त्रभिधानस्य सत्त्वान्न तृतीयापत्तिरित्यर्थः।

ननु 'चैत्रः पचति' इत्यत्र कृतिविशिष्टबोधकत्वरूपस्य

समासानामेव, अत एव तैरेवाभिधानं वृत्तिकृता विवृतम्।

इदं त्ववधेयम्—यद्यपि स्वतन्त्रव्यापारमात्रे एव तृतीयादेरनुशासनं तथापि लाघवात् कृतिरूपे एव कर्तृत्वे तृतीयादेः शक्तिः। अचेतनव्यापारे निरूढलक्षणैव। अनुशासनस्यानादितात्पर्यमात्रग्राहकत्वात् लाघवसहकृतस्यैव तादृशतात्पर्यस्य शक्तिकल्पकत्वात् व्यापारे तत्सत्त्वेपि गौरवेण

कर्त्रभिधानस्याऽक्षतत्वेपि यदि मुख्यविशेष्यतया यत् कृतिबोधनं तदेव कर्त्रभिधानमित्याकारिका विवक्षा स्यात् तदा कृतिविशिष्टबोधकत्वेनाख्यातस्य मुख्यविशेष्यतया कृतिबोधकत्वरूपकर्त्रभिधायकत्वाभावादनुक्ते कर्तरि तृतीयापत्त्या 'चैत्रेण पचति' इत्यपि स्यादेव प्रयोग इत्याशङ्क्याह—न चैवमिति। परिहारमाह—आश्रयेति। आश्रयातिरिक्ते=कर्त्रऽतिरिक्ते व्यापारादावऽविशेषणतया कृतिबोधनमेव कर्त्रभिधानमस्ति तथा च 'चैत्रः पचति' इत्यत्राख्यातेनाश्रयविशेषणतयैव कृतिर्बोध्यते न त्वाश्रयातिरिक्त-विशेषणतयेति कर्त्रभिधानस्य जातत्वान्नात्र तृतीयापत्तिरिति न 'चैत्रेण पचति' इति प्रयोगापत्तिरित्यर्थः। तथेति—तथा=आश्रयातिरिक्तांशे चाऽविशेषणतया तदभिधानम्=कृत्यभिधायकत्वं लकारादीनामेवेत्यर्थः। उक्ते प्रमाणमाह—अत एवेति। "कर्मणि द्वितीया" इति सूत्रे विवृतम्="अभिधानं तु प्रायेण तिङ्कृत्तद्धितसमासैः" इति व्याख्यातमित्यर्थः। तदेतत् "लकृत्तद्धित-समासैरभिधानमेव" इत्यस्यादर्शे द्रष्टव्यम्।

स्वाभिप्रायमाह—इदमिति। अनुशासनमिति—"कर्तृकरणयोस्तृतीया" इत्यनेन कर्तरि तृतीया विहिता कर्ता च स्वतन्त्रव्यापारवानेवेति "स्वतन्त्रः कर्ता" इत्यनेनोक्तं तत्र कर्त्रऽवच्छेदकः स्वतन्त्रव्यापार एवेति स्वतन्त्रव्यापारमात्रे तृतीयादेरनुशासनं प्राप्तं घटादिपदानामवच्छेदकीभूतघटत्वादौ शक्तिवत् तत्र स्वतन्त्रव्यापारो नाम **कारकान्तरव्यापारानधीनत्वे सति व्यापार एवेति तत्र तृतीयायाः शक्तिस्वीकारे** गौरवं स्यादिति लाघवात् कृतौ शक्तिः कल्प्यते कृतिरेव च कर्तृत्वमित्यर्थः। कृतेश्च यत्नरूपत्वेनाऽचेतनेऽ-संभवादचेतनव्यापारे तृतीयाया लक्षणैव यथा 'काष्ठेन पच्यते' इत्यत्र। उक्तमुपपादयति—अनुशासनस्येति, तादृशतात्पर्यस्य=अनादितात्पर्यस्य।

शक्त्यसिद्धेः। एवं च कर्तृत्वरूपकृतिबोधस्थले कारकान्तर-व्यापारानधीनत्वं न प्रतीयते इति तदन्तर्भावेण शक्तिकल्पने मानाभावः। व्यापारलाक्षणिकेन कर्तृप्रत्ययेन लक्षणया तदन्तर्भावेण व्यापारबोधनादेव पूर्वोक्तातिप्रसङ्गवारणात्। अन्यथा तदन्तर्भावेण कृतिशक्तावपि तादृशातिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वादिति।

तत्सत्त्वेपि=तृतीयानिरूपितानादितात्पर्यसत्त्वेऽपि। व्यापारे शक्तिस्वी**कारे कारकान्तरव्यापारानधीनरूपे स्वतन्त्रव्यापारे एव शक्तिस्वीकारा**पत्त्या गौरवं स्यादिति न तत्र शक्तिः संभवति किंतु लाघवात् कृतावेव शक्तिः शक्यतावच्छेदकं च कृतित्वं लघुस्वरूपमेवेत्यर्थः। एवं चेति= कारकान्तरव्यापाराधीनत्वप्रतीतावऽन्वयव्यतिरेकावपि सहायकौ न स्तः कृतिबोधस्थले कारकान्तरव्यापारानधीनत्वस्याऽप्रतीयमानत्वादिति तदन्तर्भावेण= कारकान्तरव्यापारानधीनत्वान्तर्भावेण=कारकान्तरव्यापारानधीनव्यापारविषयक-कृतावपि शक्तिकल्पने मानं नास्तीत्यर्थः। ननु यदि कृतिबोधनस्थले कारकान्तरव्यापारानधीनत्वं न प्रतीयते तदा 'चैत्रः काष्ठैः स्थाल्यां पचति' इत्यस्य स्थाने 'चैत्रः काष्ठं स्थाली पचति' इत्यपि प्रयोगः स्यात् व्यापारवत्त्वेन काष्ठादीनामपि कर्तृत्वप्रसङ्गात् कारकान्तरव्यापारानधीनत्वप्रतीतौ तु काष्ठादीनां चैत्रव्यापाराधीनत्वेन स्वतन्त्रत्वाभावात्तेन च कर्तृत्वाभावान्न काष्ठादिपदोत्तरमत्र प्रथमापत्तिरित्याशङ्क्याह—व्यापारलाक्षणिकेनेति, अत्र शक्त्या कर्तृप्रत्ययेन कारकान्तरव्यापारानधीनत्वस्याऽप्रत्यायनेपि व्यापारे तस्य लक्षणास्तीति लक्षणया तदन्तर्भावेण=कारकान्तरव्यापारानधीनत्वान्तर्भावेण व्यापारस्यापि बोधनात् काष्ठादिव्यापारस्य च चैत्रव्यापाराधीनत्वान्न काष्ठादीनां कर्तृत्वं तथा च काष्ठादिपदोत्तरं प्रथमापत्तिरित्यर्थः। विपक्षे बाधकमाह, अन्यथेति अन्यथा उक्तव्यापारे लक्षणाया अस्वीकारे तदन्तर्भावेण=कारकान्तरव्यापारान-धीनत्वान्तर्भावेण कर्तृप्रत्ययस्थले केवलं कारकान्तरव्यापारानधीन-व्यापारविषयककृतौ शक्तिस्वीकारे 'पचति' इत्यनेन कारकान्तर-व्यापारानधीनव्यापारविषयककृतेरुक्तत्वेन "उक्ते कर्तरि प्रथमैव" इत्यनेन चैत्रपदोत्तरमिव काष्ठादिपदोत्तरमपि प्रथमापत्त्या 'चैत्रः काष्ठं स्थाली पचति' इति स्यादेव, यदा च केवलं शुद्धकृतौ शक्तिः कारकान्तरव्यापारानधीनव्यापारे

'घटो जायते' 'ओदनः सिद्ध्यति' इत्यादौ सत्कार्यवाद-विद्वेषिणां नैयायिकानां कारकत्वं कर्तृत्वं च घटौदनादेर्यथा-श्रुतसूत्रानुसारेण दुरुपपादमेव।

मुख्यं च क्रियाकर्तृत्वं न क्रियानुकूलकृतिमात्रम्—एकक्रियाविषयककृतितोयत्र नान्तरीयकक्रियान्तरनिर्वाहस्तत्र तत्कृतिमतस्तत्क्रियाकर्तृत्वाभावात्, अत एव 'मत्तो भूतं न

च लक्षणा तदात्र कर्त्राख्यातेन चैत्रवृत्तिकृतेरभिधानाच्चैत्रपदोत्तरं प्रथमा जाता लक्षणया च कारकान्तरव्यापारानधीनव्यापारस्योपस्थितिर्जाता काष्ठादिव्यापारे च चैत्रव्यापाराधीनत्वस्यैव सत्त्वात् कारकान्तरव्यापारानधीनव्यापार एव काष्ठादौ नास्ति यस्याख्यातेनाभिधानं स्यादिति काष्ठादिवृत्तिकारकान्तरव्यापाराधीन-व्यापारस्यानुक्तत्वात् काष्ठादिपदोत्तरं तृतीयैव भवति, किं वाख्यातेन चैत्रवृत्तिकृत्यभिधाने कृते काष्ठादिवृत्तिव्यापारस्याभिधानासंभवात् काष्ठादिपदोत्तरं तृतीयैव। 'काष्ठं पचति' इत्यादिप्रयोगानुरोधेन च कारकान्तरव्यापारानधीनव्यापारे लक्षणास्वीकारावश्यकता—अचेतनकाष्ठादौ कृतेरसंभवेन काष्ठादिवृत्तिकृत्य-भिधानस्याप्यसंभवादित्यर्थः प्रतीयते।

घट इति—'घटो जायते' इत्यत्रोत्पत्तिपूर्वमसतो घटस्यासत्कार्यवादि-नैयायिकमते कारकत्वं वा कर्तृत्वं वा न संभवति सत एव कारकत्वादिसंभवात्, सत्कार्यवादे तूत्पत्तिपूर्वमपि घटादेः सत्त्वेन कारकत्वादिकमुपपद्यते इत्यर्थः। सूत्रानुसारेण="स्वतन्त्रः कर्ता" इत्यादिसूत्रानुसारेण।

मुख्यमिति, क्रियानुकूलकृतिमात्रस्य मुख्यकर्तृत्वास्वीकारे हेतुमाह—एकेति, यत्र कृतिस्तु केवलं गमनक्रियानुकूलैवास्ति अथ च नान्तरीयकस्य=तत्सहावश्यंभाविनः क्रियान्तरस्य परशरीरेऽभिघातस्यापि निर्वाहो जातः=गमनानुकूलकृत्यैवाभिघातोपि परस्य जातस्तत्र तत्कृतिमतः= गमनानुकूलककृतिमतस्तत्क्रियाकर्तृत्वाभावात्=अभिघातक्रियाकर्तृत्वमिष्टं नास्तीति हेतोर्न **क्रियानुकूलकृतिमात्रं** मुख्यं क्रियाकर्तृत्वम्। अत एव=उक्तस्थले अभिघातक्रियाकर्त्तृत्वाभावादेव तादृशस्थले 'मत्तो भूतम् (काकतालीयन्यायेन विवशमभिघातो मत्तो जातः) न तु मया कृतम्' इति व्यपदिशन्ति, यदि च **क्रियानुकूलकृतिमात्रं मुख्यं कर्तृत्वं** स्यात्तदोक्तस्थले

तु मया कृतम् 'इति व्यपदेश इति, किं तु तत्क्रियाविषयकत्वे सति तदनुकूला या कृतिः तदेव तत्कर्तृत्वम्। अन्योद्देशेन नाराचक्षेपाद् यत्र ब्राह्मणवधस्तत्र मरणानुकूलस्य नाराचक्षेपरूप-व्यापारस्य कृतिविषयत्वेऽपि ब्राह्मणमरणानुकूलव्यापारत्वेन तस्याऽनभिसंहितत्वात् तेन रूपेण कृतिविषयत्वं न तादृश-व्यापारस्येति ब्राह्मणमरणानुकूलव्यापारत्वेन कर्तृत्वं न तादृशव्यापारकर्तुरिति न तस्य संपूर्णप्रायश्चित्तम्।

अत एव संपूर्णप्रायश्चित्तप्रयोजकस्य कर्तृव्यापारस्य लक्ष्यताभिप्रायेण हिंसालक्षणे मणिकृतां मरणोद्देशेनानुष्ठीय-मानत्वाऽदृष्टाद्वारकत्वविशेषणयोरुपादानमिति। मिश्राभिधान-संगतिः। मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानस्य व्यापारस्यावश्यं मरणानुकूल-व्यापारत्वेन प्रतिसंहितत्वात् तादृशरूपेण कृतिविषयत्वमिति

गमनानुकूलकृत्यप्यभिघाते जाते गमनानुकूलकृतिमतोऽभिघातक्रियाकर्तृत्वमपि स्यादेव कृतिं विनाभिघातस्याप्यसंभवेनाऽभिघातक्रियोत्पादिकाया गमनानु-कूलकृतेः सत्त्वादेव न चैतदिष्टमित्यर्थः। मुख्यं क्रियाकर्तृत्वमाह—किं त्विति, तत्क्रियाविषयकत्वे सति या तत्क्रियानुकूला कृतिः सैव मुख्यं तत् क्रियाकर्तृत्वमित्यर्थः तथा च गमनानुकूलकृतेरुक्तस्थलेऽभिघातक्रियाविषयकत्वं नास्ति गमनकर्तुरभिघाते तात्पर्याभावादिति नाभिघातक्रियाकर्तृत्वम्, **गमने तात्पर्यसत्त्वेन कृतेर्गमनविषयकत्वम**स्तीति गमनकर्तृत्वमपीष्टमेवेत्यर्थः तत्कर्तृत्वम्= तत्क्रियाकर्तृत्वम्। अत्र प्रसङ्गप्रसङ्गत्या विषयान्तरमाह—अन्येति, अन्योद्देशेन= **मृगाद्युद्देशेन बाणप्रक्षेपाद् यत्र ब्राह्मणवधो जातस्तत्र** बाणप्रक्षेपव्यापारस्य मरणानुकूलत्वं कृतिविषयत्वं च यद्यप्यस्ति तथापि तस्य=बाणप्रक्षेपस्य ब्राह्मणमरणानुकूलव्यापारत्वेनाभिप्रायविषयत्वाभावात् तेन रूपेण=ब्राह्मणमरणानुकूलव्यापारत्वेन रूपेण तादृशव्यापारस्य=अन्योद्देशेन बाणप्रक्षेपरूपव्यापारस्य कृतिविषयत्वं नास्तीति तादृशव्यापारकर्तृः=अन्योद्देशेन बाणप्रक्षेपकर्तुर्ब्राह्मणमरणानुकूलव्यापारकर्तृत्वं न भवतीति न तस्य संपूर्णप्रायश्चित्तं भवतीति तत्**क्रियाविषयकत्वे सति तत्क्रियानुकूला या कृतिस्तद्वत्त्वमेव मुख्यं कर्तृत्वं वक्तव्यम्,** अन्यथोक्तस्थलेऽन्योद्देशेनापि नाराचप्रक्षेपाद् ब्राह्मणवधे

तादृशविशेषणस्य विशिष्टकर्तृतानिर्वाहकत्वात् तद्विशेषणवतो व्यापारस्य नियमेन लक्ष्यत्वात्। तच्छून्यस्य चाऽलक्ष्यत्वनियमात्।

अथ मरणोद्देशेनानुष्ठितस्यापि व्यापारस्य यत्र खड्गाभिघातत्वादिनैवेष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वधीविषयता न तु मरणानुकूलत्वविशेषिततद्रूपेण तत्र न मरणानुकूलत्वविशिष्टविषयिणी कृतिरिति तादृशव्यापारकर्तुर्न वधत्वविशिष्टकर्तृत्वमिति कथमुक्तविशेषणस्य विशिष्टकर्तृता-

---

जाते नाराचप्रक्षेप्तुर्ब्राह्मणवधकर्तृत्वं प्राप्नुयात्तेन च **तस्य संपूर्णमेव प्रायश्चित्तं स्यान्न चैतदिष्टमित्यर्थः।**

अत एवेति—यतोन्योद्देशेन संपादिताद् व्यापाराद् दैवात् कस्यचिद् मरणे जातेपि न तादृशव्यापारकर्तुर्वधकर्तृत्वं भवति किंतु वधोद्देशेनैव व्यापारकरणाद् वधकर्तृत्वं भवति अत एव संपूर्णप्रायश्चित्तप्रयोजकस्यैव **वधकर्तृव्यापारस्य लक्ष्यत्वमभि**प्रेत्यमणिकृता हिंसालक्षणे **'मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वमऽदृष्टाऽद्वारकत्वं च'** इति विशेषणद्वयमुपात्तमिति मिश्रोक्तं सङ्गच्छते अर्थात् **'अदृष्टाद्वारकत्वे सति मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वं हिंसात्वम्'** तत्र श्येनादिना शत्रुमरणे जातेपि न संपूर्णं प्रायश्चित्तं भवतीति तद्व्यवच्छेदाय 'अदृष्टाद्वारकत्वे सति' इति विशेषणं तत्र हिंसाया अदृष्टद्वारकत्वादेव, अन्योद्देशेन नाराचक्षेपाद् बधे जाते तादृशव्यापारव्यवच्छेदाय 'मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वम्' इति विशेषणं तत्र मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वस्याभावादिव्यर्थः। लक्षणमुक्त्वा लक्ष्यमाह—मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानस्येति, मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानो व्यापारो मरणानुकूलत्वेनैवाभिप्रायविषयो भवतीति तादृशरूपेण=मरणानुकूलव्यापारत्वेन रूपेण कृतिविषयोपि भवतीति तादृशविशेषणस्य=मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वविशेषणस्य विशिष्टकर्तृतानिर्वाहकत्वात्=वधकर्तृत्वनिर्वाहकत्वमपि भवतीति तद्विशेषणवतः= **अदृष्टाऽद्वारकत्वे सति मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वविशेषणवत एव व्यापारस्य** हिंसालक्षणलक्ष्यत्वं भवति, तच्छून्यस्य=उक्तविशेषणद्वयशून्यस्य च व्यापारस्य लक्ष्यत्वं न भवतीत्यऽन्योद्देशेन नाराचप्रक्षेपस्यापि ब्राह्मणहिंसात्वं न भवतीत्यन्वयः।

निर्वाहकत्वम्?। यदि च मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वस्य मरणानुकूलत्वेन कृतिविषयत्वमेवार्थ इत्युपेयते? तदा व्यापारे तादृशविशेषणस्य तत्कर्तरि विशिष्टकर्तृतानिर्वाहकत्वेप्युक्तस्थले खड्गाभिघातादौ तादृशलक्षणाऽव्याप्तिर्दुर्वारैव। तत्र संपूर्ण-प्रायश्चित्तस्य निर्विवादतया लक्ष्यताया आवश्यकत्वात्।

न च विशेषणीभूतफलनिष्ठोद्देश्यताख्यविषयतानिरूप-कत्वे सति व्यापारनिष्ठसाध्यताख्यविषयतानिरूपकत्वमेव

उक्तलक्षणे शङ्कते–अथेति, यत्र मरणोद्देशेनैव खड्गाभिघातः कृतः अथ च तादृशखड्गाभिघातस्य खड्गाभिघातत्वेन **रूपेणैवेष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वं** च स्याद् मरणानुकूलत्वविशेषिततद्रूपेण=मरणानुकूल-खड्गाभिघातत्वेन रूपेणेष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वं च न स्यात्तत्र मरणानु-कूलत्वविशिष्टविषयिणी=मरणानुकूलखड्गाभिघातविषया कृतिर्न संभव-तीत्युक्तखड्गाभिघातरूपव्यापारकर्तुर्वधत्वविशिष्टो यो वधस्तत्कर्तृत्वमपि न स्यादिति कथमुक्तविशेषणस्य=मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वविशेषणस्य विशिष्टकर्तृतानिर्वाहकत्वम्=वधकर्तृत्वनिर्वाहकत्वं स्यात्? इष्टं चैतादृश-खड्गाभिघातकर्तुरपि वधकर्तृत्वमित्यर्थः। ननु मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वमित्यस्य मरणानुकूलत्वेन कृतिविषयत्वमित्येवार्थोस्ति तथा च मरणानुकूलत्वेन कृतिविषयीभूतव्यापारकर्तुरुक्तविशेषणेन वधकर्तृत्वं नानुपपन्नमित्याशङ्क्याह–यदि चेति। उत्तरमाह–तदेति, एवं हि व्यापारे मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वमिति यद्विशेषणं दत्तं तेन विशेषणेन तत्कर्तरि=उक्तविशेषणविशिष्टव्यापारकर्तरि (मरणानुकूलत्वप्रकारककृतिविषयीभूतव्यापारकर्तरि) वधकर्तृत्वे प्राप्तेप्युक्त-स्थले=खड्गाभिघातस्य खड्गाभिघातत्वेनेष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वधीविषयता-स्थले खड्गाभिघाते मरणानुकूलत्वेन कृतिविषयत्वाभावादुक्तहिंसालक्षणस्य= मरणानुकूलत्वेन कृतिविषयत्वस्याव्याप्तिरस्त्येव। अयं भावः–खड्गाभिघाते खडगाभिघातत्वेनापीष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वधीविषयतायां सत्यां परप्राणवियोगे जाते तादृशव्यापारकर्तुर्वधकर्तृत्वं प्राप्नोति हिंसालक्षणे तु **मरणानुकूलत्वेन कृतिविषयत्वस्य प्रवेशाद्** तादृशव्यापारे च मरणानुकूलत्वेन कृतिविषयत्वस्याभा**वाद्धिंसालक्षणस्या**ऽव्याप्तिः स्पष्टैव न चाव्याप्तिरिष्टा

विशिष्टविषयकत्वं कृतेरित्युपदर्शितस्थलेऽनुकूलतासंबन्धेन मरणवैशिष्ट्यस्य साध्यतारूपकृतिविषयतावच्छेदकताविरहेऽपि न विशिष्टकर्तृत्वाऽनिर्वाह इति मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वस्य मरणकामनाधीनकृतिविषयत्वरूपतैवेति वाच्यम्, "ब्राह्मणं न हन्यात्" इत्यादौ धात्वर्थतावच्छेदकस्य मरणस्य स्वोद्देश्यकत्व-संबन्धेन कृतावन्वयसंभवे एव निरुक्तविशिष्टकर्तृत्वस्य निषेधविधिविषयत्वसंभवात्, व्यापारविशेषणतयोपस्थितस्य

तादृशव्यापारकर्तुरपि संपूर्णप्रायश्चित्तस्य निर्विवादतया तत्प्रयोजकतादृशखड्गाभि-घातस्यापि हिंसालक्षणलक्ष्यत्वावश्यकत्वादित्यर्थः।

ननु कृतेर्यद् विशिष्टविषयकत्वम्=मरणानुकूलव्यापारविषयकत्वं तद् व्यापारविशेषणीभूतं फलं यन्मरणं तन्निष्ठा योद्देश्यताख्यविषयता तादृशविषयतानिरूपकत्वे सति व्यापारनिष्ठा या साध्यताख्यविषयता तन्निरूपकत्वमेव, मरणे उद्देश्यता वर्तते सा चोद्देश्यता कृतिनिरूपितैवेति कृतौ मरणनिष्ठोद्देश्यतानिरूपकत्वं व्यापारे साध्यता वर्तते सा साध्यतापि कृतिनिरूपितैवेति कृतौ मरणनिष्ठोद्देश्यतानिरूपकत्वं, व्यापारे साध्यता वर्तते सा साध्यतापि कृति निरूपितैवेति। कृतौ व्यापारनिष्ठसाध्यतानिरूपतकत्वमपि वर्तते एवं च कृतेर्मरणानुकूलत्वं प्राप्तं तथा चानुकूलतासंबन्धेन मरणवैशिष्ट्यं कृतौ वर्तते, साध्यतारूपकृतिविषयता च व्यापारे वर्तते इति अनुकूलतासम्बन्धेन मरणवैशिष्ट्यं साध्यतारूपकृतिविषयतावच्छेदकत्वाभावेपि प्राप्ते न विशिष्टकर्तृत्वस्य=बधकर्तृत्वस्यानिर्वाहः—कृतिरेव कर्तृत्वं कृतौ च मरणानुकूलत्वं प्राप्तमेव, एवं च मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वस्य मरणकामनाधीनकृतिविषयत्वरूपत्वं प्राप्तं तथा चोक्तस्थले मरणोद्देशेनानुष्ठितस्य खड्गाभिघातस्य यत् कृतिविषयत्वं तत् मरणकामनाधीनकृतिविषयत्वमेव, मरणकामनाधीनकृतिविषयत्वमेव हि मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वमस्तीति नोक्तखड्गाभिघाते हिंसालक्षणस्योक्ताऽव्याप्तिरित्याशङ्क्याह—न चेति। परिहारमाह—ब्राह्मणमिति, "ब्राह्मणं न हन्यात्" इत्यत्र हन्तेर्मरणा-नुकूलव्यापारार्थकत्वाद् धात्वर्थतावच्छेदकं मरणमेव तस्य मरणस्य स्वोद्देश्यकत्वसंबन्धेन यदि कृतावन्वयः स्यात्तदैव निरुक्तविशिष्ट-कर्तृत्वस्य=वधकर्तृत्वस्यैतन्निषेधविधिविषयत्वं संभवति न त्वनुकलतासंबन्धेनापि

कृत्यंशे विशेषणतयाऽन्वयस्य व्युत्पत्तिविरुद्धत्वात्।

अथ मरणोपलक्षितव्यापारकर्तृत्वस्य तादृशनिषेध-विषयत्वेऽपि न क्षतिः—अन्योद्देशेन नाराचक्षेपस्यापि ब्राह्मण-मरणोपधायकस्य नरकसाधनत्वात्, परं तु मरणप्रायश्चित्तविधेरेव तदविषयकत्वमुपपादनीयं तच्च मरणोद्देशेन तदनुकूल-व्यापारकर्तृत्वबोधकस्य शब्दस्य तद्विधावन्तर्भावे एवोपपद्यते

कृतावन्वये, अयं भावः—कर्तृत्वं कृतिरेव ब्राह्मणवधोद्देश्यका च यस्य कृतिर्भवति त प्रत्येव "ब्राह्मणं न हन्यात्" इति निषेधविधिः प्रवर्तते न तु केवलं ब्राह्मणवधानुकूलकृतिमन्तं प्रत्यपि ब्राह्मणवधानुकूलकृतेः सहायादौ तथा ब्राह्मणबधमनोरथकालेपि संभवात् तत्र तदा निषेधविधेः प्रवृत्तेरनभिमतत्वात्, स्वोद्देश्यकत्वसंबन्धेन च मरणस्य व्यापारे विशेषणत्वे तु कृतौ विशेषणत्वं न संभवति "एकत्र विशेषणतयान्वितस्यान्यत्र विशेषणत्वासंभवात्" इति व्युत्पत्तिविरोधात् तथा चोक्तरीत्या विशिष्टकर्तृत्वनिर्वाहे प्रतिपादितेपि तस्य निषेधविधिविषयत्वं न संभवतीति दोषापत्तिः प्राप्तेत्यर्थः।

ननु स्वोद्देश्यकत्वसंबन्धेन मरणस्य व्यापारविशेषणत्वे कृतौ विशेषणत्वासंभवेप्युपलक्षणत्वं तु संभवत्येव तथा च मरणोपलक्षितं यद् व्यापारविषयकं कर्तृत्वं (कृतिः) तस्योक्तनिषेधविषयत्वस्वीकारेपि क्षतिर्नास्ति, तच्च संभवत्येवेत्याशङ्कते—अथेति। नन्वेवमन्योद्देशेन नाराचक्षेपाद् यत्र ब्राह्मणमरणं तत्रापि ब्राह्मणमरणस्योपलक्षणत्वसंभवात् तादृशव्यापार-कर्तृत्वस्याप्युक्तनिषेधविषयत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्येष्टापत्त्याह—अन्योद्देशेनेति, ब्राह्मणमरणोपधायकस्य=ब्राह्मणमरणरूपफलजनकस्यान्योद्देशेनापि नाराचक्षेपस्य नरकसाधनत्वात् तादृशव्यापारकर्तृत्वस्योक्तनिषेधविषयत्वम्=त्विष्टमेव किं तु मरणरूपपापप्रायश्चित्तविधिविषयत्वं नेष्टमिति मरणप्रायश्चित्तविधेरेव तदविषयकत्वम्=अन्योद्देशेनयन्नाराचक्षेपाद् ब्राह्मणमरणं जातं तदविषय-कत्वमुपपादनीयं तस्य भाविनरकसत्त्वेपि तादृशप्रायश्चित्तस्याभावात्, तच्चोपपादनं मरणोद्देशेन तदनुकूल=मरणानुकूलव्यापारकर्तृत्वबोधकस्य शब्दस्य तद्विधौ=मरणप्रायश्चित्तविधावन्तर्भाव एव संभवति—'मरणोद्देशेन मरणानुकूलव्यापारकर्ता संपूर्णं मरणप्रायश्चित्तमाचरेत्' इत्येवं प्रायश्चित्तविधिवाक्यनिर्माणे एवोक्तं

इति चेत्? एवमपि ब्राह्मणमरणकामनया यत्र न तन्मरणानुकूल-व्यापारानुष्ठानमऽपि तु फलान्तरकामनाधीनतन्मरणानुकूल-व्यापारत्वप्रकारकचिकीर्षया तदनुष्ठितं तत्राव्याप्तिरेतन्मते दुर्वारैव। तत्रापि संपूर्णस्यैव प्रायश्चित्तस्याऽऽचरणादऽलक्ष्यतो-पगमासंभवादिति।

मैवम्—यत्र हि मरणानुकूलव्यापारत्वेन कृतिसाध्यता-धीस्तत्रेव यत्र व्यापारविशेषत्वेनैव तद्धीस्तत्रापि मरणरूपफल-कामनाधीनव्यापारविषयिणी कृतिर्मरणानुकूलत्वेन व्यापारमव-गाहते—कृतेः कामनाविषयफलोपरागेणोपायविषयतोपगमात्,

---

तदविषयकत्वमुपपद्यते तथा चान्योद्देशेन नाराचक्षेपाद् ब्राह्मणबधे जाते तादृशनाराचक्षेपरूपव्यापारे मरणानुकूलत्वस्य सत्त्वेपि मरणोद्देश्यकत्वं नास्तीति न तादृशव्यापारकर्तुः प्रायश्चित्तविधिविषयत्वमित्यर्थः। तच्च=तदविषयकत्वं च। उत्तरमाह—एवमपीति, एवमपि=मरणोपलक्षितव्यापारकर्तृत्वस्य तादृशनिषेध-विषयत्वस्वीकारेपि यदा ब्राह्मणमरणकामनया न ब्राह्मणमरणानुकूलो व्यापारः कृतः किंतु तदीयधनग्रहणादिरूपफलान्तरस्य कामनाधीना या ब्राह्मणमरणानुकूलव्यापारत्वप्रकारकचिकीर्षा=ब्राह्मणमरणानुकूलव्यापारविषयकेच्छा तया मरणानुकूलव्यापारः कृतस्तत्र ब्राह्मणधनग्रहणस्यैवोद्देश्यत्वेन ब्राह्मणमरणस्योद्देश्यत्वाभावात् तादृशव्यापारकर्तुः प्रायश्चित्तविधिविषयत्वं न संभवतीति तत्र प्रायश्चित्तविधेरव्याप्तिरेतन्मते प्राप्ता, न चाऽव्याप्तिस्तत्रेष्टा तादृशस्थलेपि संपूर्णप्रायश्चित्तस्येष्टत्वेन तादृशव्यापारकर्तुरलक्ष्यत्व-स्वीकारासंभवादित्यर्थः।

प्रथमाथशब्देनाशङ्कितं परिहरति—मैवमिति, यत्र व्यापारे मरणानुकूलव्यापारत्वेन कृतिसाध्यताज्ञानं भवति तत्र यथा मरणरूपफलकामना-धीनव्यापारविषया कृतिर्व्यापारं मरणानुकूलब्राह्मणं हि नात्रत्वेनावगाहते इति तादृशव्यापारस्य हिंसालक्षणलक्ष्यत्वं तत्कर्तुश्च प्रायश्चित्तविधिविषयत्वं भवति तथैव यत्र खड्गाभिघाते खड्गाभिघातत्वेनैव तद्धी=कृतिसाध्यताज्ञानं तत्रापि मरणरूपफलकामनाधीनव्यापारविषया कृतिः खड्गाभिघातव्यापारं मरणानुकूल-

विशृङ्खफलभानोपगमे यत्र तृप्तिकामनया भोजनं फलान्तरकामनया च गमनमवगाहमाना समूहालम्बनकृतिस्तत्र 'तृप्तये गमनं करोति' इति व्यवहारापत्तेः, उपायांशेः संबन्धः प्रकारो वेत्यन्यदेतत्, एवं च मरणावच्छिन्नव्यापार-विषयकत्वमुभयत्रैव कृतेरिति विशेषणावच्छिन्नविषयककृति-मत्त्वरूपं विशिष्टकर्तृत्वमुभयस्थले निष्प्रत्यूहम्। मरणोद्देशेना-नुष्ठीयमानत्वमपि मरणानुकूलत्वोपरागेण कृतिविषयत्वरूपमेव

व्यापारत्वेनैवावगाहते इति तादृशव्यापारस्य हिंसालक्षणलक्ष्यत्वं तत्कर्तुश्च प्रायश्चित्तविधिविषयत्वं भवत्येवेत्यर्थः। मरणरूपकामनाधीन-व्यापारविषयककृतेर्व्यापारस्य मरणानुकूलत्वेनावगाहने हेतुमाह—कृतेरिति, कृतेर्योपायविषयता=व्यापारविषयता भवति सा कामनाविषयफलोपरागेण= कामनाविषयीभूतफलविषयतापूर्वकमेव भवति तथा चात्र कृतेः खड्गाभिघातविषयत्वं मरणरूपफलानुकूलत्वेनैव प्राप्तमिति खड्गाभिघातस्य हिंसाव्यापारत्वं प्राप्तमेवेति नोक्तदोषापत्तिरित्यर्थः। विपक्षे बाधकमाह—विशृङ्खलेति, यदि कृतेः कामनाविषयीभूतफलविषयतापूर्वकं तादृशफलोपाय (व्यापार) विषयता न स्यात् (फलोपरागेणोपायविषयता न स्यात्) किं तु विशृङ्खलरीत्या फलभानं स्यात्=फलस्योपायविशेषणत्वेन भानं न स्यात्तदा यत्र समूहालम्बना कृतिस्तृप्तिकामनया भोजनं फलान्तरकामनया च गमनमवगाहते—'तृप्तये भोजनं मदिष्टसाधनं फलान्तराय गमनं मदिष्टसाधनम्' इति तत्र 'तृप्तये गमनं करोति' इत्यपि व्यवहारः स्यात्—बाधकाभावात्—तृप्तिगमनयोरपि समूहालम्बनकृतिविषयत्वात्, न चैतदिष्टमिति कृतिरुपाय-विषयता कामनाविषयफलोपरागेण स्वीकार्या तथा च गमनकामना-विषयीभूतफलत्वं तृप्तेर्न संभवति किंतु फलान्तरस्यैव, तृप्तेस्तु भोजन-कामनाविषयीभूतफलत्वमेवेति कृतेस्तृप्तिरूपफलोपरागेण भोजनरूपो-पायविषयतैव भवति न तु गमनरूपोपायविषयतेति 'तृप्तये भोजनं करोति' इत्येव व्यवहार उपपद्यते 'तृप्तये गमनं करोति' इति व्यवहारापत्तिर्नास्तीत्येव-मुक्तस्थले कृतेः खड्गाभिघातरूपोपायविषयतापि मरणरूपफलोपरागेणैव भवतीति तादृशखड्गाभिघातस्यापि हिंसात्वं प्राप्तमेवेत्यर्थः। ननु 'तृप्तये भोजनं करोति' इत्यादावुपायांशे=भोजनादिव्यापारे यत् तृप्त्याद्यनुकूलत्वं

लक्षणघटकमिति न काचिदनुपपत्तिः।

यद्यप्यऽदृष्टद्वारा पाकानुकूलकृतिमतोऽपि न पाकादिकर्तृत्वमिति तत्क्रियाकर्तृत्वघटककृतिनिष्ठतदनुकूलत्वे एवाऽदृष्टाद्वारकत्वमपेक्षितं तु क्रियानिष्ठफलानुकूलत्वे तदपेक्षितमिति, व्यापारनिष्ठमरणानुकूलत्वेऽदृष्टाद्वारकत्वरूपमणिकारोक्तविशेषणस्य न कर्तृताघटकत्वम्, तथाप्यनुष्ठीयमानत्वप्रविष्टकृतेरेवाऽदृष्टाद्वारकमरणानुकूलत्वं विवक्षितं

तत्संबन्धभूतं वा प्रकारभूतं वेत्याशङ्क्यात्रोपेक्षामाह–उपायांश इत्यादिना। उपसंहरति–एवं चेति, उभयत्र=यत्र खड्गाभिघातस्य खड्गाभिघातत्वेन कृतिसाध्यत्वं यत्र च मरणानुकूलव्यापारत्वेन कृतिसाध्यत्वं यत्र च व्यापानुकूलव्यापारत्वेन कृतिसाध्यत्वं तत्रोभयत्रैव कृतेर्मरणावच्छिन्न (अनुकूल) व्यापारविषयत्वमस्त्येवेति तादृशव्यापारकर्तुरप्युक्तोभयस्थले विशेषणावच्छिन्नविषयककृतिमत्त्वरूपम्=मरणावच्छिन्नव्यापारविषयककृतिमत्त्वरूपं विशिष्टकर्तृत्वम्=वधकर्तृत्वमस्त्येवेति न काचिदनुपपत्तिः। ननु हिंसालक्षणे हि मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वस्य निवेशोस्ति न तु फलोपरागेणेत्यादिकस्य येन त्वदुक्तरीत्या दोषपरिहारः स्यादित्याशङ्क्याह–मरणोद्देशेनेति, हिंसालक्षणघटकं यद् मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वं व्यापारविशेषणं तद् मरणानुकूलत्वोपरागेण कृतिविषयत्वरूपम्=मरणानुकूलकृतिविषयत्वरूपमेवास्तीति न काचिदनुपपत्तिरित्यर्थः। "फलस्यानुकूलत्वम्" इत्यत्र "मरणस्यानुकूलत्वम्" इत्यपि पाठः, प्रकृते मरणं फलमेव।

यद्यपीति–अदृष्टद्वारा पाकानुकूलकृतिमतोपि पाकादिकर्तृत्वं न भवतीति तत्तत्क्रियाकर्तृत्वघटका या कृतिस्तादृशकृतिनिष्ठं यत् तत्तत्क्रियानुकूलत्वं तस्मिन्नेवादृष्टाद्वारकत्वं विशेषणमपेक्षितमस्ति न तु क्रियानिष्ठे फलानुकूलत्वे अन्यथा (यद्यऽदृष्टाद्वारकत्वं क्रियानिष्ठफलानुकूलत्वे विशेषणं स्यात् कृतिनिष्ठपाकादिव्यापारानुकूलत्वे च विशेषणं न स्यात्तदा) यः पुरुषः पाकार्थं व्यापारं न करोत्यऽदृष्टद्वारा च पाकानुकूलकृतिमानस्ति पाकानुकूलादृष्टजनकमन्त्रादिद्वारा पाकसंपादकत्वात् तस्यापि

विशिष्टकर्तृत्वं चाऽदृष्टाऽद्वारकत्वविशेषितमरणानुकूलत्वेन कृतिविशेषणेन घटितमिति मिश्राशयः।

तथा चैवं पर्यवसितम्—हिनस्तेः प्रवृत्तिनिमित्तं मरणरूप-फलावच्छिन्नव्यापारत्वमेव "न हिंस्यात्" इत्यादौ फलविशिष्ट-स्वनिरूपितकर्तृत्वसंबन्धेन हिनस्त्याद्यर्थस्यानिष्टविशेषसाधनत्वं प्रतीयते, श्येनस्य हिनस्त्याद्यर्थत्वेऽपि न तस्य तादृशकारणता-वच्छेदकसंबन्धेन क्वचिदपि सत्त्वम्—तत्कर्तुरदृष्टाऽद्वारका-नुकूलताघटितफलकर्तृत्वविरहेण विशिष्टाऽकर्तृत्वादिति

पाककर्तृत्वं स्याद् न चैतदिष्टम्, तथा न मणिकारेण हिंसालक्षणे यद् व्यापारनिष्ठे मरणरूपफलानुकूलत्वेऽदृष्टाद्वारकत्वं विशेषणं प्रक्षिप्तं तत् यद्यपि कर्तृताघटकं नास्ति—क्रियानिष्ठफलानुकूलत्वघटकत्वेन कृतिनिष्ठ-क्रियानुकूलत्वघटकत्वाभावात् तथाप्यनुष्ठीयमानत्वघटका या कृतिस्तन्निष्ठं यन्मरणानुकूलत्वं तस्मिन्नेवाऽदृष्टाऽद्वारकत्वं विशेषणं विवक्षितमस्ति विशिष्टकर्तृत्वम्=वधकर्तृत्वं च कृतिविशेषणेनाऽदृष्टाद्वारकत्वविशिष्ट-मरणानुकूलत्वेन घटितमस्ति—**अदृष्टाद्वारकमरणानुकूलकृतिजन्य-व्यापारकर्ता हिंसक इति बोधोदयादिति** एवं चादृष्टाद्वारकत्वविशेषणस्य कर्तृताघटकत्वं लभ्यते इति मिश्राशयः। तथा च कर्तृत्वमदृष्टाद्वारकमपेक्ष्यते अन्यता श्येनकर्तुरपि वधकर्तृत्वप्राप्त्या संपूर्णप्रायश्चित्तं स्यादिति भावः। यः खलु मन्त्रादिद्वारा पाकं करोति सोऽदृष्टद्वारा पाकानुकूलकृतिमान् विज्ञेयः। अनुष्ठीयमानत्वं च कृतिविषयत्वमेवेत्यनुष्ठीयमानत्वस्वरूपे कृतिप्रवेशो विज्ञेयः।

पर्यवसन्नमर्थमाह—तथा चेति, मरणानुकूलव्यापार एव हिंसार्थक-धाात्वर्थः। "न हिंस्यात्" इत्यत्र च जनकतासंबन्धेन फलविशिष्टं यत्स्वं व्यापारः=अदृष्टाद्वारकमरणानुकूलव्यापारस्तादृशव्यापारकर्तृत्वसंबन्धेन हिनस्त्याद्यर्थस्य=हिंसाया अनिष्टविशेषसाधनत्वम्=नरकादिसानधत्वं प्रतीयते अर्थात् अदृष्टाद्वारकमरणानुकूलव्यापारकर्तुरनिष्टं भवतीति प्रतीयते, हिंसके उक्तविशेषकर्तृत्वेन वर्तमाना हिंसा तत्रानिष्टं नरकादिकमुत्पादयन्ती तेन कर्तृत्वसंबन्धेनानिष्टस्य साधनं भवतीत्यर्थः। श्येनश्च शत्रुमरणार्थमेव क्रियते

नाऽनिष्टविशेषं प्रति हिंसात्वेन साधनत्वमिति न क्रियायां विध्यर्थान्वयमतेऽपि श्येनविध्यर्थबाधः।

वस्तुतः श्येनानुकूलकृतेर्मरणप्रयोजकत्वमेव न तु मरणकारणत्वम्—अन्यथासिद्धत्वात्, मरणोपलक्षितान्यकर्तृक-खड्गाभिघातादिरूपवैरिवधं प्रत्येव श्येनस्य हेतुताया वेदेन बोधितत्वात्। क्रियाजन्यकार्ये तत्क्रियानुकूलकृतिहेतुताया नियमेऽपि खड्गाभिघातादावेव श्येनकृतेर्हेतुत्वात्। तथा

इति श्येनस्य हिनस्त्याद्यर्थत्वेपि=हिंसार्थव्यापाररूपत्वेपि न तस्य=श्येनस्य तादृशकारणतावच्छेदकसंबन्धेन=उक्तफलविशिष्टव्यापारनिरूपितकर्तृत्वसंबन्धेन क्वचिदपि सत्त्वं येन श्येनोऽनिष्टसाधनं स्यादित्यर्थः। उक्तसंबन्धेन श्येनस्य सत्त्वाभावे हेतुमाह—तत्कर्तुरिति, श्येनकर्तुरदृष्टाऽद्वारकानुकूलताघटितफल-कर्तृत्वाभावेन विशिष्टकर्तृत्वाभावात्= अदृष्टाऽद्वारकबधकर्तृत्वाभावात् श्येनकर्तुरदृष्टद्वारैव वधकर्तृत्वात्। श्येनकर्तरि **संबन्धभूतदृष्टाद्वारकमरण-विशिष्टव्यापारकर्तृत्वमेव नास्ति** येन तादृशकर्तृत्वसंबन्धेन श्येनस्य सत्त्वमनिष्टसाधनत्वं च स्यादित्यर्थः। तथा च श्येनस्यानिष्टसाधनत्वेपि हिंसात्वेनाऽनिष्टसाधनत्वं नास्ति श्येनस्य हिंसाफलकत्वेन हिंसारूपत्वाभावात्। तथा च विध्यर्थस्य=इष्टसाधनत्वस्य क्रियायामेवान्वयो भवतीत्यस्मिन्, मतेपि "श्येनेनाभिचरन् यजेत" इत्यत्र श्येनयागक्रियायामनिष्टसाधनत्वाभावात् श्येनयागे विध्यर्थस्य=इष्टसाधनत्वस्य बाधो नास्त्येव, श्येनयागप्रयोज्यशत्रु-मरणस्यैव हिंसात्वेनाऽनिष्टसाधनत्वादित्यर्थः। फलविशिष्टस्वनिरूपितकर्तृत्व-संबन्धेनानिष्टसाधनत्वमस्तीति तस्य संबन्धस्य कारणतावच्छेदकसंबन्धत्वं विज्ञेयम्।

सिद्धान्तमाह—वस्तुत इति, श्येनानुकूलकृतेर्मरणकारणत्वाभावे हेतुमाह—अन्यथेति। अन्यथासिद्धत्वे हेतुमाह—मरणोपलक्षितेति, श्येने कृते मरणलक्ष्यभूतशत्रौ श्येनप्रभावादन्येन केनापि खड्गाद्यभिघातः क्रियते तेन च तस्य शत्रोर्मरणं भवतीति वैरिवधकारणीभूतखड्गाभिघातादिकं प्रत्येवं वेदेन श्येनस्य कारणत्वं बोध्यते न तु साक्षान्मरणं प्रतीति मरणं प्रत्यन्यथासिद्धत्वं प्राप्तम् कार्यकारणयोरभेदोपचारेणात्र खड्गाभिघातस्य वैरिवधरूपत्वमुक्तम्—

चाऽनिष्टविशेषफलजनकतावच्छेदकप्रत्यासत्तिप्रविष्टमरणानुकूलत्वं मरणजनकत्वमेव न तु प्रयोजकत्वमतोऽदृष्टाद्वारकत्वं न तत्र निवेशनीयम्, कारणत्वपर्यन्तनिवेशलाभायैव वा तदुपादानम्। यदि च विशिष्टान्वयपरताया वेदे औत्सर्गिकत्वेन वधसाधनता बोधकश्रुत्या विशेषणीभूतमरणसाधनतापि श्येनस्य प्रत्याय्यते तदापि श्येनानुकूलकृतेर्मरणसाधनत्वमप्रामाणिकमेव—क्रियाजनककृतेस्तज्जन्यजनकतानियमस्याप्रामाणिकत्वात्।

"खड्गाभिघातादिरूपवैरिवधम्" इति। ननु यथा संयोगानुकूलक्रियाजन्यसंयोगे संयोगानुकूलक्रियानुकूलकृतेर्हेतुत्वमस्त्येव एवं खड्गाभिघातजन्यशत्रुमरणे तादृशखड्गाभिघातकारणीभूतश्येनानुकूलकृतेरपि कारणत्वे प्राप्ते श्येनस्य शत्रुमरणं प्रति कारणत्वं स्यादेवेत्याङ्क्याहक्रियाजन्येति। तथा चानिष्टविशेषरूपफलस्य यो जनकतावच्छेदकसंबन्ध उक्तः= फलविशिष्टस्वनिरूपितकर्तृत्वसंबन्धः (अदृष्टाद्वारकमरणानुकूल-व्यापारनिरूपितकर्तृत्वं संबन्धः) तद्घटकं यन्मरणानुकूलत्वं तन्मरणजनकत्वमेव न तु **मरणप्रयोजकत्वं** श्येनस्य च मरणप्रयोजकत्वमेवास्ति न तु मरणकारणत्वमित्युक्तसंबन्धे कारणत्वनिवेशेनैव श्येनव्यवच्छेदे जाते तत्र=उक्तमणिकृद्धिंसालक्षणे श्येनव्यवच्छेदाय 'अदृष्टाद्वारकत्वम्' विशेषणं न निवेशनीयमित्यर्थः। पक्षान्तरमाह—कारणत्वेति, उक्तसंबन्धकोटौ कारणत्वनिवेशलाभायैव अदृष्टाद्वारकत्वविशेषणस्योपादानमस्ति। किं वा कारणत्वपर्यन्तलाभायैवाऽदृष्टाद्वारकत्वविशेषणं च निवेशनीयमित्यर्थः। ननु वेदवाक्येन विशिष्टान्वय एव प्रतिपाद्यते विशिष्टान्वयस्थले च विशेषणेऽप्यन्वयो भवत्येवेति "श्येनेनाभिचरन् यजेत" इति श्रुत्या श्येनस्य मरणसाधनीभूतो यो वधः=खड्गाभिघातस्तत्साधनताबोधनेन मरणानुकूलखड्गाभिघात-रूपवधविशेषणीभूतं यन्मरणं तादृशमरणसाधानत्वमपि प्रत्याय्यते इति श्येनस्य मरणकारणत्वमेव प्राप्तं न तु मरणप्रयोजकत्वमित्याशङ्क्याह—यदि चेति। उत्तरमाह—तदापीति, श्येनस्य मरणकारणत्वे प्राप्तेपि श्येनानुकूलकृतेर्मरण-कारणत्वमप्रामाणिकमेवेत्यर्थः। अत्र हेतुमाह— क्रियाजनकेति, क्रियाजनककृतेः क्रियाजन्यं यन्मरणादिरूपफलं तज्जनकतापि भवतीति नियमस्याऽ-

अथाऽन्योद्देशेन नाराचक्षेपकर्तुर्विशिष्टविषयककृतिमत्त्व-घटितविशिष्टकर्तृताविरहेपि यथार्धवधजन्यपापप्रायश्चित्तं तथा श्येनकर्तुर्विशिष्टाऽकर्तृत्वात् पापार्धस्यावश्यकत्वाद् बलवद-निष्ठाननुबन्धित्वबाधो दुर्वार एवेति चेत्? न–अकाम-कृतेप्यर्धप्रायश्चित्तस्मरणेन मरणावच्छिन्नव्यापारस्य विषयता-

---

प्रामाणिकत्वात्। तस्माच्छ्येनस्य खड्गाद्यभिघातं प्रत्येव कारणता न तु मरणं प्रतीति न श्येनकर्तुः संपूर्णप्रायश्चित्तप्रसङ्ग इत्यर्थः।

नन्वन्योद्देशेन नाराचक्षेपाद् यत्र ब्राह्मणमरणं भवति तत्र विशिष्टविषयका=मरणानुकूला या कृतिस्तादृशकृतिमत्त्वघटितम्=तादृशकृति-मत्त्वरूपं यद् विशिष्टकर्तृत्वं वधकर्तृत्वं तदभावेपि यथा तादृशनारा-चक्षेप्तुरर्धवधप्रायश्चित्तं भवति तथा श्येनकर्तुरपि विशिष्टाकर्तृत्वात्= वधकर्तृत्वाभावेपि शत्रुमरणार्थमेव श्येनानुष्ठानात् पापार्धे स्यादेव तथा च श्येनस्य बलवदऽनिष्टाननुबन्धित्वं न स्यादिति श्येनविध्यर्थबाधः प्रसज्येतेत्याशङ्कते–अथेति। परिहरति–नेति, अकामकृते पापे कामकृतपा-पापेक्षयाऽर्धप्रायश्चित्तं भवतीति कामकृतपापस्य संपूर्णप्रायश्चित्ते हेतुत्वं कल्प्यं मरणावच्छिन्नव्यापारस्य=कामकृतमरणानुकूलव्यापारस्य विषयतामऽनन्तर्भा-व्याऽकामकृतमरणानुकूलव्यापारस्य च न्यूनपापे पृथगेव हेतुत्वं कल्प्यमिति तद्बलेन=उक्तहेतुहेतुमद्भावकल्पनाबलेन श्येनकर्तरि संबन्धभूतस्य विशिष्ट-जनककृतिमत्त्वस्य=मरणोद्देश्यकमरणजनककृतिमत्त्वस्याऽभावाद्विशिष्टा-कर्तुः=मरणजनकखड्गाद्यभिघाताद्यनुकूलकृतिरहितस्य श्येनकर्तुः हिंसाजन्यं पापं नोत्पद्यते–यत्र पुरुषे विशिष्टजनककृतिमत्त्वं भवति तत्रैव पापमुत्पद्यते इत्यर्थः। ननु मरणानुकूलव्यापारस्य मरणानुकूलव्यापारजनककृतिमत्त्वसंबन्धेन पापोत्पत्तिं प्रति हेतुत्वे ह्यकामकृतव्यापारेण मरणस्थलेऽर्धप्रायश्चित्तप्रयोजक-पापोत्पत्तिं प्रति पृथग् हेतुत्वकल्पनापत्त्या गौरवं स्यादिति तदपेक्षया **मरणोपलक्षितव्यापारजनककृतिमत्त्वसंबन्धेन व्यापारस्य** पापोत्पत्तिं प्रति हेतुत्वं कल्प्यताम् एवं च पृथग् हेतुहेतुमद्भावकल्पनापेक्षा नास्तीति लाघवं स्यादित्याशङ्क्याह न चेति। परिहारमाह– श्रुत्यर्थेति, एवं हि श्येनस्यापि शत्रुमरणेच्छयैवानुष्ठानेन श्येनव्यापारस्यापि मरणोपलक्षितत्वात् श्येनस्यापि

मनन्तर्भाव्य विशिष्टजनककृतिमत्त्वसंबन्धेन न्यूनपापे स्वतन्त्रहेतुत्वकल्पनात् तद्बलेन विशिष्टाकर्तुः श्येनकर्तुर्हिंसाजन्यपापानुत्पत्तेः। न च लाघवेन मरणोपलक्षितव्यापारजनकत्वमेव प्रत्यासत्तिमध्ये निवेश्यतामिति वाच्यम्, श्रुत्यर्थबाधापादकलाघवस्याऽप्रयोजकत्वात्। वेदस्थले विशिष्टान्वयस्यौत्सर्गिकत्वेऽपि श्येनस्य मरणजनकत्वे विध्यर्थबाधप्रसङ्गेन मरणं प्रति श्येनस्यान्यथासिद्धताया एवोपगन्तव्यतया तस्य जनकतागर्भहिनस्त्यर्थतावच्छेदकरूपशून्यताया अपि सूपपादत्वात्।

न च यदि खड्गाभिघातजनकाऽदृष्टव्यवहितस्य श्येनस्य मरणेऽन्यथासिद्धत्वं तदा हननकर्तृव्यापारोपि तत्रान्यथासिद्धः स्यात् यश्च व्यापारो मरणेऽव्यवहितसाधनं तत्र

पापजनकत्वं स्यात् तथा च श्येनबोधकश्रुत्यर्थस्येष्टसाधनत्वस्य बाधः स्याद् च चैतदिष्टमिति नैतादृशं लाघवमिष्टमिति पृथक् पृथगेव हेतुत्वं कल्प्यमित्यर्थः। वेदस्थलेति—वेदस्थले विशिष्टान्वयस्यौत्सर्गिकत्वेन श्येनस्य मरणसाधनीभूतखड्गाद्यभिघातं प्रति साधनत्वेन विशेषणीभूतमरणं प्रति साधनत्वे प्राप्तेऽपि यदि श्येनस्य मरणजनकत्वं स्यात्तदा श्येनविध्यर्थस्य=इष्टसाधनत्वस्य बाधः स्याद् न चैतदिष्टमिति मरणं प्रति श्येनस्यान्यथासिद्धत्वमेव तथा च तस्य=श्येनस्य जनकतागर्भः= मरणजनकताविशिष्टो यो हिनस्त्यर्थः मरणानुकूलव्यापारस्तादृशहिनस्त्यर्थतावच्छेदकं यद्रूपम्=मरणानुकूलव्यापारत्वं तच्छून्यत्वमपि प्राप्तमिति न श्येनस्य पापजनकत्वं न वा श्येनकर्तुर्हिंसामूलकप्रायश्चित्तं भवतीत्यर्थः। **श्येनप्रयुक्तशत्रुर्हिंसया तु नरको भवत्येवेति विज्ञेयम्।**

ननु यदि श्येनस्यादृष्टव्यवधानेन मरणेऽन्यथासिद्धत्वं तदा हननकर्तृव्यापारस्यापि तत्र=मरणेऽन्यथासिद्धत्वं स्यात् पीडादिना व्यवधानात् तादृशव्यापारस्य पीडामात्रजनकत्वात्, यश्च व्यापारो मरणेऽव्यवहितसाधनं तद्धेतुभूता कृतिरपि तत्रान्यथासिद्धैव स्यात्—तादृशव्यापारविषयककृत्यन्तरं

तद्धेतुः कृतिरेवान्यथासिद्धेति मरणकारणव्यापारकारणकृतिमत्त्वं न कस्यापि हेतुःस्यादिति वाच्यम् तण्डुलविक्लित्यादिरूपफल-व्यवहितस्यापि तुषादिप्रक्षेपस्य तत्करणदशायां 'पचति' इत्या-दिव्यवहारानुरोधेन यथाऽनन्यथासिद्धत्वं तथा खड्गप्रक्षेपादि-करणदशायाम् 'हन्ति' इतिव्यपदेशानुरोधेन तत्र व्यवहितस्यापि मरणेऽनन्यथासिद्धत्वमवश्याभ्युपेयमिति सामञ्जस्यात्।

तण्डुकक्रयणदशायाम् 'पचति' इत्याद्यभाववत् खड्गादिनिर्माणदशायाम् 'हन्ति' इत्यऽव्यवहारात् तद्व्यापारो मरणेऽन्यथासिद्धतया न हिंसा। व्याघ्रमरणोद्देशेन कृतो यन्त्रार्पणादिर्यथा तत्र दैवाद्गवादिमरणेऽपि न हिंसारूपस्तथा

कटिबन्धनशस्त्रग्रहणादीनामावश्यकत्वेन तैर्व्यवधानादिति मरणकारणीभूत-व्यापारस्य कारणीभूता या कृतिस्तादृशकृतिमत्त्वमपि श्येनवत् न कस्यापि पापस्य हेतुः स्यात् न चैतदिष्टमिति यथा व्यवहितस्याप्येतादृशकृतिमत्त्वस्य पापजनकत्वं तथाऽदृष्टेन व्यवहितस्यापि श्येनस्य पापजनकत्वं युक्तमित्याशङ्क्याह—न चेति। परिहारमाह—तण्डुलेति, तत्करणदशायाम्= तुषादिप्रक्षेपकरणदशायाम्। यथा तुषादिप्रक्षेपकरणदशाम् 'पचति' इति व्यवहारात् तुषादिप्रक्षेपस्य विक्लित्तिरूपफलव्यवहितस्यापि नाऽन्यथासिद्धत्वं तथा खड्गाभिघातदशायाम् 'हन्ति' इति व्यवहारात् न खड्गाभिघातस्य मरणेऽन्यथासिद्धत्वम्। श्येनस्य च मरणेऽनन्यथासिद्धत्वे श्येनविध्यर्थबाधः स्यात् श्येनानुष्ठानकाले 'हन्ति' इति व्यवहाराभावाच्च मरणे श्येनस्याऽन्यथासिद्धत्वमेवेत्यर्थः।

तण्डुलेति—खड्गादिनिर्माणदशायाम् 'हन्ति' इति व्यवहारो न भवतीति तद्व्यापारः=खड्गादिनिर्माणव्यापारो न हिंसा न वा निर्माणकर्तुः प्रायश्चित्तमित्यर्थः। अस्मिन् यन्त्रे प्रविष्टो व्याघ्रो मरिष्यतीति गृह्यतामयं यन्त्र इत्येवं यत्र व्याघ्रमरणोद्देशेनापि यन्त्रार्पणं कृतं तत्र तस्मिन् यन्त्रे दैवात् प्रविष्टगवादिमरणेपि सति यथा यन्त्रार्पणव्यापारो न गोहिंसारूपस्तथा तस्मिन् प्रविष्टव्याघ्रमरणेपि न व्याघ्रहिंसारूपः—तत्करणदशायाम्=यन्त्रार्पणकरणदशायाम् 'हन्ति' इति

न व्याघ्रादिहिंसारूपोपि– तत्करणदशायाम् 'हन्ति' इत्यप्रयोगात्। अतथात्वेऽपि तन्मरणोद्देश्यकाऽदृष्टाद्वारकतन्मरणप्रयोजककृतिजन्यव्यापारस्यापि हिंसावत् पापजनकत्वादुक्तस्थले गोवधाभिसंधाने गोवधप्रायश्चित्ताऽऽचरणमित्यवधेयम्।

एवं च 'चैत्रः पचति' इत्यादौ विषयताघटितकर्तृत्वबोधनिर्वाहाय यथा कृतौ पाकादेरुपधायकत्वविषयित्वोभयसंबन्धेनान्वयः, विषयितायाः संबन्धत्वेप्युपधायकत्वनिवेश आवश्यकः–पाकाद्यनिष्पत्तिस्थले 'पचति-पश्यति' इत्यादि-

---

प्रयोगव्यवहारयोरभावात्, न वा यन्त्रार्पणकर्तुः प्रायश्चित्तमित्याह=व्याघ्रमरणेति। अतथात्वेपीति–यत्र परमरणार्थं कृतेन व्यापारेण मरणं न जातं तत्र तादृशव्यापास्याऽतथात्त्वेपि=अहिंसारूपत्वेपि किं वा मरणरूपफलानुत्पादकत्वेपि तादृशस्य तन्मरणोद्देश्यकादृष्टाऽद्वारकतन्मरणप्रयोजककृतिजन्यव्यापारस्य हिंसावद् यथा पापजनकत्वं भवति तथोक्तस्थले व्याघ्रमरणोद्देशेन यन्त्रार्पणस्थले यदि गोवधाभिसंधानं भवति तदा तस्मिन् यन्त्रे तस्मिन् यन्त्रे गोमरणे सति गोवधप्रायश्चित्तं भवत्येवेत्यर्थः। व्याघ्रमरणोद्देशेन यन्त्रार्पणस्थले व्याघ्रमरणेपि न तद् व्याघ्रादिहिंसारूपो गोवधाभिसंधाने तु गोवधप्रायश्चित्तमित्युक्तवैषम्ये गोवधस्य प्राबल्यमेव हेतुरित्युन्नेयम्।

उपसंहरति–एवं चेति, 'चैत्रः पचति' इत्यत्र पाकविषयक (पाकानुकूल) कृतिमांश्चैत्र इत्याकारकबोधो जायते तन्निर्वाहाय कृतौ **उपधायकत्वं** (जनकत्व) **विषयित्वैतदुभयसंबन्धेन** यथा पाकस्यान्वयो भवति, **कृतौ विषयित्वं जनकत्वं चास्त्येव,** संबन्धमध्ये उपधायकत्वनिवेशस्य फलमाह–विषयिताया इति, **पाकाद्यनिष्पत्तिस्थलेपि कृतौ** विषयितायाः सत्त्वेन विषयितासंबन्धेन कृतौ पाकान्वयसंभवात् 'पचति' इत्यादिप्रयोगस्य प्रामाण्यं स्यात्, न चैतदिष्टमिति संबन्धे उपधायकत्वनिवेशः कार्यस्तथा च पाकाद्यनिष्पत्तिस्थले कृतौ पाकादिजनकत्वाभावात् 'पचति **पश्यति**' इत्यादिप्रयोगस्य प्रामाण्यं न भवति, प्रकृतमाह–तथेति, तथा 'चैत्रेण पच्यते' इत्यत्र तृतीयार्थकृतेर्जन्यत्वविषयत्वैतदुभयसंबन्धेन

प्रयोगस्य प्रामाण्यवारकत्वात्, तथा 'चैत्रेण पच्यते' इत्यादावपि तृतीयार्थकृतेर्जन्यत्वविषयत्वोभयसंबन्धेनान्वयो बोध्यः (पाकादौ)। कृतिजन्यत्वस्य तृतीयार्थत्वे जन्यत्वसंबन्धमध्ये एव स्वनिरूपक विषयत्वं प्रवेशनीयम्। कृति विषयत्वमेव वा तृतीयार्थः स्वनिरूपकजन्यत्वं विषयतायाः संबन्ध-मध्येऽन्तर्भावनीयम्।

'काष्ठेन पचति' इत्यादौ करणत्वं तृतीयार्थः, तच्च व्यापारवत्कारणत्वम्, व्यापारे कर्तृव्यापाराधीनत्वं निवेशनीयम्, अन्यथा कर्तुरपि करणतापत्त्या 'चैत्रश्चैत्रेण पचति' 'काष्ठं

पाकादावन्वयो भवति, पाके कृतिजन्यत्वं कृतिविषयत्वं चास्त्येव, अत्रापि पाकाद्यनिष्पत्तिस्थले 'पच्यते' इत्यादिप्रयोगप्रामाण्यपरिहाराय संबन्धमध्ये जन्यत्वनिवेश आवश्यक एवेत्यर्थः। पक्षान्तरमाह—कृतिजन्यत्वस्येति, 'चैत्रेण पच्यते' इत्यत्र कृतिजन्यत्वस्य तृतीयार्थत्वे तादृशस्य तृतीयार्थभूतकृतिजन्यत्वस्य स्वनिरूपकविषयत्वसंबन्धेन पाकेऽन्वयः, स्वं कृतिजन्यत्वं तच्च कृतिजन्यत्वं पाकनिष्ठं पाकनिष्ठा या कृतिविषयता तन्निरूपितमेवेति तादृशविषयत्वे कृतिजन्यत्वनिरूपकत्वं प्राप्तमिति **स्वनिरूपकविषयत्वसंबन्धेन** पाके **तृती**यार्थकृति**जन्यत्वस्यान्वयः**—कृतिजन्यत्वनिरूपकविषयत्वस्य (कृतिविषयत्वस्य) पाके सत्त्वादेवेत्यर्थः। पक्षान्तरमाह—कृतिविषयत्वमिति, अन्तर्भावनीयमिति—कृतिविषयत्वस्य तृतीयार्थस्य स्वनिरूपकजन्यत्वसंबन्धेन पाकेऽन्वय इत्यन्वयः, अत्र स्वं कृतिविषयत्वं तच्च पाकनिष्ठं कृतिविषयत्वं पाकनिष्ठकृतिजन्यत्वनिरूपितमेवेति तादृशजन्यत्वे कृतिविषयत्वनिरूपकत्वं प्राप्तमिति स्वनिरूपकजन्यत्वसंबन्धेन तृतीयार्थकृतिविषयत्वस्य पाकेऽन्वयः कृतिविषयत्वनिरूपकजन्यत्वस्य पाके सत्त्वादेवेत्यर्थः। **चैत्रवृत्तिकृति-जन्यत्वविशिष्टपाकजन्यविक्लित्त्याश्रयः**चैत्र**वृत्तिकृतिविषयत्व-विशिष्टपाकजन्यविक्लित्त्याश्रयस्तण्डुल** इति यथासंख्यं शाब्दबोधौ विज्ञेयौ।

करणतृतीयार्थं निरूपयति—काष्ठेनेति। तत्=करणत्वम्। व्यापारे इति—कर्तृव्यापाराधीनव्यापारवत्कारणत्वं करणत्वमित्यर्थः। विपक्षे बाधकमाह—अन्यथेति, कर्तृव्यापारधीनत्वनिवेशाभावे केवलं **व्यापार-**

चैत्रेण पचति' इत्यादिप्रयोगापत्तेः। न च कर्तुश्श्रेष्टादि-रूपव्यापारस्य तदीयकृत्यादिरूपव्यापाराधीनतया तद्विशेषण-दानेऽपि कर्तुः करणत्वं दुर्वारमेवेति वाच्यम्, स्वभिन्नत्वेन कर्तुर्विशेषणीयत्वात्।

यत्रैकैव पाकादिक्रिया चैत्रेण काष्ठादिना मैत्रेण तुषादिप्रक्षेपेण निष्पाद्यते तत्र 'चैत्रस्तुषैर्मैत्रः काष्ठैः पचति' इति प्रसङ्गः समभिव्याहृतकर्तृव्यापाराधीनत्वस्य तत्तत्करणव्यापारे भानमुपगम्य वारणीयः। न च समभिव्याहृतकर्त्रन्तर्भावेण

वत्कारणत्वं तु **कर्तुरप्य**स्त्येवेति कर्तुरपि करणत्वं स्यात्तथा च **'चैत्रश्चैत्रेण पचति'** 'काष्ठं चैत्रेण पचति' इत्यादिरपि प्रयोगः स्याद् न चैतदिष्ट्म उक्तरीत्या कर्तृव्यापाराधीनत्वनिवेशेतु चैत्रस्य स्वतन्त्रत्वेन चैत्रकाष्ठादि-व्यापारवत्त्वाभावात् न करणत्वापत्तिस्तथा च न 'चैत्रश्चैत्रेण' इत्यादिप्रयोगापत्तिरपि। ननु तद्विशेषणदानेपि=उक्तकर्तृव्यापाराधीनत्वविशेषणदानेपि कर्तुः करणत्वं स्यादेव कर्तुः पाकादिव्यापारस्यापि तदीयपाकाद्यनुकूलकृत्यादिरूप-व्यापाराधीनत्वादेवेत्याशङ्क्याह—न चेति। परिहारमाह—स्वभिन्नेति, तथा च 'स्वभिन्नकर्तृव्यापाराधीनव्यापारवत्कारणत्वं करणत्वम्' इति वक्तव्यं तथा च चैत्रव्यापारस्य चैत्रवृत्तिकृत्याद्यधीनत्वेपि चैत्रभिन्नकर्तृव्यापाराधीनत्वं नास्तीति न चैत्रस्य करणत्वापत्तिः। काष्ठादिव्यापारस्य तु काष्ठादिभिन्न-चैत्रव्यापाराधीनत्वमेवेति काष्ठादीनां करणत्वं प्राप्तमित्यर्थः।

नन्वेवमपि यत्रैकैव पाकक्रिया चैत्रेण काष्ठेन संपाद्यते मैत्रेण च तुषेण संपाद्यते तत्र करणभूततुषकाष्ठाद्यपेक्षया चैत्रमैत्रयोर्भिन्नत्वादेव 'चैत्रस्तुषैर्मैत्रः काष्ठैः पचति' इति प्रयोगः किं न स्यादित्याशङ्क्याह—यत्रेति। एतत्प्रयोगा-पत्तिपरिहारोपायमाह—समभिव्याहृतेति, तथा च समभिव्याहृतस्वभिन्न-कर्तृव्यापाराधीनव्यापारवत्कारणत्वं करणत्वमिति वक्तव्यम्, अत्र च तुष व्यापारे समभिव्याहृतचैत्रव्यापाराधीनत्वं नास्ति काष्ठव्यापारे च मैत्रव्यापाराधीनत्वं नास्तीति नोक्तस्थले 'चैत्रस्तुषैः' इत्यादिप्रयोगापत्तिः। किं तु काष्ठव्यापारस्य चैत्रव्यापाराधीनत्वात् तुषव्यापारस्य च मैत्रव्यापाराधीनत्वात् 'चैत्रः काष्ठैर्मैत्रस्तुषैः पचति' इत्येवोक्तस्थले प्रयोगो भवतीत्यर्थः। ननु यदि 'समभि-

तृतीयार्थत्वे कर्त्रऽसमभिव्याहारस्थले करणे तृतीयाया अप्रयोगापत्तिरिति वाच्यम्, तत्रापि "हेतौ" इति सूत्रेण हेतुतामात्रार्थकतृतीयासंभवात् 'धनेन कुलम्' 'विद्यया यशः' इत्यादिवत्। न हि तत्र करणे तृतीयाक्रियायोगाभावात्।

न चैवमुक्तस्थले 'चैत्रस्तुषेण पचति' इति प्रयोगस्य "हेतौ" इति सूत्रबलादापत्ताविष्टापत्तिं विनोत्तराभावात् समभिव्याहृतकर्त्रन्तर्भावस्य करणे स्वतन्त्रतृतीयानुशासनस्यैव वा वैयर्थ्यमिति वाच्यम्, उक्तस्थले पाके तुषहेतुकत्वाभाव-बाधेऽपि 'चैत्रस्तुषेण न पचति किं तु दारुणैव' इति प्रयोगोपपत्तये समभिव्याहृतकर्त्रन्तर्भावेण तृतीयायाः

व्याहृतस्वभिन्नकर्तृव्यापाराधीनव्यापारवत्कारणत्वं करणत्वम्' इत्येवं समभिव्याहृतकर्त्रन्तर्भावेन करणत्वस्य तृतीयार्थत्वम्=करणत्वे समभिव्याहृतकर्तुरप्यन्तर्भावस्तदा कर्त्रऽसमभिव्याहारस्थले 'काष्ठेन पचति' इत्यादौ करणत्वे तृतीया न स्यात्—विशेषणीभूतकर्तुः समभिव्याहाराभावेन करणत्वस्याप्यसंभवादित्याशङ्क्याह—न चेति। परिहारमाह—तत्रापीति, 'काष्ठेन पचति' इत्यत्र 'धनेन कुलम्' इत्यत्रेव "हेतौ" इति सूत्रेण हेतुतृतीया बोध्या। ननु 'धनेन कुलम्' इत्यत्र करणतृतीयैव किं न स्यादित्याशङ्क्याह—न हीति। तत्र='धनेन कुलम्' इत्यादौ। क्रियायोगाभावात्=क्रियावाचकपदाभावेन क्रियायोगाभावः।

ननु 'काष्ठेन पचति' इत्यत्र यदि "हेतौ" इति सूत्रेण तृतीया संभवति तदोक्तस्थले=यत्रैकैव पाकक्रिया चैत्रेण काष्ठादिना मैत्रेण तुषेण च निष्पाद्यते तत्र पाके तुषस्यापि हेतुत्वेन तुषपदोत्तरम् "हेतौ" इति सूत्रेण तृतीयासंभवात् चैत्रकर्तृकपाकस्य तुषकरणकत्वाभावेपि 'चैत्रस्तुषेण पचति' इति प्रयोगः स्यादेवेति करणत्वे समभिव्याहृतकर्त्रन्तर्भावस्य वा करणे पृथक् तृतीयानुशासनस्य वा वैयर्थ्यं स्यादेवेत्याशङ्क्याह—न चेति। उत्तरमाह—उक्तस्थले इति, उक्तस्थले="यत्रैकैव पाकादिक्रिया" इत्युक्तस्थले पाके तुषहेतुकत्वस्यापि सत्त्वेन तुषहेतुकत्वाभावस्य बाधेपि 'चैत्रस्तुषेण न पचति किं काष्ठेन' इति प्रयोगोपपत्त्यर्थं समभिव्याहृतकर्त्रन्तर्भावेण तृतीयायाः

शक्तिकल्पनाया आवश्यकत्वात्, तद्ग्राहकतयैव करणे तृतीयानुशासनस्यावश्यकत्वात्। 'शरैः शातितपत्रोयम्' इत्यादौ तृतीयायाः कारकविभक्तित्वे एव तदर्थान्वितार्थकशातितादिपदेन समासस्य साधुतानिर्वाहाच्च। न च तृतीयायाः समभिव्याहृतकर्त्रन्तर्भावेण करणत्वार्थत्वे तत्र समभिव्याहृतकर्त्रऽभावादऽकारकविभक्तित्वं करणे तृतीयानुशासनेऽपि दुर्वारमेवेति वाच्यम्, एतदनुरोधेन तत्र कर्तुरध्याहरणीयत्वात्।

वस्तुतः समभिव्याहृतकर्तृव्यापाराधीनत्वे व्यापारव-

करणत्वे शक्तिकल्पनाया अपेक्षास्ति तादृशशक्तिग्रहार्थं च करणे तृतीयानुशासनस्यावश्यकतास्तीति न समभिव्याहृतकर्त्रन्तर्भावस्य वा करणे तृतीयानुशासनस्य वा वैयर्थ्यम्, एवं हि तुषव्यापारस्य मैत्रव्यापाराधीनत्वेन चैत्रव्यापाराधीनत्वाभावात् तुषस्य पाकहेतुत्वेपि 'चैत्रस्तुषेण न पचति' इति प्रयोग उपपद्यते, करणत्वे समभिव्याहृतकर्त्रन्तर्भावस्याभावे तु तुषस्यापि पाककहेतुत्वेन चैत्रस्य च पाककर्तृत्वेनोक्तस्थले 'चैत्रस्तुषेण पचति' इति स्यादेव 'चैत्रस्तुषेण न पचति' इति न स्यात्, न चैतदिष्टमित्यर्थः। तद्ग्राहकतया=उक्तशक्तिग्राहकतया। करणतृतीयाया आवश्यकत्वे हेत्वन्तरमाह—शरैरिति, 'शरैः शातितपत्रोऽयम्' इत्यत्र शातितपदार्थैकदेश-शातनक्रियायां हेतुतृतीयार्थस्यान्वयो न संभवति क्रियायां कारकस्यैवान्वयनियमात् तथा च शरपदोत्तरतृतीयायाः कारकविभक्तित्वे एव तदर्थान्वितार्थक-शातितपदेन=कारकविभक्तिरूपतृतीयार्थेन करणत्वेनान्वितार्थकं यत् शातितपदं तेन सह पत्रपदसमासस्य साधुत्वं संभवतीत्येतदर्थमपि करणे तृतीयाया आवश्यकतेत्यर्थः। ननु यदि समभिव्याहृतकर्तृव्यापाराधीनव्यापारवत्कारणत्वं करणत्वमित्युच्यते तदा तत्र=-'शरैः **शातितपत्रोऽयम्**' इत्यत्र कर्तृसमभि-व्याहाराभावेन समभिव्याहृतकर्तृव्यापाराधीनव्यापारवत्त्वं शराणां न संभवतीति शरपदोत्तरतृतीयायाः कथं कारकविभक्तित्वं स्यादित्याशङ्क्याह—न चेति। उत्तरमाह—एतदनुरोधेनेति, कर्तृसमभिव्याहारं विना शराणामुक्तकरणत्वं न संभवति इष्टं च करणत्वमित्यनुरोधेन तत्र='शरैः शातितपत्रः' इत्यत्र कर्तुरध्याहारः कर्तव्यस्तथा चाध्याहृतकर्तृव्यापाराधीनव्यापारवत्त्वं शराणां भविष्यतीति न शरपदोत्तरतृतीयायाः कारकविभक्तित्वानुपपत्तिरित्यर्थः।

त्कारणत्वे च तृतीयायाः शक्तिद्वयम्, कर्त्रसमभिव्याहारस्थले व्यापारवत्कारणत्वमात्रं प्रतीयते, कर्तृसमभिव्याहारस्थले च व्यापारे तद्व्यापाराधीनत्वमपीति सामञ्जस्यम्।

एवं हेत्वनुशिष्टतृतीयायाः "अकर्तर्यृणे" इत्यनेन बाधनात् कारणत्वविवक्षायाम् 'धनवता ऋणेन बद्धोयम्' इत्यत्र तृतीयाया, उपपत्तये करणे तृतीयानुशासनस्यावश्यकता। कारणत्वं च फलोपधानतारूपमेव करणताघटकम्, अन्यथा कुठारादिकरणकच्छिदादौ दात्रादेरपि स्वरूयोग्यतया करणत्वा-पत्तेः।

स्वाभिप्रायमाह—वस्तुत इति, शक्तिद्वयम्=खण्डशः शक्तिद्वयम्। कर्त्रऽसमभिव्याहारस्थले='शरैः शातितपत्रः' इत्यादौ व्यापारवत्कारणत्वमात्ररूपं करणत्वं प्रतीयते। कर्तृसमभिव्याहारस्थले='चैत्रः काष्ठेन पचति' इत्यादौ व्यापारे=काष्ठादिरूपकरणव्यापारे तद्व्यापाराधीनत्वम्=कर्तृव्यापाराधीनत्वमपि प्रतीयते इति न कोपि दोष इत्यर्थः।

करणतृतीयाया आवश्यकत्वे उपपत्त्यन्तरमाह—एवमिति, हेत्वनुशिष्ट-तृतीयायाः="हेतौ" इति सूत्रोक्ततृतीयायाः "अकर्तर्यृणे" इति पञ्चमीविधायकसूत्रेण बाधो भवतीति करणतृतीयाया अभावे 'धनवता ऋणेन बद्धः' इत्यत्र तृतीया न स्यादिति ऋणस्य करणत्वविवक्षायामत्र तृतीयोपपत्त्यर्थमपि करणे तृतीयानुशासनस्यावश्यकतास्तीत्यर्थः। स्वाभिप्रेतं कारणत्वस्वरूपमाह— कारणत्वमिति, **'व्यापारवत्कारणत्वं करणत्वम्'** इतिकरणत्वस्वरूपप्रविष्टं यत्कारणत्वं तत्फलोपधानतारूपम्= **फलजनकतारूपं ग्राह्यम्।** विपक्षे बाधकमाह—अन्यथेति, फलोपधानतारूपस्य कारणत्वस्याग्रहणे कुठारादिकरणकच्छेदनक्रियायां **दात्रादेरपि स्वरूपयोग्यतारूपकारणतायाः** सत्त्वात् करणत्वं स्यात्, न चैतदिष्टमित्यर्थः।

लिङ्गेति, तज्ज्ञानपरम्=धूमादिज्ञानपरम्, तथा च धूमज्ञानज्ञाप्यो वह्निरित्यर्थः। धूमज्ञानस्यानुमितिकरणत्वसिद्ध्यर्थे कर्तृव्यापाराधीनव्यापारवत्त्व-

लिङ्गज्ञानस्यानुमितिकरणतामते 'धूमेन वह्निमनुमिनोमि' इत्यादौ धूमादिपदं तज्ज्ञानपरम्, व्याप्तिविशिष्टहेतुज्ञानस्य व्यापारस्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाही परामर्शः, स चात्ममनो-योगादिरूपानुमातृपुरुषव्यापाराधीन इति तस्य निरुक्तकरणत्व-मबाधितमेव। धूमादिलिङ्गकवह्न्यनुमितौ यत्र लिङ्गान्तराद् घटादिभानं तत्र 'धूमेन घटमनुमिनोमि' इति न प्रयोगः— अन्वयितावच्छेदकतद्विधेयकानुमितित्वावच्छेदेनैवाऽन्वयितावच्छेदक-धूमादिविषयज्ञानत्वावच्छिन्नत्वेन भासमानस्य करणत्वस्य निरूपकत्वभानोपगमात्। निरूपकत्वं तु करणतामात्रस्य तृतीयार्थतावादिनां प्राचां मते संसर्गः, नव्यमते तु करणता-

---

मुपपादयति—व्याप्तीति, व्याप्तिविशिष्टो यो धूमादिर्हेतुस्तज्ज्ञानस्य तद्विशिष्ट-वैशिष्ट्यावगाही=व्याप्तिविशिष्टो यो हेतुस्तद्वैशिष्ट्यावगाही **'वह्निव्याप्य-धूमवान् पर्वतः'** इत्याकारको यः परामर्शः स एव व्यापारः सः=परामर्शरूप-व्यापार**श्चात्ममनःसंयोगादिरूपस्यानुमातृपुरुषव्यापारस्याऽधीन** एव—आत्ममनःसंयोगं विना परामर्शानुत्पत्तेरिति तस्य=हेतुज्ञानस्य निरुक्तकरणत्वम्=कर्तृव्यापाराधीनव्यापारवत्त्वरूपं करणत्वं प्राप्तमेवेत्यर्थः। धूमादिलिङ्गेन वह्न्यनुमितौ यदा लिङ्गान्तराद् घटादिभानं भवति तदापि 'धूमेन घटमनुमिनोमि' इति प्रयोगो न भवतीत्याह—धूमादिलिङ्गकेति। उक्ते हेतुमाह—अन्वयितावच्छेद-केति, धूमादिलिङ्गकवह्न्यनुमितौ यत्र लिङ्गान्तराद् घटादिभानं तत्राऽन्वयिता-वच्छेदकं यद्धूमादिविषयकज्ञानत्वं तदवच्छिन्ननिष्ठं यद् भासमानं करणत्वं तादृशकरणत्वनिरूपकत्वम् अन्वयितावच्छेदकं यत् तद्विधेयका (वह्न्यादि-विधेयका) नुमितित्वं तदवच्छिन्ने एव स्वीक्रियते तथा च धूमज्ञाननिष्ठ-करणत्वनिरूपकत्वं वह्निविधेयकानुमितावेवास्ति न तु घटाद्यनुमितावपीति न 'धूमेन घटमनुमिनोमि' 'घटेन वह्निमनुमिनोमि' इति वा प्रयोगापत्तिरित्यर्थः। धूमज्ञाने धूमज्ञानत्वमप्यस्ति करणत्वमप्यस्तीति करणत्वस्य धूमज्ञानत्वा-वच्छिन्नत्वेन भासमानत्वं प्राप्तम्। अनुमितौ यत्करणतानिरूपकत्वमुक्तं तन्नि**रूपकत्वं संसर्गो** वा प्रकारो वेत्याशङ्क्याह—निरूपकत्वमिति, करणत्वं तृतीयार्थ इति प्राचीनमतं तत्र हेतुनिष्ठतृतीयार्थकरणत्वस्य निरूपकत्व-

निरूपकत्वस्यैव नञर्थाभावे प्रतियोगित्वेनाऽन्वयानुरोधात् तावत्पर्यन्तस्य तृतीयार्थतया प्रकार एवेत्यन्यदेतत्।

परे तु लिङ्गज्ञानस्य करणत्वेपि 'धूमेन वह्निमनुमिनोमि' इत्यादौ धूमादिपदं मुख्यार्थपरमेव "हेतौ" इति सूत्रेण तत्र तृतीयाहेतुत्वस्य कारणतावच्छेदकसाधारणप्रयोजकत्वरूपस्य तत्र

संबन्धेनानुमितावन्वय इति निरूपकत्वं संसर्गः। करणत्वनिरूपकत्वमनुमितावुक्तमेव तथा च निरूपकत्वसंबन्धेन करणत्वविशिष्टानुमितिरित्यर्थः। **नवी**नमते 'धूमेन वह्निमनुमिनोमि न घटेन' इत्यत्र घटज्ञानकरणतानिरूपकत्वस्य नञर्थाभावे प्रतियोगित्वरूपेणान्वयो भवति तादृशविशिष्टाभावस्य च वह्न्यनुमितावन्वयो भवति—'घटज्ञानकरणतानिरूपकत्वाभावविशिष्टा वह्न्यनुमितिः' इति तावत्पर्यन्तस्य=करणतानिरूपकत्वस्य तृतीयार्थत्वेन तद्घटकस्य निरूपकत्वस्यापि तृतीयार्थत्वात् प्रकारत्वं प्राप्तमेवेत्यर्थः। अत्र च निरूपकत्वं प्रकार एवेत्यन्वयः। एवमेव 'जलसेकेन घटमनुमिनोमि न धूमेन' इत्यत्र घटानुमितौ धूमज्ञाननिष्ठकरणतानिरूपकत्वाभाववैशिष्ट्यं बोध्यम्।

मतान्तरमाह—परे त्विति, लिङ्गज्ञानस्यापि करणत्वे इत्यन्वयः। धूमं विना धूमज्ञानस्याऽसंभवादनुमिति**कारणतावच्छेदकरूपप्रयोजकत्वरूपं हेतुत्वं धूमस्याप्यस्त्येव धूमस्य** च हेतुत्वे प्राप्ते तत्र=धूमादिपदोत्तरम् "हेतौ" इति सूत्रेण तृतीया उपपद्यते एवेति धूमादिपदं मुख्यार्थपरमेव तथा चानुमितौ **धूमादिज्ञानकरणकत्वं** किं वा धूमा**दिज्ञानस्य करणत्वा**र्थमेवेत्यर्थः। "हेतौ" इति सूत्रघटकहेतुत्वस्वरूपमाह—हेतुत्वस्येति **हेतुत्वं हि प्रयोजकत्वरूपमेव** तच्च द्विविधं भवति **कारणतावच्छेदकत्वरूपं साक्षात् कारणत्वरूपं च तथा** च तत्र="हेतौ" इति सूत्रे कारणतावच्छेदकसाधारणप्रयोजकत्वरूपं हेतुत्वं विवक्षितमस्ति जनकज्ञानविषयधूमादेः=अनुमितिजनकं यद्धूमज्ञानं तद्विषयो यो धूमस्तादृशधूमस्य चानुमितिकारणे धूमज्ञाने विशेषणत्वादनुमितिकारणतावच्छेदकत्वं प्राप्त तेन चानुमितिप्रयोजकत्वं प्राप्तं तथा च प्रयोजकत्वरूपहेतुत्वस्य धूमे सत्त्वाद्धूमपदात् 'धूमेन वह्निम्' इत्यत्र "हेतौ" इति सूत्रेण तृतीया प्राप्तेति नेयं करणतृतीयेत्यर्थः। नन्वेवं धूमलिङ्गकवह्न्यनुमितौ यत्र लिङ्गान्तराद् घटादिभानं तत्र तादृशसमूहा-

विवक्षितत्वात्, जनकज्ञानविषयधूमादेश्चानुमितिकारणतावच्छेदकतया प्रयोजकत्वमक्षतमेव। उक्तसमूहालम्बनस्थलेऽतिप्रसङ्गश्च वह्निविधेयकानुमितित्वावच्छेदेन प्रयोजकतानिरूपकत्वभानाभ्युपगमेन वारणीयः।

वस्तुतो जनकादिनिष्ठप्रयोजकतानिरूपकत्वं कार्यस्येव कार्यतावच्छेदकस्याप्यक्षतं प्रतीतिसाक्षिकं च तथा चानुमितिविशेषणतत्तद्विधेयकत्वरूपसुबन्तार्थे एव तृतीयार्थान्वय उपगम्यते। समूहालम्बनानुमितिनिष्ठघटादिविधेयकत्वस्य

लम्बनात्मकानुमितिप्रयोजकत्वं धूमेऽस्त्येवेति 'धूमेन घटमनुमिनोमि' इति प्रयोगापत्तिरूपोतिप्रसङ्गः स्यादित्याशङ्क्याह—उक्तेति, तत्र धूमनिष्ठप्रयोजकतानिरूपकत्वमुक्तरीत्या वह्निविधेयकानुमितित्वावच्छेदेन=वह्निविधेयकानुमितावेवास्ति न तु घटविधेयकानुमितावपीति न 'धूमेन घटमनुमिनोमि' इति प्रयोगापत्तिरित्यर्थः।

स्वाभिप्रायमाह—वस्तुत इति, जनकनिष्ठं यत्प्रयोजकत्वं तन्निरूपकत्वं यथा कार्यस्य तथा कार्यतावच्छेदकस्यापि भवति=कार्यतावच्छेदकविशिष्टस्यैव कार्यस्य निरूपकत्वेन तद्विशेषणीभूतकार्यतावच्छेदकस्यापि प्रतीतिसाक्षिकं निरूपकत्वं प्राप्तमेव तथा च कार्यतावच्छेदकरूपं यदनुमितिविशेषणं तत्तद्विधेयकत्वम्=वह्न्यादिविधेयकत्वं तदेव 'वह्निम्' इति सुबन्तार्थस्तस्मिन् प्रयोजकतानिरूपकत्वस्य सत्त्वात् तादृशनिरूपकतासंबन्धेन तत्र तृतीयार्थस्य=प्रयोज्यत्वस्यान्वयो भवतीत्यर्थः। धूमलिङ्गकवह्न्यनुमितौ यत्र लिङ्गान्तराद् घटादिभानं तादृशसमूहालम्बनानुमितौ यद् घटविधेयकत्वं तस्य लिङ्गान्तरप्रयोज्यत्वेन धूमप्रयोज्यत्वाभावात् 'धूमेन घटमनुमिनोमि' इत्यतिप्रसङ्गापत्तिर्नास्तीत्याह—समूहेति। धूमेनेति—'धूमेन वह्निमनुमिनोमि न घटेन' इत्यत्र 'न घटेन' इत्यस्य यो घटप्रयोज्यत्वाभावरूपोऽर्थस्तस्यानुमितावन्वयो न भवति किं तु नञर्थाभावस्य प्रतियोगिभूतं यत्प्रयोज्यत्वं निरूपकत्वसंबन्धेन तदन्वयिनि वह्निविधेयकत्वे एवान्वयो भवति तथा च यत्र धूमादिलिङ्गकवह्न्यनुमितौ घटादिरूपलिङ्गेन द्रव्यत्वादिभानं भवति तत्र 'धूमेन वह्निमनुमिनोमि

धूमाद्यप्रयोज्यतया नोक्तातिप्रसङ्गः। 'धूमेन वह्निमनुमिनोमि न घटेन' इत्यादावनुमितौ घटादिप्रयोज्यत्वाभावो नान्वेति, अपि तु नञर्थाभावप्रतियोग्यन्वयिनि वह्न्यादिविधेयकत्वे एव अतो यत्र धूमादिलिङ्गकवह्न्यनुमितौ घटादिरूपलिङ्गाधीनं द्रव्यत्वादिभानं तत्र 'धूमेन वह्निमनुमिनोमि न घटेन' इति प्रयोगोपपत्तिः। समूहालम्बनरूपतादृशानुमितौ घटादिरूप-लिङ्गप्रयोज्यत्वाभावस्याऽसत्त्वेऽपि वह्न्यादिविधेयकत्वे तदबाधात्। न ह्यनुमितावपि द्रव्यत्वादिविधेयकत्वावच्छिन्नस्य घटादिलिङ्गप्रयोज्यत्वस्य वह्न्यादिविधेयकत्वावच्छेदेनाऽभावो बाधित इति संभवति–प्रयोज्यताया व्याप्यवृत्तित्वविरहात्।

न घटेन' इति प्रयोग उपपद्यते–वह्निविधेयकत्वे घटप्रयोज्यत्वाभावस्य सत्त्वादेव, यदि घटादिप्रयोज्यत्वाभावस्यानुमितावेवान्वयः स्यात्तदात्रानुमितौ घटेन द्रव्यत्वभानेन घटप्रयोज्यत्वस्यैव सत्त्वाद् घटप्रयोज्यत्वाभावस्य चासत्त्वात् 'धूमेन वह्निमनुमिनोमि न घटेन' इति प्रयोगो न स्यादित्यर्थः। उक्तमुपपादयति–समूहालम्बनेति, यत्र धूमादिलिङ्गकवह्न्यनुमितौ घटेन द्रव्यत्वादिभानं तादृशसमूहालम्बनानुमितौ घटादिरूपलिङ्गप्रयोज्यत्वस्यैव सत्त्वेन घटादिरूपलिङ्गप्रयोज्यत्वाभावस्याऽसत्त्वेपि तादृशानुमित्येकदेशभूत-वह्निविधेयकत्वे तदबाधात्=घटादिरूपलिङ्गप्रयोज्यत्वाभावस्याऽबाधात् 'धूमेन वह्निमनुमिनोमि न घटेन' इति प्रयोग उपपद्यते एवेत्यर्थः। ननु यद्युक्तसमूहालम्बनानुमितौ घटप्रयोज्यत्वाभावो बाधितस्तदा तदेकदेशभूत-वह्निविधेयकत्वेपि घटप्रयोज्यत्वाभावो बाधित एव भविष्यतीत्याशङ्क्याह–न हीति, उक्तसमूहालम्बनानुमितावपि वह्निविधेयकत्वावच्छेदेन नाम वह्निविधेय-कत्वे घटप्रयोज्यत्वस्याभावो बाधितो नास्ति–प्रयोज्यताया व्याप्यवृत्तित्वाभावात् तथा चोक्तस्थले द्रव्यत्वविधेयकत्वे घटप्रयोज्यत्वसत्त्वेपि वह्निविधेयकत्वे घटप्रयोज्यत्वाभावोप्युपपद्यते एवेत्यर्थः। यत्र घटप्रयोज्यत्वं तत्रैव द्रव्यत्वविधेयकत्वमिति द्रव्यत्वादिविधेयकत्वावच्छिन्नस्येति घटप्रयोज्यत्वस्य विशेषणम्। अपि भिन्नक्रमस्तेन 'वह्निविधेयकत्वावच्छेदेनापि' इत्यन्वयः।

एतेनेति–यत् केनाप्युक्तम्–'धूमेन वह्निमनुमिनोमि' इत्यत्र

एतेन–अनुमितौ धूमादिलिङ्गज्ञानकरणकत्वं तृतीयया प्रत्याय्यते करणे एव तृतीया तत्रेति मतं प्रत्युक्तम्– उक्तस्थलेऽनुमितौ नञर्थान्वययोग्यताया अनुपपत्तेः। वह्न्यादि-विधेयकत्वे धूमादिज्ञानरूपकरणजन्यतावच्छेदकत्वतदभावौ तृतीयान्ततत्समभिव्याहृतनञ्भ्यां प्रत्याय्येते इत्यपि न सत्– कारकविभक्त्यर्थस्य क्रियातिरिक्तेऽनन्वयात्।

न चोक्तस्थले वह्न्यादिविधेयकत्वावच्छेदेन घटादिरूपलिङ्गज्ञानजन्यतावदनुमितिमत्त्वाभावः पुरुषनिष्ठो

तत्र=धूमपदोत्तरं करणत्वे एव तृतीया तथा च तृतीयया धूमादिलिङ्गज्ञानकरण-कत्वमनुमितौ प्रत्याय्यते इति तदपि परास्तं वेदितव्यम्–यदि धूमादिलिङ्गज्ञान-करणकत्वमनुमितावेव प्रत्याय्यते न विशेषरूपेण वह्न्यादिविधेयकत्वे तदोक्तस्थले=यत्र धूमादिलिङ्गकवह्न्यनुमितौ घटेन द्रव्यत्वभानं तत्रानुमितौ घटज्ञानकरणकत्वस्यैव सत्त्वेन नञर्थान्वयस्य=घटप्रयोज्यत्वाभावान्वयस्य योग्यताया अनुपपत्तेः=असत्त्वात् 'धूमेन वह्निमनुमिनोमि न घटेन' इति प्रयोगो नोपपद्येत, यदा च लिङ्गज्ञानप्रयोज्यत्वस्य तत्तत्साध्यविधेयकत्वेऽन्वय उपगम्यते तदा तूक्तरीत्यायं प्रयोग उपपद्यते इत्यर्थः। वह्न्यादिविधेयकत्वे इति यत् केनाप्युक्तं धूमादिज्ञानरूपं यत् करणं **तादृशकरणनिष्ठ-जनकतानिरूपितजन्यतावच्छेदकत्वं** करणतृतीयार्थभूतं तृतीयान्तेन धूमादिपदेन वह्न्यादिविधेयकत्वे एव प्रत्याय्यते तथा तृतीयान्तसमभिव्याहृत नञा च 'न घटेन' इत्यादौ घटादिज्ञानरूपकरणजन्यतावच्छेदकत्वाभावोपि वह्न्यादि- विधेयकत्वे एव प्रत्याय्यते तथा च 'धूमेन वह्निमनुमिनोमि न घटेन' इति प्रयोगानुपपत्तिर्नास्तीति, तदपि न युक्तम्–धूमादिपदोत्तरतृतीयायाः कारकविभक्तित्वाश्रयणात् कारकविभक्त्यर्थस्य च क्रियातिरिक्ते वह्न्यादिविधेयकत्वेऽन्वयासंभवादित्यर्थः तस्माद् धूमादिपदोत्तरं हेतुतृतीयैवेति यदुक्तं तदेव युक्तम्।

ननूक्तस्थले='धूमेन वह्निमनुमिनोमि न घटेन' इत्यत्र घटरूपलिङ्गज्ञानजन्यतावती याऽनुमितिस्तादृशानुमितिमत्त्वस्याभावो

नञा प्रत्याय्यते तादृशानुमितिर्घटादौ वह्न्यादिलिङ्गत्वभ्रमदशायां प्रसिद्धेति वाच्यम्, 'धूमेन वह्नेरनुमानमिदं न घटेन' इत्यादावनुमितिमत्त्वाद्यभावबोधानुपपत्तेरिति प्राहुः।

'पर्वतो धूमेन वह्निमान्' इत्यादौ क्रियायोगाभावाद्धेतु-तृतीयैव तत्र ज्ञापकज्ञानविषयत्वरूपं हेतुत्वं ज्ञानज्ञाप्यत्वरूपं वा हेतुमत्त्वं तृतीयार्थः। हेतुशब्दो यद्यपि कारणपर्यायो न तु ज्ञापक-

---

योऽनुमातृपुरुषनिष्ठः स एव नञा सामानाधिकरण्यसंबन्धेन वह्निविधेयकत्वा-वच्छिन्नायामनुमितौ प्रत्याय्यते तथा च नोक्तः कोपि दोषः, तादृशानुमितिः= घटादिरूपलिङ्गज्ञानजन्यतावत्यऽनुमितिश्च घटादौ यदा वह्न्यादिलिङ्गत्वभ्रमो भवति तदा घटादिना वह्न्यनुमितेर्जायमानत्वान्नाऽप्रसिद्धेति तादृशानुमितिमत्त्वस्यापि प्रसिद्धत्वान्नाऽप्रसिद्धप्रतियोगिकाभावप्रत्यायनोपालम्भोपि संभवतीत्याशङ्क्याह—न चेति। अत्र वह्न्यादिविधेयकत्वावच्छिन्नानुमितिरपि पुरुषे एव घटादिलक्षणलिङ्गज्ञानजन्यतावदनुमितिमत्त्वाभावोपि पुरुषे एवेति सामानाधि-करण्येन तादृशानुमितिमत्त्वाभावो वह्न्यादिविधेयकानुमितौ प्राप्त इति ध्येयम्। परिहारमाह—धूमेनेति, 'धूमेन वह्निमनुमिनोमि च घटेन' इत्यत्र तिपाऽऽश्रयो-पस्थितिसंभवेन तादृशाश्रयीभूतानुमातरि वर्तमानस्यानुमितिमत्त्वाभावस्य वह्निविधेयकानुमितौ सामानाधिकरण्येन नञा प्रत्यायनसंभवेपि 'धूमेन वह्नेरनुमानमिदं न घटेन' इत्यत्र तिपोऽभावात्तन्न संभवति तथा वह्निपदोत्तर-द्वितीयाया विधेयत्वार्थिकाया अभावाद् वह्निविधेयकत्वस्याप्युपस्थितिर्न संभवति यदवच्छिन्ने पुरुषनिष्ठानुमितिमत्त्वाभावस्यान्वयः स्यादित्यर्थः।

पर्वतेति—'धूमेन वह्निमनुमिनोमि' इत्यत्र क्रियापदोपस्थाप्य-क्रियायोगसंभवात् करणतृतीयासंभवेपि 'धूमेन वह्निमान्' इत्यत्र तु हेतुतृतीयैव न करणतृतीया संभवति क्रियायोगाऽसंभवादित्यर्थः। तत्र='धूमेन वह्निमान्' इत्यत्र। तृतीयार्थः=धूमपदोत्तरहेतुतृतीयार्थः। ज्ञापकं यद्धूमज्ञानं तद्विषयत्वरूपं हेतुत्वं धूमेऽस्ति—ज्ञापकहेतोर्ज्ञापकज्ञानविषयत्वरूपत्वस्वीकारात्, धूमज्ञानज्ञाप्यत्वरूपं हेतुमत्त्वं तु वह्नौ—ज्ञाप्यत्वसबन्धेन वह्नौ हेत्वन्वयात्। ननु हेतुशब्दः कारणपर्याय एव न तु ज्ञापकपर्यायो धूमश्च वह्नेर्ज्ञापक एव न कारणमिति हेतुशब्दः कारणपर्यायो न ज्ञापकपर्यायस्तथापि "हेतौ" इति

पर्यायस्तथापि "हेतौ" इति सूत्रस्थहेतुपदं न समभिव्याहृत-निरूपितहेतुतामात्रपरमपि तु समभिव्याहृततज्ज्ञानान्यतर-निरूपितहेतुतापरमेवेति समभिव्याहृतवह्न्यादिज्ञानहेतुज्ञान-विषयधूमादि पदादपि तृतीया तत्सूत्रेणानुशिष्यते। गुणहेतौ पञ्चम्या विकल्पेन विधायकसूत्रान्तरमप्यन्यतरनिरूपित-हेतुताविषयकमेव, अतः 'जाड्याद्बद्धो जाड्येन वा' इत्यत्र जाड्यस्य हेतुतावद् 'धूमाद्वह्निमान् धूमेन वा' इत्यादौ धूमादेर्वह्न्यादिज्ञानहेतुता प्रतीयते। हेतुत्वं च पूर्वोक्तं प्रयोजकत्वमेव। गुणपदं च न चतुर्विंशतिपरम् धूमादिहेतौ तत्त्वासंभवात्।

सूत्रघटकं हेतुपदं न समभिव्याहृतं यद्वह्न्यादितन्निरूपितहेतुतामात्रपरं किं तु यथा समभिव्याहृतं यत्कार्यं तन्निरूपितहेतुतापरं तथा समभिव्याहृतं यद् वह्न्यादिः तज्ज्ञाननिरूपितहेतुतापरमपि तस्माद् यथा 'दण्डेन घटः' इत्यत्र समभिव्याहृतघटरूपकार्यनिरूपितहेतुवाचकदण्डपदात्तृतीया तथा 'धूमेन वह्निमान्' इत्यत्र धूमपदं समभिव्याहृतो यो वह्निस्तज्ज्ञाननिरूपितहेतुतापरमस्तीति समभिव्याहृतो यो वह्निस्तादृशवह्निज्ञानस्य हेतुभूतं यद्धूमज्ञानं तद्विषयो यो धूमस्तादृशधूमवाचकधूमपदादपि तत्सूत्रेण="हेतौ" इति सूत्रेण तृतीया प्राप्नोत्येवेत्यर्थः। एवं गुणरूपहेतुवाचकपदात् विकल्पेन=एकपक्षे "विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्" इति पञ्चमी भवति तत्रास्मिन् सूत्रेऽपि "हेतौ" इति सूत्रादेव हेतुपदस्य प्राप्तत्वाद् विधायकसूत्रान्तरम्="विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्" इति सूत्रादेव अन्यतरनिरूपितहेतुताविषयकमेव नाम यथा समभिव्याहृत-कार्यनिरूपितहेतुताविशिष्टहेतुवाचकपदोत्तरं पञ्चमीविधायकं तथा समभिव्याहृत-विषयकज्ञाननिरूपितहेतुताविशिष्टहेतुवाचकपदोत्तरमपि पञ्चमीविधायकं तथा च यथा 'जाड्याद्बद्धः' इत्यत्र जाड्यस्य बन्धहेतुता प्रतीयते तेन च जाड्यपदात् पञ्चमी प्राप्ता तथा 'धूमाद्वह्निमान्' इत्यत्र धूमस्य वह्निज्ञानहेतुता प्रतीयते इति धूमपदादपि पञ्चमी प्राप्तेत्याह—गुणहेताविति। गुणरूपहेतुवाचकपदात् पञ्चमी भवतीत्यत्र यद्धेतुत्वं तत्स्वरूपमाह हेतुत्वमिति। पूर्वोक्तम्=(४२१) "हेतुत्वस्य" इत्यादिनोक्तम्। गुणपदार्थमाह—गुणपदं चेति। चतुर्विंशतिपरम्=नैयायिकोक्त-

न च तत्र धूमादिपदं तज्ज्ञानपरमेवेति तादृशगुणत्वमेव वह्न्यादिहेतोरिति वाच्य, तत्र धूमादिपदस्य ज्ञानलाक्षणिकत्वेपि 'अज्ञानाद्बद्धः' इत्यादावऽभावरूपबन्धादिहेतोस्तथात्वासंभवात्। नापि धर्ममात्रपरम्—गगनादेरपि कालिकसंबन्धेन धर्मतयाऽव्यावर्तकत्वात्। समवायादिना धर्मत्वं चाऽभावाद्यऽसंग्राहकम्। नापि द्रव्याश्रितत्वम्— 'सत्तावान् गुणत्वात्' इत्यादौ पञ्चम्यन्तस्याऽलाक्षणिकत्वपक्षे पञ्चम्यनुपपत्तेः। किं तु कार्यस्य

चतुर्विंशतिसंख्याकगुणघटककिंचिद्गुणपरं नेत्यर्थः। तत्त्वाऽसंभवात्= तादृशगुणत्वासंभवात्। "हेतुतावत्" इत्यत्र 'बन्धहेतुतावत्' इत्येवं पाठो युक्तः।

नन्वत्र धूमपदं धूमज्ञानपरमेव ज्ञानं च चतुर्विंशतिगुणमध्यप्रविष्टमेवेति वह्न्यादिहेतुभूतधूमादिज्ञानस्य तादृशगुणत्वम्=चतुर्विंशतिगुणसमूहघटक-किंचिद्गुणत्वं प्राप्तमेवेत्याशङ्क्याह—न चेति। उत्तरमाह—तत्रेऽपि, तत्र= 'धूमाद्वह्निमान्' इत्यत्र धूमपदस्य धूमज्ञानपरत्वेन हेतुभूतस्य धूमज्ञानस्य चतुर्विंशतिगुणत्वसंभवेपि 'अज्ञानाद्बद्धः' इत्यत्र बन्धहेतुभूतस्याऽज्ञानस्य ज्ञानाभावरूपत्वात् चतुर्विंशतिगुणघटकगुणत्वं न संभवतीति गुणपदं न चतुर्विंशतिगुणपरम्। नापि गुणपदं धर्ममात्रपरम्—कालिकसंबन्धेन गगनादेरपि धर्मतया सर्वेषामेव पदार्थानां धर्मत्वं संभवतीति गुणपदं कस्यापि व्यावर्तकं न स्यात्, अस्ति च 'धनेन कुलम्' इत्यादौ धनादिव्यावर्तकमिति न गुणपदं धर्ममात्रपरमित्याह—नापीति। नापि समवायसंबन्धेन धर्मत्वं गुणत्वमिति युक्तम्—अभावादीनां समवायेन धर्मत्वाभावात् 'विद्याऽभावाद् दरिद्रः' इत्यत्र विद्याभावपदात् पञ्चमी न स्यादित्याह—समवायादिनेति। नापि गुणत्वं द्रव्याश्रितत्वम्—'सत्तावान् गुणत्वात्' इत्यत्र गुणत्वस्य गुणवृत्तित्वेन द्रव्याश्रि-तत्वाभावाद् गुणत्वपदात् पञ्चमी न स्यादित्याह—नापीति, गुणत्वपदस्य लक्षणया गुणबोधकत्वे तु गुणस्य द्रव्याश्रितत्वेन गुणत्वपदात् पञ्चमी संभवत्येवेत्युक्तम्—अलाक्षणिकत्वपक्षे इति। गुणपदार्थमाह—किं त्विति, उदाहरति—जाड्यादेरिति। हेतौ गुणत्वविशेषणप्रयोजनमाह—हेताविति, 'पितुः पाण्डित्येन पुत्र आहूतः' इत्यत्राह्वाने पाण्डित्यस्य हेतुत्वेपि पितृवृत्तित्वेन पुत्रवृत्तित्वाभावात् पुत्रगुणत्वं

ज्ञाप्यस्य वाऽऽश्रये आश्रितत्वम्, जाड्यादेः स्वप्रयोज्यबन्धाश्रये धूमादेश्च स्वज्ञाप्यवह्न्याद्याश्रये आश्रितत्वाद् गुणत्वम्। हेतो तद्विशेषणप्रयोजनञ्च 'पितुः पाण्डित्येन पुत्र आहूतः' धूमस्य स्वस्मिन् सत्त्वेन पर्वतो वह्निमान्' इत्यादौ पञ्चमीवारणम्।

ज्ञापकत्वं च तज्ज्ञानजनकप्रमाविषयत्वम्, ज्ञाप्यत्वमपि प्रमाजन्यज्ञानविषयत्वम्, अतो वह्न्यादेर्व्याप्यताभ्रमेण धूमादिज्ञापकत्वसत्त्वेपि 'वह्निना वह्नेर्वा धूमवानयम्' इत्यादयो न प्रयोगाः। प्रमात्वं च यावद्भ्रमभिन्नत्वरूपं विवक्षणीयं तेन 'धूमव्याप्यो वह्निः' इत्यादिज्ञानस्य वह्नित्वाद्यंशे प्रमात्वमादाय नोक्तातिप्रसङ्गः। द्रव्यत्वादेः प्रमेयत्वावच्छिन्नवह्न्यादिज्ञापकत्वेऽपि

नास्तीति पञ्चमीपरिहारस्तथा 'धूमस्य स्वस्मिन् सत्त्वेन पर्वतो वह्निमान्' इत्यत्र सत्त्वस्य धूमगुणत्वमस्ति न तु पर्वतगुणत्वमिति सत्त्वपदात् पञ्चमीवारणमेव प्रयोजनमित्यर्थः। अत्र च "विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्" इति सूत्रं द्रष्टव्यम्।

ज्ञापकत्वमिति–यथा–वह्निज्ञानजनिका या धूमप्रमा तादृशप्रमा-विषयत्वं ज्ञापकत्वं धूमस्य। धूमप्रमाजन्यं यद्वह्निज्ञानं तादृशज्ञानविषयत्वं ज्ञाप्यत्वं तच्च वह्नेरित्यर्थः। प्रमात्वप्रवेशस्य फलमाह–अत इति, वह्नौ धूमव्याप्यत्वभ्रमे जाते वह्नेर्धूमज्ञापकत्वसंभवेपि धूमज्ञानजनकप्रमाविषयत्वरूपस्य धूमज्ञापकत्वस्य वह्नावऽसत्त्वात् 'वह्निना धूमवान्' 'वह्नेर्धूमवान्' इत्यादयः प्रयोगा न भवन्ति। उक्तज्ञाप्यज्ञापकलक्षणप्रविष्टप्रमायां यावद्भ्रमभिन्नत्वस्य (व्याप्यवृत्तित्वस्य) विवक्षायाः फलमाह–तेनेति धूमव्याप्यो वह्निः इत्यादिज्ञानस्य वह्न्याद्यंशे प्रमात्वाद् वह्नेस्तादृशप्रमाविषयत्वेऽपि उक्तातिप्रसङ्गः 'वह्नेर्धूमवान्' इत्यादिप्रयोगापत्तिर्नास्ति–'धूमव्याप्यो वह्निः' इत्यादिज्ञानस्य धूमव्याप्यत्वांशे भ्रमात्मकत्वाद् वह्न्यंशे प्रमात्वेपि साकल्येन प्रमात्वाभावेन यावद्भ्रमभिन्नत्वा-भावादित्यर्थः। द्रव्यत्वादेरिति–यत्र द्रव्यत्वं तत्र प्रमेयत्वं भवत्येवेति व्याप्त्या यद्यपि प्रमेयत्वेन रूपेण वह्नेर्ज्ञापकत्वं द्रव्यत्वस्यास्त्येव तथा वह्नित्वेन वह्नेर्ज्ञापकत्वमपि विशिष्टद्रव्यत्वत्वेन रूपेण द्रव्यत्वस्यास्त्येव यथा

विशिष्टद्रव्यत्वत्वादिना वह्नित्वाद्यवच्छिन्नज्ञापकत्वेऽपि च 'पर्वतो वह्निमान् द्रव्यत्वाद् द्रव्यत्वेन वा' इत्यादिर्न प्रयोगः– अन्वयितावच्छेदकवह्नित्वद्रव्यत्वत्वादिना ज्ञाप्यज्ञापकभावस्य तृतीयादिना बोधनात् तत्र तेन रूपेण ज्ञाप्यज्ञापकभावविरहात्।

एवं ज्ञाप्यवह्न्यादिमत्त्वान्वयितावच्छेदकपर्वतत्वावच्छिन्नांशे ज्ञापकत्वं ज्ञाप्यत्वं वा प्रतीयते इत्यपि नियमस्तेन 'पर्वतो वह्निमान् महानसत्वात् तेन वा' इत्यादयो न प्रयोगाः।

अत्रेदमवधेयम्–'पर्वतो वह्निमान् धूमान्न द्रव्यत्वान्नापि महानसत्वात्' इत्यादौ नञा वह्न्यादौ द्रव्यत्वमहानसत्वादि-

---

विशिष्टद्रव्यत्वं हि धूमविशिष्टपर्वतवृत्तित्वाद् धूमविशिष्टपर्वतत्वरूपमेव तच्च पर्वतेऽस्त्येवेति तस्य तत्र पर्वते वह्नित्वेन वह्नेर्ज्ञापकत्वं विज्ञेयम् तथापि 'पर्वतो वह्निमान् द्रव्यत्वात्' 'पर्वतो वह्निमान् द्रव्यत्वेन' इत्यादयः प्रयोगा न भवन्ति=अत्रान्वयितावच्छेदकं यद् वह्नित्वं द्रव्यत्वत्वं च ताभ्यामेव रूपाभ्यां तृतीयादिना ज्ञाप्यज्ञापकभावो बोधयितुं शक्यते न तु प्रमेयत्वादिना रूपेण, तत्र=उक्तोदाहरणे च तेन रूपेण=वह्नित्वद्रव्यत्वत्वरूपेण वह्निद्रव्यत्वयोर्ज्ञाप्यज्ञापकभाव एव नास्ति यस्य तृतीयादिना बोधनं स्यादिति न 'पर्वतो वह्निमान् द्रव्यत्वात्' इत्यादिप्रयोगापत्तिरित्यर्थः।

एवमिति–यथा वह्नित्वेन धूमत्वेनैव ज्ञाप्यज्ञापकभावोस्ति एवं ज्ञाप्यो यो वह्निस्तादृशवह्निमत्त्वस्य यदन्वयितावच्छेदकं पर्वतत्वं तादृशपवर्तत्वावच्छिन्नस्यापि ज्ञापकत्वं ज्ञाप्यत्वं वा प्रतीयते यथा धूमविशिष्टपर्वतस्य ज्ञापकत्वं वह्निविशिष्टपर्वतस्य च ज्ञाप्यत्वमित्यपि नियमस्तथा च यथा 'पर्वतो वह्निमान् धूमविशिष्टपर्वतत्वात्' इति प्रयोगो भवति तथा महानसत्वस्य पर्वतेऽसत्त्वेन ज्ञाप्यवह्निमत्त्वान्वयितावच्छेदकत्वाभावात् पर्वतवृत्तिवह्निज्ञापकत्वं न संभवतीति 'पर्वतो वह्निमान् महानसत्वात्' इत्यादयः प्रयोगा अपि न भवन्तीत्यर्थः।

स्वाभिप्रायं प्रकटयति–अत्रेदमिति, यद्यपि तत्र=पर्वते वह्नौ प्रमेयत्वेन रूपेण द्रव्यत्वज्ञानज्ञाप्यत्वमस्त्येव महानसे च वह्नेर्वह्नित्वरूपेणापि

ज्ञानज्ञाप्यत्वाभावबोधने बाधः, तत्र प्रमेयत्वादिना द्रव्यत्वादि-ज्ञानज्ञाप्यत्वस्य महानसादौ महानसत्वादिज्ञानज्ञाप्यत्वस्य च सत्त्वात् (सत्त्वेपि) वह्नित्वादिना द्रव्यत्वादिज्ञाप्यत्वस्य पर्वतादौ महानसत्वादिज्ञाप्यत्वस्य चाऽप्रसिद्ध्या नाभावप्रत्यायनसंभव इति ज्ञानप्रयोज्यत्वं ज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वरूपं समभिव्याहृत-पर्वतादिविशेष्यतानिरूपितं विधेयत्वं च विशकलितं पञ्चम्यर्थः, विशिष्टलाभोऽन्वयबलात्, एवं चोक्तस्थले नञा विधेयतायां द्रव्यत्वमहानसत्वादिज्ञानप्रयोज्यत्वाभावः प्रत्याय्यते, तत्प्रयोज्यत्वं च प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नविधेयतायां प्रसिद्धम्।

न चैवम् 'पर्वतो वह्निमान् न धूमात्' इत्यादेरपि प्रसङ्गः।

महानसत्वज्ञानज्ञाप्यत्वमस्ति तथापि 'पर्वतो वह्निमान् धूमान्न द्रव्यत्वान्नापि महानसत्वात्' इत्यादौ नञा वह्न्यादौ द्रव्यत्वमहानसत्वादिज्ञानज्ञाप्यत्वाभावबोधनं न संभवति–वह्नित्वेन रूपेण वह्नेर्द्रव्यत्वज्ञाप्यत्वस्याऽप्रसिद्धत्वात् पर्वते च वह्नेर्महानसत्वज्ञाप्यत्वस्याऽप्रसिद्धत्वाद् अप्रसिद्धप्रतियोगिकाभावस्य बोधनासंभवादिति हेतोर्ज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वरूपं य**ज्ज्ञानप्रयोज्यत्वं** समभिव्याहृतपर्वतादिविशेष्यतानिरूपितं यद् **विधेयत्वं** च तयोः पञ्चम्या विशकलिता खण्डश एव शक्तिः स्वीक्रियते विशिष्टलाभः=ज्ञान-प्रयोज्यविधेयत्वलाभश्चाकाङ्क्षावशादेव जायते तथा चोक्तस्थले **द्रव्यत्वज्ञानप्रयोज्यवह्निविधेयत्वस्य** महानसत्वज्ञानप्रयोज्यपर्वतीय-वह्निविधेयत्वस्य च विशिष्टस्याऽप्रसिद्ध्या तदऽभावबोधनाऽसंभवेपि **वह्निविधेयतायां द्रव्यत्वमहानसत्वादिज्ञानप्रयोज्यत्वाभावो** नञा बोधयितुं शक्यते–**द्रव्यत्वज्ञानप्रयोज्यत्वस्य** प्रमेयत्वावच्छिन्नविधेयतायां प्रसिद्ध**त्वात्, महानसत्वज्ञानप्रयोज्यत्वस्य महानसीयवह्निविधेयतायां प्रसिद्धत्वात् तदभावबोधने विरोधाभावादित्यर्थः।**

ननु ज्ञानप्रयोज्यत्वे विधेयत्वे च पृथक् पृथक् शक्तिस्वीकारेण यथोक्तरीत्या वह्निविधेयतायां द्रव्यत्वज्ञानप्रयोज्यत्वाभावस्य सत्त्वात् 'पर्वतो वह्निमान् धूमान्न द्रव्यत्वात्' इति प्रयोगो भवति एवं तत्तद्वह्नित्वावच्छिन्नविधेयता

धूमत्वाद्यवच्छिन्नविषयकज्ञानाप्रयोज्यतत्तद्वह्नित्वाद्यवच्छिन्नविधेयताया वह्न्यादावबाधितत्वादिति वाच्यम्, पर्वतादिविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वाद्यवच्छिन्नविधेयतात्वावच्छेदेन विधेयतायां नञाऽभावान्वयबोधोपगमात्।

यत्र वह्नित्वावच्छिन्नविधेयतात्वमन्वयितावच्छेदकं तत्रैव तदवच्छेदेनेतरान्वयः संभवति, अत्र च वह्नित्वावच्छिन्नत्वाविशेषितं विधेयतात्वमेव तथेति कथं तदवच्छेदेनाभावान्वय इति तु न शङ्क्यम्–पञ्चम्याद्यर्थविधेयताया वह्न्यादौ

हि तत्तद्धूमत्वावच्छिन्नविषयकज्ञानप्रयोज्या भवति न तु सामान्यतो धूमत्वावच्छिन्नविषयकज्ञानप्रयोज्येति धूमत्वावच्छिन्नविषयकज्ञानाऽप्रयोज्यायास्तत्तद्वह्नित्वावच्छिन्नविधेयताया वह्नावऽबाधितत्वात् 'पर्वतो वह्निमान् न धूमात्' इत्यपि प्रयोगः स्यादित्याशङ्क्याह–न चैवमिति। उत्तरमाह–पर्वतादीति, 'पर्वतो वह्निमान् न धूमात्' इत्यत्र नञा पर्वतनिष्ठविशेष्यतानिरूपिता या वह्नित्वावच्छिन्ना यावद्विधेयता तादृशविधेयतात्वावच्छेदेन धूमत्वावच्छिन्नविषयकज्ञानाऽप्रयोज्यत्वं बोधयितुं शक्यते तत्तु न संभवति–पर्वतनिष्ठविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नविधेयतात्वावच्छेदेन धूमत्वावच्छिन्नविषयकज्ञानाऽप्रयोज्यत्वस्याऽसत्त्वादिति न 'पर्वतो वह्निमान् न धूमात्' इति प्रयोगस्यापत्तिरित्यर्थः।

ननु 'पर्वतो वह्निमान् न धूमात्' इत्यत्र विधेयतात्वेनैव विधेयता पञ्चम्यर्थोऽस्ति न तु वह्नित्वावच्छिन्नविधेयता पञ्चम्यर्थो न वा वह्नित्वावच्छिन्नविधेयतात्वमन्वयितावच्छेदकं तथा च यत्र वह्नित्वावच्छिन्नविधेयतात्वमन्वयितावच्छेदकं स्यात्तत्रैव तदवच्छेदेन वह्नित्वावच्छिन्नविधेयतात्वावच्छेदेनेतरस्य=अभावादिपदार्थस्यान्वयः सम्भवति न त्वत्रापि अत्र तु = वह्नित्वावच्छिन्नत्वेनाऽविशेषितमेव विधेयतात्वं तथा=अन्वयितावच्छेदकमस्तीति कथं तदवच्छेदेन=वह्नित्वावच्छिन्नविधेयतात्वावच्छेदेनाऽभावान्वयः= धूमत्वावच्छिन्नविषयकज्ञानप्रयोज्यत्वाभावस्यान्वयः स्यात्? तथा च किंचिद्विधेयतायामभावान्वयो वक्तव्यस्तद्विधेयतायां च धूमत्वावच्छिन्न- विषयकज्ञानप्रयोज्यत्वाऽभावस्य न बाध इति 'पर्वतो वह्निमान् न धूमात्' इति

वह्नित्वाद्यवच्छेदेनान्वयोपगमात् तदवच्छेदेन तदन्वये चावच्छेदकतद्रूपस्य तद्विशेषणांशे धर्मिपारतन्त्र्येण प्रकारत्वात्। प्रकृते स्वरूपसंबन्धरूपवह्नित्वाद्यवच्छिन्नत्वेन सहितस्य विधेयतात्वस्यैवान्वयितावच्छेदकत्वात्।

वह्न्यादिपदमेव तदवच्छिन्नविधेयताशालिज्ञानपरं तदुत्तरमतुबादिप्रत्ययो विशेष्यतारूपसंबन्धपर इति प्राचीनमते तु वह्नित्वाद्यवच्छिन्नविधेयतात्वस्यान्वयितावच्छेदकत्वम-विवादमेव।

प्रयोग: स्यादेवेति "पर्वतादिविशेष्यतानिरूपित" इत्यादिपरिहारो न युक्तिसंगत इत्याशङ्कायामाह–यत्रेति। परिहारमाह–पञ्चम्याद्यर्थेति, तदवच्छेदेन=वह्नित्वावच्छेदेन तदन्वये=पञ्चम्यर्थविधेयताया अन्वये चावच्छेदकतद्रूपस्य=वह्नित्वस्य तद्विशेषणांशे=वह्निविशेषणीभूतपञ्चम्यर्थविधेयतायां धर्मिपारतन्त्र्येण=वह्निद्वारा प्रकारत्वादित्यन्वयः। उपसंहरति–प्रकृते इति, अत्र विधेयतायां यद्यप्यनतिप्रसक्तत्वरूपं वह्नित्वावच्छिन्नत्वं न संभवति=जलत्वाद्य-वच्छिन्नत्वस्यापि संभवात् तथापि स्वरूपसंबन्धरूपं तु संभवतीति स्वरूपसंबन्धरूपं यद् वह्नित्वावच्छिन्नत्वं तेन सहितस्यैव विधेतात्वस्यान्वयिता-वच्छेदकत्वं प्राप्तं तथा च वह्नित्वस्य विधेयताविशेषणत्वे प्राप्ते वह्नित्वावच्छिन्नविधेयतात्वमेवाऽन्वयितावच्छेदकं जातं वह्नित्वावच्छिन्न-विधेयतात्वावच्छेदेन तु धूमत्वावच्छिन्नविषयकज्ञानाऽप्रयोज्यत्वं नास्त्येवेति न 'पर्वतो वह्निमान् न धूमात्' इति प्रयोगस्यापत्तिरित्यर्थः।

प्राचीनमतमाह–वह्न्यादिपदमिति, **वह्निपदं वह्नित्वावच्छिन्न-विधेयताशालिज्ञानपरं वह्न्यादिपदोत्तरवर्तमानमतुबादिप्रत्ययश्च विशेष्यतारूपसंबन्धपरः पञ्चम्यर्थश्च पूर्ववत् प्रयोज्यत्वं तथा** च 'पर्वतो वह्निमान्' इत्यत्र **'धूमज्ञानप्रयोज्यं यद् वह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकज्ञानं तद्विशेष्यताश्रयः पर्वतः' किं वा 'विशेष्यतासंबन्धेनोक्त-विधेयताकज्ञानवान् पर्वतः' इति शाब्दबोधः, उक्तानुमितौ पर्वते विशेष्यता भासते** एव। एतादृशप्राचीनमते तु **वह्नित्वावच्छिन्न-**

विधेयतायास्तत्तत्संबन्धावच्छिन्नविधेयतात्वेन पञ्चम्याद्यर्थत्वं स्वीकरणीयं तेन 'अयं जानाति आत्मत्वान्न द्रव्यत्वात्' इत्यादौ विषयतासंबन्धावच्छिन्नायां प्रकृतविशेष्यतानिरूपितज्ञानविधेयतायां द्रव्यत्वादिरूपलिङ्गज्ञानप्रयोज्यत्वसत्त्वेपि नावच्छेदकावच्छेदेनाऽभावान्वयायोग्यत्वम्—संबन्धविशेषावच्छिन्नविधेयतात्वरूपाऽन्वयितावच्छेदकावच्छेदेनाऽभाववत्त्वबोधात्।

विधेयतात्वस्याऽन्वयितावच्छेदकत्वमऽविवादमेव वह्निपदस्यैव **वह्नित्वावच्छिन्नविधेयताशालिज्ञानपरत्वात्,** वह्नित्वावच्छिन्**नविधेयतात्वावच्छेदेन** तु धूमत्वावच्छिन्नविषयकज्ञानप्रयोज्यत्वाभावस्य बाधात् 'पर्वतो वह्निमान्न धूमात्' इत्यादिप्रयोगस्यापत्तिर्नास्त्येवेत्यर्थः।

नवीनमतं परिष्करोति—विधेयताया इति, तत्तत्संबन्धावच्छिन्नैव विधेयता पञ्चम्यर्थ इत्यर्थः। फलमाह—तेनेति, यदि **तत्तत्संबन्धावच्छिन्नविधेयता पञ्चम्यर्थो न** स्यात्तदा 'अयं जानाति आत्मत्वान्न द्रव्यत्वात्' इति प्रयोगस्याऽप्रामाण्यं स्यात्—घटादिद्रव्येपि विषयतासंबन्धेन ज्ञानं वर्तते इति तत्र ज्ञानत्वावच्छिन्नविधेयतायां द्रव्यत्वज्ञानाप्रयोज्यत्वस्याभावात् तत्र **द्रव्यत्वस्यैव** ज्ञानप्रयोजकत्वात्, यदा च **तत्तत्संबन्धावच्छिन्नविधेयता पञ्चम्यर्थस्तदा** विषयतासंबन्धावच्छिन्नायां प्रकृत (घटादिनिष्ठ) विशेष्यतानिरूपितज्ञाननिष्ठविधेयतायां द्रव्यत्वरूपलिङ्गज्ञानप्रयोज्यत्वस्य सत्त्वेपि. अवच्छेदकावच्छेदेन= ज्ञानत्वावच्छिन्नविधेयतात्वावच्छेदेनाऽभावान्वयस्य=**द्रव्यत्वज्ञानप्रयोज्यत्वाभावान्वयस्याऽयोग्यत्वं** नास्ति—**संबन्धविशेषावच्छिन्नविधेयतात्वरूपं यदन्व**यितावच्छेदकं तदवच्छेदेनैवाऽभाववत्त्वबोधात्= अभावान्वयबोधस्य जायमानत्वात्, तथा च 'अयं जानाति (ज्ञानवान्) आत्मत्वान्न द्रव्यत्वात्' इत्यत्र **समवायसंबन्धावच्छिन्नैव विधेयता पञ्चम्यर्थोस्ति** समवायसंबन्धावच्छिन्नज्ञानीयविधेयतायां च आत्मत्वज्ञानप्रयोज्यत्वमेवास्ति न तु द्रव्यत्वज्ञानप्रयोज्यत्वमिति द्रव्यत्वज्ञानप्रयोज्यत्वाभावाऽन्वययोग्यतायाः सत्त्वान्न 'अयं जानाति आत्मत्वान्न द्रव्यत्वात्' इति प्रयोगस्यानुपपत्तिरित्यर्थः।

एवं ज्ञानप्रयोज्यत्वप्रविष्टं ज्ञानमपि तत्तत्संबन्धावच्छिन्न-प्रकारकत्वविशेषितमर्थः, तेन समवायेन हेतुत्वपरस्य 'अयं वह्निमान् तद्रूपान्न तु धूमात्' इति प्रयोगस्य नाऽयोग्यता—वह्निविधेयतायां संयोगेन धूमप्रकारकज्ञानप्रयोज्यत्वसत्त्वेऽपि समवायसंबन्धावच्छिन्नतत्प्रकारताशालिज्ञानप्रयोज्यतात्वरूपा-न्वयितावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्याऽबाधात्। संबन्धविशेष-घटितधर्मस्यान्वयितावच्छेदकतया भाननियामकं तु तात्पर्यमेव। वह्न्यादिविधेयताया व्याप्त्यादिघटकाभावादिज्ञानप्रयोज्यत्व-सत्त्वेपि 'पर्वतो वह्निमानऽभावात्' इत्यादिर्न प्रयोगः—

साध्यनिष्ठविधेयतां परिष्कृत्य विधेयताप्रयोजकज्ञानं परिष्करोति—एवमिति, यथा विधेयतायां तत्तत्संबन्धावच्छिन्नत्वस्य निवेशः **कृत एवं ज्ञानप्रयोज्यत्वमपि यद्विधेयतायां वर्तते तत्प्रविष्टं** यज्ज्ञानं **प्रयोजकीभूतज्ञानं तन्निष्ठप्रकारकत्वेपि तत्तत्संबन्धावच्छिन्नत्वस्य** निवेशः कार्य इति यद् धूमपदस्य **धूमज्ञानमर्थ इत्युक्तं** धूमपदस्य **तत्तत्संबन्धावच्छिन्न-प्रकारकत्वविशिष्टं ज्ञानमर्थ** इत्यर्थः। फलमाह—तेनेति, **अयम्=वह्न्यवयवः वह्निमान् तद्रूपात्=वह्नित्वात्,** वह्न्यवयवे समवायेन वह्नित्वं वर्तते तदेव हेतुः, वह्न्यवयवे समवायेन धूमस्य वह्निज्ञापकत्वं न संभवतीत्युक्तम् 'न धूमात्' इति। अयोग्यताऽभावमुपपादयति—वह्नीति। यदि **तत्तत्संबन्धावच्छिन्न-प्रकारकत्वविशिष्टज्ञानस्य** ज्ञानप्रयोज्यत्वांशे प्रवेशो न स्यात्तदा 'अयं वह्निमान् तद्रूपान्न तु धूमात्' इति प्रयोगस्य प्रामाण्यं न स्यात्—संयोग-संबन्धावच्छिन्नप्रकारकत्वविशिष्टधूमज्ञानप्रयोज्यत्वस्यैव वह्निनिष्ठविधेयतायां सत्त्वेन संयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रकारकत्वविशिष्टधूमज्ञानप्रयोज्यत्वाभाव-स्याऽसत्त्वात्, यदा च **तत्तत्संबन्धावच्छिन्नप्रकारकत्वविशिष्टमेव ज्ञानं ज्ञानप्रयोज्यत्वांशे** प्रविष्टं तदा तु 'अयं वह्निमान् तद्रूपाद् न तु धूमात्' इत्यत्र **समवायेनैव हेतोर्हेतुत्वमभीष्टमस्तीति** प्रयोजकीभूतहेतुज्ञाननिष्ठं प्रकारकत्वं समवायसंबन्धावच्छिन्नं जातमिति समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रकार-कत्वविशिष्टहेतुज्ञानं प्रयोजकं ग्राह्यं तथा च वह्निविधेयतायां संयोगेन धूमप्रकारकं यज्ज्ञानं तत्प्रयोज्यत्वसत्त्वेपि=संयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रकारकत्वविशेषित-

मुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारताया एव निवेशनीयत्वादिति दिक्।

'केन हेतुना' 'कस्मै हेतवे' इत्यादौ विभक्तिभिर्हेतुताविशिष्टे हेतुता बोधयितुमशक्या–पौनरुक्त्यादिति तु न शङ्क्यम्–हेतुशब्दस्य स्वरूपयोग्यपरत्वात् विभक्तेः

धूमज्ञानप्रयोज्यत्वसत्त्वेपि समवायसंबन्धावच्छिन्ना या तत्प्रकारता धूमनिष्ठा प्रकारता तादृशप्रकारताशालि (समवायसंबन्धाविच्छन्नप्रकारकत्वविशिष्टम्) **यज्ज्ञानं** समवायेन धूमज्ञानं **तादृशज्ञानप्रयोज्यतात्वरूपं यदन्वयितावच्छेदकं तदवच्छिन्नाभावस्य**=समवायेन **धूमज्ञानप्रयोज्यत्वाभावस्यात्र** वह्निविधेयतायामऽबाधात्=संभवात्=वह्निविधेयतायां समवायेन धूमज्ञानप्रयोज्यत्वस्याऽसंभवात् वह्नित्वज्ञानप्रयोज्यत्वस्य च संभवात् 'अयं वह्निमान् तद्रूपात्र तु धूमात्' इति प्रयोगस्याऽयोग्यता=अनुपपत्तिर्नास्तीत्यर्थः। ननु साध्यनिष्ठविधेयतायां प्रयोजकीभूतज्ञाननिष्ठप्रकारतायां चामुकसंबन्धावच्छिन्नत्वमस्ति अमुकसंबन्धावच्छिन्नत्वं नास्तीत्यत्र किं नियामकमित्याशङ्क्याह–संबन्धविशेषेति, धर्मस्य=विधेयतात्वादेः। ननु वह्निविधेयतां **व्याप्तिविशिष्टधूमज्ञानप्रयोज्यत्वं** वक्तव्यं व्याप्तिश्च **साध्याभाववदऽवृत्तित्वमिति** वह्निविधेयतायां व्याप्तिविशिष्टधूमज्ञानघटकाभावप्रयोज्यत्वमपि प्राप्तमिति 'पर्वतो वह्निमानभावात्' इत्यपि प्रयोगः स्यादित्याशङ्क्याह–वह्न्यादीति। प्रयोगापत्त्यऽभावे हेतुमाह–मुख्येति, अत्र मुख्यविशेष्यता पर्वतनिष्ठा ग्राह्या तथा च पर्वतनिष्ठमुख्यविशेष्यतानिरूपिता प्रकारता धूमे एव वर्तते न तूक्ताभावे इति न 'पर्वतो वह्निमानभावात्' इति प्रयोगापत्तिः। धूमनिष्ठापि सा प्रकारता **स्वनिरूपितप्रकारितावत्त्वसंबन्धेन धूमज्ञाने वर्तते** स्वं धूमनिष्ठप्रकारता। **उक्ताभावे तु व्याप्तिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारता वर्तते.** व्याप्तौ च धूमनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारता वर्तते. धूमे च पर्वतनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारता। मुख्यविशेष्यता पर्वते एवेत्यर्थः।

केनेति–'केन हेतुना' इत्यत्र तृतीयया हेतुत्वं बोध्यते प्रकृतिभूतहेतुशब्देन च **हेतुत्वविशिष्टहेतुपदार्थे बोध्यते हेतुत्वविशिष्टे हेतुत्वं च न** बोधयितुं शक्यते पौनरुक्त्याद् उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यापाताच्चेत्यर्थः।

फलोपधानपरत्वात् 'दण्डवान् रक्तदण्डवान्' इतिवत् कार्यविशेषानुपरक्तहेतुताविशिष्टे कार्यविशेषोपरक्तहेतुता-बोधेऽनाकाङ्क्षताविरहाच्च। न चान्वयबोधसंभवेपि हेतुशब्द-प्रयोगवैयर्थ्यमाफलोपधायकतालाभे स्वरूपयोग्यताया अर्थाल्लाभसंभवादिति वाच्यम्, विभक्तेरन्यार्थताया अप्यन्यत्र दृष्टत्वाद् हेतुतापरत्वनिश्चयार्थं तत्प्रयोगात्।

सहार्थयोगेऽपि साहित्यप्रतियोगिवाचकपदात् तृतीया— 'पुत्रेण सहागतः' इत्यादौ।

अथ यदि सहशब्दार्थः समभिव्याहृतपदोपस्थाप्यक्रिया-समानकालीनक्रियान्वयित्वम्, तदन्वयित्वं च समभि-व्याहृतक्रियाबोधकपदेन क्रियाया यादृशः संबन्धः साहित्यान्व-

---

उत्तरमाह—हेतुशब्दस्येति, हेतुशब्देन **स्वरूपयोग्यतामात्रविशिष्टो हेतूर्बोध्यते** तृतीयया च **फलजनकत्वविशिष्टहेतुत्वं बोध्यते** तथा च यथा 'दण्डवान् रक्तदण्डवान्' इत्यत्र पूर्वोक्तरीत्या नान्वयबोधानुपपत्तिस्तथात्रापि नान्वयबोधानुपपत्तिरित्यर्थः। ननु यत्र फलोपधायकता=फलजनकता भवति तत्र स्वरूपयोग्यतापि भवत्येवेति तृतीयया **फलोपधायकतायां लाभे** स्वरूपयोग्यताया अप्यर्थाल्लाभसंभवाद्धेतुशब्दप्रयोगवैयर्थ्यं तु स्यादेवेत्याशङ्क्याह न चेति। परिहारमाह—विभक्तेरिति, तृतीया तु करणत्वादावपि भवतीति हेतुशब्दप्रयोगं विना तृतीयाया हेतुत्वपरत्वनिश्चयो न संभवतीति न हेतुशब्द-प्रयोगवैयर्थ्यम्। तत्प्रयोगात्=हेतुशब्दप्रयोगात्।

सहार्थेति—सहार्थयोगे=प्रतियोगित्वसंबन्धेन साहित्यार्थः साहित्य-प्रतियोगिपुत्रादौ वर्तते इति पुत्रादिपदात् "सह युक्तेऽप्रधाने" इत्यनेन तृतीया भवतीत्यर्थः।

शङ्कते—अथेति, 'पुत्रेण सहागतः' इत्यत्र समभिव्याहृतपदम् 'आगतः' इति क्रियाबोधकपदं तदुपस्थाप्या या पुत्रनिष्ठाऽऽगमनक्रिया तत्समानकालिका या पितृनिष्ठाऽऽगमनक्रिया तदन्वयित्वं (तदाश्रयत्वम्) सहशब्दार्थः।

यिनि प्रत्याय्यते तादृशतत्संबन्ध एव स च 'पुत्रेण' इत्यादौ कर्तृत्वम्, 'दध्ना सहौदनो भुज्यते' इत्यादौ कर्मत्वादिः, तृतीयार्थोपि स एव संबन्धः, तथा च पुत्रकर्तृकागमनसमान-कालीनागमनकर्तृत्वदधिकर्मकभोजनसमानकालीनभोजनकर्मत्वादिकं पुरुषौदनादौ तत्र तत्र प्रतीयते इत्युच्यते? तदा सहशब्देनैव तत्तत्क्रियाकर्तृत्वबोधने क्रियापदवैयर्थ्यम्, द्विधाक्रिया-भानस्याऽनुपयुक्तत्वात्, क्रियान्वयिनि क्रियान्वयबोध-स्योद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरभेदेन निराकाङ्क्षतयाऽसंभवाच्च।

न च तत्तत्क्रियासमानकालीनत्वमात्रं सहशब्दार्थः तस्य

उक्तक्रियान्वयित्वस्वरूपमाह—तदन्वयित्वमिति, साहित्यान्वयिनि=पितरि पुत्रे वा तादृशतत्संबन्ध एव=तादृश एव तत्संबन्धः=क्रियासंबन्धस्तदन्वयित्वपदार्थः। सः=क्रियासंबन्धश्च 'पुत्रेण सहागतः' इत्यादौ कर्तृत्वम् 'दध्ना सहौदनो भुज्यते 'इत्यादौ कर्मप्रत्ययस्थले कर्मत्वं तथा च 'पुत्रेण सहागतः' इत्यत्र सहशब्दार्थ आगमनकर्तृत्वम् 'दध्ना सहौदनो भुज्यते' इत्यादौ च भोजनक्रियाकर्मत्वं सहशब्दार्थः। तृतीयार्थोपि स एव=कर्तृत्वकर्मत्वादिरूपः संबन्ध एव। एतेन य एव **सहशब्दार्थः** स एव **तृतीयार्थ** इति प्राप्तम्, तथा च 'पुत्रेण सहागतः' इत्यत्र **'पुत्रकर्तृकागमनसमानकालीनागमनकर्तृत्वं** पुरुषे प्रतीयते 'दध्ना सहौदनो भुज्यते' इत्यत्र च **दधिकर्मकभोजनसमान-कालीनभोजनकर्मत्व**मोदने प्रतीयते इत्यन्वयः। स्वाभिप्रायं प्रकटयति—तदेति, एवं हि **सहशब्देनापि क्रियाकर्तृत्वादिकं बोध्यते** क्रियापदेनापि क्रिया**कर्तृत्वं बोध्यते** तत्र द्विधा क्रियाकर्तृत्वबोधनस्योपयोगा**भावात् क्रियापदवैयर्थ्यम्,** किं च क्रियान्वयिनि क्रियान्वयः संभवत्यपि न—क्रियान्वयिन उद्देश्यत्वेन क्रियाया एवोद्देश्यतावच्छेदकत्वात् क्रियाया एव च विधेयत्वात् **उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्ये च शाब्दबोधस्यानभिमतत्वा-दित्याह**—क्रियान्वयिनीति। "द्विधाक्रियाभानस्यानुपयुक्तत्वात्" इति पाठस्तु क्काचित्क एव। अत्र च "क्रियाभानस्य" इत्यत्र 'समानक्रियाभानस्य' इत्येवं पाठो युक्तः।

ननु न क्रियाकर्तृत्वं सहशब्दार्थः किं तु तत्तत्क्रियासमान-

च क्रियापदोपस्थापितक्रियायामेवान्वय इति क्रियापदसहित-शब्दादेवोक्तविशिष्टार्थलाभ इति वाच्यम्, एवं सति 'पुत्रेण सहागतः' इत्यादौ सहशब्दार्थस्य क्रियापदार्थान्वयित्वेनाऽन्य-सापेक्षतया तेन सह पुत्रशब्दस्य समासाऽसंभवेन 'सपुत्रः' इत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः, न ह्यत्र समासे सहार्थस्य प्राधान्यं येनान्यसापेक्षत्वेऽपि समासो भवेत् किं तु बहुव्रीहि-त्वादन्यपदार्थप्राधान्यमेवेति चेत्?

न—समभिव्याहृतपदोपस्थाप्यक्रियाकाल एव सह-शब्दार्थः तस्य क्रियान्वयिनि नामार्थे एवान्वयः। तादृशकाल-

---

कालीनत्वमात्रम्=पुत्रादिकर्तृकागमनादिक्रियासमानकालीनत्वम्: दध्यादि-कर्मकभोजनादिक्रियासमानकालीनत्वम्, तस्य च सहशब्दार्थस्य क्रिया-पदोपस्थापितक्रियायाम्=पित्रादिकर्तृकक्रियायामन्वयः—पुत्रकर्तृकागमनक्रिया-समानकालीना याऽऽगमनक्रिया तत्कर्ता पितेति वाक्यार्थस्तथा च क्रियापदसहितादेव सहशब्दादुक्तविशिष्टार्थस्य=पुत्रादिकर्तृकागमनादि-क्रियासमानकालीनक्रियाकर्तृत्वस्य लाभः संभवति न तु क्रियापदरहितादपि सहशब्दादिति न क्रियापदवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह—न चेति। उक्ते दोषमाह—एवमिति, यदि 'पुत्रेण सहागतः' इत्यादौ सहशब्दार्थस्य क्रियायामन्वयः स्यात्तदा सहशब्दस्याऽन्यसापेक्षतया=क्रियासापेक्षतया तेन=सहशब्देन सह पुत्रशब्दस्य समासो न स्यात् परस्परसापेक्षायोरेव समानसंभवादिति 'सपुत्र आगतः' इति प्रयोगो नोपपद्येतेत्यर्थः। उक्ते हेतुमाह—न हीति, प्राधान्ये सति त्वन्यसापेक्षत्वेपि समासो भवति यथा 'राजपुरुषः' इत्यत्र पुरुषपदार्थस्य प्रधानत्वात् तेन सह सुन्दरपदसमासेन 'सुन्दरराजपुरुषः' इत्येवं समासो भवति। 'सपुत्रः' इत्यत्र तु बहुव्रीहिसमासत्वादन्यपदार्थस्य=पितृपदार्थस्यैव प्राधान्यं न सहार्थस्य येनान्यसापेक्षत्वेपि समासो भवेदित्यर्थः।

अथेत्यादिनाशङ्कितं परिहरति—नेति, समभिव्याहृतपदम्=आगत इत्यादिपदम्। तस्य=सहशब्दार्थभूतस्यागमनादिक्रियाकालस्य। क्रियान्वयि-नामार्थे=पित्रादौ। तादृशेति—उक्तसहशब्दार्थभूतकालविशिष्टे नामार्थे पित्रादावा-

विशिष्टे नामार्थे क्रियान्वये च क्रियायामपि तादृशकालावच्छिन्नत्वं भासते—उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्, अतः क्रियाद्वयसमानकालीनत्वलाभ इति सामञ्जस्यात्।

अथवाऽऽगमनसमानकालीनाऽऽगमनादिकमेव सहशब्दार्थः तस्य कर्तृत्वादिसंबन्धेन पुरुषादावन्वयः, तादृशसंबन्धेन तद्विशिष्टे च 'आगतः' 'आगच्छति' इत्यादिपदोपस्थाप्याऽऽगमनकर्तृत्वादीनामन्वये न व्युत्पत्ति-

---

गमनादिक्रियान्वये कृते क्रियायामपि=पित्रादिसमवेतागमनादिक्रियायामपि तादृश- कालावच्छिन्नत्वम्=सहशब्दार्थभूतपुत्रकर्तृकागमनक्रियाकालावच्छिन्नत्वं भासते— क्रियाया उक्तसहार्थभूतकालस्य च पित्रादौ सत्त्वात् सामानाधिकरण्येन सहार्थभूतकालावच्छिन्नत्वं पित्रादिकर्तृकक्रियायां प्राप्तमित्यर्थः। उक्ते हेतुमाह—उद्देश्यतेति, उद्देश्यतावच्छेकावच्छेदेन=**उद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने विधेयान्वयस्य स्वीकारात्**—उद्देश्यतावच्छेदकं चात्र सहशब्दार्थभूत उक्तकालः कालाधिकरणे क्रियान्वये कृते क्रियायामपि तादृशकालावच्छिन्नत्वं प्राप्तमेव। उपसंहरति—अत इति, क्रियाद्वयस्य=पुत्रकर्तृकागमनादिक्रियायाः पितृकर्तृकागमनादिक्रियायाश्च समानकालिकत्वलाभ इत्यर्थः।

पक्षान्तरमाह—अथवेति। तस्य=उक्तसहशब्दार्थस्य। आदिपदात् कर्मत्वादिसंग्रहः। तादृशसंबन्धेन=कर्तृत्वसम्बन्धेन तद्विशिष्टे=सहशब्दार्थीभूतागमनसमानकालीनागमनादिविशिष्टे। व्युत्पत्तिविरोधाभावे हेतुमाह—विधेयस्येति, 'पुत्रेण सहागतः' इत्यत्र विधेयमागमनकर्तृत्वं तस्योक्तागमनविशिष्टेऽन्वयाद् उद्देश्यमाऽऽगमनविशिष्टम् उद्देश्यतावच्छेदकीभूतप्रकारश्चागमनमेव तयोश्चागमनकर्तृत्वागमनयोः परस्परं भेदान्न व्युत्पत्तिविरोधः उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरभेदे एव व्युत्पत्तिविरोधस्योक्तत्वात्। ननूक्तसहशब्दार्थस्य कर्तृत्वादिसंबन्धेनैव पित्रादावन्वय उक्तः संबन्धभूतं कर्तृत्वं च तत्क्रियाकर्तृत्वमेव तथा च सहशब्दार्थान्वयबलादेव पित्रादौ तत्क्रियाकर्तृत्वादिकस्य लाभः संभवतीति पुनः प्रकारतयापि क्रियापदेन

विरोधः। विधेयस्योद्देश्यतावच्छेदकप्रकाराऽभेदविरहात्। न च सहशब्दार्थान्वयबलादेव तत्क्रियाकर्तृत्वस्य पुरुषादौ लाभे प्रकारतयापि क्रियापदेन तत्प्रतिपादनमफलमिति तत्प्रयोगो व्यर्थ इति वाच्यम्, समभिव्याहृतपदेन तत्तत्क्रियाया अनुपस्थाने सहशब्देनापि तत्तत्क्रियाघटितसाहित्यस्य शक्यस्य बोधनं न संभवतीति क्रियापदप्रयोगस्यावश्यकत्वात्। सहशब्दार्थक्रियायाः कर्तृत्वादिसंबन्धेन नामार्थेऽन्वयश्च न व्युत्पत्तिविरुद्धः, सहशब्दस्याऽधातुत्वाद् निपातत्वाच्च।

न च "प्रासोष्ट शत्रुघ्नमुदारचेष्टमेका सुमित्रा सह लक्ष्मणेन" इत्यादौ शत्रुघ्नप्रसवलक्ष्मणप्रसवयोः समान-

---

तत्प्रतिपादनम्=कर्तृत्वप्रतिपादनम् निष्फलमेवेति तादृशकर्तृत्वप्रतिपादक-क्रियापदस्य प्रयोगो व्यर्थ एवेत्याशङ्क्याह—न चेति, 'आगच्छति' 'गच्छति' 'भुङ्क्ते' इत्यादिक्रियापदप्रयोगे सत्येव क्रियापदोपस्थाप्यतत्तत्क्रियाघटितस्य स्वशक्यार्थस्य सहशब्देन बोधनं संभवति **समभिव्याहृतक्रियापदोपस्थाप्याया एव क्रियाया सहशब्दार्थेऽन्तर्भावादिति न** क्रियापदप्रयोगो व्यर्थः किं त्वावश्यक एवेत्यर्थः। ननु कर्तृत्वसंबन्धो हि भेदसंबन्ध एवेति सहशब्दार्थस्य नामार्थे पुरुषे कथं भेदसंबन्धेनान्वयः स्यात् "निपातातिरिक्तनामार्थयोः ८" इत्याद्युक्तव्युत्पत्तिविरोधादित्याशङ्क्याह—सहशब्दार्थेति, नामार्थे निपातातिरिक्तनामार्थस्य धात्वर्थस्य च भेदसंबन्धेनान्वयो व्युत्पत्तिविरुद्धोस्ति न तु निपातार्थस्यापि सहशब्दश्च निपात एव न धातुरिति सहशब्दार्थस्य पुरुषे कर्तृत्वलक्षणभेदसंबन्धेनाप्यन्वये न व्युत्पत्तिविरोध इत्यर्थः। 'दध्ना सहौदनो भुज्यते' इत्यत्र तु भोजनसमानकालीनभोजनं सहशब्दार्थस्तस्य कर्मत्व-संबन्धेनौदनेऽन्वयः।

प्रथमं सहार्थमतमुद्दिश्याशङ्कते—न चेति, प्रसवद्वयस्यैकस्मिन् काले ह्यऽसंभवात् लक्ष्मणप्रसवक्रियायाः शत्रुघ्नप्रसवक्रियायाश्चैककालिकत्वं न संभवतीत्यर्थः। उत्तरमाह—तत्रापीति, तत्र='प्रसोष्ट' इत्युक्तोदाहरणे, स्थूल-कालगतैक्येन शत्रुघ्नप्रसवलक्ष्मणप्रसवक्रिययोः समानकालिकत्वं संभव-

कालीनत्वाभावात् क्रियाद्वयसमानकालीनतायाः सहशब्दार्थ-त्वाऽसंभव इति वाच्यम्, तत्रापि स्थूलकालघटितसमान-कालीनत्वसत्त्वात्। न च कालत्वेनैव कालस्य तदर्थान्तर्भावे पुत्रागमनपूर्वमागन्तरि 'आगतोयं न पुत्रेण सह' इति प्रयोगानुपपत्तिः—पुत्रागमनाधिकरणस्थूलकालवृत्त्याऽऽगमनकर्तृत्व-सत्त्वेनाऽन्वयितावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाहित्या-भावबाधादिति वाच्यम्, तत्र क्षणत्वेनैव कालस्य सहशब्दार्थेऽ-न्तर्भावनीयत्वात्।

एवं यत्रैककालेऽपि विभिन्नस्थले भुञ्जानमधिकृत्य 'न सह भुङ्क्ते इति प्रयुज्यते' तत्रैकशालारूपभोजनाधारोपि

तीत्यर्थः। ननु यदि कालत्वेनैव रूपेण कालस्य सहशब्दार्थघटकत्वमस्ति तदा पुत्रापेक्षया यः पुरुषः पूर्वमेवागतस्तमुद्दिश्य 'आगतोयं न पुत्रेण सह' इतीष्टोपि प्रयोगो नोपपद्येत—पितृपुत्रागमनक्रिययोः सूक्ष्मकालस्य भेदेपि स्थूलकालस्यैक्येन समानकालिकत्वसंभवात् पुत्रागमनपूर्वमागन्तरि पुरुषे पुत्रागमनाधिकरणीभूतो यः स्थूलकालस्तादृशस्थूलकालवृत्तिः यदागमनं तत्कर्तृत्वस्य सत्त्वेन अन्वयितावच्छेदकं यद्रूपमाऽऽगमनकर्तृत्वसमानाधि-करणपुत्रत्वं तादृशरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकं यत्साहित्यं तादृशसाहित्याभावस्य बाधात्=अत्र स्थूलकालघटितस्य पुत्रप्रतियोगिकसाहित्यस्यैव सत्त्वात्, साहित्याभावे एव च 'आगतोयं न पुत्रेण सह' इति प्रयोगस्येष्टत्वा-दित्याशङ्क्याह—न चेति। उत्तरमाह—तत्रेति, तत्र='आगतोयं न पुत्रेण सह' इत्यत्र कालस्य क्षणत्वेनैव रूपेण—सहशब्दार्थेऽन्तर्भावो विज्ञेयस्तथा च पुत्रागमनपित्रागमनयोरेकक्षणेऽसत्त्वेन साहित्याभावस्य सत्त्वादेव नोक्तप्रयोगानुपपत्तिरित्यर्थः।

एवमिति—यथोक्तस्थले क्षणत्वेनैव कालस्य सहशब्दार्थेऽन्तर्भावस्तथा एककालेऽपि विभिन्नस्थले भुञ्जानमधिकृत्य 'न सह भुङ्क्ते' इति प्रयुक्तस्य वाक्यस्योपपत्त्यर्थे **शालादिरूपभोजनाधिकरण**स्यापि सहशब्दार्थेऽन्तर्भावो विज्ञेयस्तथा च समानाधिकरणकभोजनं सहशब्दार्थस्तस्योक्तरीत्या कर्तृत्वसम्बन्धेन भोजनकर्तर्यऽन्वय इत्येकस्मिन् स्थले भोजने सति 'सह

सहशब्दार्थेऽन्तर्भावनीयः। अत एव "आलापाद् गात्रसंस्पर्शान्नि-श्वासात् सहभोजनात्" इत्यादिना पतितभोजनसमान-कालीनभोजनमात्रस्य पापजनकत्वं न बोध्यते—एकपङ्क्तेरपि विवक्षणात्। एवम्—

याजनं योनिसंबन्धं स्वाध्यायं सह भोजनम्।
सद्यः पतति कुर्वाणः पतितेन न संशयः॥

इत्यादावेकदैकपात्रभोजनस्यैव सद्यःपातहेतुत्वं प्रतीयते तत्र तादृशार्थस्यैव सहशब्देन विवक्षणात्।

अथ नामार्थस्यैव सहार्थविशेष्यतयाऽन्वयोपगमे 'पुत्रेण सह नाऽऽगच्छत्ययम्' इत्यादौ सहशब्दार्थपुत्रसाहित्याभाव एव पुरुषांशे नञा बोध्यते इत्युपगन्तव्यं तच्च नोपपद्यते, तथा

भुङ्क्ते' इति संभवति सहशब्दार्थीभूतसमानाधिकरणकभोजनाभावे च 'न सह भुङ्क्ते' इत्यप्युपपद्यते, अन्यथा समानकालिकभोजनस्य सत्त्वादेव 'न सह भुङ्क्ते' इति नोपपद्येतेत्यर्थः। अत एवेति—सहशब्दार्थे **दैशिकसामानाधिकरण्यस्यापि प्रवेशात्** "आलापाद् गात्रसंस्पर्शात्" इत्यत्र पतितभोजनसमानकालिकभोजनस्य न पापजनकत्वं प्रत्याय्यते अन्यथैकस्मिन् काले विभिन्नस्थलेपि भोजनेन पापं स्यादित्ये**कस्मिन् काले एकपङ्क्तौ पतितेन सह भोजनेन पापं भवतीति** बोध्यते तथा चात्र **समानपङ्क्तिकभोजनं सहशब्दार्थ** इत्यर्थः। एवमिति—यथोक्तस्थले समानपङ्क्तिकत्वस्य सहशब्दार्थेऽन्तर्भावस्तथा **समानपात्रकत्वस्यापि** सहशब्दार्थेऽन्तर्भावो विज्ञेयस्तथा च "याजनं योनिसंबन्धम्" इत्य**त्रैक-कालिकैकपात्रभोजनस्यैव** सद्यःपातहेतुत्वं प्रतीयते न तु विभिन्नपात्रक-भोजनस्यापीत्यर्थः। पतितेन=पतितेन सहेत्यर्थः। तादृशार्थस्य= **ऐककालिकैकपात्रभोजनस्य सहश**ब्दार्थत्वात्।

यदुक्तम्—"तस्य (सहशब्दार्थस्य) **क्रियान्वयिनि नामार्थे एवान्वयः"** इति तत्राशङ्कते—अथेति, यत्र **प्रतियोगिनोऽन्वयो भवति तत्रैव तदभावस्याप्यन्वयो भवतीति नामार्थस्यैव** यदि सहार्थविशेष्यत्वं नाम पुत्रेण सहागच्छति इत्यत्र सहार्थस्योक्तरीत्या यदि नामार्थे पुरुषेऽन्वयःतदा

सत्याख्यातार्थोद्देश्यतावच्छेदकतयैव नञर्थभानस्योपगन्तव्यतया प्रसज्यप्रतिषेधस्थले निषेधस्य प्राधान्येन भाननियमव्याघातात्। एवमनागच्छन्तमपि पुरुषमधिकृत्य तथाप्रयोगात् तत्राऽयोग्यता-प्रसङ्गाच्च। एतेन तत्र पर्युदासनञ्वत् क्रियायोगपरित्याग इत्युक्तावपि न प्रतीकारः।

न च तत्राऽऽगमनाभावकाल एव पुरुषान्वयी सहशब्दार्थः, तथा च पुत्राऽऽगमनाभावकालावच्छिन्नपुरुषे

'पुत्रेण सह नागच्छत्ययम्' इत्यत्र सहशब्दार्थपुत्रसाहित्याभावस्यापि नञर्थस्य पुरुषे एवान्वयः स्यात् स च न संभवति तथा सति=सहशब्दार्थपुत्रसाहित्याभावस्य पुरुषेऽन्वये सति **आख्यातार्थो य आश्रयत्वं तदुद्देश्यः** पुरुषस्तन्निष्ठा योद्देश्यता तादृशोद्देश्यतावच्छेकत्वं नञर्थाभावस्य स्यादिति नञर्थाभावस्य पुरुषविशेषत्वात् प्राधान्यं न स्याद् इष्टं च प्रसज्यप्रतिषेधस्थले निषेधस्य= नञर्थाभावस्य प्राधान्यमिति प्राधान्येन भाननियमस्य व्याघातः स्यात्, अस्ति चात्र प्रसज्यप्रतिषेध एव नञोऽसमस्तत्वादित्यर्थः। दोषान्तरमाह–एवमिति, सहशब्दार्थपुत्रसाहित्यस्य पुरुषेऽन्वयसंभवे एव तदभावस्यापि पुरुषेऽन्वयः संभवति तत्र यः खलु कदापि पुत्रेण सह नागच्छति तस्मिन् सहार्थीभूतपुत्रसाहित्यस्य बाधेन योग्यताया अभावात् सहार्थप्रतियोगिकाभावस्यापि योग्यता न स्यात्, भवति च तादृशमनागच्छन्तमपि पुरुषमधिकृत्य तथा='पुत्रेण सह नागच्छत्ययम्' इति प्रयोग इत्यर्थः। ननु यथा पर्युदासनञर्थस्य नामार्थेऽन्वयो भवति न क्रियायां तथा तत्र='पुत्रेण सह नागच्छत्ययम्' इत्यत्रापि न नञर्थस्य क्रियायामन्वयः स्वीक्रियते तथा चोक्तस्थले न नञर्थाभावस्य प्राधान्यापेक्षा येन तस्य नामार्थे विशेषणत्वेनाऽप्राधान्ये काचिदनुपपत्तिः स्यादित्याशङ्क्याह–एतेनेति, एवमप्युक्तरीत्याऽनागच्छन्तं पुरुषमधिकृत्य तथाप्रयोगे ह्यऽयोग्यताप्रसङ्गः स्यादेवेति नायमपि पक्षो युक्त इत्यर्थः।

ननु तत्र='पुत्रेण सह नागच्छत्ययम्' इत्यत्र पुत्रो नागच्छतीति पुत्रागमनाभावस्य सत्त्वात् तादृशाभावकाले पुरुषस्य च सत्त्वात् पुरुषे पुत्रागमनाभावकालावच्छिन्नत्वं वर्तते एवेति पुरुषान्वयी यः **पुत्रागमनाभावकालः** स एव सहशब्दार्थस्तथा चात्र पुत्रागमनाभावकालावच्छिन्ने

वर्तमानकालावच्छिन्नाऽऽगमनकर्तृत्वाभावः प्रतीयते इति न काचिदनुपपत्तिरिति वाच्यम्, यत्रास्य पुत्र आयाति न त्वयं तत्रापि तादृशप्रयोगात् तत्र च पुत्रागमनकालावच्छिन्नस्याऽऽ-गमनकर्तृत्वाभावस्य सत्त्वेऽपि पुत्रागमनाभावकालावच्छिन्नपुरुषे वर्तमानकालावच्छिन्नागमनकर्तृत्वाभावस्याऽसत्त्वेनाऽयोग्यतापातात्।

मैवम्—सहशब्दार्थस्तत्क्रियाकालः क्वचित् तत् क्रियान्वयिनि प्रथमान्तपदार्थेऽन्वेति क्वचिच्च समभिव्याहृत-क्रियायाम्। 'सपुत्र आगच्छति' इत्यस्य 'पुत्रेण सहागच्छति

पुरुषे नञा वर्तमानकालावच्छिन्नागमनकर्तृत्वाभावः प्रतीयते इति नञर्थाभावस्य कर्तृत्वेऽन्वयेन तद्द्वारा क्रियायामप्यन्वयसंभवान्न प्रसज्यप्रतिषेधत्वानुपपत्तिः प्रतीयते इति नञर्थाभावस्यैव प्राधान्येन भानलाभादित्याशङ्क्याह—न चेति। परिहारमाह—यत्रेति, यदा पुत्र एवायाति न तु तदनन्तरमपि पिता तदापि 'पुत्रेण सह नागच्छत्ययम्' इति प्रयोगो भवति तत्र च पुत्रागमनकालावच्छिन्न-स्यागमनकर्तृत्वाभावस्य=पुत्रागमनकालावच्छिन्ने पुरुषे वर्तमानकालावच्छिन्ना-गमनकर्तृत्वाभावस्य सत्त्वेपि (पुत्रागमनस्य सत्त्वेन पुत्रागमनकालावच्छिन्नत्वस्य पुरुषे संभवात्) पुत्रागमनाभावकालावच्छिन्ने पुरुषे वर्तमानकालावच्छिन्नागमन-कर्तृत्वाभावो नैव संभवति पुत्रागमनस्य जातत्वेन पुरुषे पुत्रागमनकाला-वच्छिन्नत्वस्यैव सत्त्वेन पुत्रागमनाभावकालावच्छिन्नत्वस्यासत्त्वात् पुत्रागमनाभावकालावच्छिन्नपुरुषे ह्यसद्भूते वर्तमानकालावच्छिन्नागमन-कर्तृत्वाभावस्यान्वयाऽसंभवेनाऽयोग्यतापातादित्यर्थः।

अथेत्यादिना शङ्कितं परिहरति—मैवमिति, तत्क्रियाकालः= पुत्रकर्तृकागमनक्रियाकालः। क्वचित्='पुत्रेण सहागतः' इत्यादिनञ्समभि-व्याहारहीनस्थले तत्क्रियान्वयिनि=यादृशक्रियायाः सहशब्दार्थे प्रवेशस्तादृश्या आगमनादिक्रियाया अन्वयिनि प्रथमान्तपदार्थे=पुरुषादावन्वयो भवति तथा च **पुत्रागमनकालावच्छिन्नः पुरुष आगमनक्रियाकर्तेति** शाब्दबोधः पुत्रागमनकाले आगत इति यावत्। क्वचित्='पुत्रेण सह नागच्छति' इत्यादौ स सहशब्दार्थ उक्तक्रियाकालः समभिव्याहृतक्रियायामन्वेति तथा च

यः' इति विग्रहात् प्रथमान्तान्यपदार्थे एव पुत्रागमनकालान्वयो न तु क्रियायामिति न समासानुपपत्तिः न वाऽन्यपदार्थ-पुरुषाऽलाभः।

न चैवं समासलभ्यस्य पुत्रागमनकालावच्छिन्नस्य पुंसो विग्रहवाक्येनापि प्रतिपादनाद् बहुव्रीहिमात्रस्यैव नित्यसमासत्वमिति भज्येतेति वाच्यम्, बहुव्रीहिमात्रस्य तथात्वाऽनियमात्। प्रथमान्तानुपस्थाप्याऽन्यपदार्थबोधक-

---

पुत्रागमनकालिका याऽऽगमनक्रिया तत्कर्तृत्वाभावस्य पुरुषेऽन्वयो भवतीति **पुत्रागमनकालिकागमनकर्तृत्वाभाववान् पुरुष** इति शाब्दबोधः। सपुत्र इति–'सपुत्र आगच्छति' इत्यस्य 'पुत्रेण सहाऽऽगच्छति यः' इत्येवं विग्रहवाक्यं भवतीति प्रथमान्तयत्पदप्रतिपाद्यस्यान्यपदार्थस्यैव प्राधान्यात् तस्यैव 'सपुत्रः' इति पदेन बोधनात् तस्मिन्नेव प्रथमान्तान्यपदार्थे=प्रथमान्तपदवाच्यभूतेऽन्यपदार्थे पुरुषे पुत्रागमनकालस्य सहशब्दार्थस्यान्वयो भवति न तु क्रियायामिति या पूर्वं (४३३) समासानुपपत्तिः प्रदर्शिता सापि नास्ति, अन्यपदार्थस्यैव प्राधान्यात् सहशब्दार्थान्वयित्वाच्चान्यपदार्थभूतपुरुषस्य प्रतीत्यभावप्रसङ्गोपि नास्तीति पूर्वोक्ताः सर्वे दोषाः समुद्धृता ज्ञेयाः। 'सपुत्र आगच्छति' इत्यत्र पुत्रागमनकालविशिष्टपुरुषे आगमनकर्तृत्वान्वयः, 'सपुत्रो नागच्छति' इत्यत्र च पुत्रागमनकालिकागमनकर्तृत्वाभावस्य पुरुषेऽन्वयो विज्ञेयः।

ननु यदि य एव **पुत्रागमनकालावच्छिन्नः पुरुषः** 'सपुत्रः' इति समासेन प्रतीयते स एवोक्तविग्रहवाक्येनापि प्रतीयते तदा बहुव्रीहि-मात्रस्यैव=(एवकारोऽयोगव्यवच्छेदार्थः) सकलबहुव्रीहिसमासस्य नित्यत्व-मस्तीति नियमव्याघातः स्यात्–**समासलभ्यार्थस्य विग्रहवाक्येनाऽलभ्यत्वे** (समासस्थाने विग्रहवाक्यासंभवे) **एव समासस्य** नित्यत्वस्वीकारा-दित्याशङ्क्याह–न चैवमिति। उत्तरमाह–बहुव्रीहीति, सकलबहुव्रीहिसमासस्य तथात्वानियमात्=नित्यत्वानभ्युपगमात्, प्रथमान्तानुपस्थाप्यो योऽन्यपदार्थ-स्तद्बोधकबहुव्रीहेरेव तत्त्वाभ्युपगमात्=नित्यत्वाभ्युपगमाद् यथा 'प्राप्तमुदकं यं स प्राप्तोदको ग्रामः' 'पीतमम्बरं यस्य स पीताम्बरः' इत्यादौ द्वितीयाद्यन्तयत्पदेनान्यपदार्थोपस्थितिर्भवतीत्येतादृशबहुव्रीहिसमासस्य नित्यत्वम्,

बहुव्रीहेरेव तत्त्वाभ्युपगमात्। अत्र चान्यपदार्थस्य पुरुषस्य प्रथमान्तोपस्थाप्यत्वात्। न च प्रथमार्थे बहुव्रीहिरेवाऽसाधुस्त-दुक्तम्–"प्रथमार्थे न भवति–'वृष्टे देवे गतः' इति" इति वाच्यम्, "अनेकमन्यपदार्थे" इति सूत्रानुशिष्टबहुव्रीहावेव तन्नियमात्, अत्र च सूत्रान्तरेणैव समासविधानात्। एतदर्थमेव तत्सूत्रप्रणयनात्। 'पुत्रेण सह नागच्छति' इत्यादौ च क्रियायामेव तादृशसहार्थान्वय इति पुत्रागमनकालीनागमनकर्तृत्वाद्यभावः प्रथमान्तार्थे प्रतीयते इति सर्वं सुस्थम्, तथापि 'सपुत्रो नागच्छति' इत्यादौ पूर्वोक्तदिशानुपपत्तिर्द्रष्टव्या। भारमनुद्वहन्तं

अत्र 'सपुत्र' इत्यत्र त्वन्यपदार्थस्य पुरुषस्य प्रथमान्तेनैव यत्पदेनो-पस्थितिर्भवति–उक्तविग्रहवाक्ये प्रथमान्तस्यैव यत्पदस्य प्रवेशादिति न समासस्य नित्यत्वमित्यर्थः। विग्रहवाक्येऽन्यपदार्थोपस्थापकयत्पदस्य यद्विभक्त्यन्तत्वं भवति बहुव्रीहेरपि तद्विभक्त्यन्तबहुव्रीहित्वं ज्ञेयम्। ननु प्रथमार्थे वहुव्रीहिरेव न भवति अन्यथा 'वृष्टे देवे गतः' इति विग्रहवाक्येऽपि बहुव्रीहिसमासप्राप्तौ तन्निषेधो नोपपद्येतेत्याशङ्क्याह–न चेति। परिहारमाह–अनेकेति, "अनेकमन्यपदार्थे" इति सूत्रेण प्रथमार्थे बहुव्रीहिर्न भवतीति तत्सूत्रानुशिष्टप्रथमार्थबहुव्रीहावेव तन्नियमात्=असाधुत्वनियमात्, अत्र='सपुत्रः' इत्यत्र तु सूत्रान्तरेण="तेन सहेति तुल्ययोगे" इति सूत्रेणैव समासविधानमस्तीति नाऽसाधुत्वम्, एतदर्थमेव=सपुत्रः इति प्रयोगसिद्ध्यर्थमेव "तेन सह" इति सूत्रप्रणीतमस्तीति कथम् 'सपुत्रः' इति समासस्यासाधुत्वं स्यात्, अन्यथैतत्सूत्रमेव व्यर्थं स्यादित्यर्थः। समभिव्याहृतक्रियायां सहशब्दार्थान्वयस्योदाहरणमाह–पुत्रेणेति, तादृशसहार्थान्वयः= पुत्रकर्तृकागमनक्रियाकालान्वयः। उपसंहरति–इति सर्वमिति, नञ्समभि-व्याहारस्थले सहार्थस्य क्रियायामन्वयो भवतीत्युक्तमिति सहशब्दार्थस्य क्रियासापेक्षतया तेन सहशब्देन पुत्रशब्दस्य समासो न स्यादिति 'सपुत्रो नागच्छति' इति प्रयोगः पूर्वोक्तदिशा (४३३ पृष्ठोक्तदिशा) नोपपद्यते इत्याह–तथापीति। भारमिति–गर्दभीपुत्रो न भारमुद्वहति, तादृशपुत्रं च गर्दभ्यपि नोद्वहति किंतु भारमात्रमुद्वहतीति "सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी"

पुत्रमनुद्वहन्त्यामपि गर्दभ्याम्–'सहैव दशभिः पुत्रैः' इत्यादौ 'वर्तमाना' इत्यध्याहाराद्वर्तमानत्वक्रियामादायैव साहित्यबोध इति वन्दति।

"इत्थंभूतलक्षणे" इत्यनेन लक्षणवाचिपदात् तृतीयानुशिष्यते। लक्षणत्वं च व्यावर्तकत्वम्, तच्च विशेष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणाभावाऽप्रतियोगित्वम्, तदाश्रयश्च धर्मो द्विविधः–विशेषणमुपलक्षणं च। विद्यमानं सद् व्यावर्तकं विशेषणम्–पुरुषादौ वर्तमानकालावच्छेदेन विद्यमानो दण्डादिः अविद्यमानं सद् व्यावर्तकमुपलक्षणम्–तापसादेः कालान्तरीण-

---

इत्यत्र 'वर्तमाना' इति पदस्याध्याहारः कर्तव्यः अध्याहृतवर्तमानपदबोध्यक्रियायामेव सहशब्दार्थसाहित्यस्यान्वयो ज्ञेयः='दशभिः पुत्रैः सह वर्तमाना (दशसंख्याकपुत्रवर्तनकालिकवर्तनक्रियावती) 'गर्दभी भारं वहति' इत्यन्वयः, 'वर्तमाना' इति पदस्याऽनध्याहारे 'पुत्रैः सह भारं वहति' इत्यन्वयापत्त्या गर्दभीपुत्राणामपि भारवाहकत्वं प्राप्नुयात्, न चैतदिष्टमिति 'वर्तमाना' इति पदस्याध्याहारः कार्य इत्यर्थः।

इत्थंभूतलक्षणतृतीयानिरूपणमारभते–इत्थमिति। लक्षणवाचिपदात्= लक्षणभूतजटादिवाचकपदात् तृतीया भवति यथा 'जटाभिस्तापसः' इति। लक्षणत्वस्वरूपमाह–लक्षणत्वमिति। व्यावर्तकत्वम्=व्यवच्छेदकत्वम् (परिचायकत्वमिति यावद्) तच्च=व्यावर्तकत्वं च। विशेष्यतावच्छेदकेति–यथा विशेष्यतावच्छेदकं यत्तापसत्वं तत्समानाधिकरणाभावाऽप्रतियोगित्वं जटायामस्त्येव तापसत्वावच्छिन्ने कस्मिंश्चित्तापसे जटाया वर्तमानत्वात्, सकलेषु तापसेषु जटासत्त्वासंभवाद् विशेष्यतावच्छेदकावच्छेदेनेति त्यक्त्वा विशेष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणेत्युक्तम्। तदाश्रय=लक्षणत्वाश्रयः। विशेषणोदाहरणमाह–पुरुषादाविति। यथेत्यादिः। उपलक्षणोदाहरणमाह–तापसादेरिति, 'काकवन्तो देवदत्तस्य गृहाः' इति वत् तापसे जटानामसत्त्वेप्युपलक्षणत्वं भवत्येव, जटानां वर्तमानकाले तु तापसविशेषणत्वमेव। विशेषणत्वोपलक्षणत्वयोः परिचायकमाह–विशेषणस्येति। अस्तीत्यर्थ

जटादिकम्। विशेषणस्य संबन्धो मतुबादिभिः प्रत्याय्यते– अस्तीत्यर्थे विहितानां वर्तमानसंबन्धार्थकत्वात्, अतः 'जटाभिस्तापसः' इत्यादावविद्यमानजटादेः संबन्धविवक्षायां मतुबाद्यनवकाशात् तृतीयैव। तृतीयया चाविद्यमानत्वस्येव विद्यमानत्वस्यापि प्रत्यायनाद् विशेषणवाचिपदादपि तृतीया यथा–'ज्ञायमानत्वेन लिङ्गं कारणम्' इत्यादौ।

अथ तत्र ज्ञायमानत्वादिवैशिष्ट्यं तृतीयया लिङ्गादौ न प्रत्याय्यते, अपि तु पदार्थैकदेशे करणत्वादावेव

इति–"तदस्याऽस्त्यऽस्मिन्निति मतुप्" इत्यादिसूत्रैर्विहितानां मतुबादिप्रत्ययानां वर्तमानसंबन्धार्थकत्वात्=वर्तमानपदार्थसंबन्धबोधकत्वाद् विशेषणस्य वर्तमानत्वाच्च विशेषणवाचकपदात् मतुबादयः प्रत्यया भवन्ति यथा 'दण्डवान्' 'दण्डी' इत्यादिः। एतावत्पर्यन्तप्रतिपादनस्य निष्कर्षमाह–अत इति, यतो मतुबादयो विद्यमानस्यैव संबन्धबोधका नाऽविद्यमानस्यापि जटादीनां चाविद्यमानानामेव तापसाद्युपलक्षणत्वं भवति अतो जटादिवाचक-पदान्मतुबाद्यनवकाशात् तृतीयैव भवति तथा–'जटाभिस्तापसः' इति। मतुबाद्यपेक्षया तृतीयाया विशेषमाह–तृतीययेति, मतुबादयस्तु विद्यमानमात्रस्य संबन्धबोधका भवन्ति तृतीया तु विद्यमानाविद्यमानयोरुभयोरपि संबन्धबोधिका भवतीति विशेषणवाचकपदादपि क्वचित् तृतीया भवति यथा–'ज्ञायमानत्वेन लिङ्गं करणम्' इत्यत्र लिङ्गविशेषणवाचकाज्ज्ञायमानत्वपदात् तृतीया जाता। 'जटाभिस्तापसः इत्यत्र तृतीयया जटानामविद्यमानत्वं प्रत्याय्यते, 'ज्ञायमानत्वेन लिङ्गं करणम्' इत्यत्र ज्ञायमानत्वस्य विद्यमानत्वं प्रत्याय्यते–ज्ञायमानस्यैव लिङ्गस्य करणत्वस्वीकारात्। तृतीयया विद्यमानत्वाविद्यमानत्वयोः प्रत्यायने योग्यतैव नियामिकेति विज्ञेयम्–क्वचिज्जटानां विद्यमानत्वेपि 'जटाभिस्तापसः' इति प्रयोगदर्शनादिति।

प्रसङ्गसङ्गत्या शङ्कते–अथेति, लिङ्गमेव करणमिति करणत्वं लिङ्गैकदेशत्वात् पदार्थैकदेशः। तदवच्छिन्नत्वम्=ज्ञायमानत्वावच्छिन्नत्वम्। धूमादौ करणत्वज्ञाने वर्तमाने सत्येव धूमादीनां करणत्वस्वीकाराज्ज्ञायमानत्वं करणत्वविशेषणमिति भावः। उत्तरमाह–तथापीति, तथापि=ज्ञायमानत्वस्य

तदवच्छिन्नत्वमिति चेत्? तथापि सा विशेषणतृतीयैव–अनुशासनान्तराभावात्। वस्तुतो लिङ्गादौ ज्ञायमानत्वादि-वैशिष्ट्यबोधनेऽपि संबन्धविधया करणत्वज्ञायमानत्वाद्योर-वच्छेद्यावच्छेदकभावभानसंभवादेकदेशान्वयस्वीकारोऽनुचितः। न च संबन्धविधया करणत्वे एकदेशेऽवच्छिन्नत्वभाने-प्येकदेशान्वयध्रौव्यमिति वाच्यम्, करणाभेदरूपे करणत्वे करणस्य संबन्धविधया भासमाने ज्ञायमानत्वावच्छिन्नत्व-स्याऽवच्छेदकतया भानोपगमेनैकदेशान्वयं विनाप्यवच्छेद्या-वच्छेदकभावभानात्।

करणत्वविशेषणत्वेपि सा='ज्ञायमानत्वेन' इति तृतीया विशेषणतृतीयैव, अनुशासनान्तराभावात्="इत्थंभूतलक्षणे" इति सूत्रेणैव प्राप्तत्वादिति यावत्। स्वाभिप्रायमाह–वस्तुत इति, ज्ञायमानत्वस्य करणत्वविशेषणाभ्युपगमस्य करणत्वे ज्ञायमानत्वावच्छिन्नत्वप्राप्तिरेव फलं, करणत्वस्य ज्ञायमानत्वा-वच्छिन्नत्वं तु ज्ञायमानत्वस्य लिङ्गविशेषणत्वेपि प्राप्नोत्येव यथा लिङ्गे एव ज्ञायमानत्वमस्ति लिङ्गे एव च करणत्वमिति करणत्वज्ञायमानत्वयोः संबन्धविधया=समानाधिकरण्येन परस्परमऽवच्छेद्यावच्छेदकभावः प्राप्त इति करणत्वे ज्ञायमानत्वावच्छिन्नत्वं प्राप्तमेवेति ज्ञायमानत्वस्य करणत्व-रूपैकदेशेऽन्वयस्वीकारो नोचित इत्यर्थः। नन्वेवमपि करणत्वरूपैकदेशे ज्ञायमानत्वस्यान्वयः प्राप्त एवेत्याशङ्क्याह–न चेति। परिहारहेतुमाह–करणाभेदरूपे इति, त्वया हि करणत्वे ज्ञायमानत्वस्यान्वय उक्तस्तत्र करणकरणत्वयोरभेदपक्षे करणत्वे ज्ञायमानत्वस्यान्वयेन करणेऽपि तदन्वयः प्राप्त इति करणे करणत्वसंबन्धेन ज्ञायमानत्वस्यान्वयः कर्तव्यः, करणत्वं चाभेदपक्षे करणे तादाम्येन वर्तत एव संबन्धभूतं करणत्वं ज्ञायमानत्वं च करणे एवेति सामानाधिकरण्येन करणत्वमपि ज्ञायमानत्वावच्छिन्नं जातमिति रीत्या ज्ञायमानत्वावच्छिन्नस्य अवच्छेदकतया=संसर्गतावच्छेदकतया भानोपगमेनैकदेशान्वयं विनापि करणत्वज्ञायमानत्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावस्य भानं संभवत्येवेत्येकदेशान्वयस्वीकारोऽनुचित एवेत्यर्थः। प्रकारभूतपदार्थैक-देशेनान्वयस्यैव व्युत्पत्तिविरुद्धत्वात् संसर्गभूतपदार्थैकदेशेनान्वये दोषाभावाद्

अथ 'दण्डवानयमासीद् दण्डी गतवान्' इत्यादौ दण्डस्याऽतीततया विशेषणत्वासंभवाद् मतुबाद्यनुपपत्तिरिति चेत्?, न–प्रकृतशब्दप्रयोगाधिकरणकालावच्छिन्नस्येव विधेयान्तरसमभिव्याहारस्थले तदधिकरणकालावच्छिन्न-संबन्धस्यापि मतुबादिना प्रत्यायनात् तत्राऽतीतकालिकसत्त्वादि-रूपविधेयाधिकरणाऽतीतादिकालावच्छिन्नसंबन्धस्यैव मतुबाद्यर्थत्वात्। अविद्यमानोऽपि दण्डादिर्धर्मान्तरसंबन्ध-

---

अत्र च करणत्वस्य करणाभिन्नत्वं संसर्गत्वं च स्वीकृतमिति तेनान्वये न कोपि दोष इति भावः। करणाभिन्नस्यैव करणत्वस्य ज्ञायमानत्वान्वये संसर्गत्वाश्रयणादुक्तम्–"करणस्य संबन्धविधया भासमाने" इति।

ननु यदि मतुबादयो विद्यमानमात्रस्यैव संबन्धबोधकास्तदा 'दण्डवानयमासीद्' 'दण्डी गतवान्' इत्यादौ दण्डादिपदोत्तरं मतुबादयो न स्युः–दण्डादीनामतीतत्वेन विद्यमानत्वाभावादित्याशङ्कते–अथेति। परिहरति–नेति, मतुबादिना दण्डादीनां यथा प्रकृत=दण्डादिशब्दप्रयोगाधि-करणकालिकः संबन्धः 'दण्डवानस्ति' इत्यादौ प्रत्याय्यते तथा विधेयान्तर-समभिव्याहारस्थले तदधिकरणकालावच्छिन्नसंबन्धः=विधेयान्तराधि-करणकालावच्छिन्नसंबन्धोपि प्रत्याय्यते तथा च तत्र='दण्डवानयमासीद्' 'दण्डी गतवान्' इत्यत्राऽतीतकालिकं यत्सत्त्वादिरूपं विधेयं तादृशविधेया-धिकरणीभूतो योऽतीतकालस्तादृशातीतकालावच्छिन्न एव संबन्धः=दण्डादि-संबन्धो मतुबाद्यर्थोस्ति तस्य चात्र बाधाभावात् न मतुबाद्यनुपपत्तिरित्यर्थः। ननु विशेषणवाचकपदान्मतुबादयो भवन्ति विशेषणत्वं च विद्यमानस्यैव भवतीति कथमविद्यमानस्य दण्डादेर्विशेषणत्वं येन मतुबादय उपपद्येरन्नित्या-शङ्क्याह–अविद्यमानोपीति, यथात्र धर्मान्तरसंबन्धसमानकालीनतया= अतीतकालिकसत्त्वसंबन्धसमानकालिकतया (यस्मिन् काले सत्त्वमासीत् तस्मिन् काले दण्डोप्यासीदेव) धर्मान्तरान्वयिनि=अतीतकालिकसत्त्वान्वयिनि पुरुषे दण्डो विशेषणमेव, तत्प्रकारेण=दण्डप्रकारेण (बहुव्रीहिः) भासमाने पुरुषे धर्मान्तरान्वयबोधः=अतीतकालिकसत्त्वबोधो विशिष्टवैशिष्ट्यबोध इत्युच्यते–दण्डविशिष्टेऽतीतकालिकसत्त्ववैशिष्ट्यस्य सत्त्वात्, न त्वसौ=दण्डः

समानकालीनतया धर्मान्तरान्वयिनि विशेषणम्, तत्प्रकारेण भासमाने धर्मान्तरान्वयबोधो विशिष्टवैशिष्ट्यमित्युच्यते, न त्वसावन्वयिन्युपलक्षणम्, न वा तादृशबोधस्तदुपलक्षितान्वय-बोध इत्युच्यते।

क्वचिद्विधेयान्तरसमानकालीनमपि विशेषणं तदनन्वयि-तया तदन्वयिन्युपलक्षणमुच्यते यथा—'रूपवान् रसवान्' इत्यादौ रूपादिकं रसान्वयिनि, 'सास्नावान् गोपदवाच्यः' इत्यादौ सास्नादिकं गवादिपदवाच्ये। क्वचिद्धर्मिसंबद्धधर्मान्तरसंबन्ध्यपि धर्मो धर्मान्तरसंबन्धितानवच्छेदकतया धर्मान्तरसंबन्धिन्युप-लक्षणम्, अतः 'दण्डपुरुषौ' इत्यादिसमूहालम्बनबोधो दण्डाद्युपलक्षितपुरुषादिविषयको न तु विशिष्टविषयक इत्युच्यते।

अन्वयिनि=पुरुषे उपलक्षणम्, न वा तादृशबोधः='दण्डवानयमासीत्' इत्यादिवाक्यजन्यबोधस्तदुपलक्षितान्वयबोधः=दण्डोपलक्षितविषयकशाब्दबोध इत्यविद्यमानोऽपि दण्डादिर्विशेषणमेवात्र न तूपलक्षणमित्यर्थः।

विशेषणोपलक्षणयोः परिभाषामाह—क्वचिदिति, यथा विधेयान्तरसमान-कालीनमपि=रससमानकालिकमपि विशेषणं रूपं तदनन्वयि तया=रसानन्व-यितया तदन्वयिनि=रसान्वयिन्युपलक्षणमित्युच्यते इत्यन्वयः, सास्नेति—यथा विधेयान्तरं गोपदवाच्यत्वं तत्कालिकमपि विशेषणं सास्ना तदनन्वयितया= गोपदवाच्यत्वानन्वयितया गवि उपलक्षणमित्यन्वयः। उपलक्षणस्य स्वरूपान्तरमाह क्वचिदिति। उदाहरति—अत इति, यथा 'दण्डपुरुषौ' इत्यत्र धर्मी पुरुषः तत्संबद्धधर्मान्तरं वर्तमानकालिकसत्त्वादिकं तत्संबन्ध्यपि धर्मो दण्डः—दण्डेऽपि वर्तमानकालिकसत्त्वस्य सत्त्वात् स च दण्डो धर्मान्तरस्य=उक्तवर्तमानकालिकसत्त्वस्य संबन्धितावच्छेदकं नास्ति संबन्धितावच्छेदकत्वेनाऽप्रतीयमानत्वादिति धर्मान्तरसंबन्धिनि=उक्तसत्त्व-विशिष्टे पुरुषे दण्ड उपलक्षणमिति 'दण्डपुरुषौ' इति समूहालम्बनात्मको बोधो दण्डोपलक्षितविषयक एव न तु दण्डविशिष्टविषयक इत्यन्वयः।

विशेष्यसंबद्धासंबन्ध्यपि तत्संबन्धितावच्छेकतया तद्वति विशेषणम्, अत एव संज्ञाविशिष्टसंज्ञादिज्ञाने संज्ञादेर्विषयत्व-मनङ्गीकुर्वतां प्राभाकराणां प्राचीननैयायिकानां च मते तटस्थज्ञानविषयतयैव विषयतावच्छेदकत्वात् संज्ञादेः प्रकारस्य ज्ञानविषयविशेषणत्वम्। अत एव द्वित्वनाशकालीनायाम् 'द्वे द्रव्ये' इति बुद्धौ न द्वित्वविषयकत्वमपि तु द्वित्वविशिष्ट-विषयकत्वमेव–द्वित्वरूपविशेषणधीजन्यत्वादित्याचार्याः।

यस्य धर्मस्य धर्मिणि स्वसमानकालिकधर्मान्तरे चान्वयो भवति स विशेषणमित्युच्यते यथा 'अस्ति दण्डी' इत्यत्र वर्तमानकालिकं सत्त्वं पुरुषे तदन्वितदण्डे चान्वेतीति विशेषणमित्युच्यते।

उक्तवैपरीत्येन विशेषणपरिभाषामाह–विशेष्येति, **धर्मिसंबद्ध-धर्मान्तरसंबन्ध्यपि धर्मो धर्मान्तरसंबन्धितानवच्छेदकतयोपलक्षणं भवती**ति यदुक्तं तद्वैपरीत्ये विशेष्यसंबद्धाऽसंबन्ध्यपि धर्मो तत्संबन्धितावच्छेदकतया= विशेष्यसंबद्धधर्मान्तरसंबन्धितावच्छेदकतया तद्वति धर्मान्तरवति विशेष्ये विशेषणं भवतीत्यभिप्रायः, यथा 'घटो घटपदवाच्यः' इत्यत्र विशेष्यो घटस्तत्संबद्धो घटत्वं सदऽसंबन्ध्यपि=घटत्वासंबन्ध्यपि संज्ञा तत्संबन्धितावच्छेदकतया= घटसंबद्धघटत्वसंबन्धितावच्छेदकतया=घटे वाच्यत्वसंबन्धेन संज्ञा विशेषणं तत्र च घटे घटत्वसंबन्धिता वर्तते इति संज्ञायां घटत्वसंबन्धितावच्छेदक-तास्त्येवेति संज्ञा तद्वति=घटत्ववति घटे विशेषणमित्यन्वयः, तथा च **विशेष्यसंबद्धधर्मान्तरसंबन्धितानवच्छेदकमुपलक्षणम्, विशेष्य-संबद्धधर्मान्तरसंबन्धितावच्छेदकं** विशेषणमिति फलितम्। उदाहरति–अत एवेति, तटस्थेति–संज्ञाया घटज्ञानविषयत्वं नास्ति घटस्य प्रत्यक्षादिविषयत्वात् संज्ञायाश्च स्मर्यमाणत्वेन स्मृतिविषयत्वादिति संज्ञायास्तटस्थज्ञानविषयत्वं तटस्थज्ञानविषयत्वेऽपि संज्ञाया विषयतावच्छेदकत्वमस्त्येव–'घटो घटपदवाच्यः' इत्यत्र संज्ञाया घटे विशेषणतया घटनिष्ठविषयतावच्छेदकत्वेन भासमानत्वात्, विषयतावच्छेदकत्वाच्च संज्ञाया ज्ञानविषये घटे विशेषणत्वं प्राप्तमिति भावः। उक्तं च प्राभाकरैः–"नामकल्पनापि" प्रत्यक्षा–इन्द्रियानुविधायित्वात् 'देवदत्तोयम्' इति। तत्र यद्यपि वर्णात्मकं नाम

एवमप्रतियोगित्वाविशेषेऽपि घटसामान्याभावादि-प्रतियोगिनि घटत्वादिकं विशेषणं नीलादिकमुपलक्षण-मित्युच्यते। क्वचिच्च विद्यमानमप्यऽतद्व्यावृत्तिन्यूनाधिक-वृत्तितया तत्र न विशेषणमित्युच्यते किंतूपलक्षणं यथा

स्मरणनिष्ठम् (न प्रत्यक्षविषय:) तेन सह वाच्यवाचकभावोपि स्मृतिसमारूढ एव (न प्रत्यक्षविषय:) तथापि संज्ञा प्रत्यक्षतां न मुञ्चति, न हि संज्ञा तत्संबन्धो वा तदानीमेकज्ञाने विशेष्यत्वेन प्रतिभात: किंतु तौ स्मृत्यारूढावेव, संज्ञिनि हि दृश्यमाने प्रागनुभूतौ तौ स्मृतिमारोहत अत एवोक्तम्–

संज्ञा हि स्मर्यमाणापि प्रत्यक्षत्वं न बाधते।
संज्ञिन:, सा तटस्था हि न रूपाच्छादनक्षमा।।

इति" इति। (हि=यत:)

विशेषणस्य स्वरूपान्तरमाह–अत एवेति, प्रत्यक्षात्मकज्ञानस्य नष्टपदार्थविषयकत्वं न संभवतीति द्वित्वनाशकालिकाया: 'द्वे द्रव्ये' इत्याकारकबुद्धेर्नष्टद्वित्वविषयकत्वाभावेऽपि द्वित्वविशिष्टविषयकत्वमक्षतमेव–द्वित्वरूपविशेषणज्ञानजन्यत्वात्, तथा च नष्टस्याप्यत्र द्वित्वस्य द्रव्य-विशेषणत्वमेव–उक्तबुद्धेर्द्वित्वविशिष्टविषयकत्वात्, अपेक्षाबुद्धिजन्यस्य द्वित्वस्यापेक्षाबुद्धिनाशेन नष्टत्वादुक्तबुद्धिविषयत्वं नास्तीत्यन्यदेतत्, नैतावता विशेषणत्वस्य काचित् क्षतिरित्यर्थ:। अत एव=विशेष्यसंबद्धासंबन्धिनोपि तत्संबन्धितावच्छेदकतया तद्वति विशेषणत्वस्वीकारादेव, अत्र च द्रव्यलक्षण-विशेष्यसंबद्धं यद् वर्तमानकालिकसत्त्वादिकं तदसंबन्धिनोपि=तद्रहितस्यापि द्वित्वस्य तत्संबन्धितावच्छेदकतया तद्वति=उक्तसत्त्ववति द्रव्ये विशेषणत्व-मित्यर्थ:।

विशेषणोपलक्षणयो: स्वरूपान्तरमाह–एवमिति, नीले घटे नष्टे यथा घटत्वस्य समवायस्तथा नीलस्याप्यस्त्येव–समवायस्य नित्यत्वादिति घटत्वनीलयोरभावाऽप्रतियोगित्वाविशेषेपि घटत्वं प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन विशेषणं नीलं च प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेनोपलक्षणमित्येव परिभाषास्तीत्यर्थ:। उपलक्षणस्य स्वरूपान्तरमाह–क्वचिदिति, अतद्व्यावृत्तिपदेन विशेष्यता-

विद्यमानापि जटा तापसे उपलक्षणं न तूपलक्ष्यतावच्छेदकशमदमादिवद्विशेषणम्, इत्यलमप्रस्तुतपरिभाषाविचारबाहुल्येन।

क्वचिदविशेषणस्यापि संबन्धो मत्वर्थीयेन बोध्यते 'घटोऽयं विनाशी' इत्यादिप्रयोगदर्शनादिति दीधितिकृतः, तदसत्—आवश्यकार्थधातूत्तरणिनिप्रत्ययेनापि तत्र विनाशिपदव्युत्पत्तेरिति॥

॥ इति तृतीया ॥

वच्छेदकरूपा जातिर्ग्राह्या, तत्र=अन्वयिनि। अत्र तापसत्वमेव विशेष्यतावच्छेदकमतद्व्यावृत्तिपदेन ग्राह्यं यत्र यत्र च तापसत्वं तत्र तत्र जटा वर्तते इत्यपि नियमो नास्ति यत्र तापसत्वं नास्ति तत्र जटा न भवतीत्यपि नियमो नास्तीति तापसत्वन्यूनाधिकवृत्तितया तत्र=तापसे जटा न विशेषणं किं–तूपलक्षणमेव। शमदमादिकं तु तापसे विशेषणमेव शमादिकं विना तापसत्वानुपपत्तेरित्यर्थः। विशेषणोपलक्षणपरिभाषाप्रतिपादनमुपसंहरति—इत्यलमिति।

एवं च मत्वर्थीयेन प्रत्ययेन विशेषणस्यैव संबन्धः प्रत्याय्यते न तूपलक्षणस्य तृतीयया तु विशेषणोपलक्षणयोरुभयोरपि संबन्धः प्रत्याय्यते इति सिद्धं तत्र दीधितिकारेण यदुक्तमविशेषणस्य=उपलक्षणस्यापि संबन्धो मत्वर्थीयेन प्रत्याय्यते यथा 'घटोऽयं विनाशी' इत्यत्र घटे विनाशस्याविद्यमानत्वेन विशेषणत्वं न संभवतीत्यऽविशेषणस्यापि विनाशस्य संबन्धो विनाशपदोत्तरमत्वर्थीयणिनिप्रत्यनेन प्रतिपाद्यते इति तत्परिहारायानुवदति—क्वचिदिति, परिहरति—तदसदिति, 'घटोऽयं विनाशी' इत्यत्र विनाशपदोत्तरं मत्वर्थीयणिनिप्रत्यय एव नास्ति येनोक्तरीत्या मत्वर्थीयप्रत्ययस्याऽविशेषणसंबन्धप्रतिपादकत्वं प्राप्नुयात् किंतु आवश्यकार्थेन धातूत्तरणिनिप्रत्ययेन "आवश्यकाधमर्ण्ययोः" इति सूत्रात् प्राप्तेन 'विनाशी' इति पदं सिद्धमस्तीत्यर्थः।

॥ इति व्युत्पत्तिवादादर्शे तृतीयाकारकम् ॥

अथ चतुर्थी

'ब्राह्मणाय गां ददाति' इत्यादौ संप्रदानचतुर्थ्या ब्राह्मणादिसंप्रदानकत्वं दानादौ बोध्यते। संप्रदानत्वं च मुख्यभाक्तसाधारणं क्रियाकर्मसंबन्धितया कर्त्रभिप्रेतत्वम्। क्रियाकर्मत्वं क्रियाजन्यफलशालित्वम्। तद्वता संबन्धश्च तन्निष्ठफलभागित्वमेव, तथा च क्रियाजन्यफलभागितया कर्तुरिच्छाविषयत्वं पर्यवसन्नम्। "कर्मणा यमभिप्रैति" इति सूत्रस्याप्ययमेवार्थः–"कर्मणा यमभिप्रैति" इत्यस्य 'कर्मणा

क्रमप्राप्तं चतुर्थ्यर्थनिरूपणमारभते–ब्राह्मणायेति। यतः संप्रदानचतुर्थ्या दानादौ ब्राह्मणादिसंप्रदानकत्वं बोध्यतेऽतः संप्रदानचतुर्थ्याः संप्रदानत्व-मर्थस्तदुक्तम्–"चतुर्थी संप्रदाने" इति। संप्रदानत्वस्वरूपमाह– संप्रदानत्वमिति, **क्रियाकर्मसंबन्धिता कर्त्रऽभिप्रेतत्वमेव संप्रदानत्वं** यथा 'ब्राह्मणाय गां ददाति' इत्यत्र दानक्रियाकर्मभूता या गौस्तत्संबन्धितया=तत्स्वामित्वेन दानकर्त्रऽभिप्रायविषयत्वं ब्राह्मणेऽस्तीति ब्राह्मणस्य संप्रदानत्वं प्राप्तम्, इदमेव च मुखसंप्रदानत्वं भाक्तं संप्रदानत्वमग्रे वक्ष्यति। कर्मत्वस्वरूपमाह– क्रियाकर्मत्वमिति। तद्वता=कर्मत्ववता। तन्निष्ठफलभागित्वम्=कर्मत्व-वन्निष्ठफलभागित्वम्। यथोक्तस्थले दानक्रियाकर्मत्ववती या गौस्तन्निष्ठं फलभूतं यत्स्वत्वं तादृशस्वत्वभागित्वमेव गवा ब्राह्मणस्य संबन्धः। पर्यवसितार्थमाह–तथा चेति। संप्रदानत्वमिति शेषः। दानक्रियाजन्यं यद् गोनिष्ठं स्वत्वरूपं फलं तद्भागितया दानकर्तुरिच्छाविषयत्वं ब्राह्मणेऽस्त्येवेत्यर्थः। उक्तसंप्रदानत्वस्वरूपे सूत्रं प्रमाणयति–कर्मणेति। "कर्मणा यमभिप्रैति" इति सूत्रस्याप्ययमेवार्थ इत्यत्र हेतुत्वेनोक्तसूत्रव्याख्यामनुवदति– कर्मणेति। गवादिरूपकर्मणा यं ब्राह्मणादिकमभिसंबद्धुमिच्छति स संप्रदानभूतो विज्ञेय

यमऽभिसंबद्धुमिच्छति' इति शाब्दिकैर्विवरणात्। उक्तस्थले त्यागरूपक्रियाजन्यगोनिष्ठस्वत्वभागितया दातुरिच्छाविषयो ब्राह्मण इति तस्य संप्रदानत्वम्।

अथ निरुक्तस्य संप्रदानत्वस्य कर्मत्वाऽविशेषः– "कर्तुरीप्सित" इति सूत्रेण कर्तुः क्रियया व्याप्तुमिष्टस्य कर्मसंज्ञाविधानात् क्रियया व्याप्तुमिष्टत्वमपि हि क्रियाजन्य-फलभागितयेच्छाविषयत्वमेव। न च "तथायुक्तं चानीप्सितम्" इत्ययेन क्रियाजन्यफलभागितयाऽनभिप्रेतस्यापि क्रियाजन्य-फलाश्रयस्य कर्मसंज्ञाविधानात् कर्मत्वं क्रियाजन्यफल-शालित्वमेव न त्विच्छागर्भम्, संप्रदानत्वं त्विच्छागर्भमतो भेद इति वाच्यम्, कर्मत्वस्येच्छयाऽघटितत्वे सूत्रभेदवैयर्थ्यापत्तेः।

इत्यर्थः। लक्षणसमन्वयमाह–उक्तस्थले='ब्राह्मणाय गां ददाति' इत्यत्र। तस्य=ब्राह्मणस्य।

उक्तप्रतिपादनेन कर्मत्वसंप्रदानत्वयोर्विशेषो न प्राप्त इत्यभिप्रायेणा-शङ्कते–अथेति। उक्तसंप्रदानत्वस्य कर्मत्वाविशेषमुपपादयति–कर्तुरित्यादिना। व्याप्तुम्=प्राप्तुम्। "क्रियया व्याप्तुमिष्टस्य" इत्यस्यार्थमाह–क्रिययेति, तथा च **क्रियाजन्यफलभागितयेच्छाविषयत्वमेव कर्मत्वं क्रियाजन्यफल-भागितयेच्छाविषयत्वमेव** च संप्रदानत्वमुक्तमिति कर्मत्वसंप्रदानत्वयो-र्विशेषाभावादैक्यं प्राप्तमित्यर्थः। ननु 'ग्रामं गच्छंस्तृणं स्पृशति' इत्यादौ तृणादीनामिच्छाविषयत्वाभावेपि कर्मत्वस्येष्टत्वात् कर्मत्वशरीरे इच्छानिवेशो नास्ति संप्रदानत्वशरीरे चेच्छानिवेशोऽस्तीति क्रियाजन्यफलशालित्वमात्रं कर्मत्वं क्रियाजन्यफलभागितयेच्छाविषयत्वं च संप्रदानत्वमित्येवमस्ति कर्मत्व-संप्रदानत्वयोर्विशेष इत्याशङ्क्याह–न चेति। परिहारमाह–कर्मत्वस्येति। यदि कर्मत्वशरीरे इच्छानिवेशो न स्यात्तदा कर्मसंज्ञाविधायकयोः "कर्तुरीप्सिततमं कर्म" "तथायुक्तं च" इतिसूत्रयोर्मध्ये एकस्य सूत्रस्य वैयर्थ्यं स्यात्–एकेनैव सूत्रेण ग्रामस्य तृणस्य च कर्मसंज्ञाप्राप्तिसंभवात्, न च सूत्रवैयर्थ्यं युक्तम्? तस्मात् कर्मत्वशरीरेपीच्छानिवेशोऽस्त्येव, तथा च कर्तुरीप्सिततमं कर्म इति

न च फलाश्रयत्वेनाऽनभिप्रेतस्यापि कर्मत्वे तत्साधारण-क्रियाजन्यफलाश्रयतयेष्टस्यापि ग्रामादेः कर्मत्वोपपत्ताविच्छा-घटिततत्सूत्रवैयर्थ्ये दुर्वारमेवेति वाच्यम्, इच्छाघटितस्य निरुक्तरूपस्य यत्र बाधस्तत्र कर्मप्रत्ययेन तादृशमपि रूपं बोध्यते इत्येत्प्रतिपादनाय सूत्रद्वयप्रणयनात्। अत एव यत्रौदनस्य गलाधःसंयोगेच्छया यो व्यापारस्ततो विषादेरपि गला-धस्संयोगस्तत्र विषादौ क्रियाजन्यफलशालित्वाभावबाधेऽपि तेन रूपेणेच्छाविषयत्वाभावोऽबाधितस्तत्र 'विषमनेन न भुज्यते' इति प्रयोगोपपत्तिः। इच्छाद्यघटितकर्मत्वतात्पर्येण च 'दैवाद्विषं भुज्यते' इति प्रयोगस्य चोपपत्तिः।

सूत्रेण क्रियाजन्यफलाश्रयतयेच्छाविषयस्य ग्रामादेः कर्मसंज्ञा विधीयते, "तथायुक्तं च" इत्यनेन चेच्छाया अविषयस्यापि क्रियाजन्यसंयोगादिरूपफला-श्रयमात्रस्य तृणादेः कर्मसंज्ञा विधीयते इति विवेकः। तथा चोक्तरीत्या कर्मत्वसंप्रदानत्वयोस्तुल्यतापत्तिस्तदवस्थैवेत्यर्थः।

ननु यदि फलाश्रयत्वेनाऽनभिप्रेतस्यापि=क्रियाजन्यफलभागितयेच्छाया अविषयस्यापि तृणादेः कर्मत्वमिष्टमस्ति तदा तत्साधारणम्=तृणादिसाधारणं यत् क्रियाजन्यफलाश्रयत्वं तेन रूपेणेष्टस्य ग्रामादेरपि "तथायुक्तं च" इति सूत्रेण कर्मत्वोपपत्तिः संभवतीति इच्छाघटितसूत्रस्य="कर्तुरीप्सिततमं कर्म" इति सूत्रस्य वैयर्थ्ये दुर्वारमेवेत्याशङ्क्याह—न चेति। परिहारमाह—इच्छाघटितस्येति, अयमर्थः—"कर्तुरीप्सिततमं कर्म" इत्येतदिच्छाघटितसूत्राभावे "तथायुक्तं चानीप्सितम्" इत्यनेन सूत्रेणानीप्सितस्य=क्रियाजन्यफलाश्रयतया इच्छाया अविषयस्यैव तृणादेः कर्मसंज्ञा स्यान्न त्विच्छाविषयस्य ग्रामादेरपीति ग्रामादेः कर्मसंज्ञाप्राप्त्यर्थम् "कर्तुरीप्सिततमम्" इतीच्छाघटितसूत्रस्यावश्यकता। न चैवम् "तथायुक्तं च" इति सूत्रवैयर्थ्यम्—"कर्तुरीप्सिततमम्" इत्यनेनैव सर्वत्र कर्मसंज्ञासंभवादिति वाच्यम् इच्छाघटितस्य निरुक्तरूपस्य= क्रियाजन्यफलाश्रयतयेच्छाविषयत्वस्य यत्र=तृणादौ बाधस्तत्र तृणादौ कर्मप्रत्ययेन=द्वितीयया तादृशमपि रूपम्=इच्छाविषयत्वरहितमपि कर्मत्वरूपं बोध्यते इत्येतत्प्रतिपादनाय=इच्छाविषयस्य ग्रामादेरिच्छाया अविषयस्य तृणादेश्च

न च धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वेनोद्देश्यत्वं कर्मत्वं तदनवच्छेदकफलशालित्वेनोद्देश्यत्वं संप्रदानत्वमिति विशेषः, स्वस्वत्वध्वंसावच्छिन्नत्याग एव ददात्यर्थो न तु परस्वत्वरूप-फलावच्छिन्नोऽपीति वाच्यम्, उपेक्षाया अपि ददातेमुख्यार्थतापत्तेः।

कर्मत्वप्रतिपादनाय कर्मसंज्ञाविधानाय वोक्तसूत्रद्वयं प्रणीतमस्ति–एकेन सूत्रेणोभयत्र कर्मसंज्ञायाः प्राप्तेरसंभवादिति। अत्र च "इच्छाघटितस्य" इत्येतत्पाठात्पूर्वमुक्तदिशेच्छाघटितसूत्रसार्थक्योपपादकग्रन्थोऽपेक्ष्यते मन्ये स लेखकप्रमादादेव भ्रष्ट इति। "इच्छाघटितस्य" इत्यस्य 'इच्छया अघटितस्य' इति व्याख्ययाप्युक्तस्येच्छाघटितसूत्रवैयर्थ्यस्य परिहारो यद्यपि संभवति तथापि नायं पक्षः स्वरसः प्रतिभाति। सूत्रद्वयसार्थक्यमाह–अत एवेति, व्यापारः=भोजनव्यापारः। यदौदनेन सहाऽज्ञातं विषं भुज्यते तदा विषे भोजनरूपक्रियाजन्यस्य गलाधःसंयोगरूपफलस्य सत्त्वेन तादृशक्रियाजन्य-तादृशफलशालित्वाभावस्याऽसत्त्वेपि तेन रूपेण=उक्तक्रियाजन्यफल-शालित्वरूपेणेच्छाविषयत्वस्याभावोऽत्येवेति तत्र विषे इच्छाघटितकर्मत्वस्य प्रतिषेधार्थम् 'विषमनेन न भुज्यते' इति प्रयोग उपपद्यते, इच्छाघटित-कर्मत्वप्रतिपादकसूत्राभावे उक्तस्थले इच्छानिवेशरहितकर्मत्वस्य विषेऽपि सत्त्वेन कर्मत्वापत्त्या 'विषमनेन न भुज्यते' इति प्रयोगो नोपपद्येतेति इच्छाघटितकर्मत्वप्रतिपादकस्य "कर्तुरीप्सिततमं कर्म" इति सूत्रस्यावश्यकता, 'दैवाद् विषं भुज्यते' इत्यत्रेच्छाविषयत्वहीनस्यापि विषस्य कर्मत्वोपपत्त्यर्थमिच्छाद्यऽघटितकर्मत्वप्रतिपादकस्य "तथायुक्तं च" इति सूत्रस्यावश्यकतेति सूत्रद्वयमेव सार्थकम्।

प्रकारान्तरेण कर्मत्वसंप्रदानत्वयोर्भेदं पूर्वपक्ष्युपपादयति–न चेति, 'ग्रामं गच्छति' इत्यत्र संयोगानुकूलव्यापारो धात्वर्थ इति धात्वर्थतावच्छेद-कीभूतसंयोगरूपफलशालित्वेनोद्देश्यत्वम्=इच्छाविषयत्वं ग्रामस्यास्तीति ग्रामस्य कर्मत्वं प्राप्तम्, 'ब्राह्मणाय गां ददाति' इत्यत्र स्वस्वत्वध्वंसानुकूलत्याग एव धात्वर्थो न तु स्वस्वत्वध्वंसपूर्वकपरस्वत्वानुकूलत्यागो येन धात्वर्थता-वच्छेदकीभूतपरस्वत्वरूपफलशालित्वेनोद्देश्यस्य ब्राह्मणस्य कर्मत्वं स्यात्

मैवम्—फलाश्रयतयेष्टत्वमेव हि कर्मत्वम्, फलसंबन्धित-येष्टत्वं संप्रदानत्वम्, ब्राह्मणादिश्च न त्यागजन्यस्वत्वाश्रयतया दातुरिष्टः, अपि तु तन्निरूपकतयैवाऽतो न तस्य कर्मता।

न चाश्रयत्वमपि संबन्धविशेष इति गवादेरपि संप्रदानत्वं दुर्वारम्, आश्रयत्वेनाभिप्रायस्थले कर्मसंज्ञया बाधादन्य एव

तथा च दाधात्वर्थताऽनवच्छेदकीभूतं यत् परस्वत्वरूपं फलं तादृशफल-शालित्वेनोद्देश्यत्वाद् ब्राह्मणस्य संप्रदानत्वं प्राप्तम्—स्वत्वस्य निरूपकत्वसंबन्धेन ब्राह्मणेऽपि सत्त्वादित्यर्थः। ब्राह्मणस्योक्तसंप्रदानत्वप्रतिपादनार्थं परस्वत्वस्य दाधात्वर्थतानवच्छेदकत्वमाह—न त्विति। परिहारमाह—उपेक्षाया इति, स्वस्वत्वध्वंसावच्छिन्नत्यागमात्रस्य ददात्यर्थत्वे उपेक्षाया अपि स्वस्वत्वध्वंसानु-कूलत्यागरूपत्वेन मुख्यं ददात्यर्थत्वं स्यात्, न चैतदिष्टमिति न स्वस्वत्वध्वंसानुकूलत्यागमात्रं ददात्यर्थः किंतु स्वस्वत्वध्वंसपूर्वक-परस्वत्वानुकूलत्यागो ददात्यर्थस्तथा च संप्रदानस्यापि धात्वर्थतावच्छेदकीभूत-परस्वत्वरूपफलशालित्वं प्राप्तमिति कर्मत्वसंप्रदानत्वयोर्विशेषाभावस्तदवस्थ एवेत्यर्थः।

अथेत्यादिना शङ्कितं परिहरति—मैवमिति। कर्मत्वसंप्रदानत्व-योर्विशेषमाह—फलेति। यथा—'ग्रामं गच्छति' इत्यत्र क्रियाजन्यसंयोगरूप-फलाश्रयतया ग्रामस्य कर्मत्वम्, 'ब्राह्मणाय गां ददाति' इत्यत्र च ब्राह्मणस्य त्यागरूपक्रियाजन्यं यद् गोनिष्ठं स्वत्वरूपं फलं तत्संबन्धितया=तादृशस्वत्व-निरूपकतयेष्टत्वमस्तीति संप्रदानत्वं प्राप्तमित्यर्थः। उपपादयति—ब्राह्मणादिश्चेति। तन्निरूपकतया=त्यागजन्यस्वत्वनिरूपकतया ब्राह्मणो दातुरिष्टः। तस्य=ब्राह्मणस्य।

ननु यदि "फलसंबन्धितयेष्टत्वं संप्रदानत्वम्" तदाऽऽश्रयत्वमपि संबन्धविशेष एवेत्यत्र फलाश्रयतयेष्टाया दानकर्मभूताया गोरपि फलसंबन्धित-येष्टत्वप्राप्त्या संप्रदानत्वं प्राप्तमित्याशङ्कते—न चेति। नन्वाश्रयत्वस्य संबन्धविशेषरूपत्वेपि फलाश्रयत्वेनाभिप्रायस्थले संप्रदानसंज्ञापेक्षया परभूतया कर्मसंज्ञया सप्रदानसंज्ञाया बाधाद् गवादेः फलाश्रयत्वेनाभिप्रायविषयत्वात् कर्मसंज्ञैव भवतीति न संप्रदानत्वापत्तिस्तथा च ब्राह्मणादीनां संप्रदानसंज्ञासिद्ध्यर्थं संप्रदानत्वशरीरघटकः संबन्ध आश्रयत्वसंबन्धापेक्षया भिन्न एवेत्युच्यते

हि संबन्धः संप्रदानताघटक इति यद्युच्येत? तदा 'वृक्षायोदकमासिञ्चति' 'पत्ये शेते' इत्यादौ सेकजन्यजलसंयोग–शयनजन्यप्रीत्याद्याश्रयतयाऽभिप्रेतस्य वृक्षपत्यादेः संप्रदानत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्, धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वभिन्नफलसंबन्धस्य संप्रदानत्वशरीरे निवेशेन सामञ्जस्यात्। 'वृक्षायोदकमासिञ्चति' इत्यादौ द्रवद्रव्यक्रियानुकूलव्यापारो धात्वर्थः, संप्रदानतानिर्वाहकसंयोगश्च न तादृशधात्वर्थतावच्छेदक इति तदाश्रयत्वं निरुक्ताश्रयताभिन्नमेवेति तत्प्रकारकाभिप्रायविषय–

इत्याशङ्कते–आश्रयत्वेनेति। उक्ते दोषमुद्घाटयति–तदेति, यदि सम्प्रदानत्वशरीरघटकः संबन्धः आश्रयत्वसम्बन्धापेक्षया भिन्न एव तदा फलाश्रयतयाभिप्रेतस्य संप्रदानत्वं न स्यादिति 'वृक्षायोदकमासिञ्चति' इत्यत्र सेकक्रियाजन्यजलसंयोगरूपफलाश्रयतयाभिप्रेतस्य वृक्षस्य संप्रदानत्वं न स्यात् 'पत्ये शेते' इत्यत्र च शयनजन्यप्रीत्याश्रयतयाभिप्रेतस्य पत्युः संप्रदानत्वं न स्यात्, न चैतदिष्टमिति न संप्रदानत्वशरीरघटकः संबन्धः आश्रयत्वसंबन्धभिन्न एवेति युक्तं तथा चाश्रयत्वस्यापि संबन्धविशेषरूपत्वात् फलाश्रयतयाभिप्रेताया गोरपि संप्रदानत्वं प्राप्तमेवेत्यर्थः। परिहारमाह–धात्वर्थतेति, धात्वर्थतावच्छेदकीभूतं यत् फलं तादृशफलाश्रयत्वापेक्षया भिन्नो यः फलसंबन्धस्तस्यैव संप्रदानत्वशरीरे निवेशोस्ति तथा च धात्वर्थतावच्छेदकीभूतत्यागजन्यस्वत्वरूपफलाश्रयतया गोः कर्मत्वमेव न तु संप्रदानत्वमित्यर्थः। 'वृक्षायोदकमासिञ्चति' इत्यादौ वृक्षादेः संप्रदानत्वमुपपादयति–वृक्षायेति, अत्र **द्रवद्रव्यसमवेतक्षरणरूपक्रियानुकूलव्यापारो** धात्वर्थोस्ति संप्रदानतानिर्वाहको यः खलु वृक्षसमवेतो जलसंयोगः स च नोक्तधात्वर्थतावच्छेदक इति तदाश्रयत्वम्=उक्तजलसंयोगाश्रयत्वं निरुक्ताश्रयताभिन्नम्धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वभिन्नमेवेति तत्प्रकारकाभिप्रायविषयस्य=धात्वर्थतानवच्छेदकीभूतजलसंयोगाश्रयत्वेनाभिप्रायविषयस्य वृक्षादेः संप्रदानत्वं युक्तमेव एवम्, 'पत्ये शेते' इत्यत्र पतिवृत्तिः प्रीतिर्न धात्वर्थतावच्छेदकफलमिति तादृशधात्वर्थतानवच्छेदकीभूतप्रीतिरूपफलाश्रयत्वात् पत्युः संप्रदानत्वमित्यर्थः। "धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वभिन्नफलसंबन्धस्य" इत्यत्र 'धात्वर्थतावच्छेदकफलभिन्नफलस्य' इत्येवं पाठो युक्तः, भेदस्य फलेनान्वयाभिप्रायात्।

वृक्षादेः संप्रदानतानिर्वाहात्।

न च 'पत्ये शेते' इत्यादौ धात्वर्थतावच्छेदकफलाऽप्रसिद्ध्या तदनुपपत्तिः—भेदप्रतियोगिप्रविष्टे धात्वर्थतावच्छेदके फलत्वानिवेशेन प्रसिद्धिसंभवात्। एवं च 'ब्राह्मणाय गां ददाति' इत्यादौ ब्राह्मणनिरूपितत्वेनेच्छाविषयगोनिष्ठस्वत्व-जनकत्यागकर्तेति बोधः। निरूपितत्वेन कर्तुरिच्छाविषयत्वं द्वितीयान्तार्थगोवृत्तित्वान्वयिधात्वर्थतावच्छेदकस्वत्वान्वयि चतुर्थ्यर्थः, स्वत्वजनकत्यागश्च ददात्यर्थः।

ननूक्तप्रतिपादनेन 'धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वभिन्नफल-संबन्धितयेष्टत्वं संप्रदानत्वम्' इति प्राप्तं तत्र 'इत्यत्र धातोरकर्मकत्वेन धात्वर्थतावच्छेदकफलाऽप्रसिद्ध्या धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वभिन्न-फलस्याप्यऽप्रसिद्धेस्तदनुपपत्तिः=पत्युः संप्रदानत्वानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह—न चेति। उत्तरमाह—भेदेति, धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वभिन्नफलसंबन्धितयेष्टत्वं संप्रदानत्वमिति नोच्यते येनोक्तदोषापत्तिः स्यात् किंतु धात्वर्थतावच्छेदक-भिन्नफलाश्रयतयेष्टत्वं संप्रदानत्वमित्येवोच्यते तथा चाऽत्र धात्वर्थतावच्छेदकं यच्छयनत्वादिकं तद्भिन्नं यत् प्रीतिरूपमुक्तं फलं तदाश्रयत्वात् पत्युः संप्रदानत्वं युक्तमेवेत्यर्थः। 'ब्राह्मणाय गाम्' इति वाक्याज्जायमानबोधस्व-रूपमाह—एवं चेति। ब्राह्मणनिरूपितमिच्छाविषयीभूतं गोनिष्ठं यत्स्वत्वं तादृशस्वत्वजनकत्यागकर्तेत्यर्थः। चतुर्थ्यर्थमाह—निरूपितत्वेनेति, गामिति द्वितीयान्तार्थभूतं यद् गोवृत्तित्वं तदन्वयि गोवृत्तित्वान्वयि (तादृशगोवृत्ति) यद् धात्वर्थतावच्छेदकीभूतं स्वत्वं तादृशस्वत्वान्वयि यत् कर्तुरिच्छाविषयत्वम्= दानकर्तुः स्वत्वविषयकेच्छाविषयत्वं तदेव चतुर्थ्यर्थः, निरूपितत्वेनेत्यस्य ब्राह्मणनिरूपितमित्यर्थः। धात्वर्थमाह—स्वत्वजनकेति। तथा चात्र ब्राह्मणस्य धात्वर्थतानवच्छेदकीभूतोक्तेच्छाश्रयत्वात्संप्रदानत्वम्, गोश्च धात्वर्थता-वच्छेदकीभूतस्वत्वाश्रयतया कर्मत्वमिति बोध्यम्।

मतान्तरमनुवदति—अत्रेति, ददातियोगे='ब्राह्मणाय गां ददाति' इत्यादौ स्वस्वत्वध्वंसपूर्वकपरस्वत्वानुकूलस्त्यागो दाधात्वर्थस्तत्र धात्वर्थतावच्छेदकं

अत्र केचित्—ददातियोगे धात्वर्थतावच्छेदकस्वत्व-निरूपकत्वमेव संप्रदानत्वं तदेव मुख्यं तथा च तत्र निरूपितत्वमात्रं चतुर्थ्यर्थो धात्वर्थतावच्छेदकस्वत्वेऽन्वेति, अत एव "श्राद्धस्य पित्रपेक्षया यागत्वमेव दानत्वं तु ब्राह्मणापेक्षया" इति शूलपाणिः तत्र त्यज्यमानेऽन्ने पितॄणां स्वत्वानुत्पत्त्या संप्रदानत्वासंभवात्। स्वत्वभागित्वेनोद्देश्यत्वं यदि संप्रदानत्वं स्यात्तदा पितॄणामपि तथात्वाऽक्षतेः पित्रऽपेक्षयापि दानत्वं स्यात्, न हि श्राद्धे पितॄणां स्वत्वभागित्वेन नोद्देश्यत्वम्—"पितरेतत्तेऽन्नं स्वधा" इत्यादिश्राद्धरूपत्यागाभिलापस्वधार्थे

यत् परस्वत्वं तन्निरूपकत्वं ब्राह्मणेऽस्तीति तदेव स्वत्वनिरूपकत्वं मुख्यं संप्रदानत्वम्, उक्तधात्वर्थतावच्छेदकस्वत्वे यद् ब्राह्मणनिरूपितत्वमस्ति तदेव चतुर्थ्यर्थस्तस्य च स्वत्वे आश्रयतासंबन्धेनान्वय इत्यन्वयः। उक्ते प्रमाणमाह—श्राद्धस्येति, अत एव=यत एव धात्वर्थतावच्छेदकस्वत्वनिरूपकत्वमेव सम्प्रदानत्वमत एव श्राद्धस्य पित्रपेक्षया यागत्वमेव न तु दानत्वं पितॄणां स्वत्वनिरूपकत्वाभावात्, श्राद्धस्य दानत्वं तु ब्राह्मणापेक्षयैव ब्राह्मणस्यैव स्वत्वनिरूपकत्वेन तत्र संप्रदानत्वात्। उक्ते हेतुमाह—तत्रेति, तत्र=श्राद्धे त्यज्यमानेऽन्ने पितॄणां स्वत्वं नोत्पद्यते तस्वीकाराभावादिति न पितॄणां संप्रदानत्वं संप्रदानत्वाभावाच्च न पित्रपेक्षया श्राद्धस्य दानत्वमित्यर्थः। विपक्षे बाधकमाह—स्वत्वभागित्वेनेति, यदि स्वत्वभागित्वेनोद्देश्यत्वं संप्रदानत्वं स्यात्तदा पितॄणामपि तथात्वाऽक्षतेः=श्राद्धे स्वत्वभागित्वेनोद्देश्यत्वस्य सत्त्वेन संप्रदानत्वप्राप्त्या पित्रपेक्षयापि श्राद्धस्य दानत्वं स्यादेव, श्राद्धे पितॄणां स्वत्वभागित्वेनोद्देश्यत्वं व्यतिरेकमुखेनाह न हीति। श्राद्धे पितॄणां स्वत्वभागित्वेनोद्देश्यत्वे प्रमाणमाह—पितरेतदिति, श्राद्धमपि त्याग एव स्वधाशब्दार्थोपि त्याग एवेति श्राद्धरूपत्यागस्याभिलापरूपो यः स्वधेति शब्दस्तदर्थभूते त्यागे ते इति चतुर्थी पितॄणां स्वत्वभागित्वेनोद्देश्यत्वं बोधयतीति श्राद्धे पितॄणामपि स्वत्वभागित्वेनोद्देश्यत्वस्य सत्त्वात् संप्रदानत्वं स्यात् संप्रदानत्वाच्च पित्रपेक्षयापि श्राद्धस्य दानत्वं स्यात् न च पित्रपेक्षया श्राद्धस्य दानत्वमिष्टमिति न स्वत्वभागित्वेनोद्देश्यत्वं संप्रदानत्वं किंतु

त्यागे चतुर्थ्याः स्वत्वभागित्वेन पित्रादेरुद्देश्यत्वबोधकत्वात्। स्वत्वभागित्व 'नोद्देश्यभूतस्यापि पित्रादेः स्वीकाराभावान्न-स्वत्वम्, ब्राह्मणानां तत्रानुद्देश्यत्वेऽपि स्वत्वं प्रतिपत्तितो जायते। अनुद्देश्यत्वेऽपि च संप्रदानत्वमुपपादितमेव। पितॄणामिव ब्राह्मणानामपि च स्वत्वभागित्वेनोद्देश्यत्वमप्यविरुद्धम्।

धात्वर्थतानवच्छेदकफलभागितया यत्र संप्रदानत्वम् 'वृक्षायोदकं सिञ्चति' 'पत्ये शेते' इत्यादौ तत्रोद्देश्यत्वांशनिवेश

स्वत्वनिरूपकत्वमेव संप्रदानत्वमित्यर्थः। ननु श्राद्धे पितॄणां स्वत्वनिरूपकत्वमेव कथं नेत्याशङ्क्याह–स्वत्वभागित्वेन इति, यः खलु स्वीकरोति तस्यैव स्वत्वमुत्पद्यते इति तस्यैव स्वत्वनिरूपकत्वं भवति न खलु पितरः श्राद्धान्नं स्वीकुर्वन्तीति न पितॄणां स्वत्वं न च स्वत्वनिरूपकत्वं भवति न पितॄणां स्वत्वं न च स्वत्वनिरूपकत्वं स्वत्वनिरूपकत्वाभावाच्च न संप्रदानत्वम्। ब्राह्मणानां च तत्र=श्राद्धे उद्देश्यत्वाभावेपि पित्रुद्देश्यत्वेन त्यक्तं द्रव्यं ब्राह्मणाय दीयते इति तादृशप्रतिपत्तिभूतदानात् स्वत्वं जायते स्वत्वोत्पत्त्या स्वत्वनिरूपकत्वं स्वत्वनिरूपकत्वाच्च संप्रदानत्वं तथा च ब्राह्मणापेक्षया श्राद्धस्य दानत्वम्। अप्रधानं कर्म प्रतिपत्तिरित्युच्यते इति मीमांसाशास्त्रे द्रष्टव्यम्। ननु ब्राह्माणानामनुद्देश्यत्वे कथं संप्रदानत्वं स्यादित्याशङ्क्याह अनुद्देश्यत्वेपीति, उपपादितमिति–स्वत्वनिरूपकत्वमेव संप्रदानत्वं न तु स्वत्वभागित्वेनोद्देश्यत्वम् अस्ति च श्राद्धद्रव्यनिष्ठस्वत्वस्य निरूपकत्वं ब्राह्मणानां स्वीकर्तृत्वादिति युक्तं संप्रदानत्वम्। पक्षान्तरेण श्राद्धे ब्राह्मणानामपि स्वत्वभागित्वे-नोद्देश्यत्वमाह–पितॄणामिवेति, तथा च ब्राह्मणानामपि स्वत्वभागित्वेनोद्देश्यत्वात् संप्रदानत्वं प्राप्तमेवेत्यर्थः।

मुख्यं संप्रदानत्वमुक्त्वा भाक्तमाह–धात्वर्थतेति, 'वृक्षायोदकमासिञ्चति' इत्यत्र द्रवद्रव्यक्रियानुकूलव्यापार एव धात्वर्थ इति वृक्षवृत्तिजलसंयोगो न धात्वर्थतावच्छेदक इति तादृशधात्वर्थतानवच्छेदकीभूतसंयोगरूपफलभागितया संप्रदानत्वमित्येव तत्रोद्देश्यत्वनिवेश आवश्यक एव तथा च धात्वर्थतानवच्छेदकफलभागितयोद्देश्यत्वं संप्रदानत्वमित्येव वक्तव्यम्, अस्ति चात्र **तादृशजलसंयोगरूपफलभागितयोद्देश्यत्वं संप्रदानभूतवृक्षस्य** 'पत्ये

आवश्यकः– यत्रान्योद्देशेन क्षिप्तजलस्य दैवाद् वृक्षसंयोगोऽन्योद्देशेन शयनादितश्च पत्यादेः फलसंबन्धस्तत्र तथाप्रयोगविरहात्। अत एव तत्र चतुर्थ्यर्थः स्वनिष्ठतया कर्त्रभिप्रेततत्फलं प्रतिजनकत्वं तच्च सेकादिक्रियायामन्वेति, भाक्तं च तत्र संप्रदानत्वम्–उद्देश्यत्वागर्भसंप्रदानत्वे एव लाघवाच्छक्तेः, इतरत्र लक्षणाया अभ्युपगमात्। 'पितृभ्यो दद्यात्' इत्यादावनिर्धारितकर्तृकसंप्रदाने चतुर्थी तत्त्वं च तत्र त्यागजन्यस्वत्वभागितयोद्देश्यत्वमेव।

शेते' इत्यत्र च तादृशप्रीतिरूपफलभागितयोद्देश्यत्वं संप्रदानभूतपत्युः। उद्देश्यत्वांशनिवेशस्यावश्यकत्वे हेतुमाह–यत्रेति। तथाप्रयोगविरहात्= 'वृक्षायोदकमासिञ्चति' 'पत्ये शेते' इत्यादिप्रयोगाभावात्। यद्यत्रोद्देश्यत्वनिवेशो न स्यात्तदाऽन्योद्देशेनापि क्षिप्तजलस्य दैवाद् वृक्षसंयोगे जाते वृक्षायोदकमासिञ्चति' इति प्रयोगः स्यादेव न चैतदिष्टम्, उद्देश्यत्वनिवेशे कृते तु तत्र वृक्षस्य जलसंयोगभागितयोद्देश्यत्वाभावान्न तथाप्रयोगापत्तिरित्यर्थः। अत एवेति– उद्देश्यत्वांशनिवेशादेव यत्र वृक्षोद्देशेन जलः क्षिप्यते तत्र 'वृक्षायोदकमासिञ्चति' इति प्रयोगो भवति तत्र स्वनिष्ठतया=चतुर्थ्यन्तार्थभूतवृक्षनिष्ठं यत् कर्त्रभिप्रेतम्=सेकक्रियाकर्त्रभिप्रेतं जलसंयोगरूपं फलं तज्जनकत्वमेव चतुर्थ्यर्थः, तच्च जनकत्वं सेकक्रियायामस्ति, अत्र च **वृक्षकर्तृकस्वीकाराभावाद् भाक्तमेव संप्रदानत्वमित्याह**–भाक्तमिति। एतत्संप्रदानत्वस्य भाक्तत्वे हेतुमाह–उद्देश्यत्वेति, उद्देश्यत्वागर्भसंप्रदानत्वं हि स्वत्वनिरूपकत्वरूपं पूर्वमेवोक्तम्। इतरत्र='वृक्षायोदकम्' इत्यादिस्थले वृक्षादिनिष्ठे उद्देश्यत्वगर्भसंप्रदानत्वे लक्षणायाः=चतुर्थ्या लक्षणायाः। "पितृभ्यो दद्यात्" इत्यादिवचनस्य सामान्यतः प्रवृत्तत्वेन दानकर्तृविशेषतो निर्धारणाभावात्= अभिलापाभावादत्रानिर्धारितकर्तृकसंप्रदाने=अनिर्धारितः कर्ता यस्य दानस्य तादृशदाननिरूपितसंप्रदाने चतुर्थी। तत्त्वम्=संप्रदानत्वम्।

ननु यदा कस्यचित् जनस्य 'वृक्षस्य जलसंयोगो भवतु' इत्याकारिकेच्छा स्याद् अन्येन च जनेनान्योद्देशेन क्षिप्तजलस्य वृक्षसंयोगो

अथ यत्र जनान्तरस्य वृक्षादिनिष्ठजलसंयोगादिरिच्छा-विषयोऽन्येन च जनेनाऽन्योद्देशेन क्षिप्तजलादेर्वृक्षादिसंयोगस्तत्रापि 'वृक्षायोदकमासिञ्चति जनः' इत्यादिप्रयोगापत्तिः—तत्तद्व्यक्तित्वस्य पदेनानुपस्थानात्, तेन रूपेण विशेष्यभूतकर्तृ-व्यक्तीनामिच्छांशे भानासंभवाद् उपस्थितजनत्वावच्छिन्नेच्छा-विषयत्वस्य च वृक्षसंयोगादावऽबाधात्। एवं तदीयकालान्तरीणेच्छामादायाप्यतिप्रसङ्गतादवस्थ्यमिति चेत्?, न—

जातस्तत्रापि वृक्षस्य जनत्वावच्छिन्नसमवेतेच्छाविषयसंयोगरूप-फलभागितयोद्देश्यत्वात् 'वृक्षायोदकमासिञ्चति' इति प्रयोग आपद्येतेत्याशङ्कते—अथेति। उपपत्तिमाह तत्तद्व्यक्तित्वस्येति, जनादिपदेन देवदत्तादि-तत्तद्व्यक्तीनामुपस्थितिरेव न भवतीति तेन=तत्तद्व्यक्तित्वेन रूपेण विशेष्यभूत-कर्तृव्यक्तीनाम्=सेकादिकर्तृव्यक्तीनामिच्छांशे=इच्छासमवायित्वेन भानासंभवात्, उपस्थितं च यज्जनत्वावच्छिन्नेच्छाविषयत्वं तस्य तु वृक्षनिष्ठजलसंयोगे बाधो नास्त्येव जलसंयोगस्य किंचिज्जनेच्छाविषयत्वादेव, एवं पूर्वकाले 'वृक्षस्य जलसंयोगो भवतु' इतीच्छा जाता कालान्तरे तेनैव जनेनान्योद्देशेन क्षिप्तजलस्य वृक्षसंयोगे जाते तादृशजलवृक्षसंयोगस्यापि पूर्वकालि-केच्छाविषयत्वसंभवात् 'वृक्षायोदकमासिञ्चति' इति प्रयोगः स्यादित्याह—एवमिति। परिहरति—नेति, 'वृक्षायोदकम्' इत्यत्र वृक्षोदकसंयोगस्येच्छा-विषयत्वाद् वृक्षस्यापीच्छाविषयत्वं प्राप्तं सा चेच्छा विषयतासंबन्धेन वृक्षे वर्तते इति वृक्षनिष्ठत्वेन वृक्षनिष्ठा सेच्छैव 'वृक्षाय' इति चतुर्थ्यन्त-पदस्यार्थस्तस्याश्चेच्छायाः स्वविषयसंयोगादिजनकत्वस्वजन्यत्वैतदुभयसंबन्धेन सेकक्रियायामन्वयः क्रियते स्वम्=इच्छा। तथा च यत्र तेनैव जनेन बुद्धिपूर्वकं जलस्य वृक्षसंयोगेच्छयोदकमासिच्यते तत्र स्वमिच्छा तद्विषयो यो वृक्षजलसंयोगस्तज्जनकत्वमपि सेकक्रियायां भवति स्वमिच्छा तज्जन्यत्वमपि सेकक्रियायां भवति तादृशसेकक्रियाया उक्तेच्छाजन्यत्वादेवेति स्वविषय-संयोगजनकत्वस्वजन्यत्वैतदुभयसंबन्धेनेच्छायाः सेकक्रियायामन्वयस्य संभवात् 'वृक्षायोदकमासिञ्चति' इति प्रयोगो भवति, उक्तानिष्टस्थले च यत्सेकक्रियाव्यक्त्या जलसंयोगो वृक्षे जायते तत्र=तत्सेकक्रियाव्यक्तौ

वृक्षादिनिष्ठत्वेनेच्छैव हि चतुर्थ्यन्तार्थस्तस्याश्च स्वविषय-संयोगादिजनकत्वस्वजन्यत्वोभयसंबन्धेन सेकादिक्रिया-यामन्वयः, उक्तस्थले च यत्क्रियाव्यक्त्या जलसंयोगादिर्वृक्षादौ जन्यते तत्र कालान्तरीणपुरुषान्तरीणेच्छायाः स्वविषयसंयोगादि-जनकत्वसंबन्धसत्त्वेऽपि स्वजन्यत्वाभावान्नोभयसंबन्धेनेच्छा-वैशिष्ट्यमित्यऽयोग्यतैवेति वदन्ति।

अत्रेदं बोध्यम्–उद्देश्यत्वाऽगर्भस्यैव त्यागजन्यस्वत्व-भागित्वस्य ददातिसंप्रदानतारूपत्वे चैत्रमात्रोद्देशेन यद्दत्तं तत्र तादृशदानेन "दम्पत्योर्मध्यगं धनम्" इत्यतस्तत्पत्न्या अपि स्वत्वस्य प्रामाणिकतया संप्रदानत्वेन 'चैत्रपत्न्यै दत्तम्' इति व्यवहारापत्तेः। न च पत्युः स्वत्वमेव पत्नीस्वत्वं जनयति न तु तत्सामग्रीति वाच्यम्, स्वत्ववति स्वत्वान्तरानुत्पत्तेः, तथा च

उक्तकालान्तरीणेच्छायाः पुरुषान्तरीणेच्छायाश्च स्वविषयसंयोगजनकत्वसंबन्धे-नान्वयसंभवेऽपि तत्सेकक्रियाव्यक्तेरुक्तकालान्तरीणपुरुषान्तरीणेच्छा-जन्यत्वाभावात् स्वजन्यत्वसंबन्धेनान्वयाऽसंभवान्नोक्तानिष्टस्थले 'वृक्षायोदक-मासिञ्चति' इति प्रयोगापत्तिः। एवं शयनक्रियायामपि स्वविषयप्रीतिजनकत्व-स्वजन्यत्वैतदुभयसंबन्धेन चतुर्थ्यन्तार्थेच्छा अन्वयमुपगम्योक्तातिप्रसङ्गो वारणीयः।

उद्देश्यत्वनिवेशरहिते स्वत्वनिरूपकत्वरूपे संप्रदानत्वे दोषमुद्-घाटयति–अत्रेदमित्यादिना, यद् धनं केवलं चैत्राय दत्तं तत्र तथा चैत्रस्य स्वत्वं तथा चैत्रपत्न्या अपि स्वत्वस्य जायमानत्वात् संप्रदानत्वशरीरे उद्देश्यत्वनिवेशाभावाच्च यथा 'चैत्राय दत्तम्' इति व्यवहारो भवति तथा 'चैत्रपत्न्यै दत्तम्' इत्यपि व्यवहारः स्यात् "दम्पत्योर्मध्यगं धनम्" इति प्रमाणेन चैत्रतत्पत्न्योरुभयोरपि **स्वत्वनिरूपकत्वसाम्यादि**त्यर्थ। ननु चैत्रस्वत्वमेव चैत्रपत्न्याः स्वत्वमुत्पादयति न तु तत्सामग्री=चैत्रस्वत्वोत्पादिका दानादिसामग्रीति दानस्य चैत्रपत्नीस्वत्वानुत्पादकत्वादेव 'चैत्रपत्न्यै दत्तम्' इति व्यवहारापत्तिरुक्तस्थले नास्तीत्याङ्क्याह–न चेति। परिहारमाह–स्वत्ववतीति। तथा च "दम्पत्योर्मध्यगं धनम्" इति प्रमाणेन दानक्रियया

सर्वत्रैवोद्देश्यत्वान्तर्भावः। भवतु च "पितृभ्यो दद्यात्" इत्यत्रापि मुख्यमेव संप्रदानत्वं चतुर्थ्यर्थः।

अस्तु वा स्वस्वत्वेच्छाधीनतत्कत्वमेव मुख्यं दानक्रियासंप्रदानत्वं पितृस्वत्वाप्रसिद्ध्या न तेषां संप्रदानत्वम्। चतुर्थ्यर्थो धात्वर्थतावच्छेदकस्वत्वान्वयि निरूपितत्वम्, स्वत्वस्य च स्वस्वत्वध्वंसेच्छारूपे त्यागे स्वजनकत्वस्वेच्छाधीनत्वोभयं सम्बन्धः, तल्लाभश्च विशिष्टस्य धातुशक्यतामते शक्तित एवतदन्तर्भावेनैव शक्त्युपगमात्। फलव्यापारयोः पृथग् धात्वर्थतामते आकाङ्क्षाबलादेव तादृशसंबन्धलाभः। "पितृभ्यो दद्यात्" इत्यत्र च धात्वर्थान्तर्गतस्वत्वे चतुर्थ्या पित्राद्यन्वयी निरूपितत्वरूपो मुख्योऽर्थो बाधितत्वान्न प्रत्याय्यते, अपि तु

दम्पत्योरेकदैव स्वत्वमुत्पद्यते इति स्वीकार्यं तथा च चैत्राय दत्ते चैत्रपत्न्या अपि स्वत्वस्य जातत्वात् 'चैत्रपत्न्यै दत्तम्' इति व्यवहारः स्यादेव न चैतदिष्टमिति सर्वत्रैव संप्रदानत्वशरीरे उद्देश्यत्वनिवेशः कर्तव्यस्तथा चोक्तस्थले चैत्रपत्न्या उद्देश्यत्वाभावात् 'चैत्रपत्न्यै दत्तम्' इति व्यवहारापत्तिर्नास्त्येवेत्यर्थः। नन्वेवं यदि सर्वत्रैव संप्रदानत्वशरीरे उद्देश्यत्वनिवेशः स्यात्तदा मुख्य-संप्रदानत्वेप्युद्देश्यत्वनिवेशात् "पितभ्यो दद्यात्" इत्यत्र पितृणामप्युद्देश्य-त्वान्मुख्यमेव संप्रदानत्वं स्यादित्याशङ्क्योक्तं स्वीकरोति–भवतु चेति।

पक्षान्तरमाह–अस्तु वेति। प्रथमस्वपदस्येच्छयान्वयः–स्वकीया या स्वत्वेच्छा=परस्वत्वेच्छा तदधीनं यत् तत्कत्वम्=पूर्वोक्तं स्वत्वनिरूपकत्वं तदेव दानक्रियाया मुख्यं संप्रदानत्वं यथा गोनिष्ठस्वत्वस्य ब्राह्मणो निरूपको भवतु इत्याकारकेच्छाधीनं स्वत्वनिरूपकत्वं चैत्रादेरेवोक्तस्थले भवति न तत्पत्न्याः–'चैत्रपत्न्या इदं भवतु' इत्याकारकप्रधानेच्छायाः अभावादिति न तत्र 'चैत्रपत्न्यै दत्तम्' इति व्यवहारापत्तिरिति भावः। स्वत्वान्वयि=स्वत्वनिष्ठम्। त्यागो हि स्वस्वत्वध्वंसेच्छारूप एव तादृशत्यागस्य ब्राह्मणस्वत्वजनकत्वमप्यस्ति तादृशस्वत्वेच्छाधीनत्वमप्यस्ति–तादृशस्वत्वोत्पत्तीच्छयैव त्यागस्योत्पत्तेरिति स्वत्वस्य=ब्राह्मणस्वत्वस्य त्यागे स्वजनकत्वस्वेच्छाधीनत्वैतदुभय-

निरूपितत्वेनेच्छाविषयत्वरूपो लक्ष्यार्थ एव, ददातिस्तु तत्र मुख्य एव—श्राद्धस्यापि ब्राह्मणापेक्षया दानत्वात्। "श्राद्धे ब्राह्मणस्य संप्रदानतानिर्वाहायाऽस्ति चोद्देश्यतापि ब्राह्मणस्य" इत्यादिकमभिदधानस्य शूलपाणेरपि संप्रदानत्वशरीरे उद्देश्यत्वांशापरित्यागे निर्भरोऽवगम्यते, "कर्मणा यमभिप्रैति" इति प्रणयतो महर्षेः पाणिनेरपि संमतोऽयमर्थः।

"शत्रवे भयं ददाति" इत्यादौ जनयतीति भाक्तोऽर्थः, एव चोत्पादकव्यापाररूपे धात्वर्थे भयरूपं कर्म तद्योगितयोद्देश्यत्वच्छत्र्वादेः संप्रदानत्वम्।

संबन्धेनान्वय इति नोक्तस्थले 'चैत्रपत्न्यै दत्तम्' इति प्रयोगापत्तिः। तल्लाभः=उक्तसंबन्धप्रतीतिः। विशिष्टस्य=स्वजनकत्वस्वेच्छाधीनत्वैतदुभयसंबन्धेन स्वत्वविशिष्टत्यागस्य। फलव्यापारयोः=त्यागरूपव्यापारे स्वत्वरूपफले च। तादृशसंबन्धलाभः=स्वजनकत्वस्वेच्छाधीनत्वैतत्संबन्धप्रतीतिः। अस्मिन् पक्षे "पितृभ्यो दद्यात्" इति वाक्यस्य गतिमाह—पितृभ्य इति, दीयमानद्रव्ये पितॄणां स्वत्वं नोत्पद्यते स्वीकाराभावादिति तादृशस्वत्वे पितृनिरूपितत्वं नास्त्येवेति बाधितमेव किंतु निरूपितत्वेनेच्छाविषयत्वमेव पित्रान्वयिस्वत्वे चतुर्थ्या प्रत्याय्यते तच्च चतुर्थ्या लक्ष्यार्थ एव न मुख्यार्थ इत्यर्थः। श्राद्धस्य ब्राह्मणापेक्षया तु दानत्वं मुख्यमेवेति तत्र="पितृभ्यो दद्यात्" इत्यत्र ददातिस्तु मुख्यार्थ एवेत्याह—ददातीति। संप्रदानत्वशरीरे उद्देश्यत्वनिवेशे शूलपाणेरप्यनुमितिमाह—श्राद्धे इत्यादिना। पाणिन्यनुमितिमाह—कर्मणेति। अयम्=उद्देश्यत्वनिवेशः। "अभिप्रैति" इति सूत्रस्थपदेन संप्रदानभूतब्राह्मणादेरुद्देश्यत्वं प्राप्तम्—अभिप्रायविषयत्वस्योद्देश्यत्वरूपत्वात् "अभिप्रैति" इत्यनेनाभिप्रायविषयत्वस्य प्राप्तत्वादित्यर्थः।

प्रयोगान्तरमुदाहरति—शत्रव इति, 'भयं ददाति' इत्यस्य 'भयं जनयति' इत्यर्थः। उत्पादकव्यापाररूपे=जनयतीत्युत्पत्त्यनुकूलव्यापाररूपे धात्वर्थे=धात्वर्थस्य भयमेव कर्म तादृशकर्मभूतप्रतियोगितयोद्देश्यत्वाच्छत्रोः संप्रदानत्वमित्यर्थः।

'युद्धाय संनह्यते' इत्यादौ संनहनादिक्रियाजन्यफलाऽसंबन्धाद् युद्धादेर्न संप्रदानतानिर्वाह इति नेयं संप्रदानचतुर्थी, अपि तु 'एधानाहर्तुं व्रजति' इत्यर्थे 'एधेभ्यो व्रजति' इत्यत्रेव 'युद्धं कर्तुं सोढुं वा संनह्यते' इत्यर्थविवक्षया "क्रियार्थोपपद" इति सूत्रान्तरेण, तस्य च 'स्थानिनोऽश्रूयमाणस्य क्रियार्थोपपदस्य तुमुन्नन्तधातोः कर्मणि= स्वार्थनिष्ठकर्मत्वे विवक्षिते स्वोत्तरं चतुर्थी इत्यर्थस्तथा चाऽऽहरणकरणसहनाद्युद्देश्यकत्वं तादृशचतुर्थ्यर्थ इत्यवधेयम्।

अथ "यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति" इत्यादावग्न्यादेरिव "सर्वभूतेभ्य उत्सृष्टं मयैतज्जलमूर्जितम्"

प्रयोगान्तरमुदाहरति—युद्धायेति, संनहनादिक्रियाजन्यफलस्य जयादिरूपस्य जनके युद्धे निरूपकत्वादिरूपः संप्रदानत्वनिर्वाहकः संबन्धो नास्तीति न युद्धस्य संप्रदानत्वमिति न युद्धपदोत्तरचतुर्थी संप्रदानचतुर्थी किंतु "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः" इति सूत्रेणान्यैव चतुर्थीत्यर्थः। अत्रोदाहरणमाह—एधानिति। एधान्=काष्ठानि। उक्तसूत्रस्यार्थमाह—तस्येति, यया 'एधानाहर्तु व्रजति' इत्यत्र 'आहर्तुम्' इति तुमुन्नन्तधातुरेव स्थानी व्रजतीतिक्रियार्थोपपदं चास्ति नाम आहरणादिक्रियार्था या व्रजनादिक्रिया तद्बोधकव्रजतीत्यादिक्रियापदमुपपदं यस्यास्ति स च तुमुन्नन्तधातुः 'एधेभ्यो व्रजति' इत्यत्र श्रूयमाणं नास्तीति तादृशतुमुन्नन्तधातोः कर्मणि=कर्मभूतेष्वेधेषु स्वार्थनिष्ठकर्मत्वे=एधनिष्ठकर्मत्वे विवक्षिते स्वोत्तरम्=एधपदोत्तरं चतुर्थी ज्ञेया। अत्रत्यचतुर्थ्यर्थमाह—तथा चेति, 'फलान्याहर्तु व्रजति—फलेभ्यो व्रजति' इत्यत्राहरणोद्देश्यत्वम्, 'युद्धं कर्तु संनह्यते—इत्यत्र सहनोद्देश्यकत्वं चतुर्थ्यर्थम्तम्य व्रजनादिवपारेऽन्वयस्तथा च 'एधाहरणोद्देश्यकव्रजनानुकूलकृतिमान्' 'युद्धसहनोद्देश्यकसंनहनानुकूलकृतिमान्' इत्यादिः शाब्दबोधः। उद्देश्यत्वं च फलाहरणादीनां प्राप्तम्।

शङ्कते—अथेति, संप्रदानत्वं द्विविधं भवति स्वीकर्तृसंप्रदानत्वमनिराकर्तृसंप्रदानत्वं च तत्र 'दीयताम्' इत्यादियाचनासंभवात् ब्राह्मणादीनां

इत्यादौ सर्वप्राणिनामिव च "पशुना रुद्रं यजते" इत्यादावपि त्यागविशेषरूपक्रियायां रुद्रादेरानिराकर्तृसंप्रदानत्वं दुर्वारमिति तत्रापि चतुर्थी स्यादिति चेत्?, न–गौरवितप्रीतिहेतुक्रिया यज्यर्थस्तदर्थतावच्छेदकफलं प्रीतिस्तदाश्रयतया रुद्रस्य विवक्षितत्वात् कर्मसंज्ञकत्वेन द्वितीयैव न तु चतुर्थी, त्यागात्मकतादृशक्रियायां निरुक्ताऽनिराकर्तृसंप्रदानत्वे सत्यपि तदऽविवक्षणात्। प्रीतिभागितयोद्देश्यत्वरूपसंप्रदानत्वविवक्षायां च 'रुद्राय यजते' इत्यपि प्रयोगः। उभयविवक्षायां परत्वेन

स्वीकर्तृसंप्रदानत्वम् 'सूर्यायाऽर्घं ददाति' इत्यादौ 'दीयताम्' इत्यादिरूपायाः सूर्यादिकर्तृकयाचनाया असत्त्वेपि सूर्येण 'मा दीयताम्' इत्यादिरूपो निराकारः=परिहारोपि न क्रियते इति तत्र सूर्यस्याऽनिराकर्तृसंप्रदानत्वं एवम् "यदग्नये" इत्यादावग्न्यादिकर्तृकपरिहाराभावाद् यथाग्न्यादेरनिराकर्तृसंप्रदानत्वं यथा च "सर्वभूतेभ्यः" इति तडागोत्सर्गवाक्ये, सर्वभूतानामनिराकर्तृसंप्रदानत्वं तथा "पशुना रुद्रं यजते" इत्यत्र रुद्रकर्तृकपशुकर्मकत्यागविषयकस्य "मह्यं पशुर्न देयः" इत्यादिरूपस्य परिहारस्याभावाद् रुद्रस्यानिराकर्तृसंप्रदानत्वं किं न स्यात्? प्राप्ते न संप्रदानत्वे तत्रापि=रुद्रपदोत्तरमपि चतुर्थी स्यादित्यर्थः। परिहरति–नेति, गौरवमस्त्यस्यामिति गौरविता या प्रीतिस्तादृशप्रीतिहेतुभूता क्रिया यजधात्वर्थ इति धात्वर्थतावच्छेदकं फलं सा प्रीतिरेवेति तादृशप्रीत्याश्रयतया रुद्रस्य विवक्षितत्वात् कर्मसंज्ञैव भवतीति रुद्रपदोत्तरं द्वितीयैव न चतुर्थीप्राप्तिः– पूर्वमेव धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वे कर्मत्वमित्युक्तत्वादित्यर्थः। किं च त्यागात्मकतादृशक्रियायाम्=यज्यर्थभूतत्यागरूपप्रीतिहेतुक्रियायामनिराकर्तृ-संप्रदानत्वस्य रुद्रे सत्यपि विवक्षाऽभावान्न संप्रदानत्वमित्याहत्यागात्मकेति। वस्तुतस्त्वत्र "कर्मणः करणसंज्ञा संप्रदानस्य च कर्मसंज्ञा" इति वार्तिकेनैव रुद्रस्य कर्मसंज्ञेति बोध्यम्। 'रुद्राय यजते' इति प्रयोगमुपपादयति– प्रीतिभागितयेति। विशेषान्तरमाह–उभयेति, यदि कर्मत्वसंप्रदानत्वयोरु-भयोर्विवक्षा स्यात्तदापि परया कर्मसंज्ञया संप्रदानसंज्ञाया बाधाद् द्वितीयैव भवति न चतुर्थीत्यर्थः। जुहोत्यादिप्रयोगस्थले प्रीतिरूपफलस्य धात्वर्थतावच्छेदकत्वमेव नास्ति येन धात्वर्थतावच्छेदकीभूतप्रीतिरूप-

कर्मसंज्ञया बाधाद् द्वितीयैव। जुहोत्युत्सृजत्यादेः प्रीतिरूपफलावच्छिन्नत्यागाऽबोधकतया त्यागरूपक्रियाजन्यप्रीतिभागिनो देवतादेस्तत्कर्मताविरहान्नैव 'प्रजापतिं जुहोति' 'भूतान्युत्सृजति' इत्यादयः प्रयोगाः।

'रजकस्य वस्त्रं ददाति' इत्यत्र ददातिर्न त्यागार्थकोऽपि तु परायत्तीकरणार्थको गौणः, तदायत्तीकरणं च प्रकृते तत्कर्तृकनिर्णेजनेच्छाप्रकाशको व्यापारः, तदेकदेशे कर्तृत्वे रजकस्य संबन्धविवक्षायां शैषिकी षष्ठी।

'हन्तुः पृष्ठं ददाति' इत्यत्र तत्कर्तृकताडनानुमतिप्रकाशको व्यापार एव ददात्यर्थः, तदेकदेशे कर्तृत्वे हन्तुः

फलभागितया तादृशत्यागक्रियाजन्यप्रीतिभागिनो देवतादेः कर्मत्वं स्यात् किंतु धात्वर्थतानवच्छेदकीभूततादृशप्रीतिभागितयोद्देश्यत्वात् संप्रदानत्वमेवेति "यदग्नये च प्रजापतये च" "सर्वभूतेभ्यः" इत्येवं चतुर्थ्यन्त एव प्रयोगो भवति न तु 'प्रजापतिं जुहोति' इत्यादिरित्याह—जुहोतीति।

ननु 'रजकस्य वस्त्रं ददाति' इत्यत्र रजकस्य कथं न संप्रदानसंज्ञा? ददातियोगादित्याशङ्क्याह—रजकस्येति। परायत्तीकरणम्=पराधीनीकरणम्। तत्कर्तृक=रजककर्तृक। तदेकदेशे=उक्तव्यापारैकदेशे। उक्तकर्तृत्ववत्त्वं रजकस्येति संबन्धविवक्षायां षष्ठ्येव रजकपदोत्तरं भवति न चतुर्थीत्यर्थः। **रजककर्तृकवस्त्रकर्मकनिर्णेजनेच्छाप्रकाशव्यापारानुकूलकृतिमानिति** शाब्दबोधः।

प्रयोगान्तरमुदाहरति—हन्तुरीति। तत्कर्तृक=हन्तृकर्तृक। अत्र 'पृष्ठे मे ताडयताम्' **इत्याकारकाऽनुमतिप्रकाशको व्यापारो ददात्यर्थः** स च गौण एवेति न हन्तुः संप्रदानत्वम्। तदेकदेशे=उक्तव्यापारैकदेशे। प्रयोगान्तरमुदाहरति—एवमिति, अत्र संवाहककर्तृकं यत्संवाहनं तदनुमतिप्रकाशको व्यापारो ददात्यर्थः, तदेकदेशे कर्तृत्वे संवाहकस्य संबन्धविवक्षास्तीति संवाहकपदोत्तरं षष्ठ्येव न चतुर्थीत्यर्थः।

संबन्धविवक्षायां षष्ठी। एवम् 'संवाहकस्य चरणं ददाति' इत्यादावूहनीयम्।

'नारदाय रोचते कलहः' इत्यादौ 'रुच्यर्थानाम्' इत्यनुशासनेन प्रीतिजनकतारूपरुच्यर्थघटकप्रीतिभागिनः संप्रदानसंज्ञा विहिता, तत्र चतुर्थ्यर्थ आश्रितत्वं प्रीतावन्वेति तादृशक्रियाश्रयतया प्रीतिजनककलहादेः कर्तृता।

'पुष्पेभ्यः स्पृहयति' इत्यत्र स्पृहाविषयपुष्पस्य "स्पृहेरीप्सितः" इत्यनेन संप्रदानत्वाच्चतुर्थी तदर्थो विषयित्वं तस्येच्छारूपक्रियायामन्वयः।

'पुत्राय क्रुध्यति' इत्यत्र "क्रुधद्रुह" इत्यादिसूत्रेण कर्मणः संप्रदानसंज्ञा तत्रापि चतुर्थ्यर्थो विषयित्वं कोपेऽन्वेति, क्रोधस्य

प्रयोगान्तरमुदाहरति—नारदायेति, प्रीतिजनकत्वमेव रुच्यर्थत्वमिति प्रीतिजनकतारूपो यो रुच्यर्थस्तद्घटकप्रीतेर्भागिनः संप्रदानसंज्ञा संप्रदानत्वाच्च नारदपदोत्तरं चतुर्थी। चतुर्थ्यर्थमाह—तत्रेति, कलहजन्यप्रीतिर्नारदाश्रितत्वाच्चतुर्थ्यर्थभूतमाश्रित्वं प्रीतवन्वेति। तादृशक्रियाश्रयतया=प्रीतिजननानुकूलक्रियाश्रयतया। स्पष्टार्थोऽयं ग्रन्थः। नारदाश्रितप्रीतिजनकताश्रयः कलह इति शाब्दबोधः।

प्रयोगान्तरमुदाहरति—पुष्पेभ्य इति, तदर्थः=चतुर्थ्यर्थः। तस्य= विषयित्वस्य। **पुष्पनिष्ठविषयतानिरूपितविषयिताविशिष्टेच्छाश्रयश्चैत्र** इति शाब्दबोधः। विषयितासंबन्धेनेच्छायां पुष्पान्वयस्येष्टत्वाद् विषयित्वं चतुर्थ्यर्थः।

प्रयोगान्तराण्युदाहरति—पुत्रायेत्यादिना, चतुर्थ्यर्थस्य विषयित्वरूपोपपत्त्यर्थं क्रोधस्य सविषयकत्वमुपपादयति—क्रोधस्येति। एवमिति—तेनैव="क्रुधद्रुह" इत्यादिसूत्रेणैव। द्रोहपदार्थमाह—द्रोह इति। चतुर्थ्यर्थमाह—अहितेति, **शत्रोरहितभागित्वेन येच्छाविषयता तन्निरूपकत्वमिच्छायामस्ति तदेव** चतुर्थ्यर्थः। किं वाऽहिते यच्छत्रुवृत्तित्वं तदेव चतुर्थ्यर्थ इत्याह—अहितान्वयीति। अत इति—यतोऽत्र पुत्रादीनां गवादिरूपकर्मणा

द्वेषविशेषात्मकतया भक्तिश्रद्धादिवज्ज्ञानविशेषरूपत्वेन वा सविषयकत्वात्। एवम् 'शत्रवे द्रुह्यति' इत्यादावपि तेनैव संप्रदानत्वम्, द्रोहोऽपचिकीर्षाः अहितेच्छेति यावत्, अहितभागितया येच्छाविषयता तन्निरूपकत्वं चतुर्थ्यर्थं इच्छान्वयी, अहितान्वय्याधेयत्वं वा, अतः "कर्मणा" इत्यादिसूत्रस्याविषयः। ईर्ष्या=अक्षान्तिः परोत्कर्षाऽसहिष्णुता परोत्कर्षगोचरो द्वेष इति यावत् तद्विषयस्य परस्य तेनैव संप्रदानता। असूया=गुणिनि दोषाविष्करणं तद्विषयस्याप्यनेन संप्रदानता विषयताविशेषस्तत्र चतुर्थ्यर्थः।

'विप्राय शतं धारयति' इत्यादौ "धारेरुत्तमर्णः" इत्यनेन धनिकविप्रादेः संप्रदानता।

अथ कोयं धार्यर्थः? न तावद् द्रव्यान्तरदानमङ्गीकृत्य परदत्तद्रव्यादानम्—तथा सत्यादानात् परतः 'धारयति' इति

संबद्धुमभिप्रायविषयत्वं नास्त्यतः पुत्रादीनाम् "कर्मणा यमभिप्रैति" इति सूत्रेण संप्रदानसंज्ञा न संभवतीति तदर्थम् "क्रुधद्रुह" इत्यादिसूत्रारम्भ इत्यर्थः। सूत्रघटकेर्ष्यापदार्थमाह—ईर्ष्येति। तद्विषयस्य=ईर्ष्याविषयस्य। तेनैव= "क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानाम्" इति सूत्रेणैव। सूत्रघटकाऽसूयापदार्थमाह—असूयेति। तद्विषयस्य=असूयाविषयस्य। अनेन="क्रुधद्रुह" इति सूत्रेण। विषयताविशेषः= विषयिताख्यविषयता चतुर्थ्यर्थः सा चाऽसूयायामन्वेति—असूयाया अपि क्रोधवत् सविषयकपदार्थत्वादित्यर्थः। **'पुत्रादिनिरूपितविषयिताविशिष्ट-क्रोधादिव्यापारवान्'** इति शाब्दबोधः।

प्रयोगान्तरमुदाहरति—विप्रायेति। धनिकविप्रादेः=उत्तमर्णस्येत्यर्थः।

धारयत्यर्थनिरूपणायाशङ्कते—अथेति। ननु द्रव्यान्तरदानमङ्गीकृत्य=अहं तुभ्यं कालान्तरे मुद्रासहस्रं दास्यामीत्येवं द्रव्यान्तरव्यक्तिदानमङ्गीकृत्य यत् परदत्तद्रव्यस्य=उत्तमर्णदत्तद्रव्यस्याऽऽदानम्=ग्रहणं तदेव धार्यर्थः=धारयत्यर्थ इत्याशङ्क्याह—न तावदिति, परिहारे हेतुमाह—तथा सतीति, तथा

प्रयोगानुपपत्तेः—आदानस्याऽवर्तमानत्वात्। न चेष्टापत्तिः—आविशोधनं तथा प्रयोगात्। नापि तादृशादानध्वंसः—अधमर्णस्य तदकर्तृत्वात्। न चादानमिच्छाविशेषस्तद्गतः पुंसस्तदाश्रयतया तत्कर्तृत्ववत् तद्ध्वंसाश्रयतया तत्कर्तृत्वमप्यक्षतमिति वाच्यम्, एवमप्यादानध्वंसस्य परिशोधनोत्तरमपि सत्त्वेन तदानीमपि 'धारयति' इति प्रयोगापत्तेः।

न च परिशोधनप्रागभावविशिष्टो निरुक्तादानध्वंसस्तथा—ऋणीकृतद्रव्यान्तरपरिशोधनप्रागभावदशायां परिशुद्ध-

---

सति=यद्युक्तादानमेव धारयत्यर्थस्तदाऽऽदानस्य क्रियारूपत्वेन स्वयमेव सद्यो विनाशित्वादाऽऽदानान्तरमृणपरिशोधनपूर्वमपि 'धारयति' इति प्रयोगो न स्यात्—धारयत्यर्थभूतस्यासदानस्याऽसत्त्वादित्यर्थः। न च परिशोधनपूर्वम् 'धारयति' इति प्रयोगाभाव इष्टः प्रयोगस्यैवेष्टत्वादित्याह—न चेष्टापत्तिरिति। ननु यद्याऽऽदानानन्तरं सद्य एवादानं विनश्यति तदोक्तदानस्य ध्वंस एव धारयत्यर्थस्तथा चादानानन्तरमप्यादानध्वंसस्य सत्त्वात् नादानानन्तरम् 'धारयति' इति प्रयोगानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह—नापीति। परिहारहेतुमाह—अधमर्णस्येति, आदानस्य ध्वंसस्तु स्वयमेव भवति न त्वधमर्णकर्तृक इति अधमर्णेनाकृतं धारयत्यर्थभूतमादानध्वंसमादाय 'धारयति' इति प्रयोगः कथं स्यात् न हि देवदत्तेनाऽकृतपाकमप्यादाय 'देवदत्तः पचति—आकाशं करोति' इत्यादिप्रयोगो भवतीत्यर्थः। ननूक्तादानमिच्छैव तथा चाधमर्णस्येच्छारूपादानाश्रयत्वेनेच्छा-कर्तृत्वमस्त्येवेति तादृशादानरूपेच्छाध्वंसस्याप्याश्रयत्वं तेन च तत्कर्तृत्वं युक्तमेव ध्वंसस्य स्वप्रतियोग्याश्रये एवाश्रितत्वस्वीकारादिति नाऽऽदानानन्तरम् 'धारयति' इति प्रयोगानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह—न चादानमिति, परिहारहेतुमाह—एवमिति, यद्यादानध्वंस एव धारयत्यर्थस्तदा ध्वंसस्याऽविनाशित्वेन परिशोधनोत्तरमपि वर्तमानत्वात् तदानीम्=परिशोधनोत्तरमपि 'धारयति' इति प्रयोगः स्यात्, न चैतदिष्टमित्यर्थः।

ननु परिशोधनप्रागभावविशिष्ट उक्तादानध्वंसस्तथा=धारयत्यर्थस्तथा च परिशोधनोत्तरं परिशोधनप्रागभावस्य विनाशेन तद्वैशिष्ट्यमुक्तध्वंसे न संभवतीति परिशोधनोत्तरं परिशोधनप्रागभावविशिष्टध्वंसस्य धारयत्यर्थ-

मृणमादाय 'धारयति' इति प्रयोगापत्तेः। न च स्वप्रतियोगि-निर्वाह-काङ्गीकारविषयद्रव्यदानप्रागभावविशिष्टादानध्वंसस्तथा—यद् ऋणं परिशोधितं तावद् द्रव्यं च पुनर्गृहीत्वा पुनः परिशोध-नीयं तदादाय 'धारयति' इति व्यवहारापत्तेः, उदीच्यपरिशोधन-स्यापि स्वकर्तव्यतया पूर्वाभ्युपगमविषयत्वात् तत्प्रागभावस्य पूर्वपरिगृहीतपरिशोधनोत्तरमपि सत्त्वात्।

स्याऽसत्त्वान्न परिशोधनोत्तरम् 'धारयति' इति प्रयोगापत्तिरित्याशङ्क्याह—न चेति, परिहारमाह—ऋणीकृतेति, यत्र ऋणद्वयं कृतमेकं च यदा ऋणं परिशोधितमेकं च न परिशोधितं तत्राऽपरिशोधितर्णपरिशोधनप्रागभावविशिष्ट-स्यादानध्वंसस्य सत्त्वादेव परिशोधितर्णमादाय 'धारयति' इति प्रयोगः स्यादेव न चैतदिष्टमित्यर्थः। ननूक्तध्वंसस्य प्रतियोगिभूतं यदाऽऽदानं तन्निर्वाहको योऽङ्गीकारः='ऋणमिदं परिशोधयिष्यामि' इत्यङ्गीकारः (अधमर्णकृत-परिशोधनाङ्गीकारं विना ऋणप्राप्तेरसंभवादङ्गीकारस्याऽऽदाननिर्वाहकत्वम्) तादृशाङ्गीकारविषयीभूतं यद् द्रव्यदानम्=परिशोधनं तादृशद्रव्यदानस्य प्रागभावेन विशिष्टो य उक्तादानध्वंसः स तथा=धारयत्यर्थस्तथा च द्रव्यान्तर-परिशोधनप्रागभावदशायां परिशुद्धमृणमादाय नोक्ता 'धारयति' इति प्रयोगा-पत्तिः—द्रव्यान्तरपरिशोधनप्रागभावस्यैतद्धारयत्यर्थघटकत्वाभावात् तद्द्रव्यपरि-शोधनप्रागभावस्यैव धारयत्यर्थघटकत्वात् तद्द्रव्यपरिशोधनप्रागभावकाले च तद्द्रव्यमादाय 'धारयति' इति प्रयोगस्येष्टत्वादेवेत्याशङ्क्याह—न चेति। स्वम्=आदानध्वंसः। परिहारमाह—यदिति, यत्र मुद्रासहस्रद्वयग्रहणपरिशोधनयोः संकेतो जातः किंतु प्रथममऽर्धमेवर्णं मुद्रासहस्ररूपं गृहीतं परिशोधितं च पुनश्च शेषभूतमेकसहस्रं कालान्तरे ग्राह्यं परिशोधनीयं चास्ति तत्रोदी-च्यस्य=भाविनः परिशोधनस्यापि स्वीकृतत्वेनाङ्गीकारविषयत्वात् तत्प्रागभावस्य=तादृशोदीच्यपरिशोधनप्रागभावस्य पूर्वपरिगृहीतपरिशोधनोत्तरमपि सत्त्वात् पूर्वादानध्वंसस्यापि च सत्त्वात् तदादाय=परिशोधितमृणमादाय 'धारयति' इति प्रयोगः स्यादेव न चैतदिष्टमित्यर्थः।

ननूक्तध्वंसस्य प्रतियोगिभूतं यदाऽऽदानं तन्निर्वाहको योऽभ्युपगमः='ऋणमिदं परिशोधयिष्यामि' इत्यङ्गीकारस्तद्विषयीभूतं यद् द्रव्यदानम्=परिशोधनं

न च स्वप्रतियोग्यादाननिर्वाहकाभ्युपगमविषयीभूतं यद् द्रव्यदानमेकक्षणावच्छिन्नैकाधिकरणवृत्तित्वसंबन्धेन तद्विशिष्टान्यप्रागभावविशिष्टादानध्वंसस्तथा उक्तस्थले चोदीच्यपरिशोधनप्रागभावः प्रथमादानप्रयोजकाभ्युपगमविषय-प्रथमपरिशोधनविशिष्टः प्रथमपरिशोधनप्रागभावश्च प्रथमपरि-शोधनोत्तरं नास्त्येवेति नोक्तातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, एवमपि यस्य ऋणस्य परिशोधनमप्रसिद्धं तदादानपूर्वकालीनस्य

तेन एकक्षणावच्छिन्नैकाधिकरण (अघमर्णतद्व्यक्ति) वृत्तित्वसंबन्धेन विशिष्टो यः प्रागभावः नाम प्रथमादानप्रयोजका (निर्वाहका) भ्युपगमविषयप्रथम-परिशोधनविशिष्ट उदीच्य (ग्रहीष्यमाणधनविषयक) परिशोधनप्रागभावस्तदन्यो यः प्रागभावः=प्रथमपरिशोधनप्रागभावस्तद्विशिष्टो य आदानध्वंसः स तथा=धारयत्यर्थस्तथा चोक्तस्थले उदीच्यपरिशोधनप्रागभावस्तु प्रथमादान-निर्वाहकाभ्युपगमविषयप्रथमपरिशोधनविशिष्ट एवोक्तसंबन्धेन भवति। यस्मिन् क्षणे तदघमर्णव्यक्तौ प्रथमादाननिर्वाहकाभ्युपगमविषयप्रथमपरिशोधनं तिष्ठति तस्मिन्नेव क्षणे तदघमर्णव्यक्तौ उदीच्यपरिशोधनप्रागभावोऽपि तिष्ठतीति वैशिष्ट्यम् एतादृशोदीच्यपरिशोधनप्रागभावश्च न धारयत्यर्थ घटक इति नोक्तस्थले=प्रथमपरिगृहीतपरिशोधनोत्तरमपि परिशोधितमृणमादाय 'धारयति' इति प्रयोगापत्तिः, धारयत्यर्थघटकस्तु तत्रोक्तोदीच्यपरिशोधनप्रागभावान्यः प्रथमपरिशोधनप्रागभाव एव स च प्रथमपरिशोधनेन विनाश्यमानत्वात् प्रथमपरिशोधनोत्तरं न तिष्ठतीति प्रथमपरिशोधनोत्तरं प्रथमादानध्वंसस्याऽ-विनाशित्वेन सत्त्वेऽपि धारयत्यर्थैकदेशभूतस्य प्रथमपरिशोधनप्रागभावस्याऽ-सत्त्वान्न प्रथमपरिशोधनोत्तरं तादृशप्रथमपरिगृहीतपरिशोधितमृणमादाय 'धारयति' इति प्रयोगापत्तिः प्रथमपरिशोधनपूर्वकाले च प्रथमपरिशोधनप्रागभावोप्यस्ति प्रथमादानध्वंसोप्यस्तीति तदा 'धारयति' इतीष्टप्रयोगस्योपपत्तिरप्यस्त्येवेति न कोपि दोष इत्याशङ्क्याह—न चेति, परिशोधनस्य क्रियारूपत्वेनैकमात्रक्षण-स्थायित्वेनोक्तम्—एकक्षणावच्छिन्नेति। अत्रापि दोषमाह—एवमपीति, यस्य ऋणस्य परिशोधनमसंभवित्वादप्रसिद्धं जातम्—येन केनापि कारणेन गृहीतधनपरिमितधनस्य दात्रे वा तदुत्तराधिकारिणे वाऽदेयत्वात् तादृशस्य ऋणस्य पूर्वकाले यः 'एतावद् द्रव्यं मया तुभ्यं देयम्' इत्यभ्युपगमः

'एतावद् द्रव्यं मया तुभ्यं देयम्' इत्यभ्युपगमस्य तदुत्तमर्णोद्देश्यकत्वेन स्वकर्तृकान्योद्देश्यकतावद्द्रव्यदानमेव विषय इत्युपेयम्—तदुत्तमर्णोद्देश्यकतत्कर्तृकतावद्द्रव्यदानस्याप्रसिद्धत्वात् तथा चान्योद्देश्यकतत्कर्तृकतावद्द्रव्यदानोत्तरं तदभ्युपगमविषय-

---

कृतस्तस्य तदुत्तमर्णोद्देश्यकत्वेन स्व (अधमर्ण) कर्तृकमन्योद्देश्यकम्=तदुत्तमर्णोत्तराधिकार्युद्देश्यकमेव द्रव्यदानम्=परिशोधनं विषय इत्युपेयम्=स्वीकार्यम्—तदुत्तमर्णोद्देश्यकस्य=साक्षात्तदुत्तमर्णाय तत्कर्तृकतावद्-द्रव्यदानस्य=अधमर्णकर्तृकपरिशोधनस्याऽप्रसिद्धत्वात् तथा च=तादृशस्थले अन्योद्देश्यकतत्कर्तृकतावद्द्रव्यदानोत्तरं यथा चैत्रेण मैत्राद् यावद्द्रव्यं ऋणत्वेन गृहीतं तावद्द्रव्यं देवदत्ताय दत्तं न च स देवदत्तो मैत्रोत्तराधिकार्यऽस्ति तत्र चैत्रकर्तृकैतादृशद्रव्यदानोत्तरम् 'धारयति' इति व्यवहारो न स्यादेव द्रव्यदान-रूपपरिशोधनस्य जातत्वेन धारयत्यर्थैकदेशस्य परिशोधनप्रागभावस्याऽसत्त्वात् एतदेवाह—तदभ्युपगमविषयद्रव्यदानविशिष्टान्यप्रागभावाऽसत्त्वादिति, अत्र हि धारयत्यर्थभूतादानध्वंसे विशेषणीभूतोपि परिशोधनप्रागभावो नास्ति—परिशोधनस्य जातत्वात् एतादृशपरिशोधनप्रागभावे विशेषणीभूतो यो भेदस्तत्प्रतियोगि-भूतपरिशोधनप्रागभावोपि नास्ति—तस्य पूर्वोक्तऋणद्वयस्थले एव संभवात्, इष्टश्चैतादृशस्थलेप्यऽन्योद्देश्यकतत्कर्तृकतावद्द्रव्यदानोत्तरमपि 'धारयति' इति व्यवहारः—येन ऋणं दत्तं तस्मै वा तदुत्तराधिकारिणे वा गृहीतधनप्रतिपादन-स्याऽजातत्वात् यच्च तावद्द्रव्यं प्रतिदत्तं तद्धि तटस्थायैव कस्मैचित् प्रतिदत्तमस्तीति। 'एतावद्द्रव्यं मया तुभ्यं देयम्' इत्यभ्युपगमेन च साक्षाद् दात्रे वा तदुत्तराधिकारिणे वा प्रतिदानप्रतिज्ञायाः कृतत्वात् अत्र चान्योद्देश्यकतावद्द्रव्यदानेनापि कृतप्रदर्शितप्रतिदानप्रतिज्ञापरिपालन-स्याऽजातत्वात्, दात्रुद्देश्यके एव परिशोधनरूपे प्रतिदाने जाते एव 'धारयति' इति व्यवहारनिवृत्तेरिष्टत्वादित्यर्थः। अत्र चान्योद्देश्यकतत्कर्तृकतावद्द्रव्यदानात् पूर्वमादानध्वंसोप्यस्ति तादृशादानध्वंसविशेषणीभूतः परिशोधनप्रागभावोप्यस्तीति 'धारयति' इति व्यवहारानुपपत्तिर्नास्तीत्युक्तम्—"अन्योद्देश्यकतावद्-द्रव्यदानोत्तरम्" इति। वस्तुतस्त्यत्र कृताभ्युपगमविषयपरिशोधनस्या-जातत्वादाऽऽदानध्वंसे साक्षाद्विशेषणीभूतस्य परिशोधनप्रागभावस्य सत्त्वेपि तादृशप्रागभावविशेषणीभूतो यो भेदस्तत्प्रतियोगिभूतप्रागभावस्याऽप्रसिद्ध्यैव

द्रव्यदानविशिष्टान्यप्रागभावासत्त्वात् 'धारयति' इति व्यवहारानुपपत्तिरिति चेत्?

अत्राहुः—ऋणग्रहणेनाधमर्णनिष्ठः परिशोधननाश्योऽदृष्टविशेषो जन्यते तेनैवाऽदृष्टेन ऋणमपरिशोध्य मृतस्य नरकादिकमुत्पद्यते तथा च द्रव्यान्तरदानाभ्युपगमपूर्वकपरदत्तद्रव्यादानजन्याऽदृष्टविशेषवत्त्वमेव धारयतेरर्थः, तद्घटकदा-

---

'धारयति' इति व्यवहारानुपपत्तिर्ज्ञेया तथा चैकर्णस्थले सर्वत्रैव 'धारयति' इति व्यवहारस्यानुपपत्तिरस्ति ऋणद्वयस्थले एवैतत्परिष्कारस्य समन्वयसंभवात्तदर्थमेवोहितत्वादिति ध्येयम्।

अथेत्यादिनाऽऽशङ्कितं समाधत्ते—अत्राहुरित्यादिना। स्पष्टार्थोऽयं ग्रन्थः। धारयत्यर्थमाह—तथा चेति। द्रव्यान्तरदानाभ्युपगमः='कालान्तरे एतावद् द्रव्यमहं तुभ्यं दास्यामि' इत्याकारको यः परिशोधनविषयकोभ्युपगमस्तत्पूर्वकं यत् परदत्तद्रव्यस्याऽऽदानम्=ऋणग्रहणं तज्जन्याऽदृष्टविशेषवत्त्वमेव धारयत्यर्थः। 'विप्राय शतं धारयति' इत्यत्र चतुर्थ्यर्थमाह—तद्घटकेति, धारयत्यर्थघटकं यद्दानं परदत्तेति दाधात्वर्थदानं तदन्वयिकर्तृत्वं दाननिरूपितकर्तृत्वम् चतुर्थ्यर्थः—दानस्य कर्तृत्वनिरूपकत्वेन निरूपकत्वसंबन्धेन कर्तृत्वस्य दानेऽन्वयस्तथा च 'विप्रकर्तृकं यद् ऋणदानं तदादानजन्याऽदृष्टविशेषाश्रयश्चैत्रः' इति शाब्दबोधः। ऋणादानजन्यादृष्टस्य ऋणाऽऽदानोत्तरमेव जायमानत्वेन ऋणादानात्पूर्वमसत्त्वाद् ऋणादानात् पूर्वकाले 'विप्राय शतं धारयति' इति प्रयोगापत्तिर्नास्ति, एवं तस्य ऋणादानजन्यादृष्टस्य परिशोधननाश्यत्वेन परिशोधनानन्तरमसत्त्वात् परिशोधनानन्तरम् 'विप्राय शतं धारयति' इति प्रयोगापत्तिरपि नास्ति, ऋणादानादनन्तरमापरिशोधनं तादृशादृष्टस्य सत्त्वादेवोक्तप्रयोगानुपपत्तिरपि नास्तीति न कोपि दोष इत्यर्थः। शङ्कते—न चेति। तस्य=ऋणापरिशोधनस्यैव। तस्य=ऋणादानस्य। तथात्वे=दुरदृष्ट (पाप)-जनकत्वे। परिहारमाह—ऋणादानस्येति, यद्यपि ऋणादानस्यैव दुरदृष्टजनकत्वमस्ति तथापि परिशोधनं विना तस्य=ऋणाऽऽदानजन्यदुरदृष्टस्य नााशो न भवतीति परिशोधनावश्यकत्वबोधनायैवाऽपरिशोधनस्य नरकरूप-फलोपधान (उत्पत्ति)-प्रयोजकत्वाभिप्रायेण तस्य=अपरिशोधनस्य निन्दितत्वा-

नान्वयिकर्तृत्वं तत्र चतुर्थ्यर्थः। न च ऋणापरिशोधनमेव दुरदृष्टजनकम्—उपपातकमध्ये तस्य परिगणनात्, न तु ऋणाऽऽदानम्—तस्य तथात्वे मानाभावादिति वाच्यम्, ऋणादानस्य दुरदृष्टविशेषजनकत्वेऽपि परिशोधनेन तस्य नाश इति बोधनायाऽपरिशोधनस्य नरकरूपफलोपधानप्रयोजकत्वाभिप्रायेण तस्योपपातकमध्ये परिगणनोपपत्तेः। ऋणमादायापरिशोधकस्य नरकभागितया ऋणादानस्यैव दुरदृष्टसाधनतायाः कल्पनीयत्वात्, गृहीतर्णापरिशोधनापेक्षया लघुत्वात्। अपरिशोधनस्य हेतुत्वे परिशोधनपूर्वकालेऽप्यऽपरिशोधनसत्त्वेन दुरदृष्टोत्पत्तेरावश्यकतया परिशोधनस्य तन्नाशकतताया, आवश्यकतयाऽस्माकं तत्कल्पनाधिक्यविरहात्। परिशोधनोत्तर-

---

दुपपातकमध्ये परिगणनास्ति न तु वस्तुतो दुरदृष्टजनकत्वेनेत्यर्थः। मतद्वयमध्ये ऋणदानस्य दुदृष्टजनकतामते लाघवमाह ऋणमादायेति। उक्ते हेतुमाह-गृहीतर्णेति ऋणापरिशोधनं हि ऋणपरिशोधनाभाव एवेति तत्राभावपदार्थप्रवेशेन तादृशाभावज्ञानार्थं प्रतियोगिभूतपरिशोधनपदार्थज्ञानापेक्षया चापरिशोधनस्य गुरुत्वात् तदपेक्षया ऋणाऽऽदानस्य लघुत्वात्तस्यैव दुरदृष्टजनकत्वं स्वीकार्यमित्यर्थः। अपरिशोधनस्य दुरदृष्टजनकत्वे गौरवान्तरमाह—अपरिशोधनस्येति अपरिशोधनस्य हेतुत्वे=दुरदृष्टजनकतामते परिशोधनपूर्वकालेपि नाम न केवलमृणग्रहणादनन्तरमेव परिशोधनपूर्वकालेऽपरिशोधनमस्ति किंतु ऋणग्रहणात् पूर्वमप्यऽपरिशोधनमस्त्येवेति ऋणग्रहणात् पूर्वमेव विद्यमानतादृशाऽपरिशोधनेन दुरदृष्टमुत्पद्येत तस्यापि परिशोधनेन विनाशो भवन्मते कल्पनीयो न चैतादृशकल्पनाऽस्मन्मतेऽस्ति—ऋणादानस्यैव दुरदृष्टजनकत्वादिति भावः प्रतीयते। गौरवान्तरं प्रदर्शयति—परिशोधनोत्तरकालमिति, परिशोधनस्य क्षणिकत्वेन परिशोधनोत्तरमप्यऽपरिशोधनसत्त्वेन दुरदृष्टमुत्पद्येतेति तदुत्तरम्= परिशोधनोत्तरं तद्बलात्=परिशोधनाभाव(ध्वंस)बलात् दुरदृष्टवारणाय परिशोधनध्वंसस्य दुरदृष्टप्रतिबन्धकत्वमपि कल्पनीयमित्यपि गौरवम्, अस्मन्मते च ऋणादानस्यैव दुरदृष्टजनकत्वेन ऋणादानजन्यदुरदृष्टे परिशोधनेन

कालं परिशोधनाभावसत्त्वेन तद्बलात् तदुत्तरं दुरदृष्टवारणाय परिशोधनध्वंसस्य प्रतिबन्धकतायाः कल्पनीयतया भवन्मते गौरवाच्च।

न च परिशोधनानुत्तरमरणमेव पापजनकं वाच्यं तथा च नोक्तातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, गृहीतद्रव्यमपरिशोध्यमरणस्थले तद्द्रव्यपरिशोधनाप्रसिद्ध्या तदनुत्तरत्वादिघटितरूपेण हेतुतायाः कल्पयितुमशक्यत्वादित्यलम्।

यूपाय दारु 'इत्यादौ न संप्रदानचतुर्थी, अपि तु तादर्थ्ये सूत्रान्तरेण सा, तादर्थ्ये च स एवार्थः= प्रयोजनं यस्य तत्त्वम्। 'समभिव्याहृतपदार्थे तादर्थ्यविवक्षायां तद्वाचकपदाच्चतुर्थी'

नष्टे पुनश्च ऋणादानं विना दुरदृष्टोत्पत्तिरेव न संभवतीति न परिशोधनध्वंसस्य दुरदृष्टप्रतिबन्धकत्वकल्पनापत्तिरिति भावः प्रतीयते।

पुनराशङ्कते—न चेति। नोक्तातिप्रसङ्गः=परिशोधनोत्तरकाले दुरदृष्टोत्पत्तिलक्षणातिप्रसङ्गो नास्त्येव—परिशोधनानन्तरं दुरदृष्टोत्पादकस्य परिशोधनानुत्तरमरणस्याऽसत्त्वात् तस्यैव दुरदृष्टोत्पादकत्वस्वीकारादित्यर्थः। परिशोधनानुत्तरमरणम्=अपरिशोध्यमरणम्। परिहारमाह-गृहीतेति, विशेषणीभूतस्य परिशोधनस्य सत्त्वे एव परिशोधनानुत्तरत्वस्य प्रसिद्धिः संभवति गृहीतद्रव्यमपरिशोध्यैव मरणस्थले तद्द्रव्यपरिशोधनस्याऽप्रसिद्ध्या परिशोधनानुत्तरत्वस्याप्यप्रसिद्धिर्जातेति परिशोधनानुत्तरत्वघटितस्य परिशोधनानुत्तरमरणस्याप्यऽप्रसिद्ध्या दुरदृष्टहेतुत्वं न संभवति प्रसिद्धस्यैव पदार्थस्य हेतुत्वसंभवात् परिशोध्य मरणस्थलेपि परिशोधननानुत्तरमरणप्रसिद्धिर्नास्ति—परिशोधनोत्तरमरणस्यैव सत्त्वादिति ऋणादानस्येव दुरदृष्टोत्पादकत्वं युक्तमित्यर्थः।

प्रयोगान्तरमुदाहरति—यूपायेति। सूत्रान्तरेण="तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या" इति वार्तिकेन। तादर्थ्यस्वरूपमाह—तादर्थ्य चेति, यथा सः=यूप एवार्थ..... ..नं यस्य दारुणस्तदेव तत्त्वम्=तादर्थ्यम् (यूपार्थत्वम्)। अत्र चतुर्थीप्रापकवार्तिकार्थमाह—समभिव्याहृतेति, यथा समभिव्याहृतपदार्थे=दारुपदार्थे तादर्थ्य-

इति तत्सूत्रार्थः। प्रयोजनत्वं चात्र न जन्यत्वम्–'दुःखादेः पापादिजन्यतया 'दुःखाय पापम्' इत्यादिप्रयोगापत्तेः। नापि जन्यतयेच्छाविषयत्वम्–स्वर्गादेः पुण्यादिजन्यत्वेनेच्छाविषयत्वात् 'स्वर्गाय पुण्यम्' इत्याद्यापत्तेः, न चेष्टापत्तिः–तथा सति 'पक्तुं व्रजति' इत्यर्थे पाकाय व्रजति' इति निर्वाहाय "तुमर्थाच्च भाववचनात्" इति सूत्रप्रणयनवैयर्थ्यात्–पाकादेर्निरुक्त-व्रजनाद्यर्थतयैव तद्वाचकपदाच्चतुर्थ्युपपत्तेः। अपि तु समभिव्याहृतपदार्थनिष्ठव्यापारेच्छानुकूलेच्छाविषयत्वं तत्प्रयोजनत्वम्, तत्प्रयोजनकत्वरूपतादर्थ्यं च तदिच्छाधीने-च्छाविषयव्यापाराश्रयत्वम्, दारुणो यूपेच्छाधीनेच्छाविषय-तक्षणादिरूपव्यापारवत्तया यूपार्थत्वमिति तद्विवक्षया

विवक्षायाम्=यूपार्थत्वविवक्षायां तद्वाचकपदात्=यूपवाचकपदात् चतुर्थीत्यर्थः। उक्ततादर्थ्यलक्षणघटकप्रयोजनपदार्थमाह–प्रयोजनत्वमिति। अत्र=उक्तता-दर्थ्यलक्षणे। यदि जन्यत्वमेव प्रयोजनत्वं स्यात्तदा दुःखस्य पापजन्यत्वात् 'दुःखाय पापम्' इति प्रयोगः स्याद् न चैतदिष्टम्। जन्यतयेच्छाविषयत्वमपि प्रयोजनत्वं न संभवतीत्याह–नापीति। विपक्षे बाधकमाह–न चेति। तथा सति='स्वर्गाय पुण्यम्' इति प्रयोगस्येष्टत्वे सति 'पक्तुं व्रजति' इत्यर्थे 'पाकाय व्रजति' इति प्रयोगः "तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या" इति वार्तिकेन चतुर्थीप्राप्त्या उपपद्येतेति "तुमर्थाच्च" इति सूत्रं व्यर्थमेव स्यादित्यर्थः। उक्तवैयर्थ्ये हेतुमाह–पाकादेरिति। तद्वाचकपदात्=पाकपदात्। स्वाभीष्टं प्रयोजनत्वपदार्थमाह–अपि त्विति, समभिव्याहृतपदार्थो दारुपदार्थस्तन्निष्ठं यत् तक्षणादिरूपव्यापारविषयकेच्छाया जनकीभूता या यूपेच्छा तादृशेच्छा-विषयत्वं तदेव तत्प्रयोजनत्वम्, (दारुणो यूपप्रयोजनकत्वम्), अत्र यूपेच्छया तक्षणादिव्यापारेच्छा जायते इति यूपेच्छायास्तक्षणादिव्यापारेच्छा-जनकत्वमस्तीति तक्षणादिव्यापारेच्छानुकूलेच्छाविषयत्वं यूपस्य प्राप्तम्। तादर्थ्यपदार्थमाह–तत्प्रयोजनकत्वेति, तदिच्छा=यूपेच्छा यूपेच्छाधीना या व्यापारविषयकेच्छा तादृशेच्छाविषयो यो तक्षणादिव्यापारस्तदाश्रयत्वमित्यर्थः। लक्षणसमन्वयमाह–दारुण इति। चतुर्थ्यर्थमाह–इच्छाधीनेति, तथा च

यूपपदाच्चतुर्थी, इच्छाधीनेच्छाविषयव्यापाराश्रयत्वं चतुर्थ्यर्थः, प्रथमेच्छायां यूपादेः प्रकृत्यर्थस्य विषयतयाऽन्वयः। एवम्– 'रन्धनाय स्थाली' इत्यादावूह्यम्, तत्र तादृशव्यापारस्तण्डुल-धारणादिः।

पुण्यादेः स्वर्गेच्छाधीनेच्छाविषयव्यापारानाश्रयतया न 'स्वर्गाय पुण्यम्' इत्यादिप्रयोगः। व्रजनादेः पाकानुकूल-व्यापारानाश्रयतया न 'पाकाय व्रजति' इत्यादावनेन चतुर्थीति "चतुर्थाच्च" इत्यादिसूत्रम्, तदर्थश्च–'तुमुन्नन्तयद्धातुना

यूपेच्छाधीनेच्छाविषयतक्षणादिव्यापाराश्रयो दारु इति वाक्यार्थः। प्रथमेच्छा-विषयमाह–प्रथमेच्छायामिति। उक्तप्रतिपादनमन्यत्रातिदिशति–एवमिति, तादृशव्यापारः=चतुर्थ्यर्थादिघटकव्यापारः। रन्धनेच्छाधीनेच्छाविषयतण्डुल-धारणादिव्यापाराश्रयत्वं स्थाल्यास्तदेव चतुर्थ्यर्थः।

पुण्यस्यादृष्टरूपत्वेन गुणत्वाद् व्यापाराश्रयत्वमेव न संभवति येन 'तादर्थ्ये चतुर्थी' इति वार्तिकेनोक्तरीत्या 'स्वर्गाय पुण्यम्' इति प्रयोगः स्यादित्याह–पुण्यादेरिति। स्वर्गेच्छाधीनेच्छाविषयव्यापारश्च यागादिर्विज्ञेयः। 'पाकाय व्रजति' इति प्रयोगस्य साधुत्वेपि व्रजनस्य व्यापाररूपत्वेन व्यापाराश्रयत्वाऽसंभवादत्र पाकपदोत्तरं न अनेन="तादर्थ्ये चतुर्थी" इत्यनेन चतुर्थी प्राप्नोति किं तु "तुमर्थाच्च भाववचनात्" इति सूत्रेणेत्याह–व्रजनादेरिति। पाकानुकूलेत्यत्र 'पाकेच्छाधीनेच्छाविषयव्यापारानाश्रयतया' इत्येवं वक्तव्यम्, पाकेच्छाधीनेच्छाविषयव्यापारश्चात्र व्रजनव्यापार एव तदनाश्रयत्वं व्रजने स्पष्टमेव। अत्र "गुणादिर्निर्गुणक्रियः" इति स्मर्तव्यम्। "तुमर्थाच्च" इति सूत्रस्यार्थमाह–तदर्थश्चेति, यथात्र तुमुन्नन्तेन यद्धातुना=पक्तुमिति पच्धातुना यादृशार्थः=पाकरूपार्थः प्रत्याय्यते समभिव्याहृता या व्रजनक्रिया तदन्विततदर्थपरात्=पाकरूपार्थपरात् तद्धातुघटितः=पच्धातुघटितो यो भवार्थकृत्प्रत्ययस्तदन्तात् पाकपदात् चतुर्थी स्यादिति 'पक्तुं व्रजति' इत्यर्थे 'पाकाय व्रजति' इति सिद्धम्। 'पक्तुं व्रजति' इत्यत्र व्रजनक्रियायां पाकसमानकर्तृकत्वं पाकविषयकेच्छाधीनेच्छाविषयत्वं च तुमुन्प्रत्ययेन

यादृशोऽर्थः प्रत्याय्यते समभिव्याहृतक्रियान्विततदर्थपरात् तद्धातुघटितभावकृदन्ताच्चतुर्थी' इति। 'पक्तुं व्रजति' इत्यत्र तुमुन्नन्तेन व्रजने पाकसमानकर्तृकत्वसहितपाकविषय-केच्छाधीनेच्छाविषयत्वं बोध्यते—"तुमुन्ण्वुलौ" इति सूत्रेण समभिव्याहृतक्रियायां प्रकृतक्रियासमानकर्तृकत्वसहित-तदिच्छाधीनेच्छाविषयत्वरूपतदर्थकत्वेन विवक्षितायां तुमुन्ण्वुलोर्विधानात्। एतत्सूत्रस्यापि 'स्वर्गाय पुण्यम्' इत्यादिर्न विषय इति सोऽसाधुरेव।

'एधानाहर्तुं व्रजति' इत्यर्थे 'एधेभ्यो व्रजति' इत्यत्रैधस्य न व्रजनप्रयोजनत्वम्—सिद्धतया व्रजनेच्छानुकूलेच्छाया अविषयत्वात्, व्रजनस्य तदनुकूलव्यापारानाश्रयत्वाच्चेति न

प्रत्याय्यते इत्याह—पक्तुमिति। उक्तार्थे सूत्रं प्रमाणयति—तुमून्ण्वुलाविति। समभिव्याहृतक्रिया=यथात्र व्रजनक्रिया। प्रकृतक्रिया=यथात्र पाकक्रिया। तदिच्छा=पाकेच्छा। तदर्थकत्वेन=पाकार्थकत्वेन। 'स्वर्गाय पुण्यम्' इत्यत्र स्वर्गपदात् "तुमर्थाच्च" इति सूत्रेणापि चतुर्थी न प्राप्नोतीति 'स्वर्गाय पुण्यम्' इति प्रयोगो साधुरेवेत्याह—एतदिति।

एधानिति—असिद्धस्यैवेच्छाविषयत्वात् सिद्धस्यैधस्य नेच्छाविषयत्वम्, व्रजनस्य च व्यापाररूपत्वेन न व्यापाराश्रयत्वमिति न 'एधेभ्यो व्रजति' इत्यत्र "तादर्थ्ये" इत्यनेन चतुर्थी नापि "तुमर्थाच्च भाववचनात्" इत्यनेन चतुर्थी—एधपदस्य क्रियारूपभावबोधकत्वाभावादिति "क्रियार्थोपपदस्य" इत्यनेनात्र चतुर्थी भवतीत्यर्थः। "क्रियार्थोपपदस्य" इति सूत्रस्यार्थमाह—तदर्थेति, यथा 'एधानाहर्तुं व्रजति' इत्यत्र क्रियार्थपदम् 'व्रजति' इति पदं तादृशक्रियार्थोपपदस्तुमुन्नन्तो यो धातुः=हृधातुस्तस्याऽप्रयुक्तस्य यत्कर्मभूत एधपदार्थस्तद्वाचकादेव पदादत्र चतुर्थी प्राप्तेति 'एधेभ्यो व्रजति' इति सिद्धम्। "अप्रयुक्तस्य तस्य यत्कर्म" इति स्ववाक्यं स्वयं व्याचष्टे—तत्प्रयोगं विनेति, हृधातुप्रयोगं विना तदर्थकर्मतया=आङ्पूर्वकहृधात्वर्थाहरणकर्मतया यद्विवक्षितमेधस्तद्वाचकादेधपदाच्चतुर्थी इत्यर्थः। उक्तार्थं लक्ष्यभूतप्रयोगे

"तादर्थ्ये" इति सूत्रस्य प्रवृत्तिर्नापि "तुमर्थात्" इत्यादेः– एधपदस्य क्रियारूपभाववचनत्वाभावादिति तत्र "क्रियार्थोपपदस्य" इति चतुर्थी तदर्थश्च–'क्रियार्थोपपदस्तुमुन्नन्तो यो धातुरप्रयुक्तस्य तस्य यत्कर्म=तत्प्रयोगं विना तदर्थकर्मतया यद्विवक्षितं तद्वाचकपादाच्चतुर्थी' इति तत्र च 'आहर्तुम्' इति तुमुन्नन्तार्थः समभिव्याहृतक्रियान्वयिस्वार्थकर्मत्वान्वय्याहरणं तादृशार्थकर्मतयैधस्य विवक्षितत्वात्तत्र चतुर्थी, चतुर्थ्या एवार्थः–तत्कर्मकाहरणप्रयोजनकत्वम्।

'पाकाय व्रजति' इत्यादौ 'पाकं कर्तुम्' इत्यर्थविवक्षायामनेनैव सूत्रेण चतुर्थ्युपपत्तावपि यदा पाककृतीच्छाधीनेच्छाविषयत्वरूपं पाककर्मककरणप्रयोजनकत्वं न व्रजनस्य विवक्षितमपि तु पाकेच्छाधीनेच्छाविषयत्वरूपं पाकार्थकत्वमेव तत्रापि चतुर्थ्युपपत्तये 'तुमर्थात्' इति सूत्रम्।

समनुगमयति–तत्रेति। 'आहर्तुम्' इति, तुमुन्नन्तस्यार्थमाह–समभिव्याहृतेति, समभिव्याहृतक्रिया व्रजनक्रिया स्वकर्मकत्वसंबन्धेन तदन्वयी स्वार्थ एधपदार्थस्तन्निष्ठकर्मत्वान्वयि (स्वनिरूपितत्वसंबन्धेन) आहरणम्। तादृशार्थकर्मतया=उक्ताहरणकर्मत्वेन। चतुर्थ्यर्थमाह–चतुर्थ्या इति, तत्कर्मक=एधकर्मक। तथा च **'एधकर्मकाहरणप्रयोजनकव्रजनक्रियाश्रयः'** इति शाब्दबोधः।

'पाकाय व्रजति' इत्यत्र 'पाकं कर्तुं व्रजति' इत्यर्थविवक्षायामनेन= "क्रियार्थोपपदस्य" इति सूत्रेण चतुर्थी, व्रजने पाकेच्छाधीनेच्छाविषयत्वरूपपाकार्थकत्वस्य 'पक्तुं व्रजति' इत्येवं विवक्षायां च "तुमर्थाच्च" इति सूत्रेण चतुर्थी भवति पाकपदस्य क्रियारूपभावबोधकत्वादित्याह–पाकायेति। **पाककर्मककरणमित्यत्र** करणेति पदेन **कृधात्वर्थभूतकरणं** ग्राह्यम्।

प्रयोगान्तरमुदाहरति–अश्वायेति, तादर्थ्यचतुर्थी="तादर्थ्ये चतुर्थी" इति वार्तिकेन चतुर्थी। तथा च 'अश्वभोजनार्थो घासः' इति बोधः। यद्यपि

'अश्वाय घासः' इत्यादावश्वपदस्याऽश्वभोजनपरतया तादर्थ्यचतुर्थ्येव। 'आह्रियते' इत्यस्याध्याहारेण 'अश्वं भोजयितुमाह्रियते' इत्यर्थविवक्षया "क्रियार्थोपपद" इत्यादिसूत्रेण चतुर्थ्युपपत्त्याऽश्वपदस्य मुख्यार्थपरत्वोपपादनेऽपि 'अश्वघासः' इत्यत्राश्वपदस्य तद्भोजनपरतायास्तादर्थ्य-चतुर्थ्याश्चावश्यकता, अन्यथाऽऽहृतपदसापेक्षतया चतुर्थी-समासानुपपत्तेः। न च तथापि समासानुपपत्तिः—'रन्धनाय स्थाली' इत्यादौ तद्वारणाय "चतुर्थीतदर्थार्थ" इति सूत्रेण चतुर्थीसमासे प्रकृतिविकारभावस्य नियामकत्वानुसरणादिति वाच्यम्, आवासगृहाऽश्वघासादौ चतुर्थीतियोगविभागेन शाब्दिकैः समासोपपादनात्।

'आह्रियते' इति पदस्याव्याहारेण 'अश्वं भोजयितुमाह्रियते' इत्यर्थविवक्षयाऽश्व-पदस्य मुख्यार्थपरत्वेपि "क्रियार्थोपपदस्य" इति सूत्रेण चतुर्थ्युपपत्त्या 'अश्वाय घासः' इति प्रयोग उपपद्यते तथापि 'अश्वघासः' इति समासोपपत्त्यर्थम् 'अश्वाय घासः' इति विग्रहवाक्येऽश्वपदस्याश्वभोजनपरत्वमश्वपदात्तादर्थ्यचतुर्थी चापेक्ष्यते, अन्यथाऽऽहृतपदसापेक्षतया "सापेक्षमसमर्थवद्भवति" इति नियमेन सामर्थ्याभावादऽश्वपदार्थस्य भोजनान्वयित्वेन घासेनान्वयाभावाच्च 'अश्वघास' इति समासो न स्यादित्याह—आह्रियत इति। ननु 'अश्वघासः' इत्यत्र "चतुर्थी तदर्थार्थ" इति सूत्रेणैव समासः कर्तव्यस्तत्र च 'रन्धनाय स्थाली' इत्यत्र तद्वारणाय=चतुर्थीसमासवारणाय प्रकृतिविकृतिभावस्थले एव समासो भवति यथा 'यूपाय दारु—यूपदारु' इति तदुक्तम्—"तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभाव एव" इति तथा चाश्वघासयोः प्रकृतिविकृतिभावस्याभावादश्व-पदस्याश्वभोजनपरत्वेपि तादृशाश्वपदात्तादर्थ्यचतुर्थीसत्त्वेपि च 'अश्वघासः' इति चतुर्थीसमासो नोपपद्यत इत्याशङ्क्याह—न चेति। परिहारमाह—आवासेति, "चतुर्थी तदर्थार्थ" इति सूत्रे "चतुर्थी" इति पदस्य योगविभागेन 'चतुर्थ्यन्तं सुबन्तेन सह समस्यते' इत्यर्थलाभात् 'आवासाय गृहम्—आवासगृहम्' 'अश्वाय घासः—अश्वघासः' इति समास उपपद्यते इत्यर्थः। वस्तुतस्तु 'अश्वघासः' इति षष्ठीसमास एवेति, कौमुद्यां द्रष्टव्यम्।

नमःस्वस्त्यादिशब्दयोगेऽपि तदर्थविशेषणवाचकपदात् "नमःस्वस्ति" इत्यादिसूत्रेण चतुर्थ्यनुशिष्यते। नमःशब्दार्थस्त्यागो नमस्कारश्च 'एषोऽर्घ्यः शिवाय नमः' इत्यादौ त्यागार्थको नमःशब्दः, चतुर्थ्या च तत्र प्रकृत्यर्थस्य शिवादेरुद्देश्यत्वं प्रत्याय्यते। त्यागश्च यदि 'शिवस्यायं भवतु' इत्यादि-फलेच्छाधीनस्वस्वत्वाभावेच्छारूपस्तदा त्यागोद्देश्यत्वं त्यागजनकेच्छायाः स्वत्वभागितया विषयत्वम्। यदि च त्यागरूपेच्छैव स्वस्वत्वाभावमिवान्यदीयत्वेन त्वज्यमानगतं स्वत्वमपि तत्र विषयीकरोति न तु तज्जनकेच्छा तदा स्वत्वभागितया त्यागविषयत्वमेव तदुद्देश्यत्वम्। शिवा-देर्विग्रहवत्त्वे पि स्वीकाराभावात् तदाकारतया ध्यातम-त्रस्य

प्रयोगान्तरमुदाहरति—नम इति, 'रामाय नमः' इत्यादौ रामाद्युद्देश्य-कनमस्कारप्रतीत्या नमः पदार्थादीनां विशेष्यत्वेन तत्र रामादिपदार्थस्य विशेषणत्वमिति रामादिपदेभ्यः "नमःस्वस्ति" इति सूत्रेण चतुर्थीत्यर्थः। नमःपदार्थमाह नमः शब्दार्थ इति। तत्र नमः शब्दार्थत्यागे। शिवोद्देश्यकार्घ्यत्यागः" इति बोधः। त्यागपदार्थमाह—त्यागश्चेति। फलमत्र शिवस्वत्वं ग्राह्यम्। अस्मिन् प्रथमकल्पे त्यागोद्देश्यत्वस्य स्वरूपमाह—त्यागोद्देश्यत्वमिति। **स्वत्वभागितया त्यागजनकेच्छाविषयत्वं त्यागोद्देश्यत्वमित्**यन्वयः, अस्ति चात्रैतादृशोद्देश्यत्वं शिवस्य। त्यागोद्देश्यत्वस्य स्वरूपान्तरमाह—यदि चेति। तज्जनकेच्छा=परस्वत्वजनकेच्छा त्यागजनकेच्छा वा। परस्वत्वस्येच्छारूपत्यागविषयत्वमनेन प्राप्तमिति स्वत्वभागितया त्यागविषयत्वमेव त्यागोद्देश्यत्वमित्यर्थः। अत्र च द्वितीयकल्पेपि त्यागस्वरूपं पृथग्वक्तव्यमासीदिति ध्येयम्। शिवादेर्विग्रहवत्त्वेपि शिवादिकर्तृक-स्वीकारासंभवेन त्यज्यमानोपचारादौ=नैवद्यादौ शिवादिस्वत्वा-भावेप्युक्तत्यागरूपेच्छा तदीयस्वत्वमवगाहते इति विसंवादिरूपा=भ्रान्तिरूपै-वेत्याह—शिवादेरिति। शिवस्वरूपेण ध्यातमन्त्रस्य त्यागोद्देश्यतामते च सुतरां विसंवादः—विग्रहवत्त्वस्यैवाभावाद् दूरे स्वीकर्तृत्वमित्याह—तदाकारतयेति। विसंवादिरूपत्वे हेतुमाह—द्रव्यनिष्ठेति, शिवाद्युद्देशेन त्यज्यमानोपचारादिरूपद्रव्ये

त्यागोद्देश्यतामते तदभावाच्च त्यज्यमानोपचारादौ स्वत्वाभावेऽपि तदीयत्वेन तत्तद्द्रव्ये स्वत्वावगाहिनीच्छा विसंवादिरूपैव– द्रव्यनिष्ठेऽन्यदीयस्वत्वे बाधितं शिवादिनिरूपितत्वं शिवादिनिरूपितप्रसिद्धस्वत्वान्तरे वा बाधितं तत्तद्द्रव्य-संबन्धमवगाहते।

न च स्वत्वान्तररूपफलेच्छां विना स्वस्वत्वाभाव-गोचरेच्छैव न संभवतीति 'शिवादिस्वत्वं त्यागस्यैव विषयः' इति पक्षोऽसंभवदुक्तिक इति वाच्यम्, स्वस्वत्वाभावविषय-केच्छायाः पुण्यादिरूपफलजनकत्वात् तद्विषयस्य पुण्यादि-

ब्राह्मणादीनामेव स्वत्वं जायते तादृशस्वत्वे ब्राह्मणादिनिरूपितत्वस्य सत्त्वेन शिवादिनिरूपितत्वस्य च बाधितत्वेन तादृशबाधितशिवनिरूपितत्वस्याव-गाहनाद्विसंवादिरूपता यदि त्रिशूलाद्यस्थे शिवादिनिरूपिते प्रसिद्धस्वत्वे त्यज्यमानद्रव्यसंबन्धमवगाहते तदा एतादृशसंबन्धस्यापि बाधितत्वाद् बाधितावगाहनेन विसंवादिरूपतैव प्राप्तेत्यर्थः। त्रिशूलादिनिष्ठे स्वत्वे त्रिशूलादीनामेव संबन्धो न त्वस्मदादित्यज्यमानद्रव्यस्य संबन्ध इति ज्ञेयम्।

ननूद्देश्यत्वद्वितीयस्वरूपे यत् "यदि च त्यागरूपेच्छैव" इत्यादिना शिवादिस्वत्वस्यापि त्यागरूपेच्छाविषयत्वमुक्तं तन्न संभवति–शिवादिस्वत्वरूप-फलविषयकेच्छां विना स्वस्वत्वाभावविषयकत्यागरूपेच्छाया असंभवादित्या-शङ्क्याह–न चेति। उत्तरमाह–स्वत्वत्वेति, स्वस्वत्वाभावविषयकेच्छयापि पुण्यमुत्पद्यते इति पुण्यादिजनकता स्वस्वत्वाभावेच्छायामस्ति पुण्यादिजनकता-वच्छेदकं च स्वस्वत्वाभाव एव स एव स्वत्वत्वाभावेच्छाया विषय इति स्वस्वत्वाभावेच्छाया पुण्यजनकत्वे प्राप्ते पुण्यजनकतावच्छेदकस्य स्वस्वत्वा-भावस्यापि पुण्यजनकत्वं प्राप्तमेवेति स्वस्वत्वाभावस्य पुण्योत्पादकत्वज्ञाने जाते परस्वत्वरूपफलेच्छां विनापि स्वस्वत्वाभावगोचरेच्छा संभवत्येवेत्युक्तपक्षे नाऽसंभवदुक्तिकत्वं दोष इत्यर्थः। विपक्षे बाधकमाह–अन्यथेति, यदि स्वस्वत्वाभावस्य पुण्योत्पादकत्वं न स्यात् तदा पुण्योत्पादकत्वज्ञानेपि परस्वत्वविषयकेच्छां विना स्वस्वत्वाभावविषयकेच्छा न संभवेत्तथा च तत्स्वत्वस्य=परस्वत्वस्याप्येकेष्टजनकत्वेनेष्टान्तराजनकतया स्वयं च

जनकतावच्छेदकस्यापि पुण्यादिफलकत्वात्, अन्यथा तत्स्वत्वस्यापीष्टान्तराऽजनकतया स्वतोऽपुरुषार्थतया च प्रथममपि तदिच्छाया असंभवेन प्रथमकल्पस्यापि हेयत्वापातात्, तत्र च प्रथमकल्पे स्वत्वप्रकारकेच्छाजन्यत्वं जन्यतासंबन्धेन त्यागान्वयिनी तादृशेच्छैव वा चतुर्थ्यर्थस्तत्र प्रकृत्यर्थस्य शिवादेर्विषयिताविशेषसंबन्धेनान्वयः। द्वितीयकल्पे च विषयिता-विशेष एव चतुर्थ्यर्थस्तत्र च निरूपितत्वसंबन्धेन शिवादेरन्वयः, नमःपदार्थत्यागस्य च विषयताविशेषसंबन्धेन द्रव्येऽन्वयः, द्रव्यस्यैव वा विशेष्यतया भासमानत्यागे विषयिताविशेष-संबन्धेनान्वयः।

न च प्रथमान्तपदार्थस्य मुख्यविशेष्यतानियमः—'भूतले न घटः' इत्यादौ निपातार्थस्यापि मुख्यविशेष्यतया भानात्।

सुखदुःखाभावयोः पुरुषार्थयोर्मध्येऽन्यतररूपत्वाभावेनाऽपुरुषार्थतया प्रथमं तदिच्छायाः=परस्वत्वविषयकेच्छाया अप्यसंभवात् प्रथमकल्पस्य="त्यागश्च यदि" इत्यादिनोक्तस्य परस्वत्वेच्छानन्तरं स्वस्वत्वाभावेच्छेति कल्पस्यापि हेयत्वं स्यात्=असंभवदुक्तिकत्वं स्यात्—उक्तरीत्या परस्वत्वेच्छाया अपि प्रथममसंभवादित्यर्थस्तया चोक्तं पक्षद्वयमपि संभवदुक्तिकमेव। उक्तप्रथमकल्पे चतुर्थ्यर्थमाह—तत्रेति। स्वत्वप्रकारकेच्छाजन्यत्वं त्यागे ज्ञेयम्। तत्र= चतुर्थ्यर्थरूपेच्छायाम्। "यदि च त्यागरूपेच्छैव" इत्याद्युक्तद्वितीयकल्पे चतुर्थ्यर्थमाह—द्वितीयकल्पेति। **शिवनिष्ठोद्देश्यताख्यविषयतानिरूपित-विषयिताश्रयीभूतेच्छाजन्याऽर्घ्यविषयकस्त्याग इति शाब्द**बोधः। स्पष्टमन्यत्।

ननु प्रथमान्तपदार्थस्यैव विशेष्यत्वं भवतीति नियमे सत्यपि कथं नमःपदार्थत्यागस्य विशेष्यत्वमुक्तमित्याशङ्क्याह—न चेति। उत्तरमाह—भूतले इति। निपातार्थस्य=नञर्थाभावस्य। 'घटाभावो भूतलवृत्तिः' इत्याकारकशाब्द-बोधोदयादित्यर्थः। ननु 'एषोर्घ्यः शिवाय नमः' इत्यत्र शिवस्यानिराकर्तृसंप्रदानत्वं स्वीकार्यं तथा च संप्रदानचतुर्थ्येव शिवपदात् संभवेदिति "नमःस्वस्ति"

'शिवायोत्सृजति' इत्यादाविव नात्राऽनिराकर्तृसंप्रदानता–त्यागपदार्थस्य क्रियात्वाभावात्।

नमःपदेन च स्वप्रयोक्तृपुरुषकर्तृकत्वोपरागेणैव त्यागोऽभिधीयते–अन्योच्चरितनमःपदेनाऽन्यदीयत्यागाबोधनात्। तत्पुरुषोच्चरितनमःपदात् त्यागबोधे सति त्यागे त्यज्यमाने द्रव्ये चान्यदीयत्वसंशयानुदयात्, अत एव त्यागे तदीयत्वबोधनाय 'अहं ददे' इत्यादिवत् 'अहं नमः' इति न प्रयुज्यते, न वा परकीयत्वबोधनाय 'चैत्रो नमः' इत्यादि। ऋत्विजा च यजमानरूपपुरुषान्तरीयतत्तद्द्रव्यत्यागे स्वीयत्वमारोप्यैव पूजायां नमःपदं प्रयुज्यते स चारोपस्तस्य विशेषदर्शनदशायामप्याहार्यतयोपपद्यते इति प्रतिनिधिप्रयुक्तस्य दानवाक्यस्येव पूजायां

इति सूत्रं व्यर्थमेवेत्याशङ्क्याह–शिवायेति। त्यागपदार्थस्येच्छारूपत्वेन गुणत्वात् न क्रियारूपत्वम्, अनिराकर्तृसंप्रदानत्वं चोत्सृजतीत्यादिक्रियासत्त्वे एव भवतीत्यत्र नमःस्वस्त्यादिशब्दयोगे चतुर्थ्युपपत्त्यर्थम् "नमःस्वस्ति" इत्यादिसूत्रं सार्थकमावश्यकं चेत्यर्थः।

नम इति–स्वम्=नमःपदम्। तथा च चैत्रोच्चारितनमःपदेन चैत्रकर्तृक एव त्यागो बोध्यते नान्यकर्तृक इत्यर्थः। उक्ते हेतुमाह–अन्येति। हेत्वन्तरमाह–तत्पुरुषेति, चैत्रोच्चारितनमःपदाद् यदा त्यागबोधो भवति तदा तस्मिन् त्यागे त्यज्यमानद्रव्ये चान्यदीयत्वस्य संशयोपि न भवतीति नमःपदेन स्वोच्चारणकर्तृकर्तृक एव त्यागो प्रत्याय्यते इत्यर्थः। अत एवेति–यत एवोक्तान्यदीयत्वसंशयोपि नमःपदार्थत्यागे न भवत्यत एव। न वेति–परोच्चारितनमःपदात् परकीयस्यैव त्यागस्य बोधो जायते इति न चैत्रादिनामोच्चारणापेक्षेत्यर्थः। ऋत्विगुच्चारितनमःपदाद् यजमानीयत्यागस्यैव बोधो भवतीत्याह–ऋत्विजेति। तस्य=ऋत्विजः। विशेषदर्शनदशायाम्='इदं द्रव्यं मदीयं न' इत्याकारकस्वकीयत्वाभावज्ञानदशायामपि। आहार्यतया=बाधितत्वरूपेण। प्रतिनिधिप्रयुक्तस्येति दानवाक्यस्य विशेषणम्। तादृशनमःपदघटितवाक्यस्य=ऋत्विगुच्चारितनमःपदघटितवाक्यस्य किं वा "प्रतिनिधि–

तादृशनमःपदघटितवाक्यस्य बाधितार्थत्वेप्यदृष्टजनकत्वं न विरुद्धम्।

अस्मच्छब्दादिवत्–स्वोच्चारणकर्तृत्वोपलक्षितपुरुष-विशिष्टवाचकान्नम; पदाद् विशेषरूपेण पुरुषभानम्। अशक्यस्य चैत्रत्वादेर्भानासंभवे तस्यापि वाच्येऽन्तर्भावः स्वीकरणीयः। तदनुगमकं चोपलक्षणीभूतमेककालीनोभयावृत्त्युच्चारयितृ-शरीरजातित्वम्, स्वत्वाननुगमेऽपि शक्त्यैक्यं कथंचिदुपपादनीयं सर्वनामशक्त्यैक्यवत्।

उपलक्षणरूपप्रविष्टमुच्चारणं वेदीयत्वेन विशेषणीयम्, अतः पूजाभिन्नयादृच्छिकान्नत्यागबोधनाय 'अन्नं नमः' इति न

प्रयुक्तस्य" इत्युभयत्रैव विशेषणम्। अत्र चैतददृष्टं यजमानसमवेतमेवोत्पद्यते न ऋत्विक्समवेतमिति "शास्त्रफलं प्रयोक्तरि" इति मीमांसाधिकरणे द्रष्टव्यम्।

अस्मदिति–यथाऽस्मच्छब्दस्य स्वोच्चारणकर्तृत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने शक्तिस्तथा नमःपदस्यापि स्वोच्चारणकर्तृत्वोपलक्षितपुरुषविशिष्टत्यागे शक्तिरिति स्वोच्चारणकर्तृत्वोपलक्षितपुरुषस्य शक्यांशे प्रवेशाद् नमःपदात् तस्य स्वोच्चारयितुर्विशेषरूपेण=चैत्रत्वादिरूपेण भानं भवतीत्यर्थः। यद्यपि चैत्रत्वादेर्न शक्यत्वं तथाप्युक्तरीत्या स्वोच्चारणकर्तृत्वरूपेण चैत्रत्वादेरपि नमःपदवाच्यत्यागेऽन्तर्भावः संभवतीत्याह–अशक्यस्येति। चैत्रत्वादेर-नुगमकमाह–तदनुगमकमिति, एककाले उभयशरीरावृत्ति यदुच्चारयितृशरीर-जातित्वं तदेवोपलक्षणीभूतमनुगमकं तच्च चैत्रत्वाद्येव भवति चैत्रत्वस्यैकस्मिन् काले उभयशरीरावृत्तित्वात्, मनुष्यत्वादिकं तूभयशरीरवृत्त्येवेति तन्न ग्राह्यमित्यर्थः। चैत्रद्वयसत्त्वेपि तन्नमःपदोच्चारयितृत्वं त्वेकस्यैवैकस्मिन् काले संभवतीति ज्ञेयम्। स्वोच्चारणेत्यत्र स्वत्वाननुगमेपि शक्त्यैक्यं शक्तिवादोक्तरीत्या कर्तव्यमिति सूचयति–स्वत्वाननुगमेपीति।

विशेषान्तरमाह–उपलक्षणेति, यत्र वेदेन नमःपदोच्चारणं विहितमस्ति तत्रैव नमःपदेन त्यागबोधो भवति नान्यत्रेति स्वोच्चारेणेत्यत्र

प्रयोगः। योग्यतासत्त्वेऽपि तत्र नमःपदप्रयोगस्य वेदाबोधितत्वेन तद्घटिततत्पदशक्यपुरुषोपलक्षणरूपाऽप्रसिद्ध्याऽवाचकत्वात्। अत एव यथा नीचप्रीतिहेतुक्रियास्थले 'पूजयति' इत्यादि-प्रयोगवारणाय पूजयतीत्यादिवाच्यप्रीतौ गौरवितवृत्तित्वं स्वसमभिव्याहृतकर्तृपुरुषाऽवधिकोत्कर्षवद्वृत्तित्वरूपमुप-लक्षणमुपेयते उक्तस्थले च योग्यतासत्त्वेऽपि नीचवृत्तिप्रीतेः स्वसमभिव्याहृतकर्त्रऽवधिकोत्कर्षवद्वृत्तित्वरूपोपलक्षणाऽना-क्रान्तत्वेन तत्प्रीतिहेतुक्रियावाचकत्वविरहेण तत्तात्पर्येण 'पूजयति' इत्यादेर्न प्रयोगः, तथा नीचोद्देश्यकत्यागतात्पर्येण

वेदबोधितस्वोच्चारणेत्येवं वक्तव्यमित्यर्थः। उक्तस्य फलमाह—अत इति। उक्ते हेतुमाह—योग्यतेति, नमःपदस्य त्यागबोधने योग्यतास्त्येवेत्यर्थः। तत्र=यादृच्छिकत्यागे। तद्घटितेति—तद्घटितम्=यादृच्छिकत्यागविषयी-भूतवाचकान्नादिपदघटितं यत् तत्पदम्=नमःपदं तच्छक्यं यत् पुरुषोपलक्षणरूपम्=वेदीयनमःपदोच्चारणं तस्याऽप्रसिद्ध्या=असत्त्वात् 'अन्नं नमः' इत्यादौ नमःपदस्य त्यागावाचकत्वं प्राप्तम्—वेदबोधितं यत् नमःपदोच्चारणं तत्कर्तृत्वोपलक्षितपुरुषोच्चारितस्यैव नमःपदस्य त्यागबोधकत्वादित्यर्थः। अत एवेति—पुरुषोपलक्षणीभूतोच्चारणे वेदीयत्वविशेषणप्रवेशादेवेत्यर्थः। गौरवितवृत्तित्वम्=पूज्यवृत्तित्वम्। स्वेति—यथा 'चैत्रः पूजयति हरिम्' इत्यत्र स्वम्=पूजयतिपदं तत्समभिव्याहृतः कर्तृपुरुषश्चैत्रस्तदवधिको य उत्कर्षस्तद्वान् हरिस्तद्वृत्तित्वं पूजधात्वर्थ-प्रीतावस्त्येवेति स्वसमभिव्याहृतकर्तृपुरुषावधिकोत्कर्षवद्- वृत्तित्वविशिष्टा प्रीतिः पूजधात्वर्थः। उक्तस्थले='भृत्यं पूजयति' इत्यादौ। तत्प्रीति=नीचप्रीति। पूजयतिपदस्येत्यादिः। तत्तात्पर्येण=नीचप्रीतिहेतुक्रियातात्पर्येण। नमःपद-प्रयोगादिति। नीचोद्देश्यकत्यागाय नमःपदप्रयोगो न भवतीति तदतिप्रसङ्गवारणाय= नीचोद्देश्यकत्यागे नमःपदप्रयोगापत्तिवारणाय गौरवितोद्देश्यकत्यागे एव नमःपदशक्तिरस्तीत्यऽनादेयम्=न वक्तव्यम्। उक्ते हेतुमाह गौरवितोद्देश्यत्व-स्येति, गौरवितोद्देश्यकयादृच्छिकत्यागार्थमपि नमःपदप्रयोग इष्टो नास्तीति नमःपदेन गौरवितोद्देश्यकयादृच्छिकत्यागबोधस्यापि वारणाय उक्तविशेषणस्य=

नमःपदाप्रयोगात् तदतिप्रसङ्गवारणाय गौरवितोद्देश्यकत्यागे एव नमःपदशक्तिरित्यनादेयम्—गौरवितोद्देश्यकत्वस्य नमः-पदार्थशरीरे निवेशेऽपि गौरवितोद्देश्यकपूजातिरिक्तद्रव्यत्याग-बोधनाय नमःपदप्रयोगवारणायोक्तविशेषणस्योच्चारणेऽवश्यं निवेशनीयतया तत एव तदतिप्रसङ्गवारणात्।

'इन्द्राय स्वाहा' 'तुभ्यं स्वधा' इत्यादावग्निप्रक्षेपो-पहितदेवोद्देश्यकत्यागबोधकस्वाहापद पित्रुद्देश्य-कत्यागबोधकस्वधापदयोरपि नमःपदवद् देशनादेशितो-च्चारणकर्तृत्वोपलक्षितपुरुषीयत्यागवाचकता, अन्यथा पूर्ववदेवातिप्रसङ्गः। एवं च देवोद्देश्यकत्वादेरपि न वाच्यान्तर्भावः, अतादृशत्यागतात्पर्येण स्वाहादिप्रयोगस्य देशनादेशितत्वविरहेणैवाऽनतिप्रसङ्गात्, अत एव तान्त्रिक-

---

वेदीयत्वविशेषणस्य नमःपदोच्चारणेऽवश्यं निवेश्यत्वात् ततः=वेदीयत्व-विशेषणादेव तदतिप्रसङ्गस्य नीचोद्देश्यकत्यागतात्पर्येण नमःपदप्रयोगापत्तेर्वारणस्य संभवात्—वेदेन दानरूपस्त्याग उत्कृष्टोद्देश्यकत्वेनैव बोधितो न तु नीचोद्देश्यकत्वेनेति न नीचोद्देश्यकत्यागतात्पर्येण नमःपदप्रयोगापत्तिरित्यर्थः।

इन्द्रायेति—अग्निप्रक्षेपोपहितः=अग्निप्रक्षेपोपलक्षितो देवोद्देश्यकत्यागः स्वाहापदार्थः, पित्र्युद्देश्यकत्यागः स्वधापदार्थ इत्यन्वयः। देशना=चोदना। देशनादेशितोच्चारणम्=वेदबोधितोच्चारणं तत्कर्तृत्वोपलक्षितपुरुषीयत्यागे एव स्वधास्वाहापदयोः शक्तिरिति यादृच्छिकत्यागार्थं न स्वधास्वाहापदयोः प्रयोगापत्तिरित्यर्थः। अन्यथा=देशनादेशितेत्यादिविशेषणाभावे। पूर्ववदेव= नमःपदवदेव। अतिप्रसङ्गः=यादृच्छिकत्यागे स्वधास्वाहापदयोः प्रयोगापत्तिः। एवं च=देशनादेशितेत्यादिविशेषणात्। वाच्ये=त्यागे। अतादृशत्यागतात्पर्येण= अदेवोद्देश्यकत्यागतात्पर्येण। अत एव=देशनादेशितेति विशेषणादेव। देवोद्देश्य-कार्ध्यादिदानरूपत्यागेऽग्निप्रक्षेपोपहितत्वं पित्रुद्देश्यकत्वं च नास्त्येवाऽथापि स्वधास्वाहाप्रयोगस्याऽसमवेतार्थता=बाधितार्थकता नास्ति तान्त्रिकपूजाया अपि वेदबोधितत्वेन तद्घटकार्घ्यादिदानस्यापि वेदबोधितत्वप्राप्त्या तद्बोधकत्वं

पूजायामर्घ्याचमनीयादिदानेऽग्निप्रक्षेपोपहितत्वपित्रुद्देश्यकत्व-विरहेऽपि स्वाहास्वधाप्रयोगस्य नाऽसमवेतार्थता एवं च सति नमःस्वाहास्वधाशब्दानामेकस्थानेऽन्यप्रयोगस्यापि वेदबोधित-त्वाभावेनैव नातिप्रसङ्गः।

नतिरूपो नमःपदार्थश्च स्वापकर्षबोधनानुकूलः स्वीय-व्यापारः, चतुर्थ्या चापकर्षान्वय्यऽवधित्वमऽवधिमत्त्वं वा प्रत्याय्यते, स्वमुच्चारयिता, तथा च चैत्राद्युच्चारितात् 'नमो हरये' इत्यादिशब्दाद्धर्यऽवधिकचैत्रापकर्षबोधानुकूलश्चैत्रीय-व्यापार इत्याकारको बोधः। 'नारायणं नमस्कृत्य' इत्यादौ नमःशब्दयोगेऽपि न चतुर्थी–द्वितीयया कारकविभक्तित्वेन बलीयस्याबाधात्।

अथात्र नारायणादेर्नमस्कारघटकापकर्षावधित्वमेव तच्च

स्वधास्वाहापदयोर्युक्तमेवेत्यर्थः। देशनादेशितेत्यादिविशेषणस्योपयोगान्तरमाह–एवं चेति, वेदेन देवोद्देश्यकत्यागे एव स्वाहापदं निर्दिष्टमिति न स्वाहापदस्य पित्रुद्देश्यकत्यागे प्रयोगापत्तिरेवं स्वधापदस्य न देवोद्देश्यकत्यागे प्रयोगा-पत्तिरित्यर्थः।

नतिरूपनमःपदार्थमाह–नतिरूप इति। अपकर्षावधित्वम-पकर्षनिरूपितमिति निरूपकतासंबन्धेनाऽपकर्षेऽवधित्वान्वयः। अपकर्ष-निरूपितावधित्वं च नमस्कार्ये। वाक्यार्थबोधस्वरूपमाह–तथा चेति। ननु यदि नमःपदयोगे "नमःस्वस्ति" इति सूत्रेण चतुर्थी भवति तदा 'नारायणं नमस्कृत्य' इत्यत्र कथं न नमःपदयोगेपि चतुर्थीत्याशङ्क्याह–नारायणमिति, 'नारायणं नमस्कृत्य' इत्यत्र नारायणस्य धात्वर्थनिरूपितकर्मत्वाद्-द्वितीयैव भवति "नमः स्वस्ति इति सूत्रप्राप्तचतुर्थ्या उपपदविभक्तित्वाद द्वितीयायाश्च" कारकविभक्तित्वाद् उपपदविभक्त्यपेक्षया कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वादुप-पदविभक्तिबाधकत्वादत्र द्वितीयेत्यर्थः।

शङ्कते–अथेति। अत्र='नारायणं नमस्कृत्य' इत्यत्र। तच्च=नमस्कार-

न कर्मत्वं, कर्मत्वं च क्रियाजन्यफलशालित्वादिरूपमेव तच्च न तस्येति द्वितीयाया नायं विषयः। न चापकर्षबोधरूपफलाश्रयत्वरूपकर्मत्वं तत्राबाधितमेवेति तद्विवक्षयैव द्वितीयोपपत्तिरिति वाच्यम्, एवं सति नारायणावधिकाऽपकर्षबोधकदण्डवत्प्रणिपातादिलिङ्गकतादृशापकर्षबोधाश्रयतायाः पुरुषान्तरसाधारणतया नारायणप्रणामदशायाम् 'मनुष्यं नमस्करोति' इत्यादिप्रयोगापत्तिः। यदि चापकर्षावधित्वप्रकारकबोधानुकूलव्यापारो नमस्कारस्तद्घटकबोधविशेष्यतया नारायणादेः कर्मत्वं क्रियाजन्यफलशालित्वरूपे कर्मत्वे च व्यापारांशेऽनुकूलतासंबन्धेन विशेषणीभूतं फलमेव विवक्षणीयमऽत्र चानुकूलत्वमेव व्यापारांशे विशेषणमित्यपकर्षावधित्व-

---

घटकापकर्षावधित्वं च। कर्मत्वस्वरूपमाह—कर्मत्वं चेति। तत्=क्रियाजन्यफलशालित्वम्। तस्य=नारायणस्य। तथा च नारायणस्यात्र क्रियाजन्यफलशालित्वाभावान्न कर्मत्वं कर्मत्वाभावाच्च च द्वितीयाप्राप्तिरित्यर्थः। ननु स्वापकर्षबोध एव फल तदाश्रयत्वं च तत्र=नारायणेऽस्त्येवेति युक्तं कर्मत्वमित्याशङ्क्याह—न चेति। परिहारहेतुमाह—एवमिति, यदि स्वापकर्षबोधाश्रयतया नारायणस्य कर्मत्वं तदा यदा नारायणाग्रे दण्डवत्प्रणामः क्रियते तदा तत्रस्थपुरुषस्यापि 'अयं स्वात्मानमपकृष्टं मन्यते' इत्याकारकस्तदपकर्षबोधो जायते एवेति तादृशबोधाश्रयतया तस्यापि मनुष्यस्य कर्मत्वापत्त्या नारायणोद्देश्यकप्रणामदशायाम् 'मनुष्यं नमस्करोति' इति प्रयोगः स्यादेव न चैतदिष्टमित्यर्थः। नन्वपकर्षावधित्वप्रकारकबोधानुकूलव्यापारो नमस्कारस्तथा च नारायणावधित्वप्रकारकस्य स्वापकर्षबोधस्य विशेष्यता=आश्रयता हि नारायणे एव न तत्रस्थमनुष्ये इति न नारायणप्रणामदशायां मनुष्यस्य प्रणामकर्मतापत्तिः, क्रियाजन्यफलशालित्वरूपकर्मत्वशरीरप्रविष्टं च फलं व्यापारांशेऽनुकूलतासंबन्धेन विशेषणीभूतमेव फलं ग्राह्यमिति नारायणसमवेत एव बोधो नमस्काररूपव्यापारेऽनुकूलतासंबन्धेन विशेषणं भवति—नारायणसमवेतबोधस्यैव तादृशव्यापारजन्यत्वाद् न तु मनुष्यसमवेतोपीति नारायणप्रणामदशायामत्र=

बोद्धुः पुरुषान्तरस्य न कर्मतेत्युच्यते?, तदापि 'नारायणं प्रणम्य' इत्यादावेव कर्मत्वमुपपद्यते न तु 'नारायणं नमस्कृत्य' इत्यादौ–नमःपदार्थ घटकज्ञानस्य धात्वर्थताविरहेण तद्विषयतायाः कर्मतानात्मकत्वात् कृतिविषयतायाश्च नमःपदार्थव्यापारे एव सत्त्वात्।

मैवम्–'नमस्करोति' इत्यादौ कृधातुनैव व्यापारबोधात्, अत्र च स्वापकर्षावधित्वप्रकारकबोधविषयतामात्रं निपातार्थः, अत्र स्वं समभिव्याहृतः कर्ता तथा च तादृशबोधविषयताप्रयोजकव्यापारानुकूलकृतिमानिति समुदायाधीनो बोधः, तादृशविषयताश्रयतया नारायणादेः कर्मत्वम्–यतः 'धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वम्' इत्यत्र धात्वर्थतावच्छेदकत्वं

पुरुषान्तरसमवेतस्वापकर्षबोधे विषयत्वं सप्तम्यर्थ इति पुरुषान्तरसमवेतस्वापकर्षबोधविषयकानुकूलत्वमेव नमनव्यापारे विशेषणं भवति न त्वनुकूलतासंबन्धेन पुरुषान्तरसमवेतस्वापकर्षबोधरूपं फलमिति तादृशस्याऽपकर्षावधित्वबोद्धुः पुरुषान्तरस्य न कर्मतापत्तिरित्याऽऽशङ्क्याह–यदि चेति। उत्तरमाह–तदापीति। नमःपदार्थघटकज्ञानस्य–स्वापकर्षबोधस्य। ननु कृतिविषयत्वादेव नारायणस्यात्र कर्मत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह–कृतीति। कृतिविषयता तु नमनानुकूलव्यापारे एव न तु नारायणे इत्यर्थः।

अथेत्यादिनाशङ्कित् परिहरति–मैवमिति। अपकर्षावधित्वप्रकारकबोधानुकूलव्यापारो न नमस्कारपदार्थः किं तु तत्र व्यापारमात्रं कृधात्वर्थः, स्वापकर्षाबधित्वप्रकारकबोधविषयता च निपातार्थः=नमः पदार्थस्तथा च 'नमस्करोति' इत्यस्य स्वापकर्षावधित्वप्रकारकबोधविषयतानुकूलव्यापारोऽर्थस्तत्र व्यापारविशेषणीभूत (व्यापारप्रयोज्य) तादृशविषयताश्रयतया नारायणस्य कर्मत्वं न तु मनुष्यस्य–तादृशबोधविषयताश्रयत्वाभावादिति न नारायणप्रणामदशायाम् 'मनुष्यं नमस्करोति' इति प्रयोगापत्तिरित्यर्थः। ननु यद्युक्तविषयता नमःपदार्थ एव न धात्वर्थस्तदा तस्या विषयताया धात्वर्थतावच्छेदकत्वाभावात् कथं तदाश्रयस्य नारायणस्य कर्मत्वं स्यादित्यत्र यत इति धात्वर्थतावच्छेदकत्वं

न धातुशक्यतावच्छेदकत्वम्, अपि तु व्यापाररूपार्थेऽनुकूलता-संबन्धेन विशेषणतया धातुप्रतिपाद्यत्वम्। प्रकृते च निपातार्थस्य धात्वर्थे साक्षादन्वयेन तादृशबोधविषयत्वरूपस्य नमःपदार्थस्य धात्वर्थतावच्छेदकत्वमक्षतमेव।

न चैवं पूर्वदेशादेर्गम्यादिकर्मत्वं दुर्वारम्, विभागादौ क्रियाजन्यत्वसत्त्वेऽपि निरुक्तधात्वर्थतावच्छेदकत्वाभावात्, न हि विभागादिर्गम्याद्यर्थे कथमपि विशेषणतया भासते। एवं च नारायणादेः करोतिकर्मत्वेऽपि नमःपदादिकं विना न तद्योगे नारायणादिपदोत्तरं द्वितीया—तदर्थान्वयिफलोपस्थापकाभावेन

हि व्यापारेऽनुकूलतासंबन्धेन विशेषणतया धातुप्रतिपाद्यत्वमेव तथा च प्रकृते नमःपदार्थभूतोक्तविषयताया धात्वर्थे साक्षादेवान्वयोस्ति नमस्करोतीति धातु-प्रतिपाद्यत्वमप्यस्त्येवेति धात्वर्थतावच्छेदकत्वं प्राप्तं धात्वर्थतावच्छेदकत्वाच्च तादृशविषयताश्रयस्य नारायणस्य युक्तं कर्मत्वमित्यर्थः। तादृश=निपातार्थभूत।

मनु यदि व्यापारेऽनुकूलतासंबन्धेन विशेषणतया धातुप्रतिपाद्यत्वमेव धात्वर्थतावच्छेदकत्वं तदा 'गच्छति' इत्यत्र गमनव्यापारस्य पूर्वदेशविभागजन-कत्वमप्यस्त्येवेति विभागस्याप्यनुकूलतासंबन्धेन व्यापारविशेषणत्वात् तादृशविभागाश्रयतया पूर्वदेशस्यापि गम्यादिकर्मत्वं स्यादित्याशङ्क्याह—न चेति। परिहारमाह—विभागादाविति। निरुक्तधातु=गम्यादिधातु। विशेषान्तरमाह—एवं चेति। तद्योगे='करोति' इति पदयोगे। नारायणे नित्ये करोत्यर्थकर्मत्वा-भावादिति भावः। तदर्थान्वयि=द्वितीयार्था (वृत्तित्वाद्य) ऽन्वयि यत्फलं निरुक्तबोधविषयतारूपं तदुपस्थापकस्य नमःपदस्याभावेन तदर्थानन्वयात्= द्वितीयार्थान्वयाऽसंभवात्। विशेषान्तरमाह—नापीति, 'फलं करोति' इत्यत्र द्वितीयार्थस्यैव व्यापारे साक्षादन्वयो द्वितीयार्थे च फलस्यान्वय इति न फलस्य व्यापारे साक्षादन्वयो धात्वर्थव्यापारे साक्षाद्विशेषणभूते एव च फले द्वितीयार्थाधेयत्वस्यान्वयो भवतीति नात्र फले द्वितीयार्थान्वयः संभवति। किं च नामार्थस्य फलस्य धात्वर्थे भेदेन साक्षादन्वयो न संभवति—निपातातिरिक्तनामार्थस्य धात्वर्थे भदेनान्वयस्याऽव्युत्पन्नत्वादिति 'नारायणं

तदर्थानन्वयात्। नापि 'नारायण फलं करोति' इति प्रयोगापत्तिः—फलस्यात्र धात्वर्थव्यापारे साक्षादविशेषणत्वात्, निपातातिरिक्तनामार्थस्य धात्वर्थे भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्, धात्वर्थे साक्षाद्विशेषणीभवत्येव फले द्वितीयार्था धेयत्वान्वयात्, अत एव 'पुरस्कृत्य शिखण्डिनम्' इत्यादावपि शिखण्ड्यादेः कृतिकर्मता—धात्वर्थव्यापारविशेषणपुरःपदरूपनिपातार्थाग्रदेशावस्थानरूपफलाश्रयत्वात्।

'नारायणो नमस्क्रियते' 'ज्यायान् पुरस्क्रियते' इत्यादौ निपातार्थफलं धात्वर्थव्यापारे विशेष्यतयैव भासते। तदन्वितमाश्रयत्वं कर्माख्यातादिना प्रत्याय्यते।

अथैवमपि कारकविभक्तेः साक्षाद्धात्वर्थान्वयित्वनियमभङ्ग इति चेत्?, न—तादृशनियमे निपातातिरिक्तार्थ-

---

फलं करोति' इति प्रयोगापत्तिर्नास्ति। अत एवेति—यथा नमःपदार्थस्य धात्वर्थविशेषणत्वात्तदाश्रयस्य नारायणस्य कर्मत्वं तथा पुरः—पदार्थस्याग्रावस्थानरूपस्य निपातार्थत्वेन साक्षाद् धात्वर्थविशेषणत्वात् तदाश्रयस्य शिखण्डिनः कर्मत्वात् 'पुरुस्कृत्य शिखण्डिनम्' इति प्रयोग उपपद्यते। कृतिकर्मता= पुरस्कृत्येति कृधात्वर्थकर्मता।

कर्मप्रत्ययान्तप्रयोगमुदाहरति—नारायण इति, नम इति निपातार्थफलमुक्तबोधविषयता, पुर इति निपातार्थरूपं फल**मग्रावस्थानम्। तदन्वितम्= उक्तनिपातार्थरूपफलनिरूपितम्,** तथा च **नमनानुकूलव्यापारजन्यस्वापकर्षावधित्वप्रकारकबोधविषयताश्रयो नारायण** इति, पुरस्कृतिरूपव्यापारजन्याऽग्रावस्थानाश्रयो ज्यायानिति वाक्यार्थबोधः।

ननूक्तरीत्या 'नारायणं नमस्करोति' इत्यत्र नारायणवृत्तिर्या स्वापकर्षबोधविषयता तत्प्रयोजकव्यापारानुकूलकृतिमानित्याकारकबोधोदयाद् द्वितीयार्थाधेयत्वस्य निपातार्थरूपफलेनान्वयो जातो न च निपातार्थो धात्वर्थो द्वितीया च कारकविभक्तिः कारकविभक्तेश्च धात्वर्थेनैवान्वयः साक्षाद्भवतीति

मन्तराऽकृत्वेत्यस्यैव साक्षादर्थत्वात्। अन्यथा 'घटो दण्डाज्जायते न पारिमाण्डल्यात्' इत्यादौ कारकपञ्चम्या जन्याद्यन्वयिनि नञर्थाभावे प्रतियोगितया स्वार्थप्रयोज्यत्वादिबोधनासंभवात्। पारिमाण्डल्यादिनिरूपितमपि प्रयोज्यत्वं विषयिता तदवच्छिन्न-जनकताकज्ञानादौ प्रसिद्धम्। प्रयोज्यत्वविशिष्टोत्पत्तिरेव वा तत्र धात्वर्थः, तत्र पञ्चम्यन्तार्थपारिमाण्डल्यनिरूपितत्वस्याभावो नञा बोध्यते। उक्तरीत्या क्रियायोगेन नमस्कार्यस्य कर्मत्वेऽपि

यो नियमस्तस्य व्यभिचारः प्राप्त इत्याशङ्कते—अथेति। परिहरति—नेति, उक्तस्थले नम इति निपातार्थद्वारा द्वितीयाया धात्वर्थेऽन्वयोस्ति स नोक्तनियमभङ्गकरः—निपातातिरिक्तार्थमन्तराकृत्वा कारकविभक्त्यर्थस्य धात्वर्थेऽन्वयो न भवतीत्येव तादृशनियमार्थ इत्यर्थः। विपक्षे बाधकमाह—अन्यथेति, यदि कारकविभक्त्यर्थस्य निपातार्थेऽन्वयो न स्यात्तदा 'घटो दण्डाज्जायते न पारिमाण्डल्यात्' इत्यत्रापि निपातरूपनञर्थाऽभावे कारकविभक्तिरूपपञ्चम्यर्थस्य प्रयोज्यत्वस्यान्वयो न स्याद् भवति चान्वय इति निपातार्थेऽपि कारकविभक्त्यर्थस्यान्वयो भवत्येव। जन्येति—जन्यो घटस्तदन्वयी यो नञर्थाभावः=पारिमाण्डल्यनिरूपितप्रयोज्यत्वाभावस्तत्र प्रतियोगितया=प्रतियोगित्वरूपेण स्वप्रतियोगिकत्वसंबन्धेन च पञ्चम्यर्थस्य पारिमाण्डल्यनिरूपितप्रयोज्यत्वस्यान्वयो भवतीत्यर्थस्तथा च घटः पारिमाण्डल्यनिरूपितप्रयोज्यत्वाभाववानिति बोधाकारः। ननु "पारिमाण्डल्य-भिन्नानां कारणत्व-(प्रयोज्यत्व)-मुदाहृतम्" इत्युक्तं तथा च पारिमाण्डल्य-निरूपितप्रयोज्यत्वमेव प्रसिद्धं नास्ति यदभावस्य घटेऽन्वयः स्यादित्या-शङ्क्याह—पारिमाण्डल्येति, पारिमाण्डल्यस्यापि स्वविषयकज्ञानादौ प्रयोज्यत्वमस्त्येवेति पारिमाण्डल्यनिरूपितप्रयोज्यत्वं तदवच्छिन्ना=पारि-माण्डल्यत्वावच्छिन्ना जनकता यस्य तादृशपारिमाण्डल्यविषयकज्ञानादौ विषयितया=विषयितासंबन्धेन प्रसिद्धम्, ज्ञाने विषयिता वर्तते इति विषयितयेत्युक्तम्। पक्षान्तरमाह—प्रयोज्यत्वविशिष्टेति, तत्र='घटो दण्डाज्जायते न पारिमाण्डल्यात्' इत्यत्र, तत्र=धात्वर्थीभूतप्रयोज्यत्वविशिष्टोत्पत्तौ, तथा च दण्डप्रयोज्या घटोत्पत्तिः पारिमाण्डल्यनिरूपितत्वाभाववतीति वाक्यार्थ-बोधः। विषयान्तरमाह—उक्तरीत्येति, उक्तरीत्या=नारायणस्य कर्मत्वप्राप्तिरीत्या

'स्वयम्भुवे नमस्कृत्य' इत्यादौ चतुर्थी–अपकर्षावधित्व-मात्रविवक्षया।

केचित्तु–'नारायणं नमस्कृत्य' इत्यादौ नमःपदं नतिकर्मपरं तथा च 'नारायणं नतिकर्मीकृत्य' इत्यर्थविवक्षया 'घटं शुक्लं करोति शुक्ली करोति' इत्यादौ घटादेरिव नारायणादेः कृतिकर्मता। 'शिखण्डिनं पुरस्कृत्य' इत्यादौ पुरःपदमग्रस्थितपरम्। एवम् 'घटं साक्षात्करोति' इत्यादौ साक्षात्पदं स्वीयप्रत्यक्षविषयपरं न तु धर्मपरम्। एवम् 'दुःखमाविष्करोति' 'अस्त्रं प्रादुष्करोति' इत्यादावप्याऽऽविरादिपदं ज्ञानगोचरार्थक-मिति सर्वत्र पूर्ववद् द्वितीयानिर्वाह इत्याहुः।

नमस्कार्यस्य स्वयम्भुवः कर्मत्वेऽपि स्वापकर्षावधित्वमात्रविवक्षया 'स्व-यम्भुवे नमस्कृत्य' इत्यत्र चतुर्थ्येव न द्वितीया तथा च स्वापकर्षावधित्व-प्रकारकबोधविषयताश्रयत्वविवक्षायां नमस्कार्यवाचकपदाद् द्वितीया भवति यथा 'नारायणं नमस्कृत्य' इति, स्वापकर्षावधित्वमात्रविवक्षायां च चतुर्थी भवति यथा 'स्वयम्भुवे नमस्कृत्य' इति निष्पन्नम्।

मतान्तरमाह–केचित्त्विति। स्पष्टो ग्रन्थः। पूर्वं नम आदिपदानां धर्मपरत्वमुक्तमनेन तु धर्मिपरत्वमुच्यते इति विशेषः। घटमिति–तथा च घटं स्वीयप्रत्यक्षविषयं करोतीत्यर्थः। न तु धर्मपरमिति–साक्षात्पदस्य धर्मपरत्वे स्वीयप्रत्यक्षविषयतारूपधर्मपरत्वं स्यात्तत्र च घटं स्वीयप्रत्यक्षविषयताश्रयं करोतीत्यर्थः स्यात् ज्ञानगोचरार्थकमिति-तथा च दुःखं परकीयज्ञानगोचरं (विषयं) करोतीत्यर्थः। अयमेवार्थः प्रादुष्करोतीत्यस्य ज्ञेयः। पूर्ववदिति–'नारायणं नमस्कृत्य' इत्यत्रेव धात्वर्थकर्मतया घटादिपदोत्तरं द्वितीयेत्यर्थः। नम आदिपदानां धर्मपरत्वे तदर्थधर्मस्य धात्वर्थतावच्छेदकत्वाभावात् तदाश्रयस्यापि नारायणादेः कर्मत्वं न स्याद् धर्मिपरत्वे तु तदर्थस्य धर्मिणाऽभेदान्वयो धर्मिणश्च कृतिविषयत्वेन कर्मत्वं तेन च द्वितीया संभवतीति भावः।

उक्तमतं पराचष्टे–तन्नेति, नमःपदस्य धर्मिवाचकत्वे नमःपदार्थस्य हरिपदार्थेन सामानाधिकरण्यप्राप्त्या 'हरिर्नमो भवति' इत्यादिप्रयोगः स्यादेव

तन्न—नमःपदस्य धर्मिबोधकत्वे 'हरिराविर्भवति' इत्यादिवत् 'नमो भवति इति प्रयोगप्रसङ्गात्, तस्मात् 'नमस्करोति' 'आविष्करोति' 'पुरस्करोति' 'अलं करोति' इत्यादौ नमःप्रभृतयो निपाया धर्मवाचका एव लाघवात्, तत्तद्धर्माश्रयस्य दर्शितरीत्यैव कर्मतोपपत्तेः। 'आविर्भवति' इत्यादिप्रयोगानुरोधेन चाऽऽविरादिशब्दानां प्रकटताश्रये धर्मिणि लक्षणोपेयते 'शुक्लः पटः' इत्यादौ शुक्लादिशब्दानामिव। अस्तु वा तत्रापि प्रकटतारूपो धर्म एव तदर्थस्तस्यैव धात्वर्थभावे धर्मरूपेऽभेदान्वयः, क्रियायां स्वार्थाभेदान्वये आविरादेरेवाकाङ्क्षा स्वीक्रियते न तु नमःपदादेरिति न 'नारायणो नमो भवति' इत्यादेः प्रसङ्गः।

'शुक्ली करोति' इत्यादौ च्विप्रत्ययान्तस्यापि

न चैवं प्रयोगो भवतीत्युक्तधर्मवाचकत्वमेव युक्तं लाघवात् नाम धर्मिवाचकत्वे धर्मविशिष्टस्यैव धर्मित्वाद् धर्मिधर्मोभयवाचकत्वं स्याद् धर्मवाचकत्वे च धर्मिवाचकत्वं न प्राप्नोतीति लाघवमित्यर्थः। तत्तद्धर्माश्रयस्य=स्वापकर्षावधित्वप्रकारकबोधविषयतादिरूपधर्माश्रयस्य हर्यादेः। ननु यदि धर्मवाचकत्वमेव तदा 'हरिराविर्भवति' इत्यादिः सामानाधिकरण्येन कथं प्रयोगः स्यादित्याशङ्क्याह—आविर्भवतीति। धर्मिणि=हर्यादौ। धर्मिणि लक्षणास्वीकारे दृष्टान्तमाह—शुक्ल इति। नम आदिपदानां धर्मिबोधकत्वं नास्ति आविरादिपदानां च धर्मिबोधकत्वमस्तीति वैषम्यमसहमानः पक्षान्तरमाह= अस्तु वेति। तत्र='हरिराविर्भवति' इत्यादिस्थले तदर्थः=आविष्पदार्थः। तस्य=प्रकटतारूपधर्मस्य भूधात्वर्थे भावे=भवने भवनमपि हरेर्धर्म एवेति तत्राऽभेदान्वयस्तथा च **प्रकटीभवनाश्रयो हरिरिति वाक्यार्थबोधः।** नन्वेवं नमःपदार्थस्यापि धात्वर्थभवनेऽभेदान्वयः स्यादेव तथा च 'नारायणो नमो भवति' इति प्रयोगोपि स्यादित्याशङ्क्याह—क्रियायामिति। तस्यैवेत्येवकारेण नमः- पदार्थादेर्व्यवच्छेदः।

च्विप्रत्ययान्तरस्यापि धर्मवाचकत्वमेव न तु धर्मिवाचकत्वं येन

शौक्ल्यादिधर्म एवार्थः—अभूततद्भावे तदनुशासनात्। अभूततद्भावश्च— अभूतस्य= पूर्वकालावच्छेदेन शुक्लादिभावरहितस्य तद्भावः=शौक्ल्यादिः। अथ वा 'अभूतः= पूर्वकालावच्छेदेन धर्मिण्यविद्यमानस्तद्भावः=शौक्ल्यादिः। 'शुक्ली भवति' इत्यादौ तु दर्शिता गतिः।

न चाऽभूततद्भावपर्यन्तस्य च्विप्रत्ययवाच्यत्वे गौरवाच्छुक्लादिपदोपस्थाप्यपदार्थतावच्छेदकशौकल्याद्यन्वय्यऽभूतत्वमेव। च्विप्रत्ययार्थोस्तु, 'शुक्लतरः' इत्यादौ तरबाद्यर्थोत्कर्षस्येव च्व्यर्थस्यापि व्युत्पत्तिवैचित्र्येण पदार्थतावच्छेदकेऽन्वयसंभवादिति वाच्यम्, मन्मतेऽपि शौकल्यादिभावस्यैव च्विप्रत्ययार्थतोपगमेन गौरवानवकाशात्, पूर्वकालावच्छिन्नस्वनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसहितस्याऽऽधेयत्वस्य प्रत्ययार्थे

तद्दृष्टान्तेन नम आदिपदानां धर्मिवाचकत्वं स्यादित्याह—शुक्लीति। अभूततद्भावे=पूर्वमविद्यमानधर्मे तदनुशासनात्=च्विप्रत्ययस्य विधानात्। भावपदेनात्र धर्म एव ग्राह्यः अभूततद्भावपदार्थे प्रकारद्वयेनाह—अभूततद्भावश्चेति। 'घटो शुक्ली भवति' इत्यत्र तु च्विप्रत्ययान्तस्य धर्मिणि लक्षणोपेयते शुक्लतारूपधर्मपरत्वं वेत्याह—शुक्लीति। दर्शितेति—'आविर्भवति' इत्यत्र लक्षणाश्रयणेन धर्मपरत्वाश्रयणेन च या गतिर्दर्शिता सैव 'शुक्ली भवति' इत्यत्रापि ज्ञेयेत्यर्थः।

आशङ्कते—न चेति, अभूततद्भावस्य च्विप्रत्ययवाच्यत्वे शौक्ल्याऽभूतत्वयोरुभयोर्वाच्यत्वं स्यादिति गौरवम्। शौक्ल्यादि=शुक्लत्वादि। ननु शौक्ल्याद्यन्वयिनोऽभूतत्वमात्रस्य च्विप्रत्ययार्थत्वे "पदार्थ पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेन" इति नियमात् पदार्थस्य च्विप्रत्ययार्थस्याभूतत्वस्य पदार्थैकदेशेन शुक्लत्वादिना कथमन्वयः स्यादित्याशङ्क्याह—शुक्लतर इति, यथा तरबर्थोत्कर्षस्य पदार्थैकदेशे एव शुक्लगुणेऽन्वयो भवति तथा च्विप्रत्ययार्थाभूतत्वस्यापि पदार्थैकदेशे शुक्लत्वेऽन्वयो न विरुद्ध इत्यर्थः। उत्तरमाह—मन्मतेपीति, अभूतत्वं न च्विप्रत्ययार्थः किंतु शौक्ल्यमेव तथा चैकपदार्थवाचकत्वान्न गौरवम्। अत्राभूतत्वलाभप्रकारमाह—पूर्वकालेति, 'घटं

प्रकृत्यर्थसंबन्धतया भानोपगमात् शौकल्यादावऽभूतत्वलाभेनैव 'जलपरमाणुः शुक्ली भवति' इतिप्रयोगाऽप्रसङ्गात्। शौकल्यादेर्धर्मत्वेनैव वाच्यता न तु ताद्रूप्येणेति न शक्त्यानन्त्यम्। प्रकृत्यर्थतावच्छेदकतत्तद्धर्मनिष्ठाधेयताविशेषाणामेव संबन्धतया भानोपगमाद् धर्मान्तरस्याऽभूतत्वमादाय न 'जलपरमाणुः शुक्ली भवति' इत्यादिप्रसङ्गः।

शुक्ली करोति' इत्यत्र पूर्वकाले स्वनिष्ठः=घटनिष्ठो योऽभावः शौक्ल्याभावस्तत्प्रतियोगित्वेन शौक्ल्यनिष्ठेन सहितं यद् द्वितीयार्थभूतमाधेयत्वं तदेव प्रत्ययार्थे=शौक्ल्ये प्रकृत्यर्थस्य=शुक्लपदार्थस्य घटादेः संबन्धस्तथा च शौक्ल्यस्य पूर्वकालावच्छिन्नाऽभावप्रतियोगित्वप्रात्प्या अभूतत्वं प्राप्तमेवेति 'जलपरमाणुः शुक्ली भवति' इति प्रयोगापत्तिर्नास्ति–जलपरमाणुनिष्ठशौक्ल्येऽनादित्वेनाऽभूतत्वाभावादित्यर्थः। शौक्ल्यादेरिति–शौक्ल्यनैल्यादीनां यदि ताद्रूप्येण=तत्तद्रूपत्वेन शौक्ल्यनैल्यादिरूपत्वेन च्विप्रत्ययवाच्यत्वं स्यात्तदा शौक्ल्यनैल्यादीनामनन्तत्वाच्छक्त्यानन्त्यं स्यादिति शौक्ल्यनैल्यादीनां धर्मत्वेन रूपेणैव वाच्यतेति न शक्त्यानन्त्यमित्यर्थः। ननु जलपरमाणुगतशौक्ल्येऽभूतत्वाभावेपि जलपरमाणौ पूर्वमविद्यमानसंयोगादिगताभूतत्वमादाय 'जलपरमाणुः शुक्ली भवति' इति प्रयोग किं न स्यादित्याशङ्क्याह–प्रकृत्यर्थतावच्छेदकेति, प्रत्ययार्थे प्रकृत्यर्थस्य यदाधेयत्वं संबन्ध उक्तस्तदाधेयत्वं प्रकृत्यर्थतावच्छेदकीभूतशौक्ल्यादिनिष्ठमेव ग्राह्यं तच्चाधेयत्वं पूर्वोक्तदिशा पूर्वकालावच्छिन्नस्वनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसमानाधिकरणमेव ग्राह्यं तथा च शौक्ल्ये घटनिरूपिताधेयत्वमप्यस्ति पूर्वकालावच्छिन्नो यो घटनिष्ठोऽऽभावस्तत्प्रतियोगित्वमप्यस्तीति 'घटः शुक्ली भवति' इत्यादिप्रयोगस्तूपपद्यते, शौक्ल्ये जलपरमाणुनिरूपिताधेयत्वस्य सत्त्वेपि पूर्वकालावच्छिन्नो यो जलपरमाणुनिष्ठोऽभावस्तत्प्रतियोगित्वं तु नास्त्येवेति शौक्ल्ये उक्तप्रतियोगित्वसमानाधिकरणाधेयत्वस्य संबन्धभूतस्याऽभावात् प्रकृत्यर्थस्य शुक्लाभिन्नस्य जलपरमाणोरन्वयो न संभवतीत्युक्तधर्मान्तरगताऽभूतत्वमादाय 'जलपरमाणुः शुक्ली भवति' इति प्रयोगापत्तिर्नास्त्येव, अभूतत्वं हि पूर्वकालावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वमेव शौक्ल्ये च जलपरमाणुनिष्ठाभावप्रतियोगित्वरूपमभूतत्वं नास्त्येव संयोगादिरूपधर्मान्तरगताभूतत्वं च नात्र

प्रकृत्यर्थतावच्छेदकगतप्रागविद्यमानत्वस्य च्विप्रत्ययार्थत्वमते तु 'अशुक्ली भवति' इत्यादौ प्रकृत्यर्थतावच्छेदकशौकल्याद्यऽभावस्य प्रागपि क्वचिद् विद्यमानतया तदभावान्वये योग्यतानुपपत्तिः। तत्तद्धर्मिण्यऽविद्यमानत्वस्य च्व्यर्थत्वे शक्त्यानन्त्यमिति पूर्वकालावच्छिन्नोऽभाव एवाविद्यमानत्वं तस्य च प्रकृत्यर्थतावच्छेदके सामानाधिकरण्यसहितप्रतियोगित्वसंबन्धेनाऽन्वयो वाच्यः, प्रकृत्यर्थे च तादृश-

---

ग्रहीतुं शक्यते तस्य शौक्ल्यनिष्ठाधेयत्वसमानाधिकरणत्वाभावात्, आधेयत्वोक्तप्रतियोगित्वयोः समानाधिकरणयोरेव ग्राह्यत्वेनात्र शौक्ल्यनिष्ठयोरेवोक्तप्रतियोगित्वरूपाभूतत्वाधेयत्वयोर्ग्राह्यत्वादित्यर्थः।

अभूतत्वस्य च्विप्रत्ययार्थत्वमते दोषमाह—प्रकृत्यर्थतेति, अभूतत्वमेव प्रागविद्यमानत्वम्। च्विप्रत्ययेन प्रागविद्यमानत्वबोधं ह्यऽविद्यमानत्वमभाव एवेत्यभावस्य=शौक्ल्याभावस्य प्रागविद्यमानत्वं प्राप्तं तथा च यत्र शौक्ल्याभावः प्रागेवास्ति तत्राऽशुक्लीपदघटकनञबोध्यस्य शौक्ल्याभावस्यान्वयो न संभवति तद्विशिष्टे तदन्वयाऽसंभवादिति तदभावान्वये=शौक्ल्याभावान्वयस्य योग्यतानुपपत्तिः—'अशुक्ली भवति' इत्यनेन शौक्ल्याभावान्वयबोधस्यैवेष्टत्वादित्यर्थः। किं च तत्तद्धर्मिगताविद्यमानत्वस्य च्व्यर्थत्वे तत्तद्धर्मिनानात्वेन च्व्यर्थाविद्यमानत्वानामपि नानात्वापत्त्या च्विप्रत्ययशक्त्यानन्त्यं स्यादिति सामान्यतः पूर्वकालावच्छिन्नोऽभाव एवाऽविद्यमानत्वं च्व्यर्थ इति वक्तव्यं तस्य=एतादृशाविद्यमानत्वस्य च प्रकृत्यर्थतावच्छेदके=शौक्ल्यादौ सामानाधिकरण्यविशिष्टप्रतियोगित्वसंबन्धेनान्वयो वाच्यस्तथा हि प्रकृत्यर्थतावच्छेदके तादृशाविद्यमानत्वस्य प्रतियोगित्वमपि वर्तते तादृशाविद्यमानत्वमपि वर्तते इति स्वसामानाधिकरण्यसहितप्रतियोगित्वसंबन्धेनाविद्यमानत्वस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकेऽन्वयो जात इति तादृशसंबन्धेन=स्वसामानाधिकरण्यसहितप्रतियोगित्वसंबन्धेनाऽभावविशिष्टस्य=अविद्यमानत्वविशिष्टस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकस्य प्रकृत्यर्थे=शुक्लादिपदार्थे (घटादौ) वैशिष्ट्यम्=अन्वयः स्वीकार्यः, अन्यथा=एवं विशिष्टवैशिष्ट्यभावानभ्युपगमेऽन्यत्र=घटादौ कदाचिदऽशौक्ल्यमपि भवति कदाचिदऽशौक्ल्याभावोपि

संबन्धेनाभावविशिष्टस्य वैशिष्ट्यभानमुपेयम्, अन्यथाऽन्यत्र स्वाभावसमानाधिकरणस्याऽशौकल्यादेः सर्वदाऽशुक्ले काकादावपि सत्त्वेन 'काकोऽशुक्ली भवति' इति प्रयोगः स्यात्, अत्राऽभावरूपपदार्थान्तरविशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदकवैशिष्ट्यभानं च प्रकृत्यर्थे न संभवति—प्रकृत्या स्ववृत्तिसहकारेण स्वार्थे यादृशविशेषणावच्छिन्नः प्रकृत्य-

---

भवत्येवेति स्वाभावसमानाधिकरण्यस्याशौक्ल्यादेः सर्वदाऽशुक्ले काकादावपि सत्त्वेन 'काकोऽशुक्ली भवति' इति प्रयोगः स्यादेव—उक्तसामानाधिकरण्यसहितप्रतियोगित्वसंबन्धेन स्वाभावविशिष्टस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकस्य प्रकृत्यर्थेऽस्वीकारात्, उक्तसामानाधिकरण्यसहितप्रतियोगित्वसंबन्धेन स्वाभावविशिष्टस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकस्य प्रकृत्यर्थेऽन्वयस्वीकारे तु प्रकृत्यर्थे काके ह्यऽऽशौक्ल्याभावः कदापि न भवतीति अशौक्ल्याभावविशिष्टस्याऽशौक्ल्यस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकस्याप्यन्वये बाध एवेति 'काकोऽशुक्ली भवति' इति प्रयोगस्यापत्तिर्यद्यपि नास्ति तथाप्यत्र=उक्तस्थलेऽभावरूपपदार्थान्तर (स्वाभाव)विशिष्टस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकस्योक्तवैशिष्ट्यभानं प्रकृत्यर्थे न संभवतीत्यर्थः, अत्र हेतुमाह—प्रकृत्येति, प्रकृत्या= घटकाकादिपदेन स्ववृत्तिसहकारेण=स्वनिष्ठवृत्तिसाहाय्येन स्वार्थे=घटकाकादिपदार्थे यादृशविशेषणावच्छिन्नो यथात्र सामानाधिकरण्यसहितप्रतियोगित्वविशेषणावच्छिन्नः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकस्य संबन्धो न प्रत्यायते तादृशविशेषणावच्छिन्नः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकीयसंबन्ध आकाङ्क्षयापि न प्रत्याय्यते इत्युक्तस्थलेऽभावरूपपदार्थान्तरविशिष्टस्य प्रकृत्यर्थतावछेदकस्य प्रकृत्यर्थे वैशिष्ट्यभानं न संभवति तथा च 'काकोऽशुक्लीभवति' इति प्रयोगः प्राप्त एवेत्येषा प्रकृत्यर्थतावच्छेदकगतः प्रागविद्यमानत्वस्य च्विप्रत्ययार्थत्वमतेऽनुपपत्तिरित्यर्थः। आकाङ्क्षायाः स्वरूपमुक्तम्—पदान्तरेति, कार्यमुक्तम्—पदार्थद्वयेति, पदार्थद्वयसंबन्धभानप्रयोजिकयाऽऽकाङ्क्षयापि पदार्थद्वयस्य तादृशः संबन्धो न प्रत्याय्यते यादृशः प्रकृत्या न प्रतिपाद्यते 'शुक्ली भवति' इत्यत्र च प्रकृतिप्रतिपाद्यः सम्बन्धः समवायः 'अशुल्की भवति' इत्यत्र च शौक्ल्याभावस्य प्रकृतिप्रतिपाद्यसंबन्धो विशेषणता न तूक्तसामानाधिकरण्यसहितप्रतियोगित्वसंबन्ध

र्थतावच्छेदकीयसंबन्धो न प्रत्याय्यते पदान्तरसमभि-व्याहाररूपाकाङ्क्षयापि पदार्थद्वयसंबन्धभानमात्रप्रयोजिकया प्रकृत्यर्थे प्रकृत्यर्थतावच्छेदकीयतादृशविशेषणावच्छिन्न-सम्बन्धाऽप्रत्यायनेन। प्रकृत्यर्थतावच्छेदकीयसंबन्धे च्विप्रत्य-यार्थाभावविशिष्टप्रतियोगित्वरूपविशेषणस्य प्रकृतिवृत्त्याऽ-भासमानस्य भानासंभवादित्यनुपपत्तिः।

अस्मन्मते तु—भवत्यर्थे भावे च्विप्रत्ययान्तार्थस्याधेयता-संबन्धेन पूर्वकालानवच्छिन्नस्वाभावाधिकरणविशिष्टस्याऽ-शौकल्यादेः सामानाधिकरण्यसंबन्धेनैवान्वयस्योपगन्तव्यतया तेन संबन्धेन चाधिकरणविशिष्टाऽशौकल्यादिना विशिष्टस्य

इति ध्येयम्। अत्र 'शुक्लीभवति' इत्यत्र तु प्रकृत्यर्थतावच्छेदकगत-प्रागविद्यमानत्वस्यापि च्व्यर्थतामते दोषो नास्ति यतः—अत्र प्रकृत्यर्थतावच्छेदकं शौक्ल्यमस्ति तस्य च्विप्रत्ययेन प्रागविद्यमानत्वे प्राप्ते शौक्ल्याभावस्य प्राग् विद्यमानत्वं प्राप्तं यत्र च शौक्ल्याभावः प्रागस्ति घटादौ तत्र शौक्ल्यस्यान्वयः कर्तव्यो न तु शौक्ल्याभावस्य येन दोषः स्यात् शौक्ल्याभावविशिष्टे च घटादौ शौक्ल्योत्पत्तौ विरोधाभावेन शौक्ल्यान्वये विरोधाभावाद् योग्य-तानुपपत्तिर्नास्तीति 'शुक्ली भवति' इति प्रयोगं त्यक्त्वा 'अशुक्ली भवति' इत्यत्र दोषः प्रदर्शितः।

स्वमतेऽनुपपत्त्यभावमाह—अस्मन्मत इति, अस्मन्मते तु यथा 'शुक्ली भवति' इत्यत्र शौक्ल्यं च्विप्रत्ययार्थस्तथा 'अशुक्ली भवति' इत्यत्राऽशौक्ल्यमेव च्विप्रत्ययार्थो न त्वभूतत्वरूपं प्रागविद्यमानत्वं तथा च यत्र पूर्वमशौक्ल्याभावो भवति तत्रैवाशौक्ल्यमुत्पद्यते किं चाशौक्ल्याधिकरणस्य धर्मिणोऽशौक्ल्ये आधेयतासंबन्धेनान्वयः किं च 'अशुक्ली भवति' इत्यत्र यत्रैव धर्मिणि घटादौ भवत्यर्थो भावः=भवनानुकूलव्यापारो वर्तते तत्रैवाशौक्ल्यमपि वर्तते इति भवत्यर्थभावस्याऽशौक्ल्यस्य च सामानाधिकरण्यं जातम् एतेन पूर्वकाला-वच्छिन्नस्य स्वाभावस्य (अशौक्ल्याभावस्य) यदधिकरणं घटादिः तस्याधेयतासंबन्धेन च्विप्रत्ययान्तार्थे अशौक्ल्ये वैशिष्ट्यं प्राप्तं

भवत्यर्थस्यैवाख्यातार्थे आश्रयत्वे निरूपितत्वसंबन्धेनैव भानात्, तादृशविशिष्टनिरूपिताश्रयत्वस्य च पूर्वकालावच्छेदेनाऽशौकल्याद्यभावाधिकरणे एव सत्त्वेन नोक्तातिप्रसङ्गः। अन्यत्स्वयमूहनीयम्।

'स्वस्ति भवते' इत्यादावाशीः स्वस्त्यर्थः सा च परहितविषयकस्वेच्छा, स्वम्=उच्चारयिता। हितान्वयी संबन्धश्चतुर्थ्यर्थः, एवं च 'भवदीयहितविषयिणी मदीयेच्छा'

ततश्चाधेयतासंबन्धेन पूर्वकालावच्छिन्नस्वाभावाधिकरणविशिष्टस्याऽशौक्ल्यस्य सामानाधिकरण्यसंबन्धेन भवत्यर्थभावेऽन्वयः स्वीक्रियते तथा च सामानाधिकरण्यसंबन्धेनाऽधिकरणविशिष्ट=पूर्वकालावच्छिन्नस्वाभावाधिकरणविशिष्टं यदशौक्ल्यं तेन विशिष्टस्य भवत्यर्थस्य निरूपितत्वसंबन्धेनाऽऽख्यातार्थे आश्रयत्वेऽन्वयः स्वीक्रियते—आश्रयत्वस्य भवत्यर्थनिरूपितत्वात्, तादृशविशिष्टः=अशौक्ल्यविशिष्टो यो भवत्यर्थभावस्तन्निरूपितस्याश्रयत्वस्य च पूर्वकालावच्छेदेनाऽशौक्ल्याभावो यत्र भवति शुक्लघटादौ तादृशाधिकरणे एव सत्त्वेन 'घटोऽशुक्ली भवति' इति प्रयोगस्तूपपद्यते काकादौ व सदाऽशौक्ल्यस्यैव सत्त्वेन पूर्वकालावच्छेदेनाऽशौक्ल्याभावस्याऽसत्त्वान्न तत्रोक्ताश्रयत्वं संभवतीत्युक्तातिप्रसङ्गः='काकोऽशुक्ली भवति' इत्युक्त-प्रयोगापत्तिर्नास्तीत्यर्थः। प्रकृत्यर्थतावच्छेदकगताविद्यमानत्वस्य च्विप्रत्ययार्थत्वमते त्वस्मदुक्तरीत्या पदार्थानां विशिष्टवैशिष्ट्यभावासंभवाद् भवत्यर्थनिरूपिता-श्रयत्वस्याऽशौक्ल्याभावस्य च वैयधिकरण्यसत्त्वेपि 'अशुक्ली भवति' इति प्रयोगस्य संभवात् 'काकोऽशुक्ली भवति' इति प्रयोगः स्यादेव तद्वारणाय "तस्य च प्रकृत्यर्थतावच्छेदके" इत्याद्युक्तरीत्या पदार्थानां विशिष्टवैशिष्ट्यभावः स्वीकार्यः स तु "अत्राभावरूपपदार्थान्तर" इत्याद्युक्तरीत्या न संभवतीत्यलमधिकेन। अन्यत्स्वयमेवोहनीयम्।

प्रयोगान्तरमुदाहरति—स्वस्तीति आशिष्पदार्थमाह—सेति। हित-निरूपकत्वं भवत्पदार्थेऽस्तीति निरूपितत्वं हिते वर्तते तदेव संबन्धश्चतुर्थ्यर्थ इत्यर्थः। वाक्यार्थबोधस्वरूपमाह—एवं चेति। भवदीयहितविषयिणी= भवन्निरूपितहितविषयिणी। कल्याणार्थकस्वस्तिशब्दमुदाहरति—कल्याणेति।

इति बोधः। कल्याणाद्यर्थकोऽपि स्वस्तिशब्दः 'स्वस्त्यस्तु मह्यम्' इत्यादौ तत्रापि चतुर्थ्यर्थः स्वस्त्यर्थान्वयी संबन्ध इत्यलं पल्लवितेन॥

॥ इति चतुर्थ्यर्थनिरूपणं समाप्तम् ॥

'स्वस्त्यस्तु मह्यम्' 'इत्यत्राशीर्न संभवति आशिष्पदार्थे परकीयत्वनिवेशात् स्वस्य च स्वापेक्षया परत्वाभावादित्यर्थः। अत्रापि कल्याणात्मकस्वस्त्यर्थान्वयि निरूपितत्वमेव चतुर्थ्यर्थस्तच्च सम्बन्धभूतमेव तादृशचतुर्थ्यर्थनिरूपितत्वेन संबन्धेन प्रकृत्यर्थस्य स्वस्त्यर्थेऽन्वयात्, 'मन्निरूपितहितविषयिणी मदीयेच्छा' इति शाब्दबोधः। वस्तुतस्तु परत्वनिवेशं विना हितविषयकस्वेच्छा स्वस्तिपदार्थो वक्तव्यस्तेन चोक्तोभयत्रैकगत्यैव समन्वयः संभवति॥

॥ इति व्युत्पत्तिवादादर्शे चतुर्थीकारकम् ॥

॥ अथ पञ्चमी ॥

'वृक्षात् पर्णं पतति' इत्यादौ पञ्चम्याः प्रकृत्यर्थस्य वृक्षादेः पतनादिक्रियाऽपादानत्वं प्रत्याय्यते। अपादानत्वं च स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वम्। पर्णादेः स्वनिष्ठवृक्षादिविभागजनकस्वपतनाद्यऽपादानत्ववारणाय भूतान्तं क्रियाविशेषणम्। भेदप्रतियोगिता-

---

क्रमप्राप्तं पञ्चम्यर्थनिरूपणमारभते—वृक्षादिति। स्पष्टार्थोऽयं ग्रन्थः। अपादानत्वस्वरूपमाह—अपादानत्वमिति। स्वं वृक्षः। भेदपदेनात्र विभाग-जनकीभूता या पतनादिक्रिया तादृशक्रियावान्नेत्याकारको ग्राह्यः स च भेदो वृक्षे एव संभवति न तु पर्णे—पर्णे विभागजनकीभूतपतनक्रियाया एव सत्त्वात् तथा च वृक्षनिष्ठो य उक्तभेदस्तत्प्रतियोगि पर्णं तत्र पर्णे प्रतियोगितापि वर्तते पतनक्रियापि वर्तते इति उक्तभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं क्रियायां प्राप्तं भेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतक्रियाजन्यविभागो वृक्षे वर्तते इति वृक्षस्य स्व**निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वं प्राप्तं तदेवाऽपादानत्वमित्यर्थः।** क्रियायां भूतान्तविशेषणस्य फलमाह—पर्णादेरिति, **'क्रियाजन्यविभागाश्रयत्वमपादानत्वम्'** इत्युक्ते पर्णस्याप्यत्राऽपादानत्वं स्यात्—पर्णनिष्ठपतनक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वात्, भूतान्तविशेषणे सति तु 'क्रियावान्न' इत्याकारको भेदः पर्णे न संभवति पर्णस्य क्रियावत्त्वादेव, पर्णनिष्ठक्रियायाश्च पर्णनिष्ठभेदनिरूपितप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वं न संभवतीति भेदेन वृक्षनिष्ठ एव भेदो ग्राह्यस्तथा च लक्षणघटकस्वपदस्य वृक्षबोधकत्वाद् वृक्षस्यैवाऽपादानत्वं प्राप्तं न पर्णस्य लक्षणघटकस्वपदबोध्यत्वे सति तादृशविभागाश्रयस्यैवाऽपादानत्वेनेष्टत्वादिति भावः। पञ्चम्यर्थमाह—भेदेति। भेदो विभागश्च वृक्षे वर्तते इति वृक्षस्य तयोराधेयतासंबन्ध इत्याह—भेद इति।

वच्छेदकत्वे विभागे च पञ्चम्याः शक्तिद्वयम्। भेदे विभागे च वृक्षादेः प्रकृत्यर्थस्याधेयतासंबन्धेनान्वयः। प्रतियोगितावच्छेदकत्वमाश्रयत्वसंबन्धेन विभागश्च जनकतासंबन्धेन क्रियायामन्वेति।

जनकतासंबन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतया नञा तत्संबन्धावच्छिन्नविभागाभावः क्रियायां बोधयितुं न शक्यते इति चेत्?, तर्हि विभागजनकत्वमेव पञ्चम्यर्थोऽस्तु, प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्येव तस्याप्याश्रयतासंबन्धेन क्रियायामन्वयः, एवं च वृक्षनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतन्निष्ठविभागजनकपतनाश्रयः पर्णमित्याद्याकारक उक्तस्थले बोधः।

अथ पञ्चमीसमभिव्याहृतनञोक्तयोः पञ्चम्यर्थयोर्द्वयोरेवाऽभावद्वयं बोध्यते यथायोगमेकतरस्य वा? नाद्यः पक्षः—'पर्णे वृक्षात्पतति न स्वस्मात्' इत्यत्र स्वनिष्ठपतने स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावसत्त्वेऽपि स्वनिष्ठ-

---

पतनक्रियायां भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं विभागजनकत्वं चास्तीत्यभिप्रायेणाह—प्रतियोगितेति। वृक्षनिष्ठविभागानुकूलक्रियावत् पर्णमिति शाब्दबोधः।

विभागस्य क्रियायां जनकतासंबन्धेनान्वये शङ्कते—जनकतेति। उत्तरमाह—तर्हीति। तस्य=विभागजनकत्वस्य। उक्तस्थलीयबोधस्वरूपमाह—एवमिति। तन्निष्ठ=वृक्षनिष्ठ। तथा च वृक्षनिष्ठभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकं वृक्षनिष्ठविभागस्य जनकं च यत्पतनं तदाश्रयः पर्णमित्यर्थः।

शङ्कते—अथेति। पञ्चमीसमभिव्याहृतनञा='पर्णं वृक्षात् पतति न स्वस्मात्' इत्यादौ। उक्तयोः=भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वविभागजनकत्वयोः। आद्यपक्षासंभवमाह—नाद्य इति, 'पर्ण वृक्षात् पतति न स्वस्मात्'इत्यत्राद्यपक्षस्वीकारे नञा स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावः स्वनिष्ठविभागजनकत्वाभावश्च बोधनीयः(स्वं पर्णम्) तन्न संभवति पर्णनिष्ठपतने पर्णनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावो यद्यप्यस्ति पर्णनिष्ठभेदानुयोगिता-

विभागजनकत्वाभावाऽसत्त्वेन, 'वृक्षात्पतति न भूतलात्' इत्यत्र न पतने भूतलादिनिष्ठविभागादिजनकत्वाभावसत्त्वेऽपि तन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावासत्त्वेनाऽयोग्यतापत्तेः। नापि द्वितीयः—'वृक्षात् पत्रं पतति न पत्रात्' इत्यत्र पत्रनिष्ठपतने पत्रनिष्ठविभागाजनकत्वस्येव पत्रान्तरनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतया पत्रनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यापि बाधाद् योग्यताया निर्वाहयितुमशक्यत्वादिति।

वच्छेदकत्वस्यैव संभवात् तथापि पर्णनिष्ठविभागजनकत्वाभावो नास्त्येव पर्णनिष्ठपतने पर्णनिष्ठविभागजनकत्वस्यैव सत्त्वाद् असतश्च बोधनासंभवादित्यत्राऽभावद्वयबोधनयोग्यताया अभावः प्राप्तस्तथा 'पर्णं वृक्षात् पतति न भूतलात्' इत्यत्र यद्यपि पर्णनिष्ठपतने भूतलनिष्ठविभागजनकत्वाभावोऽस्ति तथापि भूतलनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावो नास्त्येव—भूतलनिष्ठो यः पर्णभेदस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव सत्त्वादित्यभावद्वयाबोधनयोग्यता नास्तीति नाद्यः पक्षः संभवतीत्यर्थः। द्वितीयपक्षासंभवमाह—नापीति, 'वृक्षात् पत्रं पतति न पत्रात्' इत्यत्र पञ्चम्यन्तपत्रपदार्थः प्रथमान्तार्थःपतमानपत्रपदार्थ एव ग्राह्य इति 'वृक्षात् पत्रं पतति न स्वस्मात्' इत्यर्थस्तत्र पतनक्रियया जायमानो विभागो यथा वृक्षेऽस्ति तथा पतमानपत्रेप्यस्त्येवेति पतनक्रियायां पत्रनिष्ठविभागजनकत्वं प्राप्तमिति पत्रनिष्ठविभागाऽजनकत्वस्य बाधोऽस्ति विभागाजनकत्वं च विभागजनकत्वाभाव एव तस्य बाधे प्राप्ते पञ्चम्यर्थस्य पत्रनिष्ठविभागजनकत्वस्य पत्रनिष्ठपतनेऽभावो नास्तीति प्राप्तं तथा पत्रनिष्ठपतने पत्रान्तरनिष्ठो यः क्रियावान्नेति भेदस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वमस्ति पत्रपदस्य च पत्रत्वावच्छिन्नं वाच्यमिति पत्रनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य बाधे प्राप्ते भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याप्यभावो नास्तीति प्राप्तं तथा चैकतरस्यापि पञ्चम्यर्थस्यात्राभावो नास्ति येन नञा तद्बोधनमुपपद्येतेत्यर्थः। योग्यता हि शाब्दबोधे कारणं बाधाभावश्च योग्यता अत्र च पत्रनिष्ठविभागाजनकत्वस्य=पत्रनिष्ठविभागजनकत्वाभावस्य पत्रनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य=पत्रनिष्ठभेदप्रतियोगिता' वच्छेदकत्वाभावस्य च नञर्थस्य बाधाद् योग्यतैव नास्तीति कथं नञा पञ्चम्यर्थस्याभावबोधनं स्यादित्यर्थः। अत्र च "पत्रनिष्ठविभागजनकत्वस्येव" इति पाठस्तु प्रामादिक एव प्रतिभाति

अत्राहुः—विभागो जनकत्वं च पञ्चम्यर्थः, विभागे प्रकृत्यर्थस्याऽवधिकत्वं संबन्धस्तेन संबन्धेन प्रकृत्यर्थविशिष्टस्य विभागस्य निरूपितत्वविशेषसंबन्धेन जनकत्वेऽन्वयः, जनकत्वं च फलोपधानरूपम्, विशिष्टनिरूपिततादृशजनकत्वस्य क्रियायाम्, नञ्समभिव्याहारस्थले च क्रियान्वयिन्यऽभावे प्रतियोगित्वेनान्वयः। वृक्षपत्रादिविभागजनकं पत्रादिकर्म च न पत्राद्यवधिकत्वविशिष्टविभागोपधायकम्—पत्रादेः

विभागजनकत्वस्य बाधे प्राप्ते विभागजनकत्वरूपपञ्चम्यर्थस्यात्राभाव एव प्राप्नुयादित्यनुपपत्तिप्रदर्शनं नोपपद्येतेति विवेचनीयम् पूर्वत्र 'न स्वस्मात्' अत्र च 'न पत्रात्' इति कथनादुदारहरणयोर्भेदः।

अथेत्यादिना शङ्कितं समाधत्ते—अत्रेत्यादिना, प्रकृत्यर्थस्य=वृक्षस्य। फलोपधानरूपम्=फलोपधायकं विभागसंपादकं जनकत्वं ग्राह्यं न तु स्वरूपयोग्यतारूपमित्यर्थः। विशिष्टनिरूपिततादृशजनकत्वस्य=प्रकृत्यर्थवृक्ष-विशिष्टविभागनिरूपितफलोपधायकजनकत्वस्य पतनादिक्रियायामन्वयः। नञ्समभिव्याहारस्थलीयान्वयविशेषमाह—नञिति, क्रियान्वयिन्यऽभावे (विभागजनकत्वाभावे) प्रतियोगित्वरूपेणोक्तजनकत्वस्यान्वयः—क्रियायां विभागजनकत्वाभावबोधोदयात्। वृक्षपत्रयोर्विभागस्य जनकेन पतनादिकर्मणा पत्रनिष्ठेन हि न पत्रावधिकविभागो जन्यते पत्रे पत्रावधिकविभागाधि-करणत्वासंभवेन तत्कर्मणि=पत्रनिष्ठक्रियायां पत्रावधिकविभागसामानाधि-करण्याभावात्, फलोपधायकत्वं च जन्यसामानाधिकरण्यगर्भमेव यत्र जनकं तत्रैव जन्यमिति सामानाधिकरण्यं तथा च नोक्तानुपपत्तिः='वृक्षात् पत्रं पतति न पत्रात्' इत्यत्र पत्रावधिकविभागोत्पत्तेरभावान्नञा पञ्चम्यर्थभूतयोः पत्रावधिकविभागस्य जनकत्वस्य चाभावः प्रत्याय्यते 'पर्णं वृक्षात् पतति न स्वस्मात्' 'वृक्षात् पतति न भूतलात्' इत्यादावपि पर्णकर्मणा वृक्षावधिक-विभागस्यैव जन्यत्वात् पर्णाद्यवधिकविभागास्याऽजन्यत्वाच्च नञा पर्णाद्यवधिकविभागनिरूपितजनकत्वस्याभावः क्रियायां बोध्यते इति न योग्यतानुपपत्तिरित्यर्थः। योग्यतानुपपत्तिर्हि भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य पञ्चम्यर्थत्वस्वीकारे एवासीत् तत्पक्षस्येदानीं त्यक्तत्वात् विभागजनकत्वयोरेव

स्वावधिकत्वविशिष्टविभागानधिकरणत्वेन तत्कर्मणि विशिष्टविभागसामानाधिकरण्याभावात्, फलोपधायकत्वस्य सामानाधिकरण्यगर्भत्वान्नोक्ताऽनुपपत्तिः।

'वृक्षाद्विभजते' इत्यादावपि वृक्षावधिकत्वं विभागे प्रतीयते–तत्राऽपादानताया अवधितारूपत्वाद्, वृक्षाद्यवधिकत्वविशिष्टविभागनिरूपितमेवाश्रयत्वमाख्यातेन बोध्यतेऽतः 'वृक्षः स्वस्माद्विभजते' इति न प्रयोगः। यथा हि स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगः स्वस्मिन्न वर्तते तथा स्वावधिकस्य विभागस्य स्ववृत्तित्वेपि स्वस्य न विशिष्टविभागाधिकरणत्वमित्यऽविवादमेव। अवधित्वादिकं च स्वरूपसंबन्धविशेषः।

यद्वा विभागोऽधिकरणता प्रयोजकत्वं च 'वृक्षात् पतति'

पञ्चम्यर्थत्वस्वीकारादिति भावः। अत्र "अवधिकत्वम्" इत्यत्र 'स्वावधिकत्वम्' इत्येवं पाठो युक्तः।

प्रयोगान्तरमुदाहरति–वृक्षादिति। वृक्षावधिकविभागप्रतीतौ हेतुमाह–तत्रेति। तथा च वृक्षावधिकविभागनिरूपिताश्रयतावान् पक्षीत्येवं विभागानुकूलव्यापारवति पक्ष्यादौ वृक्षाबधिकविभागनिरूपिताश्रयत्वमाख्यातेन बोध्यते। विभागे वृक्षावधिकत्ववैशिष्ट्यस्य फलमाह–अत इति, स्वावधिकविभागः स्वस्मिन्न संभवति किंतु परावधिक एवेति वृक्षे वृक्षावधिकविभागासंभवात् 'वृक्षः स्वस्माद्विभजते' इति प्रयोगापत्तिर्नास्तीत्यर्थः। अत्र विनिगमकमाह–यथेति, यथा स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टः संयोगः स्वस्मिन्न वर्तते तथा स्वावधिकत्वविशिष्ट विभागोपि स्वस्मिन्न वर्तते इत्यर्थः। स्वावधिकविभागस्य स्ववृत्तित्वे स्वस्य कथं विशिष्ट=स्वावधिकत्वविशिष्टविभागाधिकरणत्वं नेति चेत्? स्ववृत्तिविभागे स्वावधिकेपि स्वावधिकत्ववैशिष्ट्यं न स्वीक्रियते किंतु स्वावधिकत्वोपलक्षिततत्वमेव स्वीक्रियते इति भावः। अपादानताभूतावधित्वस्य स्वरूपमाह–अवधित्वादिकमिति।

'वृक्षात् पतति' इत्यत्र पक्षान्तरमाह–यद्वेति। विभागोऽधिकरणता

इत्यादौ पञ्चम्यर्थः, विभागे स्वावधिकत्वसंबन्धेन प्रकृत्यर्थान्वयः तद्विशिष्टविभागस्य निरूपितत्वविशेषसंबन्धेनाधिकरणताया-मन्वयः, पत्रादिकर्मणि च न तदवधिकत्वविशिष्टविभाग-निरूपितान्यमात्रनिष्ठाधिकरणताप्रयोजकत्वम्—कारणस्यापि स्वाश्रयनिष्ठकार्याधिकरणतामात्रप्रयोजकत्वादिति सामञ्जस्यम्।

अथ 'वृक्षात् पतति' 'वृक्षाद्विभजते' इतिवत् 'वृक्षात् त्यजति' इत्यादिः कथं न प्रयोगः—पञ्चम्यर्थस्य विभाग-

---

प्रयोजकत्वं चेति त्रयं पृथक् पृथगेव पञ्चम्यर्थः। प्रकृत्यर्थस्य=वृक्षस्य। तद्विशिष्टविभागस्य=वृक्षविशिष्टविभागस्य। अधिकरणतायाश्च निरूपितत्वसबन्धेन प्रयोजकत्वेऽन्वयः। प्रयोजकत्वस्याश्रयत्वसंबन्धेन पत्रादिनिष्ठपतनादिक्रिया-यामन्वय इति पदार्थनिर्देशः। पत्रकर्मणि च तदवधिकत्व=वृक्षावधिकत्व-विशिष्टविभागनिरूपिताधिकरणताया वृक्षनिष्ठाया एव प्रयोजकत्वमस्ति न तु पत्रान्यमात्रनिष्ठाया अपीति 'पत्रं वृक्षात् पतति न भूतलात्' इत्यादौ वृक्षावधिकत्वविशिष्टविभागनिरूपिताधिकरणतायाः पत्रक्रियया भूतलादावा-पत्तिर्नास्त्येवेति नञा वृक्षावधिकत्वविशिष्टविभागनिरूपितभूतल-निष्ठाधिकरणताप्रयोजकत्वस्य पञ्चम्यर्थस्याभावः पत्रपतने बोध्यते इत्येवं रीत्यापि नोक्तयोग्यतानुपपत्तिरित्यर्थः। उक्ते विनिगमनामाह—कारणस्येति। स्वाश्रयनिष्ठं यत्कार्यं तदधिकरणतामात्रप्रयोजकत्वादित्यर्थस्तथा च पत्रकर्माश्रयः पत्रं तन्निष्ठो यः पत्रकर्मकार्यभूतो विभागस्तादृशविभागाधिकरणताप्रयोजकत्वं पत्रपतने प्राप्तं तादृशविभागश्च वृक्षपत्रयोरेव न भूतलादाविति भूतलनिष्ठा-यास्तादृशविभागनिरूपिताधिकरणतायाः प्रयोजकत्वस्याभावान्वयः पतने नञा संभवत्येवेति न कोपि दोषः।

ननु त्यजधातोरपि विभागावच्छिन्नक्रियाबोधकत्वात् तदर्थक्रियायां पञ्चम्यर्थस्य विभागजनकत्वस्य विभागे च पञ्चम्यर्थभूतावधिमत्त्वस्याऽन्वय-संभवात् 'वृक्षात् त्यजति' इति प्रयोगः कथं न स्यादित्याशङ्कते—अथेति। उक्तरीत्याऽपादानताया अवधितारूपत्वेऽवधिमत्त्वस्य पञ्चम्यर्थत्वं प्राप्तमिति विज्ञेयम्। शङ्कते—न चेति, विभागावच्छिन्नक्रियायां विभागान्वये विभागा-वच्छिन्नक्रियाया उद्देश्यत्वादुद्देश्यतावच्छेदकत्वमपि विभागस्यैव प्राप्तं

जनकत्वस्य विभागावच्छिन्नक्रियारूपत्यागेऽवधिमत्त्वरूप-पञ्चम्यर्थस्य च विभागरूपधात्वर्थतावच्छेदकफलेऽन्वये बाधकाभावात्। न च विभागावच्छिन्नक्रियायां विभागान्वयोऽ-व्युत्पन्नः—उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यादिति वाच्यम्, जनकतासंबन्धेन विभागावच्छिन्ने प्रकृत्यर्थविशेषितविभाग-जनकत्वान्वये व्युत्पत्तिविरोधविरहात्। न च पञ्चम्यर्थ-विशेषितविभागजनकत्वान्वये व्युत्पत्तिविरोधविरहात्। न च पञ्चम्यर्थविभागजनकत्वाऽवधिमत्त्वयोरन्वयबोधे धातुविशेषा-धीनव्यापारविभागोपस्थितेर्हेतुत्वोपगमात्तदभावेन त्यजधातू-पस्थिततत्तदर्थे न पञ्चम्यर्थान्वय इति वाच्यम्, त्यजिपत्योस्त्य-जिविभज्योश्च पर्यायताभ्रमदशायां त्यजत्यर्थव्यापारविभागयोः पञ्चम्यर्थान्वयात् त्यजधातुजन्यतत्तदर्थोपस्थितेरपि पञ्चम्यर्था-

---

विधेयत्वमपि विभागस्यैव प्राप्तमिति ज्ञेयम्। परिहारमाह—जनकतेति, विभागावच्छिन्ने=कर्मणि विभागस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वेपि विधेयत्वं विभागस्य नास्ति किं तु वृक्षविशिष्टविभागजनकत्वस्येति नोक्तव्युत्पत्तिविरोध इत्यर्थः। ननु पञ्चम्यर्थभूतविभागजनकत्वावधिमत्त्वयोर्विभजत्यादिधातुविशेषोपस्थितयोरेव व्यापारविभागयोरन्वयो भवति न तु त्यजधातूपस्थितयोरपि व्यापारविभागयोरिति 'वृक्षात् त्यजति' इत्यत्र तदभावेन=व्यापारविभागयोर्विभागविभजत्यादि-धातुविशेषजन्योपस्थित्यभावेन त्यजधातूपस्थितव्यापारविभागयोः पञ्चम्यर्थभूतविभागजनकत्वावधिमत्त्वयोरन्वयो न संभवतीत्याशङ्क्याह—न चेति। उत्तरमाह—त्यजिपत्योरित्यादिना, त्यजधातोर्विपूर्वकभजधातोश्च पर्यायताभ्रमदशायां त्यजधातूपस्थितयोरपि व्यापारविभागयोः पञ्चम्यर्थभूतविभाग-जनकत्वावधिमत्त्वयोर्यथाक्रममन्वयस्येष्टत्वाद् अन्यत्रापि त्यजधातुजन्य-व्यापारविभागयोरुपस्थितेः पञ्चम्यर्थान्वयहेतुत्वं प्राप्तमिति तादृशान्वयसंभवात् 'वृक्षात् त्यजति' इति प्रयोगः स्यादेवेति प्राप्तं न चैतदिष्टमित्यर्थः। ननु विभागानवच्छिन्नव्यापारे एव विभागजनकत्वस्यान्वय इष्टस्तथा मुख्य-विशेष्यतयोपस्थितविभागे एवावधिमत्त्वस्यान्वय इष्टः, त्यजधातुना च विभागावच्छिन्नस्यैव व्यापारस्योपस्थितिर्भवतीति न तत्र विभागजन-

न्वयहेतुताया अवश्यं वाच्यत्वात्। न च पञ्चम्यर्थ-विभागजनकत्वान्वयबोधे धातुजन्यविभागरूपफलानवच्छिन्न-व्यापारोपस्थितिस्तादृशावधिमत्त्वान्वयबोधे च धातुजन्यविभाग-मुख्यविशेष्यकोपस्थितिर्हेतुरिति त्यजधातुजन्यविभागावच्छिन्न-व्यापारोपस्थितिविषयव्यापारविभागयोः पञ्चम्यर्थविभागजनक-त्वावधिमत्त्वान्वयाऽसंभव इति वाच्यम्, फलव्यापारयोः पृथग् धात्वर्थतामते त्यजधातोरपि प्राधान्येन विभागस्य तदनवच्छिन्न-स्पन्दस्य चोपस्थित्या तदुपस्थितिविषयतादृशार्थयोरपि तत्तत्पञ्चम्यर्थान्वयसंभवादिति चेत्?,

न—फलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थतामते उक्तरीत्यैव सामञ्जस्यात्, तयोः पृथग् धात्वर्थतामते च फलविषयक-व्यापारविषयकबोधं जनयतु धातुपदमित्येतादृशेच्छारूपा

कत्वान्वयापत्तिः, विभागस्य च व्यापारविशेषणतयैवोपस्थितिर्भवति न तु मुख्यविशेष्यतयेति न तादृशविभागेऽवधिमत्त्वान्वयापत्तिरिति न 'वृक्षात् त्यजति' इति प्रयोगापत्तिरित्याशङ्क्याह—न चेति। उत्तरमाह—फलव्यापारयोरिति। त्यजधातोरिति पञ्चम्यन्तम्। तदनवच्छिन्नस्पन्दस्य=विभागानवच्छिन्नव्यापारस्य। तादृशार्थयोरिति सप्तम्यन्तम्। तदुपस्थितिविषयतादृशार्थयोः= त्यजधातुजन्योपस्थितिविषययोरपि व्यापारविभागयोस्तत्तत्पञ्चम्यर्थस्य= विभागजनकत्वस्यावधिमत्त्वस्य चान्वयः संभवत्येवेति 'वृक्षात् त्यजति' इति प्रयोगः कथं न स्यादित्यन्वयः।

अथेत्यादिना शङ्कितं परिहरति—नेति, विभागावच्छिन्नव्यापारस्य त्यजधात्वर्थतामते उक्तरीत्येव="पञ्चम्यर्थविभागजनकत्वान्वयबोधे धातुजन्यविभागरूपफलानवच्छिन्नव्यापारोपस्थितिस्तादृशावधिमत्त्वान्वयबोधे च धातुजन्यविभागमुख्यविशेष्यकोपस्थितिर्हेतुः" इत्युक्तरीत्यैव साम्ञ्जस्यम्। तयोः=विभागव्यापारयोः पृथग् धात्वर्थतामते च फलव्यापारयोः=विभागव्यापारयोः 'फलविषयकव्यापारविषयकबोधं जनयतु धातुपदम् (त्यजधातुपदम्)' इत्याकारिकैकैव भगवदिच्छारूपा शक्तिः स्वीक्रियते न तु 'फलविषयकं

फलव्यापारयोरेकैव शक्तिः पुष्पवन्तादिपदवद् न तु फलविषयकं व्यापारविषयकं च बोधं जनयत्वितिसमूहालम्बनात्मकबोधनिष्ठा तत्तद्विषयकत्वावच्छिन्नविभिन्नविषयताशालिसंकेतरूपा तथा सति नानार्थत्वाविशेषेण कदाचित् फलव्यापारयोरेकैकपरित्यागे-नाप्येकैकस्य बोधप्रसङ्गात्, तथा च विभागे पञ्चम्यर्थाऽ-वधिमत्त्वान्वयबोधे संकेतीयबोधनिष्ठविषयत्वांशे विभागेतर-विषयकत्वानवच्छिन्नत्वावगाहिधातुशक्तिज्ञानं क्रियांशे विभाग-जनकत्वरूपपञ्चम्यर्थान्वयबोधे च तादृशबोधनिष्ठविषयतांशे विभागविषयकत्वानवच्छिन्नत्वावगाहिधातुशक्तिज्ञानं हेतुरुपेयते

व्यापारविषयकं च बोधं जनयतु धातुपदम्' इत्याकारिका, एतादृश-समूहालम्बनात्मकबोधनिष्ठा हि संकेतरूपा शक्तिस्तत्तद्विषयकत्वावच्छिन्न-विभिन्नविषयताशालिन्यस्ति तत्तद्विषयकत्वेन=फलविषयकत्वेन व्यापारविषय-कत्वेन चावच्छिन्ना या विभिन्नविषयता=फलव्यापारयोर्विषयता तच्छालित्वात्, तथा सति='फलविषयकं व्यापारविषयकं च बोधं जनयतु' इत्याकारकसमूहा-लम्बनात्मकं शक्तिस्वीकारे तादृशधातुपदस्य नानार्थत्वमेव स्यात् तथा च फलं विनापि व्यापारस्य व्यापारं च विना फलस्य धातुपदेन बोधः स्याद् न चैवं भवतीति 'फलविषयकव्यापारविषयकबोधं जनयतु धातुपदम्' इत्याकारिका फलव्यापारयोर्धातोरेकैव शक्तिः स्वीक्रियते तथा च विभागे पञ्चम्यर्थावधिमत्त्वान्वयबोधं प्रति संकेतीयबोधनिष्ठविषयतांशे विभागेतरविषयकत्वेनाऽनवच्छिन्नत्वावगाहि धातुशक्तिज्ञानं हेतुरुपेयते अत्र चोक्तरीत्या फलव्यापारयोर्धातोरेकशक्तेः स्वीकारात् संकेतीयबोधनिष्ठविषयता विभागेतरो यो व्यापारस्तद्विषयकत्वावच्छिन्नैवास्तीति न 'वृक्षात् त्यजति' इत्यत्र विभागे पञ्चम्यर्थावधिमत्त्वान्वयापत्तिस्तथा क्रियायां विभागजन-कत्वरूपपञ्चम्यर्थान्वयबोधं प्रति तादृश=संकेतीयबोधनिष्ठविषयतांशे विभागविषयकत्वानवच्छिन्नत्वावगाहिधातुशक्तिज्ञानं हेतुरुपेयते अत्र चोक्तरीया फलव्यापारयोर्धातोरेकशक्तेः स्वीकारात्। संकेतीयबोधनिष्ठविषयता विभाग-विषयकत्वेनाऽवच्छिन्नैवास्तीति न क्रियायां पञ्चम्यर्थविभागजनकत्वान्व-यापत्तिः—त्यजधातुतस्तादृशज्ञानम्=संकेतीयबोधनिष्ठविषयतायां विभागेतर-

इति त्यजधातोस्तादृशज्ञानमभ्रान्तस्याऽसंभवीत्यऽतिप्रसङ्गा-नवकाशात्। शक्तिद्वयादिवद् दर्शितैकशक्तेरपि कर्मप्रत्ययस्थले फलव्यापारयोर्विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येन शाब्दबोधसंभवात्, विशिष्टशक्तावेव विशेषणविशेष्यभावविपर्यासाऽनिर्वाहात्।

यदि च फलव्यापारयोः शक्तिभेदे एकार्थपरित्यागेनाऽ-परार्थबोधप्रसङ्गवद् उक्तरूपसंकेतोपगमेऽपि पुष्पवन्त-पदशक्त्यविशेषेण तत इव सकर्मकधातुतोऽपि विशेषण-

---

विषयकत्वानवच्छिन्नत्वावगाहिज्ञानं विभागविषयकत्वानवच्छिन्नत्वावगाहिज्ञानं चाऽभ्रान्तस्य न संभवतीति अतिप्रसङ्गः=त्यजधातूपस्थिते व्यापारे विभागजन-कत्वस्य विभागे चावधिमत्त्वस्य पञ्चम्यर्थस्यान्वयातिप्रसङ्गो नास्तीत्याह—तयोरित्यादिना। ननु फलव्यापारयोरेकशक्तिस्वीकारे हि यत्कर्माख्यातस्थले फलस्य विशेष्यत्वं भवति कर्त्राख्यातस्थले च व्यापारस्य विशेष्यत्वं भवति तादृशविशेषणविशेष्यभाववैपरीत्यं न स्यादित्याशङ्क्याह शक्तिद्वयेति। विशिष्टशक्तावेव विशेषणविशष्यभाववैपरीत्यं न भवति न चात्र फलव्यापारयोर्धातोरेकशक्तिस्वीकारेपि विशिष्टशक्तिरुपेयते पुष्पवन्त-पदशक्तिवदित्यर्थः। "दर्शितैकशक्तेः" इति पञ्चम्यन्तम्।

यदीति—यदि फलव्यापारयोः पृथक् शक्तिस्वीकारे एकार्थ-परित्यागेनाऽपरार्थबोधप्रसङ्गवद् उक्तरूपस्य='फलविषयकव्यापारविषयक-बोधं जनयतु धातुपदम्' इत्याकारकसंकेतस्य स्वीकारेऽपि पुष्पवन्तपदशक्ति-तुल्यत्वेन ततः=पुष्पवन्तपदाद् यथा विशेषणविशेष्यभावानापन्नयोरेव चन्द्रसूर्ययोर्बोधो भवति तथा सकर्मकधातुतोपि अर्थद्वयस्य=फलव्यापार-योर्विशेषणविशेष्यभावानापन्नयोरेव बोधः स्यान्न तु तदापन्न=विशेषण-विशेष्यभावापन्नयोरित्युच्यते तदा बोधांशे विशेषणतया भासमानयोः फलविषय-कत्वव्यापारविषयकत्वयोरवच्छेद्यावच्छेदभावावगाहित्वमपि संकेतस्य स्वीकार्यं तथा च फलव्यापारयोर्विशेषणविशेष्यभावेन भाने एव फलविषयताव्यापार-विषयतयोरप्यवच्छेद्यावच्छेदकभावः स्यादिति तयोः=फलव्यापारयोस्तथैव= विशेषणविशेष्यभावेनैव भानं संभवतीत्यर्थः। न चैवं कर्माख्यातस्थले विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्याऽसंभवात् फलस्य विशेष्यतया भानं न स्यादिति

विशेष्यभावानापन्नस्यैवाऽर्थद्वयस्यान्वयबोधः स्यान्न तु तदापन्नार्थ-द्वयविषयक इत्युच्यते? तदा संकेतस्य बोधांशे विशेषणतया भासमानयोः फलव्यापारविषयकत्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावा-वगाहित्वमपि स्वीकरणीयं विशेषणविशेष्यभावेन भासमानयोरेव फलव्यापारयोर्विषयताद्वयमवच्छेद्यावच्छेदकभावापन्नमिति तथैव तयोर्भानम्। पुष्पवन्तपदसंकेते च चन्द्रसूर्यविषयतयोर-वच्छेद्यावच्छेदकभावो न भासतेऽतस्तयोर्विशृङ्खलमेव भानमिति न काप्यनुपपत्तिः।

यदि च 'वृक्षात् स्पन्दते' इत्यादिर्न प्रयोगस्तदा सकर्मकधातोः फलविशिष्टव्यापारवाचकतामते पञ्चम्यर्थ-विभागजनकत्वबोधे विभागावच्छिन्नफलावच्छिन्नव्यापारविषय-

---

शङ्क्यं कर्माख्यातेनापि फलोपस्थितिस्वीकारात् तत्र धातूपस्थितफलस्य व्यापारविशेषणतया कर्माख्यातोपस्थितफलस्य व्यापारविशेष्यतया भानाद् अत एव 'ग्रामो गम्यते' इत्यत्र संयोगानुकूलव्यापारजन्यसंयोगाश्रयो ग्राम इत्येवं बोधः स्वीक्रियते अत्र च संयोगरूपफलस्य द्विधाभानमस्तीति विज्ञेयम्। सकर्मकधातोर्हि नियमेन फलव्यापारयोर्बोधो भवतीत्युक्तम्—सकर्मकधातुतोपीति। पुष्पवन्तपदविशेषमाह—पुष्पवन्तपदसंकेत इति। तयोः=चन्द्रसूर्ययोः। सर्वमिदं शक्तिवादे स्पष्टम्।

श्रीमद्गदाधरभट्टाचार्यस्त्यजधातुवत् स्पन्दधातुमपि भ्रान्त्या सकर्मकं मत्वा तद्योगेन 'वृक्षात् स्पन्दते' इति प्रयोगवारणो-पायमाह—यदि चेत्यादिना। स्पन्दधातौ सकर्मकत्वभ्रान्त्यभावे 'वृक्षात् स्पन्दते' इति प्रयोगवारणाय "सकर्मकधातोः" इत्यादिनात्र सकर्मकधातुमुद्दिश्य पञ्चम्यर्थान्वयनिर्वचनमनुपपन्नमेव स्याद् अकर्मकधातोरेवैतादृशनिर्वचनस्य युक्तत्वादिति चिन्त्यम्। स्पन्दधातोः फलावच्छिन्नव्यापारवाचकत्वमेव नास्तीति न स्पन्दधातूपस्थितव्यापारे पञ्चम्यर्थविभागजनकत्वान्वयापत्तिः, तथा स्पन्दधातुसंकेतीयबोधनिष्ठविषयतायां फलान्तरविषयकत्वावच्छिन्नत्वमेव नास्तीति फलव्यापारयोर्वैशिष्ट्यानुपरक्तयोर्धात्वर्थतामते=फलव्यापारयोर्धातोः

कधातुशक्तिज्ञानजन्योपस्थितिः फलव्यापारयोर्वैशिष्ट्यानुपरक्तयोर्धात्वर्थतामते च संकेतीयबोधनिष्ठविषयतांशे विभागविषयकत्वानवच्छिन्नत्वफलान्तरविषयकत्वावच्छिन्नत्वोभयावगाहिज्ञानजन्योपस्थितिः कारणमभ्युपगन्तव्येत्यलमधिकेन।

'व्याघ्राद्बिभेति' 'दस्युभ्यो रक्षति' इत्यादौ "भीत्रार्थानां भयहेतुः" इत्यनेनाऽपादानत्वम्। भयं च परतोऽनिष्टसंभावना, त्राणं चानिष्टनिवृत्त्यऽनुकूलो व्यापारः, तदर्थकधातुयोगे तादृशानिष्टप्रयोजकमपादानसंज्ञमिति सूत्रार्थः, एवं च पञ्चम्यर्थस्तत्र प्रयोज्यत्वं तच्च निरुक्तधात्वर्थघटकाऽनिष्टेऽन्वेति।

अथ यस्य व्याघ्राधीनं भयमप्रसिद्धमऽथ च व्याघ्रा-

पृथक् शक्तिस्वीकारमतेऽपि स्पन्दधातूपस्थितव्यापारे न पञ्चम्यर्थविभागजनकत्वान्वयापत्तिरिति न 'वृक्षात् स्पन्दते' इति प्रयोगापत्तिः। एवं सकर्मकत्यजधातोर्विभागावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वात् त्यजधातुसंकेतीयबोधनिष्ठविषयताया विभागविषयकत्वेनावच्छिन्नत्वाच्च न 'वृक्षात् त्यजति' इत्यपि प्रयोगापत्तिः। एतत्कार्यकारणभावस्य सकर्मकधातुस्थलीयत्वेन पतत्यादियोगे प्राप्तेरभावात् 'वृक्षात् पतति विभजते' इत्यादयः प्रयोगा भवन्ति। 'ग्रामाद् गच्छति' इत्यत्र धातोः सकर्मकत्वाद् विभागेतरसंयोगरूपफलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वादेवाऽनेन कार्यकारणभावेन गम्धातूपस्थितव्यापारे पञ्चम्यर्थविभागजनकत्वान्वयः संभवत्येवेति 'ग्रामाद् गच्छति' इति सिद्धमित्यर्थः।

प्रयोगान्तरमुदाहरति—व्याघ्रादिति। तदर्थकधातुयोगे=भीत्रार्थकधातुयोगे (भयार्थकत्राणार्थकधातुयोगे)। अनिष्टप्रयोजकम्=व्याघ्रादिः। तथा च 'व्याघ्राद्बिभेति' इत्यत्र 'व्याघ्रप्रयोज्यानिष्टसंभावनाश्रयः' इति 'दस्युभ्यो रक्षसि' इत्यत्र च 'दस्तुप्रयोज्यानिष्टनिवृत्त्यनुकूलव्यापाराश्रयः' इति शाब्दबोधः।

शङ्कते—अथेति। यस्य=वीरस्य। उक्तप्रयोगाऽप्रामाण्ये हेतुमाह—अनिष्टे इति, अनिष्टे इति, यद्यपि मरणमप्यनिष्टमेव तत्र च व्याघ्राधीनत्वस्य न

धीनत्वेनासौ स्वीयमरणादिकं संभावयति तत्पुरुषपरः 'व्याघ्रादयं बिभेति' इति कथं प्रयोगः प्रमाणम्—अनिष्टे व्याघ्राधीनत्वस्य बाधादिति चेत्?, भयार्थकधातुयोगे प्रयोज्यताप्रकारकत्वं पञ्चम्यर्थस्तच्चानिष्टसंभावनायामन्वेति, प्रकृते च व्याघ्राधीनत्वस्य तत्पुरुषीयाऽनिष्टे बाधेप्यऽनिष्टसंभावनायां तत्प्रकारकत्वमबाधितमेवेति नानुपपत्तिः। एवं च शत्रुभ्रमेण मित्रादपि 'बिभेति' इत्यादिवाक्यस्यापि प्रामाण्यनिर्वाहः। एवं च भयार्थकधातुयोगे भयहेतुत्वेन संभावितमपादानमित्येकः सूत्रार्थः, अनिष्टविरहानुकूलव्यापाररूपत्राणार्थकधातुयोगे तदनिष्टप्रयोजकं तदित्यपरः। अनिष्टं च दुःखमेव सर्वत्रानुगतम्।

बाधस्तथाप्यत्रानिष्टं भयमेव ग्राह्यं न मरणं भये च व्याघ्राधीनत्वं नास्त्येव—वीरस्य व्याघ्रप्रयोज्यभयस्याऽसंभवादित्यर्थः। अनिष्टपदेन मरणस्यैव ग्रहणे तु मरणसंभावनायां व्याघ्राधीनत्वस्य (व्याघ्रप्रयोज्यत्वस्य) सत्त्वेऽपि वीरमरणे व्याघ्राधीनत्वं नास्ति व्याघ्रमरणे एव वीराधीनत्वसंभवादित्येवं मरणलक्षणानिष्टे व्याघ्राधीनत्वस्य बाधो व्याख्येयः। उत्तरमाह—भयार्थकेति, प्रयोज्यता= प्रकृत्यर्थव्याघ्रादिप्रयोज्यता तत्प्रकारकत्वं तादृशप्रयोज्यताप्रकारकसंभावनायामन्वेति—उक्तसंभावनायामुक्तप्रयोज्यतायाः प्रकारतया भासमानत्वात् 'व्याघ्रादिप्रयोज्यानिष्टसंभावनाश्रयः' इति शाब्दबोधोदयादित्यर्थः। अनेन व्याघ्रादिनिरूपितप्रयोज्यताप्रकारकानिष्टसंभावना तु वीरस्यापि संभवत्येवेति लब्धम्। एतदेवाह—प्रकृते इति। तत्प्रकारकत्वम्=व्याघ्रादिनिरूपितप्रयोज्यताप्रकारकत्वं। नानुपपत्तिः=वीरमुद्दिश्यापि 'व्याघ्रादयं बिभेति' इति प्रयोगस्यानुपपत्तिर्नास्तीत्यर्थः। एवं च=अनिष्टसंभावनायामुक्तप्रयोज्यताप्रकारकत्वनिवेशात्। मित्रादनिष्टबोधेप्यनिष्टसंभावनाया बाधाभावात् 'मित्राद्बिभेति' इति वाक्यस्यापि प्रामाण्यमुपपन्नम्। द्विधा सूत्रार्थमाह—एवमिति। अनिष्टविरहः=अनिष्टनिवृत्तिः। तदनिष्टप्रयोजकम्=उक्ततादृशा(संभाविता)ऽनिष्टप्रयोजकं व्याघ्रादिः, तत्= अपादानं भवति इत्यपरः सूत्रार्थः। तत्र प्रथमेन सूत्रार्थेन वीरमुद्दिश्य 'व्याघ्राद्बिभेति' इति प्रयोगोपपत्तिः, द्वितीयेन सूत्रार्थेन 'दस्युभ्यो रक्षति' इति प्रयोगोपपत्तिरिति विवेकः। अनिष्टानां नानात्वेनाऽनुगतस्वरूपमाह—अनिष्टमिति।

यज्जन्यं दुःखं कस्यापि न प्रसिद्ध्यति तादृशस्याप्यहिकण्टकादेरपादानत्वं कथमिति चेत्?, तर्हि यन्निष्ठस्वदुःखोपधायकव्यापारविरहानुकूलव्यापारस्तदपादानकं स्वकर्मकरक्षणमिति वक्तव्यम्। घटाद्यचेतनकर्मकं च रक्षणं विनाशोपधायकव्यापारविरहगर्भं निर्वाच्यम्।

'यवेभ्यो गां वारयति' 'कूपादन्धं वारयति' इत्यादौ "वारणार्थानाम्" इत्यनेन यवकूपादेरपादानत्वम्, वारणं क्रियाप्रतिषेधस्तदर्थकधातुयोगे ईप्सितः=तत्तत्क्रियाजन्य-

---

ननु 'कण्टकादात्मानं रक्षति' इत्यादिस्थले तत्कण्टकादितः कस्यापि दुःखमेव प्रसिद्धं नास्ति येन तादृशदुःखनिवृत्यनुकूलव्यापारार्थकधातुयोगे कण्टकादेरपादानत्वं स्यादित्याशङ्कते—यज्जन्यमिति। उत्तरमाह—तर्हीति, यथा यन्निष्ठः=कण्टकनिष्ठः स्वदुःखोपधायकः=स्वदुःखजनको वेधनरूपो व्यापारस्तादृशव्यापारविरहा(निवृत्य)ऽनुकूलोऽपसरणादिरूपो व्यापार एव तदपादानकम्=कण्टकाद्यपादानकं स्वकर्मकरक्षणं तत्रास्तीति तादृशत्राणार्थकरक्षधातुयोगेन अनिष्टजनककण्टकादेरपादानत्वं प्राप्तमित्यर्थः किं वात्र प्रयोज्यत्वं पञ्चम्यर्थस्तदन्वयस्य दुःखे बाधेपि दुःखसंभावनायां न बाध इति तादृशसंभावनयैव स्वरक्षणं कण्टकादित आवश्यकमिति ज्ञेयम्। ननु चेतनगतानिष्टसंभवात्तस्य रक्षणं संभवति घटाद्यचेतनस्य त्वनिष्टमेव भयादिकं न संभवतीति कथं तद्रक्षणमुपपद्येत तादृशधातुयोगे च कथं कस्यचिदपादानत्वं स्यादित्याशङ्क्याह—घटादीति। विनाशोपधायकव्यापारविरहगर्भमिति— यन्निष्ठविनाशोपधायकव्यापारनिवृत्त्यनुकूलव्यापारस्तदपादानकं घटादिरक्षणमिति वाच्यं यथा बालनिष्ठो यो घटविनाशजनकव्यापारस्तन्निवृत्त्यनुकूलव्यापार एव बालापादानकं घटरक्षणमस्तीति बालस्यापादानत्वं प्राप्तमिति 'बालाद् घटं रक्षति' इत्यादिप्रयोगः संभवतीत्यर्थः। 'बालकर्तृकघटनाशानुकूलव्यापारं निरुणद्धि' इति शाब्दबोधः।

प्रयोगान्तरमुदाहरति—यवेभ्य इति। तदर्थकधातुयोगे=वारणार्थकधातुयोगे। तत्तत्क्रियाजन्यफलभागितया=वारणादिक्रियाजन्यविभागरूपफलभागितया (वारणेन यवेभ्यो गोर्विभागो भवति) तत्तत्क्रियाकर्तुः=वारणादिक्रियाकर्तुरभिप्रेतो यवादिरपादानं भवति, कूपोप्यन्धप्रतियोगिकविभागरूपफलभागित्वेन रूपेण

फलभागितया तत्तत्क्रियाकर्तुरभिप्रेतोऽणदानमिति सूत्रार्थः, क्रिया च भक्षणगमनादिरूपा, तात्पर्यवशात् क्वचित् कस्याश्चित् प्रतिषेधो वारयत्यादिना बोध्यते, प्रतिषेधः कर्तृत्वाभावानुकूलव्यापारः। कर्तृत्वाभावरूपधात्वर्थतावच्छेदकफलशालितया गवान्धादेः कर्मता। यवादिपदोत्तरपञ्चम्या यवादिगतत्वेनेच्छाविषयफलकत्वं भक्षणादौ प्रत्याय्यते, इच्छा च भक्षणादिक्रियाकर्तृगवादिनिष्ठा तदर्थेऽन्तर्भावनीयाः, एवं चोक्तस्थले यवकूपादिनिष्ठत्वेन गवान्धादीच्छाविषयो यो गलाधस्संयोगोत्तरदेशसंयोगादिर्गवादिनिष्ठतत्तत्फलव्यापारविशेषकर्तृत्वाभावानुकूलव्यापारानुकूलकृतिमानित्याकारको बोधः। अन्धादेर्यद्यपि कूपगमनत्वादिना नेच्छा तथाप्यभिमुखदेशगमनत्वादिना कूपगमनादेरिच्छा वर्तत एवेति, वस्तुगत्या यः कूपादिदेशस्तद्गतत्वेन क्रियाजन्यसंयोगस्य तदिच्छाविषयत्वमक्षतमेव।

वारणकर्तुरभिप्रेत एवेति विज्ञेयः। "क्रियाप्रतिषोधः" इत्यत्रक्रियापदार्थमाह– क्रियेति। प्रतिषेधपदार्थमाह–प्रतिषेध इति, येन व्यापारेण गवादौ भक्षणादिकर्तृत्वं निवर्तेत स एव व्यापारः प्रतिषेधः। तथा च वारणं हि कर्तृत्वाभावानुकूलव्यापार एव तत्र धात्वर्थतावच्छेदकं फलं कर्तृत्वाभावस्तादृशफलाश्रयतया गवान्धादेः कर्मत्वमित्याह–कर्तृत्वाभावरूप इति। पञ्चम्यर्थमाह–यवादीति, यवादिगतत्वेनेति तृतीयार्थः प्रकारत्वम्, यवादिगता येच्छा तादृशेच्छाविषयीभूतं फलं गलाधस्संयोगादिरूपं तत्फलकत्वं भक्षणादौ पञ्चम्या प्रत्याय्यते– यवादिगलाधःसंयोगफलकं भक्षणमित्यर्थः। तदर्थे=उक्तपञ्चम्यर्थे। उक्तप्रयोगयोर्वाक्यार्थस्वरूपमाह–एवं चेति। गवादिनिष्ठेति गवादिनिष्ठो यस्तत्तत्फलकव्यापारविशेषः=गलाधस्संयोगोत्तरदेशसंयोगादिफलको भक्षणगमनादिव्यापारस्तत्कर्तृत्वाभावानुकूलव्यापारो वारणव्यापारस्तदनुकूलकृतिमान् वारको चैत्रादिरित्यर्थः। ननु नान्धः कूपमुद्दिश्य गच्छति येनान्धस्य कूपगमनेच्छा स्यादित्याशङ्क्याहअन्धादेरिति। अत्र स्वमतमाह–वस्तुगत्येति। यः= अभिमुखीभूतः। तदिच्छाविषयत्वम्=अन्धेच्छाविषयत्वम्।

न च प्रकृते यवकूपादिनिष्ठफलविशेषजनकत्वमेव पञ्चम्यर्थोऽस्तु किमिच्छान्तर्भावेनेति वाच्यम्, यत्र चैत्रादेर्नान्तरीयकतया विषभोजनादिकं प्रसक्तं न तु स्वेच्छातस्तत्र तद्भोजनविरोधिव्यापारकर्तरि 'चैत्रं विषाद्वारयति' इति न प्रयोगोऽपि तु 'सविषान्नाद्वारयति' इत्यादिरेव तत्र पूर्वप्रयोगवारणाय सूत्रकृता "ईप्सितः" इत्यत्र सन्प्रत्ययेनेच्छोपदानात्, अत एव यद् यवादिकं केनापि न भुक्तं तत्कर्मकभोजनाप्रसिद्धावपि भोजनफले संयोगविशेषे तद्यवादिगतत्वेनेच्छाविषयत्वप्रसिद्ध्या तद्यवाद् 'गां वारयति' इत्यादिप्रयोगोपपत्तिः। एवं च तत्र भक्षणादौ तद्यवादिकर्मकत्वगवादिकर्तृकत्वोभयाभावबोधाय केषाञ्चित् प्रयासोऽनादेय एवेति।

ननु पञ्चम्या भक्षणादौ प्रतीयमानस्य यवादिगतत्वेनेच्छाविषयफलकत्वस्य यत् पञ्चम्यर्थत्वं प्राप्तं तन्न युक्तमिच्छान्तर्भावस्य व्यर्थत्वादिति वारणे यद् यवकूपादिनिष्ठविभागरूपफलस्य जनकत्वं तदेव पञ्चम्यर्थो युक्त इत्याशङ्क्याह—न चेति। उत्तरमाह—यत्रेति, "न प्रयोगः" इत्यत्र भवतीति शेषः। पूर्वप्रयोगवारणाय='चैत्रं विषाद्वारयति' इति प्रयोगवारणाय। सूत्रकारेणेच्छाया उपादानादस्माभिरपि पूर्वप्रयोगवारणाय पञ्चम्यर्थे इच्छाया अन्तर्भावः कृतः, अन्यथा सविषान्नभोजनवारणेनान्नादिव विषादपि भक्षकस्य विभागो जात एवेति तादृशविभागजनकत्वस्य वारणव्यापारे सत्त्वात् 'चैत्रं विषाद्वारयति' इत्यप्युक्तस्थले प्रयोगः स्यात् न चैतदिष्टम्। इच्छान्तर्भावे चोक्तस्थले विषगतत्वेनेच्छाविषयकत्वं भक्षणे नास्तीति न 'विषाद्वारयति' इति प्रयोगापत्तिः, सविषान्नगतत्वेनेच्छाविषयफलकत्वं भक्षणेऽस्तीति 'सविषान्नाद्वारयति' इति प्रयोग उपपद्यते इत्यर्थः। इच्छान्तर्भावस्य फलान्तरमाह—अत एवेति। संयोगविशेषे=गलाधस्संयोगे। भोजनकर्मत्वासंभवेपि भोजनेच्छाविषयत्वं तु संभवत्येवेत्यर्थः। एवं चेति—यत्र यद्यवादिकर्मकभोजनमप्रसिद्धं तत्र भक्षणादौ तद्यवादिकर्मत्वस्य गवादिकर्तृकत्वस्य चाभावबोधनाय यः खलु प्रयासविशेषः स न ग्राह्यः=व्यर्थ एव—उक्तरीत्या भक्षणफले गलाधस्संयोगे

'पण्डितात् पुराणं शृणोति' उपाध्यायाद्वेदमधीते' 'रामादधीतसंदेशः' इत्यादावाख्यातुः "आख्यातोपयोगे" इत्ययेनाऽपादानता, तत्र प्रकृत्यर्थपण्डितादिकर्तृकोच्चारणाधीनत्वं पञ्चम्यर्थः, तस्य च श्रवणोच्चारणार्थविशेषज्ञानादिक्रियायामन्वयः।

'मृत्पिण्डाद् घटो जायते' इत्यादौ "जनिकर्तुः" इत्यनेनापादानत्वम्, तत्र प्रकृतित्वं न विकारित्वम्—प्रकृतिविकृतिभावाभावेऽपि "प्राक् केकयीतो भरतस्ततोऽभूत्" 'वायोर्जातः' इत्यादौ पञ्चमीदर्शनात्, न हि सुतवपुषो मातापितृशरीरविकारत्वमपि तु तदीयशुक्रशोणितादिविकृतित्वमेव शुक्रशोणितादेः शरीरस्थत्वेऽपि मलसूत्रादेरिव शरीरावयवत्वा-

---

इच्छाविषयत्वसत्त्वेति भक्षणे तद्यवादिकर्मकत्वगवादिकर्तृकत्वयोरभावः स्वयमेव प्रतीयते इति तत्प्रतीत्यर्थं प्रयासविशेषणस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः।

प्रयोगान्तरमुदाहरति—पण्डितादिति। आख्यातुः=वक्तुः पण्डितादेः। तस्य=उक्तपञ्चम्यर्थस्य। श्रवणेति—'पुराणं शृणोति' इत्यत्र श्रवणक्रियायां पञ्चम्यर्थान्वयः, 'वेदमधीते' इत्यत्रोचारणक्रियायां पञ्चम्यर्थान्वयः उपाध्यायकर्तृकोच्चारणसदृशछात्रकर्तृकोच्चारणस्यैवाध्ययनपदार्थत्वादुक्तमुच्चारणेति, 'अधीतसन्देशः इत्यत्रार्थविशेषविषयकज्ञानक्रियायां पञ्चम्यर्थान्वयः तथा च 'पण्डितकर्तृकोच्चारणाधीनश्रवणाश्रयः' 'रामकर्तृकोच्चारणाधीनसंदेशविषयकज्ञानाश्रयः' इत्यादिः शाब्दबोधः।

प्रयोगान्तरमुदाहरति—मृत्पिण्डादिति। तत्र="जनिकर्तुः प्रकृतिः" इति सूत्रे। जनिकर्तुः=जायमानस्य। विकारीत्वम्=उपादानकारणत्वम्। यदि सूत्रे प्रकृतिपदेनोपादानकारणग्रहणं स्यात्तदा केकय्या भरतोपादानत्वाभावाद् वायोश्च रोगाद्युपादानत्वाभावात् 'केकयीतः' 'वायोः' इत्यादौ पञ्चमी न स्यादित्यर्थः। उपादानत्वाभावमेवाह—न हीति। विकारत्वविकृतित्वं चोपादेयकार्यत्वम्। तदवयवारभ्यत्वे सत्येव कार्यकारणयोः प्रकृतिविकृतिभावो भवति नान्यथेत्याह—तदवयवारभ्यत्वेति। निगदव्याख्यातोऽयं ग्रन्थः।

भावात् तदवयवारभ्यत्वस्यैव तद्विकारतारूपत्वात्।

न च तत्र हेतुपञ्चम्येव नाऽपादानपञ्चमीति वाच्यम्, ऋणगुणातिरिक्तहेतौ पञ्चम्यनुशासनविरहात्, अन्यथा 'दुग्धाद् दधि जायते' 'मृत्तिकाभ्यो घटो जायते' 'शृङ्गाद् धनुर्जायते' इत्यादेरपि हेतुपञ्चम्यैवोपपत्तौ "जनिकर्तुः" इत्यादिसूत्रस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः, तस्मात् कारणत्वमेव प्रकृते प्रकृतित्वम्। 'दण्डाद् घटो जायते' इत्यादयोऽपि प्रयोगा इष्यन्त एव। अत एवेश्वरस्य द्रव्यादिकार्याऽप्रकृतित्वेऽपि "यतो द्रव्यं गुणाः कर्म" इत्यादौ पञ्चमी। न च प्रकृतिपदेन कारणमात्रविवक्षायामपि क्रिया-योगाऽभावादऽपादानपञ्चम्यनुपपत्तिः हेतुपञ्चमी चोक्तक्रमेण प्रकृतेऽनुपपन्नैवेति वाच्यम्, अगत्या 'जायते' इत्यादिक्रिया-ध्याहारेण तत्र पञ्चम्या उपपादनीयत्वात्।

शङ्कते—न चेति। उत्तरमाह—ऋणस्य हेतुत्वे "अकर्तर्यृणे पञ्चमी" इति सूत्रेण पञ्चमी भवति 'शताद्बद्धः' इति गुणस्य हेतुत्वे "विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्" इति सूत्रेण पञ्चमी 'जाड्याद्बद्धः' इति नान्यत्र। विपक्षे बाधकमाह—अन्यथेति। प्रकृतमाह—तस्मादिति। प्रकृते="जनिकर्तुः प्रकृतिः" इत्यत्र। अस्ति चोक्तस्थले केकय्या वायोश्च कारणत्वमिति पञ्चमी। दण्डादिति—दण्डस्यापि कारणत्वेन प्रकृतित्वाद् दण्डपदात् पञ्चमीत्यर्थः। अत एव=प्रकृतिपदेन कारणस्यैव ग्रहणादेव, अप्रकृतित्वेपीति—न्यायमते परमात्मनः प्रपञ्चं प्रति निमित्तकारणत्वेनोपादानत्वाभावेऽपि परमात्मबोधकाद् यच्छब्दात् "यतः" इति पञ्चमी प्राप्तेत्यर्थः। ननूक्तसूत्रे प्रकृतिपदेन कारणमात्रविवक्षायामपि "जनिकर्तुः" इत्यनेनोत्पत्तिकारणस्याऽपादानसंज्ञामात्रं भवति पञ्चमी तु "अपादाने पञ्चमी" इति सूत्रेणैव वक्तव्या सा च कारकपञ्चमी कारकत्वं च क्रियायोगाभावे न भवतीति "यतः" इत्यत्र कथं पञ्चमी स्यात् हेतुपञ्चमी चोक्तक्रमेण=ऋणगुणातिरिक्तपदार्थस्य हेतुत्वेनैव भवतीति "यतः" इत्यत्र कथं पञ्चमी स्यादित्याशङ्क्याह न चेति। परिहारमाह—अगत्येति, क्रियाध्याहारे हि तादृशक्रियायोगेन कारकत्वापत्त्याऽ-पादानपञ्चम्येव बोध्येत्यर्थः।

'हिमवतो गङ्गा प्रभवति' इत्यादौ "भुवः प्रभवः" इत्यनेनाऽपादानता, यत्संबन्धात् प्रभवनम्=प्रथमः प्रकाशः स प्रभवः, प्रथमप्रकाश एव प्रभवत्यर्थः। पञ्चम्यर्थः संबन्धाधीनत्वं तादृशक्रियायामन्वेति, संबन्धे च हिमवदादेः प्रकृत्यर्थस्यान्वयः।

'उपाध्यायादन्तर्धत्ते छात्रः' इत्यादौ "अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति" इत्यपादानता। अन्तर्द्धिः=अन्तर्धानं स्वनिष्ठान्यकर्तृकदर्शनविषयताविरहोद्देश्यको व्यापारः, एवं च व्यापारानुकूलतयाऽन्तर्द्धानघटको यत्कर्तृकदर्शनविषयता-विरहोद्देशः सोऽपादानमिति सूत्रार्थः। उक्तस्थलीयपञ्चम्या अन्तर्द्धिघटकदर्शनान्वयि कर्तृतानिरूपकत्वमेवार्थ इत्युपाध्याय-कर्तृकदर्शनविषयताया यः स्वनिष्ठोऽभावस्तदुद्देश्यकव्यापारकर्ता छात्र इति तत्रान्वयबोधः।

प्रयोगान्तरमुदाहरति—हिमवत इति। प्रभवनपदार्थमाह—प्रथमेति। तादृशक्रियायाम्=प्रथमप्रकाशरूपप्रभवनक्रियायाम्। संबन्धे हिमवतो निरूपितत्वसंबन्धेनान्वयः, तथा च हिमवत्संबन्धाधीनप्रथमप्रकाशाश्रयो गङ्गेति शाब्दबोधः।

प्रयोगान्तरमुदाहरति—उपाध्यायादिति। स्वनिष्ठेति—स्वं छात्रः, छात्रनिष्ठा योपाध्यायकर्तृकदर्शनविषयता तदभावानुकूलो व्यापारोऽन्तर्धानम्। सूत्रार्थमाह—एवं चेति। व्यापारानुकूलतया=व्यापारानुकूल इति यावत्, उद्देशविशेषणम्। सः=उपाध्यायादिः। उद्देशः=इच्छा सा च छात्रस्य स्वनिष्ठा योपाध्यायकर्तृकदर्शनविषयता तदभावोद्देश्यको योऽन्तर्धानव्यापारस्तादृश-व्यापारानुकूलास्ति—अन्तर्धानव्यापारं प्रति उपाध्यायकर्तृकदर्शनविषयताविरह-विषयकेच्छायाः कारणत्वात्, एतदेवोक्तम्—व्यापारानुकूलतयेत्यनेन। पञ्चम्यर्थमाह—उक्तेति, उपाध्याये या दर्शनकर्तृता तन्निरूपकत्वं दर्शनक्रिया-यामेवेत्यर्थः। शाब्दबोधस्वरूपमाह—उपाध्यायकर्तृकेति, "उपाध्याय-कर्तृकदर्शनविषयतायाः" इत्यस्य 'उपाध्यायनिष्ठकर्तृत्वस्य निरूपकं यद्दर्शनं तद्विषयतायाः' इत्यर्थः।

इदं तु बोध्यम्–'अस्मादयं दीर्घः' 'अस्मादयं तारः' इत्यादौ नापादानपञ्चमी–दैर्घ्याद्यवधेरपादानत्वस्याननुशासनात्। "ध्रुवमपायेऽपादानम्" इत्यनेन ह्यऽपाये=विभागरूपक्रियायां क्रियान्तरजन्यविभागे च यदवधिभूतं तस्याऽपादानत्वं विधीयते न त्ववधिमात्रस्य। यदि चापायपदं वस्तुमात्रोपलक्षकमुच्यते तदा तदुपादानमनर्थकं स्यात्।

अथ तत्पदेन क्रियामात्रमुपलक्ष्यते 'अस्माद् दीर्घः' इत्यादौ च 'भवति' इत्यध्याहार्यं दीर्घभवनं च दीर्घतैवेति क्रियायाः सावधित्वम्, आवश्यकश्च क्रियाध्याहारस्तद्योगमन्तरेण कारकत्वस्याऽनिर्वाहात्। एवम्–'बलाहकाद्विद्योतते विद्युत्'

विषयान्तरमाह–इदमिति। दैर्ध्याद्यवधेरपादानत्वाभावे हेतुमाह–ध्रुवमिति। अपायपदार्थमाह–विभागेति। अनर्थकमिति–अपायपदस्य वस्तुमात्रोपलक्षकत्वे वस्तुमात्रनिरूपितावधेरपादानत्वं स्यात् तत्रावधेः किंचिद्वस्तुनिरूपितत्वमेव संभवति च चाऽवस्तुनिरूपितत्वमपि येनाऽवस्तुव्यवच्छेदकत्वात्सार्थक्यं स्यादित्यपायपदस्य वस्तुमात्रोपलक्षकत्वे व्यवच्छेदकत्वाभावादानर्थक्यमेव स्यादित्यर्थः।

शङ्कते–अथेति। तत्पदेन=अपायपदेन, न वस्तुमात्रमिति शेषः। सावधित्वमिति–दीर्घता हि सावधिकैव भवति किंचिन्निरूपितत्वादिति दीर्घतारूपाया दीर्घभवनक्रियाया अपि सावधित्वं प्राप्तमेवेति दीर्घभवन-रूपसावधिकक्रियानिरूपितावधित्वमिदं पदवाच्यस्य प्राप्तमिति 'अस्मादयं दीर्घः' इत्यत्राऽपादानपञ्चमी युक्तैवेत्यर्थः। अत्र क्रियाध्याहारावश्यकतामाह–आवश्यक इति। तद्योगम्=क्रियायोगम्। एवमिति–निस्सरणस्य विभागरूपत्वेन सावधित्वं प्राप्तमिति तादृशनिस्सरणनिरूपितावधिभूतस्य बलाहकस्यापादानत्वं प्राप्तं तेन च पञ्चमीत्यर्थः। अत एव=निसृत्येति क्रियाव्याहारादेव। एतदपादानम्='बलाहकात्' इत्यपादानम्। निर्दिष्टत्वादीनां स्वरूपमाह–निर्दिष्टत्वमिति। निर्दिष्ट उच्चरितो विषयोऽवधिनिरूपको यस्य तन्निर्दिष्टविषयमपादानम्, उपात्तोऽध्याहृतो विषयोऽवधिनिरूपको यस्य तदुपात्तविषयमपादानमित्यर्थः।

इत्यादौ द्योतनादिक्रियायाः सावधिकत्वविरहेण 'निसृत्य' इत्यध्याह्रियते। अत एव नैतदपादानं निर्दिष्टविषयमपि तूपात्तविषयमिति वैयाकरणाः। निर्दिष्टत्वम्= उच्चरितत्वम्। उपात्तत्वम्=अध्याहृतत्वम्। विषयः=अवधित्वनिरूपकः। निस्सरणं च विभाग एवेत्युक्तस्थलेऽध्याहृतक्रियायाः सावधिकत्वमिति चेत्? एवं सति 'वृक्षात् पतति' इत्यादौ वृक्षादेरसंग्रहः। तत्रापि विभागक्रियाध्याह्रियते इति चेत्?, तत्र निर्दिष्टविषयताप्रवादविरोधः।

एवम् 'अस्माद् दीर्घः' इत्यादावपि क्रियाध्याहारे तत्समशीले 'माथुराः स्त्रौघ्नेभ्य आढ्यतराः' इत्यादावपि क्रियाया

उपसंहरति—निस्सरणं चेति। उक्तस्थले='बलाहकाद्विद्योतते विद्युत्' इत्यत्र। अध्याहृतक्रियायाः=निसृत्येत्यध्याहृतपदबोध्यनिस्सरणक्रियाया विभागरूपत्वात् सावधिकत्वमस्ति, "ध्रुवमपायेऽपादानम्" इति सूत्रस्य च 'अपाये= सावधिकक्रियायां ध्रुवमपादानसंज्ञम्' इत्यर्थः संपन्नः निस्सरणक्रिया च सावधिकैवेत्यत्र बलाहकपदादपादानपञ्चम्येवेति भावः। एवं सूत्र-व्याख्यानेऽनुपपत्तिमाह—एवमिति। असंग्रह इति—पतनं ह्यधोदेशसंयोग एव स न च सावधिक इति 'वृक्षात् पतति' इत्यत्र वृक्षस्याऽपादानत्वं न स्यादित्यर्थः। ननु तत्रापि='वृक्षात् पतति' इत्यत्रापि 'वृक्षाद् विभज्य पतति' इत्येवं विभागक्रियाध्याहारः कर्तव्यो विभागस्य सावधिकत्वेन विभाग-निरूपितावधित्वाद् वृक्षस्याऽपादानत्वमित्याशङ्क्याह—तत्रापीति। उत्तरमाह—तत्रेति। 'वृक्षात् पतति' इत्यत्र वृक्षस्य निर्दिष्टविषयाऽपादानत्वमुच्यते क्रियाध्याहारे सत्युपात्तविषयत्वप्राप्त्या निर्दिष्टविषयत्वं न स्यादित्यर्थः। 'वृक्षात् पतति' इत्यत्र स्वावधिकविभागजनकत्वस्य पञ्चम्यर्थत्वाश्रयणेन वृक्षावधिकविभागजनकपतनव्यापारवान्' एतादृशशाब्दबोधोदयसंभवात् तदर्थम्। 'विभज्य' इति क्रियाया अध्याहारापेक्षाया अभावादेतस्याऽपादानस्य निर्दिष्टविषयत्वमुपपद्यते।

एवमिति—यदि 'अस्माद् दीर्घः' इत्यत्र क्रियाध्याहारः स्यात्तदा तत्तुल्यत्वात् 'माथुराः स्त्रौघ्नेभ्य आढ्यतराः' इत्यत्रापि क्रियाध्याहारः स्यादेव

अध्याहरणीयतया तत्राऽपादानस्याऽपेक्षितक्रियारूपस्योपात्तवि-षयान्तर्भावप्रसङ्ग इति तादृशाऽपादानयोरविशेषापत्तिः। एवं च–

उपात्तविषयं किंचिन्निर्दिष्टविषयं तथा।
अपेक्षितक्रियं चेति त्रिधाऽपादानमुच्यते॥

इति शाब्दिकविभागविरोधः।

अथाऽपायपदेन क्रियासामान्यं क्रियाजन्यविभागश्च विवक्षित एवं च 'वृक्षात् पतति' इत्यादौ न विभागात्मक-क्रियाध्याहार इति तदपादानमपि निर्दिष्टविषयम्। यत्राऽपा-दानतानिर्वाहार्थमेव क्रियाध्याहार 'बलाहकात्' इत्यादौ तदपादनमुपात्तविषयं, यत्र वाक्यसमाप्त्यर्थं तदध्यारस्तत एव चाऽपादानतानिर्वाहो यथा 'माथुराः स्त्रौघ्नेभ्यः' 'अस्माद् दीर्घः'

तथा चास्योपात्तविषयोपादानेऽन्तर्भावः स्यादित्युपात्तविषयस्याऽपेक्षितक्रियस्य चाऽपादानस्य विशेषो न स्यात्तथा चाऽपादानस्य त्रिधाविभागकरणं विरुध्येतेत्यर्थः। संग्राहकश्लोकमाह–उपात्तमिति, उपात्तविषयमपादानं यथा–'बलाहकाद्विद्योतते विद्युत्' इति, निर्दिष्टविषयं यथा 'वृक्षात् पतति' इति, अपेक्षितक्रियं यथा–'माथुराः स्त्रौघ्नेभ्य आढ्यतराः' 'अस्माद् दीर्घः' इत्यादिः, अत्राऽस्तीत्यादिक्रियाया अपेक्षासत्त्वात्। (एतद्भागत्रयवैशद्यं चाग्रिमवाक्ये द्रष्टव्यम्)।

शङ्कते–अथेति। फलमाह–एवं चेति, तथा च 'वृक्षात् पतति' इत्यत्र क्रियासामान्यमस्त्येवेति विभागात्मकक्रियाध्याहारं विनैवाऽपादानत्वं प्राप्तमित्यर्थः। उपात्तविषयमपादानमाह–यत्रेति। अत्र 'निस्सृत्य' इति विभागात्मकक्रियाया अध्याहारः। अपेक्षितक्रियमपादानमाह–यत्रेति। तदध्याहारः=क्रियाध्याहारः। ततः=वाक्यसमाप्त्यर्थाध्याहृतक्रियातः। 'माथुराः स्त्रौघ्नेभ्य आढ्यतराः' इत्यादौ सन्तीत्यादिक्रियाध्याहारं विना वाक्यसमाप्तिरेव नास्ति। उत्तरमाह–एवमपीति। अगतिः=इदं पदवाच्यस्याऽपादानत्वोपपादन-गतिर्नास्तीत्यर्थः। 'माथुराः' इत्यत्राढ्यतरत्वस्य सावधिकत्वेन स्त्रौघ्नानामपादानत्वं संभवति 'अस्माद् दीर्घः।' इत्यत्र दैर्घ्यस्य सावधिकत्वादिदं पदवाच्यस्या-

इत्यादौ तत्रापेक्षितक्रियत्वमिति चेत्?, एवमपि 'अयमस्मात्तारः' इत्यादावगतिः— तत्र हि तारत्वं जातिर्जातेश्च न सावधिकत्वमिति कुतोऽपादानता। अन्यथा 'अयमस्माद् गौः' इत्याद्यापत्तिः। न च जातेरपि तारत्वस्य 'अयमस्मात्तारः' इति प्रतीतिबलाद् भवत्येव सावधिकत्वमिति वाच्यम्, यदेव ह्येकापेक्षं तारत्वं तदेवान्यापेक्षं मन्दत्वम्—समनियतजातिद्वयानभ्युपगमात् समनियताभ्युपगमे जातिसङ्करप्रसङ्गात् तथा च तारत्वादेः सावधिकत्वे स्वापेक्षया यस्तारस्तमपेक्ष्य स्वस्मिन् मन्दव्यवहार इव तारव्यवहारोऽपि स्यात् स्वापेक्षया यो मन्दस्तमपेक्ष्य तारव्यवहारवत् तमपेक्ष्य स्वस्मिन् मन्दव्यवहारोऽपि स्यात्।

पादानत्वं संभवति 'अयमस्मात्तारः' इत्यत्र तु तारत्वं जातिरेव तस्या सावधिकत्वासंभवात् क्रियाध्याहारे सत्यपि इदं पदवाच्यस्याऽपादानत्वं न संभवति पूर्वत्र हि क्रियां विना कारकत्वरूपाऽपादानत्वं न संभवतीति क्रियाध्याहारापेक्षा न तु सावधिकत्वार्थमिति विशेषः। अगतिमेवोपपादयति—तत्र हीत्यादिना। अन्यथा=जातेरपि सावधिकत्वे। सावधिकत्वमस्ति न वेति प्रतीतिसिद्धमेवेति वक्तव्यमित्याशयेनाशङ्कते—न चेति। जातेरपि तारत्वस्येति—जातिभूतस्यापि तारत्वस्येत्यर्थः। उत्तरमाह—यदेवेति। समनियतेति— यदपेक्षया तारत्वं तदपेक्षयैव मन्दत्वमिति समनियतस्य=एकनिरूपितस्य जातिद्वयस्य= तारत्वमन्दत्वयोरस्वीकारात् एकापेक्षं यदेव तारत्वं तदन्यापेक्षमेव मन्दत्वमिति सिद्धम्। समनियताभ्युपगमे जातिसांकर्येण तारत्वमन्दत्वयोर्जातित्वमेव न स्यात्, सांकर्यं च तन्निरूपितं मन्दत्वं यत्र च तन्निरूपितं मन्दत्वं न तत्र तन्निरूपितं तारत्वमत्र च तन्निरूपितमेव यत्र तारत्वं न तत्र तन्निरूपितं तारत्वं मन्दत्वं चेति सांकर्यं स्यादेवेत्यर्थः। तारत्वे सावधिकत्वे दोषमुद्घाटयति—तथा चेति, तारत्वादेः सावधिकत्वेनावधिमात्रापेक्षित्वप्राप्त्या यस्मिन् यदक्षया तारव्यवहारस्तस्मिन् तदपेक्षयापि मन्दव्यवहारनिरोधो न स्यादेव किंचिदवधिमात्रापेक्षित्वात्, तारव्यवहारे यस्यावधित्वं तस्य: मन्दव्यवहारे नाऽवधित्वमित्यत्र विनिगमनाभावादिति भाव: प्रतिभाति।

अथ तदपेक्षया तारव्यवहारस्तत्सजातीयत्वे सति तत्साक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकजातिमत्त्वमवलम्बतेऽतो न स्वापेक्षया यस्तारस्तदपेक्षया तारव्यवहारोऽन्यापेक्षया तारेऽपि भवतीति चेत्?, तर्हि 'अस्मात्तारः' इत्यत्र साजात्यसामानाधिकरणसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकजातिरूपतारपदप्रवृत्तिनिमित्तघटकसाजात्ये साक्षात्कारे च पञ्चम्यर्थान्वयो वाच्यस्तावतैव दर्शितातिप्रसङ्गवारणसंभवात्। तत्र साजात्यं तद्वृत्तिशब्दत्वजातिस्तस्याः साक्षात्कारस्य च न सावधिकत्वमिति न सावधिकत्वरूपमऽपादानत्वं तत्र पञ्चम्यर्थः।

न च साजात्यघटकजातेः सावधिकत्वाभावेऽपि वृत्तेः

शङ्कते–अथेति। यथा शङ्खद्वयध्वनिद्वये शङ्खध्वनित्वेन साजात्यमस्ति तत्र यस्य द्वितीयशङ्खध्वनिसाक्षात्कारप्रतिबन्धकत्वं तस्य तदपेक्षया तारत्वम्। अन्यापेक्षया 1तारेऽपि 1तदपेक्षया 2यस्तारस्तादृश 2तारापेक्षया 1तस्मिन् न तारव्यवहार इत्यन्वयः उत्तरमाह तर्हीति, साक्षात्कारः प्रत्यक्षं तच्च स्वविषये शब्दे विषयतासंबन्धेन वर्तते इति विषयतासंबन्धेन साजात्यसमानाधिकरणो यः साक्षात्कारस्तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतं यज्जातिरूपं तारपदप्रवृत्तिनिमित्तम् (साजात्यसमानाधिकरणसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वम्) तद्घटकसाजात्ये साक्षात्कारे च पञ्चम्यर्थस्याऽपादानत्वस्यान्वयः कर्तव्यस्तावतैव=साजात्ये साक्षात्कारे च पञ्चम्यर्थान्वयेनैव यद्यपि दर्शितातिप्रसङ्गः=यदपेक्षया तारव्यवहारस्तदपेक्षया मन्दव्यवहार इत्यतिप्रसङ्गो न संभवति–साजात्ये साक्षात्कारे च पञ्चम्यर्थान्वयेन तादृशस्वसाक्षात्कारप्रतिबन्धकसाक्षात्कारविषयस्य ध्वनेः स्वापेक्षया तारत्वापत्त्या तदपेक्षया स्वस्मिन् मन्दव्यवहारस्यैव योग्यतया तारव्यवहारस्याऽयोग्यत्वात्, तथापि तत्र=उक्तस्थले अस्मिन् यत्तत्साजात्यं तत् तद्वृत्तिशब्दत्वजातिरेव–अन्यद्रूपसाजात्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् जातेः साक्षात्कारस्य च न सावधिकत्वं संभवति अपादानत्वं च सावधिकत्वरूपमेवेति तत्र='अस्मात्तारः' इत्यत्र नाऽपादानत्वं पञ्चम्यर्थः संभवतीत्यर्थः।

ननु "साजात्यं तद्वृत्तिशब्दत्वजातिः" इत्युक्तं तत्र साजात्यघटकाया

सावधिकत्वमस्त्येव एवं साक्षात्कारो विलक्षणविषयिता-शालिज्ञानं तद्विषयिता च सावधिकैवेति तत्र पञ्चम्यर्थान्वयेन सामञ्जस्यमिति वाच्यम्, यतो वृत्तेर्विषयितायाश्च स्वाधार-विषयप्रतियोगिकत्वमेव न तु तदवधिकत्वम्, तदवधिकत्व-तत्प्रतियोगिकत्वयोर्वस्तुनोर्भेदात्, अन्यथा 'घटे वर्तते'

वृत्तेः=आधेयत्वस्य (वृत्तित्वस्य) सावधिकत्वं किं न स्यात्तथा साक्षात्काररूपज्ञाननिष्ठविषयितायाः सावधिकत्वं किं न स्यात् सावधिकत्वे च तत्रैव=वृत्तौ विषयितायां चापादानत्वरूपपञ्चम्यर्थस्यान्वयः संभवत्येवेत्याशङ्क्याह—न चेति। अत्र "विषयिता" इत्यस्य स्थाने "विषयता" इत्यपि पाठः। परिहारहेतुमाह—यत इति, यथा 'घटे वर्तते रूपम्' इत्यत्र स्वं वृत्तिः (आधेयत्वम्) तदाधारो रूपं तद्विषयः (तदाधारः) घट इति वृत्तौ घटलक्षणस्वाधारविषयप्रतियोगिकत्वं प्राप्तम्—घटस्य रूपे आधेयत्व-रूपवृत्तित्वसंबन्धेनान्वयात् यस्यान्वयः स प्रतियोगी भवतीति संबन्धे तत्प्रतियोगिकत्वसंभवात्, यथा 'भूतले घटः' इत्यत्र संयोगे घटप्रतियोगिकत्वम्। स्वं विषयिता तदाधारो ज्ञानं तद्विषयो घटस्तस्य घटस्य ज्ञाने विषयितासंबन्धेनान्वयाद् विषयितायां तादृशघटप्रतियोगिकत्वं प्राप्तम्, किं वा प्रतियोगिकपदस्य निरूपितपदस्थानेऽपि क्वचित् प्रयोगदर्शनात् "स्वाधारविषयप्रतियोगिकत्वम्" इत्यस्य 'स्वाधारविषयनिरूपितत्वम्' इत्यर्थः अत्रापि स्वं वृत्तिस्तदाधारो रूपं तद्विषयो घटस्तादृशघटनिरूपितत्वं रूपनिष्ठाधेयत्वलक्षणवृत्तावस्त्येव, विषयितापक्षे च स्वं विषयिता तदाधारो ज्ञानं तद्विषयो घटस्तादृशघटादिलक्षणविषयनिरूपितत्वं च ज्ञाननिष्ठविषयितायां सुस्पष्टमेवेत्यर्थः। ननु स्वाधारविषयप्रतियोगिकत्वं स्वाधारविषया-वधिकत्वस्वरूपमेवास्तु तथा च 'अयमस्मात् तारः' इत्यत्र न पञ्चम्यनुपपत्तिरित्याशङ्क्याह तदवधिकत्वतत्प्रतियोगिकत्वयोरिति, यथा 'वृक्षात् पर्णं पतति' 'वृक्षाद् विभजते' इत्यादौ विभागे वृक्षावधिकत्वमस्ति न तु वृक्षप्रतियोगिकत्वं पर्णादिप्रतियोगिकत्वं चास्ति न तु पर्णाद्यवधिकत्वं तदवधिकत्वतत्प्रतियोगिकत्वयोरैक्ये त्वयं व्यतिरेको न स्यादिति पर्णादेः प्रतियोगित्वेनावधित्वप्राप्तौ पर्णादिपदादपि पञ्चमी स्याद् न चैतदिष्टमिति तदवधिकत्वतत् प्रतियोगिकत्वयोर्नैक्यं संभवतीति भावः, भेदश्च

'घटमवगाहते' इत्यत्र 'घटाद्वर्तते' 'घटादवगाहते' इति प्रयोगस्य घटस्याऽपादात्वेन दुर्वारत्वात्, अत एव प्रतियोगिताया अपादानत्वानात्मकतयाऽन्यादिशब्दयोगे प्रतियोगिवाचकपदात् पञ्चमी सूत्रान्तरेणानुशिष्टा प्रतियोगित्वस्याऽपादानतारूपत्वे तद्वैयर्थ्यापत्तेः।

अथान्यादिशब्दार्थभेदादेः क्रियात्वाभावेन कारकत्वा-संभव इति मुनिः सूत्रान्तरं प्रणिनायेति चेत्?, तत् किं तारादिघटकवृत्त्यादेः क्रियात्वमनुमन्यते भवता? तस्मादत्र पञ्चम्युपपादकं सूत्रान्तरमनुसर्तव्यमिति।

स्वानुभवसाक्षिक एव अवधिकत्वं चावधिभूतपदार्थनिरूपितं भवनि न च प्रतियोगिकत्वं तथा भवतीत्यपि विज्ञेयम्। स्वयमपि विपक्षे बाधकमाह–अन्यथेति, यदि वृत्तेः स्वाधारविषयप्रतियोगिकत्वं स्वाधारविषयावधिकत्वरूपमेव स्यात्तदा 'घटे वर्तते' इत्यस्य स्थाने 'घटाद्वर्तते' इत्यपि स्याद् घटस्य वृत्त्यवधित्वेनापादानत्वापत्तेः, यदि च विषयितायाः स्वाधारविषयप्रतियोगिकत्वं स्वाधारविषयावधिकत्वरूपमेव स्यात्तदा 'घटमवगाहते' इत्यस्य स्थाने 'घटादवगाहते' इत्यपि प्रयोगः स्यात्, न चैवं भवतीत्यर्थः। प्रतियोगिताया अपादानत्वाऽस्वरूपत्वे विनिगमनामप्याह–अत एवेति। प्रतियोगिताया अपादानत्वानात्मकत्वेऽवधित्वानात्मकत्वमपि प्राप्तमेव। सूत्रान्तरेण= "अन्यारादितर" इत्यादिसूत्रेण। प्रतियोगित्वस्याऽपादानतारूपत्वे 'घटादन्य' इत्यत्र "अपादाने पञ्चमी" इति सूत्रेणैव पञ्चम्युपपत्त्या "अन्यारात्" इति सूत्रं व्यर्थमेव स्यादित्यर्थः।

ननु न खलु प्रतियोगिता त्वपादानतास्वरूपा नास्तीति प्रतिसंधाय भगवता पाणिनिनाऽन्यादिशब्दयोगे पञ्चमीविधानार्थम् "अन्यारादितर" इत्यादिसूत्रं प्रणीतं किं त्वन्यादिशब्दार्थभेदादेः क्रियात्वाभावेन तद्योगे कारकत्वासंभवात् कारकविभक्तिरूपाया अपादानपञ्चम्या असंभवादेवेत्याशङ्कते–अथेति। उत्तरमाह–तत् किमिति। येन तादृशतादृशतारत्वादिरूपक्रियायोगादत्राऽ-पादानपञ्चमी स्यादिति शेषः। अत्र='अयमस्मात्तारः' इत्यत्र, सूत्रान्तरम्="ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च" इति वार्तिकम्, तथा च 'अयमिममपेक्ष्यतारः' इत्यर्थे

'गुणो द्रव्याद् भिन्नः' इत्यादौ "अन्यारात्" इति सूत्रेणैव पञ्चम्यन्यपदस्याऽन्यार्थकपदपरत्वादिति बहवः। न चान्यपदेन तदर्थकत्वविवक्षणे तत्समानार्थकेतरपदोपादानवैयर्थ्यमिति वाच्यम्, अन्येतरपदयोरेकस्याऽन्योन्याभावविशिष्टार्थकपरत्वात्, अपरस्य पृथक्त्वरूपगुणविशिष्टार्थकपरतयोपादानसार्थक्यात्। "पृथग्विना" इत्यादिसूत्रे पृथक्पदोपादानं तद्योगे वैकल्पिकतृतीयोपपत्त्यर्थम्। वस्तुतस्तत्र पृथक्पदमऽसाहित्यार्थकं न तु गुणवदर्थकम् "दुनोति चन्द्रात् पृथगप्यनङ्गः" इत्युदाहरणेऽसाहित्यस्यैव प्रतीतेः।

न चाऽन्यादिपदं नाऽन्योन्याभावार्थकं किंतु पृथक्त्वरूपगुणविशिष्टार्थकं तथा सति 'घटः पदो न' इत्यादावपि नञस्तदर्थकतया तद्योगे पञ्चम्यापत्तेः, न च तद्वि-

---

ल्यब्लोपे इति वार्तिकेन कर्मवाचकेदंपदात् पञ्चम्या 'अयमस्मात्तारः' इति प्रयोगः संपन्न इत्यर्थः। तस्मात्=उक्तरीत्यात्र सूत्रान्तरेण पञ्चम्याः प्राप्त्यसंभवादिति।

प्रयोगान्तरमुदाहरति–गुण इति। "अन्यारात्" इति सूत्रेऽन्यपदमन्यार्थकपदपरं भिन्नपदं चान्यार्थकमेवेति तद्योगे पञ्चमी प्राप्तेत्यर्थः। शङ्कते–न चेति। तदर्थकत्वं=अन्यार्थकत्वम्। उत्तरमाह–अन्येतरेति। अन्योन्याभावो हि भेदः पृथक्त्वं च गुण इति विशेषः। ननु "अन्यारादितर" इति सूत्रस्थयोरन्येतरशब्दयोर्मध्ये एकस्य पृथक्त्वविशिष्टार्थपरत्वे हि पुनः "पृथग्विना" इति सूत्रे पृथक्पदोपादानमनर्थकं स्यादित्याशङ्क्याह–पृथग्विनेति। स्वमतमाह–वस्तुत इति। तत्र="पृथग्विना" इति सूत्रे। गुणवदर्थकम्=पृथक्त्वगुणविशिष्टपरम्। उक्ते विनिगमकमाह–दुनोतीति।

नन्वन्यादिपदम् (अन्यभिन्नादिपदम्) पृथक्त्वरूपगुणविशिष्टार्थकमेव नत्वन्योन्याभावार्थकं तथा सति=अन्यादिपदस्याऽन्योन्याभावार्थकत्वे नञोपि तदर्थकतया=अन्योन्याभावार्थकतया तद्योगे=नञ्योगे 'घटः पटो न' इत्यादावपि घटादिपदात् पञ्चमी स्यादिति नाऽन्यादिपदमन्योन्याभावार्थकम्, न चाप्यऽन्यादिपदं तद्विशिष्टार्थकपदपरम्=अन्योन्याभावविशिष्टार्थकपदपरं

विशिष्टार्थकपदपरम्—तस्यापि विशिष्टार्थवाचकत्वात्, नञ्पदं च न तथा तदुपस्थिताभावस्य नामान्तरार्थे भेदान्वयसंभवेन लाघवेन तस्य धर्ममात्रवाचकत्वादिति न तद्योगे पञ्चमीप्रसङ्ग इति वाच्यम्, 'द्रव्याद् गणस्य भेदः' इत्यादौ पञ्चमीनिर्वाहाय भेदार्थकपदस्यैवोपादेयत्वात्, अन्यादिपदस्यापि वाच्यविशेषणभेदार्थकत्वादित्याचार्यानुसारिमतम्। तत्र अन्योन्याभाववाचकपदस्य पञ्चम्यनुपयोगित्वे 'द्रव्यादन्यो गुणः' इत्यादौ पञ्चम्यनुपपत्तेः, गुणादौ पृथक्त्वरूपगुणासंभवेनाऽन्योन्याभावस्यैवान्यपदार्थत्वात्। अन्योन्याभावार्थकपदप्रयोगस्य पञ्चमीप्रयोजकत्वे तत्र निपातातिरिक्तत्वविशेषणप्रवेशेनापि नञ्योगे पञ्चमीवारणसंभवात्। वस्तुतस्त्वन्योन्याभावीयप्रतियोगित्वरूपार्थविवक्षायां

तस्यापि=इतरशब्दस्याप्यन्योन्याभावविशिष्टार्थवाचकत्वेनाऽन्यपदोपादानवैयर्थ्यप्रसङ्गात्, नञ्पदं च न तथा=अन्योन्याभावविशिष्टार्थकं किं त्वन्योन्याभावमात्रवाचकमेव तदुपस्थिताभावस्य=नञ्पदोपस्थिताभावस्य निपातार्थत्वेन नामार्थे भेदेन=प्रतियोगिभूतघटादौ स्वप्रतियोगित्वसंबन्धेनानुयोगिभूतपटादौ च स्वानुयोगित्वेन स्वाश्रयत्वेन वा संबन्धेनान्वयसंभवात् तस्य=नञ्पदस्य धर्ममात्र=अन्योन्याभावमात्रवाचकत्वमिति न नञ्पदयोगे पञ्चम्यापत्तिः, पृथक्त्वरूपगुणविशिष्टार्थकपदस्याऽन्योन्याभावविशिष्टार्थकस्यैव च पदस्य पञ्चमीप्रयोजकत्वाश्रयणादित्याशङ्क्याह—न चेति। परिहारमाह—द्रव्यादिति, 'द्रव्याद् गुणस्य भेदः' इत्यादौ पञ्चमीप्राप्त्यर्थं भेदार्थकपदमेव सूत्रे उपादेयमस्तीति सूत्रोक्तान्यादिपदं वाच्यविशेषणभेदार्थकमेव न पृथक्त्वरूपगुणविशिष्टार्थकं पृथक्त्वरूपगुणविशिष्टार्थकपृथक्पदस्य सूत्रान्तरे उपात्तत्वादित्यर्थः। अत्र प्रथमनचपदस्थाने अथपदपाठस्तु प्रामादिक एव प्रतिभाति। उक्तपूर्वपक्षे स्वयमपि दोषमुद्घाटयति—तत्रेति। अनुपयोगित्वे=अप्रयोजकत्वे। 'द्रव्यादन्यो गुणः' इत्यत्र गुणसामान्ये पृथक्त्वरूपगुणो न संभवतीत्यत्रान्यपदस्य पृथक्त्ववाचकत्वमपि न संभवतीत्यगत्याऽन्यपदस्याऽन्योन्याभाववाचकत्वमेव स्वीकार्यमित्याह—गुणादाविति। ननु यद्यऽन्योन्याभाववाचकपदयोगे पञ्चमी स्यात्तदा 'घटः पटो न' इत्यादौ नञ्पदयोगेऽपि पञ्चमी स्यात् नञ्पदस्याप्यन्योन्या-

पञ्चमी, नञ्पदोपस्थापिताभावस्य च प्रतियोगिता न विभक्त्या बोध्यते–नञर्थे प्रतियोगितयैवाऽऽधेयत्वातिरिक्तविभक्त्यर्था-न्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् 'न चैत्रस्य' इत्यादौ षष्ठ्याद्यर्थस्य नञर्थप्रतियोगित्वादतो न तद्योगे पञ्चमी।

अथ पृथक्त्वगुणानङ्गीकर्तृमीमांसकमते सूत्रेऽन्येतर-पदयोरेकतरोपादानवैयर्थ्यं दुर्वारम्–उक्तरीत्या सार्थकत्वा-संभवादिति चेत्?, न–तन्मतेप्येकपदस्य प्राधान्येनाऽन्योन्या-भाववाचकस्याऽपरपदस्य चान्योन्याभावविशिष्टवाचकस्य संग्राहकतया सार्थक्यात्।

भाववाचकत्वादित्याशङ्क्याह–अन्योन्याभावार्थकपदप्रयोगस्येति, तत्रेति–निपातातिरिक्तस्यान्योन्याभाववाचकपदस्य योगे पञ्चमी भवतीति वक्ष्यामस्तथा च नञ्पदस्य निपातत्वान्न तद्योगे पञ्चम्यापत्तिरित्यर्थः। स्वाभिप्रायमाह–वस्तुत इति, 'द्रव्यादन्यो गुणः' इत्यादौ द्रव्यादावन्योन्याभावीयप्रतियोगिता विवक्षितास्तीति तामाश्रित्य पञ्चमी भवति पञ्चम्या तादृशप्रतियोगिताबोधसम्भवात् नञ्पदोपस्थापितान्योन्याभावस्य प्रतियोगितातु पञ्चम्या न बोधयितुं शक्यते–नञर्थे=अभावे आधेयत्वातिरिक्तविभक्त्यर्थस्य प्रतियोगितारूपेणैवान्वयः स्वीक्रियते यथा 'न चैत्रस्य' इत्यत्र षष्ठ्यर्थस्वत्वस्य नञर्थाऽभावे प्रतियोगित्वेनैव रूपेणान्वयो भवति–चैत्रीयस्वत्वप्रतियोगिकाभावस्य प्रतीयमानत्वात्, पञ्चम्यर्थस्य च नञर्थाभावे प्रतियोगित्वरूपेणान्वयाऽसंभवात् तद्योगे=नञ्पदयोगे 'घटः पटो न' इत्यादौ न पञ्चम्यापत्तिरित्यर्थः। 'ग्रामं न गच्छति' इत्यत्र ग्रामवृत्ति-संयोगानुकूलव्यापाराभावस्य प्रतीयमानत्वादभावे वृत्तित्वस्य प्रतियोगिता-वच्छेदकतावच्छेदकत्वेन रूपेणान्वयोस्ति 'भूतले घटो नास्ति' इत्यत्र च भूतलवृत्तिघटाभावस्य प्रतीयमानत्वादभावे वृत्तित्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकता-रूपेणान्वयोस्ति न तु प्रतियोगित्वेन रूपेणेत्यभिप्रायेणोक्तम्–आधेयत्वाति-रिक्तेति।

मीमांसकमतमुद्दिश्याशङ्कते–अथेति। उक्तरीत्येति–उभयोरप्यन्येतर-पदयोरेकार्थत्वादेकस्यानर्थक्यमित्यर्थः। परिहरति–नेति। एकपदस्येति

न च 'पटाद् भेदः' इत्यादौ क्रियायोगादपादानपञ्चम्येव, धातूपस्थाप्यपदार्थप्रतियोगिताया अपादानतारूपत्वे 'घटे वर्तते' इत्यादौ पञ्चमीप्रसङ्गस्य परत्वेनाधिकरणसप्तम्यादिना बाधादेवानवकाशात्, अभावीयविलक्षणप्रतियोगिताया एव वा तथात्वात्, 'घटादन्यत्वम्' इत्यादौ चाऽपादानत्वासंभवेप्यन्य-पदयोगेनैव पञ्चमी तत्रान्यपदाद्विशेषणतया भासमानभेदे एव पञ्चम्यर्थान्वयोपगमात् न तु भावप्रत्ययात् प्राधान्येन भासमाने तस्मिन्, पदार्थैकदेशे इव वृत्त्येकदेशे ससंबन्धिके प्रतियोगि-संबन्धान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वादिति वाच्यम्, प्राधान्येन भावप्रत्ययाद् भासमानेऽप्यन्यत्वे घटपदादिप्रतियोगिकत्वान्वय-

---

अन्येतरपदयोर्मध्ये एकस्यान्योन्याभाववाचकभेदादिपदसंग्राहकतया सार्थक्य-मपरस्याऽन्योन्याभावविशिष्टवाचकभिन्नादिपदसंग्राहकतया सार्थक्यमित्यर्थः। भिन्नादिपदस्य भेदविशिष्टवाचकत्वं सुस्पष्टमेव।

शङ्कते—न चेति, 'पटाद् भेदः' इत्यत्रापादानपञ्चम्यपि संभवत्येव भेदपदप्रकृतिभूतभिदधातुना क्रियाया उपस्थितत्वादिति "अन्यारात्" इति सूत्रेऽन्यतरपदयोर्मध्येऽन्योन्याभाववाचकभेदादिपदसंग्राहकस्यैकस्योपादान-मनर्थकमेवेत्याशयः। यद्यपि धातूपस्थाप्यक्रियापदार्थप्रतियोगिताया अपादानता-रूपत्वे 'घटे वर्तते' इत्यत्रापि घटस्यापादानत्वापत्त्या तदुत्तरं पञ्चमी संभवति तथाप्यत्र पञ्चम्याः सप्तम्या बाधो भवति परत्वादिति नात्र पञ्चमीप्रसङ्ग इत्याह—धातूपस्थाप्येति। धातूपस्थाप्यक्रियापदार्थं प्रति घटस्य कारकत्वेन प्रतियोगित्वं विज्ञेयम्। पक्षान्तरमाह—अभावीयेति। तथात्वात्=अपादानतारूपत्वात् तथा चान्यादिपदप्रयोगे एवाऽभावीयतादृशविलक्षणप्रतियोगितायाः प्रतीयमानत्वादन्यादिपदयोगे पञ्चमी भवति अन्यत्र च तस्या अप्रतीयमानत्वान्न 'घटे वर्तते' इत्यादौ पञ्चम्यापत्तिरित्यर्थः। प्रयोगान्तरमुदाहरति—घटादन्यत्वमिति। अत्र क्रियायोगाभावादपादानत्वासंभवः। ननु 'घटादन्यत्वम्' इत्यत्रान्य-पदोदस्थापितभेदे पञ्चम्यर्थप्रतियोगिकत्वस्य यद्यऽन्वयः स्यात्तदाऽन्यपदयोगेनात्र पञ्चमी स्यादपि न त्वेवं संभवति—अत्रान्यपदोत्तरत्वप्रत्ययार्थभेदस्यैव प्रधानत्वात् तत्रैव पञ्चम्यर्थान्वयः स्यान्नत्वन्यपदोपस्थितभेदे इत्याशङ्क्याह—तत्रेति।

विवक्षया 'घटादन्यत्वम्' इति प्रयोगात् तन्निर्वाहायैवाऽन्येतर-पदद्वयोपादानात्।

अथवा "ध्रुवमपाये" इत्यत्रावधित्वमेव विवक्षितं न तु प्रतियोगित्वम्—उभयानुगमकरूपाभावादिति 'पटाद् भेदः' इत्यादौ पञ्चम्युपपत्तयेऽन्येतरपदोपादानम्।

वस्तुतस्त्वऽन्येतरपदं स्वरूपपरमेव, अर्थपरत्वे 'घटादन्यः' इतिवद् 'घटादेकः' इति प्रयोगापत्तेः।

भावप्रत्ययात्=त्वप्रत्ययात्। त्वप्रत्ययस्य भावे सत्त्वेनात्र भेदबोधकत्वं ज्ञेयम्। तस्मिन्=भेदे। ननु 'अन्यत्वम्' इति तद्धितवृत्तिरस्ति तत्रान्यपदोपस्थापितो भेदो वृत्त्येकदेश एव तादृशवृत्त्येकदेशे पञ्चम्यर्थस्य कथमन्वयः स्यादित्याङ्क्याह—पदार्थैकदेशे इति, भेदो हि ससंबन्धिकपदार्थः—अन्यसापेक्षत्वादिति तादृशे ससंबन्धिके वृत्त्येकदेशभूतेऽप्यन्यपदोपस्थापितभेदे प्रतियोगिभूतघटादिपदार्थसंबन्धरूपस्य पञ्चम्यर्थस्यान्वयः संभवत्येवेत्यर्थः। परिहारमाह—प्राधान्येनेति, 'घटादन्यत्वम्' इत्यत्र त्वप्रत्ययोपस्थापितभेदेऽपि विवक्षायां सत्यां पञ्चम्यर्थस्य घटादिप्रतियोगिकत्वस्यान्वयो भवत्येवेति तन्निर्वाहायैवान्येतरपदयोरुपादानं तत्रैकस्य प्राधान्येन भासमाने भेदे पञ्चम्यर्थान्वयार्थं पञ्चमीप्रयोजकत्वात्सार्थक्यमऽपरस्य विशेषणतया भासमाने भेदे पञ्चम्यर्थान्वयार्थं पञ्चमीप्रयोजकत्वेन सार्थक्यं यथा 'घटाद् भिन्नः' इत्यत्र।

पक्षान्तरमाह—अथ वेति। विवक्षितमित्यत्र ध्रुवपदेनेति शेषः। उभयानुगमकरूपस्य=अवधित्वप्रतियोगित्वैतदुभयानुगमकरूपस्य। तथा च 'पटाद् भेदः' इत्यादौ पटादेः "ध्रुवमपाये" इत्यनेनाऽपादानत्वं न संभवतीति पञ्चमी न स्यादिति पञ्चमीप्राप्त्यर्थमन्येतरपदोपादानं तत्रैकस्य भेदवाचकपदसंग्राहकत्वादपरस्य भेदविशिष्टवाचकपदसंग्राहकत्वात्सार्थक्यमिति 'पटाद् भेदः' 'पटाद् भिन्न' इत्याद्युपपन्नमित्यर्थः।

वस्तुत इति—तथा च "अन्यारादितर" इति सूत्रेण 'पटादन्यः' 'पटादितरः' इत्यत्रैव पञ्चमी न तु 'पटाद् भेदः' इत्यादावपि, अत्र पञ्चमीप्राप्तेरुपायं वक्ष्यति। विपक्षे बाधकमाह—अर्थपरत्वे इति, एकशब्दस्याप्यन्यार्थ-

यदि चैकपदस्यान्यत्वरूपेण नाऽन्यार्थकताऽपि तु समभिव्याहृतान्यत्वोपलक्षिते वस्तुनि वक्तृबुद्धिविषयतावच्छेदकघटत्वादिनैव–'चैत्र एकमानयति मैत्रश्चापरम्' इत्यादौ घटत्वपटत्वादिनैवाऽऽनयनकर्मतादिप्रतीतेर्न तु पटघटान्यत्वादिना–अन्यत्वान्वयिप्रतियोगिवाचकपदासमभिव्याहारात्, अन्यथा तद्योगे पञ्चम्या असाधुत्वेऽपि 'घटस्यैकः' इतिप्रतियोगिनि षष्ठ्यापत्तेर्दुर्वारत्वादित्युच्यते? तदाप्यन्यार्थकतदादियोगे पञ्चमीप्रयोगापत्त्याऽर्थग्रहणासंभव इति, तथा च 'पटाद् भिन्नम्' 'घटाद् भिद्यते' इत्यादौ पञ्चमीनिर्वाहाय तत्राऽपादानत्वमेव कथंचिदुपपादनियम्।

कत्वात्तदुक्तममरेण "एके मुख्यान्यकेवलाः" इति।

नन्वेकपदस्य हि वक्तृबुद्धिविषयतावच्छेदकं यद् घटत्वादिकं तेन रूपेणैवान्यार्थकतास्ति–'चैत्र एकमानयति मैत्रश्चापरम्' इत्यादावेकपदबोध्ये वस्तुनि समभिव्याहृतैकपदोपस्थितान्यत्वोपलक्षिते बुद्धिविषयतावच्छेदकेन घटत्वादिरूपेणैवानयनकर्मतायाः प्रतीयमानत्वाद् न त्वत्र पटाद्यन्यत्वरूपेणानयनकर्मता प्रतीयते–निरूपकत्वसंबन्धेनान्यत्वान्वयी यः प्रतियोगी तद्वाचकघटादिपदप्रयोगस्यात्राभावात् प्रतियोग्युपस्थितिं विनाऽन्यत्वान्वयाऽसंभवात् तस्मादेकपदस्य नाऽन्यत्वरूपेणाऽन्यार्थकता येनैकपदयोगे पञ्चम्यापत्त्या 'घटादेकः' इति प्रयोगापत्तिः स्यादित्याशङ्कते–यदि चेत्यादिना। 'अन्यथेति–अन्येतरपदयोः स्वरूपमात्रपरत्वेनैकपदाऽसंग्राहकत्वे तद्योगे=एकपदयोगे पञ्चम्या असाधुत्वेप्येकपदस्यान्यत्वरूपेणान्यार्थकत्वे 'घटस्यैकः' इत्येवं प्रतियोगिवाचकघटपदात् षष्ठी स्यादेव प्रतियोगिवाचकघटपदोपस्थितघटे एकपदोपस्थितान्यत्वस्यान्वयसंभवात्, तस्मान्नैकपदस्यान्यत्वरूपेणान्यार्थकता तथा चान्येतरपदयोः स्वसमानार्थकपदसंग्राहकत्वेऽप्येकपदयोगे पञ्चम्यापत्तिर्नास्ति–एकपदेन घटादेर्घटत्वादिनैव प्रतिपादनादन्यत्वरूपेण चाऽप्रतिपादनात् अन्यत्वेनाऽन्यत्वार्थकपदयोगे एव "अन्यारात्" इति सूत्रेण पञ्चमीसंभवादिति नाऽन्येतरपदयोः स्वरूपमात्रपरत्वमित्यर्थः। उत्तरमाह–तदापीति, अन्येतरपदयोरर्थपरत्वेन स्वसमानार्थकपदसंग्राहकत्वे ह्युक्तरीत्या एकपदाऽग्राहकत्वेपि

तथा हि–भिदधातोर्नाऽन्योन्याभावोऽर्थः 'घटाद् भिनत्ति पटः' इति प्रयोगापत्तेः 'भिद्यते पटः' इत्यादिप्रयोगानुपपत्तेश्च–कर्तरि यगात्मनेपदासंभवात्, अदैवादिकत्वात् परस्मैपदित्वाच्च श्यन्कर्त्रात्मनेपदयोरनवकाशात्, अकर्मकधातुयोगे कर्मकर्तृविवक्षाया अप्ययोगात्, कस्यचिदकर्मकस्य ण्यर्थान्तर्भावेन कर्मकर्तृत्वमुपपादनीयम्, अन्योन्याभावस्याऽजन्यतया तदर्थकधातोरर्थेऽपि ण्यर्थान्तर्भावस्य दुष्करत्वात्। 'भिद्यते कुसूलः' इत्यादौ भिदेर्विदारणार्थकत्वेन सकर्मकतया

यत्र 'यः खलु नीलघटादन्यः स घटो ग्राह्यः' इत्यादौ तत्पदस्याप्यन्यार्थकतास्तीति तत्र तादृशतदादिपदयोगे पञ्चम्यापत्त्या 'स घटात्' इत्यादिप्रयोगापत्तिः स्यादित्यन्येतरपदयोरर्थपरत्वं न युक्तं किंतु स्वरूपमात्रपरत्वमेवेत्यर्थः। नन्वन्येतरपदयोः स्वरूपपरत्वे हि 'पटाद् भिन्नम्' इत्यादौ पञ्चमी न स्यादित्याशङ्क्याह–तथा चेति।

'पटाद् भिन्नम्' इत्यादौ पटादेरपादानत्वमुपपादयति–तथा हीत्यादिना। भिदधातोरन्योन्याभावार्थकत्वे "अन्योन्याभावीयप्रतियोगित्वार्थविवक्षायां पञ्चमी 504" इत्युक्तरीत्या पञ्चम्यापत्त्या 'घटाद् भिनत्ति पटः' इति प्रयोगः स्यादेव। 'भिद्यते पटः' इति प्रयोगश्च न स्यादित्यर्थः। प्रयोगानुपपत्तिं प्रदर्शयति–कर्तरीति। ननु 'भिद्यते पटः' इत्यत्र कर्मभूतपटस्य कर्तृत्वविवक्षायां यगात्मनेपदयोरापत्त्या ''भिद्यते'' इति किं न स्यादित्याशङ्क्याह–अकर्मकेति, कर्म हि सकर्मकधातोर्भवति तत्र कर्मणः कर्तृत्वविवक्षा संभवति, अकर्मकधातोस्तु कर्मैव न भवतीति कस्य कर्तृत्वविवक्षा स्यात्? अयं च सकर्मकविदारणार्थकभिदधात्वपेक्षयाऽन्य एवाऽकर्मको भिदधातुरित्यर्थः। यद्यपि कस्यचिदकर्मकधातोरपि ण्यर्थान्तर्भावेन=अकर्मकधात्वर्थे ण्यर्थस्य प्रेरणाया अन्तर्भावेन कर्मकर्तृत्वं भवति यथा 'भूयते ओदनः' इति भूधातोरकर्मकत्वेऽपि तदर्थे ण्यर्थभावनाया अन्तर्भावे कृते ण्यर्थभावनानुकूलव्यापारं प्रति चौदनस्य कर्मत्वसंभवात् तादृशौदनस्य कर्मभूतस्य कर्तृत्वविवक्षासंभवाच्च तत्रौदनस्योत्पत्तिमत्त्वेन कर्मत्वं संभवति तथाप्यन्योन्याभावार्थकभिदधातोस्तु ण्यर्थान्तर्भावेनापि कर्मकर्तृत्वं न संभवति–अन्योन्याभावस्य नित्यत्वेनाजन्यतया

कुसूलादेः कर्मकर्तृत्वसंभवात्, ज्ञापनं भिदेरर्थः, ज्ञापनम् = ज्ञानविषयताप्रयोजकव्याप्तिपक्षधर्मता तदाश्रयोऽसाधारणधर्म एव भिदादिकर्तृत्वाद् भेदक उच्यते, अन्यत्वप्रकार-कानुमितिविषयतारूपधात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयो

ण्यर्थव्यापारं प्रत्यपि कर्मत्वासंभवात् जन्यस्यैव कर्मत्वसंभवादिति तदर्थकधातोः=अन्योन्याभावार्थकभिदधातोरर्थे ण्यर्थान्तर्भावस्यापि दुष्करत्वात् (ण्यर्थस्यान्तर्भावासंभवात्) इत्याह—कस्यचिदिति। नन्वेवं हि 'भिद्यते कुसूलः' इति, कर्मकर्तृत्वेनाभिमतोपि प्रयोगो न स्यादित्याशङ्क्याह—भिद्यते कुसूल इति, अयं हि विदारणार्थकत्वात्सकर्मक एव भिदधातुरिति तत्कर्मभूतकुसूलस्य कर्तृत्वेन विवक्षा संभवतीति न कर्मकर्तृत्वेन 'भिद्यते कुसूलः'' इति प्रयोगानुपपत्तिदित्यर्थः। एवं हि भिदधातोरन्योन्याभावार्थकत्वे 'भिद्यते पटः' इति प्रयोगो नोपपद्यते इति भिदधातोरर्थमाह—अत इति। ज्ञापनपदार्थमाह—ज्ञानेति, ज्ञानविषयता=साध्यविषयकज्ञानविषयता तत्प्रयोजिका या व्याप्तिः पक्षधर्मता च तदेव ज्ञापनपदार्थो यथा 'पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते' इत्यस्य 'पृथिवी-तरेभ्योऽन्यत्वेन ज्ञाप्यते' इत्यर्थो जातः। तदाश्रयः=उक्तज्ञापनाश्रयोऽसाधारणधर्म एव यथात्र गन्धवत्त्वं तदेव गन्धवत्त्वमितरभेदज्ञापकतया पृथिव्या इतरेभ्यो भेदक इत्युच्यते भिदादिकर्तृत्वात्=भेदकत्वात् तथाऽन्यत्वप्रकारिका या 'पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वात्' इत्यनुमितिस्तदीयविषयतैवात्र ज्ञापनार्थकभिदधात्वर्थतावच्छेदकं फलमस्तीति तदाश्रयो या पृथिवी सैवात्र भिदधातुकर्मतया (धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वमिति स्मर्तव्यम्) भेद्याऽस्तीत्यर्थः। ज्ञापनं हि ज्ञापकधर्म एव ज्ञापकं च हेतुरेव भवतीत्यत्र गन्धवत्त्वरूपहेतुनिष्ठा या व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मता सैव ज्ञापनपदार्थः—व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताविशिष्टस्यैव हेतोर्ज्ञापकत्वसंभवादिति यावत्। 'पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते' इत्यत्र पृथिव्याः केवलम्=शुद्धं कर्तृत्वं नास्ति किं तु कर्मकर्तृत्वमेव—अत्र भिदधातोर्ज्ञापनार्थकत्वेन सकर्मत्वात् सकर्मकधातोश्च कर्मकर्तृत्वसंभवादित्याशयेनाह—एवं चेति। ननु सर्वे शास्त्रकारा अन्योन्याभावसिद्ध्यर्थमेव 'पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते' इति प्रतिज्ञां विलिखन्ति तत्तु भिद्धातोरन्योन्याभावार्थकत्वे एवोपपद्यते न तु ज्ञापनार्थकत्वे तथा सति पृथिव्या अन्यत्वेन ज्ञानविषयत्वमेव सिद्ध्येत न तु भिन्नत्वमित्याशङ्क्याह—अन्योन्याभावेति, कैश्चित्प्रमादाद् भिदधातुरन्योन्याभावार्थको ज्ञात इत्यन्यै-

भिदादिकर्मतया भेद्यः, एवं च 'पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते' इत्यादौ पृथिव्यादेः कर्मतैव न केवलकर्तृता। अन्योन्याभावे साध्ये सर्वतान्त्रिकाणां तादृशप्रतिज्ञालेखनं केषाञ्चिदनवधानेन। प्रतिज्ञास्थवह्न्यादिपदं वह्न्यादिज्ञानविषयतार्थकम्। हेत्ववयवस्थपञ्चम्या ज्ञाप्यत्वं नार्थोऽपि तु प्रयोज्यत्वमेवेति। मणिकारादिमतानुसारेण केषाञ्चिदिति सूक्ष्मविवेचनचतुराः।

'अर्जुनः कोशाल्लक्ष्यं विध्यति' 'अद्य भुक्त्वाऽयं द्व्यहाद् भोक्ता' इत्यादौ "सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये" इति पञ्चमी

रप्यन्योन्याभावार्थक एवात्र ज्ञातो वस्तुतस्त्वत्र भिदधातुर्ज्ञापनार्थक एवेत्यर्थः। तादृशप्रतिज्ञालेखनम्='पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते' इति प्रतिज्ञालेखनम्। वस्तुतस्त्वेषानुमितिरन्यत्वेन ज्ञापनार्थमेव विज्ञेया नाऽन्योन्याभावसाधनार्थमिति यावत्। प्रसङ्गसङ्गत्याऽन्यदपि किंचिदाह–प्रतिज्ञास्थेति। हेतुपरधूमादिपदं च धूमादिज्ञानपरमिति शेषस्तथा च 'वह्निमान् भूमात्' इत्यत्र 'धूमज्ञानप्रयोज्या या वह्निविषयकज्ञानविषयता तदाश्रयः पर्वतः' इति बोधाकारः–वह्निमानित्याकारकवह्निविषयकज्ञानविषयतायाः=वह्निप्रकारकज्ञानीयविशेष्यताख्यविषयतायाः पर्वतेपि सत्त्वादिति भावः। 'पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वात्' इत्यस्य च गन्धवत्त्वज्ञानप्रयोज्या याऽन्यत्वप्रकारकज्ञापनविषयता तदाश्रयः पृथिवीति वा बोधः। उक्तकेषांचिदिति पदेनाभिप्रेतमुद्घाटयति–मणिकारादीति।

प्रयोगान्तरमुदाहरति–अर्जुन इति। प्रकृत्यर्थयोरिति–प्रथमोदाहरणे 'क्रोशात्' इति पञ्चम्यन्तप्रकृत्यर्थभूतस्याध्वनः, कारकद्वयव्यवधायकतान्= अर्जुनरूपकर्तृकारकस्य लक्ष्यभूतकर्मकारकस्य च मध्ये व्यवधानभूतः क्रोशात्मकोध्वा वर्तते इति क्रोधपदोत्तरपञ्चम्यभिधत्ते, तथा द्वितीयोदाहरणे 'द्व्यहात्' इति पञ्चम्यन्तप्रकृत्यर्थभूतस्य कालस्य कारकद्वयव्यवधायकतामभिधत्ते= अद्यभोजनकर्तृरूपकारकस्य द्व्यहानन्तरभोजनकर्तृरूपकारकस्य च मध्ये द्व्यहात्मकः कालो वर्तते इति द्व्यहपदोत्तरपञ्चम्यभिधत्तेः इत्यर्थः, यद्यप्यत्राद्य द्व्यहादनन्तरं चैक एव भोजनकर्तेति न कालस्य व्यवधायकत्वं संगच्छते पदार्थद्वयमध्यपतितस्यैव व्यवधायकत्वात्तथाप्यत्र कर्तृकारकपदेन कृतिरूपं कर्तृत्वं ग्राह्यं तच्च भोजनक्रियाव्यक्तिभेदाद् भिन्नं भिन्नमेवेति तद्व्यवधायकता

प्रकृत्यर्थयोरध्वकालयोः कारकद्वयव्यवधायकतामभिधत्ते तथा च स्वाधिष्ठितदेशानन्तरक्रोशात्मकाध्वभागान्तरदेशस्थं लक्ष्यं विध्यत्यर्जुन इत्यादिः प्रथमस्थले बोधः, समभिव्याहृत-

कालस्य नानुपपन्ना, इदं च स्वयमेवाग्रे वक्ष्यति—कारकद्वयमध्यवर्तितेत्यादिना। 'अर्जुनः क्रोशात्' इत्यस्य वाक्यार्थमाह—स्वाधिष्ठितेति। स्वम्=अर्जुनः। यस्मिन् देशेऽर्जुनस्तिष्ठति ततः क्रोशात्मकाध्वभागादनन्तरदेशस्थं लक्ष्यं विध्यतीत्यर्थः। अत्रत्यपञ्चम्या अर्थमाह—समभिव्याहृतेति, "स्वाधिष्ठितदेशानन्तर-क्रोशात्मकाध्वभागानन्तरदेशस्थम्" इत्यत्र पूर्वपूर्वपदार्थस्योत्तरोत्तरपदार्थे विशेषणत्वादुत्तरोत्तरस्य च विशेष्यत्वात् समभिव्याहृतो योऽर्जुनरूपः कर्ता तदधिष्ठितदेशानन्तरत्वं विशेषणतया=विशेषणत्वेन रूपेण प्रकृत्यर्थे=कोशपदार्थेऽन्वेति स च क्रोधपदार्थोपि अनन्तरदेशस्थत्वपदार्थे विशेषणमस्तीति तादृशानन्तरदेशस्थत्वं विशेष्यतया=विशेष्यत्वेन रूपेण प्रकृत्यर्थे क्रोशपदार्थेऽन्वेतीति पदार्थास्तत्र प्रकृत्यर्थभूतक्रोधपदार्थे यद्विशेषणतयान्वयि अनन्तरदेशस्थत्वं यच्च विशेष्यतयान्वयि अनन्तरदेशस्थत्वं तदुभयमेवाऽनन्तरदेशस्थत्वं पञ्चम्यर्थःइत्यर्थः। नन्वेकस्य पञ्चमीरूपपद-स्यैकस्मिन्नेवोदाहरणे कथमुक्तानन्तरदेशस्थत्वद्वयबोधकत्वं स्यात्? "सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदेवार्थं गमयति" इति नियमादित्याशङ्क्याह—स्वीयैकार्थेति, स्वम्=पञ्चमी। स्वीयः=पञ्चम्या य एकोर्थः=स्वा(अर्जुना) धिष्ठितदेशस्यानन्तर्यं तदन्वितो योऽपरपदार्थः=क्रोशात्मकाध्वभागपदार्थस्तदन्वितो योऽपरः स्वार्थः=पञ्चम्यर्थभूतमनन्तरदेशस्थत्वं तद्बोधकत्वमप्यत्र व्युत्पत्ति-(बोध)वैचित्र्यादेकपदस्य=पञ्चम्याः स्वीक्रियते तथा चात्र स्वाधिष्ठितदेशानन्त-रत्वविशिष्टक्रोशात्मकाध्वभागानन्तरदेशस्थत्वं विशिष्टमेकमेव पञ्चम्यर्थोस्तीति न "सकृदुच्चरितः" इत्यादिनियमविरोधोपीत्यर्थः। द्वितीयोदाहरणस्य वाक्यार्थबोधस्वरूपमाह—भोजनकृतीति, भोजनानुकूलकृत्यधिकरणीभूतो य एतद्दिवसस्तदनन्तरभूतो यो द्व्यहकालस्तदनन्तरवर्तितृतीयदिने यद् भोजनं तदनुकूलकृतिमानित्यर्थः। यद्यपि कारकपदं क्रियाविशिष्टस्य वाचकं तथाप्यत्र भोजनक्रियाकर्तुरैक्यात्तद्व्यवधायकत्वं कालस्य न संभवतीत्यत्र कारकपदेन भोजनानुकूलकृतिरूपो व्यापार एव विवक्षितोस्ति स च कृतिरूपो व्यापारः क्रियानुकूलोस्ति कारकपदार्थतावच्छेदकोऽप्यस्ति तादृशव्यापारविशिष्टस्य कारकत्वेन तत्र तादृशव्यापारस्य विशेषणत्वादित्याह—कारकपदेनेति। अत्रत्यं

कर्त्रधिष्ठितदेशानन्तर्यं विशेषणतया प्रकृत्यर्थान्वयि विशेष्यतया प्रकृत्यर्थान्वयि चानन्तरदेशस्थत्वं पञ्चम्यर्थः। स्वीयैकार्थान्विता-परपदार्थान्वितापरस्वार्थबोधकत्वमप्यत्र व्युत्पत्तिवैचित्र्यादेक-पदस्य स्वीक्रियते। भोजनकृत्यधिकरणैतद्दिवसानन्तरद्व्यहानन्तर-दिनवृत्तिभोजनकृतिमानयमित्याकारकबोधश्चरमस्थले। कारकपदेन क्रियानुकूलव्यापाररूपकारकपदार्थतावच्छेदकस्यापि विवक्षया एकक्रियानुकूलकृत्यन्वयिनः प्रकृत्यर्थकालानन्तरकालीनत्वस्य च बोधकत्वेऽपि पञ्चम्युपपत्तिः। कारकद्वयमध्यवर्तिता चात्र कालस्य नोपपद्यते—कर्तुरैक्यात्, अत एवोक्तम्— "कर्तृशक्त्यो-र्मध्ये चैकः कालः" इति। *इति पञ्चम्यर्थनिरूपणं समाप्त।।*

पञ्चम्यर्थमाह—एकक्रियेति, एकक्रियानुकूलकृत्यन्वयिनः=जनकतासंबन्धेन कृत्यन्वयिनो द्व्यहानन्तरकालवृत्तिभोजनव्यापारस्य प्रकृत्यर्थकालानन्तकालीन-त्वम्—प्रकृत्यर्थकालो द्व्यहकालस्तदनन्तरकालिकत्वं तृतीयदिनवृत्तित्वम्, उक्तवाक्यार्थबोधे हि प्रकृत्यर्थे=द्व्यहकाले विशेषणीभूता याऽपरक्रिया= अद्यतनभोजनव्यापारस्तदनुकूला या कृतिस्तदधिकरणीभूतो योद्यतनकाल-स्तदानन्तर्यं तदनन्तरकालवृत्तित्वं च पञ्चम्या बोध्यते, एतदर्थद्वयस्य पञ्चम्या बोध्यमानस्य प्रकृते भोक्तेति प्रकृतिप्रतिपाद्यभोजनव्यापारे बाधो नास्तीति तत्प्रतिपादनार्थं पञ्चम्या उपपत्तिरित्यर्थः। अत्र द्व्यहानन्तरकालिकभोजने द्व्यहानन्तरत्वमद्यतनकालानन्तरत्वं च पञ्चम्या प्रतीयते इति यावत्। यद्यप्यत्र द्व्यहानन्तरकालवृत्तित्वबोधनेनाऽद्यतनकालान्तर्यमर्थादेव प्राप्नोतीति न तद्बोधनापेक्षा तथापि क्त्वाप्रत्ययवशात् अद्यपदसमभिव्याहारवशाच्च तद्बोधकत्वमपि प्राप्तमित्यवधेयम्। अद्यतनभोजनस्य द्व्यहानन्तरकालवृत्ति-भोजनस्य च कर्ता एक एवेति कारकद्वयाभावात् कारकद्वयमध्यवर्तिताऽत्र कालस्य नोपपद्यते इत्यस्माभिरत्र कारकपदेन कारकतावच्छेदककृतिरूपव्यापारो गृहीतस्तादृशव्यापारस्य कालभेदेन भेदात् तन्मध्यवर्तिता कालस्य नानुपपन्नेत्याह—कारकद्वयेति। अन्यैरप्यत्र कारकपदेन कर्तृत्वं (कृतिः) गृहीतं तच्च तन्निरूपकव्यापारभेदात् कालभेदाच्च भिन्नमेवेति तन्मध्यवर्तिता कालस्योपपद्यते इत्याह—एत एवेति। कर्तृशक्त्योः=कर्तृत्वयोः।

।। इति व्युत्पत्तिवादादर्शे पञ्चमीकारकम् ।।

अथ षष्ठी

स्वसंबन्धविवक्षायां कारकविभक्त्यऽप्रसक्तेः "शेषे षष्ठी" इत्यनेन 'चैत्रस्येदम्' इत्यादौ षष्ठी। 'चैत्रस्य द्रव्यम्' 'घटस्य कारणम्' 'चैत्रस्य हस्तः' इत्यादौ स्वत्वनिरूपितत्वा-वयवत्वादीनां संबन्धत्वेनैव षष्ठ्यर्थता न तु विशिष्य-शक्त्यानन्त्यप्रसङ्गात्। संयोगादिसंबन्धसत्त्वेपि 'चैत्रस्य नेदं वासः'

क्रमप्राप्तं षष्ठ्यर्थनिरूपणमारभते—स्वसंबन्धेति, 'चैत्रस्येदम्' इत्यत्रेदं पदबोध्ये चैत्रप्रतियोगिकस्वत्वबोधकत्वं कस्यापि कारकविभक्तेर्नास्ति—कर्मत्वादिबोधकत्वादिति षष्ठ्येव जायते इत्यर्थः। स्वत्वेति—'चैत्रस्य द्रव्यम्' इत्यत्र स्वत्वस्य 'घटस्य कारणम्' इत्यत्र निरूपितत्वस्य (घटनिरूपितकारणम्) 'चैत्रस्य हस्तः' इत्यत्रावयवत्वस्य च सामान्यतः संबन्धत्वेन रूपेण षष्ठ्यर्थता। विशिष्य=स्वत्वत्वादिरूपेण। ननु यदि संबन्धस्य संबन्धत्वेनैव रूपेण षष्ठ्यर्थता न तु विशेषरूपेण तदा 'चैत्रस्य नेदं वासः' इत्यादौ चैत्रसंयोगस्य वाससि सत्त्वादेव कथं संबन्धाभावो नञा बोध्येतेत्याशङ्क्याह—संयोगादीति। तत्र स्वत्वादिसंबन्धे। षष्ठ्या लक्षणा तदभावो नञा बोध्यते इत्यर्थः। विशेषरूपेण=विशेषरूपावच्छिन्ने स्वत्वादिसंबन्धे। ननु सुब्विभक्तौ तु लक्षणा न भवतीति कथं षष्ठ्याः स्वत्वादौ लक्षणा स्यादित्याशङ्क्याह—सुब्विभक्ताविति। अनुशासनसत्वे त्वेकविभक्त्यर्थेऽपरविभक्तेर्लक्षणा भवत्येव यथा तृतीयाद्वितीयार्थभूतयोः कर्तृकर्मणोः कृद्योगे षष्ठ्या इत्यर्थः। अत एव=षष्ठ्याः संबन्धत्वेनैव संबन्धविशेषबोधकत्वादेव कृद्योगापि षष्ठी 'कृष्णस्य कृतिः' इत्यादौ कर्तृत्वादिकं संबन्धत्वेनैव रूपेण बोधयतीति मिश्रा इत्यर्थः। नियमपरतयेति—यद्यपि 'मातुः स्मरणम्' इत्यादौ शेषे षष्ठी संभवतीति "अधीगर्थ" इतिसूत्रं व्यर्थमेव स्यात्तथापि अधीगर्थदयेशां योगे कर्मत्वस्यैव संबन्धत्वेन विवक्षायां षष्ठी स्यान्न तु कर्तृत्वादीनामपि संबन्धत्वेन

इत्यादौ स्वत्वादिसंबन्धविशेषाभावबोधतात्पर्येण यत्र नञ्प्रयुज्यते तत्र विशेषरूपेण षष्ठ्या लक्षणैव, "सुब्विभक्तौ न लक्षणा" इति प्रवादस्य 'अनुशासनाऽसत्त्वे एकविभक्त्यर्थेऽपरविभक्तेर्न लक्षणा' इत्येतत्परत्वात्। अत एव च "कृद्योगापि हि षष्ठी संबन्धत्वेनैव बोधयति" इति मिश्राः। इत्थमेव च संबन्धत्वेन कर्मत्वादिविवक्षया 'मातुः स्मृतम्' इत्यादौ "अधीगर्थ" इत्यादिषष्ठ्यनुशासनस्य नियमपरतया सार्थक्योपपादनं वृत्तिकृतामुपपद्यते, संबन्धत्वविशिष्टसंबन्धविवक्षायाम् "शेषे षष्ठी" इत्यस्य षष्ठ्यऽविधायकत्वे तादृशानुशासनस्य विधित्वमेव स्यात्। अत एव च "आमं शुद्रस्य पक्कान्नं

विवक्षायामिति नियमेनास्य सूत्रस्य वैयर्थ्यं नास्तीत्यर्थः। यदि संबन्धत्वविशिष्टसंबन्धविवक्षायाम्=संबन्धत्वेन रूपेण संबन्धविवक्षायाम् "शेषे षष्ठी" इत्यस्य षष्ठीविधायकत्वं न स्यात् किं तु स्वत्वादिविशेषरूपेणैव संबन्धविवक्षायां षष्ठीविधायकत्वं स्यात्तदा 'मातुः स्मृतम्' इत्यत्र स्मरणकर्मभूतमातृवाचकमातृपदात् "शेषे षष्ठी" इत्यनेन षष्ठ्यसंभवात् "अधीगर्थ" इत्यनुशासनस्य विधित्वमेव स्यान्न तूक्तनियमपरत्वम्, "शेषे" इत्यस्य सम्बन्धरूपेण सम्बन्धविवक्षायां षष्ठीविधायकत्वे तु ''मातुःस्मृतम्'' इत्यत्रापि ''शेषे'' इत्यनेन षष्ठी संभवत्येवेति तत्र कर्मत्वेनैव रूपेण संबन्धविवक्षायामत्र षष्ठी स्यादिति नियमपरत्वम् "अधीगर्थ" इतिसूत्रस्य संभवतीत्यर्थः। अत एव=षष्ठ्याः संबन्धत्वेनैव रूपेण कर्तृत्वादिबोधकत्वादेव। "आमं शूद्रस्य पक्कान्नम्" इत्यत्र शूद्रस्येति षष्ठ्यर्थः स्वत्वं तथा च शूद्रनिरूपितस्वत्वाश्रयीभूतमाऽऽमान्नं पक्कान्नसदृशं विज्ञेयमित्यर्थः, "पक्कमुच्छिष्टमुच्यते" इत्यत्रानुषज्यमानायाः शूद्रस्येति षष्ठ्याः कर्तृत्वमेवार्थो न तु स्वत्वं तथा च शूद्रकर्तृकपाकाश्रयीभूतम्=शूद्रेण पक्कमन्नमुच्छिष्टसदृशं विज्ञेयमित्यर्थः, नन्वत्रापि पूर्ववत् शूद्रस्येति षष्ठ्यर्थः स्वत्वमेव किं न स्यादित्यत्र हेतुमाह किं वात्र स्वत्वस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावे हेतुमाह—शूद्रकर्तृकेति, शूद्रेण यदा वृषात्सर्गः क्रियते तदा कोपि ब्राह्मणश्चरुं पक्त्वा तेन होम करोति यदि ह्यत्र स्वत्वं षष्ठ्यर्थः स्यात्तदोक्तवचनस्य 'शूद्रनिरूपित-

पक्वमुच्छिष्टमुच्यते" इत्यत्र 'पक्वम्' इत्यत्रानुषज्यमानायाः षष्ठ्याः संबन्धत्वेन कर्तृत्वमर्थो न तु स्वत्वम्—शूद्रकर्तृकवृषोत्सर्गे चरुहोमानुपपत्तेरिति नवीनस्मार्तानां मतमप्युपपद्यते।

न च तत्र कृद्योगा षष्ठी कर्तृत्वत्वेनैव बोधयतीति वाच्यम्, निष्ठायोगे तस्या निषेधात्। अत एव "नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां न पुंसां वामलोचना" इत्यादौ करणत्वादेः संबन्धत्वेन विवक्षया षष्ठ्युपपत्तिः तृतीयादिविधिविषयतया विशेषरूपेण करणत्वादिसंबन्धविवक्षायां षष्ठ्यनुपपत्तेः।

अथ संबन्धत्वेन संबन्धस्य षष्ठीवाच्यत्वे 'पुरुषस्य दण्ड' इत्यादौ 'दण्डस्य पुरुषः' इत्यादिरपि प्रयोगः स्यात्। एवम्

स्वत्वाश्रयीभूतं पक्वमन्नमुच्छिष्टम्,' इति वाक्यार्थः स्यात् शूद्रकर्तृकवृषोत्सर्गे च ब्राह्मणेनापि पक्वान्ने शूद्रस्वत्वस्य सत्त्वात् तादृशचरोरुच्छिष्टतुल्यत्वप्राप्त्या चरुहोमो नोपपद्येत भवति च शूद्रकर्तृकवृषोत्सर्गे ब्राह्मणेन पक्वचरुणा होम इति तदुपपत्त्यर्थमत्र द्वितीयपादेऽनुषज्यमानायाः शूद्रस्येति षष्ठ्या कर्तृत्वमेवार्थो वक्तव्यस्तथा च ब्राह्मणेन पक्वचरौ शूद्रस्वत्वसत्त्वेपि शूद्रकर्तृकत्वा-भावादुच्छिष्टतुल्यत्वं न प्राप्नोतीति तेन चरुणा होम उपपद्यते एवं हि नवीनस्मार्तानां मतम्=शूद्रकर्तृकवृषोत्सर्गे चरुहोमकरणमप्युपपद्यते इत्यर्थः। नवीनस्मार्तानाम्=रघुनाथभट्टाचार्याणाम्।

शङ्कते—न चेति, कर्तृत्वत्वेनैव रूपेण कर्तृत्वं बोधयति न तु संबन्धत्वेनेत्यर्थः। तत्र="आमं शूद्रस्य" इत्यत्र। परिहारमाह—निष्ठेति। तस्याः=कर्तृषष्ठ्याः, पक्वपदघटकक्तप्रत्ययरूपनिष्ठायोगे "न लोकाव्ययनिष्ठा" इत्यनेन कर्तृत्वादौ षष्ठीनिषेधोस्तीति न कर्तृत्वत्वेन कर्तृत्वबोधकत्वं किं तु संबन्धत्वेनैवेत्यर्थः। अत एव=षष्ठ्याः कर्तृत्वादीनां संबन्धत्वेनैव बोधकत्वादेव। करणत्वादिविशेषरूपेण संबन्धविवक्षायां तु तृतीयैव स्यादिति 'काष्ठानां पुंसाम्' इति षष्ठी नोपपद्येतेत्यर्थः।

शङ्कते—अथेति, षष्ठ्याः संबन्धत्वेनैव रूपेण संबन्धबोधकत्वे दण्डपुरुषयोः परस्परं संबन्धस्य समानत्वात् 'पुरुषस्य दण्ड' इत्यर्थे 'दण्डस्य

'दण्डी पुरुषः' 'रूपवान् घटः' इत्यादिवत् दण्डरूपादेः पुरुषघटाद्यनाधारत्वेऽपि 'पुरुषी दण्डः' 'घटवद्रूपम्' इत्यादिः प्रयोगो दुर्वारः–'तदत्रास्ति' इत्यर्थे इव 'तदस्य' इत्यर्थेऽपि मतुपो विधानात् दण्डरूपादिपदोत्तरषष्ठ्या चैत्रघटादि-निष्ठतदर्थसंबन्धप्रतिपादने तदुत्तरमपि मत्त्वर्थीयस्य प्रसङ्गादिति चेत्?, विशिष्य केषांचित्संबन्धानां षष्ठ्यर्थतोपगमेऽपि 'घटस्य रूपम्' इत्यादिप्रयोगानुरोधेन समवेतत्वादेः षष्ठ्यर्थताया आवश्यकत्वेन 'हस्तस्य चैत्रः' 'चैत्रवान् हस्तः' 'शाखाया

पुरुषः' इत्यपि प्रयोगः स्यादेव, एवम् "तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्" इत्येनन 'तदत्रास्ति' इत्यर्थे इव 'तदस्यास्ति' इत्यर्थेऽपि मतुप्विधीयते तत्र यथा 'रूपवान् घटः' 'दण्डोस्त्यस्येति दण्डी पुरुषः' इति प्रयोगो भवति तथा 'पुरुषोस्त्यस्येति पुरुषी दण्डः' 'घटवद्रूपम्' इत्यादिरपि प्रयोगः स्यादेव षष्ठ्याः संबन्धमात्रबोधकत्वात्, दण्डरूपादिपदोत्तरेति–यथा 'दण्डः पुरुषस्येति दण्डी' इति भवति तथा दण्डादिपदोत्तरषष्ठ्या 'दण्डस्य पुरुष इति पुरुषी दण्डः' 'घटो रूपस्येति घटवद्रूपम्' इति स्यादेव तत्र चैत्रघटादिनिष्ठो यस्तदर्थसंबन्धः=दण्डरूपादीनां संबन्धस्तस्य षष्ठ्या प्रतिपादने तदुत्तरमपि=पुरुषघटादिपदोत्तरमपि मत्वर्थीयप्रत्ययप्रसङ्गः स्यादेव, षष्ठ्या विशेषरूपेण संबन्धबोधकत्वे तु दण्डप्रतियोगिकपुरुषानुयोगिक संयोगबोधकत्वात् 'दण्डी दण्डवान् पुरुषः' इत्येव प्रयोगः संभवति न तु 'पुरुषी दण्डः' इत्यादिरपि, एवं रूपप्रतियोगिकघटानुयोगिकसमवायबोधकत्वात् 'रूपी रूपवान् घटः' इत्येव प्रयोगः संभवति न तु 'घटवद्रूपम्' इत्यादिरपि–प्रतियोगिवाचकदण्डरूपादिपदोत्तरमेव मत्वर्थीप्रत्ययोत्पत्तेः स्वीकारादित्यर्थः। उत्तरमाह–विशिष्येति, यदि षष्ठ्या विशेषरूपेणैव संबन्धबोधकत्वं स्यात्तदा 'घटस्य रूपम्' इत्यत्र घटसमवेतं रूपमिति बोधोदयाद् रूपे घटसमवेतत्वं प्रतीयते इति समवेतत्वमपि षष्ठ्यर्थः स्यादेव तथा च हस्ताद्यवयवेषु चैत्रस्यावयविनः समवेतत्वसिद्धान्तात् 'हस्तस्य चैत्रः' 'चैत्रवान् हस्तः' इति कथं न प्रयुज्यते? तस्य 'हस्तसमवेतश्चैत्रः' इत्यर्थः स्यादेव तथा वृक्षस्य शाखायां समवेतत्वात् 'शाखाया वृक्षः' 'वृक्षवती

वृक्षः' 'वृक्षवती शाखा' इति कथं न प्रयुज्यते?, पूर्वप्रयोगाभावादिति समाधानं तु तुल्यम्।

'नराणां क्षत्रियः शूरो नरेषु वा' 'अध्वगानां रथगामिनः शीघ्रतरा अध्वगेषु वा' 'गवां कृष्णा संपन्नक्षीरा गोषु वा' इत्यादौ "यतश्च निर्धारणम्" इत्यनेन षष्ठीसप्तम्यौ विधीयेते, तदर्थश्च–'जात्यादिविशेषणविशिष्टयद्धर्मावच्छिन्नस्य तादृशविशेषणशून्यतद्धर्मावच्छिन्नव्यावृत्तत्वविशिष्टविधेयवत्तया प्रतिपादनं तद्धर्मावच्छिन्नार्थकपदात् 'षष्ठीसप्तम्यौ' इति, प्रकृते च क्षत्रियत्वादिविशेषणविशिष्टे नरादौ तच्छून्यनरादि-

---

शाखा' इति कथं न प्रयुज्यते? इति प्रतिबन्द्युत्तरम्। ननु 'चैत्रस्य हस्तः' इत्यादिरेव पूर्वेषां प्रयोगोस्ति न तु 'हस्तस्य चैत्रः' इति तथा चार्थविरोधाभावेपि पूर्वप्रयोगाभावादेव 'हस्तस्य चैत्रः' इत्यादि न प्रयुज्यते इत्याशङ्क्याह–पूर्वप्रयोगेति। तुल्यमिति–एवमर्थविरोधाभावेपि पूर्वप्रयोगाभावादेव 'पुरुषी दण्डः' 'घटवद्रूपम्' इत्यादिरपि न प्रयुज्यते इति तुल्यमेव ममापि समाधानमित्यर्थः।

प्रयोगान्तरमुदाहरति–नराणामिति। अध्वगानाम्=गच्छताम्। शीघ्रतराः=शीघ्रगामिनः। जात्यादीत्यादिपदेन क्रियागुणौ ग्राह्यौ क्षत्रिय इत्यत्र क्षत्रियत्वं जातिः, रथगामिन इत्यत्र गमनं क्रिया, कृष्णेत्यत्र कृष्णत्वं गुणः। सूत्रार्थमाह–तदर्थश्चेति, यथा नराणामित्यत्र–क्षत्रियत्वजातिरूपविशेषणविशिष्टस्य यद्धर्मावच्छिन्नस्य=नरत्वधर्मावच्छिन्नस्य तादृशविशेषणशून्यः=क्षत्रियत्वविशेषणशून्यो यस्तद्धर्मावच्छिन्न=नरत्वधर्मावच्छिन्नो नरस्तद्व्यावृत्तवविशिष्टो यो विधेयः=शूरत्वं तद्वत्तया प्रतिपादनम्(यद्धर्मावच्छिन्नस्य)तद्धर्मावच्छिन्नार्थकपदात्=तादृशनरत्वधर्मावच्छिन्नार्थकनरपदात् षष्ठीसप्तम्यौ भवत इति 'नराणां नरेषु वा क्षत्रियः शूरः' इति सिद्धम्, नरेभ्यः शूरत्वेन रूपेण क्षत्रियस्य निर्धारणं पृथक्करणमस्तीति यावत्। अध्वगानामित्यत्र–रथकरणकगमनक्रियारूपविशेषणविशिष्टस्य यद्धर्मावच्छिन्नः=अध्वगत्वधर्मावच्छिन्नस्य तादृश=रथकरणकगमनक्रियारूपविशेषणशून्यो

व्यावृत्तत्वेन शौर्यविशेषादिरूपविधेयसंबन्धोऽभिमत इति नरादिपदात् षष्ठी। 'नरेभ्यो राक्षसाः शूरतमाः' इत्यादौ राक्षसत्वादिविशेषणविशिष्टे तच्छून्यनरादिव्यावृत्त-शूरतमत्वविवक्षायामपि न निरुक्तनिर्धारणम्–राक्षसत्वादि-विशिष्टस्य नरत्वादिरूपसामान्यधर्माऽनवच्छिन्नत्वात्।

'नराणां क्षत्रियः शूरतमः' इत्यादौ क्षत्रियादिनिष्ठ-शूरतमत्वादौ नरादिसामान्यव्यावृत्तत्वबाधाच्छून्यत्वान्तं

यस्तद्धर्मावच्छिन्नः=अध्वगत्वधर्मावच्छिन्नोध्वगस्तद्व्यावृत्तत्वविशिष्टो यो विधेयः=शीघ्रतरत्वं तद्वत्तया प्रतिपादनं तद्धर्मावच्छिन्नार्थकपदात्= तादृशाध्वगत्वधर्मावच्छिन्नार्थकाऽध्वगपदात् षष्ठीसप्तम्याविति 'अध्वगानामध्वगेषु वा रथगामिनः शीघ्रतराः' इति सिद्धम्। गवामित्यत्र–कृष्णत्वगुण-रूपविशेषणविशिष्टाया यद्धर्मावच्छिन्नायाः=गोत्वधर्मावच्छिन्नायास्तादृश= कृष्णत्वविशेषणशून्या या तद्धर्मावच्छिन्ना=गोत्वधर्मावच्छिन्ना गौस्तद्व्या-वृत्तत्वविशिष्टो यो विधेयः=संपन्नक्षीरत्वं तद्वत्तया प्रतिपादनं (यद्धर्मावच्छिन्नस्य) तद्धर्मावच्छिन्नार्थकपदात्=तादृशगोत्वधर्मावच्छिन्नार्थकगोपदात् षष्ठीसप्तम्या-विति 'गवां गोषु वा कृष्णा संपन्नक्षीरा' इति सिद्धम्। उक्तार्थमुदाहरणे समनुगमयति–प्रकृत इति। तच्छून्य=क्षत्रियत्वादिशून्य। उक्तरूपनिर्धारणे सत्यपि 'नराणां नरेषु वा राक्षसाः शूरतमाः' इतिप्रयोगो न भवति–येभ्यो नरेभ्यो राक्षसानां पृथक्करणं विवक्षितमस्ति तेषु राक्षसेषु क्षत्रियेष्विव नरत्वं सामान्यधर्मो नास्तीत्याह–नरेभ्य इति, तथा च पञ्चम्या 'नरेभ्यो राक्षसाः शूरतमाः' इत्येव प्रयोगो भवतीत्यर्थः। षष्ठीसंपादकोक्तनिर्धारणाभावमाह–राक्षसत्वादीति। तच्छून्यम्=राक्षसत्वादिशून्यम्। उक्तनिर्धारणाभावे हेतुमाह–राक्षसत्वादिविशिष्टस्येति। तथा च सामान्यधर्मावच्छिन्नत्वे सति किंचिद्वि-शेषधर्मावच्छिन्नस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नेभ्यो यत्र पृथक्करणं विवक्ष्यते तत्र षष्ठीसप्तम्यौ भवतो यथा नरेभ्यः क्षत्रियस्य पृथक्करणे इत्यर्थः।

उक्तसूत्रार्थघटकपदार्थानां सार्थक्यमाह–नराणामिति। यदि "तादृशविशेषणशून्यतद्धर्मावच्छिन्नव्यावृत्तत्वविशिष्टविधेयवत्तया" इत्यत्र "तादृशविशेषणशून्य" इति नोच्येत तदा विधेये शूरतमत्वे नरत्वावच्छिन्न-

व्यावृत्त्यऽवधेर्विशेषणम्। तद्धर्माश्रययत्किंचिद्व्यक्तिव्यावृत्तत्व-विवक्षणे 'द्रव्येषु घटो गन्धवान्' इत्यपि स्यात्– गन्धादेर्यत्किंचित्द्रव्यव्यक्तिव्यावृत्तत्वात्। तादृशविशेषण-शून्यसामान्यव्यावृत्तत्वनिवेशे 'नराणां क्षत्रियः शूरतमः' इत्यादावेव तदसंभवः–शूरतमत्वादेः क्षत्रियत्वादिशून्य-राक्षसाद्यऽव्यावृत्तत्वात्, अतस्तद्धर्मावच्छिन्नेति।

सामान्यव्यावृत्तत्वं प्राप्नुयात् तत्तु न संभवति नरत्वधर्मावच्छिन्ने एव क्षत्रिये शूरतमत्वस्य विवक्षितत्वादिति शून्यत्वान्तम्="तादृश (क्षत्रियत्वादि) विशेषणशून्य" इति व्यावृत्त्यवधिभूतस्य नरत्वावच्छिन्नस्य विशेषणमुपात्तं तथा च क्षत्रियत्वशून्यनरे शूरतमत्वं नास्तीति विधेये शूरतमत्वे क्षत्रियत्वशून्यनरव्यावृत्तत्वस्य बाधो नास्तीत्यर्थः। अत्र शूरतमत्वे क्षत्रियान्यनरापेक्षया व्यावृत्तत्वं विवक्षितमस्तीति नरस्य व्यावृत्त्यवधित्वं ज्ञेयम्। तद्धर्माश्रयेति–यदि "तादृशविशेषणशून्यतद्धर्मावच्छिन्नव्यावृत्तत्वं" इत्यत्र "तद्धर्मावच्छिन्न" इति नोच्येत तदा विधेये तादृशविशेषणशून्यं यत् किंचिद्व्यक्तिमात्रव्यावृत्तत्वं लभ्येत तथा च 'द्रव्येषु घटो गन्धवान्' इत्यपि प्रयोगः स्यात्–विधेये गन्धे यत्किंचिद्द्रव्यव्यक्तिर्यदाऽऽकाशादिकं तद्व्यावृत्तत्वस्य=तदऽवृत्तित्वस्य सत्त्वात् न चैतदिष्टमिति "तद्धर्मावच्छिन्न" इत्युक्तं तथा च गन्धे द्रव्यत्वावच्छिन्नव्यावृत्तत्वं नास्ति घटादिपार्थिवद्रव्यमात्रे गन्धस्य सत्त्वादिति 'द्रव्येषु घटो गन्धवान्' इति प्रयोगापत्तिर्नास्तीत्यर्थः। तादृशविशेषणेति–यदि "तादृशविशेषणशून्यतद्धर्मावच्छिन्नव्यावृत्तत्वम्" इत्यस्य स्थाने "तादृश (क्षत्रियत्वादि) विशेषणशून्यसामान्य (यावन्मात्र) व्यावृत्तत्वम्" इत्युच्येत तदा विधेये शूरतमत्वे क्षत्रियभिन्नव्यक्तिमात्रव्यावृत्तत्वं प्राप्नुयात् तथा च 'नराणां क्षत्रियः शूरतमः' इत्यत्राप्युक्तसूत्रार्थसमन्वयस्याऽसंभव एव स्यात्–शूरतमत्वादेः क्षत्रियभिन्नराक्षसादावपि सत्त्वेन क्षत्रियत्वादिशून्य-राक्षसाद्यव्यावृत्तत्वात् तस्मात् "तद्धर्मावच्छिन्न" इत्युक्तं तथा च क्षत्रियत्वशून्यो यो नरत्वधर्मावच्छिन्नो नरस्तद्व्यावृत्तत्वं शूरतमत्वेऽस्त्येवेति नासंभव इत्यर्थः। अत्र 'इत्युक्तम्' इति शेषः।

अथ विधेये जात्यादिविशेषणशून्यसाधारणधर्मावच्छिन्नान्वितं व्यावृत्तत्वं साधारणधर्मावच्छिन्नवाचकपदोत्तरषष्ठ्यादेरेवार्थो वाच्यस्तावता च नरत्वादिरूपसाधारणधर्मावच्छिन्नव्यावृत्तत्वस्यैव लाभः संभवति न तु क्षत्रियत्वादिशून्यत्वविशेषितनरादिव्यावृत्तत्वस्य–प्रकृत्यर्थे नरादौ तादृशविशेषणशून्यत्वबोधकाभावात्। न च षष्ठ्या एव तदर्थः–शक्त्यानन्त्यप्रसङ्गात्।

न च भेद एव षष्ठ्यर्थस्तत्र च क्षत्रियादिपदार्थस्य प्रतियोगित्वेनाऽन्वयात् क्षत्रियाद्यन्यनरादिव्यावृत्तत्वलाभः

शङ्कते–अथेति, क्षत्रियत्वादिजातिरूपविशेषणशून्यो यः साधारणधर्मावच्छिन्नः=नरत्वधर्मावच्छिन्नो वैश्यादिस्तदन्वितम्=निरूपितत्वसंबन्धेन तद्विशिष्टम् (व्यावृत्तत्वस्यास्योक्तवैश्यादिनिरूपितत्वात्) व्यावृत्तत्वं यदत्र विधेये वर्तते तत् साधारणधर्मावच्छिन्नवाचकनरपदोत्तरषष्ठीसतम्योरेवार्थ इति वक्तव्यम् एवं हि विधेये शूरतमत्वे नरत्वादिरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नाद् व्यावृत्तत्वं लभ्यते न तु क्षत्रियत्वादिशून्यनरत्वधर्मावच्छिन्नव्यावृत्तत्वम्–प्रकृत्यर्थे=षष्ठीप्रकृत्यर्थभूतनरे तादृशविशेषण=क्षत्रियत्वविशेषणशून्यत्वबोधकपदाभावात्, न च नरत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नव्यावृत्तत्वं शूरतमत्वे संभवति शूरतमत्वस्य नरत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्ने एव क्षत्रिये सत्त्वाद् विवक्षितत्वाच्चेत्यर्थः। ननु नरत्वधर्मावच्छिन्नविशेषणीभूतं क्षत्रियत्वादिशून्यत्वं षष्ठ्या एवार्थ इत्याशङ्क्याह–न चेति। परिहारहेतुमाह–शक्त्येति, एवं हि क्षत्रियत्वादिधर्माणामनन्तत्वात षष्ठ्याः शक्त्यानन्त्यं स्यादित्यर्थः।

नन्वत्र नरपदोत्तरषष्ठ्या भेद एवार्थस्तत्र=षष्ठ्यर्थभूतभेदे क्षत्रियस्य प्रतियोगित्वेन रूपेणान्वयः क्षत्रियप्रतियोगिकस्यैव भेदस्य षष्ठ्यर्थत्वेन विवक्षितत्वात् तथा च क्षत्रियप्रतियोगिकभेदविशिष्टो यो नरस्तद्व्यावृत्तं शूरतमत्वमित्येवं शूरतमत्वे क्षत्रियान्यनरव्यावृत्तत्वं लभ्यते न चापि शक्त्यानन्त्यम्–भेदत्वावच्छिन्ने एव षष्ठ्याः शक्तिस्वीकारादित्याशङ्क्याह–न चेति। अत्रापि दोषमाह–एवमपीति, विभक्त्यर्थसंख्याया एव प्रकृत्यर्थे

शक्तिभेदं विनैवेति वाच्यम्, एवमपि संख्यातिरिक्त-विभक्त्यर्थस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यतयैव भानमिति व्युत्पत्ति-विरोधाऽपरिहारात्। 'नरेषु क्षत्रियाणामेव शौर्यम्' इत्यादौ क्षत्रियादेर्विभक्त्यर्थविशेषणतयोपस्थितस्य भेदे विशेषणतया भानोपगमे व्युत्पत्त्यन्तरविरोधाच्च। अस्तु लक्षणया नरादिपदादेव क्षत्रियान्यनरत्वादिविशेषरूपेणोपस्थितिरिति चेत्?, अस्तु।

व्यावृत्तत्वं किं तावत् कुत्र वा तदन्वयः?। व्यावृत्तित्वं तदवृत्तित्वं शूरतमादिपदोपस्थापिते धर्मे तदन्वय इति चेत्?, न–पदार्थतावच्छेदकेन पदार्थान्तराऽनन्वयात्, 'पदार्थानां

विशेषणत्वेनान्वयो भवति न तु संख्यातिरिक्तस्यापि विभक्त्यर्थस्येति व्युत्पत्तिरस्ति या तस्या विरोध एवं प्राप्तः–अत्र षष्ठ्यर्थस्य भेदस्य प्रकृत्यर्थे नरे विशेषणत्वेनान्वयस्य जातत्वादित्यर्थः। किं चात्र क्षत्रियप्रतियोगिकभेदे क्षत्रियस्य विशेषणत्वं यथास्ति तथा 'नरेषु क्षत्रियाणामेव शौर्यम्' इत्यत्रोक्तनरपदोत्तरषष्ठीसमानार्थकत्वात् सप्तम्या अपि क्षत्रियप्रतियोगिकभेद एवार्थः स्यादिति तत्रापि क्षत्रियस्य क्षत्रियपदोत्तरषष्ठ्यर्थविशेषणतयोपस्थितस्यैव नरपदोत्तरसप्तम्यर्थभेदे विशेषणत्वेनान्वयः कर्तव्यस्तत्र च "एकत्र विशेषणत्वेनोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणत्वेनान्वयोऽव्युत्पन्नः" इति व्युत्पत्तिविरोधः स्यादित्यर्थः। ननु यद्युक्तरीत्या भेदः षष्ठ्यर्थो नोपपद्यते तदा नरे क्षत्रियान्यत्वलाभार्थं नरपदस्यैव क्षत्रियान्यनरे लक्षणां वक्ष्याम इति क्षत्रियान्यनरव्यावृत्तत्वं शूरतमत्वे विधेये नानुपपन्नमित्याशङ्कते–अस्त्विति। एनं पक्षं विषयान्तरोपस्थापनार्थं स्वीकरोति–अस्त्विति।

व्यावृत्तत्वस्य स्वरूपमाश्रयं चेदानीं पृच्छति–व्यावृत्तत्वमिति। व्यावृत्तत्वस्वरूपमाह–व्यावृत्तत्वमिति। तदवृत्तित्वम्=तस्मिन्नरादावऽवृत्तित्वमेव तद्व्यावृत्तत्वम्। तस्याश्रयमाह–शूरेति। धर्मे=शूरतमत्वादौ। परिहरति–नेति, "पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेन" इति व्युत्पत्त्यनुरोधेन पदार्थतावच्छेद-कीभूते पदार्थैकदेशे शूरतमत्वे पदार्थान्तरस्य=पष्ठ्यर्थभूतव्यावृत्तत्वस्यान्वयो न संभवतीत्यर्थः। उक्ते विनिगमनामाह–पदार्थानामिति, 'पदार्थानां जातिमति सत्ता' इत्यस्याप्युक्तोदाहरणतुल्यत्वादत्रापि व्यावृत्तत्वमेव पष्ठ्यर्थोस्ति तत्र

जातिमति सत्ता' इत्यादौ जातिमदन्यपदार्थवृत्तित्वसामान्याभावस्य सत्तादौ वारितत्वात्, तादृशपदार्थसमवेतत्वाद्यभावस्य चाऽप्रसिद्धेर्व्यावृत्तिबोधासंभवाच्च। एवम्—'द्रव्येषु कम्बुग्रीवादिमान् घटः' इत्यादौ घटत्वादिधर्मस्याऽन्वयितावच्छेदकरूपेणानुपस्थिततत्वात् तत्र व्यावृत्तत्वान्वयबोधो दुर्घट इति।

अत्र केचित्—'नराणां क्षत्रियः शूरः' इत्यादौ क्षत्रिय इव लक्षणया क्षत्रियान्योपि क्षत्रियपदार्थः शूरपदस्यापि शूर

जातिमत्पदार्थस्य पदार्थतावच्छेदकीभूतायां सत्तायां जातिमदन्यपदार्थवृत्तित्वसामान्याभावस्य=जातिमदन्यपदार्थव्यावृत्तत्वस्य षष्ठ्यर्थस्यान्वयो वारितः यदि पदार्थतावच्छेदकेऽपि पदार्थान्तरान्वयः स्यात्तदा तद्वारणं नोपपद्येतेत्यर्थः। ननूक्तव्युत्पत्तिविरोधमुपेक्ष्य वयं तत्रापि सत्तायां जातिमन्दपदार्थव्यावृत्तत्वस्यान्वयं करिष्याम इत्याशङ्क्याऽसंभवमाह—तादृशपदार्थेति, सत्ताया जातिमदन्यसामान्यादिपदार्थे समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक एव वृत्तित्वाभावो वक्तव्यः स च न संभवति—जातिमदन्यसामान्यादौ समवायसंबन्धेन किंचिद्वृत्तित्वस्यैवाऽप्रसिद्धत्वात् तथा च व्यावृत्तिबोधासंभव एव, असंभविपदार्थप्रतिपादनाऽसंभवादित्यर्थः। दोषान्तरमाह—एवमिति, 'द्रव्येषु कम्बुग्रीवादिमान् घटः' इत्यत्र कम्बुग्रीवादिमत्त्वमुद्दिश्य घटत्वं विधीयते इति द्रव्यपदोत्तरसप्तम्यर्थस्य व्यावृत्तत्वस्य विधेये घटत्वे एवान्वयः कर्तव्यः सोपि न संभवति—घटत्वस्यात्र स्वरूपेणैवोपस्थितत्वेन अन्वयितावच्छेदकरूपेण=घटत्वत्वेन रूपेणानुपस्थिततत्वात् पदार्थान्तरनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रत्यन्वयितावच्छेदकरूपेणोपस्थितेः कारणात्वादित्यर्थः। अत्र हि 'कम्बुग्रीवादिमदन्यद्रव्यव्यावृत्तं घटत्वम्' इति शाब्दबोधो विज्ञेयः।

परिहर्तुं मतान्तरमनुवदति—अत्र केचिदिति। अत्र क्षत्रियपदं क्षत्रियक्षत्रियान्योभयपरं शूरपदमपि शूरशूरान्योभयपरमित्यर्थः। तदन्यस्मिन्=क्षत्रियान्यस्मिन्। 'नराणां क्षत्रियः शूरः' इति वाक्यस्यार्थमाह—तथा चेति, 'नराभिन्नः क्षत्रियः शूरः' इत्यत्र नराभेदस्य क्षत्रियेऽन्वयः, 'नराभिन्नक्षत्रियान्यो न शूरः' इत्यत्र च नराभेदस्य क्षत्रियान्यस्मिन्नऽन्वय इति विवेकः।

इव तदन्योप्यर्थः षष्ठ्यर्थोऽभेदः क्षत्रिये तदन्यस्मिंश्चान्वेति तथा च नराभिन्नः क्षत्रियः शूरो नराभिन्नक्षत्रियान्यो न शूर इत्यर्थः। 'नराणां क्षत्रियेषु शौर्यम्' इत्यत्रापि क्षत्रियपदं प्राग्वदुभयार्थकं शौर्यपदं च तत्तदत्यन्ताभावार्थकं तथा च नराभिन्नक्षत्रिये शौर्ये तदन्यस्मिंस्तदभाव इति बोधः। उद्देश्यविधेययोर्यादृशसंबन्धो, भावान्वयबोधे भासते तत्संबन्धावच्छिन्नविधेयाभाव उद्देश्यवाचकविधेयवाचकपदयोर्वैयधिकरण्यस्थले विधेयपदलक्ष्यार्थः, तयोः समानाधिकरण्यस्थले तु विधेयधर्मिभिन्न इति सामान्यतो व्युत्पत्तिरित्याहुः।

उदाहरणान्तरपदार्थानाह—नराणामिति, पूर्वत्रोद्देश्यविधेयवाचकपदयोः सामानाधिकरण्यमस्ति—समानविभक्तिकत्वादत्र तु वैयधिकरण्यमिति विशेषः। उभयार्थकम्=क्षत्रियक्षत्रियान्योभयार्थकम्। तत्तदत्यन्ताभावार्थकम्= शौर्यशौर्यात्यन्ताभावैतदुभयार्थकम्। वाक्यार्थमाह—तथा चेति। तदन्यस्मिन्= क्षत्रियान्यस्मिन्। तदभावः=शौर्यात्यन्ताभावः। उक्तशाब्दबोधोपपादक-व्युत्पत्तिमाह—उद्देश्येति, यथा 'नराणां क्षत्रियेषु शौर्यम्' इत्यत्रोद्देश्यविधेययोः= क्षत्रियशौर्ययोयादृशसंबन्धः = आश्रयत्वसंबन्धः (शौर्यस्य क्षत्रियाश्रितत्वात् भावान्वयबोधो = क्षत्रियेशौर्यम्' इत्यत्र भासते तत्संबन्धावच्छिन्नविधेयाभावः= आश्रयत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकशौर्याभाव उद्देश्यवाचकविधेयवाचक-पदयोर्वैयधिकरण्यस्थले='नराणां क्षत्रियेषु शौर्यम्' इत्यत्र विधेयपदलक्ष्यार्थो भवति तथा चात्र क्षत्रियान्यस्मिन्, शौर्यपदलक्ष्यार्थस्योक्तरूपशौर्याभावस्यान्वयो भवति तदेवोक्तम् "तदन्यस्मिंस्तदभावः" इति। सामानाधिकरण्य-स्थलीयव्युत्पत्तिमाह—तयोरिति, तयोः=उद्देशवाचकविधेयवाचकपदयोः सामानाधिकरण्यस्थले 'नराणां क्षत्रियः शूरः' इत्यादौ विधेयधर्मिभिन्नः= विधेयधर्मिभ्यां शूरत्वक्षत्रियाभ्यां भिन्नो विधेयवाचकधर्मिवाचकपदयोर्लक्ष्यार्थः, अत्र 'विधेयधर्मभिन्नः' इति पाठे तु विधेयरूपो यो धर्मः शूरत्वं तद्भिन्नः=अशूरत्वमेव विधेयपदस्य शूरपदस्य लक्ष्यार्थ इत्यर्थस्तथा च लक्ष्यार्थभूते क्षत्रियान्यस्मिन् लक्ष्यार्थभूतस्याऽशूरत्वस्यात्रान्वयो जातस्तदेवोक्तम्— "नराभिन्नक्षत्रियान्यो न शूरः" इति, शूरभिन्नाऽशूरस्य क्षत्रियान्येन सह

तन्न शोभनम्—तथा सति 'तस्मै पुरुषोत्तमाय नमः' इत्यत्र तत्पदार्थतदन्ययोरेव पुरुषपदार्थाऽभेदविवक्षणे उत्तमपदेनाऽसामर्थ्यात् समासाप्रसक्तेः "न निर्धारणे" इति निषेधाश्रयणेन प्रकाशकृतां निर्धारणषष्ठीसमासखण्डनानौचित्यप्रसङ्गात्। एवम् 'नरेषु शूरस्य क्षत्रियस्येदं राज्यम्' इत्यादौ शूरपदार्थाऽशूरान्वितक्षत्रियपदार्थक्षत्रियान्यस्य षष्ठ्यर्थसंबन्धादौ नान्वयः किंतु शूरान्वयिक्षत्रियादेरन्वय इत्येतन्नोपपद्यते—'श्वेतं

सामानाधिकरण्यं संभवतीति भावः। पूर्वत्रात्यन्ताभावे उत्तरत्र च भेदविशिष्टे लक्षणेति सारः।

परिहरति—तन्नेति, यदि 'नराणां क्षत्रियः शूरः' इत्यत्रोक्तरीत्या षष्ठ्यर्थाभेदस्य क्षत्रियतदन्ययोरन्वयः स्यात्तदा तद्दृष्टान्तेन 'तस्मै पुरुषोत्तमाय' इत्यस्य 'पुरुषाणां तस्मै उत्तमाय' इत्येवमपि विग्रहवाक्ये कृते तत्रापि तत्पदस्य तत्पदार्थतदन्यपदार्थैतदुभयबोधकत्वं स्यात् पुरुषपदोत्तरषष्ठ्यर्थस्याभेदस्य च तत्पदार्थतदन्ययोरेवान्वयः स्यादिति पुरुषपदार्थतत्पदार्थयोरेवाभेदो लभ्येत न तु पुरुषपदार्थोत्तमपदार्थयोरिति पुरुषपदार्थस्योत्तमपदार्थेन सह सामर्थ्याभावादेवात्र 'पुरुषोत्तमाय' इति समासो न संभवति इत्येवं समासाभावे प्राप्तेऽपि प्रकाशकारेण यदत्र "न निर्धारणे" इति निषेधमाश्रित्य 'पुरुषाणां तस्मै उत्तमाय' इति निर्धारणषष्ठीसमासखण्डनं कृतं तस्यानौचित्यं प्रसज्येत न चैतदिष्टं तस्मान्नोक्तोपपादनं शोभनमित्यर्थः। सिद्धान्ते तु 'पुरुषोत्तमपदे' न निर्धारणषष्ठीसमासः किं तु कर्मधारय एवेति विज्ञेयम्। केचित्तु मते विरोधान्तरमाह—एवमिति, 'नरेषु शूरस्य क्षत्रियस्येदं राज्यम्' इत्यत्र तव मतेन शूरपदस्य शूरशूरान्यबोधकत्वं क्षत्रियपदस्य च क्षत्रियक्षत्रियान्यबोधकत्वमस्ति तत्र षष्ठ्यर्थभूते स्वत्वसंबन्धे निरूपितत्वसंबन्धेन शूरपदार्थो योऽशूरोऽभेदेन तदन्वितो यः क्षत्रियपदार्थः क्षत्रियान्यस्तस्य(क्षत्रियभिन्नाशूरस्य)अन्वयो नास्ति किं तु शूरान्वयि=शूराभिन्नक्षत्रियस्यान्वयोस्ति इति यदुक्तं तन्नोपपद्यते—एकपदोपस्थितयोर्द्वयोरर्थयोर्मध्ये तत्पदप्रकृतिकविभक्त्यर्थे एकस्य विशेषणतयाऽपरस्य तदऽविशेषणतया=विभक्त्यर्थाविशेषणतया भानं व्युत्पत्तिविरुद्धमस्ति तयोर्द्वयोरेवार्थयोस्तुल्यत्वात् तथा

सैन्धवं भुङ्क्ते' इत्यादौ (तु) कर्मतादिविशेषणतया लवणादिबुद्धौ मुख्यविशेष्यतयाऽश्वादेरभानाद्, एकपदोपस्थापितयोर्द्वयोस्तत्प्रकृतिकविभक्त्यर्थे एकस्य विशेषणतयाऽपरस्य तदविशेषणतया भानस्याऽव्युत्पन्नत्वात्।

एवम्–'द्रव्येषु क्षितिपाथसी रसवती' इत्यादौ क्षितिजलोभयत्वाद्यवच्छिन्नभिन्ने रसवदाद्यन्यत्वबोधो न

चात्र शूरक्षत्रियपदाभ्यामुपस्थितस्य शूराभिन्नक्षत्रियस्य षष्ठ्यर्थसंबन्धे विशेषणतयाऽन्वयोस्ति अशूराभिन्नक्षत्रियान्यस्य च विशेषणतयान्वयो नास्ति इति वैषम्यं न संभवति, यद्युच्यते 'श्वेतं सैन्धवं भुङ्क्ते' इत्यत्र लवणबुद्धौ जातायां सैन्धवपदार्थयोर्लवणाश्वयोर्मध्ये एकस्यैवार्थस्य लवणस्य यथा सैन्धवपदोत्तरद्वितीयार्थकर्मतायां विशेषणतयान्वयभानं भवति न त्वश्वस्यापीति तथा प्रकृतेऽप्येकस्यैवार्थस्य विभक्त्यर्थविशेषणतया भानं न विरुद्धं तदपि न युक्तम्–'सैन्धवं भुङ्क्ते' इत्यत्र भुङ्क्तेपदसमभिव्याहारप्रभावेण लवणबुद्धिरेव जायते लवणोपस्थितौ जातायां च सैन्धवपदेनाऽश्वस्य मुख्यविशेष्यतया भानम्=उपस्थितिरेव न भवतीत्यऽत्राश्वस्य सैन्धवपदार्थस्यापि सैन्धवपदोत्तरद्वितीयार्थकर्मतायामविशेषणत्वं युक्तं प्रकृते तु द्वयोरेवार्थयोरुपस्थितयोस्तुल्यत्वादेकस्य विभक्त्यर्थे विशेषणतयाऽपरस्याऽविशेषणतया भानमिति वैषम्यं न संभवतीत्यर्थः प्रतिभाति।

केचित्तु मतेऽनुपपत्त्यन्तरमुद्घाटयति–एवमिति, 'द्रव्येषु क्षितिपाथसी रसवती' इत्यत्रापि त्वदुक्तरीत्या क्षितिपाथःपादाभ्यां क्षितिजलयोस्तदन्ययोश्च बोधो रसवतीपदेन रसवतीतदन्ययोश्च बोधः प्राप्तस्तत्र क्षितिजलोभयत्वावच्छिन्नभिन्ने रसवदन्यत्वस्यान्वयः कर्तव्यः सोपि न संभवति–प्रत्येकमुभयत्वावच्छिन्नभेदस्वीकाराद् रसवत्यामपि क्षितौ क्षितिजलोभयत्वावच्छिन्नभेदोस्त्येव तथा जलेप्यस्त्येव न च तत्र रसवदन्यत्वान्वयः संभवति रसवत्त्वस्यैव सत्त्वादित्यर्थः। यदि प्रत्येकभेदावच्छिन्ने=जलभेदावच्छिन्ने क्षितिभेदावच्छिन्ने स रसवदन्यत्वान्वय उच्यते तदपि न संभवति–तथैव बाधात् नाम जलभेदः क्षितावप्यस्ति क्षितिभेदश्च जलेऽप्यस्ति न च तत्र

संभवति–रसादिमत्यपि प्रत्येकमुभयत्वावच्छिन्नभेदसत्त्वात्, नापि प्रत्येकभेदावच्छिन्ने–तथैव बाधात्, नाप्येकभेदविशिष्टापरभेदावच्छिन्ने–एकपदस्य तादृशभेदावच्छिन्नलक्षकत्वेऽपरपदार्थे रसवदाद्यन्यत्वरूपविधेयानन्वयात्, द्वन्द्वघटकैकपदार्थमात्रे विधेयान्वयस्याऽव्युत्पन्नत्वात्। नापि पदाभ्यां लक्षणया तत्तद्भिन्नोपस्थितावऽभेदेनैकभिन्नान्वितेऽपरभिन्ने, तथापि पदार्थद्वये विधेयान्वयाऽनुपपादनात्, द्वन्द्वे समस्यमानपदार्थानां परस्परमऽनन्वयादित्यपि चिन्त्यम्।

रसवदन्यत्वान्वयः संभवति–रसवत्त्वस्यैव सत्त्वादित्याशयेनाह–नापि प्रत्येकेति। यदि चैकभेदविशिष्टापरभेदावच्छिन्ने रसवदन्यत्वान्वय उच्यते यथा तेजसि क्षितिभेदोऽप्यस्ति जलभेदोप्यस्तीति एकेन क्षितिपदार्थस्य भेदेन विशिष्टो यो जलभेदस्तदवच्छिन्नत्वं क्षितिजलातिरिक्तेष्वेव तेज आदिष्वस्ति तत्र च रसवत्त्वमपि नास्ति तदाप्यत्रैकपदस्य=क्षितिपदस्य जलपदस्य वा तादृशभेदावच्छिन्नलक्षकत्वे=एकभेदविशिष्टापरभेदावच्छिन्नलक्षकत्वे तादृशभेदावच्छिन्नस्यैकपदस्यैवार्थत्वे प्राप्ते एकपदस्यार्थे एव रसवदन्यत्वान्वयः प्राप्तो न त्वऽपरपदस्यार्थे इत्यपरपदार्थे रसवदन्यत्वरूपविधेयस्याऽनन्वय एव प्राप्त इत्याशयेनाह–नाप्येकभेदेति। अस्त्वेकपदार्थे एव विधेयान्वय इत्याशङ्क्य तत्र व्युत्पत्तिविरोधमाह–द्वन्द्वेति, यथा 'धवखदिरौ छिनत्ति' इतिद्वन्द्वे छेदनस्य द्वन्द्वघटकधवखदिरयोरुभयोरेवान्वयस्तथा 'क्षितिपाथसी' इतिद्वन्द्वघटकोभयपदबोध्ययोरुभयोरेवार्थयोर्विधेयस्य रसवदन्यत्वस्यान्वयो युक्तो न त्वेकमात्रपदार्थे इत्यर्थः। यदि च क्षितिपदेन क्षितिभिन्नं पाथस्पदेन च पाथोभिन्नमुपस्थितं तत्राभेदसंबन्धेनैकभिन्नेन=क्षितिभिन्नेनान्वितं यदऽपरभिन्नम्=पाथोभिन्नं तेज आदिकं तत्र रसवदन्यत्वान्वयः क्रियते क्षितिभिन्नं पाथोभिन्नं चैकमेवाभेदेन भवति तथा च द्वन्द्वघटकोभयपदार्थे एव विधेयान्वयो जात इति न पूर्वोक्तदोषोपीत्युच्यते? तदापि पदार्थद्वये विधेयान्वयो न प्राप्नोति "पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेन" इति न्यायेन किं वा विशेष्ये एव विशेषणान्वयो भवतीति न्यायेनैकभिन्नान्वितेऽपरभिन्ने एव विधेयान्वयः स्यान्नत्वऽपरभिन्नविशेषणीभूते एकभिन्नेपि तथा च पूर्वोक्तः "द्वन्द्वघटकैक-

यत्तु 'नराणां शूरः क्षत्रियः' इत्यादौ शूराद्यन्वय्यऽभेदः षष्ठ्यर्थः, नराभिन्नशूरत्वाद्यवच्छेदेन च क्षत्रियाऽभेदान्वयः, एवं च क्षत्रियान्ये नरेऽर्थतः शौर्यव्यवच्छेलाभ इति, तदत्यन्तमसत्—'नराणां क्षत्रिये शौर्यम्' इत्यादौ 'क्षत्रियाणां कर्णः प्रचुरं ददाति' इत्यादौ चाऽनिर्वाहात्।

इदं तु तत्त्वम्—'निर्धारणविभक्तेर्व्यावृत्तत्वमेवार्थः, व्यावृत्तत्वं चाऽभेदान्वयिविधेयसमभिव्याहारस्थलेऽन्योन्या-

---

पदार्थमात्रे" इति व्युत्पत्तिविरोधस्तदवस्थ एवेत्याशयेनाह—नापि पदाभ्यामिति। किं चास्मिन् पक्षे एकपदार्थस्यापरपदार्थेनान्वयो जातः सोपि द्वन्द्वे न भवति न हि 'धवखदिरौ छिनत्ति' इत्यत्र धवखदिरयोः परस्परमप्यन्वयो भवतीत्याशयेनाह—द्वन्द्वे इति। अनन्वयादिति—द्वन्द्वघटकपदार्थानां परस्परमन्वयो न भवतीति नियमादित्यर्थः।

परिहाराय मतान्तरमुपस्थापयति—यत्त्विति, अनेन मतेन नराभिन्न-शूराभिन्नः क्षत्रिय' इति वाक्यार्थो लब्धस्तथा चार्थादेव क्षत्रियान्यो नरो न शूर इति लब्धमिति भावः। परिहरति—तदिति, 'नराणां क्षत्रियः शूरः' इत्यत्र समानविभक्तिकत्वप्रयुक्तसामानाधिकरण्यवशाद् नराभिन्नशूरस्य क्षत्रियस्य चाऽभेदे संभवत्यपि 'नराणां क्षत्रिये शौर्यम्' इत्यत्र शौर्यस्य क्षत्रियेण वा नरेण वाऽभेदो न संभवति सामानाधिकरण्याभावात् बाधितत्वाच्च, एवम् 'क्षत्रियाणां कर्णः' इत्यत्रापि क्षत्रियाभिन्नकर्णेन सह तिङर्थप्रचुरदानकृतेरभेदो न संभवति—कृतिकर्त्रोरभेदस्य बाधितत्वादित्यर्थः—अनिर्वाहात्=अभेदाऽनिर्वाहात्।

एवं परमतानि पराकृत्य सिद्धान्तमाह—इदमित्यादिना। निर्धारण-विभक्तेः="यतश्च निर्धारणम्" इति सूत्रविहितषष्ठीसप्तम्योः। उक्तविभक्त्य-र्थीभूतव्यावृत्तत्वस्य स्वरूपमाह—व्यावृत्तत्वं चेति। अभेदान्वयिविधेयसमभि-व्याहारस्थले='नराणां क्षत्रियः शूरः' इत्यादौ अत्र शूरपदार्थक्षत्रिय-योरभेदेनैवान्वयसंभवात्। अन्योन्याभावप्रतियोगित्वमिति—क्षत्रियभिन्ननरे शूरभेदो वर्तते इति शूरे यत्तादृशभेदप्रतियोगित्वं तदेव क्षत्रियभिन्ननरव्यावृत्तत्वं विज्ञेयम्। क्षत्रियभिन्ननरे क्षत्रियभेदोपलब्धेरुपायमनुपदमेव वक्ष्यति। भेदान्वयितत्स्थले= भेदान्वयिविधेयसमभिव्याहारस्थले='नराणां क्षत्रिये शौर्यम्' इत्यादौ, अत्र

भावप्रतियोगित्वं भेदान्वयितत्स्थले चाऽत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तस्य च विधेयतावच्छेदकावच्छेदेनाऽन्वयोऽतो न द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावमादायातिप्रसङ्गः। अभावे च प्रकृत्यर्थस्य

क्षत्रियशौर्ययोरभेदासंभवात् क्षत्रिये शौर्यं विधीयते इति भेदान्वयिविधेयः। अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वमिति–क्षत्रियभिन्ननरे शौर्यं नास्तीति शौर्ये यत्तादृशात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तदेव क्षत्रियभिन्ननरव्यावृत्तत्वम्। तस्य=अन्योन्याभावप्रतियोगित्वस्याऽत्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य च विधेयतावच्छेदकावच्छेदेनान्वय इति–'नराणां क्षत्रियः शूरः' इत्यत्र विधेयः शूरो विधेयतावच्छेदकं शूरत्वं तदवच्छेदेन तथा च शूरत्वावच्छेदेन शूरे क्षत्रियभिन्ननरवृत्तिशूरान्योन्याभावप्रतियोगित्वस्यान्वयः, 'नराणां क्षत्रिये शौर्यम्' इत्यत्र विधेयतावच्छेदकं शौर्यत्वं तदवच्छेदेन शौर्य क्षत्रियभिन्ननरवृत्ति–शौर्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्यान्वय इत्यर्थः। विधेयतावच्छेदकावच्छेदेनोक्तान्व–यस्य फलमाह–अत इति, यद्युक्तप्रतियोगित्वस्य विधेयतावच्छेदकावच्छेदे–नान्वयो न स्यात्तदा क्षत्रिये शूरभेदस्य शौर्यात्यन्ताभावस्य चासत्त्वेपि शूरराक्षसैतदुभयभेदोस्त्येव तथा शौर्यराक्षससत्त्वैतदुभयात्यन्ताभावोप्यस्त्येवेति एतादृशद्वित्वावच्छिन्नाभावमादाय विधेये शौर्यशूरादौ क्षत्रियव्यावृत्तत्व–स्याप्यतिप्रसङ्गः स्यात्, यदा चोक्तप्रतियोगित्वस्य विधेयतावच्छेदका–वच्छेदेनान्वयस्तदा शूरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावः शौर्यत्वावच्छिन्न–प्रतियोगिताकात्यन्ताभावश्च लभ्यते तथा च क्षत्रिये उक्तद्वित्वावच्छिन्न–प्रतियोगिताकाभावस्य सत्त्वेपि शूरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावः शौर्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावश्च नास्त्येवेति न विधेये शौर्यशूरादौ क्षत्रियव्यावृत्तत्वस्यातिप्रसङ्गः इत्यर्थः। अभावे=क्षत्रियभिन्ननरनिष्ठे शूरान्योन्याभावे शौर्यात्यन्ताभावे च प्रकृत्यर्थस्य=निर्धारणविभक्तिप्रकृत्यर्थस्य नरादेरुच्य–मानाधेयतासंबन्धेनान्वयः–अभावस्य नरादौ वृत्तित्वेनाभावे आधेयता वर्तते एव सैव संबन्ध इत्याह–अभावे चेति। स्वाभिप्रेताधेयतामाह– क्षत्रियत्वादीति, क्षत्रियत्वादिरूपोद्देश्यतावच्छेदकेनाऽवच्छिन्नो यः क्षत्रियस्तद्भेदेन विशिष्टम्=समानाधिकरणं यत् प्रकृत्यर्थतावच्छेदकं नरत्वादिकं तद्व्यापकीभूता याधिकरणता उक्ताभावनिष्ठाधेयतानिरूपिताधिकरणता यत्र यत्र क्षत्रियभेदविशिष्टनरत्वं वर्तते क्षत्रियाभिन्ननरे तत्र तत्र शूरान्योन्याभावः

नरादेः क्षत्रियत्वादिरूपोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नभेदविशिष्ट-प्रकृत्यर्थतावच्छेदकनरत्वादिव्यापकाधिकरणतानिरूपिताऽऽधेयता-संबन्धेनान्वय एतावतैव जात्यादिरूपविशेषणशून्यप्रकृत्यर्थ-नरादिसामान्यव्यावृत्तेर्विधेयधर्मे लाभः।

'द्रव्याणां क्षितिपाथसी रसवती' इत्यादौ भेदद्वयादि-विशिष्टद्रव्यत्वादिव्यापकतैव संबन्धः। विधेयस्य शूरतमादे-

---

शौर्यात्यन्ताभावश्च वर्तते एवेति तादृशाभावाधिकरणतापि वर्तते इत्यधिकरणता-यामऽस्यां क्षत्रियभेदसमानाधिकरणनरत्वव्यापकत्वं प्राप्तम्। एतादृशनरत्वादि-व्यापकीभूताधिकरणतानिरूपिता चाधेयता विवक्षिताभावे प्राप्तेति एतादृशाधेयतासंबन्धेनाऽभावे प्रकृत्यर्थनरादेरन्वयः क्रियते। अत्र च नरे क्षत्रियभेदवैशिष्ट्यस्य निवेशाद् नरपदेन क्षत्रियभिन्ननरो गृह्यते तथा चैतावतैव=आधेयतारूपसंबन्धस्वरूपे एव क्षत्रियभेदनिवेशेनैव क्षत्रियत्वादि-जातिरूपविशेषणशून्यनरसामान्यव्यावृत्तत्वं विधेयलक्षणधर्मे लभ्यते एवेति न पूर्वोक्तमतानि युक्तानीत्यर्थः।

द्रव्याणामिति–'द्रव्याणां क्षितिपाथसी रसवती' इत्यत्रापि व्यावृत्तत्वं षष्ठ्यर्थ इत्यादिकं सर्वं पूर्ववदेव किं तु रसवदन्योन्याभावे द्रव्यस्य भेदद्वयविशिष्टद्रव्यत्वादिव्यापकतामात्रसंबन्धेनान्वय इत्येव विशेष इत्यर्थः। भेदद्वयेति–तेज आदौ क्षितिभेदः पाथोभेदश्च वर्तते तत्र द्रव्यत्वमपि वर्तते इति भेदद्वयविशिष्टं द्रव्यत्वं यत्र तत्र तेज आदौ वर्तते तत्र तत्र रसवदन्योन्याभावोपि वर्तते इत्यभावे व्यापकता प्राप्ता तादृशव्यापकता-संबन्धेनाभावे द्रव्यपदार्थस्याऽन्वय इति विधेये रसवत्त्वे क्षितिजलोभयभिन्न-द्रव्यव्यावृत्तत्वलाभ इत्यर्थः। एवं पूर्वत्रापि क्षत्रियत्वावच्छिन्नभेदविशिष्ट-नरत्वव्यापकतायाः संबन्धत्वं संभवत्येवेत्याधेयतापर्यन्तानुधावनं चिन्त्यम्। विधेयस्येति–'नराणां क्षत्रियः शूरतमः' इत्यत्र विधेयस्य शूरतमादेर्निधारण-विभक्तिप्रकृत्यर्थतावच्छेदकं यन्नरत्वं तादृशनरत्वादिविशिष्टातादात्म्यसंबन्धेन क्षत्रिये उद्देश्यभूतेऽन्वयो ज्ञेयः–क्षत्रिये च संबन्धभूतं नरतादात्म्यमस्त्येव, तस्मात् 'नराणां राक्षसः शूरः' इति प्रयोगस्यापत्तिर्नास्ति–यतोऽत्राप्युक्तरीत्या निर्धारणविभक्तिप्रकृत्यर्थतावच्छेदकनरत्वविशिष्टतादात्म्येन=नरतादात्म्येनैव

निर्धारणविभक्तिप्रकृत्यर्थतावच्छेदकनरत्वादिविशिष्टतादात्म्यादिरेव संबन्धतया भासतेऽतो 'नराणां राक्षसः शूरः' इत्यादेर्नापत्तिः। अन्यत्स्वयमूह्यम्।

।। इति षष्ठ्यर्थनिरूपणं समाप्तम् ।।

राक्षसे शूरान्वयः कर्तव्यो नरतादात्म्यं च राक्षसे नास्त्येव–राक्षसानां नरभिन्नत्वादित्यत्रोद्देश्यभूते राक्षसे विधेयभूतशूरान्वयाऽसंभवात् नैतत्प्रयोगापत्तिः किं तु 'नरेभ्यो राक्षसाः शूराः' इत्येव प्रयोगो भवतीत्यर्थः। 'नराणां कर्णः प्रचुरं ददाति' इत्यत्रापि कर्णे प्रचुरदानकृतेरभेदाऽसंभवाद् भेदान्वय एवेत्यनेन वाक्येन कर्णभिन्नक्षत्रिये प्रचुरदानकृतेरत्यन्ताभावो बोध्यते इति तादृशात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं यत् प्रचुरदानकृतौ प्राप्तं तदेव कर्णभिन्नक्षत्रियव्यावृत्तत्वमिति बोध्यम्।

।। इति व्युत्पत्तिवादादर्शे षष्ठ्यर्थनिरूपणं समाप्तम् ।।

अथ सप्तमी

आधारसप्तम्या आधेयत्वमर्थस्तस्य क्रियायामन्वयः। आधाराधेयभावश्च न संयोगादिरूपसंबन्धात्मकः—कुण्डादि-संयोगिनो बदरादेरपि कुण्डाधारताप्रसङ्गात्, अपि तु पदार्थान्तरमेव स च संबन्धविशेषावच्छिन्नः—संयोगेनाधिकरणं समवायेनाधिकरणमित्यादिव्यवहारात्। अथवोक्तातिप्रसङ्गभिया संयोगेनाधारत्वमेवातिरिक्तं समवायसंबन्धावच्छिन्नं च

क्रमप्राप्तं सप्तम्यर्थनिरूपणमारभते—आधारेति। आधारस्यैवाधिकरणत्वादधिकरणे च सूत्रकृता सप्तम्या विहितत्वादुच्यते—आधारसप्तम्या इति। तस्य=आधेयत्वस्य। 'स्थाल्यां पचति' इत्यादौ पाकादिक्रियायां स्थाल्याद्याधेयकत्वं स्पष्टमेव, 'भूतले वर्तते घटः' इत्यादौ क्रियायां सप्तम्यर्थान्वयव्यवस्थां स्वयमेवाग्रे अथेत्यादिना प्रतिपादयिष्यतीति ध्येयम्। आधेयत्वं च वृत्तित्वमेवेति 'भूतले घटः' इत्यस्य भूतलवृत्तिर्घट इति शाब्दबोधः संपन्नः आधाराधेयभावमाह—आधारेति। सः=पदार्थान्तरभूत आधाराधेयभावः। बदरकुण्डयोराधाराधेयभावः संयोगसंबन्धावच्छिन्नः—कुण्डबदरयोः संयोगस्यैव सत्त्वात्। घटतद्रूपयोराधाराधेयभावः समवाय-संबन्धावच्छिन्नः—तयोः समवायस्यैव संबन्धत्वात्। पक्षान्तरमाह—अथवेति। उक्तातिप्रसङ्गभिया=बदरस्य कुण्डाधारताप्रसङ्गवारणाय, संयोगसंबन्धावच्छिन्नाधारत्वस्यातिरिक्तत्वेन तत् कुण्डे एव स्वीक्रियते न बदरेपि येन बदरस्य कुण्डाधारत्वं प्रसज्येतेत्यर्थः। ननु यदि समवायसंबन्धावच्छिन्नमाधारत्वं समवायस्वरूपमेव तदा पटतद्रूपयोः समवायस्य तुल्यत्वादेव रूपस्यापि पटाधारत्वं स्यादित्याशङ्क्याह—न चेति। उत्तरमाह—तथा सतीति।

समवायादिरूपमेव। न च समवायस्यापि संबन्धत्वेन द्विष्ठतया रूपादेरपि पटाद्यधिकरणताप्रसङ्गः, तथा सति तुल्ययुक्त्याऽधिकरणत्वस्यापि द्विष्ठतया तादृशातिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात्। यदि चाधारताया आधारेऽनुयोगित्वं संबन्ध आधेये च प्रतियोगित्वमिति संबन्धवैलक्षण्यान्नातिप्रसङ्गः—आधारतानुयोगिताया एवाधारव्यवहारप्रयोजकत्वादित्युच्यते? तदा समवायस्यापि तद्वैलक्षण्येनातिप्रसङ्गवारणातिरिक्ताधारतायां मानाभावात्।

स्पर्शाद्याधारवाय्वादेः रूपाद्याधारतावारणायाऽऽधेयभेदेनाधारत्वमतिरिक्तम्, इति न सत्—आधेयभेदभिन्नाधिकरणतानामऽतिरिक्तसमवायस्य च कल्पनामपेक्ष्याऽऽधेयभेदेन समवायभेदस्यैवोपगन्तुमुचितत्वात्।

नन्वाधारताऽऽधारेऽनुयोगित्वसंबन्धेन वर्तते आधेये च प्रतियोगित्वसंबन्धेनेति संबन्धवैलक्षण्यात्=अनुयोगित्वप्रतियोगित्वरूपसंबन्धयोर्वैलक्षण्यमस्ति तत्राधारतानुयोगिन एवाधारत्वं स्वीक्रियते इति नाधारताप्रतियोगिनो रूपादेः पटाद्याधारताप्रसक्तिरित्याशयेनाह—यदीति। उत्तरमाह—तदेति, तद्वैलक्षण्येन= अनुयोगिताप्रतियोगित्वयोर्वैलक्षण्येन—समवायस्यानुयोगित्वमाधारे प्रतियोगित्वं चाधेये तत्र समवायानुयोगिन एवाधारत्वस्वीकारान्न रूपस्य पटाधारताप्रसक्तिः, एवमेव कुण्डबदरादिसंयोगस्थलेपि न बदरादेः कुण्डाधारताप्रसक्तिरस्तीति संयोगसमवायाद्यतिरिक्ताधारत्वसंबन्धस्वीकारो व्यर्थ एवेत्यर्थः।

नन्वेवं हि वायौ स्पर्शसमवायोस्त्येव समवायश्चैक एवेति वायौ रूपसमवायप्रसक्त्या रूपाधारतापि प्रसज्येत न चैतदिष्टमिति तद्वारणायाऽधेयभेदेनाधारत्वं समवायाद्यतिरिक्तं स्वीक्रियते तथा च वायौ स्पर्शाधारतासत्त्वेपि रूपाधारताप्रसक्तिर्नास्ति—रूपाधारतायाः स्पर्शाधारतापेक्षयाऽतिरिक्तत्वात्तस्याश्च वायावस्वीकारादित्याशयेनाह—स्पर्शेति। परिहारमाह—इति न सदिति। एवं ह्याधारभेदेनाधारतानामनन्तानां स्वीकारः प्राप्तः समवायस्यापि प्राप्त इति गौरवं स्यादित्याधेयभेदेन समवायभेद एव स्वीकर्तुमुचितस्तथा च वायौ स्पर्शसमवायसत्त्वेपि रूपसमवायाभावाद्रूपाधारताप्रसक्तिर्नास्तीत्यर्थः।

अथ संयोगेनाधिकरणत्वमपि संयोगरूपमस्तु कुण्ड-बदरादिसंयोगानां कुण्डादिकमनुयोगि न तु बदरादिकमिति नातिप्रसङ्गः। न चैवमपि बदरादेः कुण्डादिनिष्ठसंयोगानु-योगितया आधारतापत्तिः—तादृशसंयोगस्य कुण्डादिनिष्ठत्वेपि तत्प्रतियोगिकत्वानुपगमात्, तत्प्रतियोगिकसंबन्धानुयोगिताया एव तदाधारव्यवहारप्रयोजकत्वात्। न चासौ संयोगो बदरादौ कुण्डादिविशिष्टबुद्धिप्रयोजकतयोभयानुयोगिक एवमुभयप्रति-योगिकोपीति वाच्यम्, आधेये संयोगेनाधिकरणविशिष्ट-

---

शङ्कते—अथेति। संयोगानुयोगिनः कुण्डादेरेवाधारत्वस्वीकारान्न बदरादेः कुण्डाद्याधारतातिप्रसङ्ग इत्यर्थः। नन्वेवमपि कुण्डबदरयोः संयोगस्यैक्यात् यः खलु कुण्डे संयोगः स बदरेप्यस्त्येवेति कुण्डनिष्ठसंयोगानुयोगिता बदरेपि प्राप्तेति कुण्डनिष्ठसंयोगानुयोगितया बदरस्य कुण्डाधारत्वं स्यादेव—अनुयोगिन आधारत्वस्वीकारादित्याशङ्क्याह—न चेति। अनुयोगिताया इति पाठे तु पञ्चम्यन्तं तत्। अत्र "बदरादेः" इत्यस्य स्थाने "कुण्डादेः" इति पाठस्त्वऽसङ्गत एव भाति। उत्तरमाह—तादृशेति। तादृशसंयोगस्य= कुण्डबदरसंयोगस्य। तत्प्रतियोगिकत्वानुपगमात्=कुण्डप्रतियोगिकत्वानुपगमात्। नियामकमाह—तत्प्रतियोगिकेति, तथा च बदरे कुण्डानुयोगिकसंयोगानुयोगिता वर्त्तते न तु कुण्डप्रतियोगिकसंयोगानुयोगितेति न बदरस्य कुण्डाधारताप्रसक्तिः कुण्डे च बदरप्रतियोगिकसंयोगानुयोगिता वर्तते इति कुण्डस्य बदराधारता प्राप्तेत्यर्थः। ननु कुण्डबदरयोः संयोग एक एव तेन च कुण्डे बदरविशिष्टबुद्धिवद् बदरेपि कुण्डविशिष्टबुद्धिर्जायते एवेति स संयोग एकत्वाद् यथा कुण्डबदरोभयानुयोगिकस्तथोभयप्रतियोगिकोप्यस्त्येव तथा च बदरेपि कुण्डप्रतियोगिकसंयोगानुयोगिता प्राप्तेति बदरस्य कुण्डाधारत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याह—न चेति। परिहारमाह—आधेये इति, आधेये अधिकरणाधारताज्ञानस्याऽप्रामाणिकत्वादेव नाधेयस्य बदरादेः कुण्डादिलक्षणस्वाधिकरणाधारतापत्तिरित्यर्थः। नियामकमाह—कुण्डे इति, यद्यपि 'बदरवत् कुण्डम्' इत्यादौ कुण्डस्य प्रथमान्तार्थत्वेन 'बदरप्रतियोगिकसंयोगवत् कुण्डम्' इति शाब्दबोधोदयात् संयोगप्रतियोगिता बदरे एव प्रतिभाति मतुप्प्रत्ययेन

बुद्धेरप्रामाणिकत्वात्, 'कुण्डे बदरम्' इत्यादिविशिष्टबुद्धौ संयोगप्रतियोगिताया एव संबन्धत्वात् 'घटे रूपम्' इत्यादौ समवायप्रतियोगितावत्, अन्यथा तादृशविशिष्टबुद्धिबलाद् रूपादावपि पटादिसमवायानुयोगिताप्रसङ्गादिति चेत्?, मा भूत्तत्संबन्धावच्छिन्नमप्यतिरिक्तम्।

यत्तु तत्पतनप्रतिबन्धकसंयोगवत्त्वं तदाधारत्वं कुण्डादि-

च बदराधारता कुण्डे भासते, तथापि 'कुण्डे बदरम्' इत्यत्र तु बदरस्य प्रथमान्तार्थत्वेन विशेष्यत्वात् 'कुण्डसंयोगवद् बदरम्' इत्याकारकशाब्दबोधोदयात् कुण्डसंयोगस्य बदरवृत्तित्वेन प्रतीयमानत्वात् संयोगप्रतियोगिता कुण्डे प्राप्ता सा संयोगप्रतियोगितैव चाधारतानियामकसंबन्ध इति कुण्डस्य बदराधारता प्राप्ता न तु बदरस्यापि कुण्डाधारता—बदरस्यैतादृशसंयोगेऽनुयोगित्वेन प्रतियोगित्वाभावादित्यर्थः, उक्ते दृष्टान्तमाह—पटे इति, यथा 'पटे रूपम्' इत्यत्र 'पटसमवायवद् रूपम्' इति शाब्दबोधोदयात् पटसमवायस्य रूपवृत्तित्वेन भानात् तादृशसमवायप्रतियोगिता पटे एवेति पटस्यैव रूपाधारतास्ति न तु रूपस्य पटाधारता तथा प्रकृतेऽपि कुण्डस्यैवोक्तरीत्या बदराधारता प्राप्तेत्यर्थः। विपक्षे बाधकमाह—अन्यथेति, यदि संयोगसमवायादिप्रतियोगिताया आधारतानियामकत्वं न स्यात्तदा तादृशविशिष्टबुद्धिबलात्='कुण्डे बदरम्' 'पटे रूपम्' इत्यादिविशिष्टबुद्धिबलाद् रूपबदरादावपि समवायसंयोगाद्यनु-योगिता प्राप्नोत्येव—रूपबदरादावपि समवायसंयोगादेर्वृत्तित्वेन भानादिति रूपबदरादीनामपि पटकुण्डाद्याधारत्वं प्रसज्येत, न चैतदिष्टमिति संयोगसमवाादिप्रतियोगितैव संबन्ध इत्युक्तरीत्या पटकुण्डादेरेवाधारत्वं प्राप्नोति न तु रूपबदरादेरपीत्यर्थः। इत्येवमाशङ्कायामाह—मा भूदिति, तथा च तत्संबन्धावच्छिन्नम्=संयोगसंबन्धावच्छिन्नमप्यधिकरणत्वं संयोगरूपमेवास्तु न तु संयोगातिरिक्तमिति न संयोगसंबन्धावच्छिन्नातिरिक्ताधारतास्वीकारप्रयुक्तं गौरवमित्यर्थः। अस्मिन् पक्षे बदरादेराधारत्वातिप्रसङ्गः शङ्कारम्भेऽपि "कुण्डादिकमनुयोगि न तु बदरादिकम्" इत्यादिना निवारितः, संयोगप्रतियोगितायाः संबन्धप्रतिपादनेन चात्रापि निवारित एवेत्यनुसंधेयम्।

यत्त्विति। तत्संयोगसत्त्वेपि=बदरसंयोगसत्त्वेपि। तस्य=कुण्डस्य। तस्मान्न

पतनप्रतिबन्धकसंयोगवत्त्वं च न बदरादौ—तत्संयोगसत्त्वेपि तस्य पतनादिति, तदसत्—यस्य पतनमप्रसिद्धं तदाधारत्वाऽसंग्रहात्, स्वस्मिन् स्वपतनप्रतिबन्धकसंयोगसत्त्वेन स्वस्यापि स्वाऽऽधारताप्रसङ्गाच्च। स्वान्यत्वे सति स्वनिष्ठपतनानुत्पादप्रयोजकसंयोगवत्त्वं तदिति चेत्?, न—एतदनुपस्थितावप्यधिकरणव्यवहारादित्यलम्।

अथाऽऽधारसप्तम्या आधेयतार्थकत्वे 'भूतले वर्तते घटः' इत्यादौ धात्वर्थस्य वृत्तेराधेयतारूपत्वेन तत्र भूतलाद्याधेयत्वाभावेनाऽयोग्यताप्रसङ्ग इति चेत्?, न—निरूपकत्वस्यैवाधारतारूपत्वेन निरूप्यत्वस्यैव सप्तम्यर्थत्वात् भूतलादिनिरूप्यत्वस्य च घटादिनिष्ठवृत्तावऽबाधात्, अत एव "इति हेतुस्तदुद्भवे"

बदरादौ कुण्डाद्याधारताप्रसक्तिरित्यर्थः। परिहरति—तदसदिति, शब्दस्य पतनमेव न संभवतीत्याकाशे शब्दपतनप्रतिबन्धकत्वासंभवात् 'आकाशे शब्दः' इत्यादावाकाशादीनां शब्दाधारत्वं न स्यादित्यर्थः। अतिप्रसक्तिमाह=स्वस्मिन्निति। ननु स्वभिन्नो यः स्वनिष्ठस्तत्पतनप्रतिबन्धकसंयोगवत्त्वं तत्=तदाधारत्वं तथा च न स्वस्य स्वाधारताप्रसक्तिः—स्वस्य स्वभिन्नत्वाभावादित्याशङ्कते—स्वान्यत्वे इति। परिहारमाह—नेति। एतदनुपस्थितौ=उक्ताधारतालक्षणानुपस्थितौ। तथा चैतल्लक्षणमपि न युक्तमित्यर्थः।

शङ्कते—अथेति, 'भूतले वर्तते घटः' इत्यत्र सप्तम्यर्थस्याधेयत्वस्य धात्वर्थाधेयत्वेऽन्वयो न संभवति समानरूपत्वादित्यर्थः। परिहरति—नेति, तत्र='भूतले वर्तते घटः' इत्यत्र निरूप्यत्वं सप्तम्यर्थः घटादिनिष्ठा धात्वर्थभूता वृत्तिः=आधेयता च भूतलनिरूपितैवास्तीति घटादिनिष्ठवृत्तौ भूतलनिरूप्यत्वस्यान्वयः क्रियते इति नोक्ताऽयोग्यताप्रसक्तिः। अत एव=उक्तस्थलादौ निरूप्यत्वस्यैव सप्तम्यर्थत्वादेव "इति हेतुस्तदुद्भवे" इत्यत्र हेतौ हेतुतायां चोद्भवपदार्थभूता योत्पत्तिस्तद्वृत्तित्वाभावेपि हेतुतायामुत्पत्तिनिरूपितत्वमस्त्येवेति तादृशनिरूपितत्वरूपार्थमाश्रित्यात्रोद्भवपदात् सप्तम्युपपद्यते, न हि काव्योत्पत्तौ काव्यहेतुभूतशक्त्यादिर्वा तन्निष्ठहेतुता वा तिष्ठति येनात्र वृत्तित्वं सप्तम्यर्थ

इत्यादौ हेतौ हेतुतायां चोद्भवपदार्थोत्पत्तिवृत्तित्वाभावेपि हेतुतायामुत्पत्तिनिरूपितत्वसत्त्वेन सप्तम्युपपत्तिः। अथवा वृद्धातोरप्याधारत्वमेवार्थस्तन्निरूपकत्वमेव घटादेस्तत्कर्तृत्वम्, एवं च तादृशधात्वर्थे भूतलाद्यधिकरणकत्वमेव सप्तम्यन्तेन बोध्यते—तत्र तदबाधात्।

अथाऽऽधारसप्तम्या क्रियायां प्रकृत्यर्थाविकरणकत्वं यदि बोध्यते तदा 'चैत्रे चैत्रो गच्छति' इत्यादिप्रयोगापत्तिः—तत्र धात्वर्थस्य स्पन्दादेः कर्त्रादिवृत्तित्वात् 'भुवि गच्छति' इत्यादिश्च न स्यात्—चैत्रनिष्ठक्रियाया भुवि बाधादिति चेत्?, न—तत्र कर्तृघटितपरम्परासंबन्धावच्छिन्नाधारताया एवं सप्तम्यर्थत्वेन

उपपद्येतेत्यर्थः। अत्र काव्योत्पत्तिनिरूपितहेतुताश्रयः शक्त्यादित्रयमिति शाब्दबोधः। पूर्वत्र च भूतलनिरूपितवृत्तित्वाश्रयो घट इति शाब्दबोधः। पक्षान्तरमाह—अथवेति। तन्निरूपकत्वं=वृद्धात्वर्थभूताधारत्वनिरूपकत्वमेव वृद्धात्वर्थ कर्तृत्वं तन्निरूपकत्वात्। तादृशधात्वर्थे=आधारत्वरूपे। तत्र=धात्वर्थभूताधारताम्। तदबाधात्=भूतलाधिकरणकत्वस्याऽबाधात् भूतलस्यैवाधारताधारत्वादितिभावः। तथा च भूतलाधिकरणका (भूतलनिष्ठा) धारतानिरूपको घट इति शाब्दबोधः।

शङ्कते—अथेति। प्रकृत्यर्थाधिकरणकत्वम्=सप्तमीप्रकृत्यर्था-धिकरणकत्वम्। कर्त्रादिवृत्तित्वात्=चैत्रवृत्तित्वादित्यर्थः। चैत्रकर्तृकगमनादि-क्रियायां चैत्राधिकरणकत्वस्य सत्त्वात् चैत्रपदादपि सप्तमी स्यादिति भावः। बाधात्=अवृत्तित्वात्। चैत्रनिष्ठक्रियाया भूवृत्तित्वे एव भ्वधिकरणकत्वं स्यादित्याक्षेपः। परिहरति—नेति। कर्तृघटितेति—कर्तृघटितपरम्परासंबन्धावच्छिन्ना= स्वाश्रयाश्रयत्वसंबन्धावच्छिन्नाऽऽधारता सप्तम्यर्थः—स्वं क्रिया तथा च 'भुवि गच्छति चैत्रः' इत्यत्र स्वंगमनक्रिया तदाश्रयः चैत्रस्तदाश्रयत्वं भुव्यऽस्तीति स्वाश्रयाश्रयत्वसबन्धावच्छिन्नाऽऽधारता भुवि वर्तते सैव सप्तम्यर्थस्ता-दृशस्वाश्रयाश्रयत्वसंबन्धावच्छिन्नाधारतासंबन्धेन चैत्रनिष्ठापि गमनक्रिया भुवि संभवतीति 'भुवि गच्छति' इति प्रयोगानुपपत्तिर्नास्ति, 'चैत्रे चैत्रो गच्छति'

सर्वसामञ्जस्यात्, परम्परासंबन्धस्यापि प्रतीतिबलेन क्वचिदाधारतानियामकत्वोपगमात्।

अवच्छेद्यताविशेषोप्याधारसप्तम्यर्थो यथा 'बीणायां शब्दः' 'कर्णे शब्दः' 'वृक्षाग्रे कपिसंयोगः' इत्यादौ, एषु कारकतानिर्वाहाय 'भवति' इत्यध्याहारः। अथवा "सप्तम्यधिकरणे च" इति चकारेणाऽकारकाऽऽधारवाचिनोपि सप्तमी, अत एव "साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वम्" इत्यत्र "साध्यवद्भिन्ने यः साध्याभावः" इति सप्तमीतत्पुरुषेण व्याख्यानं संगच्छते तत्र क्रियाध्याहारे सापेक्षतयाऽसामर्थ्येन समासानुपपत्तेः।

'चर्मणि द्वीपिनम्' इत्यादौ "निमित्तात्कर्मयोगे" इत्यनेन

इति प्रयोगापत्तिरपि नास्ति—अत्र स्वंक्रिया तदाश्रयश्चैत्रस्तदाश्रयत्वस्य चैत्रे बाधादित्यर्थः। ननु 'भूतले घटः' इत्यादौ साक्षात्संबन्धस्यैव संयोगस्याधारतानियामकत्वमस्तीत्युक्तस्थले स्वाश्रयाश्रयत्वरूपपरम्परासंबन्धस्य कथमाधारतानियामकत्वं स्यादित्याशङ्क्याह—परम्परासंबन्धस्यापीति।

सप्तम्याः सोदाहरणमर्थान्तरमाह—अवच्छेद्यतेति। तथा च वीणायाम्=वीणावच्छेदेन कर्णे=कर्णावच्छेदन, वृक्षाग्रे=वृक्षाग्रावच्छेदेनेत्यर्थः। एषु=उक्तोदाहरणेषु। अकारकाधारवाचिनः=अकारकरूपो य आधारस्तद्वाचिनः पदात्, तथा चोक्तोदाहरणेषु क्रियाध्याहारापेक्षा नास्तीत्यर्थः। उक्ते विनिगमकमाह—अत एवेति। अत एव=अकारकरूपाधारवाचकपदादपि सूत्रस्थचकारेण सप्तमीसंभवादेव तत्रेति—"साध्यवद्भिन्ने वर्तते यः साध्याभावः" इत्येवं क्रियाव्याहारेण व्याख्याने हि साध्यवद्भिन्नपदस्य क्रियापदसापेक्षतया "सापेक्षमसमर्थवद् भवति" इतिनियमेनाऽसामर्थ्ये प्राप्ते साध्याभावपदेन समासो न स्यादित्यर्थः। न चैवं क्वचिदपि समासो न स्यादिति शङ्क्यम्, समासानन्तरं क्रियाव्याहारेण समासे बाधकाभावात्।

प्रयोगान्तरमुदाहरति—चर्मणीति। हन्तीति शेषः। निमित्तत्वस्वरूपमाह—निमित्तत्वमिति। ननु चर्मणो हननक्रियातः पूर्ववर्तित्वात् कथं न

सप्तमी प्रकृत्यर्थचर्मादेर्हननादिक्रियानिमित्तत्वं बोधयति। निमित्तत्वं च न कारणत्वम्—चर्मादेर्हननादिक्रियाकारणत्वे मानाभावात् पूर्ववर्तित्वेऽपीच्छाकृत्यादिनाऽन्यथासिद्धत्वात्, अपि तु क्रियाजनिका या विनियोज्यत्वेनेच्छा तद्विषयत्वम्, स्वविषयकतादृशेच्छाधीनत्वमेव तत्र क्रियान्वयी सप्तम्यर्थः, तदेकदेशविषयिताया निरूपकत्वं न प्रकृत्यर्थान्वयः। चर्मादेर्घात्यव्याघ्रादेः संबन्धश्च न सप्तम्यर्थः अपि तु सप्तम्याः साधुत्वे स्वरूपसन्नऽपेक्षितः।

'गोषु दुह्यमानासु गतः' इत्यादौ "यस्य च भावेन"

कारणत्वं स्यादित्याशङ्क्याह—पूर्वेति, इच्छाकृत्यादिना हननसंपत्तिः संभवत्येवेति चर्मणोऽन्यथासिद्धत्वम्, अन्यथेच्छादिकं विनापि हननमापद्येत न चैवमस्तीत्यर्थः। अपि त्विति—विनियोज्यत्वेनेच्छा=विनियोज्यत्वप्रकारकचर्मविषयकेच्छा चर्मविनियोगेच्छेति यावत् तद्विषयत्वम्=तादृशेच्छाविषयत्वमेव निमित्तत्वमित्यर्थः। स्वविषयकेति—चर्मविषयकविनियोज्यत्वेनेच्छाधीनत्वं हननक्रियायां यदस्ति तदेव सप्तम्यर्थः, तदेकदेशविषयितायाम्=उक्तेच्छानिष्ठविषयितायां निरूपकत्वेन प्रकृत्यर्थचर्मणोऽन्वयः, एतद्विषयितायाश्चर्मण एव निरूपकत्वात् तथा च चर्मनिरूपितविषयिताश्रयेच्छाजन्यहननव्यापारवानिति शाब्दबोधः। ननु चर्मादेर्घात्यव्याघ्रादेश्च यः समवायादिसंबन्धः स एव सप्तम्यर्थः किं न स्यात्? तत्सत्त्वे एव "निमित्तात्कर्मयोगे" इति वार्तिकेन सप्तमीविधानादित्या-शङ्क्याह—चर्मादेरिति। स्वरूपसन्निति—यदि चर्मद्विपिनोः संबन्धो न स्यात्तदा यथा वेतनधान्ययोः संबन्धाभावात् 'वेतनेन धान्यं लुनाति' इत्यत्र फलभूतवेतनवाचकवेतनपदात्तृतीयैव "हेतो" इतिसूत्रेण भवति तथात्रापि चमपदोत्तरं तृतीयैव स्यान्न सप्तमी, चर्मादेर्घात्यव्याघ्रादेश्च परस्परं संबन्धसत्त्वे एव सप्तमीविधानादिति स संबन्धः सप्तम्याः साधुत्वार्थे स्वरूपसन्नपेक्षितोस्ति न तु तस्य शाब्दबोध प्रकारतया भानापेक्षापि येन तस्य सप्तम्यर्थत्वं स्वीक्रियेतेत्यर्थः।

प्रयोगान्तरमुदाहरति—गोष्विति। सूत्रार्थमाह—तथा चेति, यद्विशेषणम्=

इत्यनेन गवादिपदात्सप्तमी। तत्समानाधिकरणदुह्यमानादिपदाच्च 'नीलं घटमानय' इत्यादौ नीलादिपदाद् द्वितीयावद् विशेषणपदस्य विशेष्यपदसमानविभक्तिकत्वनियमात् सप्तमी। विधायकसूत्रे च भावपदं क्रियापरं तथा च 'यद्विशेषणकृदन्तार्थविशेषणतापन्नक्रियया क्रियान्तरस्य लक्षणम्=व्यावर्तनं तद्वाचकपदात्सप्तमी' इति तदर्थः, उक्तस्थले गमनादिक्रिया दोहनादिसमानकालीनत्वादिविशेषणपुरस्कारेण बोध्यतयाऽभिप्रेता, अतो व्यावर्तकविशेषणप्रविष्टतादृशक्रियाया अपि व्यावर्तकतया तत्कर्माद्यऽभेदान्वयिगवादिपदात्सप्तमी। अतस्तादृशसप्तम्याः समानकालीनत्वादिकमात्रमर्थस्तत्र

गोविशेषण कृदन्तार्थः=दुह्यमानपदार्थस्तत्र विशेषणतामापन्ना या दोहनक्रिया तया क्रियान्तरस्य=गमनस्य व्यावर्तनम्=कालिकव्यवच्छेदः क्रियते इति तद्वाचकपदात्=गोपदात्सप्तमी भवतीत्यर्थः। उक्तसूत्रार्थस्योक्तोदाहरणे समन्वयमाह—उक्तस्थले इति। अत इति—व्यावर्तकं यद्दोहनसमानकालिकत्वं विशेषणं तत्प्रविष्टा=तद्विशेषणभूता या तादृशक्रिया=दोहनक्रिया तस्या अपि व्यावर्तकतया तत्कर्मणाऽभेदान्वयिनी या गौस्तद्वाचकपदात् सप्तमी जातेत्यर्थः। परिहारायात्र मतान्तरं प्रदर्शयति—अतस्तादृशेति, तादृशसप्तम्याः= अत्रत्यगोपदोत्तरसप्तम्याः। तत्र=समानकालीनत्वे। समानकालीनत्वस्य निरूपकं दोहनमेवात्रेति समानकालीनत्वे निरूपकत्वेन रूपेण दोहनस्यान्वयस्तस्मादित्यर्थः। परिहरति—इति न युक्तमिति। अयुक्तत्वे हेतुमाह—दुह्यादीति कृदन्तार्थो यो दुह्यमानपदार्थो गोपदार्थस्तद्विशेषणतयोपस्थिताया दोहनक्रियायाः समानकालीनत्वे विशेषणत्वं न संभवतीत्यर्थः "एकत्र विशेषणत्वेनोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणत्वस्याव्युत्पन्नत्वात्" इति व्युत्पत्तिविरोधादिति शेषः। किं च समानकालीनत्वं दोहने गमने च वर्तते न तु गवीति कथं तस्य गोपदोत्तरसप्तम्या बोधनं स्यात् प्रकृत्यर्थसंबद्धपदार्थस्यैव तदुत्तरविभक्त्या बोधनस्य व्युत्पन्नत्वादित्याशयेनाह—प्रकृत्यर्थेति। स्वयं सप्तम्यर्थमाह—किं त्विति, तस्याः सप्तम्यर्थभूतसमभिव्याहृतदोहनादिक्रियायाः समानकालिकत्वसंबन्धेन क्रियान्तरे=गमनादावन्वयस्तथा च दुह्यमानगोवृत्तिदोहनक्रियासमानकालिकं

दुह्याद्युपस्थापितदोहनादेर्निरूपकत्वेनाऽन्वयाद् दोहनसमान-कालीनत्वादिकं गमनादौ लभ्यते इति न युक्तम्–दुह्याद्युपस्थापितक्रियायाः कृदन्तार्थविशेषणतयोपस्थितायाः समानकालीनत्वादिविशेषणत्वासंभवात्, प्रकृत्यर्थगवादि-नाऽनन्वितार्थस्य सप्तम्या बोधनासंभवाच्च। किं तु समभि-व्याहृतदोहनादिक्रियैव सप्तम्यर्थस्तस्याश्च समानकालीनत्वादिकं क्रियान्तरे संबन्धः, तत्र वर्तमानार्थककृत्समभिव्याहारस्थले समानकालीनत्वम् 'दोग्धव्यासु गतः' इत्यादिभविष्यदर्थकृत्स्थले प्राक्कालीनत्वम्, 'दुग्धासु गतः' इत्यादावतीतार्थकृत्स्थले उत्तरकालीनत्वं संबन्धतया भासते। 'पाथसि पीते तृषा शाम्यति' इत्यादावऽतीतार्थककृत्समभिव्याहारात् कार्यकारणभावोऽपि संबन्धतया भासते इत्यादिकमूहनीयम्।

'गुणान्यत्वे सति सत्त्वात्' इत्यादौ 'सति' इत्यनन्तरम् 'सतः' इत्यध्याहार्यम्, अन्यथा लक्षणीयक्रियाऽभावेनोक्त-

---

गमन मिाति शाब्दबोधः। दुह्यमानपदोत्तरविशेषणसप्तमी तु साधुत्वार्थकत्वाद् निरर्थकैवेत्युक्तमेव। सप्तम्यर्थदोहनक्रियाया गमनादौ समानकालिकत्व-संबन्धेनान्वयो हि वर्तमानार्थककृत्समभिव्याहारस्थले एव भवति यथात्र 'गोषु दुह्यमानासु गतः' इत्यत्र–अत्र वर्तमानार्थकशानच्प्रत्ययस्य सत्त्वात्, 'दोग्धव्यासु गोषु गतः' इत्यादिभविष्यदर्थककृत्समभिव्याहारस्थले तु सततम्यर्थदोहनक्रियाया गमनादौ प्राक्कालिकत्वसंबन्धेनान्वयः–दोहनात् प्रागेव गतत्वात्, तथा च दोग्धव्यगोवृत्तिदोहनक्रियाप्राक्कालिकं गमनमिति शाब्दबोधः। 'गोषु दुग्धासु गतः' इत्याद्यऽतीतार्थककृत्समभिव्याहारस्थले तु सप्तम्यर्थदोहनक्रियाया गमनादावुत्तरकालिकत्वसंबन्धेनान्वयस्तथा च दुग्धगोवृत्तिदोहनक्रियोतरकालिकं गमनमिति शाब्दबोध इत्याशयेनाह–तत्रेति। प्रयोगान्तरमुदाहरति–पाथसीति, तृषाशमनरूपकार्यस्य जलपानं कारणमित्यर्थः। जलपानजन्यं तदुत्तरकालिकं च तृषाशमनमिति शाब्दबोधः।

प्रयोगान्तरमुदाहरति–गुणान्यत्वे इति। 'सतः' इत्यध्याहाराभावे

सूत्राविषयतया सप्तम्यनुपपत्तेः, तत्र चासुधातोरर्थ आधारता, गुणान्यत्वाद्याधारतायाश्च सत्ताधारतायां तद्वन्निष्ठत्वं संबन्धतया भासते इति चिन्तामणिकारोक्तसामानाधिकरण्यलाभनिर्वाहः। 'शयानेन चैत्रेण भुक्तम्' इत्यादौ शयनभोजनादिक्रिययोः समानकालीनत्वभानेऽपि तत्र लट्प्रत्ययेनैव समभिव्याहाराद् भोजनादिसमानकालीनत्वं शयनादिक्रियायां बोध्यतेऽतो न सप्तमी-अन्यतस्तदनभिधाने एव सप्तमीविधानात्।

।। इति सप्तम्यर्थविवेचनं समाप्तम् ।।

बाधकमाह=अन्यथेति, "यस्य च भावेन भावलक्षणम्" इति सूत्रेणैकपदार्थक्रियया क्रियान्तरस्य लक्षणे=व्यावर्तने सप्तमी विधीयते तत्र क्रियान्तरस्य व्यावर्त्यस्याभावे कस्य व्यावर्तनं स्यादिति व्यावर्त्यक्रियाबोधकस्य 'सतः' इति पदस्याध्याहारः कर्तव्य एव, अन्यथा सप्तम्येव न स्यादित्यर्थः। 'सति सतः' इत्यत्र प्रकृतिभूताऽसूधातोरर्थमाह–तत्रेति। गुणान्यत्वं सत्त्वं चैकस्मिन्नेव वर्तेते इति गुणान्यत्वाधारतायाः सत्त्वाधारतायां तद्वन्निष्ठत्वेन= गुणान्यत्वाधारतावन्निष्ठत्वेन संबन्धेन (सामानाधिकरण्येन) अन्वय इत्युभयोराधारतयोः सामानाधिकरण्यलाभ इत्यर्थः। सत्त्वात् (सत्ताश्रयत्वात्) इति पञ्चम्यन्तसमभिव्याहारहेतोः 'सतः' इति षष्ठ्यन्तं पक्षस्य बोधकम्, सतो नाम विद्यमानस्य सत्तारूपक्रियाविशिष्टस्येति यावत्। शयानेनेति। समभिव्याहारात्=स्वसमभिव्याहारात्, स्वं लट्। सप्तम्यभावे हेतुमाह–अन्यत इति। तदनभिधाने=समानकालिकत्वानभिधाने। अत्र भोजनक्रिया शयनक्रिया चैकस्मिन्नेव चैत्रेऽस्ति कालभेदबोधकं च नास्तीति लट्प्रत्ययेन समानकालिकत्वं बोधयितुं शक्यते 'गोषु दुह्यमानासु गतः' इत्यत्रापि यद्यपि लट्प्रत्ययोस्ति तथापि दोहनगमनक्रिययोरधिकरणभेदात् समानकालिकत्वं लटा न बोधयितुं शक्यते इति तत्र सप्तमी जातेत्यऽभिप्रायः प्रतिभाति। वस्तुतस्त्वत्र कर्तृतृतीयया सप्तम्या बाधो जातः, 'दुह्यमानासु' इत्यत्र तु कर्तृतृतीयायाः प्राप्तिर्नास्तीति –'गोषु दुह्यमानासु सतीषु गतः' इत्याकारकार्थस्य विवक्षितत्वात् "यस्य च भावेन" इत्यनेन सति सप्तमी जातेत्यर्थः।।

।। इति व्युत्पत्तिवादावादादर्शे सप्तमीकारकम् ।।

अथ संबोधनप्रथमा

'चैत्र त्वया भुज्यताम्' इत्यादौ "संबोधने च" इति प्रथमा संबोधनमेवाह। तच्च वक्तुरव्यवहितशब्दजन्यबोधाश्रयत्वेनेच्छा। प्रथमार्थतादृशेच्छाया विषयतासंबन्धेन प्रकृत्यर्थविशेषणतया भानम्।

अथ संबोध्यत्वज्ञानं विनापि 'त्वया भुज्यताम्' इत्यादिवाक्याधीनस्य चैत्रादेर्वाक्यार्थबोधस्य भोजनादिप्रवृत्तेश्च निर्वाहात् 'चैत्र' इत्यादिप्रथमान्तपदप्रयोगोऽनर्थक इति चेत्?,

---

क्रमप्राप्तं संबोधनप्रथमार्थनिरूपणमारभते—चैत्रेत्यादिना। संबोधनस्वरूपमाह—तच्चेति। तत्=संबोधनम्। अव्यवहितशब्दः=त्वयेति शब्दः। त्वयेति युष्मच्छब्दजन्यो बोधश्चैत्रसमवेतो भवत्वित्याकारकेच्छा वक्तुर्वर्तते एतादृशेच्छा विषयतासंबन्धेन चैत्रे वर्तते चैत्रस्य विषयत्वादित्याह—प्रथमार्थेति, तथा चात्र 'त्वयेति शब्दजन्यबोधाश्रयत्वप्रकारिका येच्छा तादृशेच्छाविषयीभूत-चैत्रकर्तृकभोजनव्यापारो भवतु' इति शाब्दबोधस्याकारः। अभिमुखीकरणेच्छा-विषयत्वं संबोधनप्रथमार्थ इति युक्तमुत्पश्यामि।

शङ्कते—अथेति। संबोध्यत्वज्ञानमिति—चैत्रादेः स्वस्मिन् संबोध्यत्वज्ञानं विनापीत्यर्थः। चैत्रादेरिति कर्तृत्वं षष्ठ्यर्थः। परिहरति—नेति, संबोधनकर्तुः (वक्तुः) संबोध्यतानुमापकं यदसाधारणं प्रेक्षणादिरूपमाभिमुख्यं तत्सत्त्वे तु तेनैव त्वयेत्यादियुष्मच्छब्दस्य चैत्रादौ शक्तिग्रहः संभवतीति संबोधनान्तं चैत्रेत्यादिपदमनर्थकमेव यद्यपि तथापि तादृशाभिमुख्याभावे तु सम्बोधान्तपदं विना चैत्रेत्यादियुष्मच्छब्दस्य चैत्रादौ शक्तिग्रहो न संभवतीति युष्मच्छब्द-शक्तिग्रहनिर्वाह एव तत्प्रयोजनम्=चैत्रेत्यादिसंबोधनान्तपदप्रयोगप्रयोजनम्—संबोध्यतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने एव युष्मच्छब्दशक्तिस्वीकारादित्यर्थः।

न—संबोध्यतानुमापकाऽसाधारणाभिमुख्यादिविरहे विशिष्ट चैत्रत्वाद्यवच्छिन्ने युष्मत्पदशक्तिग्रहनिर्वाहस्यैव तत्प्रयोजनत्वात्, चैत्रत्वाद्यवच्छिन्ने संबोध्यत्वग्रहं विना संबोध्यतावच्छेद-कत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नवाचकतत्पदस्य विशिष्य चैत्रत्वाद्यव-च्छिन्ने शक्तेर्निश्चेतुमशक्यत्वात्।

न चैवमपि यत्रानन्तरवाक्यं न युष्मच्छब्दघटितम् 'चैत्राऽत्र घटोस्ति' इत्यादौ तत्र संबोधनपदसार्थक्यं दुरुपपादमेवेति वाच्यम्, तत्रापि तत्तद्वाक्ये स्वीयवाक्यार्थबोधार्थोच्चरितत्व-रूपतात्पर्यनिश्चयार्थमेव तत्पदप्रयोगात्। तादृशतात्पर्यनिश्चयं विना श्रुतादपि तत्तद्वाक्याच्चैत्रादेः शाब्दबोधासंभवात्। चैत्रस्याऽश्वा-नयनादिबोधाय मैत्रस्य च लवणानयनादिबोधायोच्चरितात् 'सैन्धवमानय' इति वाक्याद् वैपरीत्येन चैत्रमैत्रयोस्तत्तद्वाक्यार्थ-बोधवारणाय तदीयतदर्थबोधे तदीयतद्बोधार्थोच्चरितत्वरूप-

---

उक्तार्थमेव विशदयति—चैत्रत्वाद्यवच्छिन्ने इति। तत्पदस्य=युष्मच्छब्दस्य।

पुनराशङ्कते—न चैवमपीति। युष्मच्छब्दशक्तिग्रहार्थमेव संबोधनपद-सार्थक्यस्योक्तत्वादत्र च युष्मच्छब्दस्यासत्त्वादिति शेषः। उत्तरमाह—तत्रापीति, तत्रापि=युष्मच्छब्दरहितेऽपि तद्वाक्ये='चैत्रात्र घटोस्ति' इति वाक्ये। अत्र स्वं वक्ता, स्वीयो यो घटानयनादिरूपो वाक्यार्थस्तद्बोधार्थं यदुच्चरितत्वं तादृशोच्चरितत्वरूपतात्पर्यस्य निश्चयश्चैत्रस्य भवत्वित्येतदर्थमेव तत्र चैत्रेत्यादिसंबोधनपदं प्रयुज्यते—अन्यथा 'अत्र घटोस्ति तमानय' इत्यादिवाक्य-जन्यार्थबोधः कस्यापि न भवेदित्यर्थः। चैत्रादेः स्वसमवेतबोधोत्पत्यर्थोच्चरितत्व-रूपतात्पर्यनिश्चयाभावेऽनिष्टापत्तिमाह—तादृशतात्पर्येति। मा भवतु तात्पर्यनिश्चय इत्याशङ्क्य वाक्यार्थबोधं प्रति तात्पर्यनिश्चयस्यावश्यकतामाह—चैत्रस्येत्यादिना। अत्र वैपरीत्येन नाम चैत्रस्य लवणानयनबोधस्य मैत्रस्य चाश्वानयनबोधस्य वारणायेत्यर्थः। तदीयतदर्थबोधे=श्रोतुरुक्तवाक्यार्थबोधं प्रतीत्यर्थः। तदीयतद्बोधार्थम्=श्रोतुरुक्तवाक्यार्थबोधार्थमुच्चरितत्वरूपतात्पर्यनिश्चयस्य हेतुताऽवश्यमस्त्येवेति तात्पर्यनिश्चयस्य वाक्यार्थबोधं प्रति हेतुत्वे सिद्धे

तात्पर्यनिश्चयस्य हेतुताया आवश्यकत्वात्।

"संख्यातिरिक्तसुबर्थः प्रकृत्यर्थविशेष्यतयैव भासते" इनि नियमे संख्याभेदवत् संबोधनभेदोऽपि निवेशनीयः अतः संबोधनस्य प्रकृत्यर्थविशेषणतया भानेऽपि न क्षतिः। संबोधनस्य (अपि) प्रकृत्यर्थविशेष्यतयैव वा भानमुपेयम्। वस्तुतो नामार्थस्य प्रत्ययार्थमन्तरा कृत्वैव क्रियान्वय इत्यनुरोधात् सुबर्थकर्मत्वादेः प्रकृत्यर्थविशेष्यतयैव भानमुपेयते न तूक्तनियमानुरोधेन– उक्तनियमे मानाभावात्। संबोधनविभक्त्यन्तप्रकृत्यर्थस्यान्यत्र

'चैत्रात्र घटोस्ति' इत्यादिवाक्येऽपि युष्मच्छब्दरहिते एतद्वाक्यार्थबोधाय तात्पर्यनिश्चयार्थं चैत्रेति संबोधनपदस्यावश्यकतास्त्येवेत्यर्थः।

ननु "प्रथमार्थतादृशेच्छाया विषयतासंबन्धेन प्रकृत्यर्थविशेषणतया भानम्" इत्यादिना संबोधनरूपप्रथमार्थस्य प्रकृत्यर्थविशेषणतया भानं यदुक्तं तन्न संभवति–संख्यातिरिक्तसुबर्थस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यतयैव भानस्वीकारादित्या- शङ्क्याह–संख्यातिरिक्तेति, तथा च संख्यासंबोधनाभ्यामतिरिक्त एव सुबर्थः प्रकृत्यर्थविशेष्यतया भासते इति नियमो जात इति संबोधनस्य प्रकृत्यर्थविशेषणतयापि भाने क्षतिः=नियमविरोधो नास्तीत्यर्थः। पक्षान्तरमाह–संबोधनस्येति। स्वमतमाह–वस्तुत इति, संख्यातिरिक्तसुबर्थस्य कर्मत्वादेः प्रकृत्यर्थविशेष्यतयैव भानं भवतीत्यत्र "नामार्थस्य प्रत्ययार्थमन्तरा कृत्वैव क्रियायामन्वयः" इत्ययमेव नियमो बीजमस्ति न तूक्तनियमः="संख्यातिरिक्तसुबर्थः प्रकृत्यर्थविशेष्यतयैव भासते" इति नियमः स्वातन्त्र्येण बीजमस्ति–अस्मिन्नियमे मानाभावात्, "नामार्थस्य प्रत्ययार्थमन्तरा कृत्वैव क्रियान्वयः" इति नियमे स्वीकृते तु सुबर्थकर्मत्वादेः क्रियायामन्वयः कर्मत्वादौ च प्रकृत्यर्थस्यान्वय इत्यर्थादेव सुबर्थकर्मत्वादेः प्रकृत्यर्थविशेष्यत्वं प्राप्तमित्यर्थः। संबोधनस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यतया भाने "एकत्र विशेषणतयान्वितस्य नाऽन्यत्र विशेषणत्वम्" इति व्युत्पत्तिविरोधमप्याह–संबोधनविभक्त्यन्तेति, प्रकृत्यर्थस्य चैत्रादेः संबोधने विशेषणत्वे एव संबोधनस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यत्वं स्यात् तच्च न संभवति–प्रकृत्यर्थस्य चैत्रादेरन्यत्र=भोजनव्यापारादौ कर्तृत्वादिद्वारा

विशेषणतयाऽन्वयात् संबोधनस्य विशेष्यतया भानं निर्युक्तिकमिति कृतं विस्तरेण।

।। इति संबोधनप्रथमार्थविवेचनं समाप्तम् ।।

विशेषणत्वेनान्वयो भवतीति तस्य चैत्रस्य संबोधने विशेषणतयाऽन्वयो नैव संभवतीति न संबोधनस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यत्वं किं तु प्रकृत्यर्थविशेषणत्व-मेवेत्यर्थः।

टीकाव्युत्पत्तिवादस्य ह्याऽऽदर्शेतिसमाह्वया।
कारकान्ता गता पूर्तिं सुदर्शनविनिर्मिता।।

।। इति संबोधनप्रथमा ।।

अथ स्त्रीप्रत्ययाः

प्रातिपदिकप्रकृतिकाः "स्त्रियाम्" इत्ययेन विहिताष्टाबादयः क्वचित् स्त्रीत्वं प्रकृत्यर्थविशेषणतया बोधयन्ति– 'अजाऽश्वा शूद्रा श्यामा चपला ब्राह्मणी गौरी सुकेशी गर्भिणी' इत्यादौ। स्त्रीत्वं च योनिमत्त्वम्। न च स्त्रीपरपदात् साधुत्वार्थष्टाबादिप्रत्ययो न तु स्त्रीत्वं तस्यार्थः, क्वचित् स्त्रीत्वबोधश्च स्त्रीप्रत्ययप्रकृतितात्पर्यविषयत्वरूपलिङ्गज एवेति

क्रमप्राप्तं स्त्रीप्रत्ययार्थनिरूपणमारभते–प्रातिपदिकेत्यादिना। क्वचिदिति–'अजा' इत्यादावेव स्त्रीप्रत्यया योनिमत्त्वरूपं स्त्रीत्वं बोधयन्ति न तु 'खट्वा' इत्यादौ तत्र योनिमत्त्वरूपस्त्रीत्वस्यैव बाधेन तद्बोधनासंभवादिति 'खट्वा' इत्यादौ साधुत्वार्थमेव टाबादयो भवन्तीत्यर्थः। उदाहरति–अजेति। स्त्रीत्वस्वरूपमाह–स्त्रीत्वमिति। योनिमत्त्वम्=भगवत्त्वम्। प्रत्ययानां द्योतकत्ववादी शङ्कते–न चेति, स्त्रीपरपदात्=स्त्रीवाचकादजादिपदात्। तस्य=स्त्रीप्रत्ययस्य। क्वचित्='अजा' इत्यादौ स्त्रीत्वबोधो हि स्त्रीप्रत्ययप्रकृतिभूतपदस्य यत् स्त्रीत्वबोधानुकूलं तात्पर्यं तादृशतात्पर्यविषयत्वरूपाल्लिङ्गात्=हेतोरेव भवति तस्याजादौ सत्त्वात् न तु स्त्रीप्रत्ययेनेत्यर्थः। अत्र च पूर्वपक्षे "क्वचित्" इति पदमसंगतत्वात् प्रक्षिप्तमेवेति प्रतिभाति परिहारमाह–खट्वादाविति, योनिमत्त्वरूपस्त्रीत्वरहितपदार्थेपि खट्वादौ स्त्रीप्रत्ययप्रकृतिभूतखट्वादिपदतात्पर्यविषयत्वरूपो हेतुरस्त्येव न चास्ति तत्र खट्वादौ स्त्रीत्वमिति हेतोर्व्यभिचारित्वं प्राप्तं व्यभिचारिणश्च नैव साधकत्वं भवतीत्यर्थः। ननु प्राणित्वसमानाधिरकणं यत् स्त्रीप्रत्ययप्रकृतिभूतपदतात्पर्यविषयत्वं तत् स्त्रीत्वानुमापकं लिङ्गमिति वक्ष्यामः खट्वादौ च प्राणित्वस्याभावात् प्राणित्वसमानाधिकरणं स्त्रीप्रत्ययप्रकृतितात्पर्यविषयत्वं

वाच्यम्, खट्वादौ व्यभिचारेण तादृशहेतोः स्त्रीत्वासाधकत्वात्। प्राणित्वेन विशेषणेऽपि देवतादौ व्यभिचारात्। वस्तुतस्तु 'अजवत्यप्यऽजा नास्ति' इत्यादिप्रयोगात् स्त्रीत्वस्य नञर्थान्वयितावच्छेदकतया भानमावश्यकम्, अन्यथा पुंसाधारणजातिविशेषाद्यवच्छिन्नाभावस्य बाधेन तादृशप्रयोगस्य प्रामाण्यानुपपत्तेः।

न च प्रातिपदिकार्थ एव स्त्रीत्वं तस्य च तदर्थे एव जात्यादिमति विशेषणत्वेनान्वयः स्त्रीप्रत्ययास्तु द्योतका एव अत एव–

स्वार्थो द्रव्यं च लिङ्गं च संख्या कर्मादिरेव च।
अमी पञ्चैव नामार्थास्त्रयः केषाञ्चिदग्रिमाः॥

इति शाब्दिकानां कारिकापि संगच्छते, तत्र–स्वार्थः=

नास्तीति न व्यभिचारित्वमित्याशङ्क्याह–प्राणित्वेनेति, एवमपीन्द्रादिदेवतायां प्राणित्वसत्त्वात्प्राणित्वसमानाधिकरणं स्त्रीप्रत्ययप्रकृतिभूतदेवतापदतात्पर्यविषयत्वं लिङ्गं त्वस्ति नास्ति चानुमेयं स्त्रीत्वम्–इन्द्रादिदेवतानां पुंस्त्वविशिष्टत्वाद् देवतापदस्य पुंस्त्वविशिष्टव्यक्तिवाचकत्वाच्च देवतादौ व्यभिचारित्वं प्राप्तमित्यर्थः। स्त्रीप्रत्ययस्य स्त्रीत्ववाचकत्वे युक्त्यन्तरमाह–वस्तुतस्त्विति। नञर्थेति–'अजा नास्ति' इत्यत्र स्त्रीत्वविशिष्टाजात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य प्रतीयमानस्य प्रतियोगित्वसंबन्धेनाजायामन्वयेन स्त्रीत्वमप्यन्वयितावच्छेदकतया भासते तद्भानं च स्त्रीप्रत्ययादेव वक्तव्यमिति स्त्रीप्रत्ययानां स्त्रीत्ववाचकत्वं प्राप्तमेवेत्यर्थः। स्त्रीत्वभानाभावे बोधकमाह–अन्यथेति, अजवति देशेऽजत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य बाधितत्वेन तद्बोधने 'अजा नास्ति' इति वाक्यस्य प्रामाण्यं न स्यादेव, अस्ति च प्रामाण्यमित्युक्तस्थले स्त्रीत्वभानमावश्यकमित्यर्थः।

वैयाकरणमतेनाशङ्कते–न चेति। तस्य=स्त्रीत्वस्य। तदर्थे=प्रातिपदिकार्थे। अत एव=स्त्रीत्वस्य प्रातिपदिकार्थत्वादेव। कर्मादि=कर्मत्वादिकमपि

जात्यादिरूपो गवादिपदमुख्यार्थः, द्रव्यम्=गवादिरूपस्तद्धर्मी तन्मते औपचारिको गवादिपदार्थः, लिङ्गस्य प्रातिपदिकार्थत्वमावश्यकमेव–'नात्र ब्राह्मणोऽपि तु ब्राह्मणी' इत्यादौ पुंस्त्वबोधकपदान्तराभावेन तद्बोधानुपपत्तेः। ब्राह्मणादिपदाच्च जात्यादेर्द्रव्यस्य च भानं नियतमेव लिङ्गभानं तात्पर्ययोग्यताधीनं क्वाचित्कम्–'ब्राह्मणी' इत्यादौ पुंस्त्वाद्यबोधादिति वाच्यम्, उक्तयुक्त्या पुंस्त्वस्य प्रातिपदिकार्थत्वेऽप्यनन्तानां प्रातिपदिकपदानां स्त्रीत्वार्थकत्वे गौरवात् लाघवेनाल्पीयसां स्त्रीप्रत्ययानां तदर्थकत्वकल्पनौचित्यात्, अत एव स्त्रीत्वसंग्रहाय "प्रातिपदिकार्थ" इत्यादिसूत्रे लिङ्गग्रहणम्, अन्यथा प्रातिपदिकार्थे एव तदन्तर्भावेन पृथक् तदुपादानानुपपत्तेः।

प्रातिपदिकार्थ एव द्वितीयादिविभक्तीनामपि द्योतकत्वस्वीकारात्। केषाञ्चित्=केषाञ्चिन्मते। अग्रिमाः=स्वार्थद्रव्यलिङ्गानि। उक्तकारिकां व्याचष्टे–तत्रेत्यादिना। जात्यादिरूपः=गोत्वादिरूपः। तद्धर्मी=गोत्वाद्याश्रयभूता व्यक्तिः। तन्मते=वैयाकरणमते। मीमांसकमतवदिति शेषः। लिङ्गस्य प्रातिपदिकार्थत्वमाह–लिङ्गस्येति। तद्बोधानुपपत्तेः=लिङ्गबोधानुपपत्तेर्लिङ्गमपि प्रातिपदिकार्थो भवत्येवेत्यर्थः। स्वार्थद्रव्यलिङ्गानां भानस्य विशेषमाह–ब्राह्मणादिपदादिति। लिङ्गभानम्=लिङ्गविशेषभानम्। 'ब्राह्मणः' इत्यत्र तात्पर्ययोग्यताभ्यां पुंस्त्वभानं भवति 'ब्राह्मणी' इत्यत्र च स्त्रीत्वभानमित्यर्थः। उक्ते हेतुमाह–ब्राह्मणीति। परिहरति–उक्तयुक्त्येति, उक्तयुक्त्या="नात्र ब्राह्मणः" इत्यादियुक्त्या। तदर्थकत्वं=स्त्रीत्वार्थकत्वं। पुंप्रत्ययास्तु न सन्ति येषां पुंस्त्वबोधकत्वं स्यादिति पुंस्त्वं प्रातिपदिकार्थः एव स्त्रीप्रत्ययास्तु पृथक् सन्तीति तेषामेव स्त्रीत्वबोधकत्वं युक्तमुक्तलाघवादिति भावः। स्त्रीप्रत्ययानां स्त्रीत्वबोधकत्वे मानमाह–अत एवेति। अत एव=स्त्रीप्रत्ययानां स्त्रीत्वबोधकत्वादेव। विपक्षे बाधकमाह–अन्यथेति, यदि स्त्रीत्वं प्रातिपदिकार्थ एव स्यात्तदा प्रातिपदिकार्थग्रहणेनैव स्त्रीत्वस्य प्राप्तत्वात् लिङ्गग्रहणमनर्थकं स्यादित्यर्थः। तदन्तर्भावेन=तस्य स्त्रीत्वस्यान्तर्भावेन।

क्वचित् स्त्रीप्रत्ययः स्त्रीत्वं भार्यात्वेन प्रकृत्यर्थविशेष्यतया बोधयति 'आचार्याणी' 'मनावी' 'शूद्री' इत्यादौ। भार्यात्वं संबन्धविशेषः, तत्रैव च निरूपकत्वेन प्रकृत्यर्थान्वयः। खट्वाऽटवीदेवतादिपदे च स्त्रीप्रत्यया नार्थबोधकाः—तत्र प्रकृत्यर्थे योनिमत्त्वरूपस्त्रीत्वस्याऽयोग्यतयाऽनन्वयात्। न च "शब्दगतं स्त्रीत्वादिरूपधर्मान्तरमेव तत्र परम्परासंबन्धेनाऽर्थगततया भासते" इतिश्रीपतिदत्तोक्तं युक्तम्—तद्भाने मानाभावात्। "यूस्त्र्याख्यौ" इत्यत्र स्त्र्याख्यपदं स्त्रीलिङ्गशब्दपरं न तु स्त्रीत्वविशिष्टार्थकशब्दपरं तेनाऽटव्यादिशब्दानां स्त्रीत्वविशिष्टाऽबोधकत्वेपि न नदीसंज्ञानुपपत्तिः, अत एव

विशेषान्तरमाह—क्वचिदिति। क्वचित्="पुंयोगादाख्यायाम्" इत्यादिसूत्रविहितप्रत्ययस्थले। "स्त्रीत्वम्" इत्यत्र "स्त्रियम्" इति पाठस्तु न युक्तम् स्त्रीप्रयत्ययानां स्त्रीत्वबोधकत्वस्यैवोक्तत्वात्। भार्यात्वेन विशेषरूपेण न तु स्त्रीत्वेन सामान्यरूपेणेति भावः। भार्यात्वमाह—भार्यात्वमिति। तत्र=भार्यात्वे प्रकृत्यर्थस्य=आचार्यादेर्निरूपकत्वेन रूपेणान्वयः प्रकृत्यर्थाचार्यादेरेव तत्र भार्यात्वनिरूपकत्वात्, निरूपितत्वं च तत्र संबन्धः आचार्याणीत्यस्य आचार्यभार्या आचार्यनिरूपिताभार्यात्ववती वेत्यर्थः। विशेषान्तरमाह—खट्वेति। अर्थबोधकाः=स्त्रीत्वबोधकाः। प्रकृत्यर्थे=खट्वादिपदार्थे। शङ्कते—न चेति। धर्मान्तरम्=योनिमत्त्वाद्भिन्नम्। तत्र=खट्वादौ। परम्परासंबन्धेन= स्वाश्रयशब्दवाच्यत्वसंबन्धेन, स्वं स्त्रीत्वरूपधर्मान्तरं तदाश्रयो यः खट्वादिशब्दस्तद्वाच्यत्वं खट्वादिपदार्थेऽस्त्येवेति तेन संबेन्धेनेत्यर्थः। अर्थगततया=खट्वादिपदार्थे। परिहरति—तद्भाने इति। तद्भाने=शब्दगतधर्मस्य तद्वाच्यार्थगततया भाने। विषयान्तरमाह—यूस्त्र्याख्याविति। फलमाह—तेनेति। अत एव="यूस्त्र्याख्यौ नदी" इति सूत्रे स्त्र्याख्यपदस्य स्त्रीलिङ्गशब्दपरत्वादेव श्रीभूप्रभृतिशब्दानां स्त्रीलिङ्गत्वान्नदीसंज्ञा प्राप्ता तस्याः "नेयङुवङ्स्थानौ" इत्यनेन निषेधः क्रियते, यदि स्त्र्याख्यपदं स्त्रीत्वविशिष्टार्थकशब्दपरं स्यात्तदा श्र्यादिशब्दानां स्त्रीत्वविशिष्टार्थकत्वाभावेन नदीसंज्ञाप्राप्तेरभावान्नदीसंज्ञा-निषेधोऽसंगत एव स्यादित्यर्थः। ननु यदि स्त्र्याख्यपदं स्त्रीलिङ्गशब्दपरमेव

श्रीभूतप्रभृतीनां स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावेन स्त्रीत्वविशिष्टाबोधकत्वेऽपि नदीसंज्ञाप्रसक्त्या "नेयङुवङ्स्थानौ" इति निषेधसंगतिः। न चैवम् 'सेनान्ये स्त्रियै' इत्यादावपि नदीसंज्ञा स्यात् सेनान्यादिशब्दस्य तत्र विशेष्यनिघ्नतया स्त्रीलिङ्गत्वादिति वाच्यम्, प्रयोगानुसारेण विशेष्यसमभिव्याहारानधीनायाः स्त्रीलिङ्गताया विवक्षणीयत्वादिति संक्षेपः।

।। इति स्त्रीप्रत्ययविवेचनं समाप्तम् ।।

तदा 'सेनान्ये स्त्रियै' इत्यत्र सेनानीशब्दस्यापि नदीसंज्ञा स्यात्तया च नदीकार्यं स्यादित्याशङ्क्याह—न चेति। परिहारमाह—प्रयोगेति, तेषां स्त्रीलिङ्गशब्दानां नदीसंज्ञा भवति येषां विशेष्यसमभिव्याहारं विनापि स्त्रीलिङ्गत्वं भवति यथा गौर्यादिशब्दानां सेनानीशब्दस्य त्वत्र स्त्रीशब्दसमभिव्याहारादेव स्त्रीलिङ्गत्वमस्ति न तु स्वातन्त्र्येणेति न सेनानीशब्दस्य नदीसंज्ञाप्राप्तिसंभवो येन नदीकार्येणाऽऽडागमेन 'सेनान्यै' इति प्रयोगः स्यादित्यर्थः।।

।। इति व्युत्पत्तिवादादर्शे स्त्रीप्रत्ययाः ।।

अथ तद्धितप्रत्ययाः

तद्धितप्रत्यया अपि नामप्रकृतिकाः क्वचित् प्रकृत्यर्थेन स्वार्थैकदेशस्य क्वचिच्च तेन स्वार्थस्यान्वयबोधं जनयन्ति। तत्र 'गार्गिः' इत्यत्रापत्यार्थविहिततद्धितार्थस्याऽपत्यस्यैकदेशे जन्यत्वे निरूपकतया प्रकृत्यर्थगर्गाद्यन्वयः। 'गार्ग्यः' इत्यादौ तद्धितार्थगोत्रापत्यैकदेशपुत्रत्वघटकजन्यत्वे तथा तदन्वयः। 'गार्ग्यायणः' इत्यादौ तद्धितार्थस्य युवापत्यस्यैकदेशे जन्यत्वे गार्ग्यस्य "जीवति तु वंश्ये युवा" इति परिभाषितयुवार्थ-घटकजीवने च गर्गादेरन्वयस्तेन 'गर्गादिजीवनकालीनो गर्गगोत्रापत्यस्यापत्यमयम्' इति बोधः।

'माञ्जिष्ठं वासः' इत्यत्र "तेन रक्तम्" इत्यर्थे तद्धितो

क्रमप्राप्तं तद्धितप्रत्ययार्थनिरूपणमारभते—तद्धितेत्यादिना। अपीति—यथा स्त्रीप्रत्यया नामप्रकृतिकास्तथा तद्धितप्रत्यया अपि नामप्रकृतिका इत्यर्थः। तेन=प्रकृत्यर्थेन सह। उक्तान्वयबोधमुदाहरति—तत्रेति। तज्जन्यत्वमेव तदपत्यत्वमस्तीति जन्यत्वमपत्यैकदेश एव तच्च जन्यत्वमत्र गर्गनिरूपितमेवेति तत्र निरूपकत्वेन रूपेण गर्गस्यान्वयः, गर्गनिरूपितजन्यताश्रयो गार्गिरिति शाब्दबोधः। गार्ग्य इति गर्गस्य पौत्रपरस्तत्र तद्धितप्रत्ययार्थभूतं यद् गोत्रापत्यम् (पौत्रः) तदेकदेशभूतं यत् पुत्रत्वं तद्घटकजन्यत्वे तथा=निरूपकतया तदन्वयः=गर्गान्वयस्तथा च गर्गनिरूपितजन्यताश्रयपुत्रापत्यमिति शाब्दबोधः। गर्गप्रपौत्रो गार्ग्यायणस्तत्र गर्गपौत्रभूतगार्ग्यनिरूपितजन्यता वर्तते, जीवनं च तत्र गर्गस्यापेक्षितमिति जीवने गर्गान्वय इत्यर्थः।

प्रत्ययान्तरमुदाहरति—माञ्जिष्ठमित्यादिना। तेन रक्तत्वपदार्थमाह—तत्संबन्धेति, तत्संबन्धाधीनः=मञ्जिष्ठासंबन्धाधीनो यस्तदीयरूपारूपः=मञ्जिष्ठा-

विहितः, तत्संबन्धाधीनतदीयरूपारोपविषयत्वं तेन रक्तत्वम्। शङ्खः पीतः इत्यारोपमादाय। 'शङ्खादेरारोप्यपीतिमाद्याश्रयहरितालादिरक्तत्वस्य वारणायाऽधीनान्तमारोपे विशेषणम्। पटादेश्चक्षुरादिना रक्तत्वस्य वारणाय तदीयत्वं रूपविशेषणम्। अत्र च रागकरणस्य मञ्जिष्ठादेः प्रकृत्यर्थस्य तद्धितार्थैकदेशसंबन्धे प्रतियोगितया रूपे चाश्रयतयाऽन्वयः।

'शूल्यम्' 'उख्यम्' इत्यादौ तद्धितार्थसंस्कृतैकदेशे

रागारोपस्तद्विषयत्वमित्यर्थः। मञ्जिष्ठया रक्ते वस्त्रे मञ्जिष्ठासंबन्धोपि वर्तते वस्त्रोपरिस्थितमञ्जिष्ठावयवानामेव रूपस्य वस्त्रगततया भानं भवतीति मञ्जिष्ठारूपारोपविषयत्वमपि वर्तते इत्यर्थः। 'पीतः शङ्खः' इत्यत्र यद्यपि शङ्खे पीतरूपारोपोऽस्त्येव तच्च पीतरूपं हरिताले वास्तवमप्यस्त्येव तथापि स पीतरूपारोपो हरितालसंबन्धप्रयुक्तो नास्तीति तद्वारणाय "तत्संबन्धाधीन" इत्युक्तम्, अन्यथा 'हारितालः शङ्खः' इत्यपि स्यादित्यर्थः। चक्षुषि विकारे सत्यपि वस्त्रस्य रक्तत्वं प्रतीयते तद्वारणाय तदीयत्वं रूपविशेषणमुक्तमित्याह—पटादेरिति, तत्र पटे प्रतीयमानं रूपं चाक्षुषं न भवतीति न 'चाक्षुषं वासः' इति प्रयोगापत्तिरित्यर्थः। किं वा तदीयेति विशेषणं त्यक्त्वा "तत्संबन्धाधीनरूपारोपविषयत्वं तेन रक्तत्वम्" इत्युक्ते पटादौ यः खलु रूपारोपः स चक्षुस्संबन्धाधीन एव भवतीति चक्षुस्संबन्धाधीनरूपारोपविषयत्वं पटे प्राप्तं तदेव च तेन रक्तत्वमिति पटादेश्चक्षुरादिनापि रक्तत्वं प्राप्नुयात् तेन च 'चाक्षुषं वासः' इति प्रयोगः स्याद् न चैतदिष्टमिति तदीयत्वं रूपविशेषणं दत्तं तथा चारोप्यमाणं रूपं न चक्षुषः किं तु मञ्जिष्ठादेरेवेति न पटादेश्चक्षुरादिना रक्तत्वापत्तिरित्यर्थः। 'माञ्जिष्ठम्' इत्यत्र तद्धितप्रत्ययार्थस्तेन रक्तत्वं तच्च तत्संबन्धाधीनतदीयरूपारोपविषयत्वं तदेकदेशभूते=तद्घटके संबन्धपदार्थे प्रकृत्यर्थमञ्जिष्ठायाः प्रतियोगितयाऽन्वयस्तद्घटकरूपे चाश्रयतयान्वय इत्याह—अत्रेति। तथा च 'मञ्जिष्ठाप्रतियोगिकसंबन्धाधीनो यो मञ्जिष्ठाश्रितरूपस्यारोपस्तद्विषयः पटः' इति शाब्दबोधः।

प्रत्ययान्तरमुदाहरति—शूल्यमिति। शूले संस्कृतं शूल्यमित्यर्थः। शूलाधिकरणकसंस्कारवदिति बोधः।

पाकादिरूपसंस्कारे शूलोखादेः प्रकृत्यर्थस्याधिकरणत्वेनान्वयः।

"पौषी रात्रिः" इत्यादौ नक्षत्रयुक्तकालार्थे तद्धितः, कालस्य नक्षत्रयुक्तत्वं च तन्नक्षत्रशशिभोगाश्रयत्वं तदेकदेशे शशिभोगे कर्मतया तन्नक्षत्रान्वयः।

'पौषो मासः' 'पौषो वर्षः' इत्यादौ "साऽस्मिन्" इत्यनेन विहितस्य तद्धितस्य पौर्णमासी घटितत्वावच्छिन्नोऽर्थः, पौर्णमास्यां प्रकृत्यर्थपौष्यादेरभेदेनान्वयः। पौषादिपदं च न केवलं यौगिकम्–'पौषः पक्षः' इत्यादिव्यवहारविरहात्, अतो रूढमपि, अत एव सूत्रे संज्ञाग्रहणम्। रूढिनिरूपकतावच्छेदकं च मासनिष्ठशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्ततिथिसमुदायत्वं न तु

प्रत्ययान्तरमुदाहरति–पौषीति, "नक्षत्रेण युक्तः कालः" इति सूत्रविहितोऽण्प्रत्ययः। सूत्रोक्तं कालस्य नक्षत्रयुक्तत्वं निर्वक्ति–कालस्येति, नक्षत्राणि हि राश्यवान्तरस्थानानि तथा च यदा पुष्यनक्षत्रे शशी भवति तदा पुष्यनक्षत्रमित्युच्यते तथा च तन्नक्षत्रकर्मकः शशिकर्तृको यो भोगस्तदाश्रयत्वं कालेप्यस्त्येव कालस्य सकलाश्रयत्वादिति तदेव कालस्य तन्नक्षत्रयुक्तत्वं तदेकदेशभूतभोगकर्मत्वं तन्नक्षत्रे एवेत्यर्थः। पुष्पयुक्ता हि रात्रिः पौषीत्युच्यते।

प्रयोगान्तरमुदाहरति–पौष इति, पुष्येण युक्ता पौर्णमासी पौषी सा यस्मिन् मासे वर्षे वा स मासो वर्षो वा पौष इत्युच्यते। पौर्णमासीघटितत्वावच्छिन्नः=पौर्णमासीघटितः। अभेदान्वय इति–पौषी चासौ पौर्णमासीत्यभेदान्वयः। तथा च पौष इत्यस्य पुष्यनक्षत्रयुक्तपौर्णमासीघटित इत्यर्थः। अत्र पौषादिपदं योगरूढमेवेत्याह–पौषादीति। अत एव=पौषादिपदस्य योगरूढत्वादेव। रूढं या योगरूढं वा पदं संज्ञेत्युच्यते न तु यौगिकमपीत्यर्थः "सास्मिन्" इति सूत्रे तु संज्ञाग्रहणं नास्ति किं तु "संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम्" इति सूत्रात् संज्ञापदमनुवर्त्यते। ननु मासपरपौषपदस्य कुत्र रूढिरस्तीति जिज्ञासायामाह–रूढिनिरूपकतेति, व्यवच्छेद्यमाह–न त्विति, यद्यपि कृष्णचतुर्थ्यादितिथिमारभ्य तदग्रिमकृष्णतृतीयादितिथिपर्यन्तं त्रिंशत्तिथिषु

त्रिंशत्तिथिरूपमासत्वमात्रम्– 'यत्किंचित्तिथ्यवधिकत्रिंशत्तिथिसमुदाये मासव्यवहारेऽपि चान्द्रसौरपौषादिबहिर्भूतपौष्यादिघटितत्रिंशत्तिथ्यन्तर्गततिथिषु पौषादिव्यवहारविरहात्।

अथैवमपि सौरे पौषादिव्यवहारस्य निर्विवादतया धनुःस्थरविविशिष्टत्वमेव न कथं पौषादिपदशक्यतावच्छेदकमुपेयते इति चेत्?, न–सौरे पौषादौ पौष्यादिपूर्णिमाया अलाभे योगरूढिलभ्यपौषपदार्थविलोपापत्तेः। न च तत्र रूढिमात्रमवलम्ब्यैव पौषादिव्यवहारः सौरपौषादौ मुख्य इति

मासत्वव्यवहारो भवति तथापि चान्द्रसौरमासत्वव्यवहारस्तु नैव भवति चान्द्रमासव्यवहारस्य प्रतिपदमारभ्यैव प्रवृत्तत्वात् सौरमासव्यवहारस्य च संक्रान्तिमारभ्यैव प्रवृत्तत्वादिति चान्द्रसौरमासभूतपौषादिबहिर्भूतासु पौष्यादि=पुष्ययुक्तपूर्णिमाघटितत्रिंशत्तिथ्यन्तर्गततिथिषु पौषादिव्यवहाराभावात् पौषादिपदरूढिनिरूपकतावच्छेदकं भासनिष्ठशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्ततिथिसमुदायत्वमेव न तु त्रिंशत्तिथिरूपमासत्वमात्रमित्यर्थः। अत्र "तिथ्यन्तर्गत" इति पाठस्त्वधिक एव प्रतिभाति।

ननु सौरमासेऽपि पौषव्यवहारो भवत्येव तादृशसौरे पौषमासे कालिकसंबन्धेन धनुस्स्थरविविशिष्टत्वस्य सत्त्वाद् धनुस्स्थरविविशिष्टत्वमेव पौषपदशक्यतावच्छेदकमस्तु न तूक्तं मासनिष्ठशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्ततिथिसमुदायत्वमित्याशङ्कते–अथैवमिति। परिहरति–नेति, धनुस्स्थरविविशिष्टत्वस्य पौषपदशक्यतावच्छेदकत्वे यदा सौरे पौषमासे पुष्ययुक्ता पूर्णिमा स्यात्तदैव तत्र पौषव्यवहारः स्यान्न तु पुष्ययुक्तपूर्णिमाया अलाभेऽपि, यस्मिंश्च मासे पुष्ययुक्ता पूर्णिमा तस्मिन् धनुस्स्थरविविशिष्टत्वस्याभावादिति पौषपदार्थस्याऽभाव एव प्रसज्येत, योगरूढिपक्षे तु मासनिष्ठशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्ततिथिसमुदायत्वस्य पौषपदशक्यतावच्छेदकत्वेन पौषपदार्थविलोपापत्तिर्नास्तीत्यर्थः। पुनराशङ्कते–न चेति, तत्र=पौष्यादिपूर्णिमाया अलाभस्थले। रूढीति–पौषपदनिष्ठरूढिमात्रमवलम्ब्येत्यर्थः। परिहारहेतुमाह–तथा सतीति, "सास्मिन्" इति सूत्रेण योगार्थव्युत्पादनस्य=यस्मिन् मासे पुष्ययुक्ता पूर्णिमा स मासः पौष इति योगार्थव्युत्पादनस्य रूढिमात्रपक्षे वैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः।

वाच्यम्, तथा सति योगार्थव्युत्पादनवैयर्थ्यात्।

अथ विलुप्यतां वर्षविशेषे पौषादिपदमुख्यार्थः (व्यवहारः) का क्षतिः? तत्र लक्षणया सौरमासे पौष-व्यवहारस्योपगन्तव्यत्वात् स्थलपद्मादौ पङ्कजव्यवहारवदिति चेत्? तर्हि तत्र पौषादिपदमुख्यार्थमासनिमित्तकाऽऽब्दिक-श्राद्धादिविलोपप्रसङ्गः।

यथाश्रुतशूलपाणिग्रन्थानुसारिणस्तु—धनुरादिस्थरव्यारब्ध-

ननु वर्षविशेषे=कस्मिंश्चिद्वर्षे नाम यस्मिन् वर्षे सौरपौषमासे (धनुस्स्थरविविशिष्टकाले) पुष्ययुक्तपूर्णिमा नोपलभ्येत तादृशवर्षे=तादृशवर्ष-घटकसौरपौषमासे विलुप्यतां पौषादिपदमुख्यार्थः=पुष्ययुक्तपूर्णिमा-घटितत्वलक्षणपौषादिपदमुख्यव्यवहार एतावतापि क्षतिर्नास्ति—तत्र=एतादृशोक्तवर्षे नाम पुष्ययुक्तपूर्णिमारहितवर्षघटके पुष्पयुक्तपूर्णिमारहितसौरपौषमासे लक्षणया पौषव्यवहारो भविष्यति—एतादृशमासस्य पुष्ययुक्तपूर्णिमाघटितमाससदृशत्वात्, यथा स्थलपद्मादौ पङ्कजनिकर्तृत्वाभावेऽपि लक्षणया सादृश्यात् पङ्कजपदप्रयोगो भवति तथा, उक्तं सूत्रे योगार्थव्युत्पादनं च न व्यर्थम्—यस्मिन् वर्षे सौरपौषमासे पुष्ययुक्ता पूर्णिमा स्यात् तत्र मुख्यपौषपदव्यवहारलाभेन उक्तयोगार्थव्युत्पादनस्य सार्थक्यादित्याशङ्कते—अथेति। उत्तरमाह—तर्हीति, एवं हि तत्र=यस्मिन् वर्षे सौरपौषमासे पुष्ययुक्ता पूर्णिमा न स्यात्तादृशसौरपौषमासे पौषपदस्य लक्षणाश्रयणात् तादृशसौरपौषमासस्य मुख्यपौषमासत्वाभावात् तत्र प्राप्तस्याब्दिकश्राद्धादेर्विलोप एव स्यात्—आब्दिकश्राद्धादेर्मुख्यपौषादिमास-नैमित्तिकत्वात्, लक्ष्यार्थस्य च व्यवहारप्रयोजकत्वाभावात्, तादृशोक्तवर्षे च पौषादिपदमुख्यार्थभूतपौषमासस्य पुष्ययुक्तपूर्णिमायुक्तस्याभावादिति दोषः स्यात्, न चाब्दिकश्राद्धादिविलोप इष्ट इति पौषपदशक्यतावच्छेदकं शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्ततिथिसमुदायत्वमेव न तु धनुस्स्थरविविशिष्टत्वमित्यर्थः। उक्ततिथिसमुदायस्तु पौषादिपदस्य मुख्यार्थ एव तस्य च प्रतिवर्षं लाभान्न श्राद्धादिविलोपापत्तिरिति।

मतान्तरमाह—यथाश्रुतेति। धनुरिति—धनुरादिस्थरव्यारब्धेषु शुक्ल-

शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तेषु धनुरादिस्थरविसमाप्यमकरादिस्थरविसंक्रान्तिमन्मासभिन्नधनुरादिस्थरव्यऽधिकरणशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तेषु वा पौषादिपदस्य रूढत्वमेव स्वीकुर्वन्ति न तु यौगिकत्वम्—"अन्त्योपान्त्यौ त्रिभौ ज्ञेयौ" इति वचनात्, पौषादिमासीयपौर्णमास्यां पुष्यादियोगस्यानियमात्। न च

प्रतिपदमारभ्य दर्शान्तेषु मासेषु किं वा धनुरादिस्थरविसमाप्या ये मकरादिस्थरविसंक्रान्तिमन्माघादिमासभिन्ना धनुरादिस्थरव्यधिकरणीभूताः शुक्लप्रतिपदमारभ्य दर्शान्ता मासास्तेषु पौषादिपदानां रूढत्वमेव न तु यौगिकत्वमित्यर्थः। धनुरादिस्थरव्यारब्धशुक्लप्रतिपदमारभ्य माघादिमासीयदर्शान्तदिनेषु पौषादिपदानां रूढित्वनिरासाय मकरादिस्थरविसंक्रान्तिमन्मासभिन्नेति विशेषणं द्वितीयपक्षे प्रक्षिप्तम्। उक्ते प्रमाणमाह—अन्त्येति, तथा हि—

अन्त्योपान्त्यौ त्रिभौ ज्ञेयौ फाल्गुनश्च त्रिभो मतः।
शेषा मासा द्विभा ज्ञेयाः कृत्तिकादिव्यवस्थया॥

अस्यार्थः—कार्तिकमासमारभ्य गणनयाऽन्त्यो मास आश्विन उपान्त्यश्च भाद्रपदः फाल्गुनश्चैते त्रयो मासास्त्रिभाः=नक्षत्रत्रयप्रयुक्ता विज्ञेयाः मासा द्विभाः=नक्षत्रद्वयप्रयुक्ता विज्ञेयाः यथा चैत्रस्य पूर्णिमा चित्रानक्षत्रेण वा स्वातिनक्षत्रेण वा युक्ता भवतीति द्विभत्वम्, आश्विनस्य पूर्णिमा रेवत्या वाऽश्विन्या वा भरण्या वा संयुक्ता भवतीति त्रिभत्वं प्राप्तम्, एवमन्यत्रापि ज्ञेयम्—कालमाधवेप्युक्तम्—"दर्शान्तानां वा पूर्णिमान्तानां वा मासविशेषाणां चैत्रादिसंज्ञा नक्षत्रप्रयुक्ता यस्मिन्मासे पूर्णिमा चित्रानक्षत्रेण युज्यते स चैत्रः, एवं वैशाखादिषून्नेयम्, चित्राविशाखादियोगस्योपलक्षणत्वात् क्वचित् चित्रादिप्रत्यासन्नस्वात्यनुराधादियोगेपि चैत्रवैशाखादिसंज्ञा न विरुध्यते। चैत्रादिश्रावणान्तानां चित्रादिनक्षत्रद्वन्द्वं प्रयोजकं भाद्रपदाश्वयुजोस्तु शतभिषारेवत्यादिकम् (यथांसख्यम्) किं कर्तिकादिमाघान्तानां कृत्तिकादिद्वन्द्वं फाल्गुनस्य पूर्वाफल्गुन्यादित्रयमिति विवेकः" इति संकर्षणकाण्डेप्युक्तम्—

द्वे द्वे चित्रादिताराणां परिपूर्णेन्दुसंगमे।
मासा श्चैत्रादयो ज्ञेयाः, त्रिकैः षष्ठान्त्यसप्तमाः॥ इति।

योगानादरे लाघवात् तत्तद्राशिस्थरविविशिष्टकालरूपसौरादि-मासे एव पौषादिपदशक्तिरुचितेति वाच्यम्, "सा वैशाखस्याऽ-मावास्या या रोहिण्या संबध्यते" इत्यादिश्रुतिबलाच्चान्द्रे एव वैशाखादिपदशक्तिसिद्धेः।

वस्तुतः "नक्षत्रेण युक्तः कालः" इत्यत्र नक्षत्रयोग-योग्यत्वमेव विवक्षितम्—पुष्याद्ययुक्तायामपि पौषादिपूर्णिमायां पौष्यादिव्यवहारात्, अन्यथा "माघ्यां यदि मघा नास्ति"

षष्ठः=भाद्रपदः। सप्तमः=आश्विनः। अन्त्यः=फाल्गुनः। चैत्रादत्र गणना कर्तव्येत्यलम्। रूढत्वस्वीकारे हेतुमाह—पौषादीति, पुष्यादियोगसत्त्वे एव पौषादिपदस्य यौगिकत्वं संभवति न च पौषादिपौर्णिमायां पुष्यादियोगो नियत इति रूढत्वमेव युक्तमित्यर्थः। केवलरूढित्वस्वीकारपक्षे शङ्कते—न चेति, योगानादरे=यौगिकत्वास्वीकारे। उक्तधनुरादिस्थरव्यारब्धशुक्लप्रतिपदादि-दर्शान्तेषु पौषादिपदशक्तिस्वीकारे गौरवमस्ति—शक्यतावच्छेदकस्य गुरुत्वात् तत्तत्राशिस्थरविविशिष्टकालरूपसौरादिमासे पौषादिपदशक्तिस्वीकारे च लाघवमस्तिशक्यतावच्छेदकस्य लघुत्वादित्यर्थः। परिहारहेतुमाह—सेति, "सा वैशाखस्य" इत्यादिश्रुत्या चान्द्रमासे एव वैशाखादिपदशक्तिः सिध्यतीति न सौरमासे पौषादिपदानामपि शक्तिरित्यर्थः। अमावास्याया रोहिण्या संबन्धश्चान्द्रवैशाखे एव संभवति न तु नियमेन सौरवैशाखेऽपि—सौरवैशाखस्य ज्येष्ठचैत्रयोरप्युत्कर्षापकर्षसंभवात्, किं वाऽमावास्यापूर्णिमादि-व्यवहारश्चान्द्रमासप्रयोजक एव न तु सौरमासप्रयोजक इत्यमावास्याग्रहणादनया श्रुत्वा चान्द्रवैशाखादौ वैशाखादिपदशक्तिसिद्धिरिति भावः प्रतीयते।

स्वाभिप्रायमाह—वस्तुत इति, पुष्यनक्षत्रयोगयोग्यत्वं तु प्रत्येकपौषस्य पूर्णिमायामस्त्येवेत्यर्थः। उक्ते हेतुमाह—पुष्यादीति। योगयोग्यत्वग्रहणाभावे बाधकमाह—अन्यथेति, यदि नियमेन तत्तत्पूर्णिमायां तत्तन्नक्षत्रयोगः स्यात्तदा "माघ्यां यदि मघा नास्ति" इति माघीपूर्णिमायां मघानक्षत्रयोगप्रतिषेधनिर्देशो नोपपद्येतेत्यर्थः। उक्तस्य नक्षत्रयोगयोग्यत्वस्य स्वरूपमाह—पुष्यादियोगेति, धनुस्संक्रान्त्यारब्धमासीयपक्षे प्राप्तत्वमेव पूर्णिमायाः पुष्ययोगयोग्यत्वं ज्ञेयमित्यर्थः। अत्र योगार्थतावच्छेदकमाह—तद्रूपाक्रान्तेति, तद्रूपाक्रान्ता=

इत्यादेरसंगत्यापत्तेः। पुष्यादियोगयोग्यता च धनुरादिस्थर-व्यारब्धपक्षीयत्वं तद्रूपाक्रान्तपौर्णमासीघटितत्वरूपयोग-लभ्यतावच्छेदकं नियतमेव पौषादेरिति नोक्तानुपपत्त्या यौगिकत्वनिराकरणसंभवस्तत्पदानाम्।

अथैवं निरुक्तरूपस्य पुष्याद्यघटिततया तेन रूपेण पूर्णिमाबोधकपौष्यादिशब्दानां यौगिकत्वप्रसक्तिरेव नास्ति, 'पौषी रात्रिः' इत्यादौ पुष्यादियोग एव प्रतीयते न तु निरुक्तं

धनुरादिस्थरव्यारब्धपक्षीयत्वरूपाक्रान्ता या पौर्णमासी तद्घटितत्वरूपं यद् योगलभ्यतावच्छेदकम्=योगलभ्यार्थतावच्छेदकं पौषादेर्नियतमेवास्ति– धनुरादिस्थरव्यारब्धपक्षीयत्वरूपाक्रान्तपौर्णमासीघटितत्वस्य पौषादिषु तदसंभवात् धनुरादिसंक्रमणानां चान्द्रपौषादिमासपूर्णिमातिक्रमणासंभवात् प्रत्येकमासस्य पूर्णिमायां सौरचान्द्रमासानां सामानाधिकरण्यनियमात् पूर्णिमायां धनुरादिस्थरव्यारब्धपक्षीयत्व तद्रूपाक्रान्तपौर्णमासीय पक्षावृत्तित्वमेव) पुष्यादियोगयोग्यत्वम्, पौषादिमासे च तादृशपूर्णिमाघटितत्वरूपयोगलभ्यता-वच्छेदक पौषादिपदार्थतावच्छेदकं विज्ञेयं तच्च पौषादौ नियतमेवेति उक्तानुपपत्त्या=पौषादिमासीयपौर्णमास्यां पुष्यादियोगनियमानुपपत्त्या (पुष्यादियोगनियमाभावेन) तत्पदानाम्=पौष्यादिपदानां यौगिकत्वस्य निराकरणं न संभवति–प्रकारान्तरेण पुष्यादियोगयोग्यत्वस्य प्रतिपदादिदर्शान्ततिथि-समुदायत्वम्। इत्यर्थः "तत्पदानाम्" इत्यत्र "तत्तत्पदानाम्" इत्येवं पाठो युक्तः।

शङ्कते–अथेति। निरुक्तरूपस्य=धनुरादिस्थरव्यारब्धपक्षीयत्वरूपस्य। यदि निरुक्तरूपस्य पुष्पादिघटितत्वं स्यात्तदा तेन रूपेण पूर्णिमाबोधकपौष्यादिशब्दानां यौगिकत्वं प्राप्नुयादपि त्वन्मते न चैवमस्तीत्यर्थः। ननु पौष्यादिशब्दानां निरुक्तरूपपुरस्कारेणैव यौगिकत्वमस्ति न तु पुष्यादियोगेनेत्याशङ्क्य परिहरति–पौषीति। निरुक्तयोगार्थप्रतीत्यभावे हेतुमाह–मकरादीति, यदि पौष्यादिपदेन निरुक्तं धनुरादिस्थरव्यारब्धपक्षीयत्वमेव प्रतीयेत तदा पौष्यादिपदानां मकरादिस्थरव्यारब्धकृष्णपक्षीयरात्र्यां तथा व्यवहारः=प्रयोगो न स्यात्, भवति च मकरस्थरव्यारब्धकृष्णपक्षीयरात्र्यामपि

योग्यत्वम्—मकरादिस्थरव्यारब्धकृष्णपक्षीयरात्र्यादावपि तथाव्यवहारादिति "नक्षत्रेण युक्तः कालः" इत्यत्र योग एव विवक्षणीयो न तु योगयोग्यत्वमिति पौर्णमास्यां पौष्यादिपदस्य न यौगिकत्वसंभव इति चेत्?, भवतु पौष्यादिपदं निरुक्तरूपावच्छिन्नपूर्णिमारूढमेव। पौषादिपदानां तु तद्योगपुरस्कारेण मासवाचकत्वे बाधकाभावाद् यौगिकत्वं कथं प्रत्याख्येयम्?।

न च "सास्मिन् पौर्णमासी" इति सूत्रस्य 'अस्मिन् पौष्यादिपूर्णिमायोग्यता' इत्यर्थविवक्षया धनुरादिराशिस्थर-व्यारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्ते तद्धितान्तसमुदायरूढि-ग्राहकतयोपपत्तौ योगरूढिस्वीकारोऽनुचित इति वाच्यम्,

---

पुष्यादियोगेन पौष्यादिपदप्रयोग इत्यर्थः, तस्मात् "नक्षत्रेण" इति सूत्रे युक्तपदस्य योग एवार्थो न तु योगयोग्यत्वमिति पूर्णिमायां पौष्यादिपदस्य रूढिरेव न यौगित्वम्, यौगिकत्वं तु पुष्पयुक्तायां पूर्णिमाभिन्नायामेव तिथावित्यर्थः। किंचित्स्वीकुर्वन्नुत्तरमाह—भवत्विति। निरुक्तरूपावच्छिन्नपूर्णिमारूढम्= धनुरादिस्थरव्यारब्धपक्षीयत्वरूपावच्छिन्नपूर्णिमारूढम्। पौषीपदस्य केवलरूढत्वे सिद्धेऽपि मासादिपरपौषादिपदानां तु योगरूढत्वमेव निरुक्तरूपावच्छिन्न-पौर्णमासीयोगपुरस्कारेणैव मासादिवाचकत्वादित्यर्थः। आदिपदेन वर्षो ग्राह्यः।

पुनराशङ्कते—न चेति। रूढिग्राहकता ह्युक्तसूत्रस्य ज्ञेया। तद्धितान्तसमुदायस्य=पौष इत्यादिपदस्य। अनुचित इति—योगरूढिपक्षे यौगिकार्थानुसंधानापत्त्या गौरवादिति। परिहारमाह—केवलेति। समुदायशक्यता-वच्छेदकशरीरे=पौषेत्यादितद्धितान्तसमुदायत्वावच्छेदके। त्वया हि धनुरादिस्थरव्यारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्ते काले पौषादिपदस्य पूर्णिमायां शक्तिरुक्तेति तत्रारब्धान्तस्य=धनुरादिस्थरव्यारब्धेति विशेषणस्य प्रक्षेपेण गौरवं तवभविष्यति वेत्यर्थः। अनेकेषां तद्धितान्तसमुदायानां धनुरादिस्थरव्यारब्धशुक्ल-प्रतिपदादिदर्शान्तकाले कल्पनापेक्षयाऽण्प्रत्ययस्यैव "सास्मिन्" इत्यर्थे शक्तिकल्पना युक्ता अण्प्रत्ययस्य तद्धितान्तसमुदायानां पौषतैषमाघादीनां

केवलरूढिपक्षे समुदायशक्यतावच्छेदकशरीरे आरब्धान्त-विशेषणप्रक्षेपेण गौरवात्, पौषतैषमाघादिनानापदानां गुरुधर्मावच्छिन्ने शक्तिकल्पनमपेक्ष्य "सास्मिन्" इत्यर्थेऽणः प्रत्ययस्यैकशक्तिकल्पनाधिक्यस्योचिततत्वात्।

न च योगरूढिपक्षे पौषादिपदानां योगार्थरूढ्यर्था-भेदान्वबोधजनकत्वकल्पनाधिक्येन गौरवमिति वाच्यम्, भवन्मतेऽपि तत्तदर्थे यौगिकरूढत्वभ्रमदशायां सति च तत्तदर्थाभेदान्वयपरत्वग्रहे तथान्वयबोधस्य दुरपह्नवतया तत्र तादृशबोधहेतुताकल्पनस्यावश्यकत्वादिति दिक्।

'वैष्णवी ऋक्' 'ऐन्द्रं हविः' इत्यादौ देवतार्थविहित-तद्धितस्य तद्देवताकत्वमर्थः। मन्त्रस्य तद्देवताकत्वं तदुद्देश्य-कत्यागकरणत्वेन वेदबोधितत्वम्।

नानात्वादित्यर्थः। तस्मात् पौषादिपदानायोगरूढत्वमेव न तु केवलरूढत्वमिति भावः।

ननु योगरूढिपक्षे य एव यौगिकार्थः स एव रूढार्थ इति तयोरभेदे-नैवान्वयः स्यादिति पौषादिपदानां योगार्थरूढ्यर्थयोरभेदान्वयबोधजनकत्वेनैव गौरवं स्यादित्याशङ्क्याह—न चेति। उत्तरमाह—भवन्मतेपीति। तत्तदर्थे= पौषमासादौ। तत्तदर्थाभेदान्वयपरत्वग्रहे=योगार्थरूढ्यर्थाभेदान्वयपरत्वग्रहे। तथान्वयबोधस्य=अभेदान्वयबोधस्य। तत्र=पौषादिपदे। तादृशबोधहेतुताकल्पनस्य= योगार्थरूढ्यर्थाभेदान्वयबोधजनकत्वकल्पनस्यावश्यकत्वादुक्तं गौरवं भवन्मते-प्यस्त्येवेति पौषादिपदानां योगरूढत्वमेव युक्तं न तु केवलरूढत्वमित्यर्थः। प्रकृतवादमुपसंहरति—इति दिगिति।

प्रयोगान्तरमुदाहरति—वैष्णवीति, विष्णुर्देवताऽस्या इति वैष्णवी। तद्धितस्य="सास्य देवता" इति सूत्रविहिततद्धितस्य। मन्त्रनिष्ठं तद्देवता-कत्वपदार्थमाह—मन्त्रस्येति। मन्त्रेणैव हविरादित्यागः क्रियते इति मन्त्रस्य करणत्वम्।

अथ मन्त्रस्य त्यागकरणत्वं बाधितमेव–विनापि मन्त्रमिच्छाविशेषरूपस्य तस्योत्पत्त्या व्यभिचारात्, इष्टसाधनताज्ञानघटितक्लृप्तसामग्र्या अन्यथासिद्धत्वाच्चेति मन्त्रस्य करणतां कथं वेदो बोधयेद्? बोधयन् वा प्रमाणं भवेत्?, सत्यम्–मन्त्रस्य त्यागकरणत्वं त्यागाङ्गोच्चारणकत्वं न तु तज्जनकत्वमतो न दोषः। हविषस्तद्देवताकत्वं च तदुद्देश्यकत्यागकर्मत्वम्–तत्त्यागोद्देश्यताया एव तद्देवतात्वपदार्थत्वात्। न चैवं घृतादिसंप्रदानब्राह्मणस्य घृतादिदेवतात्वापत्तिः, उद्देश्यपदेन वेदबोधितद्रव्यस्वामित्वप्रकारेणेच्छाविषयताया एव विवक्षितत्वात् संप्रदाने च स्वामित्वस्याऽबोधितत्वात्।

मन्त्रस्य त्यागकरणत्वं न संभवतीत्यभिप्रायेणाशङ्कते–अथेति। तस्य=त्यागस्य। त्यागस्येच्छाविशेषरूपत्वं पूर्वमेवोक्तम्। इष्टेति–कारणीभूतेष्टसाधनताज्ञानादिनैव त्यागसंभवे मन्त्रस्याऽन्यथासिद्धत्वं तेन च करणत्वाभाव इत्यर्थः। करणताम्=त्यागकरणताम्। उत्तरमाह–सत्यमित्यादिना। त्यागाङ्गेति–त्यागाङ्गभूतं यदुच्चारणं तादृशोच्चारणकत्वम्=तादृशोच्चारणकर्मत्वमेव त्यागकरणत्वं तच्च मन्त्रेऽस्त्येव। तज्जनकत्वम्=त्यागजनकत्वम्। न दोष इति–उक्तान्यथासिद्धत्वेपि मन्त्रस्य त्यागकरणत्वे एतद्रीत्या न दोष इत्यर्थः। हविर्निष्ठं तद्देवताकत्वपदार्थमाह–हविष इति, इन्द्रादिदेवतोद्देश्यकत्यागकर्मत्वं चास्त्येव हविषः। नन्वेवं हविष उद्देश्यतयैव संबन्धः स्यान्न तु देवतयेति कथमुक्तसूत्रेण तद्देवताकत्वे प्रत्ययः स्यादित्याशङ्क्य त्यागोद्देश्यत्वस्यैव देवतात्वमाह–सत्त्यागेति देवतायां त्यागोद्देश्यतायाः सत्त्वात् त्यागोद्देश्यत्वमेव देवतात्वमित्यर्थः। नन्वेवं ब्राह्मणाय घृते दत्ते तादृशघृतदेवतात्वं ब्राह्मणस्य स्यात्–ब्राह्मणस्यैव तत्र घृतत्यागोद्देश्यत्वादित्याशङ्क्याह–न चैवमिति। परिहारहेतुमाह–उद्देश्यपदेनेति, वेदबोधितं यद् द्रव्यस्वामित्वं तत्प्रकारेण=तत्प्रकारिका येच्छाविषयता=इच्छीयविषयता सैवोद्देश्यतात्र ग्राह्या सा चेन्द्रादिदेवतास्वेवास्ति–इन्द्रादीनामेव वेदेन हविरादिस्वामित्वस्य बोधितत्वात्, संप्रदानभूतब्राह्मणादीनां च घृतादिस्वामित्वं तु वेदेन न बोधितमिति न ब्राह्मणादीनां घृतादिदेवतात्वापत्तिरित्यर्थः।

न च त्यागोद्देश्यतायाश्चतुर्थ्यापि बोधनात् तद्धित-चतुर्थ्योर्देवतात्वबोधकतायामविशेषात्–

तद्धितेन चतुर्थ्यो वा मन्त्रलिङ्गेन वा पुनः।
देवतासङ्गतिस्तत्र दुर्बलं तु परं परम्॥

इत्यनेन विरोध इति वाच्यम्, त्यागोद्देश्यतायां वेदमेयत्वस्याधिकस्य निवेशनीयतया चतुर्थ्या तदंशाऽबोधनेन तस्योपायान्तरबोध्यतया चतुर्थ्यधीनदेवतात्वबोधस्य विलम्बिततया तद्धितापेक्षया चतुर्थ्या जघन्यतोपपत्तेः। देवतार्थविहिततद्धितेन तु देवतात्वघटकतदंशस्यापि बोधनात्।

अथ चतुर्थ्या वेदमेयत्वांशस्य साक्षादबोधनेऽपि

ननु त्यागोद्देश्यत्वं यथा तद्धितप्रत्ययेन बोध्यते तथा चतुर्थ्यापि बोध्यते एव "इन्द्राय स्वाहा" इत्यादौ तथा च मीमांसकैः "तद्धितेन चतुर्थ्या वा" इत्यादिना कथं तद्धितापेक्षया चतुर्थ्या दुर्बलत्वमुक्तमित्य-भिप्रायेणाशङ्कते–न चेति। सङ्गतिः=प्रतीतिः प्राप्तिर्वा। विरोधप्राप्तौ वा शङ्काभिप्रायो विज्ञेयः। परिहारमाह–त्यागोद्देश्यतायामिति। वेदमेयत्वस्य= वेदबोधितत्वस्य। तदंशाबोधनेन=वेदमेयत्वाबोधनेन। तस्य=वेदमेयत्वस्य। उपायान्तरबोध्यतयेति–चतुर्थ्यन्तस्मृतिवचनेन श्रुतिकल्पना कर्तव्या तथा च कल्पितश्रुत्या वेदमेयत्वबोधः संभवतीत्यर्थः। विलम्बिततया=श्रुतिकल्पनया विलम्बः। चतुर्थ्यन्तपदेन स्मृतिभूतत्वाद् वेदमेयत्वबोधनार्थे श्रुतेः कल्पना कर्त्तव्येति विलम्बो भवति, तद्धितप्रत्ययान्तपदस्य श्रुतिभूत्वाद् वेदमेयत्वबोधनार्थं श्रुतेः कल्पना कर्त्तव्येति बिलम्बो भवति, तद्धितप्रत्ययान्तपदस्य श्रुतिभूतत्वाद् वेदमेयत्वबोधनार्थ श्रुतिकल्पना न कर्तव्येति शीघ्रकरत्वमस्तीत्येतद् विलम्बापेक्षयैव तद्धितापेक्षया चतुर्थ्या दुर्बलत्वमुक्तमित्यभिप्रायः। देवतात्व-घटकतदंशस्यापीतिउद्देश्यत्वमेव देवतात्वमुक्तमिति देवतात्वघटकस्य नाम उद्देश्यताघटकस्य तदंशस्य=वेदमेयत्वस्यापि तद्धितेन स्वयमेव बोधनादुक्तविल-म्बापत्तिर्वाक्यार्थबोधे नास्तीति चतुर्थ्यपेक्षया तद्धितस्य प्रबलत्वं प्राप्तमित्यर्थः।

शूलपाणिग्रन्थानुपपत्तिमुद्दिश्याशङ्कते–अथेति, चतुर्थ्या वेदमेयत्वस्य स्वयमबोधनेऽपि "पितृभ्यो दद्यात्" इत्यादौ त्यागोद्देश्यत्वं तु पित्रादीनां

त्यागोद्देश्यत्वस्य साक्षाद् बोधनेन पित्रादीनां साहित्यावच्छिन्नानाम् "पितृभ्यो दद्यात्" इति चतुर्थ्यधीनत्यागोद्देश्यताबोधस्य "पितरो देवता" इति तद्धितसमानार्थकदेवतापदाधीननिरपेक्षत्यागोद्देश्यत्वबोधापेक्षयाऽविलम्बितत्वेन "साहित्यावच्छिन्नानां निरपेक्षाणां वा श्राद्धोद्देश्यत्वम्" इत्यत्र चतुर्थ्यपेक्षया देवतापदस्य बलवत्त्वरूपं शूलपाणिपर्यालोचितं विनिगमकं न संगच्छते इति चेत्?, न–"पितृभ्यो दद्यात्" इति चतुर्थ्या साहित्यावच्छिन्नस्य त्यागोद्देश्यताबोधे तत्र वेदसमानार्थकस्मृतिवाक्यजन्यत्वग्रहे सत्येवाऽप्रामाण्यशङ्कानुदयः तादृशग्रहश्च विलम्बितः। देवतापदात् त्यागोद्देश्यताबोधश्च तदुद्देश्यतांशे वेदबोधितत्वावगाही स्वस्मिन्नऽप्रामाण्यशङ्काव्युदासाय न

स्वयमेव बोध्यते एव स उद्देश्यत्वबोधश्च "पितरो देवता" इत्यत्र तद्धितप्रत्ययसमानार्थकेन देवतापदेन जन्यो यो निरपेक्षस्त्यागोद्देश्यत्वबोधस्तदपेक्षयाऽविलम्बित एवेति देवतापदापेक्षया चतुर्थ्या एव त्यागोद्देश्यत्वबोधने बलवत्त्वं वस्तुतः प्राप्तमेवं स्थितेऽपि यच्छूलपाणिना "साहित्यावच्छिन्नानाम्" इति ग्रन्थे देवतापदस्य बलवत्त्वमुक्तं तन्न सङ्गच्छते इत्यर्थः। "पितरो देवता" इत्यत्र देवतापदेन त्यज्यमानद्रव्ये पितृदेवताकत्वं बोध्यते तदेव तद्धितप्रत्ययेनापि बोधनीयमिति देवतापदस्य तद्धितसमानार्थकता, किं चैतद्वाक्यस्य वेदीयत्वात् श्रुतिकल्पनापेक्षाभावेन सापेक्षत्वाभावात् निरपेक्ष एव त्यागोद्देश्यत्वबोधो जायते इत्युक्तम्–निरपेक्षत्यागेति। चतुर्थ्याः संप्रदानार्थकत्वात् संप्रदानत्वस्योद्देश्यत्वगर्भत्वाच्चतुर्थ्या स्वयमविलम्बेनोद्देश्यत्वं बोध्यते देवतापदे तु तथा सामर्थ्यं नास्तीत्युद्देश्यत्वबोधने देवतापदापेक्षया चतुर्थ्या एव बलवत्त्वमिति शङ्काभिप्रायः। परिहरति–नेति, "पितृभ्यो दद्यात्" इत्यत्र चतुर्थ्या स्वयं शीघ्रमेव पित्रादीनां त्यागोद्देश्यत्वबोधनेऽप्येतद्वाक्यजन्योद्देश्यताबोधे प्रामाण्यग्रहार्थं वेदसमानार्थकस्मृतिवाक्यजन्यत्वग्रहस्यापेक्षास्ति तादृशग्रहश्च=वेदसमानार्थकस्मृतिवाक्यजन्यत्वग्रहश्चैतद्वाक्ये स्मृतिवाक्यत्वग्रहसापेक्षतया विलम्बेन भवति, देवतापदाच्च जायमानस्त्यागोद्देश्यताबोधस्तदुद्देश्यतांशे=त्यागोद्देश्यतांशे (विषयत्वं सप्तम्यर्थः) स्वस्मिन्नप्रामाण्यशङ्काव्युदासाय ज्ञानान्तरं नापेक्षते स्वस्मिन् वेदबोधितत्वाव–

ज्ञानान्तरमपेक्षते–स्वस्यैव स्वात्मकोद्देश्यताबोधांशेऽप्रामाण्य-व्यावर्तकवेदजन्यत्वावगाहनात्, अप्रामाण्यशङ्काकलङ्कितश्च बोधो जातोऽप्यऽकिचित्कर इति देवतापदस्य झटिति निश्चीयमान-प्रामाण्यबोधजनकतया बलवत्त्वेन विनिगमनाया उपपत्तेः।

एवं श्राद्धार्थावाहनप्रकाशकात् "पितरः" इत्यादिमन्त्राद् बहुवचनोपस्थापितसाहित्यावच्छिन्नाऽऽवाहनबोधेन साहित्या-वच्छिन्नानां श्राद्धदेवतात्वलाभेऽपि मन्त्रलिङ्गस्य विपक्षबाधक-तर्कादिसापेक्षव्याप्तिनिश्चयाधीनतया सुतराम् "पितरो देवता" इत्यतो दुर्बलतेति बोध्यम्।

'कापोतम्' 'राजतम्' 'जनता' इत्यादौ समूहार्थविहितस्य

गाहित्वादित्येवं रीत्या त्यागोद्देश्यताबोधनेऽपि चतुर्थ्यपेक्षया देवतापदस्य बलवत्त्वमस्त्येवेति शूलपाण्युक्तं देवतापदस्य बलवत्त्वं युक्तमेवेत्यर्थः। किंच चतुर्थ्याऽप्रामाण्यशङ्काकलङ्कितो जातोपि बोधो न कार्यकारी संभवतीत्याह–अप्रामाण्यशङ्केति।

उक्तरीत्या तद्धितापेक्षया तद्धितसमानार्थकदेवतापदापेक्षया च चतुर्थ्या दुर्बलत्वं प्रतिपाद्य मन्त्रलिङ्गस्य दुर्बलत्वं प्रतिपादयति–एवमित्यादिना। "पितरः" इत्यादिमन्त्रात्="आयन्तु नः पितरः" इत्यादिमन्त्रात्। विपक्षेति–विपक्षबाधको यस्तर्कस्तत्सापेक्षा या व्याप्तिस्तादृशव्याप्तिनिश्चयाधीनमेव लिङ्गं भवतीति मन्त्रलिङ्गस्योक्ततर्कव्याप्त्यादिबहुसापेक्षतया दुबर्लत्वमित्यर्थः। वस्तुतस्तु "सामर्थ्यं सर्वशब्दानां लिङ्गमित्यभिधीयते" इति पारिभाषिकलिङ्ग-पदार्थमज्ञात्वैव तर्कशास्त्रसंस्कारवशाल्लिङ्गपदेनानुमापकलिङ्गं विज्ञाय व्याप्त्यादिसापेक्षतया दुर्बलत्वप्रतिपादनं गदाधरभट्टाचार्यस्येति ध्येयम्। मीमांसकैस्त्वत्र "चतुर्थीतः संप्रदानैकदेशतया देवतात्वप्रतीतिरस्त्येव मन्त्रवर्णात्तु न देवतात्वं प्रतीयते किं त्वधिष्ठानमात्रमतश्च मन्त्रवर्णश्चतुर्थीतो दुर्बलः" इत्याद्युक्तं विस्तरस्तु मीमांसाग्रन्थेष्वेव द्रष्टव्यः।

प्रयोगान्तरमुदाहरति–कापोतमित्यादिना। पर्याप्तसमुदायत्वावच्छिन्नः=

तद्धितस्य पर्याप्तसमुदायत्वावच्छिन्नोऽर्थः, पर्याप्तौ प्रकृत्यर्थकपोतत्वाद्यवच्छिन्नस्यान्वयः। 'कपोतशुकसारिकादि-पर्याप्तसमुदायत्वस्य पर्याप्तिश्च न न्यूनवृत्तिकपोतत्वा-दिनाऽवच्छिद्यते, अतो न तादृशसमुदाये कापोतादिव्यवहारः। पर्याप्त्यऽवच्छेदकत्वे चाऽन्यूनवृत्तित्वमेव तन्त्रं न त्वऽनतिरिक्तवृत्तित्वमपि, अन्यथाऽऽकाशत्वादेरिव घटत्वादेरपि द्वित्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकता न स्यात् (तथा च) 'आकाशौ' इतिवत् 'घटौ' इत्यपि न स्यात्। इत्थं च कपोतमात्रवृत्ति-

---

कपोतादिपर्याप्तसमुदायः। पर्याप्ताविति–कपोतादिपर्याप्तावित्यर्थः कपोतत्वाद्यवच्छिन्नपर्याप्तिकः समुदाय इति यावत्। ननु कपोतशुक-सारिकादिसमुदायेऽपि कपोतानां समूहस्य सत्त्वात्तत्र 'कापोतम्' इति प्रयोगः कथं न भवतीत्याशङ्क्याह–कपोतशुकेति, पर्याप्त्यवच्छेदकत्वं न्यूनवृत्तिधर्मस्य न भवति कपोतशुकसारिकादिसमुदायस्थले च कपोतत्वं न्यूनवृत्त्येवेति कपोतत्वस्य पर्याप्त्यवच्छेदकत्वाभावादेव न तत्र कापोतादिव्यवहारः–पर्याप्तिर्यद्धर्मावच्छिन्ना भवति तद्धर्मावच्छिन्नसमुदायस्यैव व्यवहारास्पदत्वात् तद्धर्मावच्छिन्नवाचकादेव समूहार्थकतद्धितप्रत्ययप्राप्तिसंभवादित्यर्थः। प्रसङ्गसंगत्या पर्याप्त्यवच्छेदकस्वरूपमाह–पर्याप्त्यवच्छेदकत्वे इति। अनतिरिक्तवृत्तित्वम्=अतिरिक्तवृत्तित्वाभावः, अनतिप्रसक्तत्वमिति यावत्। विपक्षे बाधकमाह–अन्यथेति। घटत्वादेरिति–अतिप्रसक्तधर्मस्य पर्याप्त्य-वच्छेदकत्वाभावे हि 'द्वौ घटौ' इत्यत्र घटत्वस्य द्वित्वपर्याप्त्यवच्छेदकत्वं यदिष्टं तन्न स्याद् घटत्वस्य तृतीयादिघटेष्वपि सत्त्वात् तथा च 'घटौ' इति प्रयोगोपि न स्यादिति पर्याप्त्यवच्छेदकत्वे तद्धर्मस्यान्यूनवृत्तित्वमेव प्रयोजकं न त्वनतिप्रसक्तत्वमपीत्यर्थः। प्रकृतमाह–इत्थमिति, एवं हि शतसंख्याकक-पोतानामपि समुदाये ''कापोतम्'' इति व्यवहार उपपद्यते एकत्रीभूत-शतकपोतातिरिक्तापोतेष्वपि कपोतत्वस्य सत्त्वेऽपि कपोत-मात्रवृत्तिशतत्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकत्वसंभवात्–अन्यूनवृत्तित्वादित्यर्थः। तदनवच्छेदकत्वे=पर्याप्त्यनवच्छेदकत्वे। गत्यन्तरमिति तादृशसंख्याकव्यक्ति-त्वस्यैव पर्याप्त्यवच्छेदकत्वं वक्तव्यं तस्य तादृशसंख्याकपर्याप्त्य-

शतत्वादिपर्याप्तावप्यऽतिरिक्तवृत्तिकपोतत्वाद्यवच्छिन्नत्वनिर्वाहात् कपोतशतादावपि कापोतादिव्यवहारोपपत्तिः। पर्याप्त्यतिप्रसक्तधर्मस्य तदनवच्छेदकत्वे गत्यन्तरं चिन्तनीयम्॥

॥ इति तद्धितप्रत्ययार्थविवेचनं समाप्तम् ॥

पेक्षयाऽतिरिक्तवृत्तित्वाभावादित्यर्थः किं वातिधर्मस्य स्वरूपसंबन्धलक्षणमवच्छेदकत्वं वक्तव्यं तच्च तस्य संभवत्येवेति।

॥ इति व्युत्पत्तिवादादर्शे तद्धितप्रत्ययाः ॥

अथ धातुप्रत्ययाः

धातुप्रकृतिकाश्च लकारकृत्सन्यङ्णिच्प्रभृतयः प्रत्ययाः केचिद्धात्वर्थान्वितमधिकमर्थं ब्रुवते, अर्थान्तरमनभिदधानाश्च केचिदाकाङ्क्षानिर्वाहकतया प्रकृतिभिः स्वीयार्थबोधने एवोपकुर्वते। तत्र लडादिदशलकाराणाम् "लः कर्मणि च भावे चाऽकर्मकेभ्यः" इति सूत्रेण कर्तृकर्मभावेष्वनुशिष्टानां कर्तृत्वसामान्यमर्थः—तावन्मात्राभिधानेनैव प्रथमान्तपदोपस्थाप्ये

क्रमप्राप्तं धातुप्रकृतिकप्रत्ययार्थनिरूपणमारभते—धातुप्रकृतिका इत्यादिना। केचित्=सनादयः। अधिकम्=इच्छादिरूपमधिकमर्थम्। केचित्= भावार्थकप्रत्ययाः। आकाङ्क्षानिर्वाहकतयेति—यथा 'अनुभूयते' इत्यादौ भावार्थविषयकशाब्दबोधं प्रति यगुत्तरतिप्पदज्ञानत्वेन कारणत्वमस्तीति भूधातूत्तरप्राप्तभावार्थकयक्प्रत्ययस्य केवलमाकाङ्क्षामात्रनिर्वाहकत्वमस्ति भावस्य धात्वर्थत्वादेवेत्यर्थः। विशेषनिरूपणमारभते—तत्रेति। तत्र= धातुप्रकृतिकप्रत्ययेषु। कर्तृत्वमिति—कर्तरि प्राप्तानां लकाराणां कर्तृत्वे एव शक्तिर्लाघवान्न तु कर्तरि गौरवात् कर्तृव्यक्तीनां नानात्वादित्यर्थः। ननु यदि लकारस्य कर्तृत्वे एव शक्तिस्तदा 'पचति' इत्यादौ कर्तृबोधानुपपत्ति-रित्याशङ्क्याह—तावन्मात्रेति, तावन्मात्राभिधानेन=कर्तृत्वमात्राभिधानेन, तदन्वयेन=कर्तृत्वान्वयेन, 'चैत्रः पचति' इत्यादौ लकारेण कर्तृत्वे उपस्थिते तस्य प्रथमान्तपदोपस्थितचैत्रे विशेषणत्वेन रूपेणान्वयो भविष्यत्येवेति कृतिविशिष्टस्य=कर्तृत्वविशिष्टस्य कर्तुर्न बोधानुपपत्तिरित्यर्थः। कर्तृत्वं च कृतिरेव। नन्वेवमन्वयबलेन कर्तृबोधे प्राप्ते "लः कर्मणि" इति सूत्रविरोधः स्यादित्याशङ्क्याह—लकारस्येति, लकारस्य कर्तृबोधकत्वं त्वस्त्येव लकारस्य शक्तिः कर्तृत्वे एवेत्युच्यते न तु कर्त्र्ऽबोधकत्वमपीत्यर्थः। उक्तार्थमुपपादयति—बोधकताया इति। तत्र=उक्तसूत्रे। विशिष्टधर्मिणि=

विशेषणतया तदन्वयेन कृतिविशिष्टस्य कर्तुर्बोधनिर्वाहात्। लकारस्य तद्बोधकतया न "लः कर्मणि" इति सूत्रविरोधः— बोधकताया एव तत्र सप्तम्यर्थत्वात्, न तु वाचकतायाः, गौरवेण विशिष्टधर्मिणि शक्तेर्बाधात्। 'मैत्रः पचति' इत्यादौ लकारे प्रथमान्तपदसामानाधिकरण्यप्रवादस्याऽभेदेन तदर्थान्वितस्वार्थबोधपरत्वाभावेऽपि कथंचिदुपपादनसंभवात्।

तृतीयायाः साधुतानियामकं लकारादिना कर्तुरनभिधानमपि कर्तृत्वविशिष्टाऽबोधनमेव न तु विशिष्टशक्त्या विशिष्टाऽबोधनपर्यन्तम्, अतो विशिष्टस्य लकारावाच्यत्वेऽपि 'चैत्रः पचति' इत्यादौ न तृतीयापत्तिः—अन्वयबलेन

कर्तृत्वविशिष्टे कर्तरि। ननु "तिङ्समानाधिकरणे प्रथमा" इत्यादिवचनैस्तिङः प्रथमायाश्च सामानाधिकरण्यमुक्तं यत्र कर्तरि तिङ् तत्र प्रथमापि कर्तरि यत्र च कर्मणि तिङ् तत्र प्रथमापि कर्मणि यथा 'चैत्रः पचति' 'पच्यते ओदनः' इत्यर्थः तिङ्बोध्यकारकबोधिका प्रथमेति यावत् तथा च 'चैत्रः पचति' इत्यत्र प्रथमा कर्तरि भवतीति तिङोपि कर्तृवाचकत्वे एव प्रथमासामानाधिकरण्यं स्यादिति लकारस्य कर्तृवाचकत्वमावश्यकमेवेत्याशङ्क्याह—मैत्र इति, तदर्थान्वित=कर्तृपदार्थान्वित। कथंचिदिति—तादृशप्रथमान्तपदसामानाधिकरण्यमपि लकारबोध्यकर्तृपदार्थमाश्रित्यैवोक्तं न तु लकारवाच्यकर्तृपदार्थमाश्रित्य, कर्तृबोधकत्वं तु स्वीकृतमेवेति न प्रथमान्तपदसामानाधिकरण्यप्रवादानुपपत्तिः।

विशेषान्तरमाह—तृतीयाया इति, किं वा ननु लकारस्य कर्त्रवाचकत्वे "अनभिहिते कर्तरि तृतीया स्यात्" इति नियमेन 'चैत्रः पचति' इत्यत्रापि चैत्रपदोत्तरं तृतीया स्यात्—अत्रापि शक्त्या लकारेण कर्त्रभिधानाभावादित्याशङ्क्याह—तृतीयाया इति। विशिष्टशक्त्या=कर्तृत्वविशिष्टनिरूपितशक्त्या। विशिष्टाबोधनपर्यन्तम्=कर्तृत्वविशिष्टाबोधनम्। तृतीयापत्त्यभावे हेतुमाह—अन्वयेति, अत्रान्वयबलेन कर्तृत्वविशिष्टस्य बोधो भवत्येवेति न तृतीयापत्तिः—यत्रान्वयबलेनापि कर्तृत्वविशिष्टस्य बोधो न भवति तत्रैव तृतीयापत्तिस्वीकाराद् यथा—'चैत्रेण पच्यते' इत्यादावित्यर्थः। चैत्र इति—'चैत्रः

विशिष्टबोधात्। 'चैत्रः पक्ता' इत्यादौ कृत्प्रत्ययस्य धर्मिणि शक्तावपि न क्षतिः। शक्त्यधीनविशिष्टबोधसाधारण-बोधस्यैवाऽनभिधानपदार्थप्रतियोगित्वात् "अनभिहिते कर्तरि तृतीया" इत्यनुशासनेऽपि सप्तम्यर्थो बोधकत्वमेव तथा च 'चैत्रेण पच्यते' इत्यादौ तृतीयार्थकर्तृत्वस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यतयैव भानान्न कर्तृत्वविशिष्टधर्मिबोधकत्वमिति सूत्राविरोधः।

यदि च तत्र कर्त्रादिपदं धर्मपरं तथा च समभिव्याहृत-लकाराद्यनभिहितं कर्तृत्वं तृतीयार्थ इति सूत्रार्थः 'चैत्रेण पच्यते'

पक्ता' इत्यादौ पक्त्रादिपदानां चैत्रपदसमानाधिकरण्याद् विवशं कर्तृत्वविशिष्टेऽपि शक्तिः स्वीक्रियते—कर्तृत्वे शक्तिस्वीकारासंभवात्, कर्तृत्वस्य चैत्रादिनाऽभेदान्वयासंभवादित्यर्थः। "अनभिहिते" इति वचनेऽपि बोधकत्वमेव सप्तम्यर्थो न तु वाचकत्वमित्याह—शक्त्यधीनेति, अनभिधानं हि बोधाभाव एव बोधाभावप्रतियोगी च बोध एव स च बोधः शक्त्यधीनो यः कर्तृत्वविशिष्टबोधस्तत्साधारण एव गृह्यते तथा च क्वचिच्छक्त्याऽभिधानं क्वचिदन्वयबलेन चानभिधानं ग्राह्यमित्यर्थः। फलमाह—तथा चेति, "अनभिहिते कर्तरि" इत्यत्र कर्तृपदं कर्तृत्वविशिष्टधर्मिपरमेव 'चैत्रेण पच्यते' इत्यत्र च तृतीयार्थभूतकर्तृत्वस्य प्रकृत्यर्थभूतचैत्रविशेष्यतयैव भानं भवति 'चैत्रवृत्तिकृतिजन्यविक्लित्त्यनुकूलव्यापारः' इति बोधोदयादिति लकारस्यात्र कर्तृत्वविशिष्टधर्मिबोधकत्वाभावाच्चैत्रपदात्तृतीया प्राप्तेति "अनभिहिते" इति सूत्रविरोधोपि नास्ति—सूत्रेण लकारस्य कर्तृत्वविशिष्टधर्म्यऽबोधकत्वे एव कर्तृवाचकपदात्तृतीयाविधानादित्यर्थः। कर्तृत्वस्य विशेष्यत्वाद् धर्मिणः कर्तृत्वविशिष्टत्वमेव नास्ति येन तदभिधानमापद्येतेति भावः।

परिहाराय पक्षान्तरमुत्थापयति—यदि चेति। तत्र=तृतीयाविधायकसूत्रे। धर्मपरम्=कर्तृत्वपरं न तु कर्तृत्वविशिष्टपरम्। कर्तृपदस्य धर्मपरत्वे सूत्रार्थमाह—तथा चेति, "अनभिहिते" इत्यस्य 'लकारेण कर्तृत्वानभिहिते तृतीया' इत्यर्थे जाते लकारानभिहितं कर्तृत्वमेव तृतीयार्थः स्यादित्यर्थः। फलमाह—चैत्रेणेति, कर्तृत्वस्य लकारार्थत्वाभावाल्लकारेणाऽनभिधानं प्राप्तमेव

इत्यादौ कर्तृत्वस्य तृतीयामात्रार्थत्वाल्लकारेण सदनभिधानं सुघटमित्युच्यते? तदा तत्रानभिधानशब्दार्थो भवतेव निर्वक्तव्यः, न तावदवाचकत्वं तदर्थः—लकारसामान्यस्यैव कर्तृत्वशक्तत्वे-नानुक्त्यसंभवात् कर्तरि यकोऽसाधुत्वादेव 'चैत्रः पच्यते' इत्यादिप्रयोगवारणात्, यगाद्यनुत्तरत्वस्य कर्तृत्वशक्तता-वच्छेदककोटावनिवेशात्, तत्र तन्निवेशे 'पच्यन्ते भाषाः' 'भिद्यते कुसूलः' 'लूयते केदारः' इत्यादौ कर्मकर्तुर्माषकुसूलकेदारादेः कर्तृत्वबोधानुपपत्तिः। न च तत्र 'स्वयमेव' इत्यस्याऽध्याहारेणाऽ-व्ययस्वयं पदोत्तरतृतीयया कर्तृत्वं बोध्यते न तु लकारेणेति वाच्यम्, 'स्वयम्' इत्याद्यध्याहारं विनापि तत्र कर्तृत्वबोधाभ्यु-पगमात्। तत्र लकारेण कर्तृत्वाबोधने कर्मकर्तुः "कर्मवत्कर्मणा

तथा च तृतीयोपपत्तिरित्यर्थः। उक्तपक्षे स्वं चोद्यमाविष्करोति—तदेति। तदर्थः=अनभिधानपदार्थः। अनुक्त्यऽसंभवात्=अवाचकत्वासंभवात्। ननु लकारस्य कर्तृत्वे शक्तिस्वीकारे कर्तृत्वाचकत्वेपि कर्तृवाचकत्वाभावात् यक्प्रत्ययेन 'चैत्रः पच्यते' इत्यपि प्रयोगः स्यादित्याशङ्क्याह—कर्तरीति। ननु यगनुत्तर (यग्रहित) लकारस्यैव कर्तृत्वे शक्तिः स्वीक्रियतां 'पच्यते' इत्यत्र च यगुत्तरत्वान्न कर्तृत्वबोधकत्वं स्याल्लकारस्येति न 'चैत्रः पच्यते' इति प्रयोगापत्तिरित्याशङ्क्याह—यगाद्यनुत्तरेति। विपक्षे बाधकमाह—तत्रेति, यदि तत्र=कर्तृत्वशक्ततावच्छेदककोटौ तन्निवेशः=यगाद्यनुत्तरत्वनिवेशः स्यात्तदा 'पच्यन्ते भाषाः' इत्यादौ यगुत्तरत्वस्यैव सत्त्वेन यगनुत्तरत्वस्याऽसत्त्वात् कर्मकर्तृभूतभाषादेः कर्तृत्वं न प्रतीयेत न चैतदिष्टमित्यर्थः। ननु 'पच्यन्ते भाषाः' इत्यत्र लकारेण भाषादीनां कर्तृत्वाबोधनेप्यध्याहृतस्वयंपदोत्तर-प्राप्तलुप्ततृतीयया कर्तृत्वं बोध्यते इत्याशङ्क्याह—न चेति। उत्तरमाह=स्वयमिति। 'पच्यन्ते भाषाः' इत्यत्र लकारस्य कर्तृत्वबोधकत्वे सूत्रं प्रमाणयति—तत्रेति, वैयर्थ्यापातादिति—तत्र लकारस्य कर्तृत्वबोधकत्वेन भाषादीनां कर्तृत्वे प्राप्ते तदपवादेन कर्मतुल्यत्वं विधीयते लकारस्य कर्तृत्वाबोधकत्वे भाषादीनां कर्तृत्वाप्राप्तौ तदपवादं कृत्वा कर्मत्वबोधनं व्यर्थमेव स्यात्—अप्राप्तस्यापवादासंभवादित्यर्थः। यदा च सूत्रेण भाषादीनां कर्मत्वं प्राप्तं

तुल्यक्रियः" इत्यतिदेशसूत्रवैयर्थ्यापातात्, लकारस्य कर्मत्वबोधकतयैव यगात्मनेपदचिण्चिण्वद्भावरूपातिदेशफलनिर्वाहात्।

न च कर्मकर्तरि लकाराधीनकर्मत्वबोधस्याप्यावश्यकता वस्तुगत्या कर्तुः कर्मत्वादिदेशे 'चैत्रः स्वं पश्यति स्वं हन्ति' इत्यादावपि यगात्मनेपदादिप्रसङ्गाल्लकारेण कर्मत्वविवक्षायामेव कर्मत्वातिदेशस्य स्वीकरणीयत्वात् तथा च त्वन्मतेऽपि कर्मत्वातिदेशाऽसंगतिति वाच्यम्, कर्मत्वविवक्षायामपि कर्तृत्वविवक्षणे कर्तृकर्मादिसंज्ञासमावेशविरोधेन परत्वात् कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधेनात्मनेपदचिण्वद्भावाद्यनुपप त्तेः। "कर्तरि शप्" इत्याद्यपवादविषयतया यकोप्यनिर्वाहादतिदेशसार्थकत्वात्।

तदा लकारस्यापि कर्मत्वबोधकत्वं प्राप्तं कर्मत्वबोधकत्वे च कर्मत्वातिदेशफलभूता यगादिप्राप्तिरुपपद्यते इत्याह–लकारस्येति।

आशङ्कते–न चेति। वस्तुगत्येति–यदि कर्तुः कर्मत्वे सति यगादिकं स्यात्तदा 'चैत्रः स्वं पश्यति' इत्यादावपि यगादिकं स्यात् कर्तृभूतचैत्रादेरेव कर्मत्वात्, न चैतदिष्टमिति लकारेणैव कर्मत्वाभिधाने कर्तुः कर्मत्वातिदेशो वक्तव्यस्तथा च त्वन्मतेऽपि कर्मत्वातिदेशासंगतिरेव–लकारस्य तत्र त्वन्मते कर्तृत्वबोधकत्वेन कर्मत्वाभिधायकत्वाभावादिति कर्मकर्तृस्थले लकारस्य कर्मत्वबोधकत्वमप्यावश्यकमेवेत्यर्थः। उत्तरमाह–कर्मत्वेति, यदि लकारेण कर्मत्वविवक्षायामेव कर्मत्वातिदेशः स्यात्तदापि कर्मकर्तृस्थलत्वात् कर्तृत्वविवक्षापि प्राप्तैव तत्रैकस्यैव कर्तृसंज्ञा कर्मसंज्ञा च न संभवतीति परत्वात् कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधे जाते कर्मत्वप्रयुक्तात्मनेपदचिण्वद्भावादिकं नोपपद्यते तथा यगपि नोपपद्यते "कर्तरि शप्" इत्यनेन बाध्यमानत्वादित्यतिदेशस्य="कर्मवत्कर्मणा" इति सूत्रस्य 'पच्यन्ते भाषाः' इत्यादौ भाषादीनां कर्तृत्वसत्त्वेऽपि यगादिविधायकत्वेन सार्थकत्वमित्यर्थः।

न च कर्मत्वकर्तृत्वयोरुभयोस्तत्र बोधस्वीकारे तदेकतरस्याख्यातार्थतयोद्देश्यतावच्छेदकतया भानासंभवात् समूहालम्बनबोध एव स्वीकरणीय इति वाक्यभेदापत्तिरिति वाच्यम्, एकत्र द्वयमिति रीत्या तदुभयबोधस्य समूहालम्बनबिलक्षणस्य स्वीकारात् यदि च विधेयद्वयज्ञानं समूहालम्बनात्मकमेव अत एव 'विधेयभेदे वाक्यभेदः' इति मीमांसकसिद्धान्तोपीत्युच्यते? तदाऽस्तु धातोरेव स्वकर्मकक्रियायां लक्षणा, कर्तृत्वसंबन्धमध्ये एव वा स्वनिरूपकक्रियाकर्मत्वस्याप्यन्तर्भावः। स्नुनमोरकर्मकत्वेऽपि 'प्रस्नुते गौः' 'प्रास्नोष्ट गौः' 'नमते दण्डः' 'अनंस्त दण्डः'

ननु 'पच्यन्ते भाषाः' इत्यत्र यदि भाषाणां कर्मत्वेन च कर्तृत्वेन च बोधः स्यात्तदोभयोरेव कर्मत्वकर्तृत्वयोराख्यातार्थत्वेन विशेषाभावादेकतर-स्योद्देश्यतावच्छेदकतया भानं न संभवति येन कर्तृत्वविशिष्टमाषव्यक्तिमुद्दिश्य कर्मत्वविधानम्=कर्मत्वातिदेश उपपद्येत, तथा चात्र 'भाषकर्तृको व्यापारो माषकर्मकश्च व्यापारः' इत्येवं समूहालम्बनबोधः स्वीकर्तव्यस्तेन च वाक्यभेदः प्राप्त इत्याशङ्क्याह–न चेति। परिहारमाह–एकत्रेति, यथा "एकत्र द्वयम्" इति रीत्या 'नीलः सुन्दरो घटः' इत्यत्रैकस्मिन्नेव घटे नीलत्वं सुन्दरत्वं चास्तीति नीलत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितायाः सुन्दरत्वावच्छिन्नप्रकारता-निरूपितायाश्च घटनिष्ठविशेष्यताया एकत्वान्न वाक्यभेदो न वा समूहालम्बनात्मकबोधस्तथा प्रकृतेऽपि कर्मत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितायाः कर्तृत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितायाश्च माषनिष्ठविशेष्यताया एकत्वान्न वाक्यभेदो न वा समूहालम्बनबोध इत्यर्थः। ननु विधेयद्वयज्ञानं समूहालम्बनात्मकमेव भवतीति कर्मत्वकर्तृत्वयोर्विधाने वाक्यभेदः स्यादेवेत्याशङ्कते–यदीति। उत्तरमाह–तदेति, धातोः सामान्यतः क्रियायां शक्तावपि भाषादिकर्मकक्रियायां लक्षणा तथा च लक्षणया भाषादिकर्मकव्यापारस्य बोध उपपन्न इत्यर्थः। पक्षान्तरमाह–कर्तृत्वेति, स्वं कर्तृत्वं कर्तृत्वनिरूपिका या क्रिया तत्कर्मत्वस्य कर्तृत्वसंबन्धे एवाऽन्तर्भावः कर्त्तव्यस्तथा च स्वनिरूपकक्रियाकर्मत्वसम्बन्धेनात्र भाषादिलक्षणकर्तरि कर्तृत्वस्यान्वयः इति कर्तव्यमात्रस्य विधेयत्वेन

इत्यादौ ण्यर्थान्तर्भावेनैव कर्मकर्तृतानिर्वाहेण "न दुहस्नुनमां यक्चिणौ" इति यक्चिण्निषेधोपपत्तिः।

एवं 'चैत्रेण पक्ष्यते' इत्यादौ कर्तृत्ववाचकताया दुरपह्नवत्त्वात् तृतीयानुपपत्तिः–'चैत्रः पक्ष्यते' इत्यादौ लकारेण कर्तृत्वबोधनात् स्याद्युत्तरलकारसाधारणरूपस्य तद्वाचकता-वच्छेदकताध्रौव्याच्च।

विधेयभेदाभावान्न वाक्यभेदप्रसङ्गः, कर्मत्वस्य भाषादौ संसर्गविधयापि भानसंभवादित्यर्थः, अत्र स्वं भाषादिनिष्ठं कर्तृत्वं तन्निरूपिका या पाकादिक्रिया तत्कर्मत्वं भाषादावस्त्येवेति तेन कर्मत्वरूपसंबन्धेन भाषादौ कर्तृत्वान्वय इत्यन्वयः। ननु स्नुनमोर्धात्वोर्यदि सकर्मकत्वं स्यात्तदा कर्मकर्तृविवक्षायां यगादिप्राप्तौ सत्याम् "न दुहस्नुनमाम्" इत्यनेन यगादिनिषेध उपपद्येतापि न च यगादिप्राप्तिरस्ति–स्नुनमोरकर्मकत्वादित्याङ्क्याह–स्नुनमोरिति, स्नुनमोरकर्मकत्वेऽपि तदर्थ ण्यर्थान्तर्भावेन कर्मकर्तृत्वमुपपद्यते ण्यर्थभावनायाः सकर्मकत्वादिति सकर्मकत्वे प्राप्ते कर्मकर्तृत्वविवक्षायां यगादिप्राप्तौ सत्याम् "न दुहस्नुनमाम्" इत्यनेन यगादिनिषेध उपपन्न एवेत्यर्थः। नम् धातोः सामान्यतः सकर्मकत्वेऽपि दण्डादीनां स्वयमेव नमने 'नमते दण्डः' इत्यादावकर्मकत्वमेव विज्ञेयं कर्माभावात्।

"न च कर्मकर्तरि" इत्यनेनाऽऽरब्धामप्रकृतचिन्तां परिसमाप्य प्रकृतमाह–एवमिति यथा "कर्मवत्कर्मणा" इति सूत्रवैयर्थ्यापत्तिरेवमिति पूर्वेण संगतिः। तृतीयानुपपत्तिरिति–"अनभिहिते कर्तरि" इत्यत्रेदानी कर्तृपदं कर्तृत्वपरमेवेत्यनभिहिते कर्तृत्वे तृतीया संभवति न चात्र लकारस्य कर्तृत्ववाचकत्वेन कर्तृत्वाभिधानस्यैव सत्त्वादित्यर्थः। 'चैत्रेण पक्ष्यते' इत्यत्र लकारस्य कर्तृत्ववाचकत्वे हेतुमाह–चैत्र इति, 'चैत्रः पक्ष्यते' इति लट्प्रयोगे लकारस्य कर्तृत्ववाचकत्वमस्त्येव 'पक्ष्यते' इत्येव च प्रयोगः 'चैत्रेण पक्ष्यते' इत्यत्राप्यस्त्येवेत्यत्र कथं न कर्तृत्ववाचकत्वं स्यात्, उक्ते हेतुमाह–स्याद्युत्तरेति, स्याद्युत्तरलकारसाधारणमेव 'पक्ष्यते' इति रूपं तद्वाचकतायाः=कर्तृत्ववाचकताया अवच्छेदकमस्ति, तादृशरूपाक्रान्तिश्चोभयत्र तुल्यैवेति कथमेकत्र लकारस्य कर्तृत्ववाचकत्वमेकत्र च कर्तृत्वावाचकत्वमिति वैषम्यं स्यादित्यर्थः।

नापि तदबोधकत्वं तदनभिधानम्–'चैत्रेण पच्यते' इति वाक्यजबोधे कर्तृत्वविषयके तादृशवाक्यघटकसकलपदानामेव जनकतया तद्घटकलकारस्यापि कर्तृत्वबोधकताया वाङ्-मात्रेणाऽप्रत्याख्येयत्वात्।

नापि तद्विषयत्वाप्रयोजकत्वं लादीनां तदनभिधायकत्वम् 'चैत्रेण पच्यते' इत्यादौ धात्वर्थविशेषणतया कर्तृत्वविषयता तृतीयाप्रयोज्यैव न त्वाख्यातप्रयोज्या–आख्यातस्याश्रयता-संबन्धावच्छिन्नकर्तृत्वप्रकारताया एव कार्यतावच्छेदकत्वादित्यपि सम्यक्–'पचति' इत्यवान्तरवाक्यार्थबोधासंग्राहकतया प्रकारताया एवाख्यातजन्यतावच्छेदकत्वासंभवात्, प्रथमान्त-पदसमभिव्याहारज्ञानस्य योग्यताज्ञानादेर्वा जन्यतावच्छेद-

---

पक्षान्तरं परिहरति–नापीति। तदबोधकत्वम्=कर्तृत्वाबोधकत्वम्। तदनभिधानम्=कर्तृत्वानभिधानम्। "अनभिहिते कर्तरि" इत्यत्रेति शेषः। बोधे इति निरूपितत्वं सप्तम्यर्थस्तथा चोक्तवाक्यघटकसकलपदानामेव कर्तृत्वविषयकबोधनिरूपितजनकतयेत्यर्थः। 'चैत्रेण पच्यते' इति वाक्यस्य कर्तृत्वबोधकत्वे वाक्यघटकलकारस्यापि कर्तृत्वबोधकत्वं प्राप्तमेवेति तृतीयानुपपत्तिः–तृतीयाप्रापकस्य कर्तृत्वाबोधकत्वस्याऽसत्त्वादित्यर्थः।

ननु कर्तृत्वविषयत्वाऽप्रयोजकत्वमेव लादीनां कर्तृत्वानभिधाय-कत्वमिति वक्ष्यामः 'चैत्रेण पच्यते' इत्यत्र च या धात्वर्थविशेषणतया कर्तृत्वविषयता (कृतिनिष्ठा प्रकारता) भासते 'चैत्रसमवेतकृतिजन्यः पाकः' इति बोधोदयात् सा तृतीयाप्रयोज्यैवास्ति न तु लकारप्रयोज्या–लकार-स्याऽऽश्रयतासंबन्धावच्छिन्नकर्तृत्वप्रकारतामात्रप्रयोजकत्वात्, अर्थादाख्यातेनाश्रय-तासंबन्धेन कर्तृत्वं कर्तरि विशेषणतया बोध्यते न तु धात्वर्थव्यापारे, तृतीययैव व्यापारे कर्तृत्वं विशेषणतया बोध्यते इति लकारस्य तद्विषयत्वाप्रयोज-कत्वाल्लकारेण कर्तृत्वानभिधानं प्राप्तमिति न तृतीयानुपपत्तिरित्या-शङ्क्याह–नापीति। परिहारमाह–पचतीति। यद्यपि 'चैत्रः पचति' इत्यत्र चैत्रपदसमभिव्याहारात् चैत्रे कृतिः प्रकारतया भासते 'पाकानुकूलकृतिमांश्चैत्रः'

कत्वासंभवात्, प्रथमान्तपदसमभिव्याहारज्ञानस्य योग्यता-ज्ञानादेर्वा जन्यतायामुक्तप्रकारताया अवच्छेदकत्वात्।

यदि च प्रथमान्तपदसमभिव्याहृताख्यातपदजन्यता-वच्छेदकतयैव धर्मिविषयतानिरूपितकर्तृत्वविषयताया आख्यातप्रयोज्यत्वं कर्तृत्वविषयतासामान्यं च नाख्यात-पदज्ञानसामान्यजन्यतावच्छेदकं तादृशसामान्यकार्यकारणभावे मानाभावादित्युच्यते?, तदापि 'चैत्रेण पच्यते तण्डुलः'

इति बोधोदयादित्यत्र कर्तृत्वप्रकारताविषयकबोधजनकत्वरूपं कर्तृत्वप्रकारता-प्रयोजकत्वमाख्यातस्यास्ति तथापि 'चैत्रः पचति' इति वाक्यस्य यदवान्तर-वाक्यम् 'पचति' इति वाक्यं तज्जन्यबोधे तु कृतिः प्रकारतया न भासते कृत्याश्रयीभूतकर्तुरनुपस्थितत्वात् 'पाकानुकूला कृतिः' इत्येतावन्मात्र-बोधोदयादित्वेतादृशबोधाऽसंग्रहप्रसङ्गात् कर्तृत्वप्रकारतैवाख्यातेन बोध्यते इति न स्वीकर्तुं शक्यते, किं त्वेतादृशी=आश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्ना कर्तृत्वप्रकारता तु प्रथमान्तपदसमभिव्याहारज्ञानेन वा कर्तृत्वप्रकारताविषयकयोग्यताज्ञानेन वा बोध्यते इत्येव युक्तं तथा चोक्तधात्वर्थविशेषणीभूता कर्तृत्वविषयतापि लकारप्रयोज्यैवेति 'चैत्रेण पच्यते' इत्यत्र कर्तृत्वानभिधानाभावात् तृतीयानुपपत्तिस्तदवस्थैवेत्यर्थः। प्रकारताया इति वाक्यस्य 'प्रकारताया आख्यातजन्यतावच्छेदकत्वस्यैवासंभवात्' इत्यन्वयः। "जन्यतायामुक्तप्रकारताया अवच्छेदकत्वात्" इत्यस्य 'उक्तप्रकारताया योग्यताज्ञानादिजन्यतावच्छेद-कत्वात्' इत्यर्थः।

ननु न कर्तृत्वविषयतामात्रमाख्यातमात्रप्रयोज्यं भवति येन 'चैत्रेण पच्यते' इत्यत्र धात्वर्थविशेषणीभूताया अपि कर्तृत्वविषयतायाः आख्यातप्रयोज्यत्वापत्त्या तृतीयाऽनुपपत्तिः स्यात् किंतु कर्तृभूतौ यश्चैत्रादिरूपो धर्मी तन्निष्ठविषयता (विशेष्यता) निरूपिता या कर्तृत्वविषयता (कृतिनिष्ठा प्रकारता) तस्या एव प्रथमान्तपदसमभिव्याहृताख्यातप्रयोज्यत्वमस्तीत्ये-तादृशविशेषरूप एव कार्यकारणभावः स्वीक्रियते, कर्तृत्वविषयतासामान्य-माख्यातपदज्ञानसामान्यप्रयोज्यमिति सामान्यकार्यकारणभावे भानाभावात् तथा च प्रयोजकीभूताख्याते प्रथमान्तपदसमभिव्याहृतत्वमपेक्ष्यते प्रयोज्यभूतकर्तृत्व-

इत्यादिवाक्यार्थबोधस्य परस्परसमभिव्याहृतपदसमूहरूपवाक्यज्ञानहेतुकतया तद्वाक्यार्थविषयतान्तः पातिकर्तृत्वविषयताया वाक्यघटकाख्यातप्रयोज्यत्वं दुर्वारमेवेति।

मैवम्–"अनभिहिते कर्तरि तृतीया" इत्यस्य 'कर्तृत्वविशेष्यतया प्रातिपदिकार्थेऽविवक्षिते सति तृतीया' इत्यर्थः 'प्रातिपदिकार्थविशेषणतयैव कर्तृत्वेऽविवक्षिते' इति यावत्, अवधारणतया च 'प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्तृत्वे विवक्षिते तदुत्तरं तृतीया' इति पर्यवसितम्।

विषयतायां च प्रथमान्तपदसमभिव्याहृताख्यातपदजन्यतावच्छेदकत्वम् (बोध्यत्वम्) धर्मिविषयतानिरूपितत्वं चापेक्ष्यते 'चैत्रेण पच्यते' इत्यत्र च प्रथमान्तपदाभावेन प्रथमान्तपदसमभिव्याहृतमाख्यातमेव नास्ति यस्य कर्तृत्वविषयताप्रयोजकत्वं स्यात्तेन च कर्तृत्वाभिधानप्राप्त्या तृतीयानुपपत्तिः स्यादित्याशङ्क्याह–यदीति। उत्तरमाह–तदापीति, 'चैत्रेण पच्यते तण्डुलः' इत्येतद्वाक्यजन्यो बोध एतद्वाक्येनैव जन्यते एतद्वाक्यं चैतद्वाक्यघटकपदसमूहरूपमेवेति वाक्ये आख्यातपदमपि वर्तते एतद्वाक्यजन्यबोधे च कर्तृत्वविषयतापि भासते एवेति एतद्वाक्यस्यैतद्वाक्यार्थप्रयोजकत्वे एतद्वाक्यघटकाख्यातस्यैतद्वाक्यार्थघटककर्तृत्वविषयताप्रयोजकत्वं प्राप्तमेवेति तृतीयानुपपत्तिस्तदवस्थैव–तृतीयाप्रयोजकस्य कर्तृत्वविषयत्वाप्रयोजकत्वरूपस्य कर्तृत्वानभिधायकत्वस्य लकारे प्राप्त्यऽभावादित्यर्थः।

"अनभिहिते कर्तरि तृतीया" इत्यत्राऽनभिहितपदस्य उक्ताऽवाचकत्वाद्यर्थकत्वे उक्तानुपपत्तीनां सत्त्वान्न तथा व्याख्या कर्तव्या किंतु प्रदर्श्यमानरीत्यैवोक्तवचनव्याख्या कर्तव्येत्यभिप्रायेणाह–मैवमिति, 'चैत्रेण पच्यते' इत्यत्र 'चैत्रवृत्तिकृतिजन्यो व्यापारः' इति वा 'चैत्रवृत्तिकृतिजन्यपाकजन्यविक्लित्त्याश्रयस्तण्डुलः' इति वा बोधोदयात् कृतेः=कर्तृत्वस्य प्रातिपदिकार्थे चैत्रे विशेषणत्वं नास्ति–व्यापारे विशेषणत्वात् प्रातिपदिकार्थस्य च कृतिविशेष्यत्वं नास्ति किंतु कृतेरेव प्रातिपदिकार्थविशेष्यत्वमस्ति चैत्रस्य कृतौ विशेषणत्वादित्यत्र चैत्रपदात् तृतीया प्राप्तेत्यर्थः। अवधारणतया= "प्रातिपदिकार्थविशेषणतयैव" इत्यत्र त्वेवकारार्थेन नियमेन। कर्तृत्वस्य

अत्रैवम् 'चैत्रः पचति' इत्यादावाख्यातेन कर्तृत्वबोधनात् "उक्तार्थानामप्रयोगः" इति न्यायात् तृतीयापत्तिविरहात्' 'प्रातिपदिकार्थान्वयितया कर्तृत्वविवक्षायाम्' इत्येव सम्यक् किं विशेष्यतयाऽन्वयित्वपर्यन्तनिवेशनेनेति "अनभिहिते" इत्यनुवृत्तिरफला–तावत्पर्यन्तलाभस्यैव तदनुवृत्तिफलत्वादिति नाशङ्क्यम्, 'संख्यातिरिक्तसुबर्थस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यतयैवान्वयः' इति व्युत्पत्तिसूचकत्वेन विशेष्यतयान्वयित्वपर्यन्तस्यावश्यं विवक्षणीयत्वात्। यथाश्रुतसूत्रार्थानुरोधेन कर्तरि लकारतृतीया-

---

प्रातिपदिकार्थविशेषणत्वेनाऽविवक्षानियमे उक्ते सति प्रातिपदिकार्थविशेष्यत्वेन विवक्षा प्राप्तैवेत्यर्थः। तदुत्तरम्=कर्तृवाचकपदोत्तरम्।

ननु "प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्तृत्वे विवक्षिते कर्तृपदोत्तरं तृतीया" इत्येवं विशेष्यतयाऽन्वयित्वपर्यन्तनिवेशो व्यर्थ एव गौरवग्रस्तो वेति तस्य स्थाने "प्रातिपदिकार्थान्वयितया कर्तृत्वविवक्षायां तृतीया" इत्येव वक्तव्यं तथा च 'चैत्रेण पच्यते' इत्यत्र प्रातिपदिकार्थभूतचैत्रस्य कर्तृत्वे=कृतावन्वयस्य सत्त्वेन कृतेः प्रातिपदिकार्थान्वयितया विवक्षितत्वात् चैत्रपदात्तृतीया प्राप्नोत्येव–चैत्रवृत्तिकृतिजन्यो व्यापार इति बोधोदयात्, यद्यपि 'चैत्रः पचति' इत्यत्रापि 'पाकानुकूलकृतिमांश्चैत्रः' इति बोधोदयात् कृतेः प्रातिपदिकार्थे चैत्रे विशेषणतयान्वयित्वात्तृतीयापत्तिरस्ति तथापि "उक्तार्थानामप्रयोगः" इति नियमोस्ति 'चैत्रः पचति' इत्यत्र चाख्यातं कर्तृत्वबोधकमस्त्येवेति कर्तृत्वबोधिकायास्तृतीयाया आपत्तिर्नास्त्येवेति सर्वं सुस्थम्, एवं च "अनभिहिते कर्तरि" इत्यत्र "अनभिहिते" इत्यस्यानुवृत्तिरपि न कर्तव्या–तावत्पर्यन्त-लाभस्य=विशेष्यतयान्वयित्वपर्यन्तलाभस्यैव तदनुवृत्तिफलत्वात्= "अनभिहिते" इत्यनुवृत्तिफलत्वात्, विशेष्यतयान्वयित्वपर्यन्तनिवेशस्य च त्यक्तत्वादित्याश-येनाशङ्कते–अत्रैवमित्यादिना, नाशङ्क्यमित्यन्तम्। उत्तरमाह–संख्यातिरिक्तेति, "प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्तृत्वे विवक्षिते तृतीया" इत्युक्ते 'चैत्रेण पच्यते' इत्यादौ तृतीयार्थकर्तृत्वस्य प्रातिपदिकार्थभूतप्रकृत्यर्थविशेष्यत्वं प्राप्तं तेन च "संख्यातिरिक्तसुबर्थस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यतयैवान्वयो भवति" इति व्युत्पत्तेः समर्थनं भवति, त्वदुक्तेन "प्रातिपदिकार्थान्वयितया कर्तृत्वविवक्षायां तृतीया"

विभक्त्योः शक्तिवादिभिर्वैयाकरणैरपि 'प्रातिपदिकार्थ-विशेष्यतया कर्तरि विवक्षिते तृतीया' इत्येव सूत्रार्थो वाच्यः, अन्यथा 'चैत्रेण पच्यते' इत्यादौ कर्तुरनभिधानस्योक्तक्रमेण कर्तृत्वानभिधानवद् दुर्वचत्वापत्तेरित्यलमधिकेन।

अथ "अनभिहिते कर्तरि तृतीया" इत्यस्योक्तार्थकत्वे चैत्रादिकर्तृकत्वविशेषितपाकादिविवक्षया 'चैत्रेण पचति' इत्यादिप्रयोगापत्तिः, न च परस्मैपदार्थकर्तृत्वान्वयि-

---

इत्यनेनोक्तव्युत्पत्तिसमर्थनं न संभवति—प्रातिपदिकविशेषणस्यापि प्रातिपदिकार्थान्वयित्वाऽक्षतेरित्यर्थः। यथाश्रुतेति—सूत्रे "कर्तरि" इति पदमस्तीति कर्तृत्वविशिष्टे कर्तर्येव लकारस्य तृतीयायश्च शक्तिर्न तु कर्तृत्वे इति वैयाकरणमतम्। प्रातिपदिकार्थविशेष्यतयेति—यथा 'नीलो घटः' इत्यत्र नीलपदार्थस्य घटपदार्थस्य चाभेदेऽपि नीलत्वघटत्वयोर्धर्मयोर्भेदात् नीलत्वावच्छिन्ना प्रकारता भवति घटत्वावच्छिन्ना च विशेष्यता भवति तथा 'चैत्रेण पच्यते' इत्यादावपि प्रातिपदिकार्थस्य कर्तुश्चाभेदेऽपि चैत्रत्वकर्तृत्व-योधर्मयोर्भेदात् चैत्रत्वावच्छिन्ना प्रकारता कर्तृत्वावच्छिन्ना च विशेष्यता ज्ञेया तथा च 'चैत्रत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितकर्तृत्वावच्छिन्नविशेष्यतायां विवक्षितायां तृतीया' इत्येवं वैयाकरणैः "अनभिहिते कर्तरि" इति सूत्रस्यार्थो वक्तव्य इत्यर्थः। विपक्षे बाधकमाह—अन्यथेति, अन्यथा यथोक्तरीत्या कर्तृत्वानभिधानं दुर्वचमेवेति प्रदर्शितं तथा कर्त्रऽनभिधानमपि ताभिरेव-शङ्काभिर्दुर्वचमेव स्यादित्यर्थः।

ननु "अनभिहिते कर्तरि" इत्यस्योक्तार्थकत्वे="प्रातिपदिकार्थ-विशेष्यत्वेन कर्तृत्वविवक्षायां तृतीया" इत्यर्थस्वीकारेऽपि विवक्षायाः स्वाधीनत्वेन 'चैत्रः पचति' इत्यत्रापि कर्तृत्वस्य चैत्रविशेष्यतया विवक्षासंभवात् प्रातिपदिकार्थचैत्रविशेष्यभूतकर्तृत्वस्य पाके विशेषणत्वविवक्षासंभवाच्च 'चैत्रेण पचति' इति प्रयोगापत्तिः स्यादित्याशङ्कते—अथेति। ननु 'पचते' इति परस्मैपदस्यार्थभूतं यत्कर्तृत्वं तादृशकर्तृत्वस्य विशेष्यतयान्वयी प्रथमान्तपदार्थ एव भवति 'चैत्रेण पचति' इत्यत्र च परस्मैपदार्थकर्तृत्वस्य विशेष्यभूत श्चैत्रादिः प्रथमान्तपदार्थो नास्त्येवेति तदभावादेव 'चैत्रेण पचति' इति

विशेष्यविरहान्न तथाप्रयोगः—विशेष्यतयापि कर्तृत्वबोधसंभवात्। चैत्रमैत्रोभयकर्तृकपाकस्थले चैत्रकर्तृकपाककर्ता मैत्र इत्यन्वयतात्पर्येण 'चैत्रेण पचति मैत्रः' इति प्रयोगस्य दुर्वारत्वाच्च।

न च कर्तृत्वातिरिक्ते विशेषणतापन्नायां कर्तृत्वे वा विशेषणतानापन्नायामेव क्रियायां तृतीयार्थकर्तृत्वान्वयो व्युत्पन्न इति वाच्यम्, 'चैत्रेण पाचयति मैत्रः' इत्यादौ ण्यर्थकर्तृत्व-

---

प्रयोगापत्तिर्नास्तीत्याशङ्क्याह—न चेति। उत्तरमाह—विशेष्यतयेति, परस्मैपदार्थकर्तृत्वस्य विशेषणतयैव बोधो भवतीत्यत्र श्रुत्यभावात् 'पाकानुकूला चैत्रसमवेता कृतिः' इत्येवं विशेष्यतयापि बोधसंभवात् 'चैत्रेण पचति' इति प्रयोगापत्तिस्तदवस्थैवेत्यर्थः। "प्रातिपदिकार्थविशेष्यताय कर्तृत्वे विवक्षिते तृतीया" इत्युक्तसूत्रार्थस्वीकारे दोषान्तरमाह—चैत्रमैत्रेति, यत्र चैत्रमैत्राभ्यां पाकः क्रियते तत्र तादृशपाके उभयकर्तृकत्वमस्त्येवेति चैत्रसमवेतकर्तृत्वस्य पाके विशेषणतयाऽन्वयविवक्षासंभवात् तादृशपाककर्तृत्वेन च मैत्रविवक्षासंभवात् 'चैत्रकर्तृकपाककर्ता मैत्रः'=चैत्रकर्तृकपाकानुकूलकृतिमान्मैत्रः इत्यन्वयतात्पर्येण 'चैत्रेण पचति मैत्रः' इति प्रयोगापत्तिः स्यादेव न चैतदिष्टमित्यर्थः।

आशङ्कते—न चेति, तथा च 'चैत्रेण पच्यते तंण्डुलः' इत्यत्र 'चैत्रवृत्तिकृतिजन्यव्यापारजन्यविक्लित्त्याश्रयस्तण्डुलः' इति बोधोदयात् चैत्रः कृतौ कृतिश्च व्यापारे व्यापारश्च विक्लित्तौ विक्लित्तिश्च तण्डुले विशेषणमस्तीत्यत्र कर्तृत्वातिरिक्तभूतायां विक्लित्तौ विशेषणतापन्नायां क्रियायां तृतीयार्थकर्तृत्वस्यान्वयोस्ति 'किं वात्र क्रियाया विक्लित्तौ विशेषणत्वेन कर्तृत्वे विशेषणत्वं नास्तीति कर्तृत्वे विशेषणतानापन्नायामेव क्रियायां तृतीयार्थकर्तृत्वस्यान्वयोस्तीत्यत्र तृतीया उपपद्यते 'चैत्रेण पचति मैत्रः' इत्यत्र च 'चैत्रकर्तृकपाककर्ता मैत्रः' इत्यन्वयतात्पर्ये 'चैत्रकर्तृकपाकानुकूलकृतिमान् मैत्रः' इति बोधसंभवात् क्रियायाः कर्तृत्वे विशेषणत्वं प्राप्तमिति तादृश्यां कर्तृत्वविशेषणतापन्नक्रियायां तृतीयार्थकर्तृत्वस्यान्वयो न संभवतीति नः 'चैत्रेण पचति मैत्रः' इति 'चैत्रेण पचति' इति वा प्रयोगापत्तिरित्यर्थः। उत्तरमाह—चैत्रेणेति, 'चैत्रेण पाचयति मैत्रः' इत्यत्र 'चैत्रवृत्तिकृतिजन्यो यः पाकस्तादृशपाकानुकूलकृतिमान् मैत्रः' इति बोधोदयात् मैत्रवृत्ति यद् ण्यर्थभूतं

विशेषणतापन्ने पाकादौ चैत्रादिकर्तृकत्वान्वयेन तादृशव्युत्पत्तेर-सिद्धेः। न च लकारार्थकर्तृत्वविशेषणतानापन्नक्रियाविशेषणतया कर्तृत्वबोधकत्वं सुपां व्युत्पन्नमिति न कश्चिद्दोष इति वाच्यम्, उक्तस्थले 'चैत्रेण पक्ववान् मैत्रः' इति प्रयोगापत्तेः।

मैवम्—आश्रयातिरिक्ताविशेषणतापन्नकर्तृत्वविशेषण-तानापन्नक्रियायामेव विशेषणतया कर्तृत्वं तृतीयया बोध्यते

कर्तृत्वं तत्र विशेषणतापन्नायामेव पाकक्रियायां चैत्रवृत्तितृतीयार्थभूतकर्तृत्वस्यान्व-योस्त्येवेत्युक्तव्युत्पत्तिर्न स्वीकर्तुं शक्यते तथा च 'चैत्रेण पचति मैत्रः' इति प्रयोगापत्तिस्तदवस्थैवेत्यर्थः। ननु लकारार्थभूतं यत् कर्तृत्वं तादृशकर्तृत्वे विशेषणतानापन्ना या क्रिया तद्विशेषणतया सुपां कर्तृत्वबोधकत्वं स्वीक्रियते लकारार्थकर्तृत्वविशेषणतानापन्नक्रियायां तृतीयार्थकर्तृत्वान्वयो व्युत्पन्न इति यावत् तथा च 'चैत्रेण पाचयति मैत्रः' इत्यत्र हि ण्यर्थकर्तृत्वविशेषणतापन्नायां पाकक्रियायां चैत्रवृत्तितृतीयार्थकर्तृत्वस्यान्वयोस्ति न तु लकारार्थकर्तृत्व-विशेषणतापन्नायां पाकक्रियायामित्यत्र युक्तैव तृतीया, 'चैत्रेण पचति मैत्रः' इत्यत्र 'तु चैत्रवृत्तिकृतिजन्यपाकानुकूलकृतिमान् मैत्रः' इति बोधोदयात् मैत्रवृत्ति यल्लकारार्थभूतं कर्तृत्वं तत्र विशेषणतापन्नायामेव पाकक्रियायां चैत्रवृत्तितृतीयार्थकर्तृत्वस्यान्वयो वक्तव्यः स तु न संभवतीति नात्र चैत्रपदात् तृतीयापत्तिः न वा 'चैत्रेण पचति मैत्रः' इति प्रयोगापत्तिश्च, एवम् 'चैत्रेण पचति' इत्यत्रापि 'चैत्रसमवेता पाकानुकूला कृतिः' इत्येवं कृतिविशेष्यक-बोधस्वीकारेऽपि तत्र कृतिः=कर्तृत्वं लकारार्थ एव तादृशलकारार्थकृतौ विशेषणतापन्नायामेव पाकक्रियायां चैत्रवृत्तितृतीयार्थकर्तृत्वस्यान्वयो वक्तव्यः स तु न संभवतीति न 'चैत्रेण पचति' इति प्रयोगापत्तिरपीत्याशङ्क्याह—न चेति। उत्तरमाह—उक्तस्थले इति, एवमप्युक्तस्थले=चैत्रमैत्रोभयकर्तृकपाकस्थले 'चैत्रेण पक्ववान् मैत्रः' इति प्रयोगः स्यादेव—अत्र मैत्रवृत्ति यत् कर्तृत्वं तल्लकारार्थभूतं नास्ति कृदर्थत्वादिति लकारार्थकर्तृत्वविशेषणतानापन्नायामेव पाकक्रियायां चैत्रवृत्तितृतीयार्थकर्तृत्वस्यान्वयसंभवादित्यर्थः, न चायं प्रयोग इष्टः—उक्तस्थले 'चैत्रमैत्रौ पक्ववन्तौ' इति प्रयोगस्येष्टत्वादिति भावः।

अथेत्यादिना शङ्कितं परिहरन् समाधत्ते—मैवमित्यादिना, आश्रयाति-

इति नियमः 'चैत्रेण पाचयति' इत्यादौ कर्तृत्वनिर्वाहकव्यापारो णिजर्थस्तत्राश्रयातिरिक्ते व्यापारे विशेषणं कर्तृत्वमिति तद्विशेषणतापन्नक्रियायां तृतीयार्थकर्तृत्वविशेषणत्वे न किंचिद् बाधकम्। 'चैत्रेण पचति मैत्रः' इत्यादयश्च न प्रयोगाः–तत्राश्रये एव कृतेर्विशेषणतया तद्विशेषणतापन्नक्रियायां तृतीयया कर्तृत्वबोधनाऽसंभवात्। कृतिविशेष्यकबोधाभिप्रायेण 'चैत्रेण पचति' इति वारणायाऽऽश्रयविशेषणत्वमुपेक्ष्याऽऽश्रयाति-रिक्ताऽविशेषणत्वं निवेशितम्। "अनभिहिते कर्तरि तृतीया"

रिक्ताऽविशेषणतापन्नं यत् कर्तृत्वं तादृशकर्तृत्वविशेषणतानापन्नक्रियायां तृतीयार्थकर्तृत्वस्यान्वयो भवतीति नियमः, 'चैत्रेण पाचयति मैत्रः' इत्यत्राश्रयातिरिक्ते व्यापारे विशेषणं कर्तृत्वं न त्वाश्रयातिरिक्ताऽविशेषणता-पन्नमिति चैत्रवृत्तिकृतिजन्यो यः पाक इत्येवं व्यापारविशेषणतापन्नं यत्कर्तृत्वं तादृशकर्तृत्वविशेषणतापन्नपाकक्रियायां चैत्रवृत्तितृतीयार्थकर्तृत्वस्य विशेषणतयान्वयेऽपि नोक्तनियमव्यभिचार इत्यर्थः। 'चैत्रेण पचति मैत्रः' इति प्रयोगापत्त्यऽसंभवमाह–चैत्रेणेति, अत्र मैत्रवृत्तिकर्तृत्वं तिबर्थाश्रये विशेषणमेव–आश्रयविशेषणतापन्नकर्तृत्वे विशेषणतापन्नक्रियायां च तृतीयार्थकर्तृत्वस्यान्वयो न व्युत्पन्न इति 'चैत्रेण पचति मैत्रः' इति प्रयोगा-पत्तिर्नास्तीत्यर्थः। अत्र 'चैत्रवृत्तिकृतिजन्यव्यापारानुकूलकृतिमान् मैत्रः' इत्यन्वयबोधविवक्षया पाकस्याश्रयविशेषणतापन्नकर्तृत्वे विशेषणत्वमस्ति विशेषणतापन्नतादृशपाके एव तृतीयार्थकर्तृत्वस्यान्वयो वक्तव्यः स च न संभवति–उक्तनियमविरोधादिति भावः। कृतिविशेष्यकबोधाभिप्रायेणापि 'चैत्रेण पचति' इति प्रयोगापत्त्यऽसंभवमाह–कृतिविशेष्यकेति, 'आश्रयविशेषणता-पन्नकर्तृत्वे विशेषणतानापन्नक्रियायामेव तृतीयार्थकर्तृत्वस्यान्वयो भवति' इत्येवं नियमस्वीकारे 'चैत्रेण पचति' इत्यत्र 'कृतिमच्चैत्रवृत्तिकृतिजन्यपाकानुकूला कृतिः' इत्येवं कृतिविशेष्यकबोधस्वीकारे आश्रयविशेषणतापन्नं यत्कर्तृत्वं तादृशकर्तृत्वेऽत्र विशेषणताऽनापन्नैव पाकक्रियास्तीति तादृशपाकक्रियायां चैत्रवृत्तितृतीयार्थकर्तृत्वस्यान्वयः कर्तव्योऽस्तीत्युक्तनियमेनात्र तृतीयापत्त्या 'चैत्रेण पचति' इति प्रयोगः स्यादेव यदा च 'आश्रयातिरिक्ताऽविशेषणतापन्न-

इत्यस्यापि 'निरुक्तक्रियाविशेषणतया प्रातिपदिकार्थान्वयि-कर्तृत्वविवक्षायां तदुत्तरं तृतीया भवति' इत्येवार्थ इति दिक्।

कर्तृत्वं च 'चैत्रः पचति' इत्यादौ क्रियानुकूला कृतिरेव तस्याश्चाऽनुकूलकृतित्वेन कृतित्वमात्रेण वाऽऽख्यातवाच्यता। 'रथो गच्छति' 'काष्ठं पचति' इत्यादौ च क्रियानुकूलव्यापाररूपे कर्तृत्वे निरूढलक्षणा। कृतित्वजातेः प्रवृत्तिनिमित्तत्वे लाघवात्।

कर्तृत्वे विशेषणतानापन्नक्रियायां तृतीयार्थकर्तृत्वस्यान्वयो भवति' इत्युच्यते तदा तूक्तकृतिविशेष्यकबोधस्वीकारेऽपि कर्तृत्वस्याश्रयातिरिक्ते पाकव्यापारे विशेषणत्वादेवात्राऽऽश्रयातिरिक्ताऽविशेषणतापन्नत्वं नास्तीति व्यापारविशेषण-तापन्नकर्तृत्वे विशेषणतानापन्नक्रियायामपि तृतीयार्थकर्तृत्वान्वयस्य नियमविरुद्धत्वात् तृतीयापत्तिस्तथा 'चैत्रेण पचति' इति प्रयोगापत्तिश्च नास्त्येवेत्यर्थः। उक्तनियमानुकूल्येनोक्तसूत्रस्याप्यर्थमाह—अनभिहिते इति। निरुक्तक्रियाविशेषणतयेति—'आश्रयातिरिक्ताविशेषणतापन्नकर्तृत्वे विशेषणताना-पन्नक्रियायां विशेषणतया प्रातिपदिकार्थान्वयि(वृत्ति) कर्तृत्वस्य विवक्षायां चैत्रादिपदोत्तरं तृतीया भवति' इत्यन्वयः सूत्रार्थश्च ज्ञेयः। 'चैत्रेण पच्यते' इत्यत्र 'चैत्रवृत्तिकृतिजन्यः पाकव्यापारः' इति बोधोदयात् आश्रयातिरिक्ते व्यापारादावऽविशेषणतापन्ने कर्तृत्वे विशेषणतानापन्नत्वं पाकक्रियायामस्त्येव तत्रैव च तृतीयार्थकर्तृत्वस्यान्वयः कर्तव्योस्तीति न तृतीयानुपपत्तिः।

कर्तृत्वस्वरूपमाह—कर्तृत्वमिति, 'चैत्रः पचति' इत्यादौ क्रियानुकूला कृतिरेव कर्तृत्वं ज्ञेयं तस्याः=क्रियानुकूलकृतेश्चानुकूलकृतित्वेन केवलकृतित्वेन वा रूपेणाख्यातवाच्यता, तत्र केवलकृतित्वस्याख्यातवाच्यतेऽनुकूलतासंबन्धेन तत्र कृतौ पाकाद्यन्वयः, अनुकूलकृतित्वेनाख्यातवाच्यतापक्षे च जनकतासंबन्धेन विशेष्यतासंबन्धेन वा कृतौ पाकाद्यन्वयः, 'पाकानुकूलकृतिमांश्चैत्रः' इति बोधः। रथाद्यचेतनपदार्थेषु यत्नरूपकर्तृत्वस्यासंभवात् 'रथो गच्छति' इत्यादौ गमनाद्यनुकूलव्यापाररूपे कर्तृत्वे आख्यातस्य निरूढलक्षणा रथादौ व्यापाररूपकर्तृत्वसत्त्वे बाधकाभावात्, कृतावाख्यातस्य शक्तेर्लक्षणायाश्च स्वीकारे कृतित्वजातेरेकायाः प्रवृत्तिनिमित्तत्वसंभवाल्लाघवमस्ति, कृतिविशिष्टे शक्ति-स्वीकारे नानाकृतिव्यक्तीनां प्रवृत्तिनिमित्तत्वापत्त्यागौरवं स्यादित्यन्वयः।

मीमांसकास्तु—व्यापारत्वेनैव शक्तिः— 'पचति' इत्यादावपि तेनैव रूपेण बोधोपगमात्। 'एवं चाऽचेतनेऽपि प्रयोगो' मुख्य एव। कृतित्वस्य लाघवं चाऽकिंचित्करम्। यत्र लघुगुरुरूपाभ्यां बोधो निर्विवादस्तत्रैव लघुरूपावच्छिन्ने शक्त्युपगमात्, प्रकृते च कृतित्वेन बोधस्य सविवादत्वात्। तथापि तदवच्छिन्ने शक्त्युपगमे तत्राऽमुख्यार्थेऽनादि-तात्पर्यकल्पनायां गौरवात्। एवम् 'बीजादिनाऽङ्कुरः कृतः' इत्यादौ विनापि यत्नं कृञः प्रयोगात् तस्यापि व्यापार-

---

मीमांसकमतमाह—मीमांसकास्त्वित्यादिना। व्यापारत्वेनेति—आख्यातस्य लकारस्य वा व्यापारत्वेन रूपेण व्यापारे शक्तिरित्यर्थः। 'पचति' इत्यादावप्याख्यातात् तेनैव=व्यापारत्वेनैव रूपेण बोधस्वीकारात्। अपि शब्दात् 'पच्यते' इत्यादौ तु व्यापारत्वेन रूपेणाख्याताद्बोधस्योभयसंमतत्वमेवेति व्यज्यते। व्यापारे शक्तिस्वीकारे विशेषान्तरमाह—एवं चेति, 'रथो गच्छति' इत्यादिप्रयोगोपि मुख्य एव—अचेतनेऽपि रथादौ व्यापारस्य बाधाभावादित्यर्थः। नैयायिकेन कृतौ शक्तिस्वीकारे यल्लाघवमुक्तं तत्राह—कृतित्वस्येति। ननु लघुरूपावच्छिन्ने एव शक्तिस्वीकार उचितः कृतित्वं च व्यापारत्वापेक्षया लघुरूपमित्याशङ्क्याह—यत्रेति। कम्बुग्रीवादिमत्त्वापेक्षया घटत्वं लघुरूपमिति घटत्वावच्छिन्ने शक्तिः। प्रकृते='पचति' इत्यादौ कृतित्वेन बोधस्य सविवादत्वान्न कृतित्वावच्छिन्ने शक्तिस्वीकार उचित इत्यर्थः। विपक्षे बाधकमाह—तथापीति, कृतित्वेन बोधस्य सविवादत्वेऽपि तदवच्छिन्ने=कृतित्वावच्छिन्ने शक्तिस्वीकारे 'रथो गच्छति' इत्यादावऽमुख्यार्थे व्यापारे निरूढलक्षणापत्त्या गौरवमित्यर्थः। यथाऽऽख्यातस्य व्यापारवाचकता तथा कृधातोरपि व्यापारवाचकत्वमेव न तु यत्नवाचकत्वमित्याह—एवमिति। तस्य=कृञः। नैयायिकैः 'पचति' इत्यस्य 'पाकं करोति' इत्येवं विवरणात् करोतेश्च यत्नवाचकत्वात् करोतिना विव्रियमाणाख्यातस्यापि यत्नवाचकत्वं प्राप्तं यत्न एव च कृतिरित्युक्तं तत् परिहरन्नाह—अत इति, करोतेरेव यत्नवाचकत्वं नास्ति येन तेन विव्रिय-माणाख्यातस्य यत्नवाचकत्वं स्यात्, किं तु करोतेरप्युक्तरीत्या व्यापारवाचकत्वात् तेन विव्रियमाणाख्यातस्यापि व्यापारवाचकत्वमेव

सामान्यार्थकता, अतः करोतिविवरणीयार्थकत्वेऽपि नाख्यातस्य यत्नत्वावच्छिन्नवाचकता न वा 'किं करोति?' 'पचति' इति प्रश्नोत्तरयोः समानप्रकारकबोधजनकत्वानुरोधेन तथात्वम्।

अत्र केचित् 'पचति' इति वाक्यजन्यबोधे सति यत्नत्वावच्छिन्ने वर्तमानत्वसंशयानुदयात् तत्र यत्नत्वावच्छिन्ने वर्तमानत्वबोधकत्वसिद्धौ तदवच्छिन्ने शक्तिर्लाघवात् सिद्ध्यति, न हि यत्नाऽविनाभूतक्रियाविशेषलिङ्गकानुमानलभ्येन यत्नत्वावच्छिन्नेन समं वर्तमानत्वान्वयबोधकत्वमाख्यातस्यार्थाध्याहारमतेऽपि संभवति—लडादिजन्यवर्तमानत्वान्वयबोधे लडादितत्समभिव्याहृतधात्वन्यतरजन्यविशेष्योपस्थितेः कारणताया आवश्यकत्वात्, अन्यथा निराकाङ्क्षयत्नादिपदमात्राद्

प्राप्तमित्यर्थः। एवम् 'किं करोति' इति प्रश्ने 'पचति' इत्युत्तरं दीयते प्रश्नोत्तरवाक्ययोश्च समानविषयकत्वनियमात् समानप्रकारकबोधजनकत्वमस्ति तथा च 'किं करोति' इत्यस्य कृतित्वप्रकारकबोधनजनकत्वेन 'पचति' इत्यत्राख्यातस्यापि कृतित्वप्रकारकबोधजनकत्वं प्राप्तमिति कृतावेव शक्तिरिति यदुक्तं नैयायिकैस्तत्परिहरन्नाह—न वेति। किं करोति' इत्यस्य कृतित्वप्रकारकबोधजनकत्वमेव नास्ति किं तु व्यापारत्वप्रकारकबोधजनकत्वमेव तथा च तदुत्तरवाक्यस्य 'पचति' इत्यादेरपि व्यापारत्वप्रकारकबोधजनकत्वं न कृतित्वप्रकारकबोधजनकत्वमित्यर्थः। तथात्वम्=यत्नार्थकत्वम्।

मीमांसकपराकर्तृमतविशेषमनुवदति—अत्रेति। सति=जाते। तत्र='पचति' इति वाक्यजन्यबोधकाले। यत्नत्वावच्छिन्ने=यत्ने=कृतौ। ननु यत्नं विना क्रिया न संभवतीति क्रियया यत्नानुमानं भवति तथा चानुमानेनाध्याहृते एव यत्ने लडर्थवर्तमानत्वस्यान्वयो भवतीत्याशङ्क्याह—न हीति। परिहारहेतुमाह—लडादीति, आख्यातार्थवर्तमानत्वान्वयं प्रति लडादिजन्या लडादिसमभिव्याहृतधातुजन्या वा या विशेष्यस्य=यत्नस्योपस्थितिस्तस्याः कारणत्वमावश्यकं तथा च 'पचति' इत्यत्र लडुपस्थितवर्तमानत्वस्य लडुपस्थितयत्नेऽन्वयः 'करोति' इत्यत्र च लडुपस्थितवर्तमानत्वस्य धातूपस्थितयत्नेऽन्वयः संभवति

यत्नाद्युपस्थितावपि तत्र वर्तमानत्वादेर्लडादितो बोधप्रसङ्गात्।

न चार्थाध्याहारवादिनाम् 'द्वारं पिधानं कृतिः' इत्यादितो द्वारकर्मककृतेरिव 'पचति यत्नः' इत्यादितः 'पाकयत्नो वर्तमानः' इत्याद्याकारको वर्तमानत्वादेर्बोध इष्ट एवेति वाच्यम्, परस्परसाकाङ्क्षपदार्थद्वयान्वयबोध एवाऽध्याहृतस्येव निराकाङ्क्षपदादुपस्थितस्यार्थस्य विषयतायास्तैरुपगमात्, तत्रान्वयानुभावकसाकाङ्क्षपदसत्त्वात्, प्रकृते चान्वयबोधस्याकाङ्क्षानुपयोगिपदार्थद्वयविषयकत्वेन तेषामप्यसम्मतत्वात्। तत्स्वीकारे निराकाङ्क्षस्याप्यनुभावकत्वस्वीकारापत्तेः, शाब्दबोधे आकाङ्क्षानुपयोगप्रसङ्गाच्चेति। तन्न। तत्र तात्पर्यलिङ्गेन

न त्वऽध्याहृतयत्नेऽपि—"शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्यते" इति नियमादित्यर्थः। विपक्षे बाधकमाह—अन्यथेति।

नन्वर्थाध्याहारवादिनाम् 'पचति यत्नः' इत्यादौ निराकाङ्क्षयत्नादिपदोपस्थितयत्नादावप्याख्यातार्थवर्तमानत्वस्य 'पाकयत्नो वर्तमानः' इत्येवमन्वय इष्ट एवेत्याशङ्क्याह—न चेति। परिहारहेतुमाह—परस्परेति, अध्याहृतार्थस्य परस्परसाकाङ्क्षपदार्थद्वयान्वयबोधे एव यथा शाब्दबोधविषयता तैः=मीमांसकैः स्वीक्रियते तथा तैर्निराकाङ्क्षपदादुपस्थितस्यार्थस्यापि या विषयता स्वीक्रियते सा परस्परसाकाङ्क्षपदार्थद्वयान्वयबोधे एव स्वीक्रियते यथा 'द्वारम्' इत्युक्तेऽध्याहृतपिधानपदार्थस्य न तु परस्परनिराकाङ्क्षपदार्थान्वयबोधेपि तथा च 'पचति' इत्यादावुक्तरीत्याऽध्याहृतयत्ने नाख्यातार्थवर्तमानत्वान्वयः संभवतीत्यर्थः। तत्रेति—तत्र='द्वारं पिधानं कृतिः' इत्यत्राऽन्वयानुभावकसाकाङ्क्षपदस्य=शाब्दबोधजनकसाकाङ्क्षपदस्य सत्त्वात् द्वारकर्मककृतेर्बोध इष्टः प्रकृते='पचति यत्नः' इत्यत्र चान्वयबोध आकाङ्क्षानुपयोगिभूतं यत् 'पचति यत्नः' इति पदद्वयं तदर्थविषयक एव वक्तव्यो न चाकाङ्क्षानुपयुक्तपदजन्यस्तदर्थविषयकः शाब्दबोधस्तेषाम्=मीमांसकानामपि सम्मत इति 'पचति यत्नः' इत्यत्र जायमानान्यबोधस्याकाङ्क्षानुपयोगिपदार्थद्वयविषयकत्वेन (हेतुना) असंमतत्वादित्यर्थः। विपक्षे बाधकमाह—तत्स्वीकारे इति, तत्स्वीकारे=आकाङ्क्षानुपयोगिपदार्थद्वयविषयकशाब्दबोधस्वीकारे साकाङ्क्षस्यैव शाब्दबोधजन-

यत्नत्वावच्छिन्ने वर्तमानत्वानुमितेरेवोपगमात्, तादृशवर्तमानत्व-प्रतीतौ शाब्दत्वप्रतीतेः सविवादत्वादित्याहुः।

अत्र नैयायिकाः—'रथो गच्छति' इत्यादावाश्रयत्व-मेवाख्यातार्थो तु व्यापारः—अन्यदीयगमनानुकूलनोदनादिलक्षण-व्यापारवति 'गच्छति' इत्यप्रयोगात्। एवं च 'काष्ठं पचति' इत्यादिप्रयोग एव व्यापारशक्तिमाख्यातस्य साधयेद् यदि स्वारसिकः स्यात् तदेव न, न हि 'चैत्रः पचति' इत्यादिप्रयोगेण

कत्वं भवतीति नियमभङ्गापत्त्या निराकाङ्क्षपदस्याप्यनुभावकत्वं शाब्दबोध-जनकत्वमापद्येत तेन च शाब्दबोधे आकाङ्क्षाया अनुपयोगः प्रसज्येत न चैतदिष्टं तस्मात् 'पचति' इत्यत्राध्याहृतयत्ने आख्यातार्थवर्तमानत्वान्वया-संभवादाख्यातस्य यत्नवाचकत्वमावश्यकमित्यर्थः। अथेत्यादिना शङ्कितं परिहरति—तन्नेति। यत्नकार्यभूतव्यापारस्य वर्तमानत्वेन तत्कारणीभूतयत्नस्यापि वर्तमानतवमनुमीयते एव न तु शब्दाद्विज्ञायते इत्येव स्वीक्रियते तादृश=उक्तवत्मानत्वप्रतीतिः शब्दादेव जायते इत्यस्य विवादग्रस्तत्वेन स्वीकर्तुमशक्यत्वात्, तथा च नाख्यातस्य कृञो वा यत्नवाचकत्वापत्तिः; किंतु व्यापारसामान्यवाचकत्वमेव सिद्धमित्यर्थः। "शाब्दत्वप्रतीतेः" इत्यत्र "शाब्दप्रतीतित्वस्य" इत्येवं पाठो युक्तः।

नैयायिकमतमाह—अत्रेत्यादिना। 'रथो गच्छति' इत्यत्र व्यापारस्तु धात्वर्थ एवाश्रयत्वं चाख्यातार्थ इति 'गमनरूपव्यापाराश्रयो रथः' इति बोधो जायते। व्यापारस्याख्यातार्थत्वाभावे हेतुमाह—अन्येति, यदि व्यापार आख्यातार्थः स्यात् तदा 'गच्छति' इत्यनेन 'गमनानुकूलव्यापारवान्' इति बोधोदयाद् अन्यदीयगमनानुकूलस्य नोदनस्यापि व्यापारत्वात् तद्वत्यपि 'गच्छति' इति प्रयोगः स्याद् न चैतदिष्टम्, आश्रयत्वस्याख्यातार्थत्वे तु गमनाश्रयत्ववत्येव 'गच्छति' इति प्रयोगः संभवति स चेष्ट एव न तूक्तनोदनादिव्यापारवत्यपीत्यर्थः। मीमांसकमतमाक्षिपति—एवं चेति। व्यापारशक्तिम्=व्यापारे शक्तिमित्यर्थः। स्वारसिकः=मुख्यः। उक्तस्वारसिकत्वाभावमेवाह—न हीति। अविशेष इति—'चैत्रः पचति' इति मुख्यः प्रयोगः—चैत्रे तिबर्थकृतेः सत्त्वात् 'काष्ठं पचति' इति च गौणः प्रयोगः—काष्ठे कृतेरसंभवेनात्र तिपो व्यापारे

'काष्ठं पचति' इत्यादिप्रयोगस्याविशेषः। एवमचेतने स्वरसतः कर्तृपदाप्रयोगात् कृञोपि यत्नत्वविशिष्टोर्थः। एवम् 'चैत्र एव पचति पाककर्ता न त्वचेतन काष्ठादि' इत्यादिप्रयोगात् लकारस्य कृञश्च यत्नत्वविशिष्टार्थकताया आवश्यकत्वाल्लाघवात् तत्रैव शक्तिः व्यापारे लक्षणेति।

न च यत्नत्वस्याख्याताावाच्यनिवृत्तिजीवनयोनियत्नसाधारणतया लकारशक्यतावच्छेदकत्वाऽसंभव इति वाच्यम्, निवृत्त्यादियत्नस्याख्यातवाच्यतोपगमे क्षतिविरहात् निवृत्त्यादेः

लक्षणास्वीकारादित्यर्थः। उक्तमन्यत्रातिदिशति–एवमिति, अचेतने=बीजादौ बीजेनाङ्कुरः कृतः इत्येवम्। स्वरसतः=मुख्यार्थतात्पर्येण। यत्नत्वविशिष्टः=यत्नः। उपसंहरति–एवमिति। 'पचति' इत्यनेन लकारस्य 'पाककर्ता' इत्यनेन च कृञो यत्नार्थकत्वं सिद्धम्। तत्र=यत्ने (कृतौ)।

ननु यत्नो हि त्रिविधस्तदुक्तम्-

प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम्।
एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिदर्शितम्॥ इति।

तथा च यत्नत्वमाख्याताऽवाच्यनिवृत्तिजीवनकारणयत्नयोरपि सत्त्वादतिप्रसक्तमेव, अतिप्रसक्तधर्मस्य चावच्छेदकत्वं न भवतीति कथं यत्नत्वस्य लकारशक्यतावच्छेदकत्वं स्यादित्याशङ्क्याह–न चेति। उत्तरमाह–निवृत्त्यादीति। 'न पचति' इत्यादौ निवृत्त्यनुकूलः 'जीवति' इत्यादौ जीवनानुकूलोऽपि यत्नः प्रतीयते एवाख्यातेनेत्यर्थः। ननु यदि निवृत्त्यनुकूलोऽपि यत्न आख्यातार्थस्तदा पाकनिवृत्तिकाले 'पचति' इति प्रयोगः कथं न स्यादित्याशङ्क्याह–निवृत्त्यादेरिति। तत्काले=पाकनिवृत्तिकाले। पक्षान्तरमाह–इष्टेति, इष्टसाधनताज्ञानेन प्रवृत्तिर्भवतीति प्रवृत्तेरिष्टसाधनताज्ञानजन्यत्वादिष्टसाधनताज्ञानजन्यतावच्छेदकं जातिरूपं प्रवृत्तित्वमेव तदेवाख्यातपदप्रवृत्तिनिमित्तम्, प्रवृत्तावाख्यातस्य शक्तिरित्यर्थः। अत एव=इष्टसाधनताज्ञानजन्यतावच्छेदकप्रवृत्तित्वस्यैवाख्यातपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वादेव, यद्यपीश्वरकृतेः कार्यमात्रं प्रति कारणत्वं तथापि 'ईश्वरः पचति' इत्यादयो न प्रयोगाः–ईश्वरकृते-

पाकानुकूलताविरहेण तत्काले 'पचति' इति प्रयोगापत्तिविरहात्। इष्टसाधनताज्ञानजन्यतावच्छेदकप्रवृत्तित्वजातेरेव वाख्यातपद-प्रवृत्तिनिमित्तत्वमुपगम्यते, अत एवेश्वरकृतेर्जन्यमात्रजनकत्वेऽपि, 'ईश्वरः पचति' ईश्वरो भुङ्क्ते' इत्यादयो न प्रयोगाः।

न चैवम् 'ईश्वरो वेदं वक्ति' 'मथुरायां कृष्णो विरहति' इत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः, अत्राख्यातस्य लक्ष्यार्थव्यापारबोध-कतोपगमात्। ईश्वरकृतिसाधारणधर्मस्याऽऽख्यातप्रवृत्ति-निमित्तत्वेऽपि तत्र व्यापारलक्षणाया आवश्यकत्वात्, तथा हि–'आत्मा पचति' 'शरीरं पचति' इत्यादिस्वारसिकप्रयोग-विरहादाख्यातार्थकृतेरुद्देश्यतावच्छेदकशरीरविशेषावच्छेदेन समवायेनान्वयनियमः स्वीकरणीयः–चैत्रादिपदस्य शरीर-

---

र्नित्यत्वेनेष्टसाधनताज्ञानजन्यत्वाभावाद्, आख्यातार्थत्वाऽसंभवात्, इष्टसाधनता-ज्ञानजन्याया एव प्रवृत्तिरूपकृतेराख्यातार्थत्वस्वीकारादित्यर्थः।

नन्वेवम् 'ईश्वरो वेदं वक्ति' इत्यादिप्रयोगोऽपि न स्यात्तत्रापीश्वरकृते-र्नित्यत्वेनेष्टसाधनताज्ञानजन्यत्वाभावेनाख्यातार्थत्वासंभवादित्याशङ्क्याह–न चेति। उत्तरमाह–अत्रेति, ईश्वरव्यापारस्येष्टसाधनताज्ञानजन्यत्वादत्र चाख्यातस्य लक्षणया व्यापारमात्रबोधकत्वान्न प्रयोगानुपपत्तिरित्यर्थः। ननु 'ईश्वरो वेदं वक्ति' इत्यादावाख्यातस्य व्यापारे लक्षणास्वीकारापेक्षया परमेश्वरकृतिसाधारणस्य यत्नत्वधर्मस्यैवाख्यातपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमुपगम्यतां तथा चोक्तस्थले आख्यातेन तादृशयत्नत्वाद्यवच्छिन्नस्य प्रतीतिसंभवाल्लक्षणापत्तिर्व्यापारे न स्यादित्याशङ्क्याह–ईश्वरेति। तत्र='ईश्वरो वेदं वक्ति' इत्यादौ। उक्तस्थले व्यापारे लक्षणावश्यकत्वमुपपादयति–तथा हीत्यादिना। 'आत्मा पचति' इत्यादिर्मुख्यार्थतात्पर्येण प्रयोगो न भवतीत्याख्यातार्थकृतेरुद्देश्यता-वच्छेदकीभूतशरीरविशेषावच्छेदेनात्मनि समवायसंबन्धेनान्वयो भवतीति स्वीकार्यम्, 'चैत्रः पचति' इत्यादौ चैत्रमुद्दिश्य पाकानुकूलकृतेर्विधानाच्छरीर-विशेषावच्छिन्न एव चैत्रात्मोद्देश्य उद्देश्यतावच्छेदकं च शरीरमेवेत्यर्थः। उक्तस्वीकारे हेतुमाह–चैत्रादिपदस्येति, शरीरविशेषात्मकः=शरीरविशेषरूपो

विशेषविशिष्टात्मपरतया 'चैत्रः पचति' इत्यादौ शरीर-विशेषात्मकोद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेनात्मनि समवायेनान्वय-संभवात्। 'गौरः पचति' इत्यादावपि गौरादिपदस्य गौरशरीराद्य-वच्छिन्नात्मनि आख्यातस्यैव वा व्यापारे लक्षणोपगमात्। एवं चेश्वरकृतेः शरीरानवच्छित्वादुक्तस्थले कृतेस्तथान्वयासंभव इति व्यापारलक्षणाऽऽवश्यकी।

ईश्वरकृतिसाधारणयत्नत्वावच्छिन्न एव वाख्यातार्थः, असाधारणानुकूलत्वं हि यत्ने क्रियायाः संबन्धतया भासते न त्वनुकूलतामात्रम्–असाधारणानुकूलताया एवाकाङ्क्षा-

---

य उद्देश्यतावच्छेदकस्तदवच्छेदेनात्मनि समवायेन कृतेरन्वयसंभवादित्यन्वयः। अत्र 'कृतेः' इति शेषः। 'गौरः पचति' इत्यादौ गौरादिपदस्य गौरशरीरावच्छिन्नात्मनि लक्षणा तत्र च कृतेरन्वयः संभवत्येव किं वात्राख्यातस्यैव व्यापारे लक्षणा व्यापारस्तु जडे शरीरेऽपि संभवत्येवेत्याह–गौर इति। चैत्रादिपदं तु शरीरावच्छिन्नात्मवाचकमेवेति न चैत्रादिपदस्य शरीरावच्छिन्नात्मनि लक्षणापत्तिराख्यातस्य वा व्यापारे लक्षणापत्तिः, गौरादिपदं तु गौरत्वादिगुणपुरस्कारेण प्रवृत्तं गौरत्वादिधर्मवतः शरीरस्यैव वाचकमिति गौरशरीरावच्छिन्नात्मनि लाक्षणिकमेवेति विवेकः। उपसंहरति–एवं चेति, उक्तप्रकारेण शरीरावच्छिन्नकृतेरेवाख्यातार्थत्वाद् ईश्वरकृतेश्च शरीरानवच्छिन्न-त्वेनाख्यातार्थत्वाभावादुक्तस्थले='ईश्वरो वेदं वक्ति' इत्यादावीश्वरकृतेः शरीरावच्छेदेनेश्वरेऽन्वयाऽसंभवादाख्यातस्य व्यापारे लक्षणाऽवश्यं स्वीकार्येत्यर्थः। किं चेश्वरस्य शरीरावच्छिन्नत्वाभावादत्राख्यातस्य व्यापारे लक्षणैवेत्यर्थः।

पक्षान्तरमाह–ईश्वरकृतीति। असाधारणानुकूलत्वम्=असाधारण-कारणत्वम्। 'चैत्रः पचति' इत्यादौ यत्ने क्रियाया असाधारणानुकूलत्व-संबन्धेनान्वयः स्वीकार्यः चैत्रकर्तृकपाकं प्रत्यसाधारणानुकूलत्वं हि चैत्रवृत्तियत्नस्यैव भवति नेश्वरवृत्तियत्नस्यापि तस्य कार्यमात्रसाधारणत्वादिति देवदत्ते पचति सति 'ईश्वरः पचति' इति प्रयोगापत्तिर्नास्तीत्यर्थः। यदि क्रियाया यत्नेऽनुकूलतामात्रसंबन्धेनान्वयः स्वीकृतः स्यात्तदेश्वरयत्नस्यापि

निरूपकत्वोपगमात्। अतोऽस्मदादिकर्तृकपाकादिक्रियानुकूल-कृतिमादाय न 'ईश्वरः पचति' इति प्रयोगः। वेदवचनादौ चेश्वरकृतेरेवासाधारणकारणत्वात् 'ईश्वरो वेदं वक्ति' इत्यादयः प्रयोगा इत्यपि केचित्।

अथ कृतेराख्यातस्य कृञश्च वाच्यत्वे 'करोति' इत्यादौ कृतेर्द्विधा भानं स्यात्—धातुप्रत्यययोर्द्वयोः कृतिबोधकत्वादिति चेत्?, न—'एकः' 'द्वौ' इत्यादावेकत्वद्वित्वादिबोधकप्रकृति-प्रत्ययोभयसत्त्वेप्येकधैवैकत्वादिधीवत् प्रकृतेऽपि बाधकाभावात्, तत्र विभक्तेः साधुत्वार्थकत्वे प्रकृतेऽपि तथात्वात्।

देवदत्तकर्तृकपाकं प्रत्यनुकूलत्वात् (कारणत्वात्) तादृशपाकस्यानुकूलता-संबन्धेनेश्वरयत्नेप्यन्वयसंभवाद् देवदत्ते पचति सति 'ईश्वरः पचति' इति प्रयोगापत्तिः स्यादपि न चाऽनुकूलतामात्रं संबन्ध इत्याह—न त्विति। असाधारणानुकूलतायाः संबन्धत्वे हेतुमाह—असाधारणेति, आकाङ्क्षानिरूपकस्यैव संबन्धत्वसंभवादसाधारणानुकूलताया एवाकाङ्क्षानिरूपकत्वात्संबन्धत्वमित्यर्थः। फलमाह—अत इति, ईश्वरकृतावस्मदादिकर्तृकपाकक्रियानुकूलत्वे सत्यप्यऽसाधारणानुकूलत्वाभावान्न तादृशेश्वरकृतिमादाय 'ईश्वरः पचति' इति प्रयोगो भवति—ईश्वरकृतेः सर्वकार्यसाधारणानुकूलत्वात्, असाधारणानुकूलकृतिमादायैव च 'पचति' इत्यादिप्रयोगस्येष्टत्वादित्यर्थः। 'ईश्वरो वेदं वक्ति' इत्यादिप्रयोगस्तूपपद्यते—वेदवचनादावीश्वरकृतेरेवाऽ-साधारणानुकूलत्वादित्याह—वेदवचनादाविति।

शङ्कते—अथेति। कृतेरिति—आख्यातकृञोः कृतिवाचकत्वे इत्यर्थः। परिहरति—नेति, यथा 'एकः' इत्यत्र प्रकृतिप्रत्यययोरुभयोरप्येकत्व-बोधकत्वेऽप्येकत्वस्यैकधैव भानं यथा च 'द्वौ' इत्यत्र प्रकृतिप्रत्यययोरुभयोरपि द्वित्वबोधकत्वेऽपि द्वित्वस्यैकधैव भानं तथा 'करोति' इत्यत्र प्रकृतिप्रत्यय-योरुभयोरपि कृतिबोधकत्वेऽप्येकधैव कृतिभानं भवति बाधकाभावादित्यर्थः। तत्र='एकः' 'द्वौ' इत्यादौ यदि विभक्तेः साधुत्वार्थकत्वमेव न त्वेकत्वादिबोधकत्वं तदा प्रकृते='करोति' इत्यत्राख्यातस्यापि साधुत्वार्थकत्वमेव न कृत्यर्थकत्वमित्याह—तत्रेति।

अथ तर्हि 'करोति चैत्रः' इत्यादौ प्रातिपदिकार्थे साक्षादेव कृत्यन्वयः स्यात्, स च 'नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्' न संभवति, नामार्थधात्वर्थयोः साक्षादन्वयोपगमे कर्मतादिबोधकविभक्तेरसत्त्वेऽपि 'तण्डुलः पचति' इत्यादौ कर्मतादिसंबन्धेन तण्डुलादेः पाकादावन्वय-संभवेन तादृशवाक्यात् तण्डुलकर्मकपाकादिबोधापत्तेः। न च प्रातिपदिकार्थप्रकारकक्रियान्वयबोध एवाऽव्युत्पन्नो न तु

ननु यदि 'करोति चैत्रः' इत्यादावाख्यातस्य साधुत्वार्थकत्वं तदाऽऽख्यातोपस्थितार्थाभावेन तत्र कृधात्वर्थकृतेरन्वयासंभवादाश्रयतासंबन्धेन साक्षाच्चैत्रे नामार्थे एवान्वयो वक्तव्यः स तु न संभवतीत्याशङ्कते—अथेति। नामार्थधात्वर्थयोः साक्षादन्वयोपगमे बाधकमाह—नामार्थेति। कर्मतादिसंबन्धेनेत्यस्य स्वकर्मकत्वसंबन्धेनेत्यर्थः। किं वा तण्डुलवृत्तिकर्मतापि निरूपकत्वसंबन्धेन पाकादावस्त्येव तेन संबन्धेन पाके साक्षादेव तण्डुलान्वयः स्याद् न चैतदिष्टमित्यर्थः। नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयस्याव्युत्पन्नत्वे तु 'तण्डुलं पचति' इत्यादौ तण्डुलस्य कर्मतायां कर्मयाताश्च पाकेऽन्वयः स्वीक्रियते इत्यादिकं पूर्वप्रतिपादितमेव स्मर्तव्यम्। ननु प्रातिपदिकार्थस्य प्रकारतया साक्षात् क्रियायामन्वयो न भवति क्रियायास्तु प्रकारतया प्रातिपदिकार्थे साक्षादप्यन्वयो भवत्येव तथा च 'तण्डुलः पचति' इत्यत्र तण्डुलस्य साक्षात्पाकेऽन्वयाऽसंभवेपि 'करोति चैत्रः' इत्यत्र धात्वर्थकृतेः साक्षादपि चैत्रेऽन्वयः संभवत्येव बाधकाभावादित्याशङ्क्याह—न चेति। उत्तरमाह—घट इति, यदि क्रियायाः प्रातिपदिकार्थे साक्षादपि भेदान्वयः स्यात्तदा 'घटः करोति' इत्यत्र धात्वर्थकृतेः कर्मतासंबन्धेन घटेऽन्वयापत्त्यात्र घटकर्मककृतेर्बोधः आपद्येत न चैवमस्ति तस्मात् क्रियाया अपि प्रातिपदिकार्थे साक्षाद् भेदान्वयो नैव भवति तथा च 'करोति चैत्रः' इत्यत्रापि कृतेश्चैत्रे साक्षादन्वय-वारणायाख्यातस्य सार्थकत्वं स्वीकर्तव्यं येनाख्यातार्थे एव कृतेः साक्षादन्वयः स्यादित्यर्थः। परिहरति—नेति। उक्तातिप्रसङ्गवारणाय='घटः करोति' इत्यादौ धात्वर्थकृतेः कर्मतासंबन्धेन घटेऽन्वयापत्तिवारणाय धातुः कर्मतादिसंबन्धेन

क्रियाप्रकारकप्रातिपदिकार्थविशेष्यकबोधोपीति वाच्यम्, 'घटः करोति' इत्यादितः कर्मतादिसंबन्धेन कृत्यादेर्घटादावन्वयाभावात्, क्रियाप्रकारकनामार्थविषयकबोधस्याऽव्युत्पन्नत्वादिति चेत्?, न–उक्तातिप्रसङ्गवारणाय धातोः कर्मतादिसंबन्धेन क्रियान्वयाऽबोधकत्वव्युत्पत्तेरुपगमाद् न त्वाश्रयतासंबन्धेन कृत्यादिरूपक्रियान्वयाऽबोधकत्वव्युत्पत्तेरित्यदोषात्।

न च तादृशातिप्रसङ्गवारणाय धातुजन्यकृत्यादिप्रकारकान्वयबोधे प्रत्ययजन्यविशेष्योपस्थितेर्हेतुता वाच्या तादृशकारणाभावात् प्रातिपदिकार्थविशेष्यकबोधोपि न संभवतीति वाच्यम्, कर्मत्वादिसंबन्धेन कृत्यादिप्रकार-

---

प्रातिपदिकार्थे स्वार्थक्रियान्वयं न बोधयति, आश्रयतासंबन्धेन तु बोधयति इति व्युत्पत्तिः स्वीक्रियते तथा च 'घटः करोति' इत्यत्र धात्वर्थक्रियायाः कर्मतासंबन्धेन घटेऽन्वयापत्तिर्नास्ति, 'करोति चैत्रः' इत्यत्र त्वाश्रयतासंबन्धेनैव धात्वर्थकृतेश्चैत्रेऽन्वय इष्टस्तत्र च बाधकाभावात् नानुपपत्तिरित्यर्थः। न त्विति–'आश्रयतासंबन्धेन कृत्यादिरूपक्रियान्वयाऽबोधकत्वव्युत्पत्तेस्त्वनुपगमात्' इत्यन्वयः।

ननु धात्वर्थकृत्यादिप्रकारकान्वयबोधं प्रति प्रत्ययजन्याया विशेष्योपस्थितेः कारणत्वं वक्ष्यामस्तथा च 'घटः करोति' इत्यत्र घटस्य प्रत्ययेनोपस्थितेरभावान्न घटे कृत्यन्वयापत्तिः 'घटं करोति चैत्रः' इत्यत्र च द्वितीयोपस्थितकर्मतायां कृत्यन्वयः स्यादेवेत्याशङ्क्याह–न चेति। प्रातिपदिकार्थेति–धात्वर्थप्रकारकप्रातिपदिकार्थविशेष्यकेत्यर्थः। उत्तरमाह–कर्मत्वादीति, यदि कृतेः कर्मतासंबन्धेन साक्षात् प्रातिपदिकार्थेऽन्वयबोधः प्रसिद्धः स्यात्तदा तदापादकसामग्र्या तदापत्तौ प्राप्तायां त्वदुक्तरीत्या कार्यकारणभावकल्पनेन तन्निरोधः क्रियेतापि न च कर्मत्वादिसंबन्धेन कृत्यादिप्रकारकबोधः प्रसिद्ध इत्यर्थः। सामग्रीति–प्रसिद्धस्यैव सामग्री प्रकल्प्यते न त्वप्रसिद्धस्येत्यर्थः। तादृशकारणतायाः=धातुजन्येत्यादिनियमस्य।

कबोधस्याऽप्रसिद्ध्या सामग्र्यऽकल्पनेनाऽऽपादकाभावात् तादृशकारणताया अकल्पनात्।

न च 'क्रियते चैत्रः' इत्यादौ कृत्यादिप्रकारकान्वय-बोधवारणायैवोक्तकारणताकल्पनमावश्यकमिति वाच्यम्, सति तात्पर्ये इष्टत्वात्। कर्तृविशेष्यकान्वयबोधपरधातूत्तरय-कोऽसाधुत्वादेव प्रामाणिकानां न तथाप्रयोगः। 'करणं चैत्रः' इत्यादौ चैत्रादौ धात्वर्थकृतेराश्रयतासंबन्धेनाऽन्वयबोधवारणाय तादृशकार्यकारणभावकल्पनमित्यपि न। तादृशाऽन्वयबोधे आख्यातान्तधातुनामसमभिव्याहारज्ञानहेतुतयैवोक्तस्थले तादृशबोधवारणसंभवात्।

ननु कृत्यादिप्रकारकान्वयबोधं प्रति प्रत्ययजन्यविशेष्योपस्थितेः कारणत्वकल्पने तु 'क्रियते चैत्रः' इत्यत्र चैत्रस्य प्रत्ययजन्योपस्थितेरभावात् कृतिप्रकारकचैत्रविशेष्यकबोधस्यापत्तिर्नास्ति, उक्तकारणाऽकल्पने च स्यादे-वेत्युक्तकारणकल्पनावश्यकतेत्याशङ्क्याह—न चेति। अभ्युपगम्याह—सतीति, 'क्रियते चैत्रः' इत्यत्रापि कृतिप्रकारकचैत्रविशेष्यकबोधतात्पर्ये सति तादृशबोध इष्ट एवेत्यर्थः। नन्वेवम् 'क्रियते चैत्रः' इति प्रयोगः कथं न क्रियते? इत्याशङ्क्याह—कर्तृविशेष्यकेति, कर्तृविशेष्यकबोधविवक्षायां शप् भवति न तु यगिति हेतोः प्रामाणिकास्तथा='क्रियते चैत्रः' इति प्रयोगं न कुर्वन्तीत्यर्थः। चैत्रस्य कर्मत्वविवक्षायां तु 'क्रियते चैत्रः' इति प्रयोगः साधुरेव। पुनराशङ्कते—करणमिति, कृतिप्रकारकान्वयबोधं प्रति प्रत्ययजन्यविशेष्योपस्थितेः कारणत्वे तु 'करणं चैत्रः' इत्यत्र चैत्रस्य प्रत्ययेनोपस्थितेरभावान्नाश्रयतासंबन्धेन कृतेश्चैत्रेऽन्वयापत्तिरित्यर्थः। परिहरति—नेति। तादृशाऽन्वयबोधे=कृतिप्रकारक-प्रातिपदिकार्थविशेष्यकशाब्दबोधं प्रत्याख्यातान्तधातुनाम्नोः समभिव्याहारज्ञानस्य हेतुतास्ति, उक्तस्थले='करणं चैत्रः' इत्यत्र चाख्यातान्तधातुसमभि-व्याहारस्याभावात् तादृशबोधस्य=कृतिप्रकारकचैत्रविशेष्यकबोधस्य वारणं संभवतीति न त्वदुक्तप्रत्ययजन्यविशेष्योपस्थितेः कारणत्वकल्पनावश्यकते-त्यर्थः।

दीधितिकृतस्तु–'गच्छति' 'जानाति' 'करोति' इत्यादावाख्यातस्याश्रयत्वे निरूढलक्षणायाः स्वीकारान्न नामार्थे क्रियायाः साक्षादन्वय इत्याहुः। तन्मते यद्यप्याश्रयत्वसंबन्धस्याधिकस्य 'जानाति चैत्रः' इत्यादिवाक्यजन्यबोधविषयताकल्पनेन गौरवं तथापि यत्र ज्ञाधातोर्ज्ञानाद्याश्रयत्वे लक्षणाग्रहः शक्तिभ्रमो वा तत्र चैत्रादिविशेष्यको ज्ञानाद्याश्रयत्वप्रकारको बोध आश्रयतायाः संसर्गतावादिनामप्यनुमतः। चैत्रादिविशेष्यकाश्रयतासंसर्गकज्ञानादिप्रकारकशाब्दबोधस्तु दीधितिकारमते क्वचिदपि न प्रसिध्यतीति तादृशशाब्दबोधे योग्यताज्ञानादेर्हेतुताकल्पन तथाविधशाब्दबोधाङ्गीकर्तुर्मणिकारस्य मते आवश्यकमिति गौरवम्।

दीधितिकारमतमाह–दीधितीति। गच्छति='रथो गच्छति' इत्यत्र गमनस्याश्रयत्वे आश्रयत्वस्य च स्वरूपसंबन्धेन रथेऽन्वयः। एवम् 'जानाति' इत्यत्राश्रयत्वे ज्ञानस्य, 'करोति' इत्यत्राश्रयत्वे कृतेरन्वयस्तादृशाश्रयत्वस्य च चैत्रादान्वय इत्यर्थः। नेति–धात्वर्थक्रियाया आख्यातार्थाश्रयत्वे एव साक्षादन्वयो न तु चैत्रादिनामार्थे इत्यर्थः। दीधितिकारमतमालोचयति–तन्मते इत्यादिना, 'जानाति चैत्रः' इत्यत्राश्रयत्वस्याख्यातार्थत्वे आख्यातार्थत्वेन प्रकारीभूततादृशाश्रयत्वस्य चैत्रे स्वरूपसंबन्धेनान्वयः स्यादिति तस्याश्रयत्वसंबन्धस्यापि शाब्दबोधविषयत्वापत्त्या गौरवम्, एतद्गौरवमाश्रयत्वस्य संसर्गतावादे यद्यपि नास्ति तथापि ज्ञाधातोर्ज्ञानाश्रयत्वे लक्षणाग्रहे शक्तिभ्रमे वा चैत्रविशेष्यकज्ञानाश्रयत्वप्रकारकबोधस्याऽऽश्रयत्वसंसर्गतावादिनापि स्वीकार्यत्वादाश्रयत्वसंबन्धस्याधिकस्य शाब्दबोधविषयत्वापत्तिरस्त्येवेति न दीधितिकृन्मते प्राप्तं गौरवमाश्रयत्वे आख्यातलक्षणास्वीकारे बाधकं संभवतीत्यर्थः। ज्ञानस्याश्रयतासंबन्धेन चैत्रादावन्वयस्तु दीधितिकारमते क्वचिदपि प्रसिद्धो नास्ति–आश्रयत्वस्याख्यातार्थत्वेन प्रकारत्वस्वीकारात्, तथा च तथाविधशाब्दबोधाङ्गीकर्तुः=चैत्रादिविशेष्यकाश्रयत्वसंसगर्कज्ञानादिप्रकारकशाब्दबोधाङ्गीकर्तुर्मणिकारस्य मते तादृशशाब्दबोधे=चैत्रादिविशेष्यकाश्रयत्वसंसर्गकज्ञानादिप्रकारकशाब्दबोधं प्रति तादृशयोग्यताज्ञानादेरऽवश्यं हेतुत्वं कल्पनीयमिति तादृशहेतुत्वकल्पनेन गौरवमित्यर्थः।

वस्तुतस्तु–'चैत्रेण ज्ञायते घटः' इत्यादौ कर्मप्रत्ययस्थले यावतां पदार्थानां प्रकारता तावताम् 'चैत्रो जानाति घटम्' इत्यादिकर्तृप्रत्ययस्थले तथात्वपरं तु विशेष्यविशेषणभाव-वैपरीत्यम्, एवं कर्मप्रत्ययस्थले यस्य ससंबन्धिकपदार्थस्य यदंशे विशेष्यता कर्तृप्रत्ययस्थले तन्निरूपकतायास्तदंशे प्रकारतेत्यनुभवस्य दुरपह्नवत्वाभिप्रायेणाऽऽश्रयत्वस्याख्यातार्थतां दीधितिकार उररीचकार। 'चैत्रेण ज्ञायते' इत्यत्राधेयत्वरूप-

---

आश्रयत्वस्याख्यातार्थतास्वीकारस्य दीधितिकाराभिप्रायमुद्घाटयति–वस्तुतस्त्वित्यादिना। यावतामिति–'चैत्रेण ज्ञायते घटः' इत्यत्र 'चैत्रवृत्तिर्या ज्ञानाश्रयता तन्निरूपकं यज्ज्ञानं तद्विषया घटः' इति बोधोदयाच्चैत्रज्ञानाश्रयतानां प्रकारत्वमस्तीति कर्तृप्रत्ययस्थलेऽपि तावतां पदार्थानां तथात्वम्=प्रकारत्वं भवत्येव न तु संसर्गत्वं किं तु विशेष्यविशेषणभावे वैपरीत्यं भवति यथा कर्मप्रत्ययस्थले चैत्र आश्रयतायामाश्रयताज्ञाने ज्ञानं च घटे विशेषणं भवति कर्तृप्रत्ययस्थले च 'घटविषयकज्ञानाश्रयतावांश्चैत्रः' इति बोधोदयाद् घटो ज्ञाने ज्ञानमाश्रयतायामाश्रयता च चैत्रे विशेषणं भवतीति कर्मप्रत्ययस्थले ज्ञाने विशेषणतां याश्रयता प्राप्ता सा कर्तृप्रत्ययस्थले ज्ञानविशेष्यतां प्राप्तेति विशेष्यविशेषणभावमात्रवैपरीत्यमस्ति प्रकारत्वं तूभयत्र तुल्यमेवेत्यनुभवेन दीधितिकार आश्रयत्वस्याख्यातार्थतां स्वीकरोति। हेत्वन्तरमाह–एवमिति। ज्ञानमाश्रयत्वादिकं च किंचिन्निरूपितमेव भवतीति ज्ञानादयः पदार्थाः ससम्बन्धिका एव तथा च 'चैत्रेण ज्ञायते घटः' इति कर्मप्रत्ययस्थले यस्य=तृतीयार्थभूतवृत्तिरूपाधेयत्वस्य यदंशे=चैत्रांशे विशेष्यतास्ति 'चैत्रो जानाति घटम्' इति कर्तृप्रत्ययस्थले तदंशे=चैत्रांशे तन्निरूपकतायाः=आधेयत्व-निरूपकतायाः=आधेयत्वनिरूपकत्वरूपमेवाधारत्वं भवतीत्याधेयत्व-निरूपकत्वरूपाधारतायाः प्रकारत्वं भवत्येव तन्निरूपकताया अप्रकारत्वे उक्तानुभवविरोधादिति 'जानाति' इत्यत्राधारतायाः प्रकारत्वं प्राप्तम्, आधारत्वं चाश्रयत्वमेव प्रकारत्वं च पदेनोपस्थितस्यैव भवतीति तदुपस्थित्यर्थ-माश्रयत्वस्याख्यातार्थतां दीधितिकारः स्वीकरोतीत्यभिप्रायः। स्वयमेवोक्त-मुदाहरति–चैत्रेणेति। अत्र प्रकारता विशेष्यविशेषणोभयसाधारणा संसर्गताविरुद्धा

तृतीयार्थस्य चैत्रविशेष्यत्वात् 'चैत्रो जानाति' इत्यत्राधेयतानिरूपकत्वरूपाधारतायाश्चैत्रांशेऽप्रकारत्वे तादृशानुभवविरोधात्।

न च 'चैत्रेण ज्ञायते' इत्यत्राप्याधेयत्वं संसर्ग एव न तु विशेष्यमिति वाच्यम्, तथा सति 'आत्मना ज्ञायते न घटेन' इत्यादौ घटादिवृत्तित्वाभावबोधानुपपत्तेः। आधेयत्वस्य तृतीयार्थताविरहेण तृतीयान्ताद् घटादिवृत्तित्वरूपप्रतियोग्यनुपस्थितेः, आधेयत्वसंबन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया च तत्संबन्धावच्छिन्नघटाभावबोधस्य तत्रोपगमासंभवात्। तादृशसंबन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे 'ज्ञाने न घटः' इत्यादिवाक्यजन्यप्रत्यये ज्ञानाद्यधिकरणकतादृशसंबन्धा-

---

पदेनोपस्थिततत्वेन रूपेण विषयतारूपा ग्राह्या एतद्विषयस्याग्रे "ससर्ग एव न तु विशेष्यम्" इत्यनेन विशेष्यत्वेनाभिमताधेयत्वस्य संसर्गत्वशङ्क्या स्पष्टत्वात्।

यदुक्तम् "आधेयत्वरूपतृतीयार्थस्य चैत्रविशेष्यत्वात्" इति तत्राशङ्कते—न चेति। परिहारमाह—तथेति। तथा सति=आधेयत्वस्य संसर्गत्वस्य संसर्गत्वोपगमे सति। 'न घटेन ज्ञायते' इत्यत्राधेयत्वस्य तृतीयार्थत्वे तु 'घटेन' इति तृतीयान्ताद् घटवृत्तित्वस्योपस्थितौ सत्यां नञा ज्ञाने तदभावबोधनं सम्भवति, आधेयत्वस्य संसर्गत्वे तु तृतीयार्थत्वं न स्यादिति ज्ञाने घटवृत्तत्वाभावबोधनं न संभवतीत्यर्थः। ननु 'आत्मना ज्ञायते न घटेन' इत्यत्र ज्ञाने आधेयत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावं वक्ष्यायस्तथा च नोक्तानुपपत्तिः—घटस्य घटपदेनोपस्थिततत्वान्नञा ज्ञाने तदभावबोधनसंभवादित्याशङ्क्याहआधेयत्वसंबन्धस्येति। अत्र 'वृत्त्यनियामकत्वेन' इति शेषः। तत्संबन्धावच्छिन्न=आधेयत्वसंबन्धावच्छिन्न। विपक्षे बाधकमाह—तादृशेति, वृत्त्यनियामकस्याधेयत्वसबन्धस्याभाव- प्रतियोगितावच्छेदकत्वे हि 'ज्ञाने न घटः' इत्यत्र ज्ञाने आधेयतासम्बन्धेन घटाभावबोधापत्त्या 'घटे ज्ञानं न वा' इत्याकारक- संशयनिरासाय 'ज्ञाने न घटः' इत्यपि वाक्यं प्रयुज्येत तेन च वाक्येन ज्ञाने आधेयतासंबन्धेन घटाभावबोधोत्पत्त्या 'घटे ज्ञानं न वा' इति संशयनिरासोऽपि स्यादेव न चैवमस्ति नापि 'ज्ञाने न घटः' इति प्रयुज्यते

वच्छिन्नघटाद्यभावस्याप्यवगाहनसंभवाद् 'घटे ज्ञानं न वा' इत्यादिसंशयनिरासाय कदाचित् 'ज्ञानं न घटः' इत्यादिकमपि प्रयुज्यते। अत एवानुकूलकृतिमत्त्वादिरूपकर्तृत्वादेरपि 'चैत्रः पचति' इत्यादौ प्रकारता मणिकृतापि स्वीक्रियते न तु संसर्गता–'न पचति' इत्यादावन्वयबोधाऽनिर्वाहात् तादृश-संबन्धस्य वृत्त्यनियामकतयाऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तत्संबन्धावच्छिन्नक्रियाविरहप्रत्ययस्य तत्रोपगमासंभवात्।

एवम्–'चैत्रेण ज्ञायते' इत्यादावाधेयत्वस्य तृतीययाऽ-विवक्षणे प्रातिपदिकार्थमात्रविवक्षया तद्विषयानुशिष्टप्रथमेव स्यात्। 'जानाति चैत्रः' इत्यादौ चाख्यातेन कर्तृत्वाविवक्षणे धात्वर्थरूपभावमात्रपरतया परस्मैपदस्य श्नादिविकरणस्य

तस्मात् 'चैत्रेण ज्ञायते' इत्यत्राधेयत्वं चैत्रविशेष्यं तृतीयार्थश्च न तु संसर्ग इत्यर्थः। वृत्त्यनियामकसंबन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं न भवतीत्यत्र मानमाह–अत एवेति, अत एव=वृत्त्यनियामकसंबन्धस्याभावीय-प्रतियोगितावच्छेदकत्वादेव। कर्तरि विद्यमानमनुकूलकृतिमत्त्वमेव कर्तृत्वं तस्य संसर्गत्वे 'चैत्रः पचति' इत्यत्र तादृशकर्तृत्वसम्बन्धेन चैत्रे क्रियान्वये संभवत्यपि 'न पचति' इत्यत्र चैत्रे कर्तृत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकक्रियाभावो वक्तव्यः स तु न संभवति कर्तृत्वस्य वृत्त्यनियामकत्वादिति कर्तृत्वस्य प्रकारत्वं स्वीकृतं प्रकारत्वे तु पाककर्तृत्वस्याश्रयतासंबन्धेनाभावबोधः संभवत्येव–आश्रयत्वस्य वृत्तिनियामकत्वात्, तथा च कर्तृत्ववदाधेयत्वस्यापि प्रकारत्वमेव युक्तं न संसर्गत्वमित्यर्थः। तादृशसंबन्धस्य=अनुकूलकृति-मत्त्वरूपकर्तृत्वसंबन्धस्य।

आधेयत्वस्य तृतीयार्थत्वाभावे दोषान्तरमाह–एवमिति, तद्विषयानुशिष्ट= प्रातिपदिकार्थमात्रविषयानुशिष्ट। तथा च 'चैत्रो ज्ञायते' इति स्यात् 'चैत्रेण ज्ञायते' इति न स्यात् न चैतदिष्टम्। कर्तृत्वस्याख्यातार्थत्वाभावे दोषमाह–जानातीति। अविवक्षणेति–कर्तृत्वस्याख्यातार्थत्वाभावे इत्यर्थः। कर्तृत्वविवक्षायामेव परस्मैपदस्य श्नाप्रत्ययस्य च साधुत्वात्। परस्मैपदस्या-

चाऽसाधुतापत्तिः–"भावकर्मणोः" इत्यात्मनेपदविधायकानुशासनविषयत्वात्, "कर्तरि" इत्यधिकारीयक्यादिभ्यः श्नेत्यनुशासनाविषयत्वाच्चेति तत्राख्यातस्य कर्तृत्वबोधकतायुक्तिस्तु न साधीयसी–इतराविशेषणतया क्रियाबोधपरत्वरूपभावविवक्षाया आत्मनेपदानुशासनविषयतोपगमादुक्तस्थले परस्मैपदसाधुतायाः तादृशभावविवक्षादिविरहस्य श्नाद्यनुशासनविषयत्वोपगमेन श्नादिविकरणस्य साधुतायाश्च निर्वाहसंभवात्।

साधुतापत्तौ हेतुमाह–भावकर्मणोरिति। श्नाविकरणस्याऽसाधुतापत्तौ हेतुमाह–कर्तरीति। इत्येवमाख्यातस्य कर्तृत्वबोधकतायुक्तिमुक्तामस्वीकुर्वन्नाह–इति तत्राख्यातस्येति, न साधीयसीति–आख्यातस्य कर्तृत्वाबोधकत्वेऽपि यत्र धात्वर्थस्येतरविशेषणत्वं न भवति तत्रात्मनेपदं भवति यथा 'ज्ञायते' इत्यत्र धात्वर्थस्यैव प्रधानत्वात् यत्र चेतरविशेषणत्वं भवति तत्र परस्मैपदं भवति यथा 'जानाति' इत्यत्र धात्वर्थस्य प्रथमान्तार्थे विशेषणत्वादित्येवं युक्त्या व्यवस्थासंभवान्नोक्ता युक्तिः साधीयसीत्यर्थः। एतदेवोपपादयति–इतरेति। क्रियैव भाव इति क्रियाबोधपरत्वरूपैव भावविवक्षा ज्ञेया सा यत्रेतराऽविशेषणतया भवति तत्रैवात्मनेपदं भवतीत्युक्तस्थले='जानाति चैत्रः' इत्यत्र धातोश्चैत्रविशेषणतयैव क्रियाबोधपरत्वमस्तीत्यात्मनेपदाऽप्राप्त्या परस्मैपदस्य साधुतानिर्वाहः संभवति तथा तादृशभावविवक्षादिविरहस्य= इतराविशेषणतया क्रियाबोधपरत्वरूपभावविवक्षा यत्र न भवति तत्र श्नादिविकरणं भवतीति 'जानाति' इत्यत्र धात्वर्थज्ञानस्य चैत्रे विशेषणत्वादितराविशेषणतया धातोः क्रियाबोधपरत्वं नास्तीति श्नादिविकरणस्य साधुतानिर्वाहः संभवत्येवेत्यर्थः। यद्याख्यातस्य कर्तृत्ववाचकत्वं विना 'जानाति' इत्यादौ परस्मैपदस्य साधुत्वं नोपपद्येत तदा परस्मैपदसाधुत्वार्थमाख्यातस्य कर्तृत्ववाचकत्वमुक्तयुक्त्या प्राप्नुयात्, उक्तयुक्तेश्च साधीयसीत्वं स्यादपि न चैवमस्ति–आख्यातस्य कर्तृत्वाऽवाचकत्वेऽपि मदुक्तयुक्त्या परस्मैपदश्नादिविकरणयोः 'जानाति' इत्यादौ साधुत्वसंभवादित्याक्षेपाभिप्रायः।

'पचन् पचति' इत्यादाविवोद्देश्यतावच्छेदक-विधेयाऽभेदेन 'जानन् जानाति' इत्यादेर्निराकाङ्क्षतानिर्वाहायापि 'जानाति' इत्यादावाख्यातस्याश्रयतार्थकतोपगम आवश्यकः, अन्यथा कृदन्तप्रतिपाद्यतावच्छेदकज्ञानाश्रयत्वरूपोद्देश्यता-वच्छेदकस्य ज्ञानादिरूपविधेयभिन्नतया निराकाङ्क्षताविरहेण तथाप्रयोगापत्तेः। एतेन तत्राश्रयतायाः प्रकारतोपगमे 'जानाति चैत्रः' इत्यादिवाक्यज्ञानघटितशाब्दसामग्र्या भिन्नविषयक-प्रत्यक्षादिप्रतिबन्धकतायामाख्यातजन्याश्रयत्वोपस्थित्यादिरूपा-

---

तस्मात्—'जानाति' इत्यत्र नाख्यातस्य कर्तृत्ववाचकत्वं किं त्वाश्रयत्वार्थकत्वमेव पूर्वोक्तं विज्ञेयम्।

'जानाति' इत्यत्राख्यातस्याश्रयत्वार्थकत्वे उपपत्तिमाह—पचन्निति, 'पचन् पचति' इति प्रयोगो न भवति तत्कस्य हेतोः? 'पचन्' इत्यनेन पचन्तमुद्दिश्य 'पचति' इत्यनेन पाककृतेरेव विधेयत्वात् पचतश्चोद्देश्यत्वे उद्देश्यतावच्छेदकं पाककृतिरेव स्यात् तत्र चोद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरभेदः प्राप्तस्तत्र च शाब्दबोधस्यानिष्टत्वादित्यर्थः। अभेदेनेति—उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरभेदेन निराकाङ्क्षतानिर्वाहायेत्यर्थः। एवं 'जानन् जानाति' इत्यस्य निराकाङ्क्षता-निर्वाहाय=शाब्दबोधानुपयुक्तत्वनिर्वाहाय 'जानाति' इत्यत्राख्यातस्याश्रयत्वार्थकत्वं स्वीकार्यं तथा च 'जानन्' इत्यनेन ज्ञानाश्रयमुद्दिश्य 'जानाति' इत्यनेन ज्ञानाश्रयत्वं विधेयं ज्ञानाश्रयस्य चोद्देश्यत्वे ज्ञानाश्रयत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकं स्यात्तत्रोद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यापत्त्या शाब्दाबोधस्यानिष्टत्वात् 'जानन् जानाति' इति प्रयोगापत्तिर्नास्तीत्यर्थः। विपक्षे बाधकमाह—अन्यथेति, अन्यथा=यदि 'जानाति' इत्यत्राख्यातस्याश्रयत्वार्थकत्वं न स्यात्तदा 'जानन्' इत्यत्रोद्देश्यतावच्छेदकं तु कृदन्तं यत् 'जानन्' इति पदं तत्प्रतिपाद्यो यो ज्ञानाश्रयस्तन्निष्ठप्रतिपाद्यताया अवच्छेदकं ज्ञानाश्रयत्वं 'जानाति' इत्यनेन ज्ञानाश्रयत्वस्य विधेयत्वाभावे ज्ञानमेव विधेयं स्यात् तत्र ज्ञानाश्रयत्वज्ञान-योरुद्देश्यतावच्छेदकविधेययोर्भेदापत्त्या शाब्दबोधसम्भवेन साकाङ्क्षत्वापत्त्या 'जानन् जानाति' इति प्रयोगः स्यादेव न चैतदिष्टमित्यत्राख्यातस्याश्रयत्वार्थ-कत्वमावश्यकमित्यर्थः। एतेनेति—प्रकारत्वं पदेनोपस्थितस्यैव भवतीति

धिककारणानां निवेशे गौरवेणाश्रयतायाः संसर्गत्वमेवोचित-मित्यादिकमनुपादेयम्।

'नश्यति' इत्यादौ प्रतियोगित्वरूपकर्तृत्वमाख्यातार्थः तादृशसंबन्धस्य वृत्त्यनियामकतयाऽभावप्रतियोगितानवच्छेद-कत्वेन 'न नश्यति' इत्यादौ नाशप्रतियोगित्वाभावबोधस्यैव स्वीकरणीयतया न संसर्गतासंभवः।

अथाख्यातस्य कर्तृत्वशक्ततावच्छेदकं रूपं दुर्वचम्। न च तिङ्त्वं तथा–तिप्तसादिसाधारणतिङ्त्वस्य दुर्वचत्वात्। न च पाणिनीयसंकेतसंबन्धेन तिङ्पदवत्त्वमेव तिङ्त्वं तिबाघष्टादशसु तत्पदसंकेतग्राहकं च "आदिरन्त्येन" इति

प्रकारत्वात् प्रतिबन्धककोटिप्रविष्टाश्रयताया अप्याख्यातेनोपस्थित्यपेक्षा स्यात् प्रतिबन्धकत्वकल्पना च स्यादित्यर्थः। अनुपादेयमिति–यद्याश्रयत्वस्य संसर्गत्वं स्यान्न त्वाख्यातबोध्यत्वं तदोक्तरीत्या 'जानन् जानाति' इत्यपि प्रयोगः स्यादेव न चैतदिष्टमित्याश्रयत्वस्याख्यातबोध्यत्वमेव स्वीकार्यं न संसर्गत्वमित्यर्थः।

नश्यतीति–अत्र नाशप्रतियोगित्वमेव कर्तृत्वं तदप्याख्यातार्थ एव न संसर्ग इत्यर्थः। उक्तमुपपादयति–तादृशेति, तादृशसंबन्धस्य=प्रतियोगित्व-रूपकर्तृत्वरूपसंबन्धस्याऽभावीयप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन 'न नश्यति' इत्यत्र प्रतियोगित्वरूपकर्तृत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकनाशाभावस्य घटादौ नञा बोधनासंभवाद् नाशप्रतियोगित्वाभावस्यैव नञा बोधः स्वीकर्तव्य इति न प्रतियोगित्वरूपकर्तृत्वस्यापि संसर्गत्वं संभवति, किंतु प्रकारत्वमेव तेन चाख्यातार्थत्वं प्राप्तमित्यर्थः।

उक्तक्रमेणाख्यातस्य कर्तृत्वे शक्तिरिति ज्ञाते संप्रति शक्तता-वच्छेदकज्ञानार्थमाशङ्कते–अथेति, आख्याते कर्तृत्वनिरूपिता या शक्तता सा केन रूपेणास्तीति जिज्ञासास्ति। न चेति, तथा=कर्तृत्वशक्ततावच्छेदकम्। दुर्वचत्वादिति–तिप्तसाद्यानुपूर्वीणां विभिन्नरूपत्वेन तिङ्त्वस्य तत्साधारणत्वाऽ-

सूत्रमेव तत्संकेतमविदुषामनधीतपाणिनीयतन्त्राणां तिप्त्वादिना शक्तिभ्रमादेव शाब्दबोध इति वाच्यम्, एवं सति घटादि-वाचकघटादिपदेष्वपि कस्यचिच्छब्दस्य पुरुषविशेषीय-संकेतसंभवेन तुल्ययुक्त्या तत्रापि तच्छब्दस्यैव शक्त-तावच्छेदकतापत्त्या तिबादिषु पाणिनेस्तिङ्पदसंकेतवत् तत्र शब्दान्तरसंकेतस्याप्यन्यपुरुषीयस्य संभवात् तत्तच्छब्दानामपि प्रवृत्तिनिमित्ततायाः सुवचत्वाद् विनिगमनानुपपत्तेः।

अत्र केचित्—तिबादिस्थानिनो लकारस्यैव लत्वजाति-

संभवादित्यर्थः। ननु पाणिनिसंकेत आश्रयतासंबन्धेन तिङि संज्ञिनि वर्तत एवेति पाणिनिसंकेतसंबन्धेन तिङ्पदवत्त्वं तिङ्पदबोध्ये तिङि यदस्ति तदेव तिङ्त्वं ज्ञेयं तिबाद्यष्टादशसु तत्पदसंकेतग्राहकम्=तिङ्पदसंकेतग्राहकं च "अन्त्येनेतासहितआदिर्मध्यगाना स्वस्य च संज्ञा स्यात्" इति वृत्त्युक्तरीत्या "आदिरन्त्येन" इति सूत्रमेवेत्यर्थः। नन्वेवं तिङ्पदस्य तिबाद्यष्टादशसु संकेतमस्तीति ज्ञानरहितानामवैयाकरणानां तिङ्पदसंकेतग्रहो न स्यात्तेन च शाब्दबोधानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह—तत्संकेतमविदुषामिति, तेषां तिप्त्वमेव शक्ततावच्छेदकम् 'पचति' इत्यादौ श्रूयमाणतिप एव कर्तृत्वे शक्तिरिति भ्रमादेव कर्तृत्वविषयकशाब्दबोधो मवतीत्याशङ्क्याह—न चेति। उत्तरमाह—एवमिति, यदा केनचित् पुंसा मदुक्तपटपदेन त्वया घटपदं ज्ञेयमिति संकेतः कृतस्तदा तत्पुरुषीयसंकेतसंबन्धस्यापि संभवित्वात् तत्पुरुषीयसंकेतसंबन्धेन घटपदस्य पटपदवत्त्वं प्राप्तमिति तत्र पटपदस्यैव शक्ततावच्छेदकत्वं भवेन्न तु घटपदत्वस्य न चैतदिष्टमित्यर्थः, किं च यथा पाणिनिना तिबादिषु तिङ्पदसंकेतः कृतस्तथान्येन व्याकरणनिर्मात्रा तिबादिषु डिङ्पदसंकेतोपि कर्तुं शक्यते इति तत्संकेतसंबन्धेन डिङ्पदवत्त्वमपि तिङ्त्वं स्यादिति तत्तच्छब्दानाम्=पटतिङ्डिङादिशब्दानां शक्ततावच्छेदकतापत्त्या तत्तच्छब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तत्वं स्यादेव न चैतदिष्टम्, तिङ्पदस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वं न डिङ्पदस्येत्यत्र च विनिगमनानुपपत्तिः=विनिगमनाविरह एवेति न तिङ्पदवत्त्वरूपं तिङ्त्वं शक्ततावच्छेदकं संभवतीत्यर्थः।

पुरस्कारेण कृतिवाचकता, 'पचति' इत्यादौ लकाराऽश्रवणेप्यादेशेन तिबादिना स्थानिनः स्मरणात् तत एवार्थोपस्थितिः। आदेशादेशिभावमविदुषां तु तिप्त्वादिना शक्तिभ्रमादेवार्थोपस्थितिः। यत्र तिबादेर्लादेशत्वज्ञानं नास्ति श्रुतलकाराच्चार्थोपस्थितिस्तत्र 'पचाति' इत्यादिवाक्याच्छाब्द-बोधवारणाय 'पचति' इत्याद्यानुपूर्वीज्ञानजन्यबोधे तिबादेर्ला-देशत्वज्ञानमपि हेतुः। न चोक्तस्थले धातुसाकाङ्क्षत्वज्ञाने भवत्येव शाब्दबोधस्तदसत्त्वे च कारणाभावादेव नापत्तिरिति वाच्यम्,

---

उक्तशक्ततावच्छेदकनिरूपणे कस्यचिन्मतमनुवदति–अत्रेति। लत्वजातीति–कर्तृत्वशक्ततावच्छेदकं लत्वमेवेत्यर्थः। ननु लत्वस्य शक्ततावच्छेदकत्वे लकारस्यैव कर्तृत्वे शक्तिरिति प्राप्तं तथा च 'पचति' इत्यादौ कर्तृत्वबोधानुपपत्तिः–लकारस्याऽश्रवणादित्याशङ्क्याह–पचतीति। स्थानिनः=लकारस्य। ततः=लकारस्मरणात्। पदज्ञानस्यैवार्थोपस्थितिकारणत्वात् लस्मरणस्यापि ज्ञानरूपत्वात् कर्तृत्वोपस्थापकत्वं युक्तमेवेत्यर्थः। ननु लकारस्य तिबादिरादेशो भवतीति ज्ञाने सति तिबादिना लकारस्मरणं सम्भवति न त्वादेशादेशिभावज्ञानं विनापीत्यादेशादेशिभावज्ञानशून्यानां तिबादिना लकारस्मरणासंभवात् 'पचति' इत्यादौ कर्तृत्वोपस्थितिर्न स्यादित्या-शङ्क्याह–आदेशेति, आदेशादेशिभावमविदुषां तु तिबादीनामेव कर्तृत्वे शक्तिरिति भ्रमादेव तिबादिना कर्तृत्वोपस्थितिः संभवतीत्यर्थः। यत्रेति–यत्र तिबादेर्लादेशत्वज्ञानं तु नास्ति वाक्यान्तरघटकेन श्रुतेन च लकारेण कर्तृत्वोपस्थितिर्भवति तत्र 'पचति' इत्यादिवाक्याच्छाब्दबोधवारणाय तिबादेर्लादेशत्वज्ञानमपि हेतुत्वेन स्वीकार्यं तथा चोक्तस्थले हेतुभूतस्य तिबादेर्लादेशत्वज्ञानस्याभावादेव न शाब्दबोधापत्तिरित्यर्थः। ननु 'पचति' इत्यादिवाक्यजन्यबोधे तिबादेर्लादेशत्वज्ञानस्य न हेतुत्वं स्वीकार्यं किं तु धातुसाकाङ्क्षत्वज्ञानस्यैवान्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुत्वं युक्तं तथा च धातुसाकाङ्क्षत्वज्ञाने सति शाब्दबोधो भवति धातुसाकाङ्क्षत्वज्ञानाभावे च न भवतीत्याङ्क्याह–न चेति। तिबादेर्धातुसाकाङ्क्षत्वज्ञानं च धातूत्तरवर्तित्वज्ञान-मेवेत्यर्थः। परिहारहेतुमाह–पचतीति, 'पचति' इत्यादौ तिबादिना वाऽन्येन

'पचति' इत्यादौ तिबादिना कारस्योपस्थापनेऽपि तत्तद्धातु-साकाङ्क्षतया तत्स्मारकाभावेन तच्छाब्दबोधानुपपत्तेः—लकारे धातुसाकाङ्क्षत्वग्रहस्य शाब्दबोधहेतुत्वाऽसंभवात्। न हि तत्तद्धातुसाकाङ्क्षत्वेन लस्तिबादिस्थानिता येन तद्रूपावच्छिन्नमेव तिबादिः स्मारयेत्, अपि तु लत्वेनैव तथात्वमिति। एवं तत्तद्धातुपदाव्यवहितोत्तरत्वरूपतत्साकाङ्क्षत्वेन येन पुंसा न लकारः श्रुतस्तस्य तेन रूपेण तत्तत्स्मरणाऽसंभव इति।

अत्रेदं चिन्त्यते—लकारतिबाद्योरनतिप्रसक्तस्थान्यादेश-भावस्य दुर्वचत्वात् तिबादिस्मारितलकारस्य वाचकत्वं न विचारसहम्, तिबादेरेव यत्र वाचकताभ्रमस्तदनुरोधेन 'पचति' इत्याद्यानुपूर्वीज्ञानस्य तिबादिजन्योपस्थितिसहकारेण शाब्दबोधोपधायकताकल्पनस्यावश्यकत्वात्, लकारजन्यो-पस्थितिसहकृततादृशानुपूर्वीज्ञानतिबादिधर्मिकलादेशत्वज्ञान-

---

वा लकारस्य तत्तद्धातुसाकाङ्क्षत्वेन रूपेण स्मरणाऽसंभवात् सर्वदैव शाब्दबोधानुपपत्तिः स्यादिति न धातुसाकाङ्क्षत्वज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वं संभवतीत्यर्थः। उक्तमेवाऽऽक्षेपेणाह—न हीति। तद्रूपावच्छिन्नम्=धातुसाकाङ्क्षत्व-विशिष्टम्। लत्वेनेति—लत्वेनैव रूपेण लकारस्य तथात्वम्=तिबादिस्थानितास्तीति तिबादिना लकारस्य लत्वेनैव रूपेण स्मरणं संभवति तथा च तिबादेर्लादेशत्वज्ञानमेव शाब्दबोधकारणं न तु तद्धातुसाकाङ्क्षत्वज्ञानमित्यर्थः। यथानुमवमेव स्मरणनियमोऽस्तीति पदस्यापि येन रूपेण श्रवणं तेनैव रूपेण स्मरणमपि संभवति लकारे तत्तद्धातुसाकाङ्क्षत्वं च तत्तद्धातुपदाव्यवहितोत्तरत्वमेव तथा च लकारस्य तत्तद्धातुपदाव्यवहितोत्तरत्वेन श्रवणाभावे तेन रूपेण स्मरणमपि न संभवतीति शाब्दबोधानुपपत्तिरेवेत्याह—एवमिति।

अत्रेदमिति, अनतिप्रसक्तेति—केनचित् "लट् लिट्" इत्यादिस्थाने 'सट् सिट्' इत्यादि यदि पठितं स्यात्तदा सडादीनामपि स्थानित्वं स्यादेव तथा "तिप् तस्" इत्यादिस्थाने 'तिट् तः' इत्यादिपाठे तिङादीनामप्यादेशत्वं स्यादेवेत्यनतिप्रसक्तस्य स्थानादेशभावस्य दुर्वचत्वं तथा च तिङादिस्मारित-

घटितसामग्र्यन्तरकल्पने गौरवेण लाधवात्तिबादेरेव ताद्रूप्येण शक्तिकल्पनाया उचितत्वं चेति दिक्।

आख्यातसामान्यस्य कर्तृत्वे इव तद्विशेषस्यात्मनेपदस्य कर्मत्वे शक्ति, न तु यथाश्रुतग्राहिवैयाकरणमते इव कर्मरूप-धर्मिवाचकत्वं गौरवात्, प्रथमान्तपदार्थे कर्मत्वान्वयबलादेव कर्मताविशिष्टधर्मिलाभसंभवात्।

न चात्मनेपदस्य शानच्प्रत्ययस्य धर्मिणि शक्तेः 'पच्यमानमानय' इत्यादौ पच्यमानादिनिष्ठानयनकर्मत्वाद्य-नुरोधेनावश्यकत्वात् तत एवोपपत्तावाख्यातरूपात्मनेपदस्य

लकारस्यापि कर्तृत्वादिवाचकत्वापत्त्या तिबादिस्मारितस्यैव वाचकत्वमिति न संभवतीति प्रयोगे श्रूयमाणतिबादेरेव कर्तृत्वे शक्तिः स्वीकार्येत्यर्थः। तिबादेः शक्तिमुपपादयति—तिबादेरेवेति, तदनुरोधेन=उक्तवाचकताभ्रमानुरोधेन। तिबादिजन्योपस्थितिसहकारेण=तिबादिजन्यकर्तृत्वोपस्थितिसाहाय्येन। उपधाय-कता=जनकता। तव मते 'पचति' इत्यादिवाक्यजन्यबोधं प्रति लकारजन्य-कर्तृत्वोपस्थितिसहकृता तथा तादृशानुपूर्वी='पचति' इत्याद्यानुपूर्वीज्ञानेन तिबादिधर्मिकलादेशत्वज्ञानेन=तिबादौ लादेशत्वज्ञानेन च घटिता या सामग्रीस्तस्याः कारणत्वकल्पने गौरवं स्यादिति लाघवात्तिबादेरेव ताद्रूप्येण=तिप्त्वादिरूपेण कर्तृत्वे शक्तिकल्पनमुचितमित्यर्थः।

परस्मैपदाख्यातस्य कर्तृत्वे शक्तिं निरूप्य संप्रत्यात्मनेपदाख्यातस्य कर्मत्वे शक्तिमाह—आख्यातेत्यादिना। 'कुरुते' इत्यादावात्मनेपदस्यापि कर्तृत्वे शक्तिरस्तीति कर्मत्वे शक्तौ यक्समभिव्याहारस्य सहकारित्वं ज्ञेयम्। गौरवादिति—कर्मणि शक्तौ शक्यतावच्छेदकं कर्मत्वं तच्च संयोगविभागादि-लक्षणफलरूपत्वान्नानैवेति गौरवम्, कर्मत्वे शक्तौ च शक्यतावच्छेदकं कर्मत्वत्वं तच्चैकमेवेति लाघवम्। ननु कर्मत्वे शक्तौ कर्मपदार्थबोधो न स्यादित्याशङ्क्याह—प्रथमान्तेति। उपस्थितकर्मत्वस्य धर्मत्वेन क्वचि-दप्यन्वयोऽवश्यंभावीति प्रथमान्तपदार्थेऽन्वयः स्यादेव तेन चान्वयेन कर्मत्वविशिष्टकर्मपदार्थभानं संभवत्येवेत्यर्थः।

धर्मवाचकत्वं निर्युक्तिकमिति वाच्यम्, तङ्शानच्साधारणस्यात्मनेपदत्वस्य शक्ततावच्छेदकत्वे एव तथोक्तिसंभवात् तादृशात्मनेपदत्वस्य चाऽगुरोर्निर्वचनासंभवात् पाणिन्यादिसंकेतसंबन्धेनात्मनेपदवत्त्वस्य शक्ततावच्छेदकताया उक्तरीत्याऽनवकाशात्। अतस्तादीनां तत्तद्रूपेण शक्तिकल्पनस्यावश्यकतया लाघवात् कर्मत्वे एव तत्कल्पनात्।

कर्मत्वं च 'त्यज्यते ग्रामः' 'गम्यते ग्रामः' इत्यादौ धात्वर्थतावच्छेदकीभूतसंयोगविभागादिरेव विशेष्यतया तङ्वाच्यः। 'चैत्रेण गम्यते ग्रामः' इत्यत्र तृतीयार्थस्तत्कर्तृ-

---

ननु 'पच्यमानं तण्डुलमानय' इत्यादौ सामानाधिकरण्यानुरोधात् शानच्प्रत्ययरूपस्यात्मनेपदस्य धर्मिणि=कर्मणि शक्तेरावश्यकतास्ति अन्यथा–शानच्प्रत्ययोपस्थितकर्मत्वस्य कर्मभूततण्डुलादिनाऽभेदाऽसंभवात्सामानाधिकरण्यं न स्यात् तथा च ततः=शानच्प्रत्ययस्य कर्मणि शक्तिस्वीकारावश्यकत्वादेव 'पच्यते' इत्यादावप्यात्मनेपदस्य कर्मणि शक्त्युपपत्तौ सत्यामात्मनेपदस्य धर्मवाचकत्वम्=कर्मत्ववाचकत्वं न युक्तम्–अर्धजरतीयत्वस्याऽन्याय्यत्वादित्याशङ्क्याह–न चेति। उत्तरमाह–तङ्शानचिति, यदि तङि शानच्प्रत्यये चैकरूपमेवात्मनेपदत्वं यावत्तदा 'शानच्प्रत्ययस्यात्मनेपदरूपस्य कर्मणि शक्तिरस्तीति तङ्रूपात्मनेपदस्यापि कर्मण्येव शक्तिर्युक्ता' इति कथनं युक्तिसंगतं स्यादपि न चैवमस्ति–तादृशात्मनेपदत्वस्य=तङशानच्साधारणात्मनेपदत्वस्याऽगुरोर्निर्वचनासंभवादित्यर्थः। यदि पाणिनिसंकेतसंबन्धेनात्मनेपदवत्त्वं कर्मत्वनिरूपितशक्ततावच्छेदकमित्युच्यते तदा "एवं सति घटादिवाचक 573" इत्याद्युक्तदोषः प्रसज्येतेति तदपि न संभवतीत्याह–पाणिन्यादीति। उपसंहरति–अत इति, उक्तरीत्या सर्वानुगतात्मनेपदत्वस्य निर्वचनासंभवेनात्मनेपदत्वेन रूपेणात्मनेपदस्य क्वचिदपि शक्तिकल्पनाया असंभवात् तदीनामेव तत्तद्रूपेण=तेत्वादिना रूपेणैव शक्तिकल्पनं कर्तव्यमिति शानच्प्रत्ययस्याऽगत्या पृथगेव कर्मणि शक्तिस्वीकारेऽपि तादीनां लाघवात् कर्मत्वे एव तत्कल्पनात्=शक्तिकल्पना युक्ता–तेत्वादीनां पृथगेव शक्ततावच्छेदकत्वादित्यर्थः।

कत्वरूपमाधेयत्वं तस्य धात्वर्थे संयोगात्मकफलावच्छिन्ने स्पन्दलक्षणे व्यापारे तस्य च जन्यतासंबन्धेनात्मनेपदार्थ-संयोगरूपफले तस्य चाश्रयतासंबन्धेन प्रथमान्तपदोपस्थाप्यग्रामेऽन्वय इति चैत्रवृत्तिर्यः संयोगावच्छिन्नस्पन्दस्तज्जन्य-संयोगवान् ग्राम इत्याकारकः शाब्दबोधः। 'चैत्रेण त्यज्यते ग्रामः' इत्यत्र संयोगस्थाने विभागमन्तर्भाव्यं बोध उपपादनीयः।

अथ चैत्रनिष्ठक्रियाजन्यसंयोगविभागादेर्ग्रामादाविव चैत्रादावपि सत्त्वात् 'चैत्रेण त्यज्यते गम्यते चैत्रः' इत्यपि स्यात्, न स्याच्च 'चैत्रेण न गम्यते न त्यज्यते चैत्रः' इत्यादीति चेत्?, अत्र दीधितिकारप्रभृतयः—फलमिव तत्र क्रियान्वयिपर-समवेतत्वमपि कर्माख्यातार्थः, परत्वे च भेदरूपे प्रतियोगितया

कर्मत्वस्वरूपमाह—कर्मत्वमिति। विशेष्यतयेति—कर्मत्वे शक्ति-स्वीकारात्तस्य विशेष्यतया तङ्वाच्यत्वम्। चैत्रेणेत्यादिवाक्यार्थघटक-पदार्थानामन्वयमाह—इत्यत्रेति। तस्य=आधेयत्वस्य। तस्य=व्यापारस्य च। तस्य=संयोगादिरूपफलस्य। वाक्यार्थमाह—चैत्रवृत्तिरिति। अन्तर्भाव्येति—'चैत्रवृत्तिविभागानुकूलव्यापारजन्यविभागाश्रयो ग्रामः' इति शाब्दबोध इत्यर्थः।

शङ्कते—अथेति। 'चैत्रेण त्यज्यते गम्यते चैत्रः' इति—'चैत्रेण त्यज्यते चैत्रः' 'चैत्रेण गम्यते चैत्रः' इत्यपि स्यादित्यर्थः। 'चैत्रेण न गम्यते चैत्रः' 'चैत्रेण न त्यज्यते चैत्रः' इति च न स्यात्—चैत्रनिष्ठक्रियाजन्यसंयोगविभागादेश्चैत्रे सत्त्वादेवेत्यर्थः। अस्य दीधितिकारमतेनोत्तरंमाह—अत्रेति। क्रियान्वयीति—क्रियायां संयोगाद्याश्रयीभूतग्रामाद्यपेक्षया यः परश्चैत्रादिस्तत्समवेतत्वमपि भासते तदपि कर्माख्यातस्यार्थ इत्यर्थः। फले आश्रयतयान्वयिनः=फलाश्रयस्य प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्य ग्रामादेर्भेदरूपे परत्वे प्रतियोगितयान्वयः—स च भेदः प्रथमान्तपदोपस्थाप्यग्रामादिप्रतियोगिको ग्राह्य इत्यर्थः। उक्तस्य फलमाह—चैत्रेति, 'चैत्रेण गम्यते चैत्रः' इत्यत्र चैत्रे चैत्रसमवेतक्रियाजन्यसंयोगादेरेवान्वयः कर्तव्यः स न नेष्टः—क्रियायां परसमवेतत्वनिवेशात्, अत्र चैत्रे चैत्रान्यसमवेतक्रियाजन्यसंयोगादेरन्वययोग्यतैव नास्ति—उपस्थित्यभावात्

फले आश्रयतयान्वयिनः प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्यान्वयः—चैत्रे चैत्रान्यसमवेतक्रियाजन्यसंयोगादिमत्त्वस्याऽन्वयायोग्यत्वात्, तादृशसंयोगाद्यभावस्य च तत्रान्वययोग्यत्वान्न तत्रापत्त्यनुपपत्त्योरवकाश इत्याहुः।

तत्रेदं चिन्तयन्ति—प्रथमान्तपदोपस्थाप्यकर्मणोऽन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगिता भेदांशेऽन्वयोपगमेऽपि चैत्रेऽपि चैत्रस्य द्वित्वादिना भेदसंभवेन तत्समवेतक्रियायां परसमवेतत्वाक्षतेरुक्तदोषोद्धारासंभवः। अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितया तत्र तद्भानस्वीकारे? 'चैत्रेण द्रव्यं गम्यते' इत्यादावनुपपत्तिः—द्रव्यत्वावच्छिन्नभिन्नसमवेतत्वादेः क्रियादौ बाधात्।

चैत्रवृत्तिसंयोगजनकक्रियायाश्च चैत्रान्यसमवेतत्वाभावादित्यापत्तिः='चैत्रेण गम्यते चैत्रः' इति प्रयोगापत्तिर्नास्ति, तादृशसंयोगाद्यभावस्य=चैत्रान्यसमवेतक्रियाजन्यसंयोगाद्यभावस्य च तत्र=चैत्रेऽन्वययोग्यत्वात्=अन्वयसंभवात् 'चैत्रेण न गम्यते चैत्रः' इत्यादिप्रयोगस्यानुपपत्तिरपि नास्तीत्यर्थः। ग्रामे च ग्रामान्यचैत्रवृत्तिक्रियाजन्यसंयोगाद्याश्रयत्वस्य सत्त्वात् 'चैत्रेण गम्यते ग्रामः' 'चैत्रेण त्यज्यते ग्रामः' इत्युपपद्यते एव।

यदुक्तं भेदे प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्य प्रतियोगितयान्वयस्तत्राशङ्कते—तत्रेदमित्यादिना, भेदे प्रथमान्तपदोपस्थाप्यकर्मणोऽन्वयितावच्छेदकानवच्छिन्नप्रतियोगितया वाऽन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितया वान्वय उपगम्यते इत्येवं द्विधा विकल्प्य प्रथमे दोषमाह—प्रथमान्तेति। द्वित्वादिनेति—चैत्रे चैत्रभेदाभावेऽपि चैत्रघटोभयभेदस्य सत्त्वेन चैत्रभेदप्राप्तौ तत्समवेतक्रियायाम्=चैत्रसमवेतक्रियायां परसमवेतत्वाक्षतेः=चैत्रापेक्षया परसमवेतत्वप्राप्त्या चैत्रे परसमवेतक्रियाजन्यसंयोगविभागाद्याश्रयत्वप्राप्त्या उक्तदोषोद्धारासंभवः= चैत्रेण गम्यते चैत्रः' इत्यादिप्रयोगापत्तिस्तदवस्थैव 'चैत्रेण न गम्यते चैत्रः' इत्यादिप्रयोगानुपपत्तिश्च तदवस्थैवेत्यर्थः। द्वितीयपक्षे दोषमाह—अन्वयितेति, यद्यऽन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितया प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्य

न च तत्र द्रव्यपदं लक्षणया चैत्रान्यद्रव्यपरमिति वाच्यम्, 'मल्लेन गम्यते मल्लः' इत्यादौ मल्लपदस्य मल्लान्यमल्लपरत्वासंभवात्, मल्लान्यसमवेतमल्लवृत्तिक्रियाया अप्रसिद्ध्याऽनुपपत्तितादवस्थ्यात्, अननुगतमल्लगततत्तद्-व्यक्तित्वोपस्थित्यनैयत्यात्, कर्मव्यक्तिभिन्नमल्लत्वेन लक्षणाग्रहस्य तादृशवाक्यजन्यधीपूर्वं नियमतोऽसंभवात्। न च फलविशेष्यव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-संबन्धेन परत्वेऽन्वयात् संबन्धोपस्थितेश्चानपेक्षणान्नानुपपत्तिरिति

तत्र=भेदेऽन्वय उपगम्यते? तदोक्तदोषोद्धारसंभवेऽपि 'चैत्रेण द्रव्यं गम्यते' इत्यादिप्रयोगो नोपपद्येत–क्रियायां प्रथमान्तपदोपस्थाप्यभिन्नसमवेतत्वस्य विवक्षितत्वात् चैत्रेऽपि द्रव्यत्वस्य सत्त्वेन क्रियायां द्रव्यत्वावच्छिन्नभिन्न-समवेतत्वस्याभावात्, द्रव्ये द्रव्यत्वावच्छिन्नभिन्नसमवेतक्रियाजन्य-संयोगाश्रयत्वाभावादित्यर्थः।

ननु तत्र='चैत्रेण द्रव्यं गम्यते' इत्यत्र द्रव्यपदं लक्षणया चैत्रान्यद्रव्यपरं ग्राह्यं तथा च द्रव्यपदवाच्यस्य चैत्रस्य च भेदे प्राप्ते द्रव्ये तदन्यचैत्र-वृत्तिक्रियाजन्यसंयोगाश्रयत्वसंभवात् 'चैत्रेण द्रव्यं गम्यते' इत्यादिप्रयोगानु-पपत्तिर्नास्तीत्याशङ्क्याह–न चेति। उत्तरमाह–मल्लेनेति, 'चैत्रेण द्रव्यं गम्यते' इत्यत्र द्रव्यपदस्य लक्षणया चैत्रान्यद्रव्यपरत्वेपि मल्लपदस्य मल्लत्वावच्छिन्न-वाचकत्वेन मल्लान्यमल्लपरत्वाऽसंभवात् 'मल्लेन गम्यते मल्लः' इति प्रयोगो नोपपद्येत–मल्लान्यसमवेतायाः क्रियाया मल्लवृत्तित्वासंभवात् मल्लवृत्ति- क्रियायाश्च मल्लान्यसमवेतत्वासंभवादित्यर्थः, अपेक्ष्यते च क्रियायां प्रथमान्तार्थमल्लान्यसमवेतत्वं तदत्र न संभवतीति भावः। ननु तद्व्यक्तित्वा-वच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदमत्र ग्रहीष्यामस्तथा च तन्मल्लव्यक्त्यास्तन्मल्ल-व्यक्तेर्भिन्नत्वान्नानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह–अननुगतेति। उपस्थित्यनैयत्यात्= तद्व्यक्तित्वोपस्थितेरनियतत्वात्=कारणाभावेनासंभवात्। नन्वत्रापि तृतीयान्त-मल्लपदस्य कर्मभूतमल्लव्यक्तिभिन्नपरत्वमेव लक्षणयेति नोक्तप्रयोगानुपपत्ति-रित्याशङ्क्याह–कर्मेति, 'मल्लेन गम्यते मल्लः' इति वाक्यजन्यशाब्द-बोधानन्तरमेव मल्लपदस्य मल्लान्यमल्ले तात्पर्यग्रहे सत्युक्तलक्षणाग्रहः

वाच्यम्, संसर्गतात्पर्यज्ञानानुरोधेन तदुपस्थितेरपि शाब्दबुद्धा-वपेक्षणीयत्वात्। 'तद्व्यक्त्या तद्व्यक्तिर्न गम्यते' इत्यादा-वभावप्रतियोगिकोटिप्रविष्टतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभिन्नसमवेततद्-व्यक्तिसमवेतक्रियाया अप्रसिद्धेः।

ये तु फलं भेदश्च कर्मप्रत्ययार्थः, फले जन्यतासंबन्धेन भेदे च स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेन क्रियाया अन्वयः, भेदफलयोश्च कर्मण्याश्रयतासंबन्धेनान्वयः, चैत्रसमवेतक्रिया-वच्छिन्नभेदस्य चैत्रो नाश्रय इति तादृशक्रियाजन्यफलाश्रयत्वेऽपि तस्य 'चैत्रेण चैत्रो गम्यते' इति न प्रयोगः। 'मल्लो मल्लेन गम्यते' इत्यादेरेकमल्लादिनिष्ठक्रियावच्छिन्नभेदसहितस्य

संभवति न तु वाक्यार्थबोधात् पूर्वम्, वाक्यार्थबोधकारणीभूतलक्षणाग्रहेण च वाक्यार्थबोधात्पूर्वमेव भवितव्यं तदसंभवादयमपि पक्षो न युक्त इत्यर्थः। ननु फलविशेष्यव्यक्तीनाम्=प्रथमान्तार्थग्रामादीनां यो भेदरूपपरत्वेऽन्वय उक्तः तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंबन्धेन कर्तव्य इति तद्व्यक्तित्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकभेद एव भेदपदेन ग्राह्यतां प्राप्तस्तादृशभेदश्च मल्लस्य मल्लान्तरेस्त्येव तद्व्यक्तित्वस्य च संबन्धकोटिप्रवेशात्तदुपस्थित्यपेक्षा नास्तीति न 'मल्लेन गम्यते मल्लः' इतिप्रयोगानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह—न चेति। उत्तरमाह—संसर्गतात्पर्येति, संसर्गविषयकतात्पर्यज्ञानापेक्षायां सत्यां संसर्गो-पस्थितेरपि शाब्दबोधकारणत्वस्य निर्विवादतया तद्व्यक्तित्वोपस्थितेरप्यपेक्षा प्राप्तैव न च तदुपस्थितिः संभवतीति 'मल्लेन गम्यते मल्लः' इति प्रयोगानुपपत्तिस्तदवस्थैवेत्यर्थः। दोषान्तरमाह—तद्व्यक्त्येति, 'तद्व्यक्त्या तद्व्यक्तिर्न गम्यते' इत्यत्र प्रथमान्तार्थतद्व्यक्तिभिन्नतद्व्यक्तिसमवेतक्रियाजन्य-संयोगस्याभावः प्रथमान्तार्थतद्व्यक्तौ प्रतीयते प्रतीयमानैतादृशाभावस्य प्रतियोगिकोटौ प्रविष्टं यत् तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नं तद्भिन्नसमवेतायाः क्रियायास्तद्व्यक्तिसमवेतत्वं न संभवति तद्व्यक्तिसमवेतायाश्च क्रियायास्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभिन्नसमवेतत्वं न संभवतीति तद्व्यक्तित्वा-वच्छिन्नभिन्नसमवेतत्वे सति तद्व्यक्तिसमेवतत्वस्य तत्क्रियायामप्रसिद्धेः 'तद्व्यक्त्यां तद्व्यक्तिर्न गम्यते' इति प्रयोगानुपपत्तिरप्यस्तीत्यर्थः।

तज्जन्यफलस्य मल्लान्तरे सत्त्वान्नानुपपत्तिरिति ब्रुवते। तन्मतेऽपि 'चैत्रेण चैत्रो न गम्यते' इत्यादेरनुपपत्तिर्दुर्वारैव–चैत्रे चैत्रसमवेतक्रियावच्छिन्नभेदाभावसत्त्वेऽपि तादृशक्रिया-जन्यफलाभावस्य बाधात्।

न च फलाभावो नञा न तत्र प्रत्याय्यः, अपि तु भेदाभाव एव कर्मणीति वाच्यम्, यदा चैत्रेण ग्रामो न गम्यते

दूषयितुं मतान्तरमनुवदति–ये त्वित्यादिना। फलस्य संयोगादिरूपत्वेन क्रियाजन्यत्वाज्जन्यतासंबन्धेन फले क्रियान्वयः। भेदश्च संयोगाद्यनुकूल-क्रियावान्नेति ग्राह्यस्तत्र प्रतियोगी तादृशक्रियावान् प्रतियोगितावच्छेदिका च क्रियैवेति प्रतियोगितायाः क्रियावच्छिन्नत्वात् स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेन क्रियाया भेदेऽन्वयः स्वं क्रिया। कर्मणि=प्रथमान्तपदार्थे ग्रामादौ। तथा च तस्य=चैत्रस्य चैत्रसमवेतक्रियाजन्यसंयोगादिरूपफलाश्रयत्वेपि संयोगानुकूल-क्रियावान्नेत्याकारको यश्चैत्रसमवेतक्रियावच्छिन्नभेदस्तदाश्रयत्वाभावात् 'चैत्रेण गम्यते चैत्रः' इति प्रयोगापत्तिर्नास्ति, एकमल्लनिष्ठा या संयोगानुकूलक्रिया तदवच्छिन्नभेदस्य=क्रियावान्नेत्याकारकस्य भेदस्य तज्जन्यफलस्य=एकमल्ल-निष्ठक्रियाजन्यसंयोगरूपफलस्य च मल्लान्तरे=द्वितीयमल्ले सत्त्वात् 'मल्लो मल्लेन गम्यते' इति प्रयोगानुपपत्तिरपि नास्तीत्यर्थः। उक्ते दोषमुद्घाटयति–तन्मतेपीति। अनुपपत्तौ हेतुमाह–चैत्रेति, संयोगानुकूलक्रियावान्नेत्याकारको भेदश्चैत्रे नास्तीति चैत्रे चैत्रसमवेतक्रियावच्छिन्नभेदाभावस्त्वऽस्ति तादृशक्रियाजन्यसंयोगादिरूपफलस्य चैत्रेऽपि सत्त्वात् तदभावस्तु नास्तीत्यन्वयः, 'चैत्रेण गम्यते ग्रामः' इत्यादौ प्रथमान्तपदार्थे कर्मभूते ग्रामादावुक्तस्य भेदस्य फलस्य चाश्रयत्वमपेक्ष्यते, अस्ति चात्र ग्रामे तादृशभेदफलयोराश्रयत्वमिति 'चैत्रेण गम्यते ग्रामः' इत्यादिप्रयोग उपपद्यते, नञ्समभिव्याहारस्थले च कर्मभूतप्रथमान्तपदार्थे तादृशभेदफलयोरुभयोरप्यभावोऽपेक्ष्यते 'चैत्रेण चैत्रो न गम्यते' इत्यत्र च प्रथमान्तपदार्थचैत्रे तादृशभेदाभावस्य सत्त्वेपि तादृशफलाभावो नास्ति चैत्रसमवेतक्रियाजन्यसंयोगस्य चैत्रेऽपि सत्त्वादिति 'चैत्रेण चैत्रो न गम्यते' इति प्रयोगानुपपत्तिरस्त्येवेति भावः।

ननु तत्र='चैत्रेण चैत्रो न गम्यते' इत्यत्र कर्मणि=प्रथमान्तार्थचैत्रे

तदापि तादृशप्रयोगानुपपत्तेः—तादृशभेदाभावस्य ग्रामे बाधात्। न च भेदस्य सामानाधिकरण्यसंबन्धेन फलेऽन्वयस्तादृशसंबन्धेन क्रियावच्छिन्नभेदविशिष्टस्य क्रियाजन्यफलस्यैव चाभावो नञा कर्मणि प्रत्याय्यते इति न दोषः—विशिष्टाभावस्योभयत्र सत्त्वादिति वाच्यम्, एवमपि मल्लेन यत्रापरमल्लो न गम्यते, अपि तु ग्रामादिरेव तत्र ग्रामाद्यगन्तरि मल्ले मल्लान्तर-

---

नञा फलाभावविषयकबोध इष्ट एव नास्ति येन चैत्रे चैत्रसवमेतक्रिया-जन्यसंयोगरूपफलाभावस्योक्तरीत्या बाधादनुपपत्तिः किंतु भेदाभावविषयकबोध एवेष्टः स तु नञा संभवत्येव चैत्रे उक्तभेदाभावस्य सत्त्वादेवेत्याशङ्क्याह—न चेति। परिहारमाह—यदेति, यदि नञा कर्मणि त्वदुक्तरीत्या भेदाभाव एव प्रत्याय्यते तदा यदा चैत्रेण ग्रामो न गम्यते तदापि तादृशप्रयोगस्य='चैत्रेण ग्रामो न गम्यते' इति प्रयोगस्यानुपपत्तिः स्यात्—संयोगानुकूलक्रियाया ग्रामेऽसत्त्वेन संयोगानुकूलक्रियावान्नेति भेदस्यैव ग्रामे सत्त्वात् तादृशभेदाभावस्य चासत्त्वात् कथं कर्मभूतग्रामे नञा तादृशभेदाभावः प्रत्याटयेतेत्यर्थः। ननु ग्रामादौ भेदफलयोः सामानमधिकरण्यमस्त्येवेति तादृशसंबन्धेन=सामानाधिकरण्यसंबन्धेन क्रियावच्छिन्नस्य यो भेदस्तद्विशिष्टस्य क्रियाजन्यफलस्यैवाभावो नञा प्रत्याय्यते इति न दोषः='चैत्रेण चैत्रो न गम्यते' 'चैत्रेण ग्रामो न गम्यते' इति प्रयोगयोरनुपपत्तिर्नास्तीत्यर्थः। दोषाभावे हेतुमाह—विशिष्टेति। उभयत्रेति—'चैत्रेण चैत्रो न गम्यते' इत्यत्र चैत्रे शुद्धफलाभावस्य बाधेपि भेदाभावस्य सत्त्वेन तादृशभेदविशिष्ट (समानाधिकरण)फलस्य बाधेन तादृशभेदविशिष्टफलाभावस्य बाधो नास्तीति नञा प्रत्यायनं संभवत्येवेति न 'चैत्रेण चैत्रो न गम्यते' इति प्रयोगानुपपत्तिः, 'चैत्रेण ग्रामो न गम्यते' इत्यत्र न ग्रामे उक्तभेदस्यैव सत्त्वेन भेदाभावस्य बाधेपि तादृशभेदविशिष्टफलाभावस्य बाधो नास्त्येव—ग्रामे चैत्रसमवेतक्रियाजन्यसंयोगस्याऽसत्त्वादिति तादृशभेदविशिष्टफलाभावो ग्रामे नञा प्रत्याययितुं शक्यते एवेति न 'चैत्रेण ग्रामो न गम्यते' इति प्रयोगानुपपत्तिरपीत्याशङ्क्याह—न चेति। परिहारमाह—एवमपीति, उक्तरीत्या नञा भेदसहितफलाभावबोधनेपि यत्र मल्लेन मल्लो न गम्यते किंतु ग्रामो गम्यते तत्र 'मल्लेन मल्लो न गम्यते' इति प्रयोगानुपपत्तिरस्त्येवेत्यन्वयः।

निष्ठक्रियावच्छिन्नभेदसहितस्य स्वात्मकमल्लनिष्ठक्रियाजन्य-ग्रामादिसंयोगस्य सत्त्वेन विशिष्टाभावबाधात् 'मल्लेन मल्लो न गम्यते' इत्यादेरनुपपत्तिः।

यदि च फलमेव कर्माख्यातार्थस्याऽऽश्रयत्वस्वानुकूल-क्रियावच्छिन्नभेदवत्त्वोभयसंबन्धेन कर्मण्यन्वयः, नञ्सम-भिव्याहारे च तदुभयसंबन्धावच्छिन्नक्रियाजन्यफलाभाव एव

अत्र हेतुमाह—ग्रामाद्यगन्तरीति, ग्रामाद्यगन्तरि मल्ले मल्लान्तरनिष्ठा-ग्रामादिगन्तृमल्लनिष्ठा या क्रिया तदवच्छिन्नो यः क्रियावान्नेतिभेदः स वर्तते एव, अथ च ग्रामाद्यगन्तरि मल्ले मल्लत्वेन रूपेण स्वात्मको यो ग्रामगन्ता: मल्लस्तन्निष्ठो यः क्रियाजन्यो ग्रामादिसंयोगस्तस्यापि सत्त्वाद् भेदसमानाधिकरणः संयोग एव प्राप्तो न तु तादृशविशिष्टस्य=भेदसहितस्य संयोगस्याभाव इति नञा तादृशविशिष्टाभावस्याऽसतो बोधनासंभवात् 'मल्लेन मल्लो न गम्यते' इति प्रयोगो नोपपद्यते इत्यर्थः। यद्यप्यत्र ग्रामसंयोगो ग्रामगन्तृमल्ले एव नाऽगन्तृमल्लेपि तथापि ग्रामगन्तृमल्लस्य स्वात्मकत्वात् (मल्लत्वेन रूपेण ग्रामागन्तृमल्लरूपत्वात्) ग्रामगन्तृमल्लनिष्ठो ग्रामसंयोगो ग्रामाऽगन्तृ-मल्लेऽस्त्येव—मल्लत्वावच्छिन्नसमवेतस्यैव संयोगस्यात्र ग्राह्यत्वाद् अत एवोक्तम्—"स्वात्मकमल्लनिष्ठ" इति। "ग्रामाद्यगन्तरि" इत्यस्य स्थाने "ग्रामादिगन्तरि" इति पाठस्तु प्रामादिक एव प्रतिभाति—प्रथमान्तमल्लपदार्थे एव विशिष्टाभावबाधस्य प्रतिपाद्यत्वात् तस्मिन् ग्रामगन्तृत्वाभावादित्यवधेयम्। "ग्रामादिगन्तरि" इति पाठस्य साधुत्वे तु एको मल्लः प्रथमं ग्रामं गच्छति द्वितीयश्च तत्पश्चाद् ग्राममेव गच्छति नाग्रेसरमल्लं तत्र यो ग्रामादिगन्ता नाम प्रथमं ग्रामं गन्ता स एव प्रथमान्तमल्लपदार्थस्तस्मिन् ग्रामादिगन्तरि मल्ले उक्तरीत्या मल्लान्तरनिष्ठक्रियावच्छिन्नभेदसहितस्य स्वात्मकमल्लनिष्ठक्रिया-जन्यग्रामादिसंयोगस्य सत्त्वेन विशिष्टाभावबाधात् 'मल्लेन मल्लो न गम्यते' इत्यादेरनुपपत्तिरित्येवं ग्रन्थाभिप्रायो विज्ञेयः। अत्र पश्चाद् ग्रामगन्ता तृतीयान्तमल्लपदार्थः।

दूषयितुं मतान्तरमनुवदति—यदीत्यादिना, तस्य=संयोगादिरूपफलस्य। कर्मणि=ग्रामादौ। ग्रामादावाश्रयत्वमपि वर्तते स्वं फलं तज्जनकक्रियावच्छिन्नो

तत्रान्वेतीत्युच्यते?, तदापि यत्र चैत्रमैत्रयोरुभयकर्मजसंयोगस्तत्र चैत्रनिष्ठतादृशसंयोगस्य चैत्रे आश्रयत्वस्वानुकूलक्रिया-वच्छिन्नभेदवत्त्वोभयसंबन्धेन सत्त्वात् 'चैत्रेण चैत्रो न गम्यते' इत्यस्यानुपपत्तिः 'चैत्रेण चैत्रो गम्यते' इत्यापत्तिश्च।

अत्रोच्यते—भेदः फलं च कर्माख्यातार्थः, स्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वसंबन्धेन चैत्रादिनिष्ठक्रियाविशेषितभेदस्य स्वसामानाधिकरण्यस्वप्रतियोगितावच्छेदकजन्यत्वोभयसंबन्धेन फलेऽन्वयः, विशिष्टफलस्य नञऽसमभिव्याहारे विशिष्ट-फलाभावस्य नञ्समभिव्याहारे च कर्मण्यन्वयः। चैत्रमैत्रयो-

---

यः क्रियावान्नेति भेदः सोपि वर्तते एवेत्येतादृशोभयसंबन्धेन ग्रामादौ फलान्वय इष्टः। 'मल्लेन मल्लो न गम्यते' इत्यादिनञ्समभिव्याहारे चोक्तोभयसंबन्धेन क्रियाजन्यफलाभाव एव तत्र=प्रथमान्तार्थकर्मण्यऽन्वेति=नञा बोध्यते इत्यन्वयस्तथा च 'मल्लेन मल्लो न गम्यते' इत्यत्र मल्ले मल्लान्तरनिष्ठक्रियाजन्यसंयोगो नास्तीति तदभाव एव नञा बोध्यते इति नैतत्प्रयोगानुपपत्तिरित्यर्थः। अत्र दोषमुद्घाटयति—तदा पीति, चैत्रनिष्ठस्य तादृशसंयोगस्य=उभयकर्मजसंयोगस्य चैत्रे आश्रयत्वस्यानुकूलक्रिया-वच्छिन्नभेदवत्त्वोभयसंबन्धेन सत्त्वमेवास्ति—चैत्रे आश्रयत्वस्यापि सत्त्वात् तादशसंयोगजनिका या मैत्रनिष्ठा क्रिया तदवच्छिन्नो यो मैत्रनिष्ठक्रियावान्नेति-भेदस्तस्यापि च सत्त्वादिति नञा तदुभयसंबन्धावच्छिन्नफलाभावस्य चैत्रे बोधनासंभवात् 'चैत्रेण चैत्रो न गम्यते' इति प्रयोगो नोपपद्येत चैत्रे तादृशसंयोगस्य सत्त्वेन 'चैत्रेण चैत्रो गम्यते' इतिप्रयोगश्चापद्येतेत्यर्थः।

निर्वक्तुमारभते—अत्रोच्यत इत्यादिना, भेदः फलं च पृथक् पृथगेव कर्माख्यातार्थ इत्यर्थः। क्रियाविशेषितभेदस्य=क्रियाविशिष्टभेदस्य। स्वं क्रिया, क्रियावान्नेतिभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदिका क्रियैवेति स्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-कत्वसंबन्धेन क्रियाया भेदेऽन्वयस्तादृशक्रियाविशिष्टभेदस्य च स्वसामानाधि-करण्यस्वप्रतियोगितावच्छेदकजन्यत्वैतदुभयसंबन्धेन फलेऽन्वयः, यत्र ग्रामादौ फलं भवति तत्रैव भेदोपीति फले भेदसमानाधिकरण्यमप्यस्ति भेदस्य

रुभयकर्मजसंयोगस्थले चैत्रवृत्तिक्रियावच्छिन्नभेदस्य चैत्रेऽसत्त्वेन विशिष्टफलाभावोऽक्षतः। यत्र मल्लेन ग्रामो गम्यते न तु मल्लान्तरं तत्र मल्लनिष्ठग्रामसंयोगे मल्लान्तरनिष्ठक्रिया-वच्छिन्नभेदसामानाधिकरण्यस्य तन्मल्लान्तर्भावेन सत्त्वेऽपि तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकमल्लान्तरनिष्ठक्रियाजन्यत्वस्यासत्त्वात् तद्घटितोभयसंबन्धेन मल्लनिष्ठक्रियावच्छिन्नभेदविशिष्टस्य फलस्याभावो मल्लेऽक्षत एवेति न कश्चिद् दोषः।

प्रतियोगितावच्छेदकीभूता या क्रिया तज्जन्यत्वमपि संबन्धभूतमस्त्येव, स्वं स्वं भेदः। तादृशोभयसंबन्धेन भेदविशिष्टफलस्य 'चैत्रेण गम्यते ग्रामः' इत्यादौ नञऽसमभिव्याहारे कर्मणि ग्रामादावन्वयः, 'चैत्रेण चैत्रो न गम्यते' इत्यादौ नञ्समभिव्याहारे च कर्मणि प्रथमान्तार्थे चैत्रादावुक्तोभयसंबन्धेन भेदविशिष्टस्य फलस्याभावोऽन्वेति तथा च चैत्रमैत्रयोरुभयकर्मजसंयोगस्थले चैत्रे चैत्रवृत्तिक्रियावच्छिन्नभेदः=चैत्रवृत्तिक्रियावान्नेति भेदो नास्तीति चैत्रनिष्ठसंयोगे तादृशभेदसामानाधिकरण्यमपि न संभवतीति चैत्रे भेदसमानाधिकरणस्य विशिष्टफलस्य संयोगस्याभावोस्त्येव स एव संयोगाभावो नञा प्रत्याय्यते इति 'चैत्रेण चैत्रो न गम्यते' इति प्रयोगस्यानुपपत्तिर्नास्ति, चैत्रे भेदसमानाधि-करणसंयोगस्यासत्त्वात् 'चैत्रेण चैत्रो गम्यते' इति प्रयोगस्यापत्तिरपि नास्तीत्यर्थः। "एवमपि मल्लेन यत्रापरमल्लो न गम्यते" इत्याद्युक्तदोषं परिहरति–यत्रेति, उक्तस्थले मल्लनिष्ठग्रामसंयोगे नाम प्रथमान्तार्थमल्लनिष्ठग्रामसंयोगे तन्मल्लान्तर्भावेन=तृतीयान्तार्थमल्लान्तर्भावेन मल्लान्तरनिष्ठा=तृतीयान्तार्थग्राम-गन्तृमल्लनिष्ठा या गमनक्रिया तदवच्छिन्नः=तादृशक्रियावच्छिन्नप्रतियोगिताको यः क्रियावान्नेत्याकारकभेदस्तादृशभेदसामानाधिकरण्यमस्त्येव एतादृशभेदस्य ग्रामसंयोगस्य च प्रथमान्तार्थमल्ले सत्त्वादेव अथापि एतादृशस्य प्रथमान्तार्थमल्लनिष्ठस्य भेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकीभूता या मल्लान्तरनिष्ठा=तृतीयान्तार्थमल्लनिष्ठा क्रिया तज्जन्यत्वं तु नास्ति–प्रथमान्तार्थमल्लनिष्ठग्रामसंयोगस्य प्रथमान्तार्थमल्लसमवेतग्रामगमनक्रिया-जन्यत्वात् तथा च फले स्वप्रतियोगितावच्छेदकजन्यत्वस्य संबन्धैक-देशस्यासत्त्वात् उक्तोभयसंबन्धेन फले भेदान्वयो न संभवतीति तद्घटितोभयसंबन्धेन=उक्तजन्यत्वघटितोभयसंबन्धेन मल्लनिष्ठा=तृतीयान्तार्थ-

कर्तृप्रत्ययस्थले चाधेयतया प्रकृत्यर्थान्वितस्य फलस्य भेदरूपापरार्थे सामानाधिकरण्यस्वजनकक्रियावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वोभयसंबन्धेनान्वयः, तादृशभेदस्य च स्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंबन्धेन क्रियायाम्। यत्र चैत्रक्रियया ग्रामे न संयोगः अपि त्वन्यत्र तत्र 'ग्रामं गच्छति चैत्रः' इति प्रयोगवारणाय स्वजनकक्रियावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य, 'चैत्रो ग्रामं गच्छति' इत्यादौ 'चैत्रश्चैत्रं गच्छति' इति प्रयोगवारणाय सामानाधिकरण्यस्य संबन्धमध्ये निवेशः। चरमस्थले

मल्लनिष्ठा या क्रिया तद्वच्छिन्नभेदविशिष्टं यत्फलं संयोगस्तदभावः प्रथमान्तार्थमल्लेऽक्षत एवेति तादृशफलाभावमादाय न कश्चिद्दोषः='मल्लेन मल्लो न गम्यते' इति प्रयोगस्यानुपपत्तिर्नास्तीत्यर्थः। वस्तुतस्तु "तन्मल्लान्त-र्भावेन" इति विशेषणस्य सार्थक्यं चिन्त्यम्।

कर्माख्यातार्थमुक्त्वा संप्रति कर्तृप्रत्ययस्थले='चैत्रो ग्रामं गच्छति' इत्यादौ कर्मप्रत्ययस्य द्वितीयाया अर्थमाह—कर्तृप्रत्ययेति, प्रकृत्यर्थस्य ग्रामादेः फले=संयोगादावाधेयत्वसंबन्धेनान्वयो भवतीत्याधेयतया प्रकृत्यर्थान्वितस्य फलस्य भेदरूपे कर्मप्रत्ययार्थे सामानाधिकरण्यस्वजनकक्रियावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वैतदुभयसंबन्धेनान्वयो भवति—फलं भेदश्च कर्मप्रत्ययार्थ इत्युक्तमेव ग्रामे संयोगादिरूपफलमपि भवति क्रियावान्नेति भेदोपि भवतीति भेदे फलसामानाधिकरण्यं वर्तते स्वं फलं क्रियावान्नेतिभेदप्रतियोगिनि चैत्रादौ प्रतियोगितापि वर्तते क्रियापि वर्तते सैव च क्रिया फलजनिकेति प्रतियोगिता स्वजनकक्रियावच्छिन्ना जातेति भेदे स्वजनकक्रियावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमपि वर्तते इति तादृशोभयसंबन्धेन फलस्य भेदेऽन्वयः, तादृशभेदस्य=उक्तोभय-संबन्धेन फलविशिष्टभेदस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंबन्धेन क्रियायाम्= संयोगादिरूपफलजनकक्रियायामन्वयः, स्वं भेदः, भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं क्रियायामस्तीत्युक्तमेव, तथा च 'ग्रामं गच्छति चैत्रः' इत्यत्राधेयतासंबन्धेन ग्रामविशिष्टो यः संयोगस्तद्विशिष्टो यो भेदस्तद्विशिष्टा या क्रिया तादृशक्रियानुकूलकृतिमांश्चैत्र इति शाब्दबोधाकार इत्यन्वयः। फलस्य भेदे यः सामानाधिकरण्यस्वजनकक्रियावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वैतदुभयसंबन्धेनान्वय

चैत्रग्रामसंयोगस्य ग्रामनिष्ठचैत्रक्रियावच्छिन्नभेदे संबन्धद्वय-सत्त्वेऽपि चैत्रवृत्तित्वविशिष्टस्य तत्संयोगस्य तादृशभेदे सामानाधिकरण्यविरहाच्चैत्रक्रियायां तद्भेदप्रतियोगिता-वच्छेदकत्वसत्त्वेऽपि नातिप्रसङ्गः।

उक्तस्तत्रैतादृशसंबन्धकल्पनायाः फलमाह—यत्रेति, यदि फलस्य भेदे केवलसामानाधिकरण्यसंबन्धेनान्वय उक्तः स्यात्तदा यदा चैत्रक्रियया ग्रामे न संयोगः अपि त्वन्यत्रैव संयोग उत्पन्नस्तदापि 'ग्रामं गच्छति चैत्रः' इति प्रयोगः स्यात्—ग्रामे क्रियावान्नेति भेदस्यापि सत्त्वात् तादृशभेदे समानाधिकरण्यसंबन्धेन ग्रामे यश्चैत्रान्यवृत्तिक्रिययोत्पन्नः संयोगस्तदन्वयसंभवात् तादृशसंयोगविशिष्टभेदस्य क्रियायामन्वयसंभवात् तादृशक्रियायाश्चैत्रे सत्त्वादेव, यदा च स्वजनकक्रियावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य संबन्धे निवेशस्तदा ग्रामवृत्तितादृशसंयोगस्य चैत्रवृत्तिक्रियायां जनकत्वं नास्तीति भेदे स्वजनक-क्रियावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्याभावात् तेन संबन्धेन भेदे फलान्वयो न संभवतीति तादृशभेदविशिष्टक्रियायाश्चैत्रेऽसत्त्वान्नोक्तस्थले 'चैत्रो ग्रामं गच्छति' इति प्रयोगापत्तिरित्यर्थः। उक्तसंबन्धे सामानाधिकरण्यनिवेशस्य फलमाह—चैत्र इत्यादिना यदि फलस्य भेदे केवलस्वजनकक्रियावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व-संबन्धेनान्वय उक्तः स्यात्तदा यदा चैत्रो ग्रामं गच्छति तदा 'चैत्रश्चैत्रं गच्छति' इत्यपि प्रयोगः स्यात्—ग्रामवृत्तिर्यः क्रियावान्नेति भेदस्तत्प्रतियोगिता-वच्छेदकीभूतायाश्चैत्रनिष्ठायाः क्रियायाश्चैत्रवृत्तिसंयोगजनकत्वात् फलस्य भेदे स्वजनकक्रियावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेनान्वयसंभवात् तादृशफल-विशिष्टभेदस्य चैत्रवृत्तिक्रियायामन्वयसंभवात्, यदा च सामानाधिकरण्यस्य संबन्धे निवेशस्तदा भेदस्तु ग्रामे एव चैत्रवृत्तिसंयोगश्च चैत्रे एवेति भेदफलयोः सामानाधिकरण्याभावान्नोक्तस्थले 'चैत्रश्चैत्रं गच्छति' इति प्रयोगापत्तिरित्यर्थः, एतदापत्तिपरिहारं स्वयमप्याह—चरमेति। यद्यपि यः खलु चैत्रग्रामसंयोगस्तस्य ग्रामनिष्ठे चैत्रवृत्तिक्रियावच्छिन्नभेदे उक्तसंबन्धद्वयमस्ति—उभयोरपि भेदसंयोगयोर्ग्रामे सत्त्वादेव चैत्रवृत्तिक्रियायां च तादृशभेदप्रतियोगिता-वच्छेदकत्वमप्यस्ति तथापि चैत्रवृत्तित्वविशिष्टस्य=चैत्रवृत्तिग्रामसंयोगस्य तादृशभेदे सामानाधिकरण्यं नास्ति—संयोगस्य चैत्रवृत्तित्वाद् भेदस्य ग्रामवृत्तित्वादिति चैत्रे ग्रामं गच्छति 'चैत्रश्चैत्रं गच्छति' इति

'चैत्रश्चैत्रं न गच्छति' इत्यादौ च तादृशभेदान्वितक्रिया-कर्तृत्वाभाव एव चैत्रे प्रतीयते न तु क्रियायां द्वितीयार्थ-विशिष्टभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वसंबन्धावच्छिन्नाभावः। तादृशसंबन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वात्। यदि तात्पर्यविशेषवशात् क्रियानुयोगिकोऽप्यभावः क्वचित् प्रतीयते इत्यनुभवसिद्धम्? तदा प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि द्वितीयाद्यर्थत्वमुपगम्य विशिष्ट-भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावान्वय एव तत्रोपगन्तव्य इति दिक्।

फलावच्छिन्नव्यापारबोधकधातूनां फले व्यापारे च शक्तिद्वयम्। कर्त्राख्यातस्थले फलं धात्वर्थव्यापारविशेषणतया भासते तत्र द्वितीयार्थाधेयत्वान्वयः। कर्माख्यातस्थले फलं

प्रयोगापत्तिर्नास्तीत्यन्वयः।

नञ्समभिव्याहारस्थलीयोपपत्तिमाह—चैत्र इति, 'चैत्रश्चैत्रं न गच्छति' इत्यत्र च स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन तादृशभेदविशिष्टायाः क्रियायाः कर्तृत्वाभाव एव चैत्रे प्रतीयते अस्ति चात्र चैत्रे चैत्रवृत्तिसंयोगविशिष्ट-भेदविशिष्टक्रियाकर्तृत्वाभाव इति नानुपपत्तिः, न तूक्तस्थले क्रियायां द्वितीयार्थेन फलेन संयोगेन विशिष्टभेदस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंबन्धेनाभावः प्रतीयते तादृशसंबन्धस्य=प्रतियोगितावच्छेदकत्वसंबन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वेनाऽ-भावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वाऽभावादित्यर्थः। पक्षान्तरमाह—यदीति, यदि तात्पर्यविशेषवशात् क्वचित् क्रियानुयोगिकोप्यभावः=क्रियायामुक्तद्वितीयार्थ-विशिष्टभेदस्याभावः प्रतीयते तदा प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यापि द्वितीयादि-कर्मप्रत्ययार्थत्वमुपगम्य 'चैत्रश्चैत्रं न गच्छति' इत्यादौ तत्र=चैत्रादिवृत्तिक्रियाया-मुक्तद्वितीयार्थविशिष्टभेद (फलविशिष्टभेद) प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैवाभावः स्वीकर्तव्यो न तु प्रतियोगितावच्छेदकत्वसंबन्धेनोक्तभेदाभावः—प्रति-योगितावच्छेदकत्वसंबन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वादित्यर्थः।

दीधितिकारमतमाह—फलावच्छिन्नेति, गम्यादीनां संयोगादिरूपफला-वच्छिन्नव्यापारवोधकत्वं पूर्वमेवोक्तम्। कर्त्राख्यातस्थले='ग्रामं गच्छति चैत्रः'

धात्वर्थव्यापारस्य विशेष्यतया भासते तस्य विशेष्यतयाऽऽख्यातार्थ आश्रयत्वम् (भासते) तद्विशेष्यतया कर्म (भासते) इति दीधितिकृतः।

केचित्तु संयोगादिरूपफलावच्छिन्नव्यापारबोधकानां गमिप्रभृतीनां कर्मप्रत्ययापेक्षया बहूनां फले शक्तिकल्पनमपेक्ष्य कर्मप्रत्ययानां फले शक्तिकल्पनमेव लघीयः, धातूनां च व्यापारमात्रवाचिता। धातोः फलबोधकतामते नामार्थधात्वर्थयोराधाराधेयभावसंबन्धेन साक्षादन्वयासंभवात् भानकल्पनेनापि गौरवम्, फलस्य प्रत्ययार्थत्वे च तदाश्रयत्वं संबन्ध एवेति लाघवम्।

इत्यादौ। तत्र=फले। 'ग्रामवृत्तिसंयोगजनकव्यापारानुकूलकृतिमांश्चैत्रः' इति बोधोदयात् फलस्य व्यापारविशेषणत्वं स्पष्टमेव। कर्मेति—कर्माख्यातस्थले= 'चैत्रेण गम्यते ग्रामः' इत्यादौ। तस्य=संयोगादिरूपफलस्य। भासते इत्यनुवर्तनीयग्। तद्विशेष्यतया=आश्रयत्वविशेष्यतया। अत्रापि भासते इत्यनुवर्तनीयम्। अत्र 'चैत्रवृत्तिव्यापारजन्यसंयोगाश्रयत्ववान् ग्रामः' इति बोधोदयाद् व्यापारविशेष्यत्वं संयोगे संयोगविशेष्यत्वमाश्रयत्वे आश्रयत्वविशेष्यत्वं कर्मणि ग्रामे स्पष्टमेवेत्यन्वयः।

परिहाराय मतान्तरमनुवदति—केचिदित्यादिना। गम्यादीनां संयोगाद्यनुकूलव्यापारबोधकत्वात् संयोगादिरूपफलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वम्। कर्मप्रत्ययानां संख्या न्यूनास्ति तदपेक्षया गम्यादीनां संख्याऽधिकास्तीत्युक्तम्—"बहूनाम्" इति। एवकारो भिन्नक्रम इति कर्मप्रत्ययानामेवेत्यन्वयः। धातोः फलबोधकतामते गौरवं प्रदर्शयति—धातोरिति, नामार्थस्य=कर्मभूतग्रामादेः, धात्वर्थस्य=फलरूपसंयोगादेश्च परस्परं साक्षाद् भेदेनान्वयासंभवात् फलस्य प्रत्ययार्थाश्रयत्वेऽन्वयः कर्तव्यः फलाश्रयत्वस्य कर्मणि ग्रामादौ प्रकारतयान्वयः कर्तव्य इति तत्संसर्गस्य=फलाश्रयत्वसंबन्धस्याप्यधिकस्य शाब्दबोधविषयत्वं स्यादिति गौरवम्, फलस्य प्रत्ययार्थत्वस्वीकारे तु प्रत्ययार्थत्वात् फलस्य ग्रामादौ कर्मण्याश्रयत्वसंबन्धेन साक्षादन्वयः संभवति बाधकाभावात्

न च धातूनां व्यापारमात्रवाचित्वे 'ग्रामं त्यजति' इत्यादितोऽपि 'ग्रामं गच्छति' इत्यादित इव संयोगादिरूप-फलावच्छिन्नस्पन्दबोधापत्तिः, 'ग्रामस्त्यज्यते' इत्यादितोऽपि 'ग्रामो गम्यते' इत्यत इव स्पन्दजन्यसंयोगादिमत्त्वेन भानप्रसङ्ग इति वाच्यम्, कर्मप्रत्ययस्य संयोगविभागादिरूपनाना-फलवाचित्वेऽपि तत्तत्फलबोधे धातुविशेषसमभिव्याहार-ज्ञानस्यापेक्षयाऽतिप्रसङ्गविरहात्। 'त्यजति' 'गच्छति'–'स्पन्दते' 'त्यागः' 'गमनम्' 'स्पन्दः' इत्यादौ कर्मासमभिव्याहृते बोधवैलक्षण्यं च तत्तद्धातूनां फलविशेषावच्छिन्नव्यापार-

---

धात्वर्थनामार्थयोरेव साक्षाद् भेदान्वयस्य व्युत्पत्तिविरुद्धत्वात् संबन्धभूताश्रयत्वस्य संबन्धान्तरभानकल्पनापत्तिर्नास्तीत्यस्मन्मते लाघवमिति कर्मप्रत्ययानामेव फले शक्तिर्न तु गम्यादिधातूनामित्यर्थः।

ननु तव मते धातूनां व्यापारमात्रवाचकत्वात् तादृशव्यापारमात्र-बोधकत्वस्य त्यजिगमिप्रभृतिषु सर्वेष्वेव धातुषु साधारणत्वात् 'गच्छति' इत्यत इव 'त्यजति' इत्यतोऽपि संयोगानुकूलव्यापारबोधः स्यात् 'गम्यते' इत्यत इव 'त्यज्यते' इत्यतोऽपि ग्रामादेः संयोगादिमत्त्वेन भानं स्यादित्या-शङ्क्याह–न चेति। उत्तरमाह–कर्मप्रत्ययस्येति, यद्यपि कर्मप्रत्ययस्यैव फलवाचकत्वं न तु धातूनां तथापि कर्मप्रत्ययस्य संयोगविभागादिरूपफलबोधने धातुविशेषसमभिव्याहारज्ञानस्यापेक्षास्तीति गमिसमभिव्याहारे कर्मप्रत्ययेन संयोगरूपमेव फलं बोध्यते त्यजिसमभिव्याहारे च कर्मप्रत्ययेन विभागरूपमेव फलं बोध्यते इत्युक्तस्य धातूनां समानाकारबोधजनकत्वस्यातिप्रसङ्गः= आपत्तिर्नास्तीत्यर्थः। पूर्वोत्तरपक्षौ चैतौ परस्परमसंबद्धार्थकाविति विभावनीयम्। किं वा वाक्यान्तरयोजनया व्याख्येयौ। ननु 'ग्रामं गच्छति' 'ग्रामं त्यजति' इत्यादिकर्मसमभिव्याहारस्थले कर्मप्रत्ययेन संयोगादिरूपफलविशेषोपस्थितौ धातूनां तदनुकूलव्यापारबोधकत्वेन त्वदुक्तरीत्या बोधव्यवस्था संभवति यत्र हि 'त्यजति' गच्छति' इत्यादौ कर्मसमभिव्याहारो नास्ति तत्र कथं धातूनां विलक्षणबोधजनकत्वव्यवस्था स्यात्? व्यापारमात्रवाचकत्वेन त्यजिगम्यादीनां समानाकारबोधजनकत्वप्रसङ्गादित्याशङ्क्याह–त्यजतीति, कर्मसमभिव्याहारा-

लक्षणोपगमेनोपपादनीयम्। फलान्वितस्वार्थव्यापारबोधकत्वं सकर्मकत्वं गम्यादेः स्वभावाधीनं तदभावात् स्पन्दिप्रभृतिष्व-कर्मकत्वव्यवहार इत्याहुः।

तन्न—यागमिप्रभृतीनामिव त्यजिगमिप्रभृतीनामपि पर्यायतेति भ्रमदशायाम् 'याति' 'गच्छति' इत्यादाविव 'त्यजति' 'गच्छति' इत्यादितोप्यऽविलक्षणबोधोत्पत्त्या धातुविशेष-समभिव्याहारस्य फलविशेषबोधनियामकताकल्पनासंभवात्। न च 'ग्रामं त्यजति' इत्यादितः संयोगावच्छिन्नव्यापार-

---

भावस्थले गम्यादीनां संयोगादिरूपफलविशेषानुकूलव्यापारे लक्षणा स्वीकार्येति न समानाकारकबोधजनकत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः। ननु धातूनां व्यापारमात्रवाचकत्वे गम्यादीनां स्पन्द्यादीनां च तुल्यत्वप्राप्त्या स्पन्द्यादीनामपि सकर्मकत्वं स्यान्न चैतदिष्टमित्याशङ्क्याह—फलान्वितेति, गम्यादीनां व्यापारमात्रवाचकत्वेपि जनकतासंबन्धेन फलान्वितव्यापारबोधकत्वं नैसर्गिकमेवेति गम्यादीनां सकर्मकत्वं स्पन्द्यादिषु तु तदभावात्=फलान्वित- व्यापारबोधकत्वं नास्तीति न तेषां सकर्मकत्वं किं त्वऽकर्मकत्वमेवेत्यर्थः। स्पन्द्यादिबोध्यव्यापारे जनकतासंबन्धेनापि फलान्वयो न संभवतीति तेषामकर्मकत्वमिति यावत्।

धातोर्व्यापारमात्रवाचितामतं परिहरति—तन्नेति, येतिगमनार्थको धातुः। पर्यायताभ्रमदशायां त्यजिगम्योः समानाकारकबोधजनकत्वं सर्वप्रसिद्धमेवेति धातुविशेषसमभिव्याहारस्य फलविशेषबोधनियामकत्वं त्वदुक्तं न संभवति—'त्यजति' इत्यत्रोक्तपर्यायताभ्रमदशायां गमिसमभिव्याहाराभावेपि संयोगरूपफलबोधस्येष्टत्वादिति न धातूनां व्यापारमात्रवाचिता किंतु फलवाचकतापि स्वीकार्येति फलानां संयोगादीनां विलक्षणत्वाद् धातूनां विलक्षणबोधजनकत्वं सिध्यतीत्यर्थः। शङ्कते—न चेति, तद्बोधोत्पत्तेः=त्यज्यादिभ्यः संयोगाद्यवच्छिन्नव्यापारबोधोत्पत्तेः। ननु यदि त्यजधातोस्तात्पर्यसत्त्वे संयोगावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वं त्वन्मतेऽस्ति तदा 'ग्रामं गच्छति' इत्यस्य स्थाने स्वरसतः 'ग्रामं त्यजति' इति प्रयोगस्त्वया कथं न क्रियते? इत्याशङ्क्याह—परं त्विति, 'ग्रामं त्यजति' इत्यत्र फलप्रत्ययतात्पर्यस्य= कर्मप्रत्ययस्यानादितात्पर्यं विभागरूपफले एवास्तीति न संयोगरूपफल-

बोधस्तात्पर्यसत्त्वे इष्यत एव—त्वन्मतेऽपि तात्पर्यानुरोधेन लक्षणया तद्बोधोत्पत्तेरावश्यकत्वात्, परं तु तत्र विभागादिरूपफले एव फलप्रत्ययतात्पर्यस्यासनादितया संयोगादिरूपफलप्रत्यायनेच्छया स्वरसतो न तादृशप्रयोग इति वाच्यम्, विना शक्तिभ्रमं लक्षणाग्रह न 'ग्रामं त्यजति' इत्यादितः सत्यपि तात्पर्ये संयोगावच्छिन्नव्यापाराऽप्रतीतेरानुभविकतया धातोः फलविशेषवाचिताया आवश्यकत्वात्।

'ज्ञायते इष्यते क्रियते घटः' इत्यादौ विषयत्वरूपं कर्मत्वं तङर्थः। न च कृतिविषयतायाः फलतत्साधनतदुपादानसाधारणतया यत्र 'घटः क्रियते' इत्यादि प्रयुज्यते तत्र 'जलाहरणं क्रियते' 'कपालं क्रियते' इत्यादिप्रयोगस्यापत्तिरिति

प्रत्यायनेच्छाया स्वरसतस्तादृशप्रयोगः='ग्राम त्यजति' इति प्रयोगो भवतीत्यर्थः। परिहारमाह—विनेति। धातोरिति—धातोः फलवाचकत्वे तु त्यज्यादीनां विभागादिरूपफलवाचकत्वात् संयोगादिरूपफलप्रत्यायनेच्छया शक्तिभ्रमं लक्षणाग्रहं वा विना त्यज्यादीनां प्रयोगो न भवतीति धातूनां विलक्षणबोधजनकत्वव्यवस्था संभवति न तु व्यापारमात्रवाचकत्वेऽपीति धातोः फलविशेषवाचकत्वमावश्यकमेवेत्यर्थः।

ज्ञादिधातूत्तरकर्मप्रत्ययार्थमाह—ज्ञायत इत्यादिना। 'ज्ञायते घटः' इत्यस्य 'ज्ञानविषयो घटः' इत्यर्थ, एवमग्रेऽपि। ननु कृतिविषयता हि फले फलसाधने फलसाधनोपादानकारणे च तुल्यरूपैवेति 'घटः क्रियते' इत्यत्र 'जलाहरणं क्रियते' इत्यपि प्रयोगः स्यादित्याशङ्क्याह—न चेति। 'जलाहरणम्' इति फलम्, 'घटः' इति तत्साधनम्, 'कपालम्' इति फलसाधनोपादानमिति विवेकः। उत्तरमाह—कृत्यर्थकेति, चिकीर्षाप्रयोज्या या साध्यताख्या विलक्षणविषयता सा कृत्यर्थकधातुसमभिव्याहृतकर्मप्रत्ययार्थोऽस्ति, उक्तस्थले='घटः क्रियते' इत्यत्र च कृतेः=कृतिनिरूपिता तादृशविषयता=चिकीषाप्रयोज्यसाध्यताख्यविषयता घटे एवास्ति न तु कपालादाविति 'कपालं क्रियते' इत्यत्र इत्यादिप्रयोगापत्तिर्नास्तीत्यर्थः। काशा इति—'काशाः कटाः

वाच्यम्, कृत्यर्थकधातुसमभिव्याहृतकर्मप्रत्ययस्य चिकीर्षाप्रयोज्यसाध्यताख्यविलक्षणविषयत्वमेवार्थ उक्तस्थले च कपालादौ कृतेस्तादृशविषयत्वाभावान्नोक्तप्रयोगप्रसङ्गः। 'काशाः कटाः क्रियन्ते' इत्यादौ साध्यताख्यविषयताश्रयकर्मान्तरसमभिव्याहृतकर्मप्रत्ययेन व्यापार्यतारूपविषयतापि प्रत्याय्यतेऽत उपादानतया कृतिविषयकाशादौ साध्यतारूपकृतिविषयताविरहेऽपि न तादृशप्रयोगानुपपत्तिः। तादृशकर्मसमभिव्याहाररूपतत्प्रयोजकविरहात् 'काशाः क्रियन्ते' इत्यादौ काशादौ व्यापार्यताबोधानुपपत्तेर्न तादृशप्रयोग इति।

'काशाः कटाः क्रियन्ते' इत्यादावपि विशेष्यभेदेन

क्रियन्ते' इत्यत्र साध्यताख्यविषयताश्रयो यः काशापेक्षया कर्मान्तरं कटस्तत्समभिव्याहृतेन 'क्रियन्ते' इति कृधातूत्तरकर्मप्रत्ययेन व्यापार्यतारूपविषयता=व्यापारविषयता (व्यापारकर्मत्वम्) अपि प्रत्याय्यते साध्यताख्यविषयतापि प्रत्याय्यते तत्र साध्यताख्यविषयता कटेऽस्ति काशे च साध्यताख्यविषयताया असत्त्वेऽपि व्यापारविषयतास्त्येव—कटानुकूलव्यापारकर्मत्वादिति काशानामपि कर्मत्वप्राप्त्या 'काशाः कटाः क्रियन्ते' इति प्रयोगानुपपत्तिर्नास्ति, अन्यथा काशे साध्यताविरहात् काशानां कर्मत्वासंभवादेतादृशप्रयोगो नोपपद्येतेत्यर्थः। कि वा ननु काशेषु साध्यताख्यविषयताविरहेण कर्मत्वासंभवात् 'काशाः कटाः क्रियन्ते' इति प्रयोगो नोपपद्येतेत्याशङ्क्याह—काशा इति। साध्यताख्यविषयताश्रयकर्मसमभिव्याहृतेनैव कर्मप्रत्ययेन व्यापार्यतारूपविषयता प्रत्याय्यते नान्यथेति 'काशाः क्रियन्ते' इत्येतादृशप्रयोगापत्तिर्नास्ति—अत्र काशेषु साध्यताख्यविषयतापि नास्ति साध्यताख्यविषयताश्रयीभूतकटरूपकर्मान्तरसमभिव्याहाराभावात् कर्मप्रत्ययेन व्यापार्यतारूपविषयता च न प्रत्याय्यते यस्याः काशेष्वन्वयः स्यादिति न 'काशाः क्रियन्ते' इति प्रयोगापत्तिरित्यर्थः।

ननु 'काशाः कटा क्रियन्ते' इत्यत्र काशानां व्यापार्यत्वात् कटस्य च साध्यत्वाद् विशेष्यभेदेन वाक्यार्थभेदः स्यादिति कर्मद्वयवाचकपदयोः समभिव्याहारे कर्मप्रत्ययेन व्यापार्यताबोधो नोपपद्यते इत्याशङ्क्याह—काशा

वाक्यार्थभेदात् कर्मद्वयवाचकपदयोः समभिव्याहारे व्यापार्यता-बोधानुपपत्तिः, एवम्–'क्रियते' इत्यत्र विषयतायाः कर्मप्रत्य-यार्थत्वे पाकानुपधायककृतिमादाय 'पाकोऽकारि' इत्यादि-प्रयोगापत्तिरित्यादिकं तु दूषणं निराकृतमधस्तात्।

कर्तृकर्मवत् कालविशेषेऽनुशिष्टा लडादयः काल-विशेषमपि बोधयन्ति। तत्र लट्प्रत्ययस्य वर्तमानकाले शक्तिः, 'पचति' इत्यादौ कृत्यादिरूपव्यापारबोधकप्रत्ययोपस्थाप्य-

---

इति। "इत्यादिकं तु दूषणं निराकृतमधस्तात्" इत्यनेनान्वयः। अधस्तात्= द्वितीयाकारके कृत्यर्थकधातुनिरूपणे 343। वाक्यार्थभेदापत्तौ हि 'काशाः कटाः क्रियन्ते' इत्येकवाक्यार्थस्थाने 'काशाः क्रियन्ते' 'कटाः क्रियन्ते' इत्येवं प्रयोगद्वयमापद्येत न चैतदिष्टमिति तत्रेवात्रापि व्यापार्यतारूप-विषयताकत्वविशिष्टे व्यापारे साध्यतारूपविषयताकत्वस्यान्वयस्वीकारान्न विशेष्यताभेदस्तथा च न वाक्यार्थभेदापत्तिर्वाक्यार्थभेदापत्त्यभावाच्च व्यापार्यताबोधानुपपत्तिर्नास्तीत्यर्थः। ननु 'क्रियते' इत्यत्र यदि विषयतामात्रं कर्मप्रत्ययार्थस्तदा पाकाऽजनककृतिमादायापि 'पाकोऽकारि' इति प्रयोगः स्यादेव–पाकाजनककृतिविषयत्वस्यापि पाके संभवादित्याशङ्क्याह–क्रियते इति। अधस्तात्="असाधारणानुकूलत्वं हि यत्ने क्रियायाः संबन्धतया भासते 565" इत्यादिना। तथा च पाकादीनां कृतावसाधारणानुकूलत्वसंबन्धेनान्वय-स्येष्टत्वात् पाकानुपधायककृतौ चाऽसाधारणाऽनुकूलत्वं नास्तीति तादृशसंबन्धेन पाकान्वयासंभवाद् न पाकानुपधायककृतिमादाय 'पाकोऽकारि' इत्यादिप्रयोगा-पत्तिरित्यभिप्रायः प्रतीयते।

लकाराणां कालविशेषबोधकत्वं व्युत्पादयति–कर्तृकर्मवदित्यादिना। लटो वर्तमानकालबोधकत्वमाह–तत्रेति। 'पचति' इत्यादावाख्यातस्यैव कृतिबोधकत्वं वर्तमानकालबोधकत्वं चास्तीति कृतिरूपव्यापारबोधको य आख्यातप्रत्ययस्तदुपस्थाप्यकालस्य तादृशव्यापारे=आख्यातोपस्थाप्य-कृतिरूपव्यापारे एवान्वयो भवति न तु धात्वर्थक्रियायामित्यन्वयः। उक्ते हेतुमाह–यदेति, यद्याख्यातोपस्थाप्यकालस्य धात्वर्थव्यापारेऽन्वयः स्यात्तदा पच्यादिधात्वर्थस्याग्निसंयोगादिरूपस्य सत्त्वे यत्नस्य चासत्त्वेऽपि 'पचति'

कालस्तादृशव्यापार एवान्वेति न तु क्रियायाम्–यदा पुरुषो यत्नशून्यस्तदधीनाग्निसंयोगादिरूपः पच्यादेरर्थो विद्यते तदा 'अयं न पचति' इति प्रयोगात् 'अयं पचति' इत्युक्ते 'इदानीमयं पाकयत्नवान्नवा' इति संशयनिवृत्तेः। पूर्वापरीभावापन्नस्थाल्यारोपणादिव्यापाराणां विशिष्य पच्याद्यर्थघटकत्वेन प्रत्येकतद्व्यापारेषु कालान्वयबोधापेक्षया कृत्यादिरूपैकार्थे तदन्वयस्यैव लाघवेनोचितत्वाच्च।

वर्तमानकालश्च तत्तच्छब्दप्रयोगाधिकरणकालरूपस्तत्तच्छब्दार्थः, अतो नैककालप्रयुक्तलडादितोऽपरलडादिप्रयोगाधिकरणकालीनत्वस्य कृत्यादावन्वयः। स्वप्रयोगाधि-

---

इति प्रयोगः स्यात् 'न पचति' इति प्रयोगो न स्यात् भवति च यत्नशून्यदशायां 'न पचति' इति प्रयोगस्तस्माज्ज्ञायते कालस्य कृतावेवान्वयो भवति न तु क्रियायामित्यन्वयः। हेत्वन्तरमाह–अयं पचतीति, 'पचति' इत्युक्ते वर्तमानकाले पाककर्तरि यत्नवत्त्वनिश्चय एव भवति न तु 'पाकयत्नवान्न वा' इति यत्नवत्त्वसंशय इत्येतस्मादपि विज्ञायते आख्यातोपस्थाप्यकालस्याख्यातोपस्थाप्यकृतावेवान्वयो भवतीति अन्यथा 'पचति' इत्युक्तेऽपि 'पाकयत्नवान्न वा' इति संशयः स्यादेवेत्यन्वयः। उक्ते विनिगमनामप्याह–पूर्वापरीति, पच्याद्यर्थभूता हि पूर्वापरीभावापन्नाः स्थाल्यारोपणादयो बहवो व्यापाराः सन्ति प्रत्येकं तादृशव्यापारेषु कालान्वयापेक्षया कृतिरूपे एवैकस्मिन् पदार्थे आख्यातार्थभूते तदन्वये=कालान्वये लाघवमस्तीति कृतावेव कालान्वय उचितो न तु धात्वर्थक्रियायामित्यर्थः। "कालान्वयबोधापेक्षया" इत्यत्र 'कालान्वयापेक्षया' इति पाठो युक्तः।

वर्तमानकालं निर्वक्ति–वर्तमानकाल इत्यादिना। तत्तच्छब्दार्थः= तत्तदाख्यातार्थः। 'पचति' इति प्रयोगाधिकरणकाल एव 'पचति' इति पदघटकाख्यातार्थः स एवात्र वर्तमानकाल इति तस्यैवैतत्कालिककृतावन्वय इति न प्रयोगान्तराधिकारणीभूतकालस्य प्रयोगान्तरघटकाख्यातार्थकृतावन्वय इत्याह–अत इति। स्वप्रयोगेति–स्वप्रयोगाधिकरणकालः स्ववाच्यः (आख्यात-

करणकालत्वेन स्ववाच्यत्वे स्वत्वाननुगमाच्छक्त्यानन्त्यं सामान्यतो व्युत्पत्तेदुर्घटतयाऽपूर्वव्यक्तिबोधानुपपत्तिः सर्वनामविचारदर्शितरीत्या समाध्यस्यते–विशिष्य तत्तत्कालत्वावच्छिन्नबोधस्यानुभवसिद्धतया सर्वनामशक्तौ बुद्धिस्थत्ववच्छब्दप्रयोगाधिकरणत्वमुपलक्षणविधया व्यावर्तकं वाच्यम्। न च तत्तत्कालत्वस्यैवमप्यवाच्यत्वे तद्भानानुपपत्तिरसमाधेयैवेति वाच्यम्, शब्दप्रयोगाधिकरणवृत्तिकालत्वव्याप्यधर्मत्वेन तत्तत्कालत्वानामेवोपलक्षणीयत्वात्।

वाच्यः) इत्येवमुक्ते स्वपदार्थाननुगमाच्छक्त्यानन्त्यं स्यात् किं च सामान्यतो लडादीनां तदर्थभूतकाले व्युत्पत्तिः=शक्तिग्रहो न स्यादित्यऽपूर्वव्यक्तेः= अगृहीतशक्तिककालस्य या बोधानुपपत्तिः सा सर्वनामशक्तिग्रहरीत्या लडादीनामपि तदर्थकाले शक्तिग्रहं व्युत्पाद्य समाधास्यते इत्यन्वयः। तादृशाभिप्रेतरीतिमाह–विशिष्येति, 'पचति' इत्याद्युक्ते तत्तत्कालस्य विशेषरूपेण बोधो भवत्येवेति यथा तत्पदस्य बुद्धिस्थत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने शक्तिरस्ति तथात्रापि शब्दप्रयोगाधिकरणत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने (वर्तमानकाले) लटः शक्तिरस्तीति नाऽपूर्वकालव्यक्तिबोधानुपपत्तिरित्यर्थः। ननु तत्तच्छब्दप्रयोगाधिकरणत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नस्य बाध्यत्वे हि तत्तत्कालव्यक्तीनामेव वाच्यत्वं स्यात् तत्तत्कालव्यक्तीनां चानन्त्यादऽपूर्वकालव्यक्तिभानानुपपत्तिरस्त्येव, न चोक्तरीत्या कालत्वस्य वाच्यत्वं प्राप्त येन कालत्वेन रूपेणाऽपूर्वकालव्यक्तेरपि बोधः स्यादित्याशङ्क्याह–न चेति। उत्तरमाह–शब्दप्रयोगेति, शब्दप्रयोगाधिकरणीभूतो यः कालस्तद्वृत्तिर्यः कालत्वव्याप्यधर्मस्तेन कालत्वव्याप्यधर्मत्वेन सामान्यरूपेण तत्तत्कालत्वानामेव शब्दप्रयोगाधिकरणत्वमुपलक्षणं स्वीक्रियते इति तत्कालत्वस्य वाच्यत्वं प्राप्तमेवेति नाऽपूर्वकालव्यक्तिज्ञानानुपपत्तिः–कालत्वेन रूपेण तासामप्याख्यातजन्यबोधविषयत्वसंभवादित्यर्थः प्रतिभाति। "तत्तत्कालत्वस्यैवमपि" इत्यत्र "तत्कालस्यैवं सति" इत्यपि पाठो दृश्यते।

अथ शब्दप्रयोगाधिकरणवृत्तिकालत्वव्याप्यधर्मो वर्षत्वादिकमपि कालद्वयावृत्तिधर्मत्वनिवेशेप्येतद्रूपमासत्वादि-व्यावर्तनमशक्यम्, क्षणद्वयावृत्तिक्षणवृत्तिधर्मत्वेन तद्व्यावर्तने चाऽध्ययनाद्यनधिकरणेऽप्यऽध्ययनाद्यधिकरणस्थूलकालान्तर्गत-क्षणेऽसमाप्तारब्धाध्ययने पुंसि 'चिन्तामणिमयमधीते' इत्यादि-प्रयोगानुपपत्तिः।

यदि च स्वप्रागभावानधिकरणस्वाश्रयकर्तृकप्रकृत-क्रियानाशप्रागभावाधिकरणशब्दप्रयोगाधिकरणकाल एव

शङ्कते—अथेति, शब्दप्रयोगाधिकरणीभूतो यः कालस्तद्वृत्तिकालत्वेन व्याप्यमेव वर्षत्वादिकमिति 'पचति' इत्युक्ते पाकानुकूलकृतौ वर्षस्याप्यन्वयः स्यात्, न च वर्षपर्यन्तं तादृशकृतिरनुवर्तते इत्यर्थः, ननु शब्दप्रयोगाधिकरण-वृत्तिकालत्वव्याप्यधर्मो हि कालद्वयाऽवृत्तिरेव धर्मो गृह्यते वर्षत्वं तु शब्दप्रयोगाधिकरणकाले शब्दप्रयोगानधिकरणकाले च वर्तते—वर्षस्य—वर्षस्य सखण्डकालत्वादिति वर्षत्वादिकं न गृह्यते इति नोक्तदोषापत्तिरित्याह—कालद्वयेति। अत्रापि दोषमाह—एतद्रूपेति, भासकालस्त्वखण्ड एवेति मासत्वं कालद्वयावृत्त्येवेति मासत्वग्रहणे प्राप्ते उक्तरीत्या पाकादिकृतौ मासाद्यखण्ड-कालस्यान्वयः स्यादेव न चैतदिष्टमित्यर्थः। ननु शब्दप्रयोगाधिकरणवृत्ति-कालत्वव्याप्यधर्मो हि क्षणद्वयावृत्तिक्षणवृत्तिधर्मो गृह्यते तादृशधर्मश्च क्षणत्वमेव क्षणत्वावच्छिन्नकालस्य च पाककृत्यादावन्वय इष्ट एव, मासत्वादिकं च क्षणवृत्त्यपि न क्षणद्वयावृत्तीति न पाकादिकृतौ मासाद्यऽन्वयापत्तिरित्याह—क्षणद्वयेति। तद्व्यावर्तने=मासत्वादिव्यावर्तने। अत्रापि दोषमाह—अध्ययनेति, एवं हि 'अधीते' इत्यत्राध्ययनानुकूलकृतावपि क्षणकालस्यैवान्वयः स्यादित्यऽ-ध्ययनाधिकरणीभूतस्थूलकालान्तर्गतेऽध्ययनानधिकरणे क्षणे (शयनादिक्षणे) 'अधीते' इति प्रयोगानुपपत्तिः स्यात्, न चैतदिष्टम्—तादृशध्ययनानधिकरणेपि क्षणे 'अधीते' इति प्रयोगस्येष्टत्वादित्यर्थः।

दूषयितुं परिष्कारान्तरमनुवदति—यदीत्यादिना। स्वं स्वं कृतिः, 'अधीते' इत्यत्राध्ययनानुकूलकृतिप्रागभावानधिकरणं तथाध्ययनानुकूल-कृत्याश्रयश्चैत्रस्तत्कर्तृकप्रकृता याध्ययनक्रिया तन्नाशप्रागभावाधिकरणं च यः

वर्तमानकाल आधेयतासंबन्धेन कृतावन्वेत्यऽतो नोक्तस्थले 'चिन्तामणिमयमधीते' इत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः, आरम्भावधि-समाप्तिपर्यन्तस्य स्थूलकालस्यापि तथात्वेन शब्दप्रयोगाधि-करणक्षणादिरूपान्तरालकालेऽध्ययनाद्यनुकूलकृतिविच्छेदेऽपि शब्दप्रयोगाधिकरणत्वोपलक्षिततादृशस्थूलकालवृत्तित्वस्यापि तादृशक्रियानुकूलकृतावबाधेन योग्यतानिर्वाह इत्युच्यते? तदा यः समग्रचिन्तामणिमधीत्य किंचित्कालोत्तरं पुनश्चिन्तामणि-मध्येष्यते तत्रान्तरालदशायामपि 'अयं चिन्तामणिमधीते' इति

शब्दप्रयोगाधिकरणकालः स एव वर्तमानकालस्तस्य कृतावाधेयता-संबन्धेनान्वयः—कृतेस्तादृशकाले वर्तमानत्वादिति उक्तस्थले=अध्ययनाधिकरण-स्थूलकालान्तर्गतेऽध्ययनानधिकरणक्षणे 'अधीते' इति प्रयोगानुपपत्तिर्नास्तीत्यर्थः। अत्र विवक्षितकृतेः पूर्वकालस्य व्यावृत्त्यर्थं स्वप्रागभावानधिकरणेत्युक्त-मुत्तरकालव्यावृत्त्यर्थं च नाशप्रागभावाधिकरणेत्युक्तम्—उत्तरकाले नाशस्यैव सत्त्वेन नाशप्रागभावासंभवादिति विशेषणद्वयेन विवक्षितकृत्यनुवृत्तिकाल एव ग्रहीतुं शक्यते इति भावः। प्रयोगानुपपत्तेरभावमुपपादयति—आरम्भेति, तथात्वेन=स्वप्रागभावानधिकरणस्वाश्रयकर्तृकप्रकृतक्रियानाशप्रागभावाधिकरण-शब्दप्रयोगाधिकरणकालरूपत्वेन विवक्षिताध्ययनादिकृत्यनुवृत्तिकालत्वेन यावत् 'अधीते' इत्यादि शब्दप्रयोगाधिकरणीभूतो यः क्षणादिरूपोन्तरालकालोऽध्ययन-रहितकालस्तत्राध्ययनाद्यनुकूलकृतेर्विच्छेदेऽपि=अभावेऽपि शब्दप्रयोगाधिकरण-त्वोपलक्षितो यस्तादृशस्थूलकालः=उक्तारम्भावधिसमाप्तिपर्यन्तः स्थूलकालस्तद्-वृत्तित्वं तादृशक्रियानुकूलकृतौ=अध्ययनाद्यनुकूलकृतावस्त्येवेति न योग्यतानुपपत्तिरपि तथा चाध्ययनाधिकरणस्थलकालान्तर्गताध्ययनान-धिकरणक्षणेऽपि न 'अधीते' इति प्रयोगानुपपत्तिः—'अधीते' इत्यत्राध्ययना-रम्भावधिसमाप्तिपर्यन्तस्यैव स्थूलकालस्य वर्तमानत्वेनाभिप्रेतत्वात्। एवमेवान्यत्रापि विवक्षितक्रियारम्भावधितादृशक्रियासमाप्तिपर्यन्तन्तस्यैव कालस्य वर्तमानकालत्वं ज्ञेयं स च कालः क्षणमात्ररूपो वा स्याद् वर्षरूपो वा स्यादित्यर्थः। अत्रापि दोषमुद्घाटयति—तदेति, एव हि यत्रैकदा चिन्तामणिरधीता पुनरपि कालान्तरेऽध्येतव्यास्ति तत्रान्तरालदशायाम्=चिन्तामणेः प्रथमाध्ययनानन्तरं द्वितीयाध्ययनाच्च पूर्वमपि 'चिन्तामणिमधीते' इति

प्रयोगापत्तिः। यदि स्तुतिपाठादिविच्छेददशायामपि 'प्रत्यहमयं स्तुतिं पठति' इत्यादिवदुक्तस्थलेऽपि दर्शित प्रयोग इष्ट एवेत्युच्यते? तदापि स्वपदेन विशिष्ट तत्तत्कृतीनामुपादानेनाऽननुगमो दुरुद्धर एवेति चेत्?,

न—शब्दप्रयोगाधिकरणवृत्तिकालत्वव्याप्यधर्मत्वेनोपलक्षणेनाऽनुगतीकृततत्तत्क्षणदिनमासवर्षत्वाद्यवच्छिन्ने एव काले लटः शक्तिः। क्रियारम्भात् पूर्व कर्मसमाप्त्युत्तरं च 'अधीते' 'पचति' इत्यादिप्रयोगवारणाय कृत्यादिरूपव्यापारे तादृशकालस्य स्ववृत्तिप्रागभावाऽप्रतियोगित्वस्ववृत्तिध्वंसाऽप्रतियोगि-

---

प्रयोगापत्तिः स्यादेव—एतादृशान्तरालकालेप्यऽध्ययनानुकूलकृतिप्रागभावानधिकरणत्वमस्त्येव—प्रथमाध्ययनानुकूलकृतेर्जातत्वात् तादृशाध्ययनानुकूलकृत्याश्रयीभूतचैत्रादिकर्तृकप्रकृताध्ययनक्रियानाशप्रागभावाधिकरणत्वमप्यस्त्येव भाविद्वितीयाध्ययनक्रियानाशस्याऽजातत्वेन तत्प्रागभावाधिकरणत्वस्य सत्त्वादित्यर्थः। अत्र द्वितीयाध्ययनक्रिया येन न ग्राह्या स्यादेतादृशनिवेशस्तु नास्त्येवेति विज्ञेयम्। ननु यथा स्तुतिपाठविच्छेददशायामपि 'प्रत्यहं स्तुतिं पठति' इति प्रयोग इष्टस्तथा उक्तस्थले=प्रथमाध्ययनानन्तरं द्वितीयाध्ययनारम्भात् पूर्वमेतादृशान्तरालदशायामपि 'अधीते' इति प्रयोग इष्ट एवेति प्रयोगापत्तिर्न दोष इत्याशङ्क्याह—यदीति। अत्र दोष माह—तदापीति, उक्ते "स्वप्रागभावानधिकरणस्व" इत्यादिपरिष्कारे स्वपदेन विशेषरूपेणैव तत्तत्कृतीनां ग्रहणापत्त्याऽननुगमस्त्वऽपरिहार्य एवेत्यर्थः।

अथेत्यादिना शङ्कितं परिहरति—नेति, 'अधीते' इत्यादिशब्दप्रयोगाधिकरणीभूतो यः कालस्तद्वृत्तिकालत्वव्याप्यधर्मत्वेनोपलक्षणभूतेन विवक्षितकृत्यनुवृत्त्यधिकरणीभूतलक्षणदिनमासवर्षादीनामनुगमः संभवत्येव तादृशानुगतीकृतकाले एव लटः शक्तिः स एव च वर्तमानकाल इत्युच्यते तथा च शब्दप्रयोगाधिकरणकालवृत्तिकालत्वव्याप्यधर्मोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने (क्षणदिनमासवर्षादौ) लटः शक्तिरस्तीत्यत्र स्वपदप्रवेशो नास्तीति न त्वत्प्रदर्शिताऽनुगमापत्तिरित्यर्थः। नन्वेवं क्रियारम्भपूर्वकालस्य क्रियासमाप्त्युत्तरकालस्यापि च शब्दप्रयोगाधिकरणकालवृत्तिकालत्वव्याप्यधर्मोपलक्षित-

प्रकृतक्रियाकर्तृनिष्ठत्वाभ्यां विशेषितेनाधेयतासंबन्धेनाऽन्वयनियम उपगन्तव्यः, तत्तत्क्रियारम्भपूर्वमपि तत्समाप्त्युत्तरमपि वा वर्तते यस्तत्तत्क्रियानुकूलकृत्यधिकरणकालस्तस्य दर्शितविशिष्टाधेयतासंबन्धस्तादृशकृतौ बाधितोऽप्रसिद्धो वेति न शब्दप्रयोगाधिकरणतादृशकालमादाय दर्शितप्रयोगापत्तिः। संबन्धे स्वपदार्थस्य विशिष्य निवेशेऽप्युपपत्तिश्चिन्त्या।

धर्मावच्छिन्नत्वात्तत्रापि 'पचति' 'अधीते' इत्यादिप्रयोगः स्यात् न चैतदिष्टमित्याशङ्क्याह—क्रियारम्भादिति, कृत्यादिरूपव्यापारे=पाकाद्यनुकूलकृतौ तादृशकालस्य=शब्दप्रयोगाधिकरणकालवृत्तिकालत्वव्याप्यधर्मोपलक्षितधर्मा (क्षणत्वादि) वच्छिन्नकालस्य स्ववृत्तीत्यादिविशेषणविशिष्टाधेयतासंबन्धेनान्वयः कृतौ हि तादृशकाले वर्तमानत्वादाधेयत्वमस्त्येव, स्ववृत्तीति—'अधीते' इत्यादौ स्वं तादृशकालस्तद्वृत्तिप्रागभावाप्रतियोगित्वमध्ययनाद्यनुकूलकृतावस्त्येव तादृशकाले तादृशकृतेर्जातत्वेन कृतिप्रागभावस्याऽसत्त्वात् स्वं तादृशकालस्तद्वृत्तिध्वंसाऽप्रतियोगिभूता या प्रकृताव्ययनादिरूपा क्रिया तत्कर्तृनिष्ठत्वमप्यध्ययनाद्यनुकूलकृतावस्त्येव—तादृशकाले क्रियाया वर्तमानत्वेन ध्वंसप्रतियोगित्वं नास्त्येव तादृशाध्ययनादिकृतावाधेयतापि वर्तते इति साधेयता सामानाधिकरण्यसंबन्धेन स्ववृत्तिप्रागभावाप्रतियोगित्वस्ववृत्तिध्वंसाप्रतियोगिप्रकृतक्रियाकर्तृनिष्ठत्वाभ्यां विशिष्टा जातेत्येतादृशविशिष्टाधेयतासंबन्धेनोक्तकालस्य कृतावन्वयः स्वीक्रियते तथा च विवक्षितक्रियाया आरम्भात् पूर्वकालस्य समाप्त्युत्तरकालस्य च विवक्षितकृतावुक्तविशिष्टाधेयतासंबन्धेनान्वयो न संभवति क्रियारम्भात् पूर्वकाले कृतेः प्रागभावाऽप्रतियोगित्वासंभवात् क्रियासमाप्त्युत्तरकाले च क्रियाध्वंसस्यैव जातत्वेन ध्वंसाप्रतियोगिप्रकृतक्रियाकर्तृनिष्ठत्वासंभवाच्चाऽध्ययनाद्यारम्भात् पूर्वमध्ययनादिसमाप्त्युत्तरं च न 'अधीते' इत्यादिप्रयोगापत्तिरित्यर्थः। स्थूलकालगतमैक्यमादाय भूतभविष्यत्कालयोरपि तत्तत्पाकादिक्रियानुकूलकृत्यधिकरणत्वं संभवत्येवेत्यभिप्रायेणोक्तम्—तत्तत्क्रियानुकूलकृत्यधिकरणकाल इति। बाधित इति—अध्ययने सति भूतभविष्यत्कालस्य संबन्धो बाधितः, यदि चाध्ययनमेवाऽसिद्धं तदाऽप्रसिद्ध इति विवेकः। संबन्धविशेषणे प्रथमदलमारम्भात् पूर्वं तादृशप्रयोगवारणाय द्वितीयदलं च समाप्त्युत्तरं तादृशप्रयोगवारणाय

न च क्रियानुकूलकृतिशून्यान्तरालदशायां स्थूलकालमादाय 'पचति' 'अधीते' इत्यादिवत् तादृशकृत्यधिकरणक्षणेऽपि स्थूलकालावच्छिन्नाभावमादाय 'न पचति' 'नाधीते' इत्यादिप्रयोगः–तत्र नञो वर्तमानक्षणमात्रान्विततादृशक्रियानुकूलकृत्यभावबोधतानियमात्, उक्तरीत्या विशिष्य शब्दप्रयोगाधिकरणक्षणादिरूपकालस्यापि लट्प्रत्ययेन बोधनसंभवात्।

विज्ञेयम्। नन्वत्रापि संबन्धमध्ये स्वपदार्थनिवेशादननुगमापत्तिः स्यादित्याशङ्क्याह–संबन्धेति। चिन्त्येति–स्वपदवाच्यानां कालव्यक्तीनां संबन्धमध्ये प्रवेशादुपस्थित्यपेक्षा नास्ति येनाननुगमः स्यादित्यर्थः।

ननु स्थूलकाले कृतिरपि भवति कृत्यभावोपि भवति–स्थूलकालान्तर्गतकिंचित्क्षणादावेव कृतिसंभवादिति यथाऽध्ययनाद्यनुकूलकृतिशून्यायामन्तरालदशायां स्थूलकालमादाय=स्थूलकालवृत्तिकृतिमुद्दिश्य 'अधीते' इत्यादिप्रयोगो भवति तथा स्थूलकालवृत्तितादृशकृत्यभावमादाय तादृशकृत्यधिकरणक्षणे 'नाधीते' इत्यपि प्रयोगः स्यादित्याशङ्क्याह–न चेति। उत्तरमाह–तत्रेति, तत्र='नाधीते' इत्यत्र नञा वर्तमानक्षणमात्रान्वितो यस्तादृशक्रियानुकूलकृत्यभावः स बोध्यते वर्तमानक्षणे च तादृशक्रियानुकूलकृत्यभावो नास्तीति न स्थूलकालावच्छिन्नाभावः मादाय तादृशकृत्यधिकरणक्षणे 'नाधीते' इत्यादिप्रयोगापत्तिरित्यर्थः। किं च भावान्वयबोधस्थले किंचित्क्षणावच्छेदेनाप्यऽध्ययनादिसंबन्धसत्त्वे 'मासमधीते' इत्यादिप्रयोगो भवति, अभावान्वयबोधस्थले त्वभावस्य विवक्षितकालस्य यावत्क्षणकूटेन संबन्धे सत्येव 'नाधीते' इत्यादिप्रयोगो भवति अन्यथाऽध्ययनस्येवाऽध्ययनाभावस्यापि मासवृत्तिकिंचित्क्षणावच्छेदेन संबन्धस्य सत्त्वात् 'मासमधीते' इतिवत् 'मासं नाधीते' इत्यपि प्रयोगः स्यादेव तथा चात्रापि स्थूलकालस्य यावत्क्षणकूटेनाध्ययनाभावसंबन्धस्यासत्त्वात् 'नाधीते' इत्यादिप्रयोगस्योक्तस्थले आपत्तिर्नास्तीत्यर्थः। ननु वर्तमानक्षणस्तु शब्दप्रयोगाधिकरणक्षण एव तस्योपस्थित्यसंभवात् 'नाधीते' इत्यादौ नञा वर्तमानक्षणमात्रान्वितस्य तादृशक्रियानुकूलकृत्यभावस्य कथं बोधः स्यादित्याशङ्क्याह–उक्तरीत्येति।

नञ्समभियाहारस्थलेऽपि प्रतियोगिन्येव कालान्वय इति तु न सत्—तत्तत्क्षणवृत्तिपाकादिकृतेरभावस्यान्यक्षणावच्छेदेन तदानींतनस्थूलकालावच्छेदेन तादृशकृतिमति सत्त्वेनोक्तातिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात्।

न च कालानवच्छिन्नाधारतासंबन्धेन नञर्थस्य पुरुषेऽन्वयान्नोक्तातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, तादृशस्थूलकाले

उक्तरीत्या="शब्दप्रयोगाधिकरणवृत्तिकालत्वव्याप्यधर्मत्वेन 593" इत्याद्युक्तरीत्या क्षणादिकाले लटः शक्तिरस्तीति तस्य विशिष्य लट्प्रत्ययेन बोधसंभवान्न काचिदनुपपत्तिरित्यर्थः।

ननु 'नाधीते' इत्यादिनञ्समभिव्याहारस्थले त्वया कृत्यभावे वर्तमानकालस्यान्वय उक्तस्तन्न वक्तव्यम् अन्यथा नञसमभिव्याहारस्थले कृतौ नञ्समभिव्याहारस्थले कृत्यभावे कालान्वय इति वैषम्यं स्यादिति प्रतियोगिभूतकृत्यादावेव कालान्वयः कर्तव्यस्तथा च शब्दप्रयोगाधिकरणक्षणवृत्तिकृतेरभावो नञा बोधयिष्यते इत्याशङ्क्याह—नञिति। परिहारहेतुमाह—तत्तत्क्षणेति, एवं हि तदानींतनः=शब्दप्रयोगाधिकरणीभूतो यः स्थूलकालस्तदवच्छेदेन=तदवच्छिन्न=तद्व्याप्यो योऽन्यक्षणः=कृत्यभावक्षणस्तदवच्छेदेन तादृशकृतिमत्यपि चैत्रादौ तत्तत्क्षणवृत्तिपाकाद्यनुकूलकृतेरभावस्य सत्त्वेनोक्तातिप्रसङ्गस्य='न पचति' इत्यादिप्रयोगापत्तेर्दुर्वारत्वं स्यात्—अन्यक्षणवृत्तिकृतेरन्यक्षणावच्छेदेनाभावे बाधकाभावादित्यर्थः। अभावे कालान्वये तु तत्क्षणावच्छेदेन कृतौ सत्यां कृत्यभावस्यासत्त्वात् 'न पचति' इत्यादिप्रयोगापत्तिर्नास्तीति भावः।

ननु कृतिः पुरुषे भवतीति पुरुषस्य कृत्यधारत्वात् 'नाधीते' इत्यादौ कालानवच्छिन्नाधारतासंबन्धेन अर्थात् कालानवच्छिन्नाधारतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य कृत्यभावस्य पुरुषेऽन्वयः कर्तव्यस्तथा च पुरुषेऽध्ययनकृतिसत्त्वक्षणे 'नाधीते' इति प्रयोगापत्तिर्नास्तीत्याशङ्क्याह—न चेति। कालावच्छिन्नाधारतायाः संबन्धत्वे हि क्षणान्तरवृत्तिकृतेरभावस्य कृत्यवच्छिन्नक्षणेऽपि पुरुषेऽन्वयसंभवात् अध्ययनादिकृतिक्षणेऽपि 'नाधीते' इति प्रयोगः स्यात् केवलाधारतायाः संबन्धत्वे त्वेतादृशापत्तिर्नास्ति—पुरुषे कृतिसत्त्वे

यत्रात्मनि पाकादिकृतिस्तादृशकालान्तर्गततादृशकृत्यन-धिकरणक्षणे 'न पचति' इत्यादिप्रयोगोपपत्तये 'तत्तत्क्षण-विच्छिन्नपाकादिकृत्यभावबोधस्यैव तत्र तत्र स्वीकरणीयतया क्वचित् प्रतियोग्यऽप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात्।

व्यापाराबोधकेन च लडादिप्रत्ययेन क्रियायामेव वर्तमानत्वान्वयो बोध्यते 'जानाति' इत्यादौ न तु

कृत्यभावबोधनासंभवादिति भावः। परिहारमाह—तादृशेति। तादृशस्थूलकाले= शब्दप्रयोगाधिकरणीभूतस्थूलकाले यस्मिन् पुरुषे पाकादिकृतिरस्ति, तस्मिन् पुरुषे शब्दप्रयोगाधिकरणीभूतकालान्तर्गततादृशकृत्यनधिकरणक्षणे 'न पचति' इति प्रयोगोपपत्तये त्वया तत्तत्क्षणावच्छिन्ना या पाकादिकृतिस्तदभावबोध एव स्वीकार्यः—अभावप्रतियोगिन्येव त्वया कालान्वयस्वीकारात् तथा च क्वचित् प्रतियोग्यऽप्रसिद्धिः स्यात्=यत्क्षणावच्छिन्नाया कृतेरभावो बोधनी-यस्तत्क्षणे कृतेरसत्त्वे तत्क्षणावच्छिन्नकृतेः प्रतियोगिभूताया अप्रसिद्धिः प्राप्ता, अप्रसिद्धप्रतियोगिकस्य चाभावस्य बोध एव न भवतीति तत्र 'नाधीते' इत्यादिवाक्यजन्यबोधाभावप्रसङ्गः स्यात् न चैतदिष्टमित्यर्थः। वस्तुतस्तु नञ्समभिव्याहारस्थले प्रतियोगिनि कालान्वयस्वीकारे 'नाधीते' इत्यनेन शब्द-प्रयोगाधिकरणतत्क्षणावच्छिन्नायाः कृतेरभावो बोधनीयो न च तत्क्षणे कृतिः संभवति तदभावस्यैव सत्त्वादिति सर्वत्रैव प्रतियोग्यप्रसिद्धिः, तत्क्षणे कृतिसत्त्वे च तदभावासंभवात् तद्बोधनं न संभवतीति विज्ञेयम्। तस्मात् नञ्सम-भिव्याहारस्थलेऽभावे एव कालान्वयः स्वीकार्यस्तथा च 'नाधीते' इत्यादि-शब्दप्रयोगाधिकरणक्षणे कृतिर्नास्ति तादृशकृत्यभावस्त्वस्त्येवेति क्षणान्तर-वृत्त्यध्ययनकृतेः शब्दप्रयोगाधिकरणक्षणेऽभावबोधनं नञा नानुपपन्नमिति भावः।

'पचति' इत्यादौ लडाद्यर्थकालस्य लडाद्यर्थकृतावेवान्वयेऽपि 'जानाति' इत्यादौ तु न लडाद्यर्थाश्रयत्वादौ लडाद्यर्थकालस्यान्वयो भवति किंतु धात्वर्थज्ञानादिरूपक्रियायामेवान्वयो भवतीत्याह—व्यापारेति। व्यापारऽबोधकेनेति 'पचति' इत्यादिस्थले लडादेः कृतिरूपव्यापारबोधकत्वं यदुक्तं तत् 'जानाति' इत्यादौ न संभवति—ज्ञानाद्यनुकूलकृतेरसंभवादित्याशयेन व्यापाराबोधकत्वमुक्त-मित्याशयः। यदि लडाद्यर्थकालस्य 'जानाति' इत्यादौ लडाद्यर्थाश्रयत्वेऽन्वयः स्यात्तदा ज्ञानाश्रयत्वं हि ज्ञानसमवाय एव समवायश्च नित्य एवेति ज्ञानासत्त्वेपि

लडर्थाश्रयत्वादौ—ज्ञानाद्यसत्त्वेऽपि तदाश्रयत्वादिसंबन्धे सति 'जानाति' इत्यादिप्रयोगापत्तेः। ज्ञानादिविशिष्टे आश्रयत्वादौ कालान्वयमुपगम्यातिप्रसङ्गवारणे? विशेषणे ज्ञानादावपि तदन्वयस्यावश्यकत्वे तस्यैव स्वीकारौचित्यात्।

'नश्यति' इत्यादौ क्रियायां कालान्वयस्वीकारे विनष्टादावपि 'नश्यति' इन्यादिप्रयोगः स्यादिति तत्रोत्पत्तेरपि लडाद्यर्थत्वमुपगम्य तत्रैव कालान्वयं दीधितिकृदुपजगाम।

तदाश्रयत्वादिसंबन्धे सति=ज्ञानाश्रयत्वरूपसमवायसंबन्धस्य सत्त्वात् ज्ञानाभावकालेपि 'जानाति' इति प्रयोग आपद्येत न चैतदिष्टिमित्याह—ज्ञानाद्यसत्त्वेपीति। ज्ञाने कालान्वये तु ज्ञानाभावकाले 'जानाति' इति प्रयोगा-पत्तिर्नास्तीत्यर्थः। ननु 'जानाति' इत्यत्र ज्ञानविशिष्टाश्रयत्वे कालान्वयं वक्ष्यामस्तथा च ज्ञानसमवायस्य नित्यत्वेपि ज्ञानस्यानित्यत्वेन ज्ञानाभावकाले ज्ञानविशिष्टाश्रयत्वमपि न संभवतीति न ज्ञानाभावकाले 'जानाति' इति प्रयोगापत्तिरित्याशङ्क्याह—ज्ञानादिविशिष्ट इति। उत्तरमाह—विशेषण इति, ज्ञानविशिष्टाश्रयत्वे कालान्वये विशेषणीभूतज्ञानेपि कालान्वयः प्राप्त एवेति तस्य=ज्ञाने एव कालान्वयस्य स्वीकार उचित इत्यर्थः।

नश्यतीति—'नश्यति' इत्यत्र नाशक्रियायां कालान्वये नाशस्य ध्वंसरूपत्वेनाऽनन्तत्वाद् विनष्टदशायामपि 'नश्यति' इति प्रयोगापत्तिः स्यादिति तत्र='नश्यति' इत्यादौ नाशोत्पत्तेरपि लडाद्यर्थत्वं स्वीकार्यं तथा च लडाद्यर्थकालस्यात्र लडाद्यर्थभूतनाशोत्पत्तावेवान्वयः कर्तव्य उत्पत्तेश्चानित्यत्वेन विनष्टदशायामसत्त्वान्न विनष्टदशायाम् 'नश्यति' इति प्रयोगापत्तिरित्यर्थः। स्वाभिप्रायमाह—वस्तुतस्त्विति, 'नश्यति' इत्यत्र धात्वर्थो नाशो नाशश्च ध्वंसरूपत्वादुत्पत्तिमान् (उत्पत्तिविशिष्टः) अभावपदार्थ एवेत्युत्पत्तेर्धातु-प्रतिपाद्यतावच्छेदकत्वम्=धात्वर्थतावच्छेदकत्वं प्राप्तमिति तादृशोत्पत्तावेव कालान्वय इत्यर्थः। अत्र चोत्पत्तौ लडादेः शक्तिकल्पनापेक्षा नास्तीतीदमेव लाघवम्, अन्यत्सर्वं पूर्ववदेव। केचित्तु 'नश्यति' इत्यत्रापि कालस्य धात्वर्थनाशे एवोत्पत्तिसंबन्धेनान्वयः कर्तव्यो विनष्टदशायां च नाशस्याऽनन्तत्वेन सत्त्वेपि संबन्धभूतोत्पत्तेस्तत्राभावान्न विनष्टेपि 'नश्यति' इति प्रयोगापत्तिरिति वदन्ति तदाह—वर्तमानकालस्येति।

वस्तुतस्तु–नाशत्वमुत्पत्तिमदभावत्वं तथा च धातुप्रतिपाद्यता-वच्छेदकोत्पत्तावेव इत्यपि वदन्ति।

लृट्प्रत्ययेन 'पक्ष्यति' इत्यादौ प्रत्ययार्थ कृतौ 'ज्ञास्यति' क्रियायां भविष्यत्वं प्रत्याय्यते। यद्यपि भूव उत्पत्त्यर्थ-कतयाऽनागतकालोत्पत्तिकत्वं भविष्यच्छब्दार्थस्तथापि 'पक्ष्यति' इत्यादौ प्रात्ययार्थ कृत्यादावनागतत्वमात्रस्य प्रतीतिरुपेयते–उत्पत्तिप्रतीतेर्निष्फलत्वात् । 'भविष्यति' 'उत्पत्स्यते' इत्यादौ च धातुनैव तादृशोत्पत्तिः प्रत्याय्यते। 'नङ्क्ष्यति' इत्यादौ च दर्शिता गतिः। तथा च वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं प्रतियोगितासंबन्धेनाऽन्वयी वर्तमानप्रागभावो वा लृट्प्रत्ययार्थः।

लुटः कालरूपार्थं निर्वक्तुमारभते–लृडित्यादिना। 'पक्ष्यति' इत्यत्राख्यातार्थकृतौ लृडर्थभविष्यत्त्वस्यान्वयो भवति, 'ज्ञास्यति' इत्यत्र तु भविष्यत्त्वस्य ज्ञानक्रियायामेवान्वयो न तु ज्ञानाश्रयत्वे–पूर्वोक्तदिशा ज्ञानासत्त्वेपि तदाश्रयत्वस्य वर्तमानत्वात् 'ज्ञास्यति' इति प्रयोगानुपपत्तेरित्यर्थः। यद्यपीति–यद्यपि भविष्यत्त्वमित्यत्र भूधातोरुत्पत्त्यर्थकतया 'पक्ष्यति' इत्यादौ पाककृत्यादा-वनागतकालोत्पत्तिकत्वं यदस्ति तदेव भविष्यच्छब्दार्थोऽस्तीति पाककृत्यादाव-नागतकालोत्पत्तिकत्वप्रतीतिरेव लृटा प्राप्ता तथाप्युत्पत्तिप्रतीतेर्निष्फलत्वात् प्रत्ययार्थकृतावनागतत्वमात्रस्य लृटा प्रतीतिः स्वीक्रियते इत्यर्थः। 'भविष्यति' इत्यादावुत्पत्तेरेव धात्वर्थतया तादृशोत्पत्तावेवाऽनागतत्वस्यान्वयः कर्तव्य इत्याह–भविष्यति। दर्शितेति–'नङ्क्ष्यति'इत्यत्रोत्पत्तेर्लृडर्थत्वं धात्वर्थतावच्छेद-कत्वं वा (596) उक्तरीत्या स्वीकृत्य तादृशोत्पत्तावेव लृडर्थकालस्यान्वयः कर्तव्यः, अन्यथा=भविष्यत्कालस्य नाशे धात्वर्थेऽन्वयस्वीकारे विनष्टघट-प्रतियोगिकवर्तमाननाशस्य ध्वंसरूपस्याऽनन्तत्वेन भाविकालेऽपि संभवात् तत्र भविष्यत्कालस्यान्वयसंभवाच्च तादृशविनष्टघटमादायापि 'नङ्क्ष्यति' इति प्रयोगः स्यादेव न चैतदिष्टमिति नाशोत्पत्तौ लृडर्थकालस्यान्वयः कर्तव्यस्तथा च वर्तमानो यो घटस्तत्प्रतियोगिकनाशस्योत्पत्तेर्भावित्वात् तत्र भविष्यकालान्वयो युक्त इति भाविविनाशस्य प्रतियोगिभूतघटमादायैव 'नङ्क्ष्यति' इति प्रयोगः संभवति, विनष्टघटप्रतियोगिकनाशोत्पत्तेश्च विनष्टत्वेन

प्रागभावानङ्गीकारे वर्तमानकालध्वंस एव तदर्थः ध्वंसस्य कालोपाधित्वेन स्वसमानकालपदार्थाधारतयाऽऽधेयतासंबन्धेन अनागतकृतेर्वर्त- मानकालध्वंसोत्पत्तिमत्तया उत्पत्तिसंबन्धेन वा कृत्यादावन्वयः।

अथ पचमानेऽप्युदीच्यपाकानुकूलकृतिमादाय 'पक्ष्यति' इत्यादिप्रयोगापत्तिः, पाकानुकूलकृतित्वावच्छेदेन चानागतत्व-

---

तत्र भविष्यत्कालान्वया- ऽसंभवाद् विनष्टघटमादाय 'नङ्क्ष्यति' इति प्रयोगापत्तिर्नास्तीति बोध्यम्। एवमेव 'भविष्यति' इत्यत्रापि भविष्यत्कालस्योत्पत्तावेवान्वयो विज्ञेयो न तु घटे अन्यथा वर्तमानघटमादायापि तस्य भाविकालसंबन्धसंभवेन 'भविष्यति' इति प्रयोगः स्यात् न चैतदिष्टम्, अनुत्पन्नघटमुद्दिश्यैव 'भविष्यति' इति प्रयोगस्येष्टत्वादिति सारः। कालभूतलृडर्थमाह—तथा चेति, 'पक्ष्यति' इत्यादौ वर्तमान=शब्द-प्रयोगाधिकरणक्षणवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वं पाककृत्यादौ, 'ज्ञास्यति' इत्यादौ च ज्ञानादावस्त्येव, किं वोक्तकृत्यादौ वर्तमानप्रागभावप्रतियोगिता वर्तते एवेति तादृशप्रतियोगितासंबन्धेन कृत्यादौ यो वर्तमानप्रागभावः स लृडर्थ इत्यर्थः। ननु प्रागभावो हि स्वप्रतियोगिसमवायिकारणे एव भवति नान्यत्र नाशश्च ध्वंस एव ध्वंसस्य च न समवायिकारणं किमपि भवति यत्र ध्वंसरूपनाशस्य प्रागभावः संभवेदिति 'नङ्क्ष्यति' इत्यत्र कथं नाशस्य वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं स्यादित्याशङ्क्याह—प्रागभावानङ्गीकारेति, नाशस्येत्यादिः। नाशस्य प्रागभावानङ्गीकारे हि वर्तमानकालस्य ध्वंस एव लृडर्थः। किं वा मीमांसकैकदेशिमतमुद्दिश्याह—प्रागभावानङ्गीकारे इति। 'पक्ष्यति' इत्यादावनागतकृतौ कालोपाधिस्वरूपवर्तमानकालध्वंसाधेयता वर्तत एव—वर्तमानकालध्वंसस्य कालोपाधित्वेन स्वसमानकालिककृत्यादिपदार्था-धारत्वात् क्षणादिवदिति तादृशाधेयतासंबन्धेन वर्तमानकालध्वंसस्य तादृशकृत्यादावन्वयः, किं वा तादृशानागतकृतौ या वर्तमानकालध्वंसस्योत्पत्ति-स्तत्संबन्धेन तादृशानागतकृत्यादौ वर्तमानकालध्वंसस्यान्वयो भविष्यति। भाविपदार्थानां बौद्धत्वेन सत्त्वं स्वीकृत्यैष विचारो विज्ञेयः।

शङ्कते—अथेति, पचमानपुरुषस्य पाकानुकूलकृतयोप्यवान्तरफूत्कारादि-

बोधस्वीकारो न संभवति पूर्वपूर्वपाकानुकूलकृतौ तद्बाधात् पक्ष्यमाणेऽपि 'पक्ष्यति' इति प्रयोगानुपपत्तेः। तत्तत्पाकानुकूल-कृतित्वावच्छेदेनापि तदन्वयासंभवः—तत्तत्पाकत्वेन पदादनुपस्थितेः। नापि यत्किंचित्पाकानुकूलाद्यकृतित्वावच्छेदेन तदन्वयः। आद्यत्वोपस्थापकपदाभावात्, तत्तद्व्यक्तिमनन्तर्भाव्य दुर्वचत्वाच्चेति चेत्?, न—प्रागभावस्य वर्तमानत्वम्=शब्दप्रयोगाधिकरणक्षणवृत्तित्वम्; वर्तमानप्रागभावस्य प्रत्ययार्थत्वं तस्य स्वविशिष्टकालवृत्तिकृतिजन्यपाकाननु-कूलत्वविशिष्टप्रतियोगितासंबन्धेन, वर्तमानकालध्वंसस्य

व्यापाराणां पूर्वापरीभावापन्नानां भेदादनेका भवन्ति तत्र 'पक्ष्यति' इत्यत्र भविष्यत्त्वस्य प्रागभावप्रतियोगित्वरूपस्योक्तस्य ऌडर्थस्य कृतावन्वय-स्वीकारेप्युदीच्यां पाकानुकूलकृतिम्=क्रियमाणपाकानुकूलामेवोदीच्यां कृतिमादाय पचमानेऽपि 'पक्ष्यति' इति प्रयोगः स्यात्=उदीच्यतादृशकृतौ भविष्यत्त्वस्य सत्त्वादेवेत्यर्थः। ननु भविष्यत्त्वस्य कृतित्वावच्छेदेनान्वयः क्रियते इति क्रियमाणपाकानुकूलोदीच्यकृतौ भविष्यत्त्वसत्त्वेऽपि क्रियमाणपाकानुकूल-यावद्कृतौ भविष्यत्त्वस्याऽसत्त्वान्न पचमाने 'पक्ष्यति' इति प्रयोगापत्तिरित्या-शङ्क्याह—पाकानुकूलकृतित्वेति, पूर्वपूर्वपाकानुकूलकृतीनां जातत्वेन तत्र तद्बाधात्=अनागतत्वान्वयबाधात्, करिष्यमाणपाकानुकूलकृतिष्वपि पूर्वपूर्वकृतिव्यक्तिषु तद्बाधात् पक्ष्यमाणेऽपि 'पक्ष्यति' इति प्रयोगो न स्यादित्यर्थः। ननु 'पाकानुकूलकृतौ भविष्यत्वान्वयः' इत्यत्र पाकपदेन भविष्यत्तत्पाकव्यक्तिं ग्रहीष्यामस्तदनुकूलकृतौ च भविष्यत्त्वान्वयस्वीकारे नोक्तदोषप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह—तत्तत्पाकेति। 'पक्ष्यति' इत्यादाविति शेषः। उक्ते हेतुमाह—तत्तत्पाकत्वेनेति। ननु यत्किंचित्पाकानुकूला याऽऽद्या कृतिस्तत्र ऌडर्थभविष्यत्त्वस्यान्वयं कुर्मस्तथा च पचमानपुरुषकर्तृकपाकानुकूलाया-मुदीच्यकृतौ भविष्यत्त्वस्य सत्त्वेऽप्याद्यकृतौ भविष्यत्त्वं नास्ति—तस्या जातत्वादिति न पचमाने 'पक्ष्यति' इतिऽप्रयोगापत्तिः पक्ष्यमाणकर्तृक-भविष्यत्पाकानुकूलायामाद्यकृतौ तु भविष्यत्त्वमस्त्येवेति न पक्ष्यमाणे 'पक्ष्यति' इतिऽप्रयोगानुपपत्तिश्चेत्याशङ्क्याह—नापीति। 'पक्ष्यति' इत्यादावाद्यत्वो-

तदर्थत्वे च स्वपूर्वकालीनकृतिजन्यपाकाननुकूलत्वविशिष्टाधेयत्वसंबन्धेन कृत्यंशेऽन्वयोपगमे उदीच्यकृतौ वर्तमान-प्रागभावादेर्दर्शितविशिष्टसंबन्धाऽसत्त्वेनाऽतिप्रसङ्गविरहात्। ध्वंसपूर्वत्वं च तदनधिकरणत्वमेव।

पस्थापकपदाभावेन आद्यकृतित्वावच्छेदेनान्वयो न संभवतीत्याह–आद्यत्वेति। किं चात्र पक्षे पाककृतिव्यक्तीनां तत्तत्व्यक्तित्वेन ग्रहणे प्राप्ते ह्यननुगमः स्यादित्याह–तत्तद्व्यक्तिमिति। परिहरति–नेति। उक्तलडर्थभूतवर्तमानप्रागभाव-प्रतियोगित्वघटकस्य प्रागभावस्य वर्तमानत्वमाह–प्रागभावस्येति। उक्तदोषापत्तिं निवारयति–वर्तमानेति, वर्तमानप्रागभावस्य=शब्दप्रयोगाधिकरणक्षणवृत्ति-प्रागभावस्य, प्रत्ययार्थत्वे=लडर्थत्वे, तस्य=वर्तमानप्रागभावस्य स्वविशिष्टेत्यादि-संबन्धेन कृतावन्वय इत्यन्वयः, स्वविशिष्टेति–स्वं वर्तमानप्रागभावस्तद्विशिष्टो यो वर्तमानकालस्तद्वृत्तिकृतिजन्यो यः पचमानकर्तृकः पाकस्तदननुकूलत्व-समानधिकरणप्रतियोगितासंबन्धेन वर्तमानप्रागभावस्य लडर्थस्य लडर्थकृतावन्वय इष्टोस्ति तथा च पचमानकर्तृकर्तृकपाकानुकूलोदीच्यकृतौ वर्तमानप्रागभाव-प्रतियोगितायाः सत्त्वेऽप्युक्तस्वविशिष्टकालवृत्तिकृतिजन्यपाका (पचमानकर्तृक-वपाका) ननुकूलत्वं नास्ति–तादृशपाकानुकूलत्वस्यैव सत्त्वादिति नोक्तोदीच्यकृतावुक्तसंबन्धेन वर्तमानप्रागभावस्यान्वयः संभवतीति न पचमाने उक्ता 'पक्ष्यति' इति प्रयोगापत्तिः, भविष्यत्पाककृतौ तु पचमानकर्तृकपाकाननु-कूलत्वं वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं चास्त्येवेत्येतादृशसंबन्धेन वर्तमानप्रागभावस्य भविष्यत्पाककृतावन्वयः संभवत्येवेति न पक्ष्यमाणे 'पक्ष्यति' इति प्रयोगानु-पपत्तिरित्यर्थः। वर्तमानकालध्वंसस्य तदर्थत्वे=लडर्थत्वे तत्संबन्धस्वरूपमाह–स्वपूर्वेति, अत्रापि वर्तमानकालध्वंसपरामर्शकम् "तस्य" इति पदमनुवर्तनीयम्। अत्र स्वं वर्तमानकालध्वंसस्तत्पूर्वकालिका या कृतिस्तज्जन्यपाकानुकूलत्व-समानाधिकरणाधेयतासंबन्धेन वर्तमानकालध्वंसस्य लडर्थस्य 'पक्ष्यति' इत्यत्र लडर्थकृतावन्वयः स्वीक्रियते तथा च वर्तमानकालध्वंसस्य कालरूपत्वेन तदाधेयता भविष्यत्पाककृतौ वर्तते एव वर्तमानकालध्वंसरूपभविष्यत्कालात् पूर्वकालिककृतिजन्यो यः पचमानकर्तृकपाकस्तदननुकूलत्वमपि वर्तते इत्येतादृशसंबन्धेन भविष्यत्पाककृतौ वर्तमानकालध्वंसान्वयसंभवान्न पक्ष्यमाणे 'पक्ष्यति' इति प्रयोगानुपपत्तिः, पचमानकर्तृकपाकानुकूलोदीच्यकृतौ तु

न चान्तरालिककृतिजन्यस्य पच्यर्थव्यापारस्य पूर्वव्यापारानुकूलकृत्यजन्यतयाऽऽन्तरालिककृतेः पूर्वकृतिजन्यपाकाननुकूलत्वमक्षतमेवेति तस्या अपि निरुक्तविशिष्टसंबन्धेन वर्तमानप्रागभावादिमत्त्वमक्षतमेवेति वाच्यम्, कृतिजन्यपाकेत्यत्र कृतिजन्यव्यापाराधीनफलानुकूलव्यापारस्य विवक्षितत्वात्।

'पक्ता' इत्यादौ लुटोऽनद्यतनभविष्यत्त्वमर्थः। अनद्यतनभविष्यत्त्वं च शब्दप्रयोगाधिकरणदिवसाऽवृत्तित्वे सति शब्दप्रयोगकालीनप्रागभावप्रतियोगित्वम्, शब्दप्रयोगाधिकरणदिवसध्वंसोत्पत्तिकत्वं वा।

पचमानकर्तृकपाकाननुकूलत्वस्य संबन्धघटकस्याऽसत्त्वान्न तादृशकृतौ वर्तमानकालध्वंसान्वयः संभवति येन पचमानेऽपि 'पक्ष्यति' इति प्रयोगापत्तिः स्यादित्यन्वयः। फलमाह—उदीच्यकृताविति। उदीच्यकृतौ=वर्तमानपाकोदीच्यकृतौ। द्वितीयसंबन्धस्वरूपे स्वपूर्वेति यदुक्तं तदर्थमाह—ध्वंसेति, स्वपूर्वकाल इत्यनेन वर्तमानकालध्वंसानधिकरणकालो ग्राह्य इत्यर्थः। स च कालो वर्तमानकाल एव तादृशकालीनकृतिजन्यपाकानुकूलेत्यन्वयः।

ननु पचमानकर्तृकपाकानुकूला ह्येकाऽऽद्या कृतिरपरोदीच्या कृतिरपरा च तन्मध्यकालवर्तिनी आन्तरालिककृतिरपि भवत्येव तत्रान्तरालिककृतिजन्यो व्यापारः पूर्वव्यापारानुकूलकृतिजन्यो न भवति पूर्वकृतिजन्यश्च व्यापार आन्तरालिककृतिजन्यो न भवतीत्यान्तरालिककृतौ पूर्वकृतिजन्यपाकाननुकूलत्वमस्त्येवेत्यान्तरालिककृतावुक्तसंबन्धेन लृडर्थकालस्यान्वयसंभवात् पचमाने 'पक्ष्यति' इति प्रयोगः स्यादेवेत्याशङ्क्याह—न चेति। परिहरति—कृतिजन्येति। विवक्षितत्वादिति—तथा च 'स्वविशिष्टकालवृत्तिकृतिजन्यव्यापाराधीनफलानुकूलव्यापाराननुकूलत्वसमानाधिकरणप्रतियोगितासंबन्धेन कृतौ वर्तमानप्रागभावस्य लृडर्थस्यान्वयः' इति वक्तव्यं तथा च वर्तमानप्रागभावविशिष्टो यो वर्तमानकालस्तद्वृत्तिकृतिजन्यो यः पाकादिव्यापारस्तदधीनं तद्विक्लित्तिरूपं फलं तदनुकूलो यः स एव वर्तमानः पाकव्यापारस्तदननुकूलत्वं भविष्यत्पाककृतौ त्वस्तीति न पक्ष्यमाणे 'पक्ष्यति' इति प्रयोगानुपपत्तिः, आन्तरालिकोक्तकृतौ तु पूर्वकृतिजन्यपाकाधीनफलानुकूलतादृशपाकानुकूलत्व-

केचित्तु–भविष्यत्त्वमेव तस्यार्थः, क्रियायाः कृतेर्वा स्वरूपसदनद्यतनत्वमेव तत्साधुतानियामकम्। असाधुत्वादेव 'अद्य पक्ष्यति' इत्यादौ 'पक्ता' इति न प्रयोग इत्याहुः। तन्न–तथा सति भविष्यत्त्वादिकमपि नाख्यातार्थः स्यात्, स्वरूपसद्भविष्यत्त्वादिकमेव लृडादिप्रत्ययस्य साधुतानियामकम्, असाधुत्वादेव 'पक्ष्यति' इत्यादौ 'पक्ता' इतिवत् 'पचति' इत्यादौ 'पक्ष्यति' इतिप्रयोगविरह इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात्।

'पचति' 'पक्ष्यति' इत्यादेरविलक्षणबोधजनकत्वमनुभवविरुद्धमिति कालविशेषबोध आवश्यक इति चेत्?, तदा 'पक्ता' 'पक्ष्यति' इत्यादेरपि विलक्षणबोधजनकत्वस्यानुभविकतयाऽनद्यतनत्वान्वयबोधोऽपि दुर्वारः। यदि च 'पक्ष्यति' इत्यादिवाक्यजन्यबोधे सति भविष्यत्त्वादिसंशयानुदयाद्

मेवास्ति न तु तदननुकूलत्वमिति नान्तरालिककृतौ वर्तमानप्रागभावान्वयः संभवति येन पचमानेऽपि त्वदुक्तरीत्या 'पक्ष्यति' इति प्रयोगापत्तिः स्यादित्यर्थः। पचमानकर्तृकव्यापाराणां फलाननुकूलत्वं नास्ति फलानुकूलव्यापाराननुकूलत्वं च पचमानवृत्तिकृतिषु नास्तीति भावः।

लडर्थत्वेन विवक्षितं कालमाह–पक्तेति। अनद्यतनभविष्यत्वार्थमाह–शब्देति। पक्षान्तरमाह–शब्देति।

कालभूतलुडर्थे मतान्तरमाह–केचिदिति। तस्य=लुटः। तत्साधुता=लुट्साधुता। लुडर्थकृतावनद्यतनत्वं स्वरूपसदस्तीति 'अद्य पक्ष्यति' इत्यस्य स्थाने 'पक्ता' इति प्रयोगोऽसाधुरेवेत्याह–असाधुत्वादिति। 'पक्ष्यति' इत्यस्य सामान्यतो भविष्यदर्थकत्वेन तत्स्थाने 'पक्ता' इतिप्रयोगः संभवत्येवेत्यभिप्रायेणोक्तम् 'अद्य पक्ष्यति' इति। परिहरति–तन्नेति, प्रतिबन्द्युत्तरमाह–तथा सतीति। तथा सति=अनद्यतनत्वस्य लुडर्थत्वाभावे सति।

शङ्कते–पचतीति। कालविशेषबोध इति–'पचति' इत्यत्र वर्तमानकालबोधः, 'पक्ष्यति' इत्यत्र भविष्यत्कालबोधः। उत्तरमाह–तदेति। पुनराशङ्कते–

भविष्यत्त्वादेः शाब्दधीविषयत्वमावश्यकमित्युच्यते? तदाऽनद्यतनबोधेऽपीदृशीमेव युक्तिं गृहाण।

एवम् 'न पक्ष्यति' इत्यादावभावेऽनागतकालावच्छिन्नत्वभानमावश्यकम्, अन्यथा पक्ष्यत्यपि वर्तमानवृत्तिपाककृत्यभावमादाय 'न पक्ष्यति' इत्यादिप्रयोगप्रसङ्गात्। न च पक्ष्यत्यप्यऽनागतयत्किंचित्कालावच्छेदेन वर्तमानमभावमादाय 'न पक्ष्यति' इतिप्रयोगो दुर्वार एवेति वाच्यम्, अनागतकालावच्छिन्नत्वं हि तत्र वर्तमानक्षणध्वंसावच्छिन्नत्वम्,

---

यदीति। सति=जाते। उत्तरमाह–तदेति। ईदृशीम्='पक्ता' इति वाक्यजन्यबोधे जातेऽनद्यतनत्वसंशयानुदयादनद्यतनत्वस्य शाब्दधीविषयत्वमावश्यकमिति तादृशानद्यतनत्वस्यान्यतो भानासंभवाल्लुडर्थत्वं सिद्धमेवेत्यर्थः।

यथा 'पक्ष्यति' इत्यादौ कृतौ कालान्वयस्तथा 'न पक्ष्यति' इत्यादि नञ्समभिव्याहारस्थले कृत्यभावे एव कालान्वयः कर्तव्यो न तु कृतौ–पूर्वमेव "नञ्समभिव्याहारस्थलेपि 595" इत्यादिना दोषस्य प्रदर्शिततत्वात्, किं च भविष्यत्कालिकचैत्रकृतेरसंभवेनाऽसद्भूतत्वात् तत्र कालान्वयाऽसंभवादित्यभिप्रायेणाह–एवमिति। विपक्षे बाधकमाह–अन्यथेति, अन्यथा=यद्युक्ताभावेऽनागतकालान्वयो न स्वीक्रियते तदाऽनागतकालानवच्छिन्नमेव कृत्यभावमादाय 'न पक्ष्यति' इति प्रयोगो भविष्यति तथाच वर्तमानं वृत्तम्–भूतञ्च पाककृत्यभावमादाय किं वा वर्तमानवृत्तिम्=वर्तमानकालवर्तिनं पाककृत्यभावमादायापि 'न पक्ष्यति' इति प्रयोगः स्यादेव–एतादृशस्यापि कृत्यभावस्याऽनागतकालानवच्छिन्नत्वादेव, यदा चानागतकालस्य कृत्यभावेऽन्वयः स्वीक्रियते तदा वर्तमानेत्याद्युक्ताभावमादाय 'न पक्ष्यति' इति प्रयोगापत्तिर्नास्ति–वर्तमानाभावे वर्तमानकालस्य भूताऽभावे च भूतकालस्यान्वयसत्त्वेन तत्रानागतकालान्वयस्याऽसंभवादित्यर्थः। अत्र च यद्यपि भविष्यत्कालिकचैत्रकृतेरसंभवेन तदभावस्याप्रसिद्धिरिति न तादृशकृत्यभावेऽपि भविष्यत्कालान्वयः संभवति तथापि चैत्रीयवर्तमानकृतेः प्रसिद्धत्वेन तादृशकृत्यभावो भविष्यत्काले प्रसिद्ध्यत्येवेति तत्रैव भविष्यत्कालान्वयो विज्ञेयः। अत्र "वर्तमानवृत्ति" इत्यस्य स्थाने "वर्त्तमानवृत्त"

तादृशध्वंसनिष्ठावच्छेदकता चानवच्छिन्ना ग्राह्या, अनागतकृतिमति च पुंसि तदभाववृत्तौ वर्तमानक्षणध्वंसरूपः कालः प्रतियोगिवृत्तावप्यवच्छेदक इति विरोधभञ्जनाय तादृशकृत्यनवच्छेदकाऽवान्तरकाल एवावच्छेदक उपेय इति नोक्तातिप्रसङ्ग इति।

इत्यपि पाठः स चापि व्याख्यात एव। ननु यो भविष्यत्काले पाकं करिष्यत्यपि सोपि न सकलभविष्यत्काले पाकं करिष्यति किं तु यत्किंचिद्भविष्यत्काले एव तथा च तदन्ययत्किंचिद्भविष्यत्काले वर्तमानम्=सन्तम्=यत्किंचिद्भविष्यत्कालावच्छिन्नं कृत्यभावमादायाभावे उक्तकालान्वयस्वीकारेण पक्ष्यत्यपि 'न पक्ष्यति' इति प्रयोगः स्यादेवेत्याशङ्क्याह—न चेति। उत्तरमाह—अनागतेति, तत्र='न पक्ष्यति' इत्यत्र कृत्यभावे यदनागतकालावच्छिन्नत्वमुक्तं तद् वर्तमानक्षणध्वंसावच्छिन्नत्वरूपं ज्ञेयम्, एवं हि कृत्यभावस्यात्र वर्तमानक्षणध्वंसावच्छिन्नत्वे प्राप्ते तादृशध्वंस एव कृत्यभावस्यावच्छेदक इति प्राप्तं तादृशावच्छेदकीभूतध्वंसनिष्ठा चाऽवच्छेदकता कालानवच्छिन्नैव ग्राह्या तथा च 'न पक्ष्यति' इत्यत्र नञा सामान्यत एव वर्तमानक्षणध्वंसावच्छिन्नकृत्यभावो बोध्यते न त्वनागतयत्किंचित्कालावच्छिन्नवर्तमानक्षणध्वंसावच्छिन्नकृत्यभावो येनानागतयत्किंचित्कालावच्छिन्नकृत्यभावमादाय पक्ष्यत्यपि 'न पक्ष्यति' इति प्रयोगः स्यादित्यर्थः। प्रदर्शितदोषस्याभावं स्वयमप्युपपादयति—अनागतकृतीति, अनागतकृतिमति पुरुषे तदभाववृत्तौ=अनागतकृत्यभावसत्त्वे (अनागतकृत्यभावे सति) वर्तमानक्षणध्वंसरूपः कालस्तदभाववृत्तावच्छेदकः स्यात् प्रतियोगिवृत्तौ= अनागतकृतिवृत्तावप्यवच्छेदकः स्यात् अर्थात् यद्यनागतकृतिमति पुंसि तदभावः=अनागतकृत्यभावः स्यात्तदा वर्तमानक्षणध्वंसरूपः कालोऽनागतकृतेस्तदभावस्य चावच्छेदकः स्यात् न चैतत्संभवति—एकस्यैव पदार्थस्य तत्तदभावोभयावच्छेदकत्वाऽसंभवादिति वर्तमानक्षणध्वंसरूपकालस्यानागतकृतितदभावोभयावच्छेदकत्वप्राप्तिरूपस्य विरोधस्य भञ्जनाय=परिहाराय तादृशकृत्यनवच्छेदकोऽवान्तरकाल एव तदभावावच्छेदक इत्युपेयम्—अर्थात् पक्ष्यमाणे पुरुषे याऽनागतकृतिस्तदवच्छेदकोऽन्योऽवान्तरकालस्तादृशकृत्यभावावच्छेदकश्चान्योऽवान्तरकाल इति स्वीकार्यं तया चानागतकृत्यवच्छेद-

उक्तयुक्त्याऽनागतत्वस्य यथा लृडाद्यर्थत्वं तथा अद्य पक्ष्यति न पक्ता इत्यत्रानद्यतनकालावच्छिन्नत्वस्याभावेऽभाने श्वः पक्षत्यप्यऽद्यतनाऽनागतकालावच्छिन्नपाककृत्यभावमादाय 'न पक्ता' इति प्रयोगप्रसङ्गेन लटोऽनद्यतनार्थत्वमावश्यकम्।

अनागतानद्यतनकालावच्छिन्नत्वमप्युक्तरीत्यातिप्रसङ्गवारणाय प्रकृतशब्दप्रयोगाधिकरणदिनध्वंसनिष्ठानवच्छिन्नावच्छेदकताकत्वरूपं ग्राह्यम्। अवच्छेद्यावच्छेदकभावश्च संबन्धविधया भासते ध्वस एव पदार्थ इत्यवधेयम्।

कावान्तरकाले पक्ष्यमाणे पुंसि 'न पक्ष्यति' इति प्रयोगापत्तिरूपोऽतिप्रसङ्गो नास्ति–अनागतकृत्यवच्छेदकावान्तरकालापेक्षयाऽनागतकृत्यभावावच्छेदकावान्तर-कालस्य भिन्नत्वात्, किं चानागतकृतितदभावयोरवच्छेदककालयोरेव भेदे प्राप्ते उक्तावच्छेदकताविरोधोऽपि नास्तीत्यर्थः।

प्रकृतमाह–उक्तयुक्त्येति यथाऽनागतत्वं ऌडर्थस्तथाऽनद्यतनत्वं लुडर्थ इति स्वीकर्तव्यम्, अन्यथा 'अद्य पक्ष्यति न पक्ता' इत्यत्र पाकानुकूलकृत्यभावेऽनद्यतनत्वस्यान्वयस्तद्भानं च न स्यात् तथा च श्वः=आगामिदिने पक्ष्यत्यपि पुरुषेऽद्यतनाऽनागतकृत्यभावमादाय 'न पक्ता' इति प्रयोगापत्तिः स्यादेव न चैतदिष्टं तस्मादनद्यतनत्वं लुडर्थोऽस्त्येव तथा च 'न पक्ता' इत्यत्र नञाऽनद्यतनानागतस्य कृत्यभावस्य बोधनादद्यतनानागत-कृत्यभावमादाय श्वः पक्ष्यति पुंसि न पक्ता' इति प्रयोगापत्तिर्नास्तीत्यर्थः।

अनागतेति–'न पक्ता' इत्यत्र पाकानुकूलकृत्यभावेऽनागतानद्यतन-कालावच्छिन्नत्वम्=वर्तमानदिनध्वंसावच्छिन्नत्वमस्तीति तादृशवर्तमानदिन-ध्वंसनिष्ठा याऽवच्छेदकता सा दर्शितदिशा कालानवच्छिन्ना ग्राह्या, अन्यथाऽनद्यतनानागतकाले पक्ष्यत्यपि पुरुषेऽनद्यतनानागतयत्किंचित्काला-वच्छिन्नं कृत्यभावमादाय 'न पक्ता' इति प्रयोगापत्तिरूपोऽतिप्रसङ्गः स्यादेवेत्यर्थः। 'न पक्ता' इत्यत्र कृत्यभावे यदनागतानद्यतनकालाविच्छन्नत्वं तत् प्रकृतशब्दः='न पक्ता' इति शब्दस्तत्प्रयोगाधिकरणदिनस्य यो ध्वंसस्तन्निष्ठा याऽनवच्छिन्नावच्छेदकता तादृशानवच्छिन्नावच्छेदकताकत्वरूपं ग्राह्यमित्यन्वयः।

अथ नञ्समभिव्याहारस्थलेऽपि कृतावेव कालान्वयोऽस्तु अनागतकृतिश्च महाप्रलयस्याऽप्रामाणिकतया सर्वत्रैव प्रसिद्ध्यतीति न प्रतियोग्यप्रसिद्धिः, अभावान्वयश्चात्मनि कालानवच्छिन्नाश्रयतासंबन्धेनोपगम्यतामिति चेत्?, न– यदुत्तरकाले चैत्रीयौदनपाकादिकमप्रसिद्धं तदानीम् 'चैत्र ओदनं न पक्ष्यति' इति प्रयोगानुपपत्तेः। अनागतचैत्रीयौदनकर्मक-पाकानुकूलकृत्यऽप्रसिद्ध्या तदभावप्रत्यायनासंभवात्।

न चाभावे कालान्वयोपगमेऽपि यत्तण्डुलव्यक्त्यादि-

'पक्ता' इत्यत्रापि यत् पाकानुकूलकृतावुक्तवर्तमानदिनध्वंसरूप-लुडर्थकालावच्छिन्नत्वं भासते तत्रोक्तध्वंस एव लुडाद्यर्थोस्ति तादृशध्वंसस्य योऽनद्यतनोऽनागतकालेनावच्छेद्यावच्छेदकभावः स संबन्धविधया भासते इत्याह–अवच्छेद्येति। ध्वंस=लुट्ऌडाद्यर्थत्वेनाभिमत उक्तविशिष्टध्वंस एव पदार्थः=लुट्ऌडाद्यर्थः।

"नञ्समभिव्याहारस्थले प्रतियोगिन्येव कालान्वयः" इत्यादि (पृ. 595) यदाशङ्कितं तदेवाशङ्कते–अथेति। योऽत्र प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या (पृ. 595) दोषः प्रदर्शितस्तं पराचष्टे–अनागतेति, महाप्रलयः स्यात्तदा तदधिकरणककृतेरप्रसिद्ध्या प्रतियोग्यप्रसिद्धिः स्यादपि न चैवमस्ति, महाप्रलयान्यकाले तु कस्या अपि कृतेः सत्त्वादत्यन्ताभावो न संभवतीत्यर्थः। यदुक्तम् "न च कालानवच्छिन्नाधारतासंबन्धेन (पृ. 595)" इति–तदेवाह–अभावान्वय इति। परिहरति–नेति। यदुत्तरकाले=यादृशोत्तरकाले (यदा शब्दप्रयोगाधिकरणकालानन्तरम्) चैत्रकर्तृकपाकोऽप्रसिद्धः=असंभवी तदानीम्=तादृशोत्तरकाले 'चैत्र ओदनं न पक्ष्यति' इति प्रयोगानुपपत्तिः स्यात् त्वया तत्र तादृशोत्तरकालवृत्तिकृतेरभावः प्रत्यायनीयः स च न संभवति–प्रतियोगिभूतायास्तादृशोत्तरकालवृत्तिकृतेरप्रसिद्धत्वादित्यर्थः, तस्मात् नञ्समभिव्याहारस्थले कृत्यभावे एव कालान्वयः कर्तव्य इति सर्वं प्रतिपादितम्।

ननु 'न पक्ष्यति' इत्यादौ पाकानुकूलकृतेरभावेऽपि कालान्वयोपगमे यत्तण्डुलव्यक्तिकर्मकपाकोऽप्रसिद्धस्तद्व्यक्तिपरस्य=तत्तण्डुलव्यक्तिमुद्दिश्य

कर्मकपाक एवाप्रसिद्धस्तद्व्यक्त्यादिपरस्य 'एतत्तण्डुलं' न पक्ष्यति इत्यादिवाक्यस्याऽप्रमाणत्वापत्तिः, प्रतियोग्यप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वादिति तत्र पाके तद्व्यक्तिकर्मकत्वाभाव एव नञा बोध्यते इत्युपगन्तव्यं तथा चोक्तस्थलेऽपि तत्तत्पाके चैत्रीयौदनकर्मकत्वाभावबोधोपगमेनोपपत्तिरिति वाच्यम्, पाके तत्कर्मकत्वाभावबोधोपगमे तादृशपाकानुकूलानागतकृतेः कर्तरि भानस्योपगन्तव्यतया तदुत्तरं कदाचिदपि येन न पक्ष्यते तादृशकर्तृसमभिव्याहृतदर्शितवाक्यस्य प्रामाण्योपपादनाऽसंभवात्। अगत्या तु यत्कर्मको यत्कर्तृकः पाकोऽप्रसिद्धस्ता-

---

प्रयुक्तस्य 'एतत्तण्डुलं न पक्ष्यति' इति वाक्यस्याऽप्रामाण्यं स्यादेव–प्रतियोग्यप्रसिद्धेः=तत्तण्डुलकर्मकपाकाप्रसिद्धौ तदनुकूलकृतेरप्यप्रसिद्धिः प्राप्ता कृत्यभावबोधनस्थले च कृतिरेव प्रतियोगिभूता भवति अप्रसिद्धप्रतियोगिकाभावबोधस्य चानभ्युपगमात्, न चोक्तस्थलेप्युक्तवाक्यस्याऽप्रामाण्यमिष्टमिति तत्प्रामाण्योपपत्त्यर्थं तत्र पाके तत्तण्डुलव्यक्तिकर्मकत्वाभाव एव नञा बोध्यते इति स्वीकार्यं तथा चोक्तस्थलेऽपि=यदुत्तरकाले चैत्रीयौदनपाकादिकमप्रसिद्धं तदानीम् 'चैत्र ओदनं न पक्ष्यति' इत्यत्रापि तत्पाके चैत्रीयौदनकर्मकत्वाभावः=चैत्रकर्तृकत्वौदनकर्मकत्वाभाव एव नञा बोध्यते तच्च संभवत्येवेति नोक्तस्थले एतद्वाक्यप्रयोगानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह–न चेति। अत्रापि दोषमाह–पाके इति, 'चैत्र ओदनं न पक्ष्यति' इत्यत्र पाके चैत्रीयौदनकर्मकत्वाभावबोधस्वीकारे एतदभावान्वयिपाकस्याऽनागतस्य प्रसिद्धिः स्वीकार्या पाकप्रसिद्ध्या च तादृशपाकानुकूलानागतकृतेरपि प्रसिद्धिः प्राप्तैव तस्याश्च कृतेस्तादृशपाककर्तरि भानमुपगन्तव्यं तथा च तदुत्तरम्=वर्तमानकालानन्तरं येन पुंसा कदाचिदपि न पक्ष्यते तादृशकर्तृसमभिव्याहृतस्य=पाकव्यापाररहितकर्तृसमभिव्याहृतस्य 'चैत्र ओदनं न पक्ष्यति' इति वाक्यस्य प्रामाण्यं न स्यात्–तत्र चैत्रीयपाकव्यापारस्याप्रसिद्धत्वेन तत्र चैत्रीयौदनकर्मकत्वाभावान्वयस्याऽसंभवादित्यर्थः। तस्माद् नञ्समभिव्याहारस्थले नञर्थाभावे एव प्रत्ययार्थकालस्यान्वयो युक्त इति तात्पर्यम्। ननु यत्कर्मको यत्कर्तृकश्च पाकोऽप्रसिद्ध एव तादृशकर्तृकर्मघटितस्य 'अयमेतत्तण्डुलं न पक्ष्यति' इति

दृशकर्मकर्तृघटितार्थकनञ्पदवद्वाक्यस्याऽयोग्यतोपगम्यते।

केचित्तु तत्रापि पाके तत्कर्मकत्वाभावस्य तादृशे च कर्तरि पाककृत्यभावस्य बोधमुपगम्य प्रामाण्यमुपपादयन्ति–तात्पर्यसत्त्वे एकेनापि नञाऽभावद्वयबोधनसंभवात्। न चैवं तण्डुलमात्रं पचति पक्ष्यति वा चैत्रेऽपि 'तण्डुलमयं न पचति न पक्ष्यति' इति प्रयोगः स्यात्–तत्तण्डुलाऽकर्मकपाकानुकूल-वर्तमानादिकृत्यऽभावाऽबाधादिति वाच्यम्, यतः सुबर्थ-

---

वाक्यस्य त्वन्मते का गतिरित्याशङ्क्य तादृश्यवाक्ये बाधाभावरूपयोग्यताया अभावादगत्या प्रामाण्याभाव एवेत्याह–अगत्येति।

मतान्तरमाह–केचिदिति, तत्र=यत्कर्मको यत्कर्तृकश्च पाकोऽप्रसिद्ध-स्तादृशकर्तृकर्मघटितार्थके नञ्पदवति 'अयमेतत्तण्डुलं न पक्ष्यति' इति वाक्येपि पाके तत्कर्मकत्वाभावस्य तादृशकर्तरि च पाककृत्यभावस्यान्यत्र प्रसिद्धप्रतियोगिकस्य बोधमुपगम्य प्रामाण्यमुपपादयन्ति। नन्वेकस्य नञ्पदस्योक्ताभावद्वयबोधकत्वं कथं स्यादित्याशङ्क्याह–तात्पर्यसत्त्वे इति। शङ्कते–न चेति, तण्डुलं पचत्यपि चैत्रे 'तण्डुलमयं न पचति' इति प्रयोगः स्यात्–तदानीं चैत्रे पच्यमानतण्डुलकर्मकपाकानुकूलकृत्यभावस्य बाधेऽपि पच्यमानतण्डुलाऽकर्मकपाकानुकूलकृत्यभावस्य वर्तमानस्याऽबाधात्, अर्थात् नञोऽभावद्वयबोधकत्वस्वीकारेणात्रापि पाके तादृशतण्डुलकर्मकत्वाभावस्य चैत्रे च तादृशपाककृत्यभावस्य बोधसंभवेन विशिष्टस्यापि तत्तण्डुलाकर्मक-पाकानुकूलकृत्यभावबोधस्य संभवादिति। एवं पक्ष्यत्यपि 'न पक्ष्यति' इति प्रयोगापत्तिदलस्य योजना विज्ञेया। आदिपदादस्मिन् पक्षेऽनागतकृत्यभावा-बाधादिति वक्तव्यम्। परिहारमाह–यत इति; त्वया हि तत्तण्डुलाकर्मकेति वचनेन सुबर्थप्रतियोगिकः=द्वितीयार्थतण्डुलकर्मकत्वप्रतियोगिको यः स्वार्थोऽभावस्तदन्विता या पाकक्रिया तत्कर्तृत्वाभावबोधकत्वं नञ उक्तं तत्तु 'आकाशं न पचति घटः' इत्यत्रापि पाककर्मताशून्याकाशस्य पाककर्तृत्व-शून्यघटस्य च समभिव्याहारस्थलेपि न **स्वीक्रियते।** यतः का कथा पुनः 'तुण्डलमयं न पचति' इत्यत्र तादृशबोधप्रसङ्गस्येत्यर्थः, तथा च न तण्डुलं पचत्यपि 'तण्डुलमयं न पचति' इति प्रयोगापत्तिरित्याह–येनेति। ननु

प्रतियोगिकस्वार्थाभावान्वितक्रियाकर्तृत्वाभावबोधकत्वं नञः 'आकाशं न पचति घटः' इत्यादावपि न स्वीक्रियते तादृशतादृशबोधजनकताया अव्युत्पन्नत्वाद् येनोक्तातिप्रसङ्गः स्यात् किं तु 'पाक आकाशाकर्मकः पाककृत्यभाववान् घटः' इत्यादिसमूहालम्बनबोध एव, उक्तस्थले च चैत्रे पाककर्तृत्व-भाववान् घटः इत्यादिसमूहालम्बन बोध एव, उक्तस्थले चैत्रे पाककर्तृत्वाभावबाधान्न प्रामाण्यप्रसङ्गः। अस्तु वा तत्रा-भावान्वितक्रियाकर्तृत्वाभावविषयकोऽसमूहालम्बनरूप एव बोधस्तथापि न दर्शितातिप्रसङ्गः—तादृशबोधेऽन्वयिता-वच्छेदकावच्छेदेन प्रथमाभावभाननियमात् पाकत्वावच्छेदेन च

'आकाशं न पचति घटः' इत्यत्र यद्युक्तरूपो न वाक्यार्थबोधस्तदा कीदृशो बोधो भवतीत्याशङ्क्याह—किं त्विति। एवं च 'तण्डुलमयं न पचति' इत्यादिस्थलेऽपि' पाकस्तण्डुलाकर्मकश्चैत्रः पाककृत्यभाववान् इत्याकारकसमूहालम्बनात्मकबोध एव स्वीकर्तव्यस्तत्तु न संभवति—पचति चैत्रे पाककृतेरेव सत्त्वेन पाककृत्यभावस्य बाधात् तथा चोक्तस्थले=पचति चैत्रे 'न पचति चैत्रे 'न पचति' इति वाक्यस्य न प्रामाण्यप्रसङ्गः, तथा च पचति चैत्रे न 'न पचति' इति प्रयोगापत्तिः—अप्रमाणत्वादित्याह—उक्तस्थले इति। नञ उक्तविशिष्टबोधजनकत्वमभ्युपगम्योक्तप्रयोगापत्तिं परिहरति—अस्तु वेति, तत्र=पचमानमपि चैत्रमुद्दिश्योक्ते 'न पचति' इति वाक्येऽभावान्विता-तत्तण्डुलकर्मकत्वाभावान्विता या पाकक्रिया तदनुकूलकृत्यभावविषयक एव तत्तण्डुलाकर्मकेत्यादिनोक्तो विशिष्टोऽसमूहालम्बनरूपो नञा बोधो भवतु तथापि दर्शितः=पचत्यपि चैत्रे 'न पचति' इति प्रयोगातिप्रसङ्गो नास्त्येवेत्यन्वयः। अतिप्रसङ्गाभावे हेतुमाहतादृशबोधे इति, तादृशबोधो= उक्तेऽभावान्वित-क्रियाकर्तृत्वाभावबोधे प्रथमाभावस्यान्वयितावच्छेदकावच्छेदेनान्वयो भवतीति-नियमादत्रान्वयितावच्छेदकं यत्पाकत्वं तदवच्छेदेनैव तण्डुलकर्मकत्वा-भावस्यान्वयः स्यात्, न च पाकत्वावच्छेदेन तण्डलुकर्मकत्वाभावान्वयः संभवति योग्यताभावादिति नैतादृशविशिष्टबोधजनकवाक्यस्य प्रामाण्यं संभवति येन पचत्यपि न पचति' इति प्रयोगापत्तिः स्यादित्यर्थः। 'अन्ध आकाशं न

तण्डुलादिकर्मत्वाभावान्वये योग्यताविरहात्। 'अन्ध आकाशं न पश्यति' इत्यादावपीदृशी गतिः।

अथ यत्तण्डुलादिकर्मको यत्पुरुषकर्तृकः पाकोऽप्रसिद्धस्तत्पुरुषेऽन्यकर्मकपाककर्तृत्वस्य तत्तण्डुलादौ चान्यपुरुषपच्यमानत्वादेर्भ्रमदशायाम् तण्डुलमयं न पक्ष्यति' इत्यादिवाक्यस्य बोधकताया अनुभवसिद्धत्वेनाऽपाकर्तुंशक्यत्वान्नोक्तप्रकारः साधीयान् विरोधिनिश्चयसत्त्वेन तत्पुरुषे

पश्यति' इत्यत्रापि 'दर्शनमाकाशाकर्मकं दर्शनकृत्यभाववानन्धः' इति समूहालम्बनात्मक एव बोधो भवति नोक्तविशिष्टबोध इत्याह—अन्ध इति। किं वा 'अन्ध आकाशं न पश्यति' इत्यत्र आकाशकर्मकत्वाभावविशिष्टं यद् दर्शनं तदनुकूलकृत्यऽभावविषयको विशिष्टोबोधोऽपि संभवति—आकाशकर्मकत्वाभावस्याऽन्वयितावच्छेदकं यद् दर्शनत्वं तदवच्छेदेनान्वयसंभवात् दर्शनानुकूलकृत्यभावस्य चान्धेऽन्वयसंभवात्। वस्तुतत्वेतादृशवाक्यानामप्रामाण्यमेवेति पूर्वमेव द्वितीयाकारकग्रन्थे व्युत्पादितमित्यवधेयम्।

शङ्कते—अथेति, अन्यपुरुषपच्यमानत्वादेः=अन्यपुरुषकर्तृकपाककर्मत्वस्य। भ्रमेति—तादृशतण्डुलकर्मपाकस्याऽप्रसिद्धत्वात् तादृशतण्डुले यत्पच्यमानत्वज्ञानं तद्भ्रमात्मकमेव संभवति यत्पुरुषकर्तृकश्च पाकोऽप्रसिद्धस्तादृशपुरुषे पाककर्तृत्वज्ञानमपि भ्रमात्मकमेव स्यान्न तु प्रमात्मकमित्युक्तम्-भ्रमदशायामिति। एतादृशभ्रमदशायाम् 'तण्डुलमयं न पक्ष्यति' इति वाक्यस्य बोधजनकत्वन्नोक्तप्रकारः साधीयान्, उक्तप्रकारः=प्रथमाभावस्याऽन्वयितावच्छेदकावच्छेदेनान्वयो भवति, इति प्रकारो न साधीयानित्यन्वयः, उक्ते हेतुमाह—विरोधीति, विरोधिनिश्चयसत्त्वेन=तत्तण्डुले पाककर्मत्वनिश्चयसत्त्वेन तत्पुरुषे पाककर्तृत्वनिश्चयसत्त्वेन च तत्पुरुषे पाककर्तृत्वाभावस्य पाके तण्डुलकर्मकत्वाभावस्य च प्रतीतिर्न संभवति। उक्तप्रकारस्य च साधुत्वेऽत्रापि प्रथमाभावस्य=तण्डुलकर्मकत्वाभावस्य पाकत्वावच्छेदेनान्वयः स्यात् न च पाकत्वावच्छेदेन तण्डुलकर्मकत्वाभावान्वययोग्यतास्तीति योग्यताया अभावात् तादृशबोधजनकत्वं न स्यात् अस्ति च बोधजनकत्वमिति नोक्तप्रकारः

पाककर्तृत्वसामान्याभावस्य पाकत्वावच्छेदेन तण्डुलकर्मकत्वाभावस्य च प्रतीत्यऽसंभवादिति चेत्?

न तत्र तादृशवाक्यस्यैकाभावावगाहिभ्रमजनकत्वोपगमात्। न च सर्वत्रैव तदुपगमौचित्येन प्रयासवैफल्यमिति वाच्यम्, विशेषदर्शिभिरप्रतीतैरेकैरपि तथाविधवाक्यप्रयोगात् तस्य प्रसिद्धार्थकतासंपादनस्यावश्यकत्वात्। न च तत्तण्डुलादिकर्मकत्वम्=तन्निष्ठविक्लितिजनकत्वं तदपि चाऽप्रसिद्धमिति कथं पाके तदभावप्रत्यय इति वाच्यम्, विक्लित्यादावेव तत्तद्वृत्तित्वाभावबोधोपगमात्।

साधीयानित्यर्थः।

परिहरति–नेति, तत्र=उक्तभ्रमदशायाम्, तादृशवाक्यस्य=तण्डुलमयं न पक्ष्यति' इति वाक्यस्य तण्डुलकर्मकत्वाभावविशिष्टपाकानुकूलकृत्यभावबोधकत्वरूपमभावद्वयावगाहिभ्रमजनकत्वं नास्ति किं त्वेकाभावावगाहिभ्रमजनकत्वम्=तण्डुलकर्मकपाकानुकूलकृत्यभावबोधकत्वमेव स्वीक्रियते तच्च संभवत्येव तत्पुरुषे तण्डुलकर्मकपाककृत्यभावस्याऽबाधादिति पूर्वोक्तस्थले उक्ताभावद्वयावगाहनस्वीकारेऽपि किं वा प्रथमाभावस्यान्वयितावच्छेदकावच्छेदेनान्वयनियमेपि न दोष इत्यर्थः। ननु 'आकाशं न पचति घटः' इत्यादावपि 'आकाशकर्मकपाककृत्यभावबोधकत्वरूपमेकाभावावगाहिज्ञानजनकत्वमेव युक्तं न त्वभावद्वयावगाहिज्ञानजनकत्वमित्याशङ्क्याह न चेति। परिहारमाह–विशेषेति, ये खलु पाके आकाशकर्मकत्वाभावं घटे च पाककर्तृत्वाभावं जानन्ति तेऽपि 'आकाशं न पचति घटः' इति प्रयोगं कुर्वन्तीति तस्य=प्रयोगस्य प्रसिद्धार्थकतासंपादनायाऽभावद्वयावगाहिबोध उपगम्यते–आकाशकर्मकत्वप्रतिपादनादौ प्रसिद्धमस्ति तदभावः पाकेऽन्वेति पाककर्तृत्वं पुरुषादौ प्रसिद्धं तदभावो घटेऽन्वेतीत्यभावद्वयावगाहिबोधजनकत्वं संभवति न त्वेकाभावावगाहिबोधजनकत्वम्–आकाशकर्मकपाकाऽप्रसिद्धेरित्यर्थः। ननु पाके तत्तण्डुलकर्मकत्वं हि तत्तण्डुलनिष्ठविक्लित्तिजनकत्वमेव तथा च पाकस्य तत्तण्डुलकर्मकत्वं नास्तीति तत्तण्डुलनिष्ठविक्लित्तिजनकत्वस्याप्रसिद्ध्या

'अपाक्षीत्' इत्यादौ लुङोऽतीतकालोऽर्थः तस्या-प्याख्यातसामान्यार्थकृत्यादावन्वयः, तस्य च संबन्ध आधेयत्वम्। अथवा कालाऽविशेषणतयैवातीतत्वं लुङोऽर्थ आश्रयतासम्बन्धेन च तस्य कृत्यादावन्वयः—कालान्तर्भावस्य व्यर्थत्वात्। अतीतत्वम्=वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वम्। वस्तुतो वर्तमानध्वंस एव लुङाद्यर्थस्तस्य प्रतियोगितासंबन्धेन कृत्यादावन्वयः। मध्यदशायाम् 'अपाक्षीत्' इत्यादिप्रयोगवारणमुक्तरीत्या बोध्यम्।

लङ्प्रत्ययस्याऽतीतत्ववदनद्यतनत्वमप्यर्थः—अद्य पचति 'अपचत्' इत्यप्रयोगात्। "अभून्नृपः" इत्यादावनद्यतनत्व-

---

पाके तत्तण्डुलकर्मकत्वाभावबोधोपि कथं स्यात्—अप्रसिद्धप्रतियोगिका-भावस्याऽस्वीकारादित्याशङ्क्याह—न चेति। उत्तरमाह—विक्लित्त्यादाविति, तत्तद्वृत्तित्वाभावस्य=तत्तत् तण्डुलवृत्तित्वाभावस्य बोध उपगम्यते तथा च तण्डुलवृत्तित्वाभाववती या विक्लित्तिस्तादृशविक्लित्तिजनकपाकानुकूल-कृत्यभाववान् इति बोधः स्यात्, अन्यवृत्तिविक्लित्तौ च तण्डुलवृत्तित्वाभावः प्रसिद्ध एवेति न कोपि दोष इत्यर्थः।

लुङर्थकालं निरूपयति—अपाक्षीदिति, तस्यै=लुङर्थभूतस्यातीत-कालस्य, तस्य=लुङर्थकालस्य। 'अपाक्षीत्' इत्युक्तकृतिर्हि तादृशकाले आसीदिति तादृशकालस्य कृतावाधेयतासंबन्धेनान्वयः। पक्षान्तरमाह—अथ वेति, लुङोऽतीतकालार्थत्वे ह्यऽतीतत्वं काले विशेषणमस्ति संप्रति कालेऽविशेषणीभूतमेवाऽतीतत्वम्=अतीतत्वमात्रमेव लुङर्थ इत्यर्थः, अतीतत्वं च कृतावेवेति तस्य=अतीतत्वस्याश्रयतासंबन्धेन कृतावन्वयः। कालान्तर्भावस्य=विशिष्टस्याऽतीतकालस्य लुङर्थत्वस्वीकारवैयर्थ्यात्। अतीतत्वपदार्थमाह—अतीतत्वमिति, वर्तमानो योऽतीतकृतिध्वंसस्तत्प्रतियोगित्वं यदतीतकृतावस्ति तदेवातीतत्वमित्यर्थः। स्वाभिप्रायमाह—वस्तुत इति, वर्तमानध्वंसः=वर्तमानो यः कृतिध्वंसः स एव लुङोर्थस्तस्य=वर्तमानध्वंसस्य, तादृशध्वंसप्रतियोगिता कृतावस्त्येवेति तेन संबन्धेन तस्य कृतावन्वय इत्यन्वयः। मध्यदशायामिति—वर्तमानपाकस्याप्याद्या कृतिर्नष्टेति तद्ध्वंसस्य पाकवर्तमानतादशायामपि सत्त्वात् 'अपाक्षीत्' इति प्रयोगः स्यादेवेति तद्वारणं पूर्वोक्तरीत्या बोध्यम्।

सत्त्वेऽपि तदविवक्षया न लङ्प्रत्ययेन लुङ्बाधः। अतोऽप्यऽनद्यतनत्वबोधकत्वं लङ्प्रत्ययस्यावश्यकम्—स्वरूपसदनद्यतनत्वस्य लङ्साधुतानियामकत्वेऽनद्यतनत्वस्य वस्तुतोऽविवक्षामात्रेणोक्तस्थले लङ्वारणानुपपत्तेः। इदमप्यऽनद्यतनत्वम्=प्रकृतशब्दप्रयोगाधिकरणादिनाऽवृत्तित्वम्। अथवा स्वातन्त्र्येणाऽनद्यतनत्वं न लङर्थः किंतु तादृशदिनाद्यक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वरूपमनद्यतनातीतत्वं विशिष्टमेव।

अतीतत्वमनद्यतनत्वं परोक्षत्वं च लिटोऽर्थः। "अध्यास्त सर्वर्तुसुखामयोध्याम्" इत्यादौ परोक्षत्वसत्त्वेऽति परोक्षत्वा-

---

मध्यदशायाम्=पाकमध्यदशायाम्। उक्तरीत्या="वर्तमानप्रागभावस्य प्रत्ययार्थत्वे तस्य 599" इत्याद्युक्तरीत्या, तथा हि वर्तमानध्वंसस्य स्वविशिष्टकालवृत्तिकृतिजन्यपाकानुकूलत्वविशिष्टप्रतियोगितासंबन्धेन कृतावन्वयः कर्तव्यः अत्र स्वं वर्तमानध्वंसस्तद्विशिष्टो यो वर्तमानकालस्तद्वृत्तिकृतिजन्यो यः पचमानपुरुषकर्तृकः पाकस्तदननुकूलत्वसमानाधिकरणप्रतियोगितासंबन्धेन वर्तमानध्वंसस्य लुङर्थस्य कृतावन्वयः कर्तव्यस्तथा च पचमानकर्तृकर्तृकपाकानुकूलातीतकृतौ वर्तमानध्वंसप्रतियोगितायाः सत्त्वेप्युक्तस्वविशिष्टकालवृत्तिकृतिजन्यपाका (पचमानकर्तृकपाका) ननुकूलत्वं नास्ति—पचमानकर्तृकपाकानुकूलत्वस्यैव सत्त्वादिति न पचमानकर्तृकपाकानुकूलातीतकृतावुक्तसंबन्धेन वर्तमानध्वंसस्यान्वयः संभवतीति न पचमाने पुरुषे मध्यदशायां वर्तमानपाकानुकूलातीतकृतिमादाय 'अपाक्षीत्' इति प्रयोगापत्तिरित्यर्थः। वस्तुतस्तु—अन्त्यकृतिध्वंसस्य लुङर्थस्य स्वीकार्यं तथा च वर्तमानपाकानुकूलान्त्यकृतेः पाकवर्तमानतादशायां ध्वंसो न जात इति न तदानीम् 'अपाक्षीत्' इति प्रयोगापत्तिरीतिश्रीगुरवः।

लङर्थभूतकालं निरूपयति—लङ्प्रत्ययस्येति। अतीतानद्यतनत्वं लङर्थ इत्यर्थः। उक्ते हेतुमाह—अद्येति, यदि लङर्थोऽनद्यतनत्वं न स्यात्तदाद्य पचत्यपि=वर्तमानदिने कृतो नष्टश्च यः पाकस्तत्कर्तर्यपि चैत्रे 'अपचत्' इति प्रयोगः स्यात्, न चैवं भवति तस्मादऽनद्यतनत्वमपि लङर्थोऽस्त्येवेत्यर्थः ननु यद्यऽनद्यतनातीतत्वं लङर्थस्तदा "अभून्नृपः" इत्यत्र नृपेऽनद्यतनातीतत्वस्य

विवक्षया न लिट्। परोक्षत्वं च वक्तुः साक्षात्काराविषयत्वम्।

केचित्तु वक्तृभिन्नकर्तृकत्वमेव परोक्षत्वम्, अत एव लिट उत्तमपुरुषाऽसंभवेनाऽपरोक्षतायामपि लिटः साधुत्वे "णलुत्तमो वा" इत्यादेर्ज्ञापकत्वमुपायकारोक्तं संगच्छते, अन्यथा निद्रादिदशायां स्वकर्तृकगमनादिक्रियायाः स्वपरोक्षत्वसंभवेन ज्ञापकत्वाऽसङ्गतेरित्याहुः।

'कलिङ्गे दृष्टोसि?, नाहं कलिङ्गान् जगाम' इत्यादावत्यन्तापह्नवस्थले सूत्रान्तरेण क्रियाया अपरोक्षत्वेऽपि

सत्त्वात् लङेव स्यान्न तु लुङित्याशङ्क्याह—अभूदिति, अनद्यतनत्वस्य विवक्षा नास्तीति लुङः प्रयोगेपि न दोष इत्यर्थः। अनद्यतनत्वस्य लङर्थत्वे उपपत्त्यन्तरमाह—अतोऽपीति, यदि लङोऽनद्यतनार्थकत्वं न स्यात् किं तु स्वरूपसदेवानद्यतनत्वं लङ्साधुतानियामकं स्यात्तदा स्वरूपसतः= वर्तमानस्याऽविवक्षाया असंभवात् तादृशाऽविवक्षामात्रेण ''अभून्नृपः'' इत्यन्त्रा लङ्वारणं नोपद्येत यदा चानद्यतनत्वं लङर्थ एव तदा तु तस्याऽविवक्षा संभवतीति अनद्यतनत्वस्याऽविवक्षया "अभून्नृपः" इत्यत्र लङ्वारणं लुङः उपपादानं च संभवतीत्यर्थः। अनद्यतनत्वस्वरूपमाह—इदमिति। अपि शब्दाल्लुङर्थानद्यतनत्वपरामर्शः। पक्षान्तरमाह—अथ वेति, तादृशदिनम्= शब्दप्रयोगाधिकरणदिनं तस्य य आद्यक्षणस्तद्वृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वमनद्यतनातीतत्वं तदेव लङर्थः, आद्यक्षणवृत्तिध्वंसग्रहणेन वर्तमानदिने कृते नष्टेऽपि पाके 'अपचत्' इति लङः प्रयोगापत्तिर्नास्तीत्यर्थः।

लिङर्थभूतकालनिरूपणमारभते—अतीतत्वमिति। ननु यदि परोक्षत्वं लिङर्थस्तदा "अध्यास्त सर्वर्तुसुखामयोध्याम्" इत्यत्रायोध्यायाः परोक्षत्वेन लिट एव प्रयोगः स्यान्न तु "अध्यास्त" इति लङ्प्रयोग इत्याशङ्क्याह—अध्यास्तेति, परोक्षत्वविवक्षाया अभावादेवात्र न लिडित्यर्थः। परोक्षत्वस्वरूपमाह—परोक्षत्वमिति।

मतान्तरमाह—केचिदिति। उक्ताध्यासनक्रियायामपि कविभिन्नराज-

लिङ्विधानात् तादृशज्ञापकबलेन "व्यातेने किरणावलीम्" इत्यत्र लिटः साधुत्वोपपादनमुपायकृतामयुक्तमेवेति बोध्यम्। अत्यन्ताऽपह्नवश्चाऽबाधितपरोक्तविपरीतबोधनाय तदुपपादकाभावप्रतिपादनेच्छा कलिङ्गाधिकरणकदर्शनादेरुपपादकं कलिङ्गगमनादिकं तेन विना तदसंभवात्। अत्यन्तापह्नवः स्वरूपसन्नेव लिट्साधुतानियामकः।

लिङ्लोटोर्विधिरर्थः—परप्रवृत्त्यर्थं तत्प्रयोगात्। विधिः= प्रवर्तकज्ञानविषयो धर्मः, स च धर्मो न्यायनये कृतिसाध्यत्वं

कर्तृकत्वमस्त्येव। अत एव=परोक्षत्वस्य वक्तृभिन्नकर्तृकत्वरूपत्वादेव उत्तमपुरुषस्य च वक्तृकर्तृकत्वाल्लिट उत्तमपुरुषप्रयोगो नैव संभवेत्तथा च "णलुत्तमो वा" इत्यनेन लिट उत्तमपुरुषादेशविधानं व्यर्थमेव स्यात् न च सूत्रवैयर्थ्यं युक्तमित्यऽपरोक्षतायामपि लिटः साधुत्वं स्वीकार्यमित्यर्थः। विपक्षे बाधकमाह—अन्यथेति, यदि साक्षात्काराविषयत्वमेव परोक्षत्वं स्यात्तदा निद्रादिदशायां स्वकर्तृकपार्श्वपरिवर्तनादिक्रियायां स्वपरोक्षत्वसत्त्वेन तादृशस्वपरोक्षक्रियोद्देशेन लिट उत्तमपुरुषप्रयोगसंभवात् "णलुत्तमो वा" इत्यादेशविधानं व्यर्थं न स्यादिति "णलुत्तमो वा" इत्यस्योपायकारेण यज्ज्ञापकत्वमुक्तं तन्न संगच्छेत तस्मात् परोक्षत्वं वक्तृभिन्नकर्तृकत्वमेव न तु साक्षात्काराविषयत्वमित्यर्थः। परोक्षत्वस्य वक्तृभिन्नकर्तृकत्वरूपत्वे हि निद्रादिदशायामपि स्वकर्तृकगमनादौ स्वभिन्नकर्तृकत्वरूपं परोक्षत्वं नास्तीति "णलुत्तमो वा" इति सूत्रं व्यर्थं सजू ज्ञापयति—अपरोक्षतायामपि लिड् भवतीति तथा च निद्रादिकालिकस्वीयगमनादौ परोक्षत्वाभावेऽपि लिड्घटितप्रयोगस्य साधुत्वमुपपद्यते इत्यर्थः प्रतिभाति।

कलिङ्गेति—चैत्रेण मैत्रं प्रत्युक्तम् 'कलिङ्गे दृष्टोसि' तत्र मैत्रेणोक्तम्—'नाहं कलिङ्गान् जगाम कथमहं कलिङ्गे त्वया दृष्टः' इत्यर्थः। अत्र जगामेति क्रियायाः परोक्षत्वाभावाल्लिटोऽसंभवेऽप्यऽत्यन्तापह्नवस्थले सूत्रान्तरेण="अत्यन्तापह्नवे लिड् वक्तव्यः" इति वार्तिकेनाऽपरोक्षत्वेऽपि लिड् भवति, अस्ति चात्राऽत्यन्तापह्नव इति नात्र लिटोऽनुपपत्तिरित्यर्थः। एतादृशज्ञापकबलेन "व्यातेने" इत्यत्र लिटः साधुत्वोपपादनमुपायकारोक्तम्-

बलवदनिष्टाननुबन्धित्व (अजनकत्व) सहितमिष्टसाधनत्वं च, 'ओदनकामः पचेत्' "स्वर्गकामो यजेत" इत्यादावोदन-स्वर्गादिरूपं यत्फलं तत्साधनत्वं पाकयागादिक्रियायां प्रतीयते। तादृशफलानां च तत्तद्रूपेण लिङादिशक्यतावच्छेदककोटिप्रवेशे शक्त्यानन्त्यं सर्वसाधारण्येन व्युत्पत्त्यनुदयेनाऽपूर्वफल-साधनत्वबोधानिर्वाहश्चेतीष्टत्वेन तेषामनुगमः। इष्टत्वम्=समभिव्याहृतपदोपस्थापितकामनाविषयत्वम्, अतः 'स्वर्गकामः पचेत' इत्यादौ शक्तिभ्रमशून्यस्य नौदनादिसाधनत्वधीः न वा तत्तात्पर्येण तथाप्रयोगः प्रामाणिकानाम्।

युक्तमेव—"व्यातेने" इत्यत्रात्यन्तापह्नवस्याभावात्, क्रियाया अपरोक्षत्वेऽपि सूत्रान्तरेणोक्तेनाऽत्यन्तापह्नवस्थले एव लिङ् विधानादित्यर्थः। अत्यन्तापह्नव-स्वरूपमाह—अत्यन्तेति, अबाधितं यत्परोक्तं तद्विपरीतबोधनाय तदुपपादकस्य= अबाधितपरोक्तोपपादकस्य योऽभावस्तत्प्रतिपादनेच्छा तथा च कलिङ्गाधि-करणकदर्शनोपपादकं दृष्टस्य कलिङ्गगमनमेव तेन=कलिङ्गगमनेन विना तदसंभवात्=कलिङ्गाधिकरणकदर्शनासंभवात्, अत्र च कलिङ्गगमनाभाव उक्त एव—"नाहं कलिङ्गान् जगाम" इत्यत्रात्यन्तापह्नवस्य सत्त्वाल्लिटः साधुत्वमस्त्येवेत्यर्थः। अयं चात्यन्तापह्नवो न लिडर्थ इत्याह—अत्यन्तापह्नव इति।

लिङ्लोटोरर्थनिरूपणमारभते—लिङ्लोटोरिति, प्रवर्तकत्वमेव विधित्वमस्तीति लिङ्लोटोः परप्रवृत्त्यर्थं प्रयोगाद्विध्यर्थकत्वमित्यर्थः। विधिस्वरूपमाह—विधिरिति। समन्वयमाह—ओदन इति। तादृशफलानाम्= स्वर्गादिफलानाम्। तत्तद्रूपेण=स्वर्गत्वादिरूपेण। लिङादिशक्यतावच्छेदक-कोटीति—लिङः शक्यं यदिष्टसाधनत्वं तद्विशेषणीभूतेष्टस्य शक्यतावच्छेदकत्वं प्राप्तम् इष्टं च स्वर्गादिरेव तत्र स्वर्गादीनां स्वर्गत्वादिरूपेण शक्यतावच्छेदकत्वे शक्त्यानन्त्यं स्यात् तथा च सर्वसाधारण्येन व्युत्पत्त्यनुदयेन=शक्तिग्रहो न स्यादित्यज्ञातफलसाधनत्वबोधानुपपत्तिः स्यादिति तेषाम्=स्वर्गादीना-मिष्टत्वेनानुगमः—इष्टत्वेनेष्टसाधनत्वे लिङ्लोटोः शक्तिरित्यर्थः। इष्टत्वस्व-

इष्टत्वज्ञानस्याऽप्रवर्तकत्वेऽपि शक्यफलानुगमार्थं तस्य शक्यता। वस्तुतस्त्वऽशक्यस्यैव तस्य शक्यानुगमकता सर्वनामस्थले बुद्धिस्थत्ववत्, तेन रूपेण फलानां संकेतविषयतां विना शक्त्यैक्याऽसंभवात्। तस्य संकेतविषयत्वोपगमेऽपि यथा न तस्य वाच्यता तथा प्रपञ्चितमन्यत्र। अत्र चेष्टत्वस्य शाब्दबोधेऽभानाद् विशिष्येष्टतावच्छेदकस्वर्गत्वादिप्रकारेण शाब्दबोधोत्पत्त्या विधिवाक्यात् प्रवर्तकज्ञाननिर्वाहः।

यत्तु–इष्टत्वेन फलभानेऽपि स्वर्गकामादिपदैकदेशोपस्थितस्वर्गत्वावच्छिन्नस्य विध्यर्थैकदेशे इष्टेऽभेदान्वयात् प्रवर्तकज्ञाननिर्वाह इति, तन्न सत्–वृत्तिशब्दैकदेशे

रूपमाह–इष्टत्वमिति, समभिव्याहृतं यत् स्वर्गकामपदं तदुपस्थिता या स्वर्गकामना तद्विषयत्वं स्वर्गस्यास्तीतीष्टत्वं प्राप्तम्। अत इति–यतः समभिव्याहृतपदोपस्थापितकामनाविषयत्वमिष्टत्वं तादृशेष्टसाधनत्वमेव च समभिव्याहृतव्यापारे संभवत्यतः 'स्वर्गकामः पचेत' इत्यत्र शक्तिभ्रमशून्यस्य पाकव्यापारे स्वर्गसाधनत्वज्ञानमेव जायेत न त्वोदनसाधनत्वज्ञानं समभिव्याहृतस्वर्गकामपदेनेष्टत्वेन स्वर्गस्यैवोपस्थापितत्वात्, तत्तात्पर्येण= ओदनसाधनत्वतात्पर्येण तथा='स्वर्गकामः पचेत' इति प्रयोगोपि न भवति किं तु स्वर्गसाधनत्वतात्पर्येणैव 'स्वर्गकामः पचेत' इति प्रयोगः संभवति, ओदनसाधनत्वतात्पर्येण तु 'ओदनकामः पचेत' इत्येव प्रयोगो भवतीत्यर्थः।

इष्टत्वेति–केवलमिष्टत्वज्ञानस्य प्रवर्तकत्वं न भवति, अन्यथा सुमेरुसमानयनेऽपि प्रवृत्तिः स्यादिष्टत्वादितीष्टत्वज्ञानस्याऽप्रवर्तकत्वेऽपि तस्य=इष्टत्वस्य शक्यभूतस्वर्गादिफलानामनुगमार्थं शक्यता स्वीक्रियते, अन्यथा शक्त्यानन्त्यं स्यादित्यर्थः। स्वाभिप्रायमाह–वस्तुतस्त्विति, तस्य=इष्टत्वस्य। तेन=इष्टत्वेन रूपेण। तथा च यथा बुद्धिस्थत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने तत्पदस्य शक्तिस्तथात्र इष्टत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नसाधनत्वे लिङः शक्तिरित्यर्थः। तस्य=उपलक्षणस्य। यथा 'बुद्धिस्थत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्न तत्पदं बोधयतु' इत्येवं संकेतस्वीकारादुपलक्षणस्य बुद्धिस्थत्वस्य संकेतविषयत्वमस्ति यद्यपि

इतरानन्वयनियमात्, स्वर्गत्वादिप्रकारेण कामनाधीनप्रवृत्तौ स्वर्गत्वादिविशेषितफलसाधनताज्ञानस्य हेतुतयाऽभेदेन स्वर्गादिविशेषितफलसाधनताज्ञानस्यानुपयोगित्वाच्च। अभेदेन स्वर्गादिप्रकारकस्वर्गादीष्टसाधनताज्ञानमपि स्वर्गत्वादि-प्रकारकप्रवृत्तौ हेतुः, अत एव "स्वर्गकामो यजेत" इत्यादितः प्रवृत्तिः इति तु न युक्तम्–स्वर्गत्वप्रकारककामनाया अधिकारत्वानुपपत्तेः।

तथापि न वाच्यत्वमित्यन्यत्र=शक्तिवादे प्रतिपादितं तथात्रापीष्टत्वस्योपलक्षणस्य 'इष्टत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नसाधनत्वं लिङ् बोधयतु' इत्येवं संकेतविषयत्वेऽपि न वाच्यत्वमित्यर्थः। प्रवृत्तिर्हि विशेषरूपेण ज्ञाने सत्येव भवति न त्विष्टत्वमात्रज्ञानादन्यथा स्वर्गादीनामिष्टत्वात् पाकादीनां चेष्टसाधनत्वात् स्वर्गकामः पाके तृप्तिकामश्च यागेपि प्रवर्तेत न चैवमस्तीति शाब्दबोधे सामान्यरूपेणेष्टत्वभानं न भवति किं तु विशेषरूपेणेष्टतावच्छेदकं यत् स्वर्गत्वादिकं तत्प्रकारेणैव शाब्दबोधो भवति विशेषरूपेण च शाब्दबोधे जाते न प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति प्रवर्तकज्ञाननिर्वाहः=लिङादिजन्यशाब्दबोधस्य प्रवर्तकत्वनिर्वाहः संभवतीत्याह–अत्रेति। उक्तेन विधिवाक्यात् प्रवर्तकं ज्ञानं जायते इत्यस्य निर्वाहः संपन्न इति यावत्।

ननु फलस्य स्वर्गादेरिष्टत्वेन सामान्यरूपेण भानेऽपि प्रवर्तकज्ञानानु-पपत्तिर्नास्ति यतः स्वर्गकामपदार्थैकदेशो यः स्वर्गस्तस्य विध्यर्थो यदिष्टसाधनत्वं तदेकदेशेनेष्टपदार्थेनाऽभेदान्वयः संभवत्येव तत्र स्वर्गाभिन्नेष्टसाधनत्वज्ञानादपि यागादौ प्रवृत्तिः संभवत्येवेति मतमुपस्थापयति–यत्त्विति। परिहरति–तन्नेति, 'स्वर्गकामः' इति कृदन्तवृत्तिशब्दस्तदेकदेशेन स्वर्गपदेनेष्टपदस्याऽभेदान्वयो न संभवति, अन्यथा 'ऋद्धस्य राजमातङ्गाः' इत्यत्राप्यभेदान्वयः स्यादित्यर्थः। "वृत्तिशब्दैकदेशे" इत्यत्र 'वृत्तिशब्दार्थैकदेशे' इति पाठो युक्तस्तस्य च वृत्तिशब्दार्थो यः स्वर्गकामपदार्थस्तदेकदेशे स्वर्गे इतरस्य=इष्टस्याभेदान्वयो न युक्त इत्यर्थः स्यात्। किं च स्वर्गत्वप्रकारककामनाधीना या यागे प्रवृत्तिस्तस्यां स्वर्गत्वविशिष्टफलसाधनत्वज्ञानं हेतुरस्तीत्यऽभेदेन स्वर्गविशिष्टं यदिष्टरूपं फलं तत्साधनताज्ञानस्य स्वर्गत्वप्रकारककामनाधीनप्रवृत्तावुपपयोगोऽपि

अथेष्टत्वस्य शक्योपलक्षणत्वे तदंशाऽभाननिर्वाहेऽपि स्वर्गत्वादेरशक्यस्य भानं न संभवति–अशक्यस्य भानोपगमेऽतिप्रसङ्गादिति चेत्?, स्वर्गत्वाद्यवच्छिन्ने समभिव्याहृत-कामनाविषयत्वज्ञानसहकृतस्य तादृशकामनाविषयतावच्छिन्नशक्तिज्ञानस्य स्वर्गत्वादिप्रकारकशाब्दधीहेतुत्वोपगमेऽतिप्रसङ्गानवकाशात्। वस्तुतस्तादृशकामनाविषयता-

नास्ति येन त्वदुक्तरीत्या स्वर्गे विध्यर्थैकदेशेष्टस्याभेदान्वयः कल्प्येतेत्याह–स्वर्गत्वादीति। नन्वऽभेदेन स्वर्गप्रकारकस्वर्गरूपेष्टसाधनताज्ञानम्=स्वर्गाभिन्नं यदिष्टं तत्साधनताज्ञानमपि स्वर्गत्वादिप्रकारककामनाधीनप्रवृत्तौ हेतुः संभवत्येव, अन्यथा "स्वर्गकामो यजेत" इत्यनेन यागे प्रवृत्तिरेव न स्यात् यागे स्वर्गाभिन्नेष्टसाधनत्वज्ञानासंभवादित्याशङ्क्याह–अभेदेनेति। परिहरति–नेति, एवं हि स्वर्गत्वप्रकारककामनाया यदिष्टमधिकारत्वं तन्न स्यात् किं त्वभेदेन स्वर्गप्रकारकस्वर्गरूपेष्टफलकामनाया एवाधिकारत्वं स्यात् न चैतदिष्टम् "स्वर्गकामः" इति पदेनाधिकारीविशेषणीभूतायाः स्वर्गत्वप्रकारककामनाया एवाधिकारत्वप्रतीतेरित्यर्थः।

ननूपलक्षणस्य शाब्दबोधे भानं न भवतीत्युपलक्षणीभूतस्येष्टत्वरूपांशस्य लिङर्थस्य शाब्दबोधे भानाभावसंभवेपि स्वर्गत्वादेरशक्यस्य लिङा भानं न संभवति–लिङः स्वर्गत्वावच्छिन्नेष्टसाधनत्वे शक्त्यऽभावात्, अन्यथा पाकादाविष्टसाधनत्वज्ञानं न स्यात् पाकादौ स्वर्गत्वावच्छिन्नेष्ट-साधनत्वाभावात्, लिङ इष्टसाधनत्वे शक्तिरस्ति न च तत्र स्वर्गस्य प्रवेशोऽस्ति येन स्वर्गत्वस्य शक्यत्वं तेन च भानं स्यात्, अशक्यस्यापि शाब्दबोधे भानस्वीकारेऽतिप्रसङ्गः=घटत्वादीनामपि भानं प्रसज्येतेत्याशङ्कते–अथेति। उत्तरमाह–स्वर्गत्वाद्यवच्छिन्नेति, "स्वर्गकामो यजेत" इत्यत्र स्वर्गस्य समभिव्याहृतकामनाविषयत्वमस्तीति स्वर्गत्वावच्छिन्ने यत्समभिव्याहृत-कामनाविषयत्वज्ञानं तत्सहकृतं यत्स्वर्गे समभिव्याहृतकामनाविषयतावच्छिन्न-शक्तिज्ञानं तेन स्वर्गत्वादिप्रकारक एव शाब्दबोधो जायते इति न स्वर्गत्वस्य भानानुपपत्तिर्न वान्यधर्मस्य भानापत्तिरित्यन्वयः, अत्र स्वर्गस्य कामनाविषयत्व-मस्त्येव कामनाविषयत्वमेव चेष्टत्वं समभिव्याहृतकामनाविषयतावच्छिन्नं चेष्टमिति लिङ्निष्ठा या शक्तिस्तज्ज्ञानं तादृशकामनाविषयतावच्छिन्न-

वच्छेदकत्वोपलक्षितस्वर्गत्वादिविशिष्टसाधनत्वे शक्ति-स्वीकारात् सर्वसामञ्जस्यम्।

न च स्वर्गत्वादिविशिष्टसाधनत्वस्य विधिप्रत्ययवाच्यत्वं न संभवति—स्वर्गत्वादेर्गङ्गास्नानादिजन्यस्वर्गादिसाधारण्येन यागादिजन्यतानवच्छेदकतया यागादौ स्वर्गत्वादिविशिष्ट-साधनत्वबाधात्, न हि जन्यतानवच्छेदकधर्मो जन्यत्वनिरूपके विशेषणमिति वाच्यम्, स्वर्गत्वादेः शक्यविशेषणत्वेपि तदुपलक्षितवैजात्यावच्छिन्ननिरूपितजनकताया यागादावऽ-

---

साधनत्वविषयकमेवेति प्राप्तं तादृशशक्तिज्ञानेनात्र यागे स्वर्गत्वावच्छिन्न-साधनत्वस्यैव बोधो भवतीति न स्वर्गत्वस्य भानानुपपत्तिर्न वान्यधर्मभानापत्तिरिति भावः। निष्कर्षमाह—वस्तुत इति, समभिव्याहृतकामनाविषयत्वो (इष्टत्वो) पलक्षितं यत् स्वर्गत्वं तदवच्छिन्नसाधनत्वे लिङ्शक्तिस्वीकारात् सर्वसामञ्जस्यम्=स्वर्गत्वस्यापि शक्यकोटिप्रवेशेन न भानानुपपत्तिर्न वान्यधर्मभानापत्तिस्तस्य शक्यकोटिप्रवेशाभावात्, शक्यकोटिप्रवेशश्च समभिव्याहृतकामनाविषयतावच्छेदकधर्मस्यैव संभवति नान्यस्येत्यर्थः।

ननु "स्वर्गकामो यजेत" इत्यत्र स्वर्गसाधनत्वस्य लिङ्वाच्यत्वं न संभवति स्वर्गो हि गङ्गास्नानादिनापि भवत्येव न तु यागेनैव भवति येन यागजन्यतावच्छेदकत्वं स्वर्गत्वस्य स्यात् तथा च यागे स्वर्गसाधनत्वस्य यागत्वे च स्वर्गसाधनतावच्छेदकत्वस्य बाधः प्राप्तः—अन्यूनानतिप्रसक्त-धर्मस्यैवावच्छेदकत्वस्वीकारात्, यागादौ स्वर्गसाधनत्वस्य बाधितत्वाच्च न विधिप्रत्ययवाच्यत्वं संभवतीत्यन्वयः, उक्ते हेतुमाह—न हीति, अत्र जन्यतानवच्छेदकं यत्स्वर्गत्वं तस्य जन्यत्वनिरूपके=जनके साधने विशेषणत्वं न संभवति जन्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ननिरूपिता जनकता न भवति, अत्र च त्वया यागे स्वर्गसाधनत्वं वक्तव्यं तत्र च स्वर्गत्वस्यापि विशेषणत्वं प्राप्तमेवेत्याशङ्क्याह—न चेति। उत्तरमाह—स्वर्गत्वादेरिति, यद्यपि स्वर्गत्वं शक्यविशेषणं गङ्गास्नानादिजन्यस्वर्गसाधारणं च तथापि स्वर्गत्वोपलक्षितं यद्वैजात्यं यागजन्यस्वर्गनिष्ठं वैलक्षण्यं तादृशवैजात्यावच्छिनो यः स्वर्गस्तन्निरूपितजनकता तु यागे एव न गङ्गास्नानादाविति स्वर्गादिजनकतात्वेन रूपेण स्वर्गजनकत्वस्य=स्वर्गसाधनत्वस्य यागादौ विधिप्रत्ययेन भानं

बाधितायाः स्वर्गादिजनकतात्वेन विधिप्रत्ययतो भानसंभवात्। घटत्वादिविशिष्टवाचकपदघटितात् 'घटं द्रव्यत्वेनैव जानाति' इत्यादिवाक्याद् घटत्वाद्युपलक्षितघटादिविशेष्यकत्वभानवत्।

न च तद्धर्मावच्छिन्ननिरूपिततत्साधनत्वज्ञानं विना तद्धर्मप्रकारकफलेच्छाधीनप्रवृत्त्यऽनिर्वाह इति शङ्क्यम्, वह्नित्वादिप्रकारकेच्छातोऽपि तृणादिसमवधानेऽभ्रान्तप्रवृत्ते-रानुभविकत्वात्, भूयःसुखार्थिनामपि भ्रमं विना क्रियाविशेषे

संभवत्येवेत्यर्थः। ननु स्वर्गत्वस्य विशेषणत्वे वैजात्योपलक्षणत्वं कथं स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह—घटत्वेति, 'घटं द्रव्यत्वेनैव जानाति' इत्यत्र यद्यपि घटत्वं शक्यघटविशेषणमेव तथाप्यत्र घटत्वोपलक्षितद्रव्यत्वप्रकारक-घटविशेष्यकं भानं भवतीत्येतादृशविशेष्यकत्वभाने यथा शक्यविशेषणस्यापि घटत्वस्य द्रव्यत्वोपलक्षणत्वं तथोक्तस्थले शक्यस्वर्गविशेषणस्यापि स्वर्गत्वस्योक्तवैजात्योपलक्षणत्वं संभवत्येवेत्यर्थः। स्वर्गत्वस्य स्वर्गविशेषणत्वेऽपि सामानाधिकरण्येन वैजात्योपलक्षणत्वे बाधकाभावाद् यद्विशेषणत्वं तदुपलक्षणत्वे एव विरोधादिति सारः।

ननु तद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितं यत् तत्साधनत्वं तज्ज्ञानं विना तद्धर्मप्रकारकफलेच्छाधीना प्रवृत्तिर्न संभवति यथा तन्तुषु पटत्वावच्छिन्न-निरूपितसाधनत्वज्ञाने सत्येव या पटत्वप्रकारकफलेच्छा तदधीना प्रवृत्तिर्भवति नान्यथा त्वया च स्वर्गत्वस्य वैजात्योपलक्षणत्वमुक्तमिति यागे स्वर्गत्वावच्छिन्न-निरूपितसाधनत्वज्ञानं न प्राप्तं च स्वर्गत्वप्रकारकस्वर्गेच्छाधीनप्रवृत्तिर्यागे न स्यादित्याशङ्क्याह—न चेति। उत्तरमाह—वह्नित्वादीति, तृणादिकार्यतावच्छेदकं न वह्नित्वं वह्नित्वस्य करीषादिजन्यवह्नावपि सत्त्वात् किं तु तृणजन्यवह्नित्वमेव तत्र यथा वह्नित्वप्रकारकेच्छातस्तृणसंग्रहे प्रवृत्तिर्भवति तथा स्वर्गत्वं यद्यपि न यागजन्यतावच्छेदकं गङ्गास्नानादिजन्यस्वर्गसाधारणत्वात् किं तु तद्वैजात्यमेव तथापि स्वर्गत्वप्रकारकफलेच्छाधीना प्रवृत्तिर्यागादौ संभवत्येवेत्यन्वयः। भूय इति—क्रियाविशेषे=भोजनादौ हि तृप्तिसाधनत्वमेवास्ति न तु सामान्यतः सुखसाधनत्वमन्यथा तृप्त्यतिरिक्तसुखेच्छावतोऽपि भोजने प्रवृत्तिः स्यात् न चैवं भवत्यऽथापि सुखार्थिनो भोजनादौ प्रवृत्तिर्भवति तत्कस्य हेतो....?

प्रवृत्तेश्च तद्धर्मावच्छिन्नफलार्थिप्रवृत्तौ तद्धर्मप्रकारेण भासमानफलं प्रति साधनताज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वात्। स च धर्मः कार्यतावच्छेदकतया भासतां कार्यांशे उपलक्षणतयैव वेत्यन्यदेतत्। न हि वह्नित्वादिकं तृणादिजन्यतावच्छेदकम्–व्यभिचारिसाधारणत्वात्, न वा भूयस्त्वादिकं कस्यचिज्जन्यता-वच्छेदकम्–अर्थवशसंपन्नत्वात्।

सुखत्वस्य तृप्तित्वादिव्यापकत्वादेव तथा च तद्धर्मावच्छिन्नफलार्थिप्रवृत्तौ तद्धर्मप्रकारेण भासमानफलं प्रति साधनत्वज्ञानमेव प्रवर्तकमिति प्राप्तं तथा च स्वर्गत्वस्योक्तवैजात्योपलक्षणत्वेऽपि स्वर्गप्रकारत्वमस्त्येव तादृशस्वर्गत्व-प्रकारेण भासमानस्वर्गप्रति यागे साधनत्वज्ञानसंभवात् स्वर्गत्वावच्छिन्न-फलार्थिप्रवृत्तिर्यागे नानुपपन्ना, उक्तरीत्या वह्नित्वादीतिदृष्टान्तेन सामान्य-धर्मावच्छिन्नफलार्थिनोपि विशेषधर्मावच्छिन्ननिरूपितसाधनत्वज्ञानेन प्रवृत्त्युपपत्तेरित्यर्थः। यद्धर्मप्रकारेण भासमानफलं प्रति साधनत्वज्ञानं प्रवर्तकं भवति स धर्मः कार्यतावच्छेदकतया भासतां कार्यांशे उपलक्षणतया वेत्यत्र नाग्रहस्तत्र वह्नित्वादिकं कार्यतावच्छेदकतया भासते "स्वर्गकामो यजेत" इत्यत्र स्वर्गत्वमुपलक्षणतया भासते इत्याह–स चेति। वह्नित्वं हि करीषादिजन्यवह्नावपि वर्तते इति साधारणलक्षणव्यभिचारित्वान्न तृणादिजन्यतावच्छेदकमथापि वह्नित्वावच्छिन्नफलार्थिनस्तृणादौ प्रवृत्तिर्भवत्येव, न वा भूयःसुखजनकानां भूयस्त्वं जन्यतावच्छेदकं भवति भूयस्त्वस्याधिक-सुखेऽर्थादेव प्राप्तत्वात् सुखावच्छेदकत्वाभावाच्चाऽथापि भूयःसुखार्थिनां क्रियाविशेषे प्रवृत्तिर्भवत्येव, एवं स्वर्गत्वस्य यागजन्यतानवच्छेदकत्वेऽपि स्वर्गत्वावच्छिन्नफलार्थिनो यागादौ प्रवृत्तिरुपपद्यत एवेत्यर्थः। यागजन्यतावच्छेदकं तु स्वर्गत्वोपलक्षितोक्तवैजात्यमेवेति विज्ञेयम्।

ननु यद्युपलक्षणीभूतस्वर्गत्वावच्छिन्ननिरूपितसाधनत्वज्ञानेनापि स्वर्गार्थिनो यागे प्रवृत्तिर्भवति तदा घटार्थिनो मृत्तिकायामिव तन्तुष्वपि प्रवृत्तिः स्यात्–तन्तुष्वपि घटत्वोपलक्षितयज्जन्यत्वं तद्विशिष्टनिरूपिता= तदवच्छिन्ननिरूपिता या द्रव्यत्वावच्छिन्नसाधनता तस्याः सत्त्वादेव पटे द्रव्यत्वमस्त्येव तत्र घटत्वस्योपलक्षणत्वमपि संभवत्येवेति तन्तुषु

एवं सति घटत्वावच्छिन्नफलार्थी तन्त्वादौ कथं न प्रवर्तते? तन्त्वादेरपि घटत्वाद्युपलक्षितजन्यत्वादिविशिष्ट-निरूपितद्रव्यत्वावच्छिन्नसाधनतावत्त्वादिति चेत्?, फलानु-पधाननिश्चयात्, तस्य स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वात्। फलोपधायकसाधनत्वस्य वा विधिप्रत्ययार्थतया 'घटका-

---

घटत्वोपलक्षितद्रव्यत्वावच्छिन्नसाधनत्वं प्राप्तमेवेत्याशङ्कते—एवं सतीति। उत्तरमाह—फलानुपधानेति, तन्तुभिर्घटो नोत्पद्यते इति निश्चयस्य सत्त्वादेव घटार्थी तन्तुषु न प्रवर्तते। तस्य=फलानुपधाननिश्चयस्य। न चैवं यागे स्वर्गत्वोपलक्षितफलाऽजनकत्वनिश्चयोस्ति येन प्रवृत्तिप्रतिबन्धः स्यादित्यर्थः। पक्षान्तरमाह—फलोपधायकेति, फलोपधायकं यदिष्टसाधनं तन्निष्ठं यदिष्ट-साधनत्वं तल्लिङर्थस्तथा च तन्तुषु घटत्वावच्छिन्नफलोपधायकत्वं नास्तीति न 'घटकामस्तन्तुमुपाददीत' इति प्रयोगापत्तिः, यागे तु स्वर्गत्वावच्छिन्न-फलोपधायकत्वमस्तीति न "स्वर्गकामो यजेत" इति प्रयोगानुपपत्तिरित्यर्थः। शङ्कते—न चेति, अयमर्थः—प्राक्क्षणवृत्त्यऽत्यन्ताभावाऽप्रतियोगित्वं हि कारणत्वं तदधिकरणनिष्ठाऽत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमेव च व्यापकत्वं कारणं विना च कार्याऽसंभवात् कारणे व्यापकत्वं प्राप्तं तच्च व्यापकत्वं कारणताघटकमेव तादृशकारणताघटकव्यापकताया निरूपकतावच्छेदकं च कार्यतावच्छेदकं भवति यथा तन्तुनिष्ठकारणताघटव्यापकतायाः पटत्वं निरूपकतावच्छेदकं भवति पटस्यैव तादृशव्यापकतानिरूपकत्वात् न तु तन्तुनिष्ठकारणता-घटकव्यापकताया द्रव्यत्वं निरूपकतावच्छेदकं भवति तथा च यागनिष्ठ-कारणताघटकव्यापकताया निरूपकतावच्छेदकम् उक्तं स्वर्गत्वोपलक्षित-वैजात्यमेव संभवति न तु स्वर्गत्वं तस्य गङ्गास्नानादिजन्यस्वर्गसाधारणत्वादिति स्वर्गत्वं यागनिष्ठकारणताघटकव्यापकतानिरूपकताऽनवच्छेदकमेव तथा च यागेऽपि स्वर्गत्वावच्छिन्ननिरूपिता या व्यापकता तद्घटितकारणताया बाधः प्राप्तः, स्वर्गादिनिष्ठकार्यतावच्छेदकं यद्वैजात्यमुक्तं तत्तु यागनिष्ठकारणता-ग्रहोत्तरकाले एव कल्प्यमस्ति यागे स्वर्गकारणताग्रहे जाते यागजन्यस्वर्गनिष्ठ-वैजात्यस्य कल्पनीयत्वादिति तादृशवैजात्यस्य प्राक्=कारणताग्रह-पूर्वकालेऽनुपस्थित्या तदवच्छिन्ननिरूपितायाः=उक्तवैजात्यावच्छिन्ननिरूपिताया व्यापकताया यागे बोधो न संभवतीति "स्वर्गकामो यजेत" इत्यादौ

मस्तन्तुमुपाददीत' इत्यादिर्न प्रयोगः। न च तथापि स्वर्गत्वादेर्यागादिनिष्ठकारणताघटकव्यापकतानिरूपकतानवच्छेदकतया स्वर्गत्वावच्छिन्ननिरूपितव्यापकताघटितकारणताया बाधः-स्वर्गादिनिष्ठकार्यतावच्छेदकवैजात्यस्य च कारणताग्रहोत्तर-

विध्यर्थबोधानुपपत्तिर्दुर्वारैव—एतद्रीत्या यागे उक्तफलोपधायकसाधनत्वग्रहासंभवादित्यर्थः। उत्तरमाह—स्वरूपसंबन्धेति। स्वरूपसंबन्धरूपायाः=स्वरूपयोग्यतारूपायाः। स्वरूपयोग्यतारूपा कारणता तु स्वर्गत्वावच्छिन्ननिरूपिता यागेऽस्त्येवेति न विध्यर्थबोधानुपपत्तिः, किं वा स्वर्गादिनिष्ठकार्यतावच्छेदकवैजात्यस्य फलोपधायकतारूपकारणताया ग्रहोत्तरमपि कल्प्यत्वे स्वरूपयोग्यतारूपकारणतायास्तु पूर्वमपि कल्प्यत्वं संभवत्येवेति तादृशवैजात्यावच्छिन्ननिरूपितायाः स्वरूपसंबन्धरूपाया व्यापकताघटितकारणताया यागे बाधो नास्तीति न विध्यर्थबोधानुपपत्तिरित्यर्थः। यागस्य स्वर्गव्यापकत्वं च यागजन्यादृष्टद्वारा विज्ञेयम्—यागस्य क्रियारूपत्वेन स्वर्गतः पूर्वमेव विनाशित्वादिति।

पक्षान्तरमाह—अन्यथासिद्धीति, घटत्वादिकं गर्दभादिनिष्ठान्यथासिद्धिनिरूपकतावच्छेदकं भवति घटादेस्तादृशान्यथासिद्धिनिरूपकत्वादित्यऽन्यथासिद्धिनिरूपकतानवच्छेदको यो नियमेनोत्तरवर्तितावच्छेदकः=यागोत्तरवर्तितावच्छेदको धर्मो वैजात्यविशेषस्तद्वान् यः स्वर्गस्तादृशस्वर्गकत्वम् (जनकतासंबन्धेन तादृशस्वर्गविशिष्टत्वमेव) स्वर्गकारणत्वं तच्च यागेऽस्त्येवेति न विध्यर्थबोधानुपपत्तिरित्यर्थः। घटत्वादिकं गर्दभादिनिष्ठान्यथासिद्धेर्निरूपकतावच्छेदकं भवतीति घटादिकं प्रति गर्दभादेरन्यथासिद्धत्वप्राप्त्या कारणत्वं न भवति प्रकृते च स्वर्गनिष्ठवैजात्यस्य यागनिष्ठान्यथासिद्धिनिरूपकतावच्छेदकत्वं नास्तीति तादृशवैजात्यविशिष्टस्वर्गं प्रति यागस्य कारणत्वं प्राप्तम् अन्यथासिद्धिनिरूपकतानवच्छेदकनियतोत्तरवर्तितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नं प्रति। तदव्यवहितपूर्वकालवर्तिनः कारणत्वनियमादिति भावः। नियतोत्तरवर्तितावच्छेदकधर्मस्वरूपमाह—नियतोत्तरवर्तितावच्छेदकश्चेति, स च धर्मो विशेषरूपेण तु यद्यपि कारणताग्रहोत्तरकाले एव कल्प्यो जातिविशेषः=वैजात्यविशेषोऽस्ति तथापि कारणताग्रहपूर्वकालेऽपि नियतोत्तरवर्तितावच्छेदकत्वेन सामान्यरूपेण शाब्दबुद्धौ भासते इति तन्निरूपितकारणताघटकव्यापकताग्रहसंभवान्न

कालकल्प्यत्वेन प्रागनुपस्थित्या तदवच्छिन्ननिरूपितव्यापकता-बोधासंभव इति "स्वर्गकामः" इत्यादौ विध्यर्थबोधानुप-

---

विध्यर्थबोधानुपपत्तिरित्यर्थः। नियतोत्तरवर्तितावच्छेदकत्वस्वरूपमाह–नियतोत्तरवर्तितावच्छेदकत्वमिति। कारणतेति–कारणतावच्छेदकत्वेनाभिमतो यो धर्मो यागत्वं तदवच्छिनो यो यागस्तदऽभावाधिकरणतया वा तद् (याग) व्यापाराभावाधिकरणतया वा (कालनिष्ठया) विशिष्टा या उत्पत्तिक्षणा-वच्छिन्नाधिकरणता=स्वर्गभिन्नघटाद्युत्पत्तिक्षणावच्छिन्नाधिकरणता तादृशाधि-करणताया निरूपकता घटादौ भवति निरूपकतावच्छेदकत्वं च घटत्वादौ भवति निरूपकताया अनवच्छेदकत्वं च स्वर्गनिष्ठवैजात्येऽस्तीति तदेव नियतोत्तरवर्तितावच्छेदकत्वं विज्ञेयम्, घटोत्पत्तिक्षणे च यागस्तद्व्यापारयोः सत्त्वस्य नियमाभावेन यागस्य यागव्यापारस्य चाभावः संभवत्येवेति तादृशाभावाधिकरणतया विशिष्टा घटोत्पत्तिक्षणावच्छिन्नाधिकरणता विज्ञेया–उक्तोभयोरप्यधिकरणतयोरेककालवृत्तित्वेन समानाधिकरणत्वादित्य-न्वयः। उक्तवैशिष्ट्यप्रयोजकसंबन्धमाह–अधिकरणतावैशिष्ट्यमिति। स्वावच्छेदकेति–स्वम्=यागतद्व्यापारान्यतराभावाधिकरणता तदवच्छेदको यः क्षणः=घटोत्पत्तिपूर्वक्षणस्तदव्यवहितोत्तरक्षणः=घटोत्पत्तिक्षणस्तदवच्छिन्नं यत् स्वं घटस्तदाश्रयीभूतो यो घटोत्पत्तिक्षणस्तन्निष्ठत्वं घटोत्पतिक्षणावच्छिन्नाधि-करणतायां प्राप्तमित्यत्र तेन संबन्धेन यागतद्व्यापारान्यतराभावाधिकरणताविशिष्टा घटाद्युत्पत्तिक्षणावच्छिन्नाधिकरणता विज्ञेया, उक्तं स्वावच्छेदकक्षणाव्यवहितोत्तर-क्षणावच्छिन्नस्वाश्रयनिष्ठत्वं च संबन्धभूतं घटोत्पत्तिक्षणावच्छिन्नाधिकरणताया-मस्त्येव। यागव्यापारश्च यागजन्याऽपूर्वरूपो विज्ञेय इत्यन्वयः।

स्वमतमाह–वस्तुत इति, स्वर्गनिष्ठो यो वैजात्यविशेषो धर्मस्तदवच्छिन्नो यः स्वर्गविशेषस्तन्निरूपिता या नियतपूर्ववर्तिता तदवच्छेदको यो धर्मो यागत्वं तद्वत्त्वमेव स्वर्गकारणत्वमित्यन्वयः, यागे यागत्वमप्यस्ति स्वर्गापेक्षया नियतपूर्ववर्तिताप्यस्तीति यागत्वे नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वं विज्ञेयम्। नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वस्य स्वरूपमाह–नियतपूर्ववर्तितेति। अव्यवहितेति–व्यापकतायास्तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वरूपत्वादभाव-घटितत्वमस्तीति स्वर्गापेक्षयाऽव्यवहितपूर्वकालेनावच्छिन्ना वृत्तिर्यस्यैवंभूतो योऽव्यवहितपूर्वकालावच्छिन्नवृत्तिकोऽभावस्तद्घटिता या दैशिकव्यापकता

पत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम्, स्वरूपसंबन्धरूपाया एव कारणताया विध्यर्थत्वोपगमात्।

अन्यथासिद्धिनिरूपकताऽनवच्छेदकनियतोत्तरवर्तितावच्छेदकधर्मवत्स्वर्गकत्वमेव वा स्वर्गकारणत्वं नियतोत्तरवर्तितावच्छेदकश्च धर्मो विशिष्योत्तरकालकल्प्यो जातिविशेष एव नियतोत्तरवर्तितावच्छेदकत्वेन सामान्यरूपेण शाब्दबुद्धौ भासते; नियतोत्तरवर्तितावच्छेदकत्वं च कारणतावच्छेदकत्वाभिमतधर्मावच्छिन्नतङ्व्यापारान्यतराभावाधिकरणताविशिष्टो-

---

तस्याः स्वाश्रयत्वसंबन्धेन वा स्वाश्रयनिष्ठव्यापारवत्त्वसंबन्धेन वा यदवच्छेदकत्वं तदेव नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वमित्यन्वयः। नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वं ह्युक्तव्यापकताया उक्तसंबन्धेनावच्छेदकत्वरूपमेव विज्ञेयमिति यावत्। स्वाश्रयत्वसंबन्धेनेत्यस्य स्वसामानाधिकरण्यसंबन्धेनेत्यर्थः स्वं यागत्वं तथा च यागत्वमुक्तव्यापकता च यागे एवास्तीति स्वसामानाधिकरण्यसंबन्धेन यागत्वं व्यापकताया अवच्छेदकं जातम्। किं वा स्वाश्रयनिष्ठव्यापारवत्त्वसंबन्धेनावच्छेदकत्वं ग्राह्यं तत्रापि स्वं यागत्वं तदाश्रयो यागो जनकत्वसंबन्धेन यागनिष्ठो योऽपूर्वादिरूपो व्यापारस्तद्वत्त्वं व्यापकतायां सामानाधिकरण्ये नास्ति–यागे एव व्यापारस्य व्यापकतायाश्च सत्त्वादिति तादृशेन स्वाश्रयनिष्ठव्यापारवत्त्वसंबन्धेन यागत्वं व्यापकताया अवच्छेदकं जातमित्येतादृशं यद् व्यापकतावच्छेदकत्वं तदेव नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वमित्यर्थः प्रतिभाति। अत्र "स्वाश्रयनिरूपितव्यापारत्ववत्त्व" इति पाठस्तु प्रामादिक एव प्रतीयते।

व्यापकत्वेति–कारणनिष्ठव्यापकत्वनिरूपकता कार्ये एव भवतीति यागनिष्ठव्यापकत्वनिरूपकता स्वर्गे प्राप्ता तत्रैव स्वर्गे वैजात्यमप्यस्तीति व्यापकनिरूपकतावच्छेदकत्वं वैजात्ये प्राप्तं तस्य च व्यापकतानिरूपकतावच्छेदकवैजात्यस्य विशेषरूपेणोपस्थित्यऽसंभवेऽपि स्वर्गधर्मत्वेन रूपेण ज्ञानम्=भानं संभवत्येव शाब्दबोधे। ननु स्वर्गधर्मस्य वैजात्यस्यात्र स्वरूपत एव प्रवेशोऽस्तीति कथं स्वर्गधर्मत्वेन रूपेण भानं स्यादित्याशङ्क्य वैजात्यस्यात्र स्वर्गधर्मत्वेन रूपेण भानमुपपादयति–व्यापकताघटकेति, व्यापकताघटकाभावः=

त्पत्तिक्षणावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदकत्वम्, अधिकरणतावैशिष्ट्यं च स्वावच्छेदकक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणावच्छिन्नस्वाश्रयनिष्ठत्वसंबन्धेन।

वस्तुतः स्वर्गनिष्ठधर्मावच्छिन्ननिरूपितनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वमेव स्वर्गकारणत्वम्। नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वं चाऽव्यवहितपूर्वकालावच्छिन्नवृत्तिकाभावघटितदैशिकव्यापकतायाः स्वाश्रयत्वस्वाश्रयनिष्ठ-

---

स्वर्गनिष्ठधर्मावच्छिन्नाव्यवहितपूर्ववृत्तिर्योऽभावस्तत्प्रतियोगिता स्वर्गकारणीभूतयागादौ नास्तीत्याकारकप्रतीतिसाक्षिका या प्रतियोगितानिष्ठा प्रतियोगिता स्वरूपस्तादृशप्रतियोगितावच्छेदककोटिप्रविष्टाया अपि जातेः=वैजात्यस्य स्वर्गधर्मत्वादिना भाने न किंचिद्बाधकम्, उक्ते हेतुमाह—स्वर्गधर्मत्वादेरिति, स्वर्गधर्मत्वादेरुपलक्षणतया=उक्तवैजात्योपलक्षणतया हि भानं स्वीक्रियते एतादृशस्थले चोपलक्षणीभूतधर्मस्यापि प्रकारतया भानं संभवत्येवेति स्वर्गधर्मत्वादिना रूपेण वैजात्यस्य भाने न किंचिद्बाधकमित्यर्थः। उपलक्षणीभूतस्वर्गधर्मत्वस्य कथमत्र वैजात्यप्रकारतयोक्तं भानं स्यादित्याशङ्क्याह—प्रतियोगितासंबन्धेनेति, अभावज्ञानं प्रतियोगितासंबन्धेन प्रतियोगिताप्रकारकश्चापि भवति तत्र 'प्रतियोगितासंबन्धेन घटवान् घटाभावः' इति प्रतियोगितासंबन्धेनाभावज्ञानमस्ति 'निरूपकत्वसंबन्धेन प्रतियोगितावानऽभावः' इति च प्रतियोगिताप्रकारकाभावज्ञानमस्ति तत्र प्रतियोगितासंबन्धेन घटादिप्रतियोगिप्रकारकाभावविशेष्यकज्ञाने एव प्रतियोगिकोटौ यदुपलक्षणतया प्रविष्टं भवति तस्य प्रकाराभाननियमात्=प्रकारतया भानं न भवतीति नियमोऽस्ति, यथात्र द्रव्यत्वस्य, प्रतियोगिताप्रकारकाभावज्ञाने तु प्रतियोगिकोटावुपलक्षणतयापि प्रविष्टस्य प्रकारतया भानं संभवत्येव तथा च प्रकृतेऽपि कारणताशरीरघटकाभावस्य प्रतियोगिताप्रकारेणैव भाननियमात्=भानं भवतीति तादृशाभावज्ञाने प्रतियोगिकोटावुपलक्षणतयापि प्रविष्टस्य स्वर्गधर्मत्वस्य वैजात्यप्रकारतया भाने न किंचिद्बाधकमित्यर्थः।

अत एवेति, अत एव=प्रतियोगितासंबन्धेन प्रतियोगिप्रकारकज्ञाने एव प्रतियोगिकोटावुपलक्षणप्रकाराभाननियमादेव=प्रतियोगिताप्रकारकाभावज्ञाने

व्यापारवत्त्वाऽन्यतरसंबन्धेनावच्छेदकत्वमेव। व्यापकत्व-निरूपकतावच्छेदकवैजात्यस्य विशिष्यानुपस्थितावपि स्वर्गधर्मत्वेन ज्ञानं संभवत्येव। व्यापकताघटकाभावप्रतियोगितायां स्वरूपतोऽवच्छेदककोटिप्रविष्टाया अपि जातेर्व्यापकताभाने स्वर्गधर्मत्वादिना भाने न बाधकम्–स्वर्गधर्मत्वादेरुपलक्षणतया

उपलक्षणीभूतधर्मस्यापि प्रकारतया भानस्वीकारादेवेति यावत् तथा च स्वरूपतः प्रविष्टं यद् वह्नित्वं तादृशवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य वह्नित्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नाभावत्वेन लक्षणप्रवेशस्य संभवदुक्तिकता=लक्षणे प्रवेशः संभवतीत्यन्वयः, अयमर्थः–यदा हि प्रतियोगिताप्रकारकाभावज्ञाने उपलक्षणीभूतधर्मस्यापि प्रकारतया भानं स्वीक्रियते तदा वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो हि प्रतियोगिताप्रकारकाभाव एवेति वह्नित्वे वर्तमानं यदुपलक्षणीभूतं वह्नित्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वं तस्य प्रकारतया भानसंभवादेव तादृशोपलक्षणीभूतं यद् वह्नित्वावच्छिन्नव्याप-कतावच्छेदकत्वं तेनोपलक्षितो यो धर्मो वह्नित्वं तदवच्छिन्नाभावत्वेन=तादृश (व्यापकतावच्छेदकत्वोपलक्षित) वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेन रूपेण वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य (वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताप्रका-रकाभावस्य) लक्षणे प्रवेशः संभवति, अत्र चाभावज्ञाने उपलक्षणीभूतस्य वह्नित्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वस्य वह्नित्वप्रकारतया भानं भवत्येव–व्यापकताघटकाभावज्ञाने हि वह्नित्वं व्यापकता च वह्नौ वर्तते इति व्यापकता वह्नित्वावच्छिन्ना जाता तादृशं वह्नित्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वं च वह्नित्वे प्राप्तं तच्च वह्नित्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वं वह्नित्वस्योपलक्षणमेवेति तस्य वह्नित्वप्रकारतया संभवत्येव, यदि च प्रतियोगिताप्रकारकाभावज्ञानेऽप्युप-लक्षणीभूतधर्मस्य प्रकारतया भानं न स्यात्तदात्राप्युक्तलक्षणे=व्याप्तिलक्षणे स्वरूपतो वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावज्ञाने उपलक्षणस्य वह्नित्वावच्छिन्न-व्यापकतावच्छेदकत्वस्य वह्नित्वप्रकारतया भानं न स्यादिति वह्नित्वावच्छि-न्नप्रतियोगिताकाभावस्य वह्नित्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मा-वच्छिन्नाभावत्वेन रूपेण लक्षणे प्रवेशो न स्यादेव न चैवमस्तीति प्रतियोगिताप्रकारकाभावज्ञाने उपलक्षणस्यपि प्रकारतया भानं भवत्येव तथा च स्वर्गनिष्ठवैजात्योपलक्षणस्यापि स्वर्गधर्मत्वस्य वैजात्यप्रकारतया भानं

भानात्। प्रतियोगितासंबन्धेन प्रतियोगिप्रकारकज्ञानम् एव प्रतियोगिकोटावुपलक्षणप्रकाराऽभाननियमात्, प्रकृते च कारणताशरीरघटकाभावस्य प्रतियोगिताप्रकारेण भाननियमात्। अत एव स्वरूपतो वह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य वह्नित्वाद्यवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नाभावत्वेन लक्षणप्रवेशस्य संभवदुक्तिकता।

इत्थमेव चेष्टतावच्छेदकधर्माणामुपलक्षणीभूतेनेष्टता-वच्छेदकत्वेन व्यापकताघटकाभावप्रतियोगितावच्छेदककोट्यऽ-

---

संभवतीति तादृशवैजात्यस्य स्वर्गधर्मत्वेन भाने च किंचिद्बाधकमिति। लक्षणप्रवेशेत्युक्तलक्षणं तु व्याप्तिवादे गवेषणीयम्। किं चात्र दैशिकव्यापकतोक्तास्तीति स्वर्गत्वेन यागजन्यापूर्वत्वेनापि च कार्यकारणभाव उपपादयितुं शक्यते—यद्यदात्मनि स्वर्गादिसुखमुत्पद्यते तत्तदात्मनि यागजन्यापूर्वस्यापि सत्त्वाद् दैशिकव्यापकतास्त्येव।

उक्तमन्यत्रातिदिशति—इत्थमिति, यथोक्तस्थले स्वर्गनिष्ठवैजात्यस्य स्वर्गधर्मत्वादिना भानमुपपन्नं तथेष्टतावच्छेदकधर्माणाम्=स्वर्गत्वादीनामु-पलक्षणीभूतं यदिष्टतावच्छेदकत्वं तस्य व्यापकताघटकाभावप्रतियोगिता-वच्छेदककोटौ यद्यपि प्रवेशो नास्ति—तादृशकोटाविष्टतावच्छेदकस्वर्गत्वादीनामेव प्रवेशात् तथापि तेनोपलक्षणीभूतेनेष्टतावच्छेदकत्वेन रूपेणेष्टतावच्छेदक-धर्माणां सर्वसाधारणशक्तिग्रहे भानमुपपद्यते एव यथा हि तत्पदेन घटत्वादीना-मुपलक्षणीभूतेन बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मत्वेन भानं भवति तथेत्यर्थः।

एतेनेति—यागाद्यपेक्षया नियतोत्तरवर्तितावच्छेदको यः स्वर्गत्वादिर्वा वैजात्यादिर्वा धर्मस्तद्वान् यः स्वर्गस्तादृशस्वर्गकत्वम्=स्वर्गजनकत्वम् (जनकतासंबन्धेन स्वर्गविशिष्टत्वं हि स्वर्गकत्वम्) एव विध्यर्थस्तत्र च यागादिधर्मिकतादृशकारणताग्रहस्य=यागनिष्ठस्वर्गादिकारणताग्रहस्यैव यागादौ प्रवृत्तिहेतुता वाच्या पूर्वोक्तेन स्वर्गनिष्ठधर्मावच्छिन्नेत्यादिना नियतोत्तर-वर्तितावच्छेदकधर्मवत्स्वर्गकत्वस्यैव विध्यर्थत्वप्राप्त्या यागादिधर्मिकतादृश-कारणताग्रहस्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वप्राप्तेरिति भावः, तदपेक्षया च स्वर्गादिधर्मिका=

प्रविष्टेनापीष्टतावच्छेदकधर्माणां सर्वसाधारणशक्तिग्रहे भानमुपपद्यते इति।

एतेन—नियतोत्तरवर्तितावच्छेदकधर्मवत्स्वर्गकत्वस्य विध्यर्थतामते यागादिधर्मिकतादृशकारणताग्रहस्य प्रवृत्तिहेतुता वाच्या तदपेक्षया च स्वर्गादिधर्मिकनियतोत्तरवर्तितावच्छेदक-धर्मरूपयागादिसाध्यताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वे तादृशसाध्यता-विशिष्टेष्टमात्रस्य विध्यर्थत्वे च लाघवम्, तादृशसाध्यताया निरुक्तसाधनतान्तर्गतत्वाद् इतीष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वं

स्वर्गादिनिष्ठा या नियतोत्तरवर्तितावच्छेदकधर्मरूपा यागादिसाध्यता (स्वर्गे नियतोत्तरवर्तिताप्यस्ति यागादिसाध्यताप्यस्तीति यागादिसाध्यता नियतोत्तर-वर्तितावच्छेदकधर्मरूपा विज्ञेया) तादृशसाध्यताज्ञानस्य यागादौ प्रवृत्तिहेतुत्वे तादृशसाध्यताविशिष्टेष्टमात्रस्य=स्वर्गादिधर्मिकनियतोत्तरवर्तितावच्छेदक-धर्मरूपयागादिसाध्यताविशिष्टेष्टमात्रस्य च विध्यर्थत्वे लाघवमस्तीत्यर्थः। उक्ते हेतुमाह—तादृशसाध्यताया इति, तादृशसाध्यता=स्वर्गादिधर्मिक-नियतोत्तरवर्तितावच्छेदकधर्मरूपयागादिसाध्यता हि निरुक्तसाधनतायामन्तः-प्रविष्टास्ति—साधनतायाः (कारणतायाः) साध्यतानिरूपितत्वादिति निरुक्त-साधनतायाः प्रवृत्तिहेतुत्वे तदन्तःप्रविष्टसाध्यताया अपि प्रवृत्तिहेतुत्वं स्यादेवेति गौरवापत्तिः, तस्मादुक्तसाध्यतायाः (साध्यताज्ञानस्य) एव प्रवृत्तिहेतुत्वं युक्तम्, एवं हीष्टसाधनत्वस्य=व्यापकताघटितकारणताया उक्तं विध्यर्थत्वं प्रवर्तकत्वं च व्याहन्येत=व्याहतमेव न स्वीकार्यमिति यावत्। एवमिति—किं च व्यापकताघटितकारणतायाः प्रवर्तकत्वे विध्यर्थत्वे च यत्र कारणतावच्छेदक-धर्मस्य यागत्वादेरुपस्थितिर्न स्यात् किंत्वतिप्रसक्तेनेष्टजनकत्वादिना धर्मेण कारणमुपलक्षितं स्यात् किं वा न्यूनवृत्तिना तद्व्यक्तित्वादिधर्मेण कारणमुपलक्षितं स्यात् तत्र शब्दात् तादृशकारणे कारणताग्रहोऽपि न संभवति—कारणताग्रहे कारणतावच्छेदकधर्मोपस्थितेः कारणत्वादिति नोक्तव्यापकताघटितकारणतायाः प्रवर्तकत्वं युक्तं किंतूक्तसाध्यताया एव प्रवर्तकत्वं युक्तमिति यत्केनाप्युक्तं तदप्येतेन=उक्तेन निरस्तं वेदितव्य-मित्यन्वयः। अयमर्थः—स्वर्गकारणत्वं हि स्वर्गनिष्ठधर्मावच्छिन्ननिरूपितनियम-

प्रवर्तकत्वं च व्याहन्येत। एवं यत्र कारणतावच्छेदक-धर्मोप्यनुपस्थितः अतिप्रसक्तेन न्यूनवृत्तिना वा धर्मेण कारणमुपलक्षितं तत्र शब्दात् कारणताग्रहानुपपत्तिश्चेति निरस्तम्—व्यापकताघटितकारणतायाः साध्यतामपेक्ष्याऽगरीयस्या एवोक्तरीत्या प्रवर्तकत्वादिसंभवात्, तादृशसाधनताशरीरे व्यापकतावच्छेदकत्वेनैव कारणतावच्छेदकप्रवेशात् तद्ग्रहे विशिष्य तदुपस्थित्यनुपयोगाच्चेति।

केचित्तु विजातीयस्वर्गनिरूपितसमवाय एव स्वर्गादि-

पूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वमेव एतादृशधर्मवत्त्वरूपस्वर्गकारणत्वग्रहश्चोपपादित एव, किं च यथोक्ततादृशसाध्यताया निरुक्तसाधनतान्तर्गतत्वान्निरुक्त-साधनतायाः=व्यापकताघटितकारणतायाः प्रवर्तकत्वे तदन्तःप्रविष्टसाध्यताया अपि प्रवर्तकत्वापत्त्या गौरवं प्रदर्शितं तथा साध्यतापि साधनतानिरूपितैव भवतीति साधनताया उक्तसाध्यतायामन्तःप्रवेशात् साध्यतायाः प्रवर्तकत्वे तदन्तःप्रविष्टसाधनताया अपि प्रवर्तकत्वं स्यादेवेति त्वन्मतेप्येतत्प्रदर्शितगौरवं तुल्यमेवेत्यर्थः। स्वयमपि निरस्तत्वे हेतुमाह—व्यापकताघटितेति, कारणतायाः साध्यतायाश्च समशरीरत्वेन साध्यतापेक्षया कारणतायां गुरुत्वं नास्तीति व्यापकताघटितकारणताया उक्तरीत्या प्रवर्तकत्वं संभवत्येव, किं च तादृशसाधनताशरीरे=व्यापकताघटितकारणतायां कारणतावच्छेदकधर्मस्य व्यापकतावच्छेदकत्वेनैव रूपेण प्रवेशोस्तीति तद्ग्रहे=यागादिनिष्ठकारणताग्रहे-विशिष्य=विशेषरूपेण=कारणतावच्छेदकत्वेनैव रूपेण तदुपस्थित्यनुपयोगात्=कारणातावच्छेदकधर्मोपस्थित्यपेक्षाभावात्, कारणतावच्छेदकस्य कारणतायां कारणतावच्छेदकत्वेन रूपेण प्रवेश एव नास्ति येन कारणतावच्छेदकत्वेन रूपेण कारणतावच्छेदकधर्मोपस्थितेरपेक्षा स्यात् किं तु कारणतावच्छेदकस्य व्यापकतावच्छेदकत्वेन रूपेण प्रवेशोस्ति व्यापकतावच्छेदकत्वेन रूपेण तूपस्थितिः संभवत्येवेत्युक्तव्यापकताघटितकारणताया उक्तरीत्या प्रवर्तकत्वे न काचिदनुपपत्तिरस्तीत्यर्थः।

परिहाराय मतान्तरमुपस्थापयति—केचिदिति, यागेन विजातीयः स्वर्ग उत्पद्यते स्वर्गश्च सुखविशेष एव सुखस्य चात्मनि समवाय एव संबन्धः

निष्ठयागादिजन्यतावच्छेदकसंबन्धस्तथा च वैजात्यस्य संबन्धघटकतयैव व्यापकताशरीरे निवेशान्नोपस्थित्यपेक्षा न वा कारणताविघटकव्यभिचारावकाश इत्याहुः, तदसत्– विजातीयस्वर्गनिरूपितसमवायत्वेन संबन्धतायां मानाभावात्। तादृशसंबन्धघटितव्यापकताया विधिप्रत्ययार्थत्वे तस्य स्वर्गादिनिष्ठवैजात्यभेदेन शक्तिबाहुल्यप्रसङ्गात्। तादृशकार्य-संबन्धघटितेष्टकारणतायाश्च प्रमाणान्तरेणाऽप्रत्यायितत्वात् तत्र शक्तिग्रहानुपपत्त्या शाब्दबुद्धौ तद्भानाऽनुपपत्तेश्च।

स चात्मनिष्ठः सुखसमवायः स्वर्गाभिन्नसुखनिरूपित एवेत्युक्तम्– "विजातीयस्वर्गनिरूपितसमवायः" इति विजातीयस्वर्गनिरूपितसमवाय एव स्वर्गनिष्ठाया यागादिजन्यताया अवच्छेदकः संबन्ध इति वैजात्यस्य संबन्धघटकतयैव व्यापकताशरीरे निवेशोस्तीति वैजात्योपस्थितेरपेक्षा नास्ति तथा च "स्वर्गादिनिष्ठकार्यतावच्छेदकवैजात्यस्य च कारणताग्रहोत्तरकाल-कल्प्यत्वेन प्रागनुपस्थित्या तदवच्छिन्ननिरूपितव्यापकताबोधासंभवः 616" इत्यनेन यो दोष उक्तः स नास्ति किं चैवं कारणताविघटकस्य व्यभिचारस्याप्यवकाशो नास्ति–स्वर्गविशेषं प्रत्येव यागादिविशेषस्य कारणत्वप्राप्तेः, विजातीयस्वर्गनिरूपितसमवायस्य यागविशेषजन्यस्वर्गविशेष-निष्ठयागादिजन्यतावच्छेदकसंबन्धत्वादित्यर्थः। व्यापकताशरीरे इति–विजातीय-स्वर्गनिरूपितसमवायसंबन्धावच्छिन्नस्वर्गत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितं व्यापकत्व-घटितकारणत्वं यागेस्तीति वैजात्यस्य संबन्धघटकतयैव व्यापकताशरीरे निवेशोऽस्तीत्यर्थः। परिहरति–तदसदिति, विजातीयस्वर्गनिरूपितसमवायत्वस्य गुरुधर्मत्वाद् विजातीयस्वर्गनिरूपितसमवायस्य संबन्धत्वं न संभवतीत्यर्थः। दोषान्तरमाह–तादृशेति, तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वरूपं व्यापकत्वमेव कारणत्वम्, इष्टसाधनत्वमेव च विधिप्रत्ययार्थ इति व्यापकत्वस्यैव विध्यर्थत्वं प्राप्तं तत्र तादृशसंबन्धघटितव्यापकतायाः=विजातीय-स्वर्गनिरूपितसमवाय-घटितव्यापकताया विधिप्रत्ययार्थत्वे हि तस्य=विधिप्रत्ययार्थस्य विजातीयस्वर्ग-निरूपितव्यापकत्वस्य स्वर्गादिनिष्ठवैजात्यानन्त्येनाऽऽनन्त्याद् विधिप्रत्यय-शक्त्यानन्त्य स्यादित्यर्थः। दोषान्तरमाह–तादृशकार्येति, तादृशेन कार्यसंबन्धेन=

न चेष्टतावच्छेदकत्वोपलक्षितस्वर्गत्वावच्छिन्ने कारणताघटकाधिकरणादिपदार्थे च खण्डशः शक्तिरुपेया, आकाङ्क्षावशाच्चाधिकरणरूपविध्यर्थे विजातीयस्वर्गनिरूपित-समवायस्य संबन्धतया भानात् तादृशकार्यसंबन्धघटित-कारणतायाः शाब्दबोधे भानमुपगन्तव्यं न तु तादृशसंबन्धान्त-

---

विजातीयस्वर्गनिरूपितसमवायेन घटिता येष्टकारणता तस्याः प्रमाणान्तरेणाऽज्ञा-तत्वात् तत्र=तादृशकारणतायां विधिप्रत्ययस्य शक्तिग्रहानुपपत्त्या शाब्दबोधे तत्=तस्या उक्तकारणताया भानानुपपत्तिश्च—शाब्दबोधशक्तिज्ञानयोः समान-विषयकत्वनियमात्, प्रमाणान्तरेण ज्ञाते एवं पदार्थे शक्तिग्रहसंभवादित्यर्थः।

ननु विजातीयस्वर्गनिरूपितसमवायस्य शक्तिग्रहे प्रवेशो नास्ति येन तादृशवैजात्यानन्त्येन शक्त्यानन्त्यं स्यात् किंतु विजातीयस्वर्गनिरूपित-समवायस्याऽधिकरणरूपविध्यर्थे=आत्मनि संबन्धत्वेन रूपेणाकाङ्क्षाबलेन भानं स्वीकुर्मस्तथा च न शक्त्यानन्त्यं शक्तिस्तु विधिप्रत्ययस्येष्टतावच्छेद-कत्वोपलक्षितस्वर्गत्वाच्छिन्ने कारणताघटकाधिकरणादिपदार्थे च खण्डशोऽस्ति तथा च तादृशकार्यसंबन्धघटितकारणतायाः=आकाङ्क्षाबलभासमानविजातीय-स्वर्गनिरूपितसमवायघटितकारणतायाः शाब्दबोधे भाने न काचिदनुपपत्तिः—शुद्धेष्टकारणताया अनुमानादिप्रमाणवेद्यत्वेन तस्यां शक्तिग्रहानुपपत्त्यभावादित्या-शङ्क्याह—न चेति, अत्र तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं यत् कारणत्वं तत्र तद्वदित्यधिकरणस्य प्रवेशेन शक्यत्वादुक्तम्—"कारणता-घटकाधिकरणपदार्थे" इति, स्वर्गादिरूपं सुखं ह्यात्मन्युत्पद्यते इति तदधिकरणमात्मैव तस्मिंश्च विध्यर्थभूते आत्मरूपाधिकरणपदार्थे विजातीयस्वर्गस्य समवाय एव संबन्धः स चाकाङ्क्षाबलेन भासते न तु शक्त्या। उत्तरमाह—एवमिति, एवमपि 'विजातीयस्वर्गनिरूपितसमवायेन स्वर्गत्वावच्छिन्नविशिष्टमधिकरणं विधिप्रत्ययो बोधयतु' इत्याकारकसंसर्ग-विषयकतात्पर्यज्ञाने विजातीयस्वर्गनिरूपितसमवायोपस्थित्यपेक्षा स्यादेव, उपस्थितिश्च शक्तिग्रहं विना न भवतीति वैजात्यानन्त्येन शक्त्यानन्त्यं स्यादेवेत्यर्थः।

ननु वाक्ये यत् तत्संसर्गेण विशेषणविशिष्टविशेष्यपरत्व (बोधकत्व)

र्भावेन शक्तिरिति न काचिदनुपपत्तिरिति वाच्यम्, एवं सत्यपि संसर्गतात्पर्यज्ञानानुरोधेन तादृशसंसर्गोपस्थित्यपेक्षाया दुर्वारत्वात्।

न च तत्संसर्गेण विशेषणविशिष्टविशेष्यपरत्वज्ञानमेव संसर्गभाननियामकं तत्रापि च संसर्गः एव न तु विशेषणमिति न ज्ञानापेक्षेति वाच्यम्, विशेषणविशिष्टविशेष्यस्य वाक्यार्थत्वेन पूर्वमनिश्चिततया तत्परत्वग्रहस्य शाब्दबोधात् पूर्वमसंभवात्, तत्तत्संबन्धविषयतानिरूपितविशेषणादिविषयताशालिबोध-परत्वज्ञानस्यैव हेतुतया तत्र संबन्धस्य विशेषणतया तदुपस्थितेरावश्यकत्वात्। एवं विजातीयस्वर्गनिरूपित-

---

ज्ञानं तदेव संसर्गभाननियामकं भवतीति स्वीकार्यं तथा च "स्वर्गकामो यजेत" इति वाक्यं विजातीयस्वर्गनिरूपितसमवायेन स्वर्गत्वावच्छिन्नाभिन्न-विशेषणविशिष्टं यदात्माऽभिन्नाधिकरणरूपं विशेष्यं तत्परं तद्बोधकमिति ज्ञानमेव विजातीयस्वर्गनिरूपितसमवायभाननियामक (भासक) मस्ति तत्र= एतादृशज्ञानेऽपि चोक्तसंसर्गः संसर्ग एव न तु विशेषणं येन तदुपस्थित्यपेक्षा स्यादित्याशङ्क्याह—न चेति। परिहारमाह—विशेषणेति, विशेषणविशिष्टविशेष्यं हि वाक्यार्थबोधविषयो भवतीति तस्य वाक्यार्थबोधात् पूर्वमनिश्चिततया वाक्यस्य विशेषणविशिष्टविशेष्यपरत्वज्ञानमेव वाक्यार्थबोधात् पूर्वं न संभवति येन तस्य संसर्गभाननियामकत्वं स्यादित्यर्थः। विवक्षितबोधपरत्वज्ञानस्य संसर्गभाननियामकत्वेऽपि संसर्गोपस्थित्यपेक्षामाह—तत्तत्संबन्धेति, विवक्षितसंबन्ध-विषयतानिरूपिता या स्वर्गादिरूपविशेषणविषयता तादृशविषयताशाली यो बोधस्तादृशबोधपरत्वस्य वाक्ये यज्ज्ञानं तदेव संबन्धभाननियामकम्, एतादृशबोधपरत्वज्ञाने च संबन्धविषयताया विशेषणविषयतानिरूपकत्वेन भानात् संबन्धविषयतायां च संबन्धो विशेषणमेवेति संबन्धस्य विशेषणतया भानात्तदुपस्थित्यपेक्षा प्राप्तैव, त्वदुक्तस्य विशेषणविशिष्टविशेष्यपरत्वज्ञानस्य तु संसर्गभाननियामकत्वं न संभवति तस्योक्तरीत्या वाक्यार्थबोधात् पूर्वमसंभवादित्यर्थः। "विजातीयस्वर्गनिरूपितसमवाय एव स्वर्गादिनिष्ठयागादि-जन्यतावच्छेदसंबन्धः"इत्युक्ते मुरारिग्रन्थविरोधमपि प्रदर्शयति—एवमिति। मुरारिग्रन्थमाह—स्वर्गत्वस्येति, यत्र स्वर्गेऽश्वमेधादियागजन्यत्वं तत्र

समवायसंबन्धेन स्वर्गत्वावच्छेदेन जन्यतोपगमे "स्वर्गत्वस्याश्वमेधजन्यत्वसामानाधिकरण्यमात्रमेव हि शब्देनापि प्रतीयते न तु स्वर्गत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वमसामर्थ्यादऽसंभवाच्च" इत्यादिमिश्रग्रन्थविरोधः।

यत्तु वैजात्यमेव कार्यतावच्छेदकं तच्च संबन्धविधयैव कारणताघटकं कार्यतावच्छेदकधर्मविशिष्टनिरूपितकार्यतावच्छेदकसंबन्धेन कार्यवन्निष्ठाभावाऽप्रतियोगित्वस्य कारणताशरीरे निवेश्यत्वादिति तदप्यसत्—कार्यस्य कार्यतावच्छेदकरूपेणैव निवेशनीयतया तदुपस्थित्यपेक्षाध्रौव्यात्। न च संबन्धसंकोचे?

स्वर्गत्वमप्यस्त्येवेति स्वर्गत्वे यागादिजन्यतासामानाधिकरण्यमात्रमस्ति न तु यागादिजन्यतावच्छेदकत्वम्—असामर्थ्यात्=स्वर्गत्वे विधिप्रत्ययशक्तेरस्वीकारात् वैजात्ये वा विजातीयस्वर्गत्वे एव वा विधिप्रत्ययशक्तिस्वीकारात्, असंभवाच्च=स्वर्गत्वं हि गङ्गास्नानादिजन्यस्वर्गसाधारणतयाऽतिप्रसक्तमेव न चातिप्रसक्तधर्मस्यावच्छेदकत्वं संभवतीति मिश्रेणोक्तं तत्र यदा स्वर्गत्वं यागादिजन्यतावच्छेदकमेव नास्ति तदा विजातीयस्वर्गनिरूपितसमवायस्य कथं स्वर्गत्वादिनिष्ठायागादिजन्यतावच्छेदकसंबन्धत्वं स्यादित्यर्थः।

परिहाराय मतान्तरमुपस्थापयति—यत्त्विति, उक्तवैजात्यमेव यागादिनिरूपितायाः स्वर्गादिनिष्ठायाः कार्यताया अवच्छेदकं तच्च वैजात्यं संबन्धविधयैव कारणताघटकमिति न तदुपस्थित्यपेक्षा न वा तत्र विधिप्रत्ययशक्तिग्रहस्याप्यऽपेक्षा येन तादृशवैजात्यानन्त्येन शक्त्यानन्त्यं स्यात्, तच्च वैजात्यं तत्तद्यागादिजन्यतत्तत्स्वर्गादिव्यक्तिमात्रविश्रान्तमिति नाप्यतिप्रसक्तं येन तस्य कार्यतावच्छेदकत्वं न स्यादित्यर्थः, वैजात्यस्य संबन्धविधया कारणताघटकत्वं प्रदर्शयति—कार्यतावच्छेदकधर्मेति, कार्यतावच्छेदकधर्मो वैजात्यं तद्विशिष्टो यः स्वर्गस्तन्निरूपित=तत्प्रतियोगिको यः कार्यतावच्छेदकसंबन्धः समवायस्तेन संबन्धेन स्वर्गादिरूपकार्यवान् यः आत्मा तन्निष्ठाऽभावाप्रतियोगित्वमेवात्र कारणत्वं तथा च वैजात्यस्यात्र संबन्धस्वरूपे प्रवेशोस्तीति न तदुपस्थित्यपेक्षेत्यर्थः। परिहरति—तदप्यसदिति, कार्यवन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं यत् कारणतास्वरूपमुक्तं तत्र

प्रमेयत्वेनैव कार्यप्रवेशः संभवतीति वाच्यम्, विजातीयस्वर्गवन्निष्ठाभावप्रतियोगितात्वस्याऽगुरोरवच्छेदकत्वसंभवे विजातीयस्वर्गीयसमवायसंबन्धेन प्रमेयवन्निष्ठाभावप्रतियोगितात्वरूपगुरुधर्मावच्छिन्नाभावाऽप्रसिद्धेः।

एतेन स्वर्गत्वमेव यागजन्यतावच्छेदकम्, अवच्छेदकताघटकसमवायसंबन्धसंकोचेन न व्यभिचार इत्यपि निरस्तम्—तादृशसंबन्धविशेषेणेष्टतावच्छेदकविशिष्टस्य प्रमाणान्तराऽवेद्यतया तत्र शक्तिनिश्चयासंभवात् न हि समभिव्याहृतफलबोधकपदोपस्थाप्यतावच्छेदकत्वरूपोपलक्षणधर्मेण यथा स्वर्गत्वादीनां शक्तिग्रहे भानं तथोपलक्षणीभूत-

---

तत्तत्कार्यव्यक्तिनिवेशे शक्त्याान्त्यं स्यादिति कार्यस्य कार्यतावच्छेदकरूपेण= कार्यत्वेनैव रूपेण निवेशः कर्तव्यः कार्यतावच्छेदकरूपं च वैजात्यमेव तथा च कार्यस्य स्वर्गादेर्वैजात्यरूपेण कारणताशरीरे निवेशे कृते तादृशवैजात्योपस्थितेरपेक्षा प्राप्तैव, उपस्थित्यर्थं च वैजात्ये विधिप्रत्ययशक्तिग्रहापेक्षा प्राप्ता वैजात्यं च तत्तत्कार्यव्यक्तिभेदेन नानैवेति शक्त्यानन्त्य स्यादेवेत्यर्थः। ननु न कार्यस्य कार्यतावच्छेदकरूपेणोक्तकारणताशरीरे निवेशः कर्तव्यो येनोक्तरीत्या वैजात्यभेदेन शक्त्यानन्त्यं स्यात् किं तु कार्यस्य कारणताशरीरे प्रमेयत्वेनैव रूपेण निवेशः कर्तव्यः संबन्धस्य कार्यतावच्छेदकधर्मविशिष्टेत्यादिना संकोचः कृत एव तत्र प्रमेयत्वस्य स्वरूपसंबन्धेनातिप्रसक्तत्वऽप्युक्तकार्यतावच्छेदकेत्यादिसंबन्धेनातिप्रसक्तत्वं नास्ति—एतादृशसंबन्धेन प्रमेयत्ववतः स्वर्गसुखस्य यागजन्यापूर्वविशिष्टात्ममात्रविश्रान्तत्वादित्याशङ्क्याह—न चेति। परिहारमाह—विजातीयेति, कारणत्वं हि तद्वन्निष्ठाभावप्रतियोगिताऽभावरूपमेव एतादृशाभावप्रतियोगिनी च तद्वन्निष्ठाभावप्रतियोगितैव तदवच्छेदकत्वं च तद्वन्निष्ठाभावप्रतियोगितात्वस्य प्राप्तं तत्र विजातीयस्वर्गवन्निष्ठाभावप्रतियोगितात्वस्यागुरोः कारणताघटकप्रतियोगितावच्छेदकत्वे संभवति सति विजातीयस्वर्गनिरूपितसमवायेन प्रमेयवन्निष्ठाभावप्रतियोगितात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य कारणत्वेन रूपेण स्वीकारो न संभवति—उक्तप्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्य उक्तसमवायप्रवेशेन

तादृशपदोपस्थाप्यतावच्छेदकसंबन्धत्वेन विजातीयस्वर्ग-निष्ठसमवायादेरपि तत्र भानसंभवः—स्वर्गपदाच्छुद्धसमवायेनैव स्वर्गत्वविशिष्टस्योपस्थितेः। विशिष्टसमवायेन स्वर्गत्व-विशिष्टस्य स्वर्गपदार्थत्वोपगमे लक्षणाप्रसङ्गात्, शुद्धसमवायेन स्वर्गत्वविशिष्टविषयककामनावतोऽनधिकारप्रसङ्गात्।

मीमांसकास्तु "अहरहः संध्यामुपासीत" इत्यादौ नित्यतया निष्फले सन्ध्योपासनादाविष्टसाधनत्वस्यायोग्यत्वेनाऽन्वयासंभवान्नेष्टसाधनत्वं लिङर्थः।

अथ सन्ध्यावन्दनादेरप्यर्थवादोपस्थापितब्रह्मलोका-वाप्त्यादिफलसाधनत्वमव्याहतम्, यत्र नित्येऽर्थवादादपि न फलोपस्थितिस्तत्रापि फलाभावनिश्चायकप्रमाणाभावाद् योग्यतासंशयसंभवेन फलसाधनत्वप्रत्ययो लिङादितः संभवत्येव। न च तद्बोधो नोपयोगीनिष्फलतया ज्ञाते चैत्यवन्दनादौ प्रवृत्तिवारणायेष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुतावश्यकत्वेन नित्यविधेः प्रवृत्तिनिर्वाहाय तस्य फलसाधनताबोधकताया

गुरुत्वादिति न कार्यस्य प्रमेयत्वेन रूपेण कारणताशरीरे निवेशः संभवति किंतु कार्यतावच्छेदकरूपेणैव तत्र च शक्त्यानन्त्यदोषः प्रदर्शित एवेत्यर्थः।

उक्तपरिहारमन्यत्रातिदिशति—एतेनेति। अवच्छेदकतेति—स्वर्गत्वस्य समवायेन यागजन्यतावच्छेदकत्वमस्तीत्यवच्छेदकताघटकः समवाय एव स्वर्गत्वस्य संबन्धस्तस्य च समवायस्य संकोचः कर्तव्यः अर्थाद् विजातीयस्वर्गीयसमवायस्य संबन्धत्वं वक्तव्यं तादृशसमवायेन च स्वर्गत्वं यागजन्ये एव स्वर्गे संभवति न तु गङ्गास्नानादिजन्यस्वर्गेऽपीति न व्यभिचार इत्यर्थः। निरासहेतुमाह—तादृशेति, विजातीयस्वर्गीयसमवायसंबन्धेनेष्टता-वच्छेदकरूपस्वर्गत्वविशिष्टस्य तादृशविजातीयस्वर्गस्य प्रमाणान्तरावेद्यतया तत्र स्वर्गपदशक्तिनिश्चयाऽसंभवात् तदर्थयागे प्रवृत्तिर्न स्यात् प्रमाणान्तरवेद्ये एव शक्तिनिश्चयसंभवादित्यर्थः। न हीति—"स्वर्गकामो यजेत" इत्यत्र समभिव्याहृतफलबोधकं यत्स्वर्गपदं तदुपस्थाप्यतावच्छेदकत्वरूपोपलक्षणधर्मेणा

आवश्यकत्वादिति चेत्?

न–"सन्ध्यामुपासते ये च सततं संशितव्रताः" इति श्रुतौ "सततम्" इति श्रुतेः कदाचिद् यस्य सन्ध्यावन्दनादिबाधस्तेन स्वीयसन्ध्यावन्दने ब्रह्मलोकावाप्तिफलानुपधानस्य निश्चित-तयाऽहरहः सन्ध्यावन्दने ब्रह्मलोकावाप्तिसाधनताबोधनेऽपि तस्य सन्ध्यावन्दने प्रवृत्त्यऽनिर्वाहात्। यत्र च नित्ये विशिष्य फलबोधकोऽर्थवादादिर्नास्ति तत्र विधिप्रत्ययेनेष्टत्वेन फलसाधनताबोधस्य जननेपीच्छाविषयतावच्छेदकस्वर्गत्वादि-रूपविशेषधर्मप्रकारेण फलविषयकतत्साधनताबोधस्याऽनिर्वाहेण

=उपस्थाप्यतावच्छेदकत्वेन रूपेण यथा स्वर्गत्वादीनां स्वर्गादिपदशक्तिग्रहे भानं भवति तथा तत्र=शक्तिग्रहे उपलक्षणीभूतसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्य-तावच्छेदकसंबन्धत्वेन विजातीयस्वर्गनिष्ठसमवायस्य भानं न भवतीति न तादृशसमवायेन स्वर्गत्वविशिष्टे स्वर्गपदशक्तिग्रहः संभवतीत्यर्थः। उक्ते हेतुमाह–स्वर्गपदादिति। उक्ते दोषान्तरमाह–विशिष्टेति, यदि विशिष्ट-समवायेनोक्तेन स्वर्गत्वविशिष्टे स्वर्गपदस्य शक्तिः स्यात्तदा शुद्धसमवायेन स्वर्गत्वविशिष्टे स्वर्गपदस्य लक्षणैव प्रसज्येत न चैतदिष्टमित्यर्थः। दोषान्तरमप्याह–शुद्धेति, यदि विशिष्टसमवायेनैव स्वर्गत्वविशिष्टस्य स्वर्गपदवाच्यत्वं स्यात्तदोक्तविशिष्टसमवायेनैव स्वर्गत्वविशिष्टविषयक-कामनावतो यागेऽधिकारः स्यान्न तु शुद्धसमवायेन स्वर्गत्वविशिष्टविषयक-कामनावतोऽपि न चैतदिष्टमिति न संबन्धभूतसमवायसंकोचपक्ष उक्तो युक्त इत्यर्थः।

मीमांसकमतमुपदर्शयति–मीमांसका इत्यादिना, सफलस्यैवेष्ट-साधनत्वं संभवति न तु निष्फलस्यापीति नित्यकर्मविधायकवाक्यघटकलिङ इष्टसाधनत्वार्थकत्वासंभवान्नेष्टसाधनत्वं लिङर्थः किंतु प्रवर्तकत्वमेव तच्च सर्वत्रैव लिङोऽर्थः संभवतीत्यर्थः।

शङ्कते–अथेति। अर्थवादश्चात्र "सन्ध्यामुपासते ये च" इत्यादिर्ज्ञेयः यत्र नित्ये=स्नानादावर्थवादेनापि फलं न प्रतिपाद्यते तत्र फलाभावनिश्चायक-प्रमाणाभावाद् योग्यतासंशयसंभवात्=फलयोग्यतासंशयेनापि लिङादितस्तादृशनित्ये

प्रवृत्त्यनिर्वाहात्। इष्टसाधनताज्ञानाऽघटितकारणस्तोमात्मिकायाः सन्ध्यावन्दनाद्यभावगोचरनरकादिसाधनताज्ञानाधीनतद्गोचरद्वेष-घटितसामग्र्या एव सन्ध्यावन्दनादौ प्रवर्तकताया उपगन्तव्यतया नित्यस्थले इष्टसाधनताबोधस्यानुपयोगिताया दुर्वारत्वात्।

न च "विश्वजिता यजेत" इत्यत्र विशिष्टफला-श्रवणेऽपि यथा स्वर्गकामपदस्याव्याहारेण तत्समभिव्याहाराद् विशेषरूपावच्छिन्नस्वर्गसाधनताबोधस्तथा नित्यस्थलेऽपि

फलसाधनत्वज्ञानं संभवत्येवेति लिङ इष्टसाधनत्वार्थकत्वं युक्तमेवेत्यर्थः। ननु फलयोग्यतासंशयेन जायमानस्तादृशनित्ये लिङादितः फलसाधनत्वबोधो निरुपयोग एव स्याद् निश्चयात्मकबोधस्यैवोपयोगित्वादित्याशङ्क्याह—न चेति। परिहारहेतुमाह—निष्फलतयेति, नित्यविधेरिति पञ्चम्यन्तम्। यदि लिङः फलसाधनत्वम्=इष्टसाधनत्वमर्थो न स्यात्तदा निष्फलतया ज्ञातेऽपि चैत्यवन्दनादौ प्रवृत्तिः स्यादेव न चैतदिष्टम्, यदा च फलसाधनत्वं लिङर्थस्तदा निष्फलतया ज्ञाते चैत्यवन्दनादौ प्रवृत्त्यापत्तिर्नास्तीति प्रवृत्तिं प्रतीष्टसाधनताज्ञानस्यैव कारणत्वं स्वीकार्यं तथा च नित्यविधितः प्रवृत्त्युपपत्त्यर्थं तस्य=नित्यविधेरपीष्ट-साधनताबोधकत्वं स्वीकार्यमेव तथा च यत्र नित्ये आर्थवादिकमपि फलं नास्ति तत्र फलसाधनतायोग्यतासंशयादपि प्रवृत्तिर्लिङादितश्च फलसाधनत्वबोधः संभवत्येवेत्यर्थः।

अथेत्यादिना शङ्कितं परिहरति—नेति। बाधः=भङ्गः। ब्रह्मलोका-वाप्तिफलानुपधानस्य=ब्रह्मलोकप्राप्तिरूपफलाजनकत्वस्य। प्रवृत्त्यऽ-निर्वाहादिति—नैरन्तर्येणोपासितसंध्यावन्दनस्य ब्रह्मलोकप्राप्तिरूपफलजनकत्वेऽपि नैरन्तर्यरहितसंध्यावन्दनस्य तु "सततम्" इति वचनानुरोधेन ब्रह्म-लोकावाप्तिफलजनकत्वं न संभवतीतीष्टसाधनत्वमपि न स्यादिति तस्य तत्र प्रवृत्तिरपि न स्यात् तस्मान्नेष्टसाधनत्वं लिङर्थ इति न नैरन्तर्यरहितसन्ध्यावन्दनादौ प्रवृत्त्यऽनिर्वाह इत्यर्थः। यत्रेति—यत्र च नित्ये=स्नानादौ फलस्य विशेषरूपेण बोधकोऽर्थवादो नास्ति तत्र यद्यपि विधिप्रत्ययेनेष्टत्वेन सामान्यरूपेण फलसाधनताबोधः संभवत्येव तथापि

विशेषधर्मप्रकारकस्वर्गसाधनताबोधसंभवादुक्तप्रवृत्तिसामग्रयन्तर-कल्पनमयुक्तमिति वाच्यम्, बहुवित्तव्ययाऽऽयाससाध्य-विश्वजिद्यागे तत्तद्ग्रामपश्वादिफलोद्देशेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तद्विधेः स्वर्गफलतात्पर्यनिश्चयात्, सन्ध्यावन्दनादौ चाल्पायाससाध्ये ग्रामादिफलोद्देशेनापि प्रवृत्त्युपपत्तेस्तद्विधेः स्वर्गपरत्वनिश्चयात्, सन्ध्यावन्दनादौ चाल्पायाससाध्ये ग्रामादिफलोद्देशेनापि प्रवृत्त्युपपत्तेस्तद्विधेः स्वर्गपरत्वनिश्चयाऽयोगात्, स्वर्गादिफल-कामनारहितैर्मुमुक्षुभिरपि सन्ध्यावन्दनाद्याचरणाद् उक्तप्रवृत्ति-सामग्रीकल्पनस्यावश्यकत्वाच्च तादृशसामग्रीं विना प्रायश्चित्तादाविष्टाऽसाधने प्रवृत्त्यनिर्वाहाच्च।

प्रवृत्तिर्हि विशेषरूपेणैव फलसाधनताज्ञाने जाते भवति न तु सामान्यतः इष्टसाधनताज्ञानमात्रेणापि सर्वस्यैव कंचित् प्रतीष्टत्वसंभवादिति तत्रेच्छाविषयतावच्छेदको यः स्वर्गत्वादिरूपविशेषधर्मस्तत्प्रकारेण फलविषयकतत्साधनताबोधो न संभवति–विशेषरूपेण फलबोधकप्रमाणा-भावादिति तत्र प्रवृत्तिर्न स्यादेवेति नेष्टसाधनत्वं लिङर्थ इत्यर्थ। इष्टसाधनतेति–इष्टसाधनताज्ञानवर्जितकारणसमूहरूपायाः सन्ध्यावन्दनाभावे नरकं भवतीत्याकारकं यत् सन्ध्यावन्दनाद्यभावगोचरो नरकादिसाधनताज्ञानं तादृशज्ञानाधीननरकादिगोचरो यो द्वेषस्तद्घटिताया एव साम्ग्र्याः सन्ध्यावन्दनादौ प्रवर्तकत्वं स्वीकार्य तथा च तादृशसामग्र्यैव नित्ये प्रवृत्तिसंभवे नित्ये इष्टसाधनताबोधो निष्फल एवेति नेष्टसाधनत्वं लिङर्थ इत्यर्थः। नरकादौ द्वेषे सत्येव नरककारणीभूतस्य सन्ध्यावन्दनाद्यभावस्य परिवर्जनाय सन्ध्यावन्दनादौ प्रवृत्तिरिति प्रवर्तकसाम्ग्र्या नरकादिद्वेषघटितत्वमुक्तम्।

शङ्कते–न चेति। तत्समभिव्याहारात्=अध्याहृतस्वर्गकामपदसमभि-व्याहारात्। विशेषरूपावच्छिन्नस्वर्गसाधनताबोधः=विशेषरूपावच्छिन्नो यः स्वर्गस्तत्साधनताबोधः। नित्यस्थलेऽपि यत्रार्थवादिकमपि फलं नास्ति तत्र स्वर्गकामपदाध्याहारात् स्वर्गत्वादिविशेषधर्मप्रकारकस्वर्गादिसाधनताबोधस्य नानुपपत्तिरिति तत्रापीष्टसाधनताज्ञानात् प्रवृत्तिः संभवत्येवेति नरकादि-

न च तत्रापि पापध्वंसरूपेष्टसाधनताज्ञानात् प्रवृत्तिर्निर्वहति, सुखदुःखाभावेतरगोचरेच्छायामिष्टसाधनताज्ञानस्य नियमतोऽपेक्षायां निष्फलपापध्वंसस्येष्टत्वासंभवात्। नरकसाधनगोचरद्वेषस्य तद्ध्वंसगोचरेच्छाजनकत्वोपगमेऽस्मत्समीहितायामिष्टसाधनत्वज्ञानाऽघटितप्रवृत्तिसामग्र्यामविवादात् कृतिसाध्यताज्ञानसहितेच्छासामान्यसामग्रीतश्चिकीर्षोत्पत्तेर्निष्फलेऽपि सन्ध्यावन्दनादौ निर्वाहेण प्रवृत्त्युपपत्तेः।

न च नरकानुत्पाद एव प्रायश्चित्तस्य सन्ध्यावन्दनादेश्च फलमितीष्टसाधनताज्ञानघटितैव प्रवृत्तिसामग्री, नरकद्वेषवतां

गोचरद्वेषघटितसामग्र्याः प्रवृत्त्यर्थकल्पनं न युक्तमित्यर्थः। उत्तरमाह—बहुवित्तेति, विश्वजिद्यागे स्वर्गरूपफलावाप्तिं विना प्रवृत्तिर्न संभवतीति तद्विधेः= विश्वजिद्विधितः स्वर्गफले तात्पर्यनिश्चयः संभवति न चैवं नित्यकर्मण्यस्तीति न तत्र फलत्वेन स्वर्गकल्पना संभवति, स्वर्गकामनारहिता अपि सन्ध्यावन्दनं कुर्वन्तीति न तत्र फलत्वेन स्वर्गकल्पना संभवतीति नित्ये प्रवृत्त्यर्थमुक्तद्वेषघटितसामग्र्याः कल्पनमावश्यकमेव, प्रायश्चित्तादौ च प्रवृत्त्यर्थमप्युक्तसामग्रीकल्पनमावश्यकमेवेत्यर्थः।

ननु तत्रापि=प्रायश्चित्तेऽपि पाकध्वंसरूपेष्टसाधनत्वमस्त्येवेति तज्ज्ञानेन कथं न प्रवृत्तिः स्यादित्यशङ्क्याह—न चेति। परिहारहेतुमाह—सुखेति, सुखदुःखाभावाभ्यामितरस्येच्छायां नियमेनेष्टसाधनताज्ञानापेक्षा भवति निष्फलस्य पापध्वंसस्य पापध्वंसस्य चेष्टत्वं न संभवतीति तादृशपापध्वंसकारणीभूतप्रायश्चित्ते इष्टसाधनताज्ञानाऽसंभवात् प्रवृत्तिर्न स्यादेव न च पापध्वंसस्य सुखरूपत्वं वा दुःखाभावरूपत्वं वास्तीति नेष्टसाधनत्वं लिङर्थ इति प्रायश्चित्ते प्रवृत्त्युपपत्त्यर्थमुक्तद्वेषघटितसामग्रीकल्पनमावश्यकमेवेत्यर्थः। नरकेति—नरकसाधनीभूतपापस्य द्वेषेण तद्ध्वंस=पापध्वंसगोचरेच्छा जायते तादृशेच्छया च पापध्वंसजनकप्रायश्चित्ते प्रवृत्तिर्भवतीति स्वीकारे त्विष्टसाधनताज्ञानरहितायां नरकादिद्वेषघटितसामग्र्या उक्तायाः प्रवर्तकत्वं प्राप्तमेवेत्यर्थः। कृतिसाध्यताज्ञाने जाते इच्छायां च जातायां सन्ध्यावन्दनादौ चिकीर्षा संभवति तादृशचिकीर्षानन्तरं च निष्फलेऽपि संन्ध्यावन्दनादौ प्रवृत्तिः संभवतीति नेष्टसाधनत्वं लिङर्थ

च तदनुत्पादे नियमत एवेच्छेति तेषां नित्यसन्ध्यावन्दनाद्यनुष्ठानमुपपद्यते, अन्यैश्च तन्नानुष्ठीयते इति वाच्यम्। नरकानुत्पादस्य तत्प्रागभावात्मकस्य प्रतियोगिविकल्पग्रासेन फलत्वासंभवात्, अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिविरोधितया कदाचित् पापान्तरेण यस्य नरकदुःखं जनितं जनिष्यते वा तदात्मन्यसत्त्वाद् नित्यत्वेन चोभयोः फलत्वासंभवात्। यौगक्षेमसाधारणसाधनतायाश्च गुरुशरीरत्वेन प्रवृत्त्यनुपयोगित्वात्।

यदपि "मण्डलीं कुर्यात्" इत्यादिवाक्यप्रामाण्यवारणायेष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वमावश्यकमिति, तदपि न—मण्डलीकरणादिजन्यतद्ध्वंसादिरूपफलेऽपि कदाचित्

इत्यभिप्रायेणाह—कृतिसाध्यतेति। निर्वाहेण=चिकीर्षोत्पत्तेर्निर्वाहेणेत्यन्वयः।

शङ्कते—न चेति। नरकानुत्पादः=नरकप्रागभाव एव तत्र (प्रायश्चित्तादौ) फलमिति तादृशफलसाधनताज्ञानात् सन्ध्यावन्दनादौ प्रवृत्ति संभवत्येवेति नोक्तद्वेषघटितसामग्र्यन्तरकल्पनं युक्तमित्यर्थः। तदनुत्पादे=नरकानुत्पादे। तेषाम्=नरकद्वेषवताम्। अन्यैः=नरकद्वेषरहितैः। तत्=सन्ध्यावन्दनादिकम्। परिहारमाह—नरकानुत्पादस्येति। प्रतियोगीति—सन्ध्यावन्दनादिना सामान्यतो नरकप्रागभावस्तु न संभवत्यन्यथा सन्ध्योपासकस्य परस्त्रीगमनादिनापि नरको न स्यात्, नरकविशेषप्रागभावस्य स्वीकारे कस्य नरकस्य प्रागभाव इति प्रतियोग्यवधारणासंभवाद् नरकप्रागभावस्यापि फलत्वं न संभवतीत्यर्थः। नरकात्यन्ताभावस्यापि फलत्वं न संभवतीत्याह—अत्यन्ताभावस्येति, नित्यस्य स्वयमेव सत्त्वान्न फलत्वं संभवतीत्युक्तम्—नित्यत्वेनेति। यदात्मनि नरकदुःखं जनितं जनिष्यते वा तदात्मनि नरकात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिविरोधित्वेनाऽसंभवादेव न फलत्वं संभवति, यदात्मनि च नरकदुःखं न जनितं न वा जनिष्यते तदात्मन्यपि नरकात्यन्ताभावस्य फलत्वं न संभवति सिद्धत्वादित्यर्थः। उभयोः=नरकस्य प्रागभावाऽत्यन्ताभावयोः। नित्यत्वेन=स्वयमेव सिद्धत्वेन। साध्यस्यैव फलत्वसंभवादिति। नरकं हि दुःखरूपमात्मसमवेतं भवतीति

कस्यचिदिष्टताभ्रमेणेच्छोत्पत्त्या मण्डलीकरणादावपीष्टसाधनत्वाऽबोधेनेष्टसाधनत्वविध्यर्थतामतेऽपि तद्वाक्यप्रामाण्यस्यावश्यकतयेष्टापत्तेः। 'स्वर्गकामो मण्डलीं कुर्यात्' इति वाक्यजन्यबोधे च स्वर्गकामनाया मण्डलीकरणादिनिष्ठकर्तव्यत्वप्रयोजकत्वभानेन तदर्थबाधेन तद्वाक्याऽप्रामाण्योपपत्तेः।

न चेष्टसाधनत्वस्य विधिप्रत्ययार्थत्वानुपगमे "स्वर्गकामो

तदत्यन्ताभावेनाऽप्यात्मन्येव भवितव्यमित्युक्तम्–तदात्मनीति। योगेति–अप्राप्तस्य प्राप्तिर्योगः, प्राप्तस्य परिरक्षणं क्षेम तत्र यागादौ स्वर्गादियोगसाधनता सन्ध्यावन्दनादौ च नरकानुत्पादस्य क्षेमरूपपरिरक्षणसाधनतेत्युभयसाधारणेष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वं प्रवृत्त्युपयोगित्वं च न संभवति गुरुशरीरत्वादिति प्रवर्तकत्वमेव लिङर्थो न त्विष्टसाधनत्वमित्यर्थः।

शङ्कते–यदपीति। "मण्डलीं कुर्यात्" इति बौद्धानां वाक्यं ते हि नरकनिवृत्त्यर्थं मिलित्वा मण्डलाकारेण च स्थित्वा–कामप्युपासनां कुर्वन्तीति तेषां मतम्। तत्र यदीष्टसाधनत्वं विध्यर्थो न स्यात्तदा "मण्डली कुर्यात्" इति वाक्यस्यापि प्रवर्तकत्वस्याऽव्याहतत्वात् प्रामाण्यं स्यादेव न च प्रामाण्यमिष्टमितीष्टसाधनत्वं विध्यर्थस्तथा च मण्डलीकरणादाविष्टसाधनत्वस्य बाधादस्य वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिर्नास्तीत्यर्थः। परिहरति–तदपि नेति, मण्डलीकरणजन्यं यत् पापादिध्वंसरूपं फलं तत्रापि कस्यचिद् यदीष्टताभ्रमेणेच्छा स्यात्तदा तज्जनकमण्डलीकरणादाविष्टसाधनत्वमबाधितं स्यादेवेतीष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वस्वीकारपक्षेपि "मण्डलीम्" इति वाक्यप्रामाण्यस्यावश्यकतया तत्प्रामाण्यापत्ताविष्टापत्तिरेवास्तीति न तद्वाक्यप्रामाण्यवारणायेष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वस्वीकारावश्यकतेत्यर्थः। स्वर्गकामेति–यदि 'स्वर्गकामो मण्डलीं कुर्यात्' इत्युच्येत तदैतादृशवाक्यजन्ये 'मण्डलीकरणेन स्वर्गं संपादयेत्' इति बोधे मण्डलीकरणनिष्ठा या कर्तव्यता तादृशकर्तव्यताप्रयोजकत्वं स्वर्गकामनायां भासते तदर्थबाधेन=स्वर्गकामनायां च मण्डलीकरणादिनिष्ठकर्तव्यत्वप्रयोजकत्वं वास्तविकं नास्त्येवेति बाधितार्थबोधकत्वात् 'स्वर्गकामो मण्डलीं कुर्यात्' इति वाक्यस्य त्वऽप्रामाण्यं सुघटमेवेति नेष्टसाधनत्वं विध्यर्थ इत्यर्थः।

यजेत" इत्यादिवाक्याद् यागादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तिः– तत्राभाव-गोचरद्वेषघटितसामग्र्यऽसंभवात् वागाद्यभावस्य नरकादिरूप-द्विष्टसाधनत्वाभावात्, इष्टसाधनत्वबोधकमानाभावेन तज्ज्ञानघटितसामग्र्या अपि भवन्मते दुर्घटत्वादिति वाच्यम, इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थताविरहेपि 'स्वर्गाऽसाधनं न स्वर्ग-कामनाधीनकृतिसाध्यम्' इतीतरबाधबलात् स्वर्गकामकृति-साध्यतान्वयितावच्छेदकतया स्वर्गसाधनत्वस्योक्तविधिजन्यबोधे भानाद् यागादाविष्टसाधनताज्ञानादेव प्रवृत्तिनिर्वाहात्। इत्थं च सन्ध्यावन्दनादौ तत्कालावच्छिन्नशौचादिकमेवाऽधिकारो

शङ्कते–न चेति, इष्टसाधनत्वज्ञानं विना प्रवृत्तेरसंभवादिति भावः, ननु यागे उक्तया तदभावगोचरनरकादिसाधनताज्ञानाधीनतद्गोचरद्वेष-घटितसामग्र्यैव प्रवृत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह–तत्रेति, तत्र=यागादिस्थले। सामग्र्यभावे हेतुमाह–यागाद्यभावस्येति, यागाऽकरणेन नरको न भवतीति स्पष्टमेव, ननु यागादौ मानान्तरजन्येष्टसाधनत्वज्ञानेन प्रवृत्तिर्भ-विष्यतीत्याशङ्क्याह–इष्टसाधनत्वबोधकेति। तज्ज्ञानघटितसामग्र्याः=प्रमाणान्तर-जन्येष्टसाधनत्वज्ञानघटितसामग्र्या अप्यसंभवेनोक्तरीत्या यागादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तिः प्राप्तेति प्रवृत्त्युपपत्यर्थमिष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वं स्वीकार्यमिति पूर्वपक्षार्थः। इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थताविरहेऽपि यागादाविष्टसाधनत्वज्ञानं संभवत्ये-वेत्यभिप्रायेणोत्तरमाह–इष्टसाधनत्वस्येति, स्वर्गकामनाजन्यकृतिसाध्यं स्वर्गसाधनमेव संभवति न तु स्वर्गाऽसाधनमपीतीतरस्य=स्वर्गासाधनस्य बाधबलात्=स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वबाधाद् उक्तविधिजन्यबोधे="स्वर्गकामो यजेत" इति विधिवाक्यजन्यबोधे स्वर्गकामकृतिसाध्यो यो यागस्तन्निष्ठा या स्वर्गकामकृतिसाध्यता तादृशसाध्यतान्वयितावच्छेदकतया स्वर्गसाधनत्वस्य भानं भवति–स्वर्गसाधनस्यैव स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वेन स्वर्गसाधनत्वस्य स्वर्गकामकृतिसाध्यतावच्छेदकत्वात् तथा चेष्टभूतस्वर्गसाधने यागादावर्थादे-वेष्टसाधनत्वज्ञानं जायते तेन च तत्र प्रवृत्तिर्निर्वहतीति नेष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थ त्वस्वीकारापेक्षेत्यर्थः। मीमांसकः स्वसिद्धान्तान्तरमाह–इत्थमिति। इत्थम्=इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वास्वीकारेण। फलकामनाया अनधिकारत्वस्य फलमाह–अत इति, यदि फलकामनाप्यधिकारः स्यात्तदा फलकामनाशून्यस्य

न तु फलकामनापि, अतः फलकामनाशून्यस्यापि शौचादिमतः सन्ध्यावन्दनाकरणं प्रत्यवायजनकम्। फलकामनायास्तत्राधि-कारत्वे तच्छून्यस्याऽनधिकारितया तदकरणं न प्रत्यवायमावहेत्।

न च मुमुक्षापवादेन स्वर्गादिरूपफलकामनायाः कदाचिद्संभवेऽपि नरकाभावरूपफले नियमत एवेच्छा संभवतीति न शौचादिमतः सन्ध्यावन्दनाद्यकरणस्य प्रत्यवायजनकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्, नरकाद्यनुपस्थित्यैव तदभावाऽज्ञानेन तदिच्छाविरहोपपत्तेरित्याहुः।

तदकरणम्=सन्ध्यावन्दनाऽकरणं प्रत्यवायजनकं न स्यादित्याह—फलकामनाया इति।

फलकामनाया अपि सन्ध्यावन्दनाद्यधिकारत्वे दोषापत्तिरुक्ता नास्तीत्यभिप्रायेणाशङ्कते—न चेति, मुमुक्षोः स्वर्गादिफलकामना न भवतीति मुमुक्षापवादेन=मुमुक्षाबाधेन स्वर्गादिरूपफलकामनाया असंभवेऽपि मुमुक्षोरपि नरकाभावरूपफले तु नियमेनेच्छा संभवत्येवेति नरकाभावरूपफलकामनाया सन्ध्यावन्दनाद्यधिकारत्वं स्वीकार्यं तथा च शौचादिमतो नरकाभावरूप-फलकामनावत्त्वात् सन्ध्यावन्दनाऽकरणं प्रत्यवायजनकं स्यादेवेत्यर्थः। उत्तरमाह—नरकाद्यनुपस्थित्यैवेति, "अहरहः सन्ध्यापुपासीत" इत्येवं विधिवाक्यं न चात्र नरकाद्युपस्थापकं पदमस्तीति नरकोपस्थित्यभावान्न नरकाभावज्ञानम् (नरकाभावसाधनता ज्ञानं वा) संभवतीति तदिच्छापि=नरकाभावरूपफलेच्छापि न संभवतीति न नरकाभावफलकामनाया अधिकारत्वं संभवति किं तु शौचादिकस्यैवेति मीमांसका आहुरित्यर्थः।

प्रदर्शितमीमांसकमतं परिहरति—तदसदिति, यत्र तद्ध्वंसो भवति तत्र तदत्यन्ताभावोऽपि संभवत्येवेति नरकात्यन्ताभाव एव प्रायश्चित्तसन्ध्या-वन्दनादीनां नित्यानां फलं तादृशफलस्येष्टत्वादिष्टसाधनत्वं सन्ध्यावन्दनादौ प्राप्तमेवेतीष्टसाधनताज्ञानेनैव प्रवृत्तिः संभवतीति नेष्टसाधनताज्ञानरहिता प्रवृत्तिसामग्री संभवतीति न मीमांसकमतं युक्तं तथा चेष्टसाधनत्वं विध्यर्थो भवत्येवेत्यर्थः। कारणान्तरेति—कारणान्तरस्य= मीमांसकोक्तद्वेषघटितसामग्र्याः

तदसत्—ध्वंसादिरत्यन्ताभावविरोधिताया निष्प्रामाणिकतया नरकात्यन्ताभावस्यैव प्रायश्चित्तसन्ध्यावन्दनादिफलत्वसंभवादिष्टसाधनताज्ञानाऽघटितप्रवृत्तिसामग्र्या असिद्धेः। कारणान्तरकल्पनापेक्षया गुरुशरीरक्षेमसाधारणसाधनताज्ञानस्यैव सर्वत्र प्रवृत्तिहेतुरिति। 'दण्डाद् घटः' इत्यादिप्रतीतिबलात् स्वरूपसंबन्धविशेषरूपस्य क्षेमसाधारणसाधनत्वस्योपगमे तच्छरीरगौरवस्याभावाच्चेति। नित्यस्थले शौचादिफल-

---

कल्पनापेक्षया गुरुशरीरस्यापि क्षेमसाधारणस्य साधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वं युक्तमेव कारणान्तरकल्पने परमगौरवादित्यन्वयः, गुरुत्वं च पूर्वं प्रतिपादितमेव, किं च फलोपधायकत्वस्वरूपे एव क्षेमसाधारणसाधनत्वे गौरवमस्ति न तु स्वरूपयोग्यतारूपेऽपीत्याह—दण्डादिति, 'दण्डाद् घटः' इत्यत्र दण्डत्वावच्छेदेन घटसाधनत्वं प्रतीयते न च दण्डत्वावच्छेदेन फलोपधायकत्वरूपं साधनत्वमस्ति—अरण्यस्थदण्डे व्यभिचारादिति दण्डत्वावच्छेदेन स्वरूपसंबन्धविशेषरूपम्=स्वरूपयोग्यतारूपमेव साधनत्वं स्वीकार्यम्अरण्यस्थदण्डादावपि स्वरूपयोग्यतारूपसाधनत्वस्य सत्त्वादित्यर्थः। तच्छरीरगौरवस्य=स्वरूपसंबन्धस्वरूपसाधनत्वशरीरे गौरवस्याभावाच्चेत्यर्थः। नित्यस्थले इति, प्रत्येकमिति—शौचे पृथगधिकारत्वं फलकामनायां च पृथगधिकारत्वं तथा च फलकामनाशून्यस्यापि शौचयुक्तस्याधिकारितया नित्याकरणं तस्यापि प्रत्यवायं जनयत्येवेत्यर्थः। यदि शौचफलकामनयोरुभयोरेकमेवाधिकारत्वं व्यासक्तं स्यात्तदा फलकामनारूपाधिकाराभावे फलकामनारहितस्य शौचयुक्तस्याप्यधिकारित्वाभावप्रसक्त्या तस्य नित्याकरणं प्रत्यवायजनकं न स्यादिति शौचफलकामनयोः प्रत्येकमेवाधिकारता स्वीकृतेति भावः।

पक्षान्तरमाह—अथ वेति, अत्र पक्षेऽपि शौचफलकामनयोरुभयोः प्रत्येकमेवाधिकारत्वं तथाप्यधिकारैकदेशभूतं शौचादिमत्त्वं यत् तदेव प्रत्यवायजनने सहकारि न तु फलकामनापि—सदसत्त्वेऽपि=फलकामनाया असत्त्वेऽपि प्रत्यवायोत्पत्तेः सर्वसिद्धत्वात् तथा च फलकामनाया अभावेऽपि प्रत्यवायोत्पत्तिसहकारिणः शौचादिमत्त्वस्य सत्त्वेन प्रत्यवायोत्पत्तेर्नानुपपत्तिरित्यन्वयः। एतेनेति—यत् केनाप्युक्तं संवलिताधिकारानुपगमे=शौचफल-

कामनयोरुभयोरधिकारत्वेऽपि प्रत्येकमेव तयोरधिकारता न तु मिलितयोरिति फलकामनाशून्यस्यापि शौचादिमतोऽधिकारितया तस्यापि नित्याकरणं प्रत्यवायजनकम्।

अथवा सन्ध्यावन्दनाकरणेन प्रत्यवायजननेऽधिकारैकदेशशौचादिमत्त्वमेव सहकारि न तु फलकामनापि तदसत्त्वेऽपि प्रत्यवायोत्पत्तेः सर्वसिद्धत्वात्। एतेन संवलिताधिकारानुपगमे शौचादिशून्यफलकामनावतो दैवान्नित्याकरणं प्रत्यवायं जनयेदिति निरस्तम्। अत एव नित्यकाम्यजयन्तीव्रतादौ फलकामनाया अधिकारत्वस्य सर्वसिद्धतया शौचादिमतः

कामनोभयव्यासक्ताधिकाराऽस्वीकारे शौचादिशून्यस्य फलकामनावतोऽप्यधिकारित्वात् तस्यापि नित्याकरणं प्रत्यवायजनकं स्यात् न चैतदिष्टमित्युभयसंवलितः (व्यासक्तः) अधिकारः स्वीकार्यस्तथा च शौचाभावेनाधिकारित्वाभावान्न शौचशून्यस्य नित्याकरणं प्रत्यवायजनकमिति तन्निरस्तं यतः संवलिताधिकारानुपगमेऽपि शौचादिशून्यस्य फलकामनावतोऽपि नित्याकरणं न प्रत्यवायजनकं भवति—प्रत्यवायोत्पत्तिसहकारिणः शौचादिमत्त्वस्यैवाभावादित्यर्थः। एतेन=शौचादिमत्त्वस्य प्रत्यवायोत्पत्तिसहकारित्वस्वीकारेणेत्यर्थः। अत एव=शौचादिमत्त्वस्य प्रत्यवायोत्पत्तिसहकारित्वादेव, तदकरणम्=नित्यकाम्यजयन्तीव्रताद्यकरणम्। जयंतीव्रतस्य नित्यत्वात् फलकामनाया असत्त्वेऽपि प्रत्यवायोत्पत्तिसहकारिणः शौचस्य सत्त्वेन प्रत्यवायोत्पत्तिरुपपद्यत इत्यर्थः।

मतान्तरं प्रदर्शयति—अपरे त्विति, 'चैत्यं न वन्देत' इति वाक्यस्य प्रामाण्यमिष्टं तत्रेष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वे 'चैत्यवन्दनमिष्टसाधनत्वाभाववत्' इत्येवं बोधजनकत्वेन प्रामाण्यमुपपद्यते यदि चेष्टसाधनत्वं न विध्यर्थ; किंतु कृतिसाध्यत्वमेव तदा चैत्यवन्दने कृतिसाध्यत्वस्य सत्त्वेऽपि नञा कृतिसाध्यत्वाभावबोधने बाधितस्य कृतिसाध्यत्वाभावस्य बोधनेन 'चैत्यं न वन्देत' इति वाक्यस्याऽप्रामाणमेवाऽऽपद्येतेत्यर्थः। कृतिसाध्यताया विधित्वम्=विध्यर्थत्वमुपपद्यतेऽपि नेत्याह—कृतिसाध्यतायाश्चेति। निर्युक्तिकत्वमुपपादयति—तदनङ्गीकारेऽपीति, कृतिसाध्यताया विध्यर्थत्वानङ्गी-

फलकामनारहितस्य तदकरणं प्रत्यवायं जनयति।

अपरे तु 'चैत्यं न वन्देत' इति वाक्यप्रामाण्यानुरोधे-नेष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वमावश्यकम्, कृतिसाध्यत्वादिमति चैत्यवन्दनादौ कृतिसाध्यत्वाद्यभावस्य नञा बोधने तद्वाक्यस्याप्रामाण्यापत्तेः। कृतिसाध्यतायाश्च विधित्वे निर्युक्तिकम्—तदनङ्गीकारेऽपि कृतेराख्यातसामान्यार्थतया

कारेऽप्याख्यातमात्रस्य कृतौ शक्तिः स्वीकृतेति विधिप्रत्ययस्यापि कृत्यर्थकत्वम्= कृतौ शक्तिः प्राप्तैव तथा 'पचेत' इत्यादौ प्रत्ययार्थकृतौ पाकानुकूलत्वं भासते एवेति स्वीकार्यम्—कृतेः क्रियाविशेषानु-कूलत्वस्वरूपत्वादिति कृतौ पाकानुकूलत्वे प्राप्ते पाकेऽर्थादेव कृतिसाध्यत्वं प्राप्नोत्येव न चार्थलभ्यस्य शक्यत्वं युक्तमिति न कृतिसाध्यताया विध्यर्थत्वं सयुक्तिकमित्यर्थः। नन्विष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वे विधिप्रत्ययेन पाकादाविष्टसाधनत्वं बोधनीयं तादृशेष्टसाधनताज्ञानेन च पाकादौ प्रवृत्तिः स्यादिति विधिवाक्यजन्यशाब्दबोधस्य साक्षात् प्रवर्तकत्वं न स्यादित्याशङ्क्याह—कृतिसाध्यताया इति, कस्यचिदेव कस्मिंश्चिदेव काले किंचित् कृतिसाध्यं भवति न तु सर्वस्य सर्वदा सर्वमिति कृतिसाध्यताया विध्यर्थत्वस्वीकारेऽपि तत्तत्कालतत्तत्पुरुषविशेषितकृतिसाध्यताविषयकं यत्प्रवर्तकं ज्ञानं तद् विधिवाक्यजन्यशाब्दबोधोत्तरमेव संभवतीति विधिवाक्यजन्यशाब्दबोधानन्तरं जायमानेन कृतिसाध्यताविषय-केनोक्तविशेषज्ञानेन प्रवृत्तिः स्यादिति विधिवाक्यजशाब्दबोधस्य त्वन्मतेऽपि साक्षात्प्रवर्तकत्वं नैव संभवतीत्यर्थः।

ननु विधिवाक्यजन्यबोधेऽपि कृतिसाध्यत्वं भासते एव न तु विधिवाक्यजशाब्दबोधोत्तरमेवेति नियम इत्याह—अस्तु वेति, क्रियायां साध्यत्वमस्तीति तादृशसाध्यत्वसंबन्धेनाख्यातार्थकृतिविशिष्टायाः क्रियाया विधिवाक्यजशाब्दबोधे भवतु भानं किं च प्रवर्तिका या चिकीर्षा सापि साध्यतासंबन्धेन कृतिप्रकारिका क्रियेच्छैव भवतु=क्रियायां साध्यतास्ति तादृशसाध्यतासंबन्धेन कृतिविशिष्टा या क्रिया तादृशक्रियेच्छैव प्रवर्तिका भवत्विति न ज्ञानान्तरमुक्तं विधिप्रत्ययजन्यशाब्दबोधोत्तरं जायमानं प्रवर्तकं

विधिप्रत्ययस्यापि तदर्थकतया 'पचेत' इत्यादौ कृतेः पाकानुकूलत्वभानस्यावश्यकतयाऽर्थात् पाकादावपि कृति-साध्यताभानात्। कृतिसाध्यताया विधित्वेऽपि तत्तत्कालवत्त-त्पुरुषविशेषविशेषितकृतिसाध्यताविषयकस्य प्रवर्तकज्ञानस्य शाब्दबोधोत्तरमेव स्वीकरणीयतया विधिवाक्यजशाब्दबोधतः साक्षात् प्रवृत्त्यऽनिर्वाहात्।

अस्तु वा साध्यतासंबन्धेनैवाख्यातसामान्यार्थकृतेः क्रियायां विधिप्रत्ययजन्यबोधे भानम्, प्रवर्तितचिकीर्षापि

कल्पनीयम्, एवमपि क्वचित् पाकादाविव सर्वत्रैव यागपाकादौ लौकिकप्रमाणादेव कृतिसाध्यताबोधो निर्वहतीति न कृतिसाध्यत्वं विध्यर्थ इत्यग्रिमेणान्वयः। मध्ये शङ्कते—न चेति, 'पचति' इत्यादौ 'पाकानुकूल-कृतिमान्' इत्याकारकबोधोदयात् कृतेः क्रियाविशेष्यत्वेन भानं भवतीति 'पचेत' इत्यादौ कथं तस्याः=कृते साध्यतासंबन्धेन क्रियायां विशेषणत्वं त्वदुक्तं सङ्गच्छेतेत्यर्थः। उत्तरमाह—व्युत्पत्तीति, व्युत्पत्तिवैचित्र्येण= बोधवैचित्र्यप्रभावेन 'पचेत' इत्यादौ कृतेः क्रियाविशेषणत्वमप्युपपद्यते एवेत्यर्थः। शक्त्यभेदेपीऽति—यद्यपि 'पचति' 'पचेत' इत्युभयत्रैवाख्यातस्याख्यातत्वेन रूपेण कृतौ शक्तिरस्तीति शक्तिभेदः='पचति' इत्यत्राख्यातस्य कृतावन्यरूपा शक्तिः 'पचेत' इत्यत्र चाख्यातस्य कृतौ भिन्नरूपा शक्तिरिति शक्तिभेदो नास्ति तथापि बोधभेदे बाधकं किमपि नास्तीति लङादिस्थले कृतेः क्रियाविशेष्यतया भानं भवति लिङादिस्थले च क्रियाविशेषणतया भानं भवतीत्यर्थः। अत एव=शक्त्यभेदेऽपि व्युत्पत्तिभेदे बाधकाभावादेव कर्मप्रत्ययस्थलेऽपि कृतेः क्रियाविशेषणतया भानं भवति—पाकानुकूल-कृतिजन्यपाकजन्यविक्लित्त्याश्रय इत्यादिरित्याह—अत एवेति। प्राचीनैरिति—प्राचीनमते कर्मप्रत्ययस्थलेऽपि कृतिराख्यातार्थ एव तादृशाख्यातार्थ-भूतकृतेः क्रियाविशेषणत्वमिति दृष्टान्तः, नवीनमते तु कर्मप्रत्ययस्थले कृतिस्तृतीयार्थो भवति न त्वाख्यातार्थ इति तृतीयायाः कृतौ शक्तिर्भिन्नैवेति शक्तिभेदे प्राप्ते लडादिस्थले आख्यातार्थकृतेः क्रियाविशेष्यत्वेऽपि कर्मप्रत्ययस्थले तृतीयार्थकृतेः क्रियाविशेषणत्वे न किंचिद्वैषम्यापत्तिरिति

साध्यतासंबन्धेन कृतिप्रकारिका क्रियेच्छैव। न च लडादिस्थले आख्यातार्थकृतेः क्रियाविशेष्यतयैव भानमिति व्युत्पत्तेः क्लृप्तत्वात् 'पचेत' इत्यादौ न तस्याः क्रियाविशेषणतया भानसंभव इति वाच्यम्, व्युत्पत्तिवैचित्र्येण तदुपपत्तेः, शक्त्यभेदेपि व्युत्पत्तिभेदे बाधकाभावात्, अत एव प्राचीनै-राख्यातार्थस्यैव कृतेः कर्मप्रत्ययस्थले क्रियाविशेषणतया भानमु-

---

भावः इदं च तृतीयाकारकारम्भे द्रष्टव्यम्। उपसंहरति—एवमिति, यथा क्वचित् पाकादौ लौकिकप्रमाणात्=प्रत्यक्षानुमानादितः कृतिसाध्यताबोधो भवति—चैत्रस्य समर्थत्वे तत्समवेतकृतिसाध्यत्वस्य पाकादौ बोधोदयात् तथा सर्वत्रैव यागपाकादौ लौकिकप्रत्यक्षादिप्रमाणेन कृतिसाध्यताबोधो निर्वहत्येवेति न कृतिसाध्यत्वं विध्यर्थ इत्यपरे वदन्तीत्यन्वयः।

नेति। विपक्षे बाधकमाह—निषिद्धेपीति, यदि बलवदनिष्टा-ननुबन्धितत्वम्=बलवदनिष्टाजनकत्वं विध्यर्थो न स्यात्तदा कलञ्जभक्षणेऽपि तृप्त्यादिरूपेष्टसाधनत्वमस्त्येवेति तदभावस्य=तादृशेष्टसाधनत्वाभावस्य नञा बोधने बाधितार्थप्रतिपादकत्वादुक्तवाक्यस्य प्रामाण्यं नोपपद्येत इष्टं च प्रामाण्यमित्यर्थः। स्वपक्षे साधकमाह—बलवदिति, बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य विधित्वे=विध्यर्थत्वे तु तस्य=बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्यैवाभावो नञा बलवदनिष्टरूपनरकादिजनके कलञ्जभक्षणादिकर्मणि बोध्यते तादृशकर्मणि बलवदनिष्टाननुबन्धित्वाभावश्चाबाधित एवेत्यऽबाधितार्थबोधकत्वात् तत्=तस्योक्तवाक्यस्य प्रामाण्यमुपपद्यते, एवमन्यत्रापि निषेधवाक्यानां प्रामाण्योपपत्तिरित्यर्थः।

मतान्तरमुपदर्शयति—बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्येति, यदि बलवद-निष्टाननुबन्धित्वस्येष्टसाधनताविशेषणतया विधिप्रत्ययवाच्यत्वं नाम बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वस्य विधिप्रत्ययवाच्यता तदा "न कलञ्जं भक्षयेत्" इत्यादौ विशिष्टाभावस्यैव बलवदनिष्टाननुबन्धित्व-विशिष्टेष्टसाधनत्वाभावस्यैव शाब्दबोधे भानं संभवति—कलञ्जभक्षणं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वाभाववदित्यर्थः। सोपीति—कलञ्जभक्षणादौ तृप्त्यादिरूपेष्टसाधनत्वमस्त्येवेत्युक्तविशिष्टाभावो न

पेयते। एवं च क्वचित् पाकाद्वाविव सर्वत्रैव यागपाकादौ लौकिकप्रमाणादेव कृतिसाध्यताबोधो निर्वाहतीति वदन्ति।

"न कलञ्जं भक्षयेत्" इत्यादिनिषेधविधेः प्रामाण्यानुरोधतो बलवदनिष्टाननुबन्धितवस्य विध्यर्थप्रवेशः– निषेद्धेपि कलञ्जभक्षणादौ तृप्त्यादिरूपेष्टसाधनत्वसत्त्वेन तदभावस्य नञा बोधने प्रामाण्यानुपपत्तेः, बलवदनिपऽननुबन्धित्वस्य विधित्वे तस्यैवाभावो बलवदनिष्टनरकानुबन्धिनि तत्तत्कर्मण्यऽबाधितो बोध्यते इति तत्प्रामाण्योपपत्तिः।

विशेष्याभावप्रयुक्तः किंतु विशेषणाभावायत्तः=विशेषणाभावप्रयुक्तोऽबाधित एव–कलञ्जभक्षणादौ नरकादिरूपबलवदनिष्टाननुबन्धित्वाभावस्य सत्त्वादेवेति विशिष्टाभावबोधानन्तरम् 'यत्र विशिष्टाभावो भवति तत्र विशेषणाभावो भवत्येव' इति रीत्या तल्लिङ्गकानुमानगम्यः=विशिष्टाभावलिङ्गकानुमानगम्यस्तदननुबन्धित्वाभावः=बलवदनिष्टाननुबन्धित्वाभावोस्ति स च बलवदनिष्टानुबन्धित्वरूपः=बलवदनिष्टजनकत्वरूप इत्यन्वयः। कलञ्जभक्षणे विशेष्यस्य तृप्त्यादिरूपेष्टसाधनत्वस्य सत्त्वाद्विशिष्टाभावस्य सत्त्वं विशेषणाभावाधीनमेवास्ति न तु विशेष्याभावाधीनं वोभयाभावाधीनं वोभयाभावाधीनं वा, विशिष्टस्य च विध्यर्थत्वेन नञा विशिष्टाभावस्यैव प्रतीतिर्भवतीति विशेषणाभावस्य=बलवदनिष्टाननुबन्धित्वाभावस्य प्रतीतिस्तु विशिष्टाभावाधीनास्तीति विवेकः। प्रवर्तकमिति–यथा "यजेत" इत्यादौ श्रुतिवाक्यादिष्टसाधनत्वज्ञानं तेन च चिकीर्षारूपं प्रवर्तकं ज्ञानं जायते न तु साक्षाच्छ्रुतिवाक्यात् तथा "न भक्षयेत्" इत्यादावपि श्रुतिवाक्यात्तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वाभावज्ञानं जायते तेन च द्विष्टसाधनत्वादिज्ञानरूपं निवर्तकं ज्ञानं जायते न तु साक्षाच्छ्रुतिवाक्यादित्यर्थः।

प्रदर्शितमतं विविनक्ति–एतदिति, एतन्मते=बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वमते तादृशाभावस्य=बलवदनिष्टाननुबन्धित्वाभावस्य शाब्दबोधे भानं न भवतीत्यर्थः। भानाभावे हेतुमाह–पदार्थैकेति, विशिष्टस्य विध्यर्थत्वेन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं हीष्टसाधनत्वविशेषणतयोपस्थितं भवत्यत एव पदार्थैकदेशोऽपि भवति तथा चेष्टसाधनत्वे विशेषणतां

बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्येष्टसाधनताविशेषणतया वाच्यत्वे विशिष्टाभावस्यैव शाब्दबोधे भानम्, सोपि विशेषणाभावायत्तोऽबाधितः कलञ्जभक्षणादौ विशिष्टाभाव-बोधानन्तरमेव तल्लिङ्गकानुमानगम्यो बलवदनिष्टानुबन्धित्व-

प्राप्तस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य स्वप्रतियोगिकत्वसंबन्धेन नञर्थाभावे विशेषणत्वं न संभवति नापि नञर्थाभावस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशेषणत्वं संभवति बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य पदार्थैकदेशत्वात् "पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेन" इति व्युत्पत्तिविरोधादिति नोक्तमते बलवदनिष्टाननु-बन्धित्वाभावस्य शाब्दबोधे भानं संभवति किं तु बलवदनिष्टाननुबन्धि-तत्वविशिष्टेष्टसाधनत्वाभावस्यैव भानं संभवतीत्यर्थः। स्वाभिप्रायमाह—वस्तुत इति।

ननु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेष्टसाधनत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावेऽस्ति विनिगमकमित्यभिप्रायेणाशङ्कते—न चेति, यदि बलवदनिष्टाननुबन्धित्व-स्येष्टसाधनत्वविशेष्यत्वं स्यादिष्टसाधनत्वस्य च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे विशेषणत्वं स्यात्तदैकत्र विशेषणस्यान्यत्र विशेषणत्वस्य व्युत्पत्तिविरुद्धत्वेनेष्ट-साधनत्वस्य क्रियायां विशेषणत्वेन विधिवाक्यजबोधे भानं न स्यात्—विधिवाक्य-जबोधे इष्टसाधनत्वस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशेषणत्वेन भानस्य प्राप्तत्वात् प्रवृत्तिश्च तत्क्रियाविशेष्यकेष्टसाधनत्वप्रकारकज्ञानादेव संभवतीति क्रिया-विषयकचिकीर्षाद्यर्थं विधिवाक्यजशाब्दबोधोत्तरमिष्टसाधनत्वप्रकारक-क्रियाविशेष्यकं ज्ञानं कल्पनीयम्=प्रमाणान्तरेणोत्पादनीयमित्येतादृशकल्पनाप्रयुक्तं गौरवमस्ति, यदा च बलबदनिष्टाननुबन्धित्वस्येष्टसाधनत्वे विशेषणत्व-मिष्टसाधनत्वस्य च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे विशेष्यत्वं तदैकत्र विशेष्यस्यान्यत्र विशेषणत्वे व्युत्पत्तिविरोधाभावाद् विधिवाक्यजबोधे बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे विशेष्यस्यापीष्टसाधनत्वस्य विधिवाक्यजबोधे क्रियायां विशेषणत्वेन भानं संभवतीति विधिवाक्यादेव क्रियाविशेष्यकेष्टसाधनत्वप्रकारकज्ञान संभवात्तादृशज्ञानं विधिवाक्यजशाब्दबोधानन्तरं न कल्पनीयमिति तदऽकल्पन-प्रयुक्तं लाघवमस्तीति तदेव लाघवं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्येष्टसाधनत्व-विशेषणत्वे विनिगकमस्तीत्यर्थः। उत्तरमाह क्रियायामिति, तद्गोचरेच्छा= क्रियाविषयकेच्छा। न क्रियाविषयकेच्छायामिष्टसाधनत्वमात्रज्ञानस्य

रूपस्तदननुबन्धित्वाभावः प्रवर्तकमिव निवर्तकमपि ज्ञानं श्रुतिवाक्यात् परम्परयैव न तु साक्षात्।

एतन्मते च न तादृशाभावस्य शाब्दबोधे भानम्–पदार्थैकदेशतयेतरविशेषणतयोपस्थितत्वेन नञर्थविशेषणतयाऽनिष्टाननुबन्धित्वान्वयासंभवात् वस्तुतो विशिष्टशक्तौ विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात् पृथगेव बलवदनिष्टाननुबन्धिताया वाच्यत्वम्।

कारणत्वमस्ति, अन्यथा विषयुक्तान्नभोजनेच्छापि स्यात् किं तु बलवदनिष्टासाधनत्वज्ञानस्यापि कारणत्वमस्त्येव बलवदनिष्टाऽसाधनत्वस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वरूपस्य चेष्टसाधनत्वे विशेषणत्वेन विधिवाक्यजबोधे भानस्वीकारात् क्रियायां विशेषणत्वेन भानं न संभवतीति क्रियाविशेष्यकस्य तत्प्रकारकस्य=बलवदनिष्टासाधनत्वप्रकारकस्य ज्ञानान्तरस्य क्रियागोचरचिकीर्षाद्यर्थ विधिवाक्यजशाब्दबोधानन्तरं कल्पनापत्तिरस्त्येवेति मतद्वये=इष्टसाधनत्वस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशेषणत्वमते यथेष्टसाधनत्वप्रकारकक्रियाविशेष्यकज्ञानान्तरं दर्शितदिशा कल्पनीयं तथेष्टसाधनत्वस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशेष्यत्वमते बलवदनिष्टाननुबन्धित्वप्रकारकक्रियाविशेष्यकज्ञानान्तरं चिकीर्षाद्यर्थं कल्पनीयमिति मतद्वयेऽपि कल्पनासाम्येन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेष्टसाधनत्वयोर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात्तयोर्विधिप्रत्ययस्य पृथक् पृथगेव शक्तिरित्यर्थः।

यदीति–यदि च बलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानं द्वेषसामग्रीस्वरूपत्वेनेच्छाप्रतिबन्धकमस्ति न तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानमिच्छाहेतुरित्युच्यते तदेष्टसाधनत्वप्रकारकक्रियाविशेष्यकज्ञानस्यैव चिकीर्षाकारणत्वं प्राप्तमितीष्टसाधनत्वस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशेषणत्वे इष्टसाधनत्वप्रकारकक्रियाविशेष्यकज्ञानान्तरं दर्शितदिशा कल्पनीयं स्यात् इष्टसाधनत्वस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशेष्यत्वे तादृशज्ञानकल्पनापत्तिर्दर्शितदिशा नास्त्येव बलवदनिष्टाननुबन्धित्वप्रकारकक्रियाविशेष्यकज्ञानस्य तु चिकीर्षाकारणत्वमेव नास्ति येनात्र बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्येष्टसाधनत्वे विशेषणत्वेन क्रियायां

न च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्येष्टसाधनत्वविशेष्यत्वे विधिवाक्यतः क्रियाविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानासंभवात् क्रियागोचरचिकीर्षाद्यर्थे विधिवाक्यजशाब्दबोधोत्तरमिष्ट-साधनत्वप्रकारकक्रियाविशेष्यकज्ञानान्तरं कल्पनीयमिति तदकल्पनप्रयुक्तलाघवमेव बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य विशेषणत्वे विनिगमकमिति वाच्यम्, क्रियायां बलवद-निष्टाऽसाधनत्वज्ञानस्यापि तद्गोचरेच्छाहेतुतया बलवदनिष्टा-साधनत्वस्येष्टसाधनत्वविशेषणत्वमते क्रियाविशेष्यकतत्प्रकार-कज्ञानान्तरस्य कल्पनीयतया मतद्वये कल्पनासाम्यात्।

विशेषणत्वासंभवात् बलवदनिष्टाननुबन्धित्वप्रकारकक्रियाविशेष्यकज्ञानान्तरं निकीर्षार्थं कल्पनीयं स्यादिति बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेष्टसाधनत्वयो-र्विशेषणविशेष्यभावे उक्तं ज्ञानान्तरकल्पनाभावप्रयुक्तलाघवरूपं विनिगमकं यद्यपि संभवति तथापि विशिष्टस्य=बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्ट-साधनत्वस्य=वाच्यत्वे=विध्यर्थत्वे श्येने बलवदनिष्टाननुबन्धित्व-विशिष्टेष्टसाधनत्वं नास्ति–श्येनस्य हिंसाफलकत्वान्नरकजनकत्वेन श्येने बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्याभावादिति बाधितार्थबोधकत्वेन "श्येनेनाभिचरन् यजेत" इति श्येनविधायकश्रुतेरप्रामाण्यं स्याद् न चैतदिष्टमिति शक्तिभेदः= बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे इष्टसाधनत्वे च विधिप्रत्ययस्य पृथक् पृथगेव शक्तिः स्वीकार्या श्येने च विधिवाक्येन केवलमिष्टसाधनत्वं बोध्यते इति स्वीकर्तव्यम्, पृथक्शक्तिस्वीकारेण केवलेष्टसाधनत्वबोधस्य बलवदनिष्टाननु-बन्धित्वपरित्यागस्य (अबोधनस्य) च संभवात्, अस्ति च श्येनेऽपि शत्रुमृत्युरूपेष्टसाधनत्वमिति तद्बोधनान्नोक्तश्येनश्रुतेरप्रामाण्यापत्तिरित्यर्थः।

स्वोक्ते मणिकारसंमतिमाह–मणिकृतेति। तत्र=श्येने। तदभानम्= बलवदनिष्टासाधनत्वाऽभानम्। न संभवतीत्यत्र हेतुमाह–विशिष्टशक्तेरिति, विशिष्टे शक्तिग्रहे विशेषणविशिष्टस्यैव भानं भवति न तु विशेषणरहितस्येति यदि विधिप्रत्ययस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वे शक्तिः स्यात्तदा श्येने बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्यापि भानं स्यादेव न च तद्भानमिष्टमिति न विशिष्टे शक्तिरित्यर्थः। हेत्वन्तरमाह–तद्धर्मेति, यथा घटत्वप्रकारक-

यदि च बलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानमेव द्वेषसामग्रीत्वेनेच्छाप्रतिबन्धकं न तु तदसाधनत्वज्ञानमिच्छाहेतुः? तदोक्तस्य विशेष्यविशेषणभावे विनिगमकस्य संभवेऽपि विशिष्टस्य वाच्यत्वे श्येने विध्यर्थबाधेन तद्विधायकश्रुतेरप्रामाण्यप्रसङ्ग इति शक्तिर्भेदस्य श्येने केवलेष्टसाधनताबोधस्य चोपगम आवश्यकः।

घटविषयकशाब्दबोधे घटत्वे या शक्यतावच्छेदकत्वपर्याप्तिरस्ति तदवगाहिज्ञानस्य हेतुत्वमस्ति तथा प्रकृते विशिष्टशक्तिपक्षे बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वस्य शक्यत्वे शक्यतावच्छेदकत्वपर्याप्तिर्हि बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेष्टसाधनत्वयोरुभयोरेव स्यान्न तु केवलेष्टसाधनत्वत्वे इति केवलेष्टसाधनत्वत्वप्रकारकेष्टसाधनत्वविषयकबोधो न संभवति, खण्डशक्तिस्वीकारपक्षे तु केवलेष्टसाधनत्वत्वेऽपि शक्यतावच्छेदकत्वपर्याप्तिरस्त्येवेति केवलेष्टसाधनत्वत्वप्रकारकेष्टसाधनत्वविशेष्यकबोधः किं वोक्तविशिष्टशक्तिपक्षे श्येनपदशक्यतावच्छेदकत्वपर्याप्तिरुभयोरेव बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेष्टसाधनत्वयोः स्यादित्युभयप्रकारकश्येनविशेष्यकबोधः संभवति न तु केवलेष्टसाधनत्वप्रकारकोऽपि तत्र शक्यतावच्छेदकत्वपर्याप्तेरभावाद् भवति च केवलेष्टसाधनत्वप्रकारकोऽपि बोध इति खण्डशक्तिः स्वीकार्या तथा च केवलेष्टसाधनत्वेऽपि शक्यतावच्छेदकत्वपर्याप्तेः सत्त्वात् केवलेष्टसाधनत्वप्रकारकोपि बोधः संभवतीत्यर्थः। विपक्षे बाधकमाह– अन्यथेति, यदि तद्धर्मप्रकारेण तत्पदार्थबोधं प्रति तद्धर्मांशे शक्यतावच्छेदकत्वपर्याप्त्यऽनवगाहिज्ञानस्यापि कारणत्वं स्यात्तदा दुःखासंभिन्नसुखत्वविशिष्टस्वर्गवाचकस्वर्गपदाल्लक्षणां विनापि शक्त्यैव दुःखासंभिन्नत्वांशं परित्यज्य केवलसुखत्वप्रकारकबोधः स्यात् न चैवं भवति तत्कस्य हेतोः? प्रकारीभूतधर्मांशे शक्यतावच्छेदकत्वपर्याप्त्यवगाहिज्ञानस्य तद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधं प्रति कारणत्वादिति तथा च प्रकृते विशिष्टशक्तिपक्षे बलवदनिष्टाननुबन्धित्वांशाऽभानं न संभवतीति तदुपपत्त्यर्थं खण्डशक्तिरेव स्वीकार्या न तु विशिष्टशक्तिरित्यर्थः।

ननु स्वर्गपदात् केवलसुखत्वप्रकारकस्वर्गाभिन्नसुखविशेष्यकबोधः शक्त्या स्वीक्रियते एव न तु सुखान्तरस्य=अदिव्यभौमसुखस्य बोधः, तत्र=

मणिकृतापि तत्र बलवदनिष्टाऽसाधनत्वस्याऽभानं लिखितम्। तद्भानं विशिष्टशक्तिपक्षे न संभवति– विशिष्टशक्तेर्विशेषणविनिर्मोकेण विशेष्यांशाऽभासकत्वात्, तत्तद्धर्मप्रकारेण पदार्थविषयकशाब्दबोधे तत्तद्धर्मांशे शक्यतावच्छेदकत्वपर्याप्त्यवगाहिज्ञानस्य हेतुत्वात्, अन्यथा विशिष्टस्वर्गादिवाचकस्वर्गादिपदाद विना लक्षणां केवल-सुखत्वादिप्रकारकशाब्दबोधापत्तेः।

यदि च केवलसुखत्वादिना स्वर्गादिरूपसुखबोधो लक्षणामन्तरेण स्वर्गादिपदादिष्यते एव, नेष्यते परं सुखान्तर-बोधः– तत्र शक्तिविरहादिति शक्यतावच्छेदकतापर्याप्त्य-

---

अदिव्ये दुःखमिश्रसुखे स्वर्गपदस्य शक्त्यभावादिति शक्तिज्ञानस्य शक्यता-वच्छेदकधर्मे शक्यतावच्छेदकत्वपर्याप्त्यवगाहित्वापेक्षा नास्त्येव तदपेक्षा हि स्वर्गपदेन केवलसुखत्वप्रकारकबोधापत्तिपरिहारायैव स्वीकृता संप्रति च स्वर्गपदात् केवलसुखत्वप्रकारकबोधोऽपि स्वीकृत एवेति न शक्यतावच्छेद-कत्वपर्याप्त्यवगाहित्वापेक्षेत्याशङ्क्याह–यदीति। उत्तरमाह–तदापीति, बलवद-निष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वस्य विधिप्रत्ययवाच्यत्वे यत्र यत्र वधसाधनत्वं तत्र तत्र बलवदनिष्टसाधनत्वमस्त्येवेति श्येननिष्ठवैरिवध-साधनस्यापि बलवदनिष्टसाधनत्वरूपत्वं प्राप्तमिति "श्येनेनाभिचरन् यजेत" इत्यत्रत्यविधिप्रत्ययस्य बलवदनिष्टसाधनत्वविशिष्टेष्टसाधनत्वमेव वाच्यं स्यान्न तु तदसाधनत्वविशिष्टत्वेन=बलवदनिष्टासाधनत्वविशिष्टेष्टसाधनत्वम्, विधिप्रत्ययस्य च त्वया बलवदनिष्टाऽसाधनत्वविशिष्टेष्टसाधनत्वे एव शक्तिः स्वीकृतेति तत्र=श्येने विध्यर्थत्वं न स्यादेवेति न विशिष्टशक्तिपक्षः साधीयानित्यर्थः।

मतान्तरमुपस्थापयति–यत्त्विति, खड्गाभिघातादिरूपहिंसाया एव बलवन्नरकरूपदुःखजनकत्वमस्ति–अदृष्टाऽद्वारकहिंसारूपत्वात्, न तु श्येनस्यापि तस्याऽदृष्टद्वारकहिंसारूपत्वेनाऽदृष्टाऽद्वारकहिंसात्वानाक्रान्तत्वात् तथा च श्येने इष्टसाधनत्ववद् बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमपि प्राप्तमिति बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थस्य सत्त्वान्न श्येने

वगाहित्वमनुपयोगीत्युच्यते? तदापि बलवदनिष्टाननुबन्धित्व-विशिष्टेष्टसाधनत्वस्य शक्यतायां श्येननिष्ठवैरिवधसाधनत्वस्य बलवदनिष्टसाधनत्वनियतत्वेन तदसाधनत्वविशिष्टत्वेन विधिप्रत्ययाऽवाच्यतया सुतरां तत्र विध्यर्थत्वाऽनिर्वाह एव।

यत्तु श्येनस्याऽदृष्टाद्वारकत्वघटितहिंसालक्षणानाक्रान्ततया बलवद्दुःखाऽजनकत्वमिति मतान्तरम्, तदसत्—तथा हि श्येने सात्त्विकप्रवृत्तिवारणाय बलवद्दुःखाप्रयोजकत्व-ज्ञानस्यैव प्रवृत्तिहेतुताया उपगन्तव्यतया तस्यैव विध्यर्थताया

विध्यर्थत्वबाध इति न विशिष्टशक्तिस्वीकारे कोपि दोष इति बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वे विधिप्रत्ययस्य शक्तिर्युक्तेत्यर्थः। परिहरति—तदसदिति, श्येने सात्त्विकप्रवृत्तिहेतुत्वे बलवद्दुःखाजनकत्वज्ञानस्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वं स्वीकार्यं बलवद्दुःखाजनकत्वज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वे न तस्यैव=बलवद्दुःखाजनकत्वस्यैव विध्यर्थत्वं वक्तव्यं श्येने च बलवद्दुःख-जनकत्वस्य सत्त्वेन तद्बाधात्=बलवद्दुःखाजनकत्वं नास्तीति बाधितार्थ-प्रतिपादकत्वेन श्येनश्रुतेरप्रामाण्यापत्तिः स्यादेवेत्यर्थः। अत्र च "तदसत्" इत्यस्यानन्तरम् "तथा सति" इत्यपि पाठ उपलभ्यते स च लेखकप्रमादज एव प्रतिभाति। ननु श्येने बलवद्दुःखाजनकत्वं मयोक्तमेवेति कथं तत्र विध्यर्थभूतस्य बलवद्दुःखाजनकत्वस्य बाधः स्यादित्याशङ्क्याह—श्येनस्येति, श्येनस्य स्वरूपेण हिंसारूपत्वाभावेऽप्यभिचारतया=हिंसासाधनत्वेन नरकजन-कत्वमस्त्येवेति श्येने बलवद्दुःखाजनकत्वस्य विध्यर्थत्वेन स्वीकृतस्य बाधोऽस्त्येवेति तद्वाक्यस्याप्रामाण्यं स्यादेवेत्यर्थः।

मतान्तरमुपस्थापयति—यत्त्विति, एवं हि 'वौरिवधविषयकप्रबल-कामनाविशिष्टः श्येन कुर्यात्' इति वाक्यार्थः संपन्नस्तत्र तादृशकामनाविशिष्टस्य=वैरिवधगोचरप्रबलाकामनाविशिष्टस्यैव पुरुषस्य बलवद्द्वेषविषयो यो नरकादि-स्तदजनकत्वरूपं यद्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं तत्र बलवदनिष्टं बलवद्द्वेषविषय एव भवतीति तद्घटको यो द्वेषः स नोदेति=न जायते—तस्य पुरुषस्य वैरिवधे उत्कटरागवत्त्वेन वैरिवधजन्यनरकादावुपेक्षासंभवेन द्वेषासंभवात् तथा च वैरिवधगोचरप्रबलकामनाविशिष्टपुरुषवृत्तिर्यो बलवद्द्वेषस्तद्विषयो यो

आवश्यत्वेन श्येने तद्बाधाच्छ्रुतेरप्रामाण्यप्रसङ्गतादवस्थ्यात्, श्येनस्य हिंसात्वविरहेप्यऽभिचारतया नरकजनकत्वस्य दुर्वारत्वाच्च।

यत्तु "अभिचरन्" इत्यस्य वैरिवधगोचरप्रबल-कामनाविशिष्टार्थतया तादृशकामनाविशिष्टस्यैव पुरुषस्य

नरकादिस्तदजनकत्वं श्येनस्य श्येनवाक्यात् प्रत्येतव्यमन्यथा=श्येनस्य तादृशकामनाविशिष्टपुरुषवृत्तिद्वेषविषयजनकत्वे वैरिवधगोचरप्रबलकामना-वतोपि श्येने प्रवृत्तिर्न स्यादेव तच्च=तादृशकामनाविशिष्टवृत्तिबलवद्द्वेष-विषयाजनकत्वं श्येने बाधितं नास्तीति श्येनेपीष्टसाधनत्ववद् बलवद्द्वेषविषया-जनकत्वरूपं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमपि प्राप्तमेवेति नोक्तविशिष्टशक्ति-स्वीकारे कोपि दोष इत्यर्थः। उक्तं बलवद्द्वेषविषयाजनकत्वाऽबाधितत्व-मुपपादयति–वैरिवधे इति, यस्य वैरिवधे उत्कटरागो भवति तस्य तज्जन्यनरके=वैरिवधजन्यनरके बलवद्द्वेषोपि न जायते इति तादृशनरकस्य=वैरिवधजन्यनरकस्य वैरिवधविषयकोत्कटकामनाविशिष्टपुरुषवृत्तिद्वेषविषयत्वं नैव भवतीत्यर्थः। न हीति–घटत्वपटत्वे एकदैकत्र न भवत इति यथा तयोर्मध्ये एकतरं घटत्वं पटत्वविशिष्टपटवृत्ति न भवति पटत्वं च घटत्वविशिष्टघटवृत्ति न भवति तथा प्रकृतेऽपि प्रकृतौ रागद्वेषावेकदैकत्र न संभवत इति वैरिवधविषयकोत्कटरागवति वैरिवधजन्यनरकादिद्वेषो न संभवतीति श्येने बलवद्द्वेषविषयाजनकत्वं प्राप्तमेवेत्यर्थः। मूलाभिप्रायवर्णनम्=श्रुतिवाक्याभिप्रायवर्णनम्। पराचष्टे–तदपि नेति, बलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वं हि बलवद्द्वेषविषयदुःखजनकत्वाभाव एव स चातिप्रसक्त एव–बलवद्द्वेष-विषयकिंचिद्दुःखजनकेऽपि बलवद्द्वेषविषयकिंचिदपरदुःखाजनकत्वस्य सत्त्वादित्यतिप्रसक्ततया तस्य वाच्यत्वं न संभवति तस्माद् बलवद्द्वेष-विषयदुःखजनकत्वत्वावच्छिन्नाभावस्य=बलवद्द्वेषविषययावद्दुःखाजन-कत्वस्य विधिप्रत्ययवाच्यत्वं स्वीकार्यं तस्यातिप्रसक्तत्वाभावात् तत्र चान्यपुरुषस्यान्यपुरुषीयबलवद्द्वेषविषयदुःखजनकत्वाभावज्ञानं न संभवतीति नान्यपुरुषीयबलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वेऽप्येका विधिप्रत्ययशक्तिः संभवति तस्मात् तादृशदुःखजनकत्वेऽभावे च खण्डशक्तिरेव स्वीकार्या तथा च विशिष्टशक्तिपक्षपरित्यागो गले पतित एवेति बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेष्ट-साधनत्वयोरपि खण्डशक्तिरेव स्वीकार्या न विशिष्टशक्तिरित्यर्थः।

बलवद्द्वेषविषयाजनकत्वरूपबलवदनिष्टाननुबन्धित्वघटक-द्वेषानुदयात् तादृशकामनाविशिष्टवृत्तिबलवद्द्वेषविषयाजनकत्वं श्रुतिवाक्यात् प्रत्येतव्यं तच्च श्येनेऽबाधितमेव—वैरिवधे उत्कटरागवतस्तज्जन्यनरके बलवद्द्वेषानुत्पत्त्या तादृशनरकस्य वैरिवधोत्कटकामनाविशिष्टवृत्तिद्वेषाऽविषयत्वात्, न ह्येकदैकत्राऽवर्तमानयोरेकतरमऽपरविशिष्टवृत्तीति मिश्राणां मूलाभिप्रायवर्णनम्, तदपि न—बलवद्द्वेषविषयदुःख-जनकत्वप्रतियोगिकाभावस्याऽतिप्रसक्ततया बलवद्द्वेषविषय-

परकीयदुःखजनकत्वं तु कण्टकवेधादावनुमानग्राह्यमस्तीति तज्ज्ञानसंभवात्तत्र शक्तिरपि संभवत्येव, एवमभावेऽपि, वस्तुतस्त्वेवमुक्तदुःखजनकत्वा-भावज्ञानमपि संभवत्येवेति तदसंभववचनं विवेचनीयम्।

यदुक्तं वैरिवधोत्कटरागे सति वैरिवधजन्यनरके द्वेषो न भवतीति तन्निराचष्टे—एवमिति। एवम्=किं च। यत्र यदोत्कटरागो भवति तत्रैव तदोत्कटद्वेषो न भवतीति नियमोस्ति तथा च श्येने उत्कटरागदशायामुत्कटद्वेषो यद्यपि न संभवति तथापि तज्जन्ये=श्येनजन्ये वैरिवधरूपफले उत्कटरागद-शायामपि श्येनजन्यनरकादिदुःखरूपफले उत्कटद्वेषे बाधकं नास्त्येवेति श्येनजन्यनरके बलवद्द्वेषापवादो नैव संभवति तथा च श्येनस्य बलवद्द्वेषविषयदुःखजनकत्वं प्राप्तमेवेति विशिष्टशक्तिपक्षे विध्यर्थत्वं न स्यादित्यर्थः। पक्षान्तरमाह—अस्तु वेति, फले उत्कटरागे सति तदुपायेऽपि उत्कटरागो भवतीति वैरिवधरूपफलविषयकोत्कटरागघटिता या श्येनविषय-कोत्कटरागसामग्री सा तत्रेव=वैरिवधे इव तज्जन्यतया=श्येनजन्यतया ज्ञाते फलान्तरे नरकादिरूपफलेप्युत्कटद्वेषविरोधिनी भवतु तथा च यद्यपि वैरिवधे उत्कटरागदशायां त्वदुक्तरीत्या श्येनजन्यनरके उत्कटद्वेषो न संभवति तथापि यदा नरकवैरिवधयोर्मध्ये वैरिवधमात्रं प्रति श्येनस्य हेतुत्वं गृहीतं तदा "मा हिंस्यात्" इति श्रुतिबलात्तु श्येनजन्यवैरिवधस्य नरकहेतुत्वं स्यादेवेति तादृशनरके द्वेषो वैरिवधे च रागोऽपि युगपदेव संभवति न ह्येकतरं प्रति हेतुत्वग्रहदशायामपरं श्येनजन्यत्वेन गृहीतं भवति येन तत्र रागो वा द्वेषो वा न स्यात्, एवं श्येनस्य यदा नरकमात्रहेतुत्वं गृहीतं तदा

दुःखजनकत्वत्वावच्छिन्नाभावस्य वाच्यतास्वीकारेणान्यपुरुषस्य पुरुषविशेषीयबलवद्द्वेषविषयदुःखजनकत्वाभावस्य प्रत्ययाऽसंभवात् तादृशदुःखजनकत्वेऽभावे च खण्डशक्तिस्वीकारे विशिष्टशक्तिस्वीकारपरित्यागात्।

एवं यत्रोत्कटरागो यदा तत्रैव नोत्कटद्वेषस्तदा तज्जन्ये फले उत्कटरागदशायां च तज्जन्यदुःखरूपफलान्तरे उत्कटद्वेषे न किं चिद्बाधकमिति वैरिवधे उत्कटरागदशायां श्येनजन्यनरके बलवद्द्वेषो दुरपवाद एव । अस्तु वा फलविषयोत्कटरागघटिता उपायगोचरोत्कटरागसामग्री तत्रेव तज्जन्यतया ज्ञाते फलान्तरे-वैरिवधस्य कारणान्तरफलत्वमेव गृहीतं स्यात् तथा च श्येनफले नरके द्वेषे सति कारणान्तरजन्यवैरिवधरूपफले रागेपि न किंचिद्बाधकमिति नरकवैरिवधयोर्युगपदपि द्वेषरागौ संभवत एवेत्यर्थः।

यत्त्विति—दीक्षाङ्गपशोर्घातस्य यन्न नरकसाधनत्वं तद्धि वैधत्वात्=वेदविहितत्वादेव वक्तव्यं तथा च "मा हिंस्यात्" इत्यनेनाऽवैधहिंसाया एव नरकसाधनत्वं प्रतिपाद्यते श्येनजन्यहिंसापि वेदविहितैवेपि श्येनस्यापि न नरकसाधनत्वं तथा च श्येने बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेष्टसाधनत्वयोरुभयोरपि सत्त्वात्तादृशविशिष्टे एव विधिप्रत्ययस्य शक्तिरित्यर्थः। परिहरति—तदपि नेति, श्येनेति कर्तव्यताप्रविष्टहिंसाया नरकाऽसाधनत्वेऽपि श्येनफलीभूतशत्रुहिंसाया नरकसाधनत्वमस्त्येवेति श्येनस्याभिचारकर्मत्वात् तथात्वम्=नरकसाधनत्वं दुर्वारमेव तथा च न श्येने बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं संभवति येनोक्तविशिष्टशक्तिपक्षो युक्तः स्यादित्यर्थः।

ननु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेष्टसाधनत्वयोः खण्डशक्तिस्वीकारेण यदि क्वचित्=श्येनादावुक्तरीत्याऽनिष्टासाधनत्वांशं परित्यजय केवलेष्टसाधनत्वमात्रस्य विधिवाक्येन बोधो भवतीति स्वीक्रियते तदा "वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः" इत्यादावप्यऽनिष्टासाधनत्वांशपरित्यागः संभवेत् तथा च वायव्यादिपश्वालम्भनस्य स्वर्गजनकत्वेनेष्टसाधनत्वेऽपि हिंसारूपत्वेन नरकसाधनत्वमपि स्यादेव—अनिष्टाऽसाधनत्वस्य विधिवाक्येनाऽबोधनात् तथा च "मा हिंस्यात्" इत्यनेन विरोधो न स्यात्—अनेनापि हिंसाया अनिष्ट-

प्युत्कटद्वेषविरोधिनी तथापि नरकवैरिवधयोरेकतरं प्रति श्येनस्य हेतुत्वाग्रहदशायां तयोर्बलवद्द्वेषरागयोर्युगपत् संभव एव।

यत्तु दीक्षाङ्गपशुघातस्य नरकाऽसाधनतया "मा हिंस्यात्" इत्यत्राऽवैधहिंसैव विवक्षितेति श्येनस्य नरकाऽसाधनत्वोपपादनम्, तदपि न–तावताप्यभिचारविधया तथात्वस्य दुर्वारत्वात्।

अथ खण्डशक्तिमवलम्ब्याऽनिष्टाऽसाधनत्वविनिर्मोकेण क्वचिद् विधिवाक्यजन्यबोधोपगमे "श्वेतं छागमालभेत"

साधनत्वस्यैव प्रतिपादनात् तथा च "मा हिंस्यात्" इत्यत्र 'यागाङ्गहिंसातिरिक्तहिंसाया अनिष्टसाधनत्वमस्ति' इत्येवं श्रुत्यर्थसंकोचो न स्यादिति सांख्यमतमेव श्रेष्ठ स्यात्–सांख्यैर्यागाङ्गहिंसाया स्वर्गादिसाधनत्वेऽपि यागपूरकत्वेपि वा नरकसाधनत्वस्य प्रतिपादनादित्याशङ्कते–अथेति। सिद्धान्ते हि यागस्येष्टसाधनत्वमेवास्तीति यागाङ्गहिंसाया अपीष्टसाधनत्वमनिष्टासाधनत्वं च प्राप्तम् "मा हिंस्यात्" इत्यनेन च हिंसाया अनिष्टसाधनत्वं प्रतिपादितमिति विरोधे प्राप्ते "मा हिंस्यात्" इत्यत्र 'यागाङ्गहिंसातिरिक्तहिंसाया एवानिष्टसाधनत्वम्' इत्येवं श्रुत्यर्थसंकोचो भवतीति विज्ञेयम्। उत्तरमाह–स्यादेवेति, अविरोधेऽपि "मा हिंस्यात्" इत्यत्र संकोचः स्यादेवेत्यन्वयः, न खलु विरोधे एवोक्तश्रुत्यर्थसंकोचो भवति किं त्वविरोधेऽपि श्रुत्यर्थसंकोचो भवत्येवेतिभावस्तथा हि–यथा–"ब्राह्मणेभ्यः" इत्यत्र "ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्" इति सामान्यविधेर्विशेषो यः कौण्डिन्यस्तदितरब्राह्मणपरत्वमस्तीति कौण्डिन्येतरब्राह्मणेभ्यो दधि दातव्यमिति लभ्यते तथैव प्रकृतेऽपि "मा हिंस्यात्" इति सामान्यविधेर्विशेषभूतयागाङ्गहिंसातिरिक्तहिंसापरत्वेन यागाङ्गहिंसातिरिक्तहिंसाया एवानिष्टसाधनत्वं लभ्यते इति "वायव्यं श्वेतम्" "मा हिंस्यात्" इत्यनयोरविरोधेप्युक्तश्रुत्यर्थसंकोचः संभवत्येवेति नाऽविरोधे श्रुत्यर्थसंकोचनिवृत्तिर्येन सांख्यमतं श्रेष्ठं स्यादित्यर्थः, तथा च श्रुत्यर्थसंकोचे जाते यागाङ्गहिंसायामऽनिष्टाऽसाधनत्वं प्राप्तमेव तथा चोक्तखण्डशक्तिपक्षेपि "छागमालभेत" इत्यत्रानिष्टासाधनत्वांशपरित्यागस्य नाऽपेक्षा श्येने तु गत्यऽभावाद्विवशमनिष्टासाधनत्वांशपरित्यागः क्रियते इत्यर्थः।

इत्यादावपि तत्परित्यागसंभवात् अविरोधेन "मा हिंस्यात्" इत्यत्र श्रुत्यर्थसंकोचो न स्यादिति सांख्यमतमेव साधीय इति चेत्?, स्यादेव अविरोधेऽपि "ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डि न्याय" इत्यत्रेव सामान्यविधेर्विशेषेतरपरत्वं व्युत्पत्ति-सिद्धमिति "मा हिंस्यात्" इत्यत्र संकोचः।

अथ वा कथंचिद् बाधकापनयसंभवे नौत्सर्गिकार्थ-

पक्षान्तरमाह—अथ वेति, कथंचित्=केनापि प्रकारेण बाधकापनय-संभवे=बाधककृतविरोधपरिहारसंभवे सत्यौत्सर्गिकार्थस्य परित्यागो न भवतीति नियमोस्ति तथा च "मा हिंस्यात्" इत्याकारकहिंसाबाधककृतविरोधस्य कथंचित्=यागाङ्गहिंसातिरिक्तहिंसाऽनिष्टसाधनमित्येवंश्रुत्यर्थसंकोचेन परिहारः संभवत्येवेत्यौत्सर्गिकस्य=सामान्यतः प्राप्तस्य विधिप्रत्ययार्थभूतस्य बलवदनिष्टासाधनत्वस्य वायव्यादिपश्वालम्भने परित्यागो न भवतीत्यर्थः। श्येनस्थलेऽपि श्येनाङ्गहिंसाया अनिष्टासाधनत्वमस्त्येव किंतु श्येनफली-भूतहिंसाया नरकजनकत्वेन तदुपायभूतश्येनस्य नरकजनकत्वं प्राप्तमिति तत्राऽनिष्टाऽसाधनत्वस्य बाधात् परित्याग आश्रीयते। विधिप्रत्ययस्येति—विधिप्रत्ययस्य यो बलवदनिष्टासाधनत्वरूपोर्थस्तत्परित्यागो नेत्यन्वयः।

शङ्कते—अथेति। अप्रामाण्यप्रसङ्ग इति—श्रमादिरूपबलवदनिष्टजन-कत्वे प्राप्ते विधिप्रत्ययेन बाधितस्य बलवदनिष्टाजनकत्वस्य प्रतिपाद-नादप्रामाण्यं स्यादेवेत्यर्थः।

यत्त्विति—'पचेत' इत्यादौ विधिप्रत्ययेन बलवदनिष्टसाधनत्वं न प्रतिपाद्यते येन पाकस्य श्रमादिबलवदनिष्टजनकत्वेन बाधितार्थप्रतिपादकत्वाद-प्रामाण्यं प्रसज्येत, किंतु वैदिकविधिप्रत्ययस्यैव बलवदनिष्टाजनकत्वमर्थोस्ति तत्रापि बलवदनिष्टपदस्य नरकमेव ताद्रूप्येण=बलवदनिष्टत्वेन रूपेणार्थोस्ति, अतः=अनिष्टपदेन नरकस्यैव विवक्षितत्वाच्छ्रमादिजनकस्यापि यागादेर्नरक-साधनत्वं तु नास्त्येवेति न यागादौ विध्यर्थस्य नरकाजनकत्वस्य बाधः, श्रमादिरूपानिष्टाजनकत्वं तु विध्यर्थ एव नास्ति येन द्वेषविषयीभूतश्रमादिजन-कत्वेन विध्यर्थबाधः स्यात्, एवं च "न कलञ्जं भक्षयेत्" इति श्रुतेरपि प्रामाण्यमुपपद्यते—नकरासाधनत्वस्य विध्यर्थस्य नञाऽभावबोधनसंभवात्–

परित्याग इति हिंसानिषेधसेकोचेनैवोपत्तौ न "श्वेतं छागमालभेत" इत्यादौ विधिप्रत्ययस्य बलवदनिष्टाऽ-

कलञ्जभक्षणे नरकसाधनत्वप्रतिपादनात्, यदि च वैदिकलिङोपि बलवदनिष्टा (नरका) साधनत्वमर्थो न स्यात् किं त्विष्टसाधनत्वमात्रमर्थः स्यात्तदा कलञ्जभक्षणेऽपि तृप्तिरूपेष्टसाधनत्वस्यैव सत्त्वेन तदभावस्य बाधितस्य नञा प्रतिपादनात् "न कलञ्जम्" इत्यादिनिषेधवाक्यानां प्रामाण्यं नोपपद्येतेति पूर्वपक्षार्थः। परिहरति–तदपि नेति, यदि बलवदनिष्टसाधनत्वं लौकिकविध्यर्थो न स्यात्तदा "शाकं न भुञ्जीत" इति लौकिकवाक्यस्य प्रामाण्यं नोपपद्येत–शाकभोजनेऽपि तृप्तिरूपेष्टसाधनत्वस्य सत्त्वात् तदभावस्य बाधितस्य नञा प्रतिपादने स्पष्टमेवाऽप्रामाण्यमापद्येत, यदा च लौकिकविधेरपि बलवदनिष्टा-साधनत्वमर्थस्तदा शाकभोजनस्य रोगादिरूपबलवदनिष्टजनकत्वेन विध्यर्थ-भूतस्य बलवदनिष्टाजनकत्वस्याऽभावो नञा प्रतिपादनीयः स चाऽबाधित एव शाकभोजने इत्यबाधितार्थप्रतिपादकत्वात् प्रामाण्यमुपपद्यते इत्यर्थः।

ननु "शाकं न भुञ्जीत" इत्यत्र न बलवदनिष्टाजनकत्वं विध्यर्थ किं तु रोगाजनकत्वमेव तस्य च रोगाजनकत्वस्याभावो नञा बोध्यते स चाबाधित एव शाकभोजने इति न प्रामाण्यानुपपत्तिरित्याशङ्कते–तत्रापीति। उत्तरमाह–रिक्तायामिति। न गच्छेत्=यात्रां न कुर्यात्। "रिक्तायाम्" इत्यादिलौकिकविधिवाक्यानां का गतिरित्याक्षेपः। तत्रापीति–यदि "रिक्तायाम्" इत्यादिस्थलेऽपि विशेषरूपेणैव तत्तदनिष्टासाधनत्वं विध्यर्थो न तु सामान्य-रूपेणाऽनिष्टासाधनत्वं तदाऽनन्तेषु तत्तदनिष्टाऽसाधनत्वेषु विधिप्रत्ययस्य शक्त्यानन्त्यं स्यात् तेन च व्युत्पत्तेः=शाब्दबोधस्यानुपपत्तिः स्यात्–अगृहीतशक्तिकपदार्थभानासंभवादित्यर्थः।

सिद्धान्तमाह–अत्रेति, द्वेषविषयतावच्छेदकत्वेनोपलक्षितं यन्नरकत्वादिः-तदाश्रयो यो नरकादिस्तत्साधनतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावकूटे (अनिष्टसाधनत्वाभावकूटे) तादृशाभावत्वेनानुगमविषये विधिप्रत्ययस्यैकेव शक्तिरित्यन्वयः, द्वेषविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ननिरूपित-साधनतात्वावच्छिन्नाभावे विधिप्रत्ययस्य शक्तिरिति यावत्। उपलक्षणीभूतेति–यथा तत्पदस्थले तत्पदेनोपलक्षणीभूतबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वं परित्यज्य

साधनत्वार्थपरित्याग इत्यप्याहुः।

अथ यागपाकादिजन्यश्रमादावपि कदाचित् कस्यचिद् बलवद्द्वेषोदयात् 'यजेत' 'पचेत' इत्यादावऽप्रामाण्यप्रसङ्गो दुर्वारः।

यत्तु बलवदनिष्टाऽसाधनत्वं न लौकिकविध्यर्थः किं तु "न कलञ्जम्" इत्यादिश्रुतेः प्रामाण्योपपत्तये वैदिकलिङ

घटादिकं प्रतीयते तथात्राप्युपलक्षणीभूतं यद् द्वेषविषयतावच्छेदकत्वं तत् परित्यज्य नरकाद्यऽसाधनत्वं विधिप्रत्ययेन प्रतीयते इत्यर्थः। कुत्रेति– विशेषरूपस्य नरकाद्यसाधनत्वस्य सा प्रतीतिर्भवति सा तात्पर्यज्ञानाधीनैव भवतीत्यर्थः। यथा शाकभोजनेन नरकासंभवात् तत्र रोगाजनकत्वं विध्यर्थस्तदभावो नञा बोध्यते, कलञ्जभक्षणे रोगाद्यऽसंभवात् तत्र नरकासाधनत्वं विध्यर्थस्तदभावो नञा बोध्यते इत्येवं विज्ञेयम्। प्रतियोगिताया इति– 'द्वेषविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितनरकत्वाद्याश्रयसाधनत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता–काभावे शक्तिः' इत्युक्ते प्रतियोगिता ह्यभावे प्रकारतया भासते इति तादृशप्रतियोगिता अवच्छेदकं यद् द्वेषविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितनरकत्वा–द्याश्रयसाधनतात्वं तद्घटकं यद् नरकत्वादिः तत्रोपलक्षणीभूतं यद् द्वेषविषयतावच्छेदकत्वं तस्य शक्तिग्रहे उपलक्षणतया भानं संभवत्येवेति तादृशोपलक्षणेनोपलक्षितं यन्नरकत्वादिः तदाश्रयसाधनतात्वावच्छिन्नाभावे शक्तिग्रहेपि न काचिदनुपपत्तिरित्यर्थः। प्रतियोगिता अभावे स्वनिरूपकत्व–संबन्धेन प्रकारता ज्ञेया। यत्र प्रतियोगितायाः संसर्गतया भानं भवति तत्र प्रतियोगिकोटिप्रविष्टोपलक्षणीभूतधर्मस्य शक्तिग्रहादौ भानं न भवतीति नियमोस्ति न चात्र प्रतियोगितायाः संसर्गतया भानं भवति किंतु प्रकारतयैवेति नोपलक्षणीभूतस्य द्वेषविषयतावच्छेदकत्वस्य भानं विरुद्धम्, अथ च विषयः पूर्वमपि "प्रतियोगितासंबन्धेन प्रतियोगिप्रकारकज्ञाने एव प्रतियोगिकोटावु–पलक्षणप्रकाराऽभाननियमात् 619" इत्यादिना प्रतिपादितः।

ननु यत्रोपलक्षणीभूतं द्वेषविषयतावच्छेदकत्वं तत्र प्रमेयत्वमपि भवत्येवेति प्रमेयत्वस्यैव किं न नरकत्वाद्युपलक्षणत्वं स्यादित्याशङ्क्याह–न चेति। परिहारमाह–सुखादीति, प्रमेयत्वं हि सुखत्वादिसाधारणमस्ति

एव तदर्थकता, तत्रापि बलवदनिष्टं नरकमेव ताद्रूप्येणार्थः, अत इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकश्रमादेः कदाचिद् द्वेषविषयतया न यागादौ विध्यर्थबाध इति, तदपि न– "शाकं न भुञ्जीत" इत्यादिवैद्यकवाक्यस्य बलवदनिष्टाजनकत्वनिषेधपरत्वं विना प्रामाण्यानुपपत्तेः।

तत्रापि रोगाऽजनकत्वं विध्यर्थस्तदभावो नञा बोध्यते इति चेत्? "रिक्तायां न गच्छेत्" "पुष्ये नोद्वहेत्" इत्यादिज्योतिः शास्त्रवचनस्य "नैकः पर्वतमारोहेत्" इत्यादिवाक्यस्य च का गतिः?। तत्रापि विशिष्य तत्तदनिष्टासाधनत्वस्य विधि-प्रत्ययार्थत्वे शक्त्यानन्त्यप्रसङ्गो व्युत्पत्त्यनुपपत्तिश्च।

अत्र वदन्ति– द्वेषविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षित-

प्रमेयत्वस्योपलक्षणत्वे च प्रमेयत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नासाधनत्वं विध्यर्थः स्यात् प्रमेयत्वोपलक्षितधर्मस्तु सुखत्वादिरपि भवतीति सुखाद्यसाधनत्वस्यापि विध्यर्थत्वं स्यात् न च सुखाद्यसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वमिष्टम्, उक्तरूपस्य= द्वेषविषयतावच्छेदकत्वरूपोपलक्षणस्य तु न सुखत्वादिसाधारण्यम् सुखे द्वेषविषयताया असंभवादिति न सुखासाधनत्वस्य विध्यर्थत्वप्रसक्तिरित्यस्यैव द्वेषविषयतावच्छेदकत्वनिष्ठोपलक्षणत्वे विनिगमकत्वं विज्ञेयमित्यर्थः। ननु शाब्दबोधे तात्पर्यज्ञानमपि कारणमस्तीति तात्पर्याभावादेव सुखासाधनत्वाऽबोध-कत्वं विधेः संभवतीति सुखासाधनत्वस्य विध्यर्थत्वेऽपि क्षतिर्नास्तीत्याशङ्क्याह– न चेति। परिहारमाह–तस्येति, तस्य=सुखासाधनत्वस्य विध्यर्थत्वे तत्तात्पर्येण= सुखासाधनत्वस्य विध्यर्थत्वतात्पर्येण किं वा सुखसाधनत्वतात्पर्येण 'न भुञ्जीत' इति प्रयोगः स्यादत्र च सुखासाधनत्वं विध्यर्थस्तदभाव एव नञा प्रतिपादनीयः सुखासाधनत्वाभावश्च सुखसाधनत्वरूप एव तथा च 'भोजनं सुखसाधनम्' इति तात्पर्येण ''न भुञ्जीत' इति प्रयोग आपद्येत न चैतदिष्टं न वा 'न भुञ्जीत' इत्ययेन 'भोजनं सुखसाधनम्' इत्यर्थः प्रत्येतुं शक्यते इति न सुखासाधनत्वं विध्यर्थस्तथा च न प्रमेयत्वमुपलक्षणं किंतु द्वेषविषयता-वच्छेदकत्वमेवेत्यर्थः।।

नरकत्वाद्याश्रयसाधनतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकूटे तादृशाभावत्वेनाऽनुगते एकैव विधिप्रत्ययस्य शक्तिः। उपलक्षणी-भूतद्वेषविषयतावच्छेदकत्वं परित्यज्य नरकाद्यऽसाधनत्वं प्रतीयते। कुत्रचिन्नरकासाधनत्वं कुत्रचिद्रोगासाधनत्वं प्रतीयते इत्यत्र तात्पर्यमेव नियामकम्। प्रतियोगितायाः प्रकारतया भानात् प्रतियोगितावच्छेदकघटकनरकत्वादौ द्वेषविषयतावच्छेद-कत्वस्योपलक्षणतया शक्तिग्रहे भानमविरुद्धम्।

लृङश्च भूतभविष्यत्कालयोः शक्तिर्ज्ञेया यथा–'सुवृष्टिश्चेदभविष्यत् तदा सुभिक्षमभविष्यम्' एधश्चेदप्राप्स्यत् ओदनमप्यऽपक्ष्यत्' इत्यादि। तदुक्तम्–"लिङ्निमिते लृङ् क्रियातिपत्तौ" "भूते च" इति, लिङ्निमित्तम्= हेतुहेतुमद्भावः। अतिपत्तिः=अनिष्पत्तिः। शब्दशक्तिप्रकाशिकायामप्युक्तम्–

क्रियातिपाते कालस्य भावितः प्राक्तनस्य च।
वैशिष्ट्यबोधिका या तिङ् लृट् च क्रमादिमे॥

या तिङ् क्रियायाः=धात्वर्थस्यातिपाते=विगमे (अनिष्पत्तौ) भाविकालावच्छेद्यत्वस्य बोधिका तादृशी लृट् या त्वऽतीतकालावच्छेद्यत्वस्य (बोधिका) तादृशी लृङ्, 'तण्डुलं चेत् प्राप्स्यत्योदनमपि पक्ष्यति चैत्रः' इत्यादौ स्यतिप्रभृतयश्चैत्रादेर्भाविकालावच्छेदेन तण्डुलप्राप्त्याद्यभाववत्त्व-मनुभावयन्ति (चैत्रो न तण्डुलं प्राप्स्यति न चौदनं पक्ष्यतीत्यर्थः) तथा– 'एधश्चेदप्राप्स्यत् ओदनमप्यऽपक्ष्यत्' इत्यादावतीतकालावच्छेद्यमिन्धन-प्राप्त्यभाववत्त्वम् (चैत्रेऽनुभावयन्ति स्यतिप्रभृतयः) तथा च भाव्यऽतीतकाला-विव क्रियाप्रतियोगिकोऽभावोऽपि तयोः (लृट्लृङोः) अर्थः (एतेन पाकाद्यभावबोधकत्वं लृट्लृङोः प्राप्तमिति विज्ञेयम्)। वस्तुतो भाव्यादिकाला-वच्छेदेन तण्डुलप्राप्त्यभावप्रयुक्तं ओदनपाकाद्यभाव एवोक्तस्थले लृडादिना चैत्रादावनुभाव्यः क्रियाविरहप्रयुक्तस्य (तण्डुलप्राप्त्यभावप्रयुक्तस्य) क्रियान्तरविरहस्य (पाकाद्यभावस्य) एव क्रियातिपातत्वात् (क्रियातिपात-पदार्थत्वात्)।" इति। अत्रत्यविषमपदानि तु एतच्चिह्नान्तर्गतशब्दैर्व्याख्यातानीति विज्ञेयम्।

न च प्रमेयत्वादेरप्युपलक्षणतया भानमविरुद्धमिति प्रमेयत्वादेरुपलक्षणतया, नरकत्वाद्यनुगमकत्वं कथं न स्वीक्रियते विनिगमकाभावादिति वाच्यम्, सुखाद्यसाधनत्वस्य विध्यर्थता-विरहेण प्रमेयत्वादेः सुखत्वादिसाधारण्यं नोक्तरूपस्येत्यस्यैव विनिगमकत्वात्। न च तात्पर्याभावात् सुखाद्यसाधनत्वा-बोधकत्वोपत्तौ विध्यर्थत्वेऽपि क्षतिविरह इति वाच्यम्, तस्य विध्यर्थत्वे सत्तात्पर्येणाधुनिकानाम् 'न भुञ्जीत' इत्यादि-प्रयोगापत्तेः॥

इति, तर्कशास्त्रधुरन्धरमहामहोपाध्यायश्रीमद्गदाधरभट्टाचार्यविरचितः व्युत्पत्तिवादः समाप्तः।

सन्प्रत्ययार्थस्तु पूर्वमेव (310) "सनो धात्वर्थविषयकेच्छावाचित्वात्" इत्यादिना निरूपितः। णिच्प्रत्ययार्थश्च (256) (259) "णिजर्थो हेतुकर्तृत्वम्" "अनुकूलव्यापार एव णिजर्थः" इत्यादिना निरूपितः। शप्प्रत्ययार्थश्च (263) "लकारसामान्यवृत्त्या यत्र कर्तृत्वं प्रतीयते तत्रैव "कर्तरि शप्" इत्यस्य शब्विधायकता" इत्यादिना निरूपित इति तत्र तत्रैव द्रष्टव्यम्। अवशिष्ट-प्रत्ययानामर्थास्तु शब्दशक्तिप्रकाशिकायां द्रष्टव्याः।।

।। इति धातुप्रत्ययाः ।।

श्रीसद्गुरुमुखाज्ज्ञातपदार्थानां हि संग्रहः।
स्वकीयज्ञानरक्षायै कृतोयं युक्तयुन्नतः।।

श्रीशास्त्रदीपिकाटीकां प्रकाशाख्यां प्रकाश्य च।
बालानामुपकाराय द्वावाऽऽदर्शौ प्रकाशितौ।।

एष व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य चापरः।
प्रकाशं संमुखीकृत्य दर्शनीयौ कदाचन।।

अनेकग्रन्थनिर्माणश्रमसंदोहधर्षितम्।
शरीरं शीर्णतां प्राप्तमेतद् व्यसनदुष्फलम्।।

वन्दे श्रीमद्धयग्रीवं मन्देभ्यः करुणानिधिम्।
विद्यागुरुं तथा वन्दे श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणम्।।

यः साङ्ख्ये कपिलः पतञ्जलिरलं शाब्दे कवित्वे परं
श्रीहर्षोऽद्वयदर्शने शिवतनुस्तर्केषु यो गौतमः।
मीमांसामतजैमिनिर्ध्रुवमुपाध्यायो महद्भ्यो महान्
स्याऽऽई ई पदभृद् गुरुर्विजयते शास्त्री स गङ्गाधरः।।

।। इति पञ्चनदीय (पंजाबी) पण्डितसुदर्शनाचार्यशास्त्रिप्रणीता व्युत्पत्तिवादस्याऽऽदर्शाख्या व्याख्या समाप्ता।।

अथ

टीकाकारकृता

शिवाष्टपदी

भज विषमविलोचनवेशम्।
चन्द्रकिरणसमशुभ्रसुदर्शनशैलनितम्बनिवेशम्। ध्रु० ॥

निटिलविलोचनलोचनतः कृतभस्मशरीरतीशम्।
हिमनिधिसानुसमाधिसमञ्चितचक्रधरं धरणीशम्॥ 1॥

यामवतीपतिपूर्वकलापरिकलितविशालललाटम्।
हैमवतीपरिरम्भपवित्रितचित्रितवत्सकपाटम्॥ 2॥

व्यालवलयकमनीयकरम्बितभूषितहस्तसरोजम्।
शैलसुतावदनेन्दुविलोचनचञ्चलहृदयमनोजम्॥ 3॥

विष्णुपदीपरिभोगपरिष्कृततुङ्गकपर्दकतल्पम्॥
गानकलाकुतुकेन नवीकृतताण्डवकल्पं नल्पम्॥ 4॥

भक्तजननमरणादिमहास्त्रवमोचनकौशलवेषम्।
त्रिभुवनमण्डलमण्डनपण्डितवन्दितपादविशेषम्॥ 5॥

विष्णुमतीयतृतीयविचक्षणवल्लभवादनिदानम्।
चाटुकथाचातुर्यनिकृन्तितगिरिजामानसमानम्॥ 6॥

संहृतसागरमथनविनिस्सृतदारुणदारदशोकम्।
मन्मथविशिखभुजङ्गविषक्षितिसंहृतिसमवितलोकम्॥ 7॥

गीतमिदं हरहर्षकरं किल सुखयतु पुररिपुदासम्।
अष्टपदीनिपुणाय पिनाकी वितरतु निजपदवासम्॥ 8॥

।। श्रीः ।।

श्रीकृष्णपञ्चकम्

कादम्बहंसपरिसेवितवारिधारा फुल्लारविन्दशतशोभितमध्यभागा।
कादम्बनिम्बबकुलादिलसत्तटाढ्या वृन्दावने वहति या यमुना स्रवन्ती।। 1।।

तस्यास्तटे परममञ्जुलरम्यशोभे सङ्ख्याविहीनसुभगाकृतिगोसु यूथे।
कामप्रियापरिभवार्हसुदिव्यरूपवृन्दीभवद्व्रजजनीव्रजरङ्गभूते।। 2।।

बर्हावतंसललितः करकङ्कणाढ्यो मुक्तावलीशतविभूषितवक्रकण्ठः।
अर्धेन्दुतुल्यनिटिलः कलिकामनासो मुग्धारविन्दविलसत्सुविलोलनेत्रः।। 3।।

श्रीमन्मृणालसहिताब्जमनोहरेण हस्तेन विम्बफलसुन्दरदन्तपत्रे।
वेणुं निधाय मधुरध्वनिधामरागानालापयन् हृदयमोहनमन्त्रभूतान्।। 4।।

सूच्चाद्यनेकपदपाटककोविदेन्दुर्दिव्यप्रसूनतुलसीकृतदामवत्सः।
श्रीराधिकावदनपङ्कजलुब्धचित्तो नृत्यत्यहो प्रियकिशोरतनुर्मुरारिः।। 5।।

काशीनिवासी

पं॰ सुदर्शनाचार्यशास्त्री